

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Lőrincze Lajos: Visszatekintés

Merényi Oszkár: Berzsenyi és a Mondolat

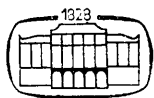
Bachát László: A lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevek

Pásztor Emil: Az utónevek helyesírásának problémái a Magyar utónévkönyvben

Kemény Gábor: Ezzel együtt

Szemere Gyula: A vonatkozó névmási jelzős szerkezet Krúdy stílusában

Jakab István: A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

96. ÉVFOLYAM 1972. JANUÁR—MÁRCIUS I. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Lőrincze Lajos</i> : Visszatekintés	1
<i>Merényi Oszkár</i> : Berzsenyi és a Mondolat	3
<i>Bachát László</i> : A lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevek	16
<i>Pásztor Emil</i> : Az utónevek helyesírásának problémái a Magyar utónévkönyvben	20
<i>Kemény Gábor</i> : Ezzel együtt	27

Íróink nyelve

<i>Szemere Gyula</i> : A vonatkozó névmási jelzős szerkezet Krúdy stílusában	30
--	----

Nyelv és iskola

<i>Jakab István</i> : A jelzős szerkezetek redukciójának szó szerkezeti vizsgálata	38
<i>Beke József</i> : Az állítmány stilisztikájához	50
Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához	63

Nyelvjárásaink

<i>Szabó József</i> : A felső nyelvállású magánhangzók megterheltsége Nagykönyiban	78
---	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rác Endre</i> : Kutyaütő	81
<i>Bernáth Béla</i> : Itt a kezem, nem disznóláb — Kimutatja a foga fehérét	83
<i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti tallózás	86
<i>Országh László</i> : Póni — Préri — Szendvics	91
<i>Sütő József</i> : Rekettye — Bogárgzó — Takol	96

Karval Kain

MAGYAR NYELVŐR

96. ÉVF.

1972. JANUÁR—MÁRCIUS

1. SZÁM

Visszatekintés

Száz esztendővel ezelőtt, 1872. január 15-én jelent meg a Magyar Nyelvőr első füzeté.

Egy évszázad számottevő idő egy nemzet történetében is, még inkább az egy tudományos folyóirat életében. Ünnepi érzésekkel tekintünk vissza e munkás, küzdelmekben gazdag száz évre, s idézzük azoknak emlékét, akik folyóiratunkat irányították, fenntartották, s magyar nyelvünk megismerésének, ápolásának, őrzésének jelentős tényezőjévé, erős várává tették.

Szarvas Gábor nevéhez fűződik a Nyelvőr legmozgalmasabb korszaka. Az ő irányítása, munkája nyomán tett szert a folyóirat néhány év alatt országos tekintélyre, vált példátlanul népszerűvé, hatásossá. Országos népszerűségének titka abban van, hogy közhangulatot, közérzést fejezett ki, amikor a nyelvtisztítás programját zászlójára tűzte. A Bach-korszak művelődési politikájának nyelvi következményei, a nyelvújítás túlzásainak továbbélése és maradványai idegenszerűségekkel árasztották el az irodalmat, a publicisztika, a közélet nyelvét. Hovatovább egyre nagyobb és veszedelmesebb szakadék keletkezett a beszélt és írott nyelv, a nép nyelve és az „írástudók” nyelve között. Az így kialakult mesterséges nyelvhasználat ellen lázadt fel az egészséges nemzeti öntudat: a nyelvvédelmi harc tulajdonképpen a nemzet Bach-korszak utáni magára ébredésének, önállóságra törekvésének bizonyítéka s egyben támogatója, segítője volt. Ennek a törekvésnek, küzdelemnek lett a szócsöve és irányítója a Nyelvőr. Alkalmassá tette erre a szerkesztő Sarvas Gábor vezéri egyénisége, ragyogó logikája, szervező, polemizáló képessége, kitartása, meg nem alkuvó magatartása.

Folyóiratunk második negyedszázadát Simonyi Zsigmond neve fémjelzi. Ebben a szakaszban — a kor és társadalom szükségletének s a szerkesztő tudományos egyéniségének és emberi alkátának megfelelően — megváltozott a Nyelvőr arculata. Kevesbedtek a polémikák, ritkultak a látványos csaták, de erősödött, elmélyült és szélesedett a tudományos vizsgálat, a nyelv törvényeinek, művészi oldalának, múltjának kutatása. Sarvas Gábornak csatamező volt a Magyar Nyelvőr, Simonyinak egyre inkább a csendes, elmélyült kutatás színtere. Nem volt dogmatikus, az agitátor hevülete is hiányzott belőle, de tudományos meggyőződéséhez, a haladás eszméjéhez töretlenül és harcot, veszélyeket is vállalva ragaszkodott. Hogy csak

egy példát mondjunk: a helyesírás egyszerűbb, logikusabbá, modernebbé tétele dolgában szembeszegült a visszahúzó, hatalmasabb erővel is. Nem a külső díszeket, a lármás érvényesülést kereste, hanem — Bárczi Géza szavaival — „vetett, vetett, vetett, nem azért, hogy ő, hanem, hogy a tudomány és maga a magyar nyelv arasson” (Nyr. 77: 9).

Hálás tisztelettel idézzük Balassa József emlékét is, aki 1920-ban vette át mesterének örökét, s őrizte hűségesen, amíg őrizhette. Egyre szűkülő lehetőségek között folytatta az elődök munkáját. Ebben a harmadik korszakban folyóiratunk hatása a magyar nyelvtudomány és az anyanyelvi kultúra művelésében nem mérhető az előző időkével. De ennek nem belső, hanem külső okai voltak. Hivatalos támogatás nélkül, egyre inkább ránehezedő nyomással, egyre gyérülő számú gárdával kellett a szerkesztőnek munkáját ellátnia.

Balassának a Nyelvőr megőrzése, a kevéssel való hűséges sáfárkodás volt tehát a legfőbb szerkesztői tiszte, mindaddig, amíg — papírtakarékosságra hivatkozva — kormányrendelettel 1940-ben meg nem szüntették a folyóiratot.

A Magyar Nyelvőr feltámasztójának, második megindítójának kijáró elismeréssel, megbecsüléssel gondolunk Simonyi másik tanítványára — Beke Ödönre is.

Az ő érdeme s felszabadulásunk következménye, hogy a kényszerű szüneteltetés évei után újból megjelenhetett folyóiratunk. Ő alakította ki a Nyelvőr új arculatát, szerzett és nevelt a régiekhez új munkatársakat, s indította el folyóiratát — most már kevésbé rögzös úton — a századik év felé.

Tisztelettel, elismeréssel hajtjuk meg fejünket az elődök előtt, akik — a költővel szólva — „tették, ami kell”.

A Magyar Nyelvőr mai szerkesztősége, munkatársi gárdája ezzel a tanulsággal néz most előre, s kezdi meg a második évszázadot. Azzal a szándékkal és meggyőződéssel, hogy elődeink hűségével, kitartásával, igazságra törekvésével végezzük munkánkat, s hogy korunk szavára mi is méltóképpen, korunk igényeinek megfelelően válaszolunk.

Lőrincze Lajos

Berzsenyi és a Mondolat

1. Berzsenyinek és a Mondolatnak a viszonya alaposabb megvilágításra szorul.

Berzsenyi megítéléséhez, magatartásának jellemzéséhez, 1817-i válságának előzményeihez tartozik ennek pontos vizsgálata. Itt az akkori elmaradott feudális „irodalompolitikai” viszonyok történetének egyik jellemző mozzanatáról is szó van.

A Mondolat keletkezésének körülményei nagyjából ismertek már.¹ A Szentgyörgyi-féle csúfolódó írás: az eredeti Mondolat főleg a Vandza-féle Busongó Amor (1806), Folnesics Alvinája (1807.) és Barczafalvi Szigvártja (1787.) ellen irányul.² Szentgyörgyi sokkal finomabb ízlésű és tárgyilagosabb, főleg igazságszeretőbb ember volt, semhogy Somogyi Gedeon (Berzsenyivel kapcsolatos) durva ízetlenségeit „inspirálhatta” volna. De máig is alapjában felderítetlen, hogy miért került Berzsenyi oly nagy mértékben — ha közvetten is — Somogyi támadásainak homlokterébe?

Az, hogy Somogyi főképpen Kazinczyt akarta támadni, s erre Berzsenyi verseinek megjelenését (1813) használta fel — Kazinczyt dicsőítő költeményei miatt —, nem látszik elegendő magyarázatnak. Kazinczy tudta, hogy a támadás elsősorban neki szól: „Somogyi Zafyrt az az engem tett nyilainak első tárgyává. Velem együtt, s engem ezekkel öszve keverve bántja Dugonicsot, Vandzát, Folnesicset, Pethét” (Lev. 12: 58).

Sárközy is így nyilatkozik a Mondolatról: „Ha Somogyi Zafir Czenczit és azt a bolond képet kihagyta volna, az újabb írónak nem ártott volna az efféle castigatio” (Uo. Bev. X. 1.).

Feltűnő, hogy milyen szűk körű a Berzsenyivel való kapcsolat mind Kazinczy, mind pedig barátai írásaiban a Mondolattal összefüggésben. Holott Somogyi fő művének, a Vezérszónak a megfogalmazása el sem képzelhető Berzsenyi Verseinek kipellengérezése nélkül, sőt az egész Vezérszónak „sava-borsa”: költőnknek és szókincsének kigúnyolása. E nélkül az egész Vezérszó nemcsak értelmetlen, hanem érthetetlen és a legnagyobb mértékben szellemtelen és otromba zagyvalék lett volna. Azt lehet mondani, hogy az egész Vezérszót Berzsenyi „ihlette”, ha ugyan szavainak, költői szólamainak otromba kiforgatását „ihletésnek” lehet nevezni.

Ha a Berzsenyivel kapcsolatos részt összevetjük a többi írórt ért támadással, kiforgatott szókincsüknek felhasználásával, jelentéktelenné zsugorodik össze Somogyi bevezető Vezérszava. Azt lehet mondani, hogy csak Berzsenyi

¹ L. Balassa: Bev. a Régi Magyar Könyvtár 10. kötetében

² Uo. és Tolnai i. m. 21 kk.

szókincse által vált Somogyi hozzájárulása sajátossá (amennyiben ezt a szót itt használni lehet, a kiforgatások és torzítások miatt), sőt bizonyos mértékig „halhatatlanná” is. Hasonlítsuk csak össze a Szentgyörgyi-féle eredeti résszel a Somogyi Vezérszavát: minden érdekesség nélküli érthetlenség áll szemben a Vezérszó torz, patetikus lendületével, élénk szólamaival. Szentgyörgyi szövegét is úgyszólván csak az teszi számunkra ma érdekessé, hogy jegyzeteiben Somogyi Berzsenyire hivatkozik.

De ki ennek a résznek valódi szerzője? A Kazinczy elleni gyűlölet, az ostobaság és a gúny maga nem hozhatta létre ezt a ma már egyedül olvasható részét a Mondolatnak. Somogyi is beismeri, hogy „több helyekről Barátim is nagy tsmókat s szinte böröndökkel küldözének” (Kirekesztő 47). Kisfaludy Sándor is bevallja: „Néhány csapást magam is elvállaltam”³. A közvélemény Oroszy Pál, Fábíán József és Márton István nevét emlegette mint Somogyi legközelebbi munkatársait (uo.).

Tekintetbe kell venni azt is, hogy Somogyi nemcsak a Kazinczyt dicsőítő versekből idéz, hanem költőnk sok kifejezését és szolamát, mondatát is ki-pellengérezí. Talán elvi ellenvetései is voltak Berzsenyi Versei ellen?

1819-ben megjelent Értekezésében kikel a „kétséges, zavart értelmű régi szók” felújítása s az olyan új szók ellen, amelyeknek „polgári lételek még nincs megállapítva”, kifogásolja az olyan szókat, amelyeket „szokatlan jelentésekre csigáznak”, amelyeket elől vagy hátul kitoldanak, amelyeknek „ép tagjait kifecamítják”, vagy amelyeket „kíméletlenül eltagolnák”, amire a „mértékes versek készítése nagy kísértést jelent”. Mindez (az utolsó kivételével) inkább Vandzáék, Barczafalviék, Pethéék új szavait illeti. Valószínű, hogy Somogyinak több olyan segítőtársa lehetett, aki alaposan ismerte Berzsenyi szókincsét, s megfelelő tehetséggel is rendelkezett, hogy ezt a Somogyi-féle szövegekbe beillesse. Kétségtelen, hogy kollektív munkáról van szó. Somogyi képtelen lett volna a Mondolat emez, egyedül élő részének a megírására. A kortársak ezt nem látták világosan, s ebbe a hibába esett az utókor is.

Érdemes lenne a szerzőség kérdését mélyebben tisztázni, ami azonban nem e tanulmány feladata. Berzsenyi kigúnyolásának első nyomai Virág költészetében találhatók, mint ezt Szemere és Kazinczy levelezésének adatai dokumentálják. Virág a Mondolattal, annak szerzőségével kapcsolatban hallgatásba burkolózott. Kisfaludy nyíltan bevallja „néhány csapását.”⁴ Oroszyék is kétségtelenül részt vettek a megírásban, ötletekkel segítettek a szerzőt. Nem jelentéktelen körülmény az sem, hogy Somogyinak a Feleletre írt védekezése unalmas, szinte olvashatatlan írás, nyoma sincs benne a Vezérszó elevenségének fordulatoságának. Mindezt lehetetlen figyelembe nem venni a szerzőség megítélésében.

Ehhez még hozzá kell tenni egy „irodalompolitikai” tényt. Kazinczy kiselejtezte Berzsenyinek Kisfaludyhoz írt szép ódáját (amely Kisfaludy legszebb méltatása e korban), s Berzsenyi ehhez hozzájárult. Ezáltal költőnk olyannak tűnt fel, mint aki feltétlenül és teljes mértékben Kazinczy híve, s a pártoskodó, rövid észjárású dunántúli Kisfaludy-hívek ezt használták ki ürügynek a Berzsenyi elleni támadásokra. Kisfaludy Sándor „zöld utat” engedett ennek (mert tanácsát nyilvánvalóan kikérték); de ha Berzsenyinek hozzá írt verse megjelenik 1813-ban, akkor nyilvánvalóan mérsékelte volna a támadók hevét. Sőt a dunántúli tábor másképpen viselkedett volna a Kölcsény-perben is. Ezt érezte Berzsenyi, mikor 1817-ben úgy látta, hogy noha ő a két tábor között, felette állt a pártoskodóknak, mégis mindkét oldalról érte a támadás — igazságtalanul. A magyar irodalom e nagy magányosa valójában nem talált megértésre e tekintetben sem. (Jellemző még ebben a vonatkozásban, hogy Kisfaludy Sándor

³ I. Bev. 11.

⁴ Ez megdönti Demek Győző érvelését (ITK. 1894. 68.). Ehhez járul még a Váczy által közölt két haragos Kisfaludy-levél (uo. 1891. 264).

ban még 1817-ben is forr a düh Kazinczy ellen, pártolja a Mondolat terjesztését, helyesli azt. Berzsenyi alig győzi csillapítani haragját.)

A szerzőség helytelen megítélésének a hibáját indokolja némileg az a magatartás is, amit maguk az érdekeltek tanúsítottak a Mondolat olvasása után; s ennek rögzítése fontos mind Kazinczy, mind Berzsenyi felfogásának megítélése szempontjából.

Költőnk Kazinczytól kapja az első hírt a Mondolat megjelenéséről: „Harmadnapja, hogy egy széplelkű ember [Szentmártoni Radó Sándor — megjegyzés tőlem] Recepisse mellett küldé-meg nekem a' Te vármegyédéből a' Mondolatot, 's megírta, hogy azt Somogyi Gedeon Veszprém Vármegyei Esküdt csinálta. Meg nem indúltam a' gyerkőcze marhaságán. A' ki a' szabadságot becsüli, tűrje-el a' féktelenséget, a' meddig lehet. Engem Somogyi Gedeon sem jobbá 's nagyobbá, sem rosszabbá 's kisebbé nem tehet, mint vagyok. Az utolsó Dietán egy hasonló fattyu a' Szathmár Vármegyei igen érdemes követet 's Vice Ispánt számárnak titulálta sületlen rigmusában; 's Isaak Sámuel nem volt nagy ember, ha azon bosszankodott volna.

Megköszöném barátságát a' Mondolat Megküldőjének, megnyugtattam, 's magam mellett igen keveset szóllék, de igen melletted. Azt kértem tőle, hogy minekutánna új szókkal minden jobb Irónk (még a Somogyi által tisztelt Kisfaludi is) él: miért bánt csak Téged és engem? Tudom én miért csak kettőnket. Huic uni multos Marios (Kisfaludios) inesse.⁵ Nem felejthetik a' Himfy Recensióját és a' Tövisekben a' Himfyre írt Epigrammát. — Megírtam azt is, hogy *öklelni* nem *türköl*ni-t teszen az eredeti értelemben hanem *ököllel* (kézzel, karral, marokkal) *dolgozót, bántót*. — Én magamat Somogyi Gedeonhoz tenni nem fogom . . .” (Lev. 11: 177).⁶

Nem ismeretes ugyan Kazinczynak Radó Sándorhoz írt levele, de tekintettel arra, hogy valamennyi levelében ugyanaz a szöveg található Berzsenyivel kapcsolatban, bizonyosra vehető, hogy a Radónak írt levélben is kimerült Kazinczy védelme az „öklelni” magyarázatában. Így ez a „védelem” alapjában véve nem vehető komolyan. Kazinczy főleg és csaknem kizárólag önmagával van elfoglalva, ami érthető, mert önmagát tekinti a támadás célpontjának. Arra nem gondol komolyan, hogy Berzsenyi is érzékenyebb lehet e tekintetben, s miért lehet Somogyi „Berzsenyinek oly nagy ellensége”?

Berzsenyi 1814. febr. 1-én írt válaszában csak érinti a Mondolatot: „Én a' Mondolatról semmit nem tudok, küldd meg, kérlek, curiosus vagyok azt látni; Anyád emlékezetét nem láttam, sem a' Himfi recensióját, küldd meg ezeket is, ha terhedre nem lesz.”

Ezzel többet nem is említi Berzsenyi következő leveleiben a Mondolatot.⁷ Nyilván kerülni akarta az ezzel kapcsolatos kellemetlen izgalmakat Kazinczyval összefüggésben, s különben is nagyon felülről nézte a dolgot. Eleinte valóban csak a „gyerkőcze kámpolását” látta a Mondolatban.⁸

Csupán Helmecezihez, hű famulusához írt két levelében nyilatkozik tovább a Mondolatról. 1814. május 15.⁹ „A' Mondolatot nagy nehezen megkaptam's meg olvastam. Igen helyesen ítélsz róla. De minthogy bolondságai

⁵ Benne több, mint egy Marius lakik (Sulla ellenfele!)

⁶ Uo. a szerzőséggel kapcsolatos fontos megjegyzése: „El vagyok hitetve, hogy ez a sicarius (orgyilkos) nem magától jó, hanem reám ki van küldve.

⁷ Berzsenyi Levelei Kazinczyhoz id. kiad. 53.

⁸ Uo. Berzsenyi Ismeretlen és Kiadatlan Levelei id. kiad. 36.

⁹ Uo.

közé sok igazságokat is kevert, méltó lesz azt meg rostálni ne hogy az arany a' salakkal elvetessék. Ha ki tanultad Szerzőjét, kérlek, add tudtomra minél előbb, hogy, ha kedvem jön a' feleletre, helyesebben felelhessek . . ."

Majd május 20-án írt levelében:¹⁰ „Tegnap esett értésemre, hogy Kisfaludi a' Mondolatnak szerzője. Egy Vasvármegyei rokonom és barátom azt mondja, hogy minek előtte ez a' könyv ki jött volna, már azt Kisfaludi és annak sógora előre tudták és emlegették; a' minthogy legelső is volt Kisfaludinak a' Sógora, ki azt Vas vármegyébe vitte. E szerint már kétséget nem szenved a' dolog. Somogyival csak magát fedezi. Az illy alacson lelkűséget valóban nem tudtam volna Kisfaludiról fel tenni."

Megdöbbsenti azonban az, hogy ebben az időben Kazinczy egy rendkívül pesszimista hangú levelet ír neki. Berzsenyi Kazinczy felindulását a Mondolatnak tulajdonítja, s óva inti barátját, nehogy ezt a' támadást komolyan vegye:¹¹

„Rettegve olvastam utolsó leveledet, melyben azt írod, hogy kénytelen az ember végre az embereket 's magát az emberiséget gyűlölni, mert az emberi nép tele van istentelenekkel, hazugokkal, ámitókkal. Barátom, jaj néked, ha így érzel! De ha így érzel is, így szóllanod nem szabad. S vissza kell ezen szavadat vened, egyéberánt én is Mondolatokat írok ellened. Ha véttenek az emberek ellened, miért nem nevezed őket, az ő igaz neveken bolondoknak? De Te gyűlölni akarsz 's igazolni akarod gyűlölségedet. Boldogtalan! ha ötven esztendei tapasztalásodból, szenvedésedből, tanulásodból csak illy kincset tudtál gyűjteni! . . . Te megsértéd az embereket virtusaiddal, dicsőségeddel 's oktatásod módjával, 's mast csudálkozol, hogy azok, akik Socratest, Senecát meg ölték, Catot le pökdözték, Téged meg mernek csufolni. Éppen az volna csuda, ha ezt nem cselekednék. Te úgy léptél fel mint Tanító 's mivel látod, hogy tanítványid istentelenek, hazugok, ámitók, szóval bolondok, éppen azért kötelességed azokat tovább is tanítanod. De ne csüggedj, midőn azt látod, hogy ez ezer esztendőknél hibáit rövid pillantatod meg nem orvosolhatja . . . Szállj le, Barátom, Ideálid tündér világából, térj bé barátodnak Zeno palástjával fedett békés sátorába, 's ne szűnj meg véle bölcselkedni 's nem szűnsz meg véle szeretni és boldog lenni . . ."

Kazinczy ugyan az e töredékben közölt levélre adott válaszában tagadja,¹² hogy a levelében közölt felindulásának, pesszimizmusának s embergyűlöletének a Mondolat lett volna az oka, de nem adja más, világos indokolását haragjának. Anélkül, hogy erőltetett párhuzamot akarnánk vonni, nem menthetjük fel Kazinczyt az alól a szemrehányás alól, hogy nagyon jól esett volna a mély érzésű Berzsenyinek, ha 1817-ben írt levelére [Kölcsey-kritika!] hasonló választ kapott volna a széphalmi mestertől, mint amelyet ő írt most Kazinczynek!

2. Nézzük ezek után, hogy a Mondolat mely részei szólnak Berzsenyiről?¹³

Édes angyalném! (34)

Neked is Szivecsem! neked is tüzelnek' már szemintetid' fákljai: fakadoznak már ingerményid' kellemeteli bimbói . . . (34)

Gyakran szelőlő mellett téptem bajuszomat, 's mintegy az álom' bódult kórjait látni kényszerítettén, szemeimet két izmos ököllel dörgölém. Gyakran egy agtölg

¹⁰ Uo. 37.

¹¹ Leveli Kazinczyhoz 54. l.

¹² Kaz. Lev. 11. 464.

¹³ L. a Régi Magyar Könyvtár 10. kötetének hiv. részeit.

lábánál térdemre bukva le, olvasám a' szent Homérnak Könyveiben Lyturgiám' Szakát: 's majd legforróbb Képzeményim is megfagytak; majd Lelkem magasabb erővel dagadozván, bátorító felfejtődzetek kiszettek . . . (39)

És valahányszor a' Zeusz' pántzélozott Leánya, 's a' kellemeli Gráziák' Magyar Kedventzei, ama duzmadt mostoha böltességgel viódó magas Lelkű 's érzelmű Hazafiszerzők, mint a' Nemzet' Örlekei, 's a' Dörgő' ázur Palotájának pödörszakállú Örmesterei tüzes ömledéseknek aetheri szárnyait hellyáztatták; 's Gygász-erővel hartzra szegült karokkal átküzdvén a' Styx' öbleit, ion-koszorús fejeken balzsamomos kenet villogott, üstökeiken láng lebegett, 's tsokdosta homlokaikat: mind annyiszor rettenve nézett rájok szemem, ' felül-lepve búszomorral, sáppulva sürgettem-oda magam' az írásasztalhoz, görtsileg reszkető kézzel nyúltam az írástollhoz, — . . . (39—40)

Ekkor a sérült fülmilével, a' berek' legaljasb árnyaiba rejtező, a' bértzből kiforradozó nyers patak módjára ömlöttel szemeim' könnyüörömmel édes kelyhe . . . (40).

Így folyt özönöm sárossan, iszappal, 's nem ritkán bűdössen is, az égnek, és partoknak viszszatükrözése nélkül: míg egy láthatlan kéz, sok vágyaim után a' feledség' ravataljából fel nem idézett; míg a' Szörnyek-ölője a' szent tegezből nékem is nyilat, ujj hűrt igát, 's teknőt is ujjat nem adott. De addig gyúrtam az Isteneknek zsámolyát, hogy végre díszlett e' mód — Küpris engem is kegyelni kezdett, az érzemény' forrásit kobozomra tsalta, 's a' menny véghetlen ürében, a' villámvezető Sassal aetheri szárnyakon merengő melancholia, tsendes alkonyin sátoriba intett, vagy a' Tempe' vidámjain Szókrat' ölébe. A' nagy álláspont' köre nem tölt meg ugyan áldozat nélkül: de itt az érdempoltz, melly magas mint az egekbe-ötlő Krivántető, vagy az égtartó Pyraenék; mellyet semmi Idők' zavarja, 's forgó viszonság le nem tapod (40—1).

. . . míg végre (de, ki győzné az öklelő Hajdú' vivását lefesteni?) kívánságomnak legfőbb tetőjét értem; a' Chimaerát győztes talpam' alá szegtem, a' szavas Idióta potrohos hasát hatalmas jobbam gyászpadra nyújtván (41).

Táran áll keblem — buliklya¹⁴ örömteli háláját — 's e szent tsészeviz áldozik!! —

En pedig egy új Phoebosz, a' Pinduszi nyerítő ménre felrepítve, halkan léptselek az Aoni Szűzecsnék' vigáságkörkéi felé; hol mérész szökéssel szemlélem égre kelni a' Pantheon' márványait — méltó lakát a' minden Isteneknek. Hol, mint rokon kötél az égiekkel, az örök' kikelet' virány bársonyán, a' komló ernyőben, s' a' Hársalléen, vagy a' zamatos gerezedek' Thyrsusai közt boldog tsendel nyugom a' béke' karjain: hol Glüezi! velem karöltve nézed az est' pirholagos sűgárát, melly égi bíborral festengeti az aranyos felhőket. Hol, míg homlokomon aranyüstök omladoz, a' Páphosz' kiesében toborzon vigadó Szépnektől orozva nyert tsókok' közt, nem félek az idő' mohától, sem a' góthfatak' kormaitól: hol, mint vizlakos örök gyönyörben uszván: a' Tündér- és Tünetvilágban véget nem esmérő kor lesz a' felem; égi örömmet a' kaján had' mogorva homloka nem fojtja, 's koszorúzott fejemet az érdem' pálya ága fogja beárnyéklani (42).

Tsaknem kiömlő nevetében (34. l.); fakadozó örömet nem rejtethvén (uo.); A hős Pompeiusz' márvány-sarampója alatt (40); Megszegem reptét az örök tünésnek, magamból egészen kiemelvén (44); Az igaz Hősek' magva tömjént gyújt fáradomnak . . .

Se szeri, se száma tehát a Berzsenyire célzó szavaknak, kifejezéseknek. Még bántóbbak a gúnyirat jegyzetei, amelyek egyenesen és közvetlenül Berzsenyire céloznak, úgyhogy szinte az a benyomásunk, hogy a Mondolat (a Vezérszó) nem annyira Kazinczy, mint inkább Berzsenyi ellen irányul. (A címkép kivételével, már ami a Somogyiék által fogalmazott részt illeti.)

Így a Mondolat egyik helyén (49.), midőn Szentgyörgyi arról az időről szól, amikor „párducos Szikra-Ikreink mesteri gyilkolmányokat tettek”, Somogyi a következő jegyzetet fűzi a szöveghez: „(Midőn ti. hörpölték egymás véréit a párduczos Magyarok) — célzással a Mulandóságra.”

A Mondolat másik helyén (57. l.), amikor Szentgyörgyi Hazánk költőiről beszél, Somogyi hozzászól: „Nevezzelek-é Titeket? ti kevesek! Szép környe Tokájnak, mártsd pollyád örömébe azon képzelmész' Lelkét, kinek Morálja megengedi, hogy Író-társát Csipd, döfd, rugd, valahol kapod a gaz latrot,

¹⁴ buliklani = búgni, turbékolni (Somogyi szótára szerint)

az illet (ő mondja) Ütni, tsigázni 's agyonverni nevetve szabad" (44). (Ebben tehát egyszerre „üti” Berzsenyit és Kazinczyt.)

Újra egyedül Berzsenyi kigúnyolása a 60. l. jegyzete: „Nem állhatom meg, hogy itt elhallgatott Moezenászimnak Hálám' adóját le ne fizessem: Éljenek ők a' Haza 'díszére 's Nyelvünk virágoztatására sok Évekig! Kegyel-jék 's kegyeltessék másokkal is Munkátskámát, mellyel (ha Előérzésem meg nem tsal)

Győztem! — Lerázták czombjaim a' fővényt . . .”

(Következik a Prónay-óda ismert versszaka).

A Mondolathoz függesztett szótárban Somogyi ezután összegyűjti az általa kipellengérezett vagy helytelennek tartott szavak jegyzékét, amelyek közül Berzsenyinnél a következők fordulnak elő:

ádáz, alak, alkalom, alkony, álláspont, aranyüstök, árny, átküzdeni, ázur, palota, báj, csin, cimbora, derék, diadal, dörgő, egekbeötölő, égtartó, ék, eldöd, előérzés, előkép, enyhely, érdempolc, érzelem, év, évszak, fárad, felidéz, felül, festenget, folyam, fülmile, Glüczy, góthfalak kormai, gyarmat, gyenge, gyönyör, halkva, heverő, honni, hölgy, hős, ingermény, intézet, istenfi, iz, izlet, kedvenc, kegyelni, kellem, kétleni, kéj, kör, kötelék, külszin, lak, lepleg, leplez, mesteri, miv, mogorva, mosoly, nemesülés, nyom, nyughely, öröm, öklelő, ömledés, őreb, őrlélek, pályaág, ravatal, repkény, rom, sanyar, sarampó, számtalan, szemöld, szender, szempont, szörny, szörnyek öljője, talp, táran, Tempe vidámjai, Thyrsus, toborzón, csapong, csarnok, csermely, vágy, véd, vétlen, virulmány, zavar, zivatar.

Megjegyzendő, hogy egyes szavakat Somogyi teljesen félreért. Pl. Berzsenyi *ravatal*-ját 'rothadásnak, enyészésnek' értelmezi, az *alak*-ot 'képnek, formának' véli, a *heverő* nála 'állóvíz', az *intézet* 'testamentom', az *érdempolc* 'honos'(!), a *sarampó* 'oszlop', a *nemesülés* 'sessio nobilitatis', a *kéj* 'szabad-akarat'.

Legdurvább félreértése az *öklelő hajdú*-ra vonatkozik, amivel nyilvánvalóan és hangsúlyozottan Berzsenyire céloz, s mégpedig a következő otromba megjegyzéssel: „Szegény Buffon és Blumenbach! Ti még ezt a' Szarvasmarhák közzül kifelejtettétek halhatatlan munkáitokban!” (79.)

A legkülönösebb, hogy a Mondolat bírálatai és különösen a Felelet egyáltalán nem kelnek Berzsenyi védelmére, sőt nevét általában meg sem említik. Mindenki csupán Kazinczyról szól. Az a tény, hogy Somogyi durva támadásának (a képen kívül) elsősorban Berzsenyi költészete a központja és eszköze — teljesen kiesett a kor irodalmi közvéleményének tudatából. Sőt azt sem értették meg, hogy Somogyi vállalkozását Berzsenyi költészete, a költő meg nem értett kifejezései éltetik, s voltaképpen belőlük táplálkozik, mert ezek gúnyiratának egyedül értékes, sajátos és lendületet adó tényezői — mintegy a szerző saját akarata ellenére.

Szükségessnek tartjuk a következőkben — hogy teljes képet kapjunk — idézni, ill. megjelölni azokat a Berzsenyi-szövegeket, verscímekeket, amelyekre Somogyi céloz:¹⁵

Ingerményid kellemteli bimbói: Lilihez (149)

Gyakran szenelöm mellett téptem bajuszomat: Barátimhoz (Én is éreztem (202)

Lelkem magasabb erőkkal dagadozván: A Múzsához (213)

¹⁵ 180 L. a tanulmány előző részeit.

A Dörgő ázúr palotájának őrmesterei: A Múzsához (212)
Tüzes ömledésednek aetheri szárnyait: Horatiushoz (183)
Gigász erővel hartzra szegült karokkal: Az ulmai ütközet (198)
Általküzdvén Aeacus öbleit: Orczy árnyékához (219)
Balsamomos kenet villogott: Horác (167)
Bérből kiforradozó nyers patak: Az est (137)
Feledség ravatalja: Orczy árnyékához (219)
Szörnyek öljője: Döbrentei Gáborhoz (256)
Díszlett e mód: A Tudományok (216)
Küpris engem is kegyelni kezdett: Cyprishez (231)
A berek legaljasabb árnyaiba: Ua. (uo.)
Éremény forrásit kobozomra csalta: Horatiushoz (183)
Villámvezető sas: Orczy árnyékához (219)
Tsendes alkonyin sátoriba intett: Mulandóság (164)
Tempe vidámjain Sokrat' ölébe: Melisszához (174)
A nagy álláspont köre: Görög Demeterhez (193)
Itt az érdempolc: Felsőbüki Nagy Pálhoz (208)
Egekbeötlő Kriván: Az ulmai ütközet (198)
Egtartó Pyrenék: Búcsúzás (185)
Idők zavarja: Görög Demeterhez (194)
Forgó viszonság: A Magyarokhoz (206)
Öklelő hajdú vívása: Melisszához (174)
Chimaerát győztes talpam alá szegem: Id. Wesselényi hamvaira (227)
Táran áll keblem: A remete (202. I. I. fog.)
E szent csészévíz áldozik: Gr. Teleki Lászlóhoz
Pinduszi mén, Áoni szüzcsekék, Mérész szökésed: Ajánlás (211)
Rokon kötél az égiekkel: A Tudományok (216)
A zamatos gerezdek thyrusai között: A közelítő tél (1991)
Glücsi, veled karöltve néztem az est pirholagos sugarát: Glycere (142)
Égi bíborral festengeti az aranyos felhőket: Mulandóság (164)
Homlokomon aranyüstök omladoz: Lilihez (151)
Páphos kiesében: Emmihez (234)
Toborzan vigad: Mulandóság (164)
Nem fél az idők mohától: Felsőbüki Nagy Pálhoz (207)
Góth falak kormai: Mulandóság (164)
Mogorva homloka fojtja: Bacchushoz (182)
Eggy édes Hajnal pólyáit bontván: Ajánlás (211)
A Tudományok fáklyája: A Tudományok (215)
A hős sarampója alatt: Mulandóság (164)
Megszeged röptét az örök tűnésnek: A Múzsához (212)
Hősek magva!: Teleki Lászlóhoz (235)

3. Ha elemezzük a Mondoltnak, helyesebben a Somogyi által írt Vezérszónak Berzsenyi ellen irányuló részeit, a következőket állapíthatjuk meg.

A gúnyirat szerzője előszeretettel veszi a példákat a Kazinczyt dicsőítő versekből: Ajánlás, A Múzsához, A Szonethez, Orczy árnyékához (amely eredetileg szintén Kazinczyhoz szólt, de ezt csak Kazinczy közvetlen környezetéhez tartozó „benfentések” tudhatták akkor).

Somogyi elsősorban olyan kifejezéseket választ ki költőnk szókinéséből, amelyeket később Kölcsey a „dagály” kategóriájába sorolt. Valószínű, hogy

a Mondolat bizonyos mértékig inspirálta is Kölcsy Berzsenyi-kritikáját, s az „értelmetlenség” és „semmitmondás” vádjával aligha illethette volna a nagy kritikus Berzsenyi egyes verseit, ha ezt a Mondolat már előzően ki nem élezte volna (persze, a kifejezéseket kiszakítva a mondatok értelmes, „áttételes” összefüggéséből, ami — sajnos — Kölcsy hibái közé is tartozik.)¹⁶

Bizonyos feudális alázat és óvatosság is tapasztalható a támadásban, mert például a szerző a Festeticshez és Széchenyihez írt versekből nem vesz példákat. A gr. Telekihez írt ódából is csak egy idézet került be a gúnyiratba, pedig hőse a nyelvújítás egyik fő ellensége volt. (Itt a „maradiság heve” kissé elragadhatta a szerzőt). A kor által ellenzékiességük vagy más okok miatt nem túlságosan magasra emelt egyéniségekhez, mint Felsőbüki Nagy Pálhoz, id. Wesselényihez írt versekből bezzeg vannak példák, ugyanígy a Görög Demeterhez írt ódából is!

Az általunk korainak tartott szerelmi versek még véletlenül sem szerepelnek a kipellengérezettek között.

A Mondolat, helyesebben a Vezérszó szerzőjének fogalma sincs Berzsenyi költői nagyságáról. Az elvakult düh és otromba ízléstelenség az uralkodó vonása. Munkája jellemző a maradiak körében uralkodó többség kulturális színvonalára, s ezért elterjedtsége irodalomszociológiai szempontból is figyelmet érdemel.

Ha a Mondolat korabeli fogadtatását vizsgáljuk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a Kazinczy táborához számítók s általában a nyelvújítás hívei között senki sem volt annyira tárgyilagos a gúnyirat megítélésében, mint maga a Kazinczy mellett leginkább megtámadott Berzsenyi.

Kazinczy barátai között általános a felháborodás:

A Mondolat egy irtóztató bolond míve (Vitkovics Mihály 1814. III. 19.)¹⁷

A Mondolatot igen hitvány munkának találom. Az ilyen vakarás nem látom, mi jót szülhetne, mikor jó és rossz írókat összezavar, s egyaránt gúnyol. (Kis János 1814. III. 27.)¹⁸

De boldogok, akiknek semmi munkájuk a sajtó alá nem jó életben: a sárral való hanyattatást senki sem érzi a koporsóban. (Dessewffy József 1814. III. 11.)¹⁹ — Te híres ember vagy, azért kasztalódnak beléd vágytársaid: olyan embert, mint Te vagy csudálnak vagy rágalmaznak a korbéliek; néked felül kell maradni az ilyen inceselkedéseken. szemeidet egeknek szegezvén, tipord alattad az irigységet.” (Ua. 1816. okt. 18.)²⁰

Valahol e munkát találjátok, Ti felkentjei a jó ízlés isteninek! égessétek, pusztítsátok ezen szörnyű fajtaját a mi érdemes Veszprémünknek! (Vitkovits 1814. III. 19.)²¹

4. A lényegen mit sem változtat, hogy 1816-ban Helmeczi Mihály a Versek második kiadásának Bevezetésében megpróbálta Berzsenyit Somogyi ellenében védelmébe venni. Bár ne tette volna! Csak növelte a költő bosszúságát.

A hivatkozott helyen Helmeczi így szól: „Bosszankodtak a’ nemesb érzésűek hogy azon köz tiszteleti ’s örvendeti harmóniát melyet minden hazafi szív ’s ajak érdemadóképen zenge Barátomnak, egy Alakos, bagoly huhongásaival nem pirult megzavarni. Az illy szilaj eszelősség elidegeníthet még sok

¹⁶ Csak mai stílusanalízisünk érteti meg velünk, hogy a Kölcsy által felsorolt kifejezések szinte „szárny — szárny mellett” lebegnek a többi Berzsenyi-expressziókkal.

¹⁷ 181 Kaz. Lev. 294.

¹⁸ Uo. 296.

¹⁹ Uo. 11: 275.

²⁰ Uo. 14: 396.

²¹ 185 Uo. 11: 294

Józan is az olvasástól, elrezzentheti a' kezdő Irót a' pályától, a' közép-merészletűt elfélénkítheti, nem engedvén őt a' pulyaság' horizonából fenntebb tartományokba, 's oda hol Istenek lakoznak, emelkedni. Ezeknek felbátorításokra inkább mint sem a' jó ügy' védelmére (mert ezen a' pokol' kapui 's minden hatalmai sem diadalmaskodhatnak) toldom meg e' Munkát egy kisdéd kalauz Értekezéssel az úgy nevezett Újításokról... Berzsenyinek némelly legclassicusabb helyei támadtattak meg, szükség vala tehát az avatatlan Pisszegetőnek más Irók' példájából megmutatni, hogy az ügy mellyet meg-támadni mert, szent és sanctiója rendülhetetlen" (Értekezés V. 1.).

Helmeczi eljárásának helytelenségét ma már jól látjuk. Elsősorban későn szólalt fel és nem a megfelelő helyen. Szinte a „fogadatlan prókátor” szerepét játssza. Mit keres e Kalauz Berzsenyi Verseinek új kiadása előtt? A tiszta költészet előtt ez olvashatatlan próza? Azután a Kalauz kizárólag a nyelvújítást védelmezi, már pedig Berzsenyi és a nyelvújítás viszonyát nem lehet költészetének mélyebb értelmezése nélkül megvilágítani. Berzsenyinek Somogyi által megtámadott helyeit csak olyanformán lehetett volna igazán „védelmezni”, ahogy ezt maga Berzsenyi tette az Észrevételekben. Ehhez azonban Helmeczi nem értett. Ezért méltán mondhatta költőnk a Kalauzról: „A munka szörnyű tudós és szörnyű bolond. Gondolhatja az Ur, hogy mint boszorkodom, hogy engem ez ostoba grammaticusi perbe kevert. Mert ki fogja azt gondolni, hogy ő azt tudtom nélkül írta? Lesznek olyanok is, kik azt hiszik, hogy én magam írtam” (i. m. 58).

A költő helyzetét tehát nem könnyítette, csak nehezítette, növelte boszúságát és fojtott indulatait az a mód, idő, hely és alkalom, ahogy Helmeczi „védelmére kelt”. Eljárását, valamint újabb változtatásait bosszantó, értelmetlen önkényeskedésnek tartotta — és méltán!

De ki kél Berzsenyi védelmére? Ki az, aki felháborodik, hogy a kornak kétségkívül legnagyobb költőjét így kipellengérezi egy közönséges gúnyirat-szerző? Senki. Erről mindenki hallgat.

Maga Berzsenyi megőrzi teljes nyugalma és szellemi fölényét. Az ortológusok és a neológusok harcában ő képviselte az egyedüli helyes álláspontot, amikor kimondta: „Meg kellett volna a publicumnak mutatni, hogy Bohógyi a sok igaz közé sok nem igazat is kevert...” (id. kiad. 58).

Ezt már az Antimondolat, vagyis a Felelet a Mondolatra megjelenése után írta. Valójában Berzsenyi úgy gondolta, hogy ki kellett volna mutatni a nyelvújítás hibáit is az ortológusok maradisága mellett. Tehát véleménye szerint Kölcsy és Szemere Felelete megkerülte a dolog lényegét, s csaknem olyan egyoldalú, mint a Mondolat: „Csudálom, hogy Szemere a kámpoló gyermeket visszakámpolja. Azt dorgálással, vagy hallgatással kellett volna büntetni. A debreceni grammatica és poézis alkalmasint meg van gúnyolva, de Bohógyinak több kellett volna...” (uo.).

Igaz, Berzsenyinek más oka is volt arra, hogy a Felelettel elégedetlen legyen.

A Felelet ugyanis nyilván Kölcsy iniciatívájából tükrözi a kritikus alapfelfogását Berzsenyiről, akit alapjában ösztönös, a finomabb esztétikai ízléssel, tanultsággal, magasabb műveltséggel ismeretlen, „naturalista” költőnek gondolt.²² Ezért gúnyolja ki hangsúlyozottan már a Feleletben is (amely így szintén a Kölcsy-féle bírálat előzményének, a „rejtett készülődés” egyik

²² L. monográfia id. fejj.

előzetes mozzanatának tekinthető) Berzsenyinek azt a kitételét, amelyet pedig mai felfogásunk a Berzsenyi-féle „lírai realizmus” egyik legjellemzőbb kifejezésének tart:²³

Látja a Virtust letapodva nyögni,
Látja a Bűnnek koronás hatalmát:
Sokrates méregpoharát s Tibérnek
Trónusa mocskát!

Látja, de keblét szomorún bezárja,
S mint az őszült kor, komor és magányos
Rejteket választ, s szenelője mellett
Tépi bajúszát.

Hol sötét lelkét csak az egyet érző
Karja s ácsorgó csemetéi nyitják,
S visszapillant rá köde alkonyából
A nevető múlt.

(Barátimhoz 351. l. ak. kiad.)

Ezt Kölcsey a következőképpen pellengérez ki: „Tudja, Öcsém Uram, hogy én minden hivatalbéli foglalatosságaim mellett is sehol sem érzem éde-
sebben a’ C. C. Sallustius honestam otiumát, mint szenelőm mellett. Csak
hogy én nem tépem bajuszomat, mint az Öcsém Uram Poétája vagy Bölce.
Szolgálóm megrakja szenelőmet, pipát töltök, rágyújtok és nézem a füstöt
's lángot . . .”²⁴

S hogy ne legyen kétség a támadás éle tekintetében, másutt is felhossa a szenelő mellett bajúszát tépő parlagi, műveletlen poéta példáját, akitől ráadásul még a tehetséget is megtagadja.²⁵

Nevezhetjük ezt, ha úgy tetszik, két életforma: az urbanizálódásra vágyódó és a magányra kárhoztatott szellem egyik ütközőpontjának is; de lényegében egy többé-kevésbé elrejtett feszültség egyik első kirobbanásának tanúi lehetünk az ilyen bíráló kitételekben is.

Kölcsey és Szemere gúnyirata különben az eddig ismerteknél több célzást is rejt magában Berzsenyivel kapcsolatban — s elég ellenszenves vonatkozásban. Az egyik helyen a költő Bihari iránti lelkesedését gúnyolja ki (36 l.), másutt a „chinai luxusra” céloz (44), ugyancsak gúnyos felfogással (A Megelégedés), harmadik helyen is emlegeti még a „bajuszos költőt”:

Itt, a’ hol *bajuszos költők* és régi szakállas
Honnosi éneklők . . . ülnek . . . (61)

Az egyedüli, költőnkre kedvező hely, ahol a „mondolatos” keservesen így panaszkodik:

Mustrákká Berzsenyi lettenek és Dayka . . . (72)

²³ Id. kiad. 315. l. jegyzet.

²⁴ Régi Magyar Könyvtár 11: 59 és Kölcsey Művei 2: 31.

²⁵ Uo. 47.

Ez ugyan nagyon kevés elégtétel Kazinczy tábora részéről a Kazinczy miatt perbe belekevert költő részére, aki nagy lelki nyugalommal tűri mindezt, de lehetetlen, hogy méltányosnak érezhette ezt az eljárást. Sőt nézetünk szerint ez az „irodalompolitika”, amely Kazinczy személyének tömjénezése körül csúcsosodott ki még ebben az időben, egyik tényezője lett a költő későbbi, de már ekkor is érezhető elidegenedésének, sőt lelki zavarának is. Csak képzeljük bele magunkat Berzsenyi helyzetébe! Megjelenik egy gúnyirat, amelyben számtalanszor szerepel megrótt (félreértett) szavaival, kifejezéseivel, sőt egész versszakaival, ő, aki a kor legnagyobb költői közé számít, és az ő *megtámadtatását senki sem látszik észrevenni*. A Mondolat címlapképe ugyan Kazinczyé, de a gúnyolódás fő tárgya az ő félreértett költészete. Nagy lelki ereje még ebben az időben legyőzi kétségeit, de csendben, a lélek mélyén folyhat már az a küzdelem, amelynek pokoli kitörése 1817-ben egész életét megrendíti.

5. Valójában a Mondolat körüli per 1817 előjátékának tekinthető. A költőben — minden látszólagos nyugalma ellenére is — forr valami elégedetlenség, amely Kazinczynak írt levelében a Felelettel kapcsolatban — áttételesen — jelentkezik.

S a Feleletet elítélő szavaival egyet lehet érteni — a költő vonatkozásában. Persze, a Kölcsy—Szemere-féle Felelet irodalmi színvonal tekintetében toronymagasan áll a Mondolat felett. — De ez Berzsenyin keveset segített.

Lényegében az ismétlődik majd 1817 után, ami most, 1814-ben történt: a költő ismét magára marad, magának kell védekeznie, míg Kazinczy védelmére egy egész könyv íródik.

Eleinte ő maga is felelni akar Somogyinak. Ezt tanúsítja Helmecezihez írt levele: „Ha kitanultad [a Mondolat-megjegyzés tőlem] Szerzőjét, kérlek, add tudtomra, hogy ha kedvem jön a feleletre, helyesebben felelhessek.” (1814. máj. 15.)

E tervét azonban nem valósította meg, csak sejthetjük, hogy milyen szellemben írta volna válaszát, bírálatát Somogyi gúnyiratára. Ezt a Kölcsy — Szemere-féle Felelettel kapcsolatos megjegyzéseiből láthatjuk:²⁶ Jobb szeretne volna, ha Szemere és Kölcsy kimutatják, hogy Somogyi „satyrája csak olyan, mint midőn a bolondozók a Miatyánkhoz a cigány imádságot keverik: meg kellett volna azt mutatni, hogy a ki a literatort mocskolja, vét a literatura ellen, s következésképen a hazája ellen.” (A Kölcsy elleni Antirecensióban vésszen visszakongó fájdalmas szavak!)

Majd másutt, Döbrenteihez írt levelében is elsősorban a dolog morális, a közérdeket, a művelődés ügyét veszélyeztető oldalát hangsúlyozza:²⁷ „És hogyha mind helyeset mondott volna is, mivel azt gorombán, személy sértve mondta [Gondoljunk a „debreceni Lukács papra” a Kölcsy-kritikában!] és a minden esetben kémélést érdemlő írókat és az által a literatúrát is mocskolta, tehát vétett a literatúra ellen. Mind ezt igen könnyen meg lehetett volna s meg is kellett volna mutatni.”

²⁶ Id. kiad. 58.

²⁷ Uo. id. kiad. 59.

Végül is költői álláspontját — lényegében — a Döbrentei Gáborhoz írt episztolában foglalja össze:²⁸

Van, aki minden új szót megkacag,
Ha azt tudóstól hallja, s nem fonóktól,
Mert néki a nyelv csak fonóba készül,
S ahhoz Kazinczy és Virág nem ért.
Van, aki mindég új szót fúr, farag,
A leghelyesbet százfelé csigázza,
S abból viaszként majd istent csinál,
Majd tücsköt, s azzal mint naggyal dicsekszik.

Vagyis elismeri a „tudós” nyelvújítás jogait is, de szembeszáll a mesterkélt, értelmetlen és kritikátlan nyelvcsinálással, amely ellenkezik a magyar gondolkodás, a magyar nyelv szellemével, természetével, belső logikájával.

S ő így újított: nagy kritikai érzékkel, hamisítatlan nyelvérzékkel, tősgyökeres magyarsággal, egy nagy költő nyelvteremtő génuszával. Erre az is jellemző, hogy azok a nyelvújítási szavak, amelyeket részben ő emelt irodalmi rangra, részben pedig ő maga teremtett, közkeletűvé váltak irodalmi nyelvünkben. Ebben Vörösmarty előtt neki volt a legnagyobb érdeme.

Mégis miért hallgatott el? Miért nem írta meg tervezett feleletét? Egyesek úgy vélik, hogy szerette a békét, lelki nyugalmat, ezért mondott le a vita folytatásáról.²⁹

Úgy véljük, hogy ez hibás felfogás, s Berzsényi központi életcéljának, életfeladatának félreismeréséből fakad. Berzsényi ugyanis a nyelvújítási mozgalom minden fontosságának értékelése, sőt nyelvteremtő munkásságának gyakorlata mellett ennél magasabb célokat követett. A nyelvújítást ehhez csupán egyik eszköznek tekintette.

Célja új élet teremtése, a nemzet erkölcsi, szellemi felemelése, újjászületése volt.³⁰ Ezért küzdött — a maga módján — egy életen keresztül. S a Döbrenteihez írt episztola — melyet csak a nyelvújítás keretébe illesztve értékelnek³¹ — félreérthetetlenül céloz erre a magasabb célra, amikor a haladó magyar politikai élet egyik — abban a korban — legnagyobb reménységét dicsőíti:

... vívj dicsően
az éj süvöltő vak hydráival!
Paizst s aranytört nyújt Apoll neked,
S veled buzogva felkél *Wesselényid*,
A szörny-ölőknek szörny-ölő fia:
Lehull előtte majd egünk köde,
S paeánt riadnak Erdély bércei,
És én utánok zengetem dalom.

²⁸ Id. kiad. 254.

²⁹ I. m. 301 kk.

³⁰ Monografia 41 kk.

³¹ L. Vargha Balázs i. m. 177 kk.

Élete, munkássága bizonyítja, hogy a nyelvújítás dolgában is haladó, józan és igazán teremtő álláspontja nem változott meg. Ez mind prózai munkáiból, mind költői alkotásaiból kitűnik.

Nem csoda, hogy nagy költőutódja, Vörösmarty Mihály értette és méltányolta leghamarább e törekvéseit, mély költői vágyait, amikor ezeket a szavakat adja híres Berzsenyi-ódájában az ifjú költő ajkára:

Nem kérem, oh sors! kincseidet, nem az
Uralkodó kénnyt és ijedelmeit,
Sem harci pályán a megöltek
Véréivel ragyogó szerencsét:

Gond és irigység mostoha tárgyait;
Csak, ami keblem mélyeiben buzog,
Csak amit elmém tiszta lapján
Írva hagyott az örök teremtés.

Oh, adj nekem szót, édeset és erőt,
Azt szűvarázsló hangba kiönteni:
A dal hatalmát add nekem, sors!
S megfizetél ez egy életemre!

A „szűvarázsló szavak” nagyszerű forrását kereste és találta meg költőnk a nyelvújításban is. Csak így vált lehetségessé az, amiről Vörösmarty versében így szól tovább:

Az ihletettnek ajkairól dicsőn
Kelt a merész dal, meghaladó porát
A lomha földnek, s fellegen túl
A napot és nap urát köszönté.

Ég, föld lebegtek a dalok árjain,
Feltűnt az élet s minden alakjai,
S a nagy jövődő fátyolában
Rémületes temető világa.

.....
Megérte, amit ritka szerencse ad:
Évülhetetlen ifjúságát
Műveiben örökölt eszének . . .³²

„Évülhetetlenné” vált így költőnk küzdelme a nyelvújítás eszközeivel is nemzete halhatatlanságáért . . .

Merényi Oszkár

³² Horváth János mutatott rá (i. m. 82): hogy Vörösmarty e költeményben elsősorban a Fohászkodásra és A temetőre céloz. — Vagyis Vörösmarty megérezte azt — túlmutatva korán és megelőzve az irodalomtörténetet is —, hogy Berzsenyi kiváltképpen nem a szavak, hanem az eszmék költője. (Az marad prózai munkáiban is!)

A lelki tulajdonságokra utaló iskolai ragadványnevek

1. „Véleményem szerint a ragadványnév a legtágabb kategória, összefoglaló, gyűjtő név, s a különböző névfajták ennek alcsoportjai.” „... a megkülönböztető, a gúny- és csúfneveket együttesen nevezem ragadványnévnek” (Tóth Katalin: A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseihez. MNyj. 12: 96—7). „A *ragadványnév* műszót, függetlenül a név szerepétől, eredetétől, használati formájától, általános értelemben alkalmazom mindazokra a nevekre, melyek a hivatalos nevek mellett vagy azok helyett állnak” (Balogh László: A szamoszegi ragadványnevek rendszere. MNyj. 12: 110).

Tóth Katalin és Balogh László felfogásával egyetértek én is. A ragadványnévnek az az értelmezése, amelyet az Értelmező Szótárban találunk, csak a megkülönböztető nevek egy csoportjára illik, még akkor is, ha a meghatározás kiemeli a megkülönböztető nevek „többszörre tréfás vagy gúnyos” jellegét. E meghatározás szerint ugyanis a ragadványnévnek legfőbb jellemzője az, hogy az eredeti, hivatalos névvel együtt használatos. Így eleve kirekeszti a ragadványnevek köréből az egyelemű, a hivatalos név helyett használt neveket, pedig ezek egy részében a megkülönböztető funkció az uralkodó, vagy pedig a megkülönböztető jelleg alig határolható el a csúfolódó, gúnyolódó jellegtől. Szép számmal sorol fel egyelemű ragadványneveket Balogh László (i. m. 113), Pelle Béláné (Egerbocs, Hevesaranyos és Mátraballa ragadványnevei. NyttudÉrt. 70. sz. 188). A tiszavasvári, az ibrányi és a nagyecsed-i ragadványnév-gyűjteményekben is sok egyelemű ragadványnév szerepel. Ibrányban minden állat- és növénynev ragadványnévként egyelemű név (Bachát László: Szabolcs-szatmári ragadványnevek. A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. 2. kötet 1968. 254). Az ibrányi egyelemű nevek mind gúnynevek, de a tiszavasvári, a nagyecsed-i, továbbá Balogh László és Pelle Béláné idézett műveiben szereplő nevek között megkülönböztető neveket is találunk. Sok névről pedig alig-alig dönthető el ma már, hogy megkülönböztető név-e vagy gúnynev.

„Melegágya a ragadványnévnek az iskola, ahol a diákok osztálytársaik és tanáraik egy részét ragadványnéven nevezik” (Kálmán Béla: A nevek világa. Bp., 1967. 103). Az iskolában használatos ragadványnevek legnagyobb része egyelemű név, elsősorban becéző, gúny- vagy bóknev, a megkülönböztető szerep csak másodlagos. A névadási okok között a felnőttéknél és az iskolás gyermekeknél is ugyanazok az indítékok szerepelnek, legfeljebb az egyes típusoknak a megterhelése más és más. Az Értelmező Szótár meghatározása így nem illik a diáknevekre. Kovalovszky Miklós szerint az iskolai nevek a ragadványnév elnevezés „legfeljebb idézőjelben alkalmazható” (Ragadványnevek az iskolában. Köznevelés 1969. 24. sz. 19). Hiányolja Kovalovszky a „diáknev, pajtásnev, tréfanév, becenév, csúfnév, jellemnev, galerinév stb.” összefoglaló nevét. A *ragadványnév* műszó alkategóriáiba pedig ezek a névtípusok, tehát az iskolában használatos nevek is beleférnek. Az igaz, hogy a *ragadványnév* műszó alá tartozó alkategóriák elkülönítése, osztályozása meg-

nyugtatóan még nem történt meg. E dolgozatomban én sem vállalkozom erre. Beérem most eddigi vizsgálataim tanulságával: „A gyermekek és a felnőttek ragadványnevei között elég sok különbség található. Ezek a különbségek azonban a lényegét nem érintik, így mindenfajta felosztási rendszerben csak a típusok számát szaporíthatják” (Bachát László: A ragadványnevek néhány problémája. NytudÉrt. 70. sz. 134).

2. A ragadványnevekkel foglalkozó tanulmányok nagy gonddal rendszerezik, csoportosítják a neveket a névadási ok alapján. Szinte minden gyűjtő rendszerezése más és más. A lelki tulajdonságra utaló nevek kategóriája — ha sokan együtt említik is a testi tulajdonságra utalókkal (Kovács László: Debrecen-nyulasi gúnynevek. MNyj. 3: 176, Pelle Béláné i. m. 188), vagy más-képpen nevezik el ezt a kategóriát (Pákozdi Endre: MNyj. 7: 83) — minden részletesebb rendszerezésben szerepel (Kertész Manó: Nyr. 31: 244, Lőrincze Lajos: MNyj. 1: 64, Tóth Katalin i. m. 103, Balogh László i. m. 121, Kálmán Béla: A nevek világa. Bp., 1967. 106, Berényi Zs. Ágnes: Köznevelés 1969/21. sz. 24, Bachát László: A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Tud. Közl. 2. kötet 1968. 254). E kategória megterhelése a felnőttek világában a rokonsági viszonyokra, a testi tulajdonságokra és az életkörülményekre utaló nevek kategóriája után a legnagyobb. Nagyszámú lelki tulajdonságon alapuló nevet találunk a gyermekek közösségeiben is. Az elmúlt két évben hallgatóim Borsod, Szabolcs-Szatmár és Hajdú-Bihar megyék harminc falusi, nagyközségi, illetve városi általános iskolájában 4900 felsőtagozatos tanulónak jegyezték fel a ragadványnevét. E gyűjtés eredménye több mint tízezer ma is használatos iskolai ragadványnév. A nevek 20,5%-a keletkezett valamilyen lelki tulajdonság alapján. Csak a testi tulajdonságra utaló és a hivatalos névből alakult nevek száma nagyobb ennél.

3. A lelki tulajdonságra utaló iskolai ragadványnevek használati formájuk szerint önálló nevek. A hivatalos névből csak a vezetéknev kerülhet a ragadványnév elé, ha szükséges az azonos ragadványnevűek megkülönböztetése, vagy ha olyan gyermekeket emlegetnek ragadványnevükön, akiket a közösségből nem mindenki ismer egyformán jól. Az előbbi azonban nemigen fordul elő, hiszen igen ritka eset az, hogy az osztályközösségben, a sportbaráti vagy az egy utcabeliek közösségében két vagy több gyermek ugyanazért a tulajdonságért ugyanazt a nevet kapja. A lelki tulajdonságra utaló nevek között ilyen adatom nincsen. Az utóbbi eset, a családnév és a ragadványnév kapcsolata eléggé megszokott. Gyakori a *Kis* és a *Nagy* megkülönböztető nevek használata a ragadványnév előtt az egy iskolába járó és azonos ragadványnevet viselő testvérek megkülönböztetésére. Ezek közül azonban csak a *Nagy* megkülönböztető nevű tanuló ragadványneve tartozik ebbe a típusba, a kisebb testvér már nem valamely lelki tulajdonságáról kapta a nevét, hanem örökölte a bátyjától.

4. Tagadhatatlan, hogy a lelki tulajdonságra utaló neveket a kedveskedő, becéző, bókoló, illetve a gúnyolódó, csúfolódó szándék hozta létre. Az is tagadhatatlan azonban, hogy a különböző közösségekben megkülönböztető szerepük is van.

Pais Dezső a ragadványneveknek két kategóriáját különíti el, lehetnek tulajdonságjelzők, és lehetnek jelképek (MNy. 18: 26). A lelki tulajdonságra

utaló iskolai nevek is vagy tulajdonságjelzők – azaz valakit valamilyen tulajdonsága miatt azzal a szóval neveznek meg, amely ezt a tulajdonságot a nyelvünkben valóban jelöli –, vagy jelképek, azaz valakit valamely tulajdonsága miatt annak a dolognak, tárgynak, élőlénynek vagy személynek nevével neveznek meg, amelyre vagy akire az a tulajdonság jellemző. Az utóbbi típushoz tartozik az iskolai nevek zöme. Pais Dezső megállapításait azonban ki kell egészíteni azzal, hogy a jelképeket a tanulók nagyon szívesen használják ellentétes jelentésben. Ezért a lelki tulajdonságra utaló ragadványnevek közül egy név becéző név-e vagy gúnynév, azt csak akkor tudjuk meg, ha megismerjük a névadás valódi okát, vagy ha a név melléknév. Az *Általános bolond* (Nk), a *Bilifejű* (Hsz), az *Eszes* (Tt) nevek névadási oka és e nevek jellege nem kétséges. A *Professzor* nevet Tuzséron azonban egy nagyon buta tanuló, Nagyállóban pedig nagyon okos tanuló viseli, a *Számtanprofesszor* nevű tiszalóki tanuló kitűnő a matematikában, az ugyanezt a nevet viselő nyírgyulaji gyermek pedig a legegyszerűbb szorzást sem tudja elvégezni. E neveket a következő tanári mondatok hozták létre: „Már most úgy tudod a matematikát, mint egy professzor.” „No, belőled sem lesz professzor!”

5. Kertész Manó (i. m. 244–8) és Tóth Katalin (i. m. 102–3) a lelki tulajdonságra utaló nevek csoportján belül további alcsoportokat állapítanak meg. Kertész Manó alcsoportjai a következők: 1. ész, tehetség; 2. uralkodó jellemvonás; 3. szokások; 4. szavajárás; 5. kedves ételek. Tóth Katalin csak annyit változtat Kertész csoportosításán, hogy a „szokások” helyett a „megszokott, kedvelt cselekvés” elnevezést használja csoportosításában. Kertész Manó és Tóth Katalin példatára arról tanúskodik, hogy sok nevet elég nehéz elhelyezni valamelyik alcsoportba.

A lelki tulajdonságra utaló iskolai neveket a következőképpen próbáltam meg rendszerezni: 1. ész, tehetség vagy ennek hiánya; 2. valamihez különösképpen ért, ill. nem ért; 3. uralkodó jellemvonás; 4. kedvelt cselekvés; 5. kedves étel; 6. szavajárás; 7. milyen pályára készül. Az első csoportokban két altípus különül el: a) a tulajdonság megnevezése; b) a hasonló vagy ellentétes tulajdonsággal rendelkező dolog, tárgy, élőlény, mese- vagy tévéhős, személy neve.

I. Észre, tehetségre, vagy ennek hiányára utalnak: a) *Általános bolond* Nk, *Bilifejű* Hsz, *Dilis* D, *Eszes* Tt; b) *Elefánt* Tv (nehezen tanul, gyorsan felejt), *Doki* Nygy, *Kobak* Tv, *Professzor* Tu (nagyon buta), Nk (nagyon okos), *Tudósbagoly* Tv (igen okos) stb.

II. Valamihez különösképpen ért vagy nem ért: a) *Bocfalábú* Tt, *Falábú* Bo, *Focis* Hsz, *Fürge* Ke (jól fut); b) *Albert II.* Bo, *Brigadéros* Ri (nagyon jól beszél, és okosan parancsol), *Bicikli* Hsz, *Csatár* Msz, *Éneász* Ó (jól tornászik), *Euzébió* Tt (nem tud futballozni), *Farkas* Ke (jól butballozik), *Géci* Msz (jól véd), *Gitár* Nysz, *Jasin* Cs, *Kodály Zoltán* Tu (botfűlű), *Kotkodácsi* Nym, *Lobelló* Tl (jól bíraskodik), *Mecser* Ri, *Mester* Hsz (a villamosságban mindent meg tud csinálni), *Mesterlövész* Oros, *Móricka* Tv (kitűnően tud vicceket előadni), *Musztáng* Sá, Bo (jól fut), *Nyúl*, *Nyúlcipő*, *Nyúl Amsztrong* Nym, Ke, Bu, E, Hb, Nygy, Sá (jól fut), *Művész* Ri (jól zongorázik), *Sebész* Ke (nagyokat tud ütni), *Számtanprofesszor* Tl (kitűnő a matematikában), *Ng* (a legegyszerűbb szorzást sem tudja elvégezni), *Szöcske* Msz, *Toldi* Bo (jól birkózik), *Tand* Bu (jó oroszos), *Verdi* Tv (nincs hangja), *Zenész* Cs, *Zorán* Nym, *Zsai* Ke stb.

III. Uralkodó jellemvonásáról: a) *Barboncás B, Halk Tv, Hivő Ri, Hülye Hsz, Kényes Hsz, Lajhár K, Pletykos E, Sunyi Nym, Szende Tv, Viggyori Ke, Nym, Tu, Ri, K, Vidor Tv, Házórzó Msz, Lóporos Bo*; b) *Alfonzó Sá, Álomszuszi Bo, Benderlog Hsz* (majom természetű), *Bohóc Ke, Bo, Hsz, Bokszer Nysz* (leány, senkitől sem fél), *Bunyóbandi Oros, Bunyóbálint Sá, Nk, Bolha O, Betyár Nk, Bodinelli Tv* (jókedvű), *Cicus E* (simulékony), *Cimpók E* (huncut), *Csinpiroska B, Csinpánz Msz, Csimbum Tu, Csuhabbori Tu, Disznókirály Ó* (csámesog), *Dinamit Hb, Egér Hn, Foxi Hsz* (szimatoló, árulkodó), *Főnök T, Gengszter Hn, Gázocska Nym* (mindig mérges), *Hakapeci Ó, Hsz, Hippi Ke, Hacsek Nk, Janika Tv* (lányos természet), *Kandúrbandi Ri, Kigyó Sá, Ke, Kutya Hsz, Kétszínű-falevél Tu, Kajikakas Tv, Latabár Bo, Ó, Lucifer Msz, Mákvirág Nysz, Mocskoskopó E, Mimóza Ke, Máriszsomszéd Nym, Morgó Tv, Malacka Nk, Naccsága Hsz* (elkényeztetett), *Nagykópé E, Ördögfióka Hsz, Pulyka B, Puffancs B, Paprika Hsz, Pukkancs Ke, Pokróc-kisasszony Tv, Pojaca Bu, Róka Hsz, Rinocérosz K, Savó B, Strici Hsz, Serif Nysz, Szimat B, Szűzmária Tv* (semmiféle csínytevésben nem vesz részt), *Szelidgalamb Tt, Szemper Tu* (mindenben kiválónak képzei magát), *Tüske Tv, Városfüle Tl, Vadmacska Hn, Vipera Tu* stb.

IV. Kedvelt cselekvéséről: a) *Aranylábú B, Bicskás Bo, Brazil Tt* (szeret futballozni), *Csikkes Tv, Tt, D, Csúlis Bo, Nagybelú Bo*; b) *Alfonzónéni K* (leány, aki állandóan Alfonzónak nevezett padtársát utánozza), *Aladár Msz, Nk* (állandóan szerel), *Baka Ó* (katonásdit játszik állandóan), *Bendő Nym* (szeret enni), *Bébi Hn* (szívesen foglalkozik kisgyerekekkel), *Cumi Ri* (ujját szopja), *Csita, Csimpánz Ó* (szeret fára mászni), *Csirip, Tücsök Tv* (a két lábát összedörzsölgeti), *Ciceró Hsz* (állandóan szónokol), *drukk Nygy, Edina B* (fiú, aki örökké nőket rajzol), *Ferbli K* (nagy kártyás), *Foxi Bu* (szereti a kutyákat), *Gagarin T* (repülőst játszik), *Gödény E* (sokat iszik), *Gyilkos Tt* (a fiúk nyakát szorongatja), *Hekus, Vízirendőr K* (nagyon szeret halászni), *Hippi Hsz* (beatkedvelő), *Indián Hsz* (sokat játszik indiánost), *Jegyző B* (mindent feljegyez), *Kalandvágó Kacsakázmér Tu* (kalandjait mesélgeti), *Kakas Tu* (lányok után fut), *Kandó Tt* (állandóan mozdonyokat rajzol, és azokról beszél), *Kupec Hn* (kereskedik), *Lócsiszár Tu* (szereti a lovakat), *Laspanya Hb* (szívesen verekedik), *Mester Tv* (mindig szerel), *Papagáj B* (sokat beszél), *Pecás Bo, Ragály Cs* (órákról szívesen megy az orvoshoz), *Sarolta Hsz* (mindig énekel), *Szoknyapecér Msz, Hsz, Színész Sá, Tenkes Ó, Tarzán Nk* (szeret fára mászni), *Vizsla Bu* (szívesen foglalkozik kutyákkal) stb.

V. Kedves ételéről: a) *Levestelen E* (nem szereti a levest); b) *Cukrászda Ri, Csoki Msz, Nym, Fruti E, Gombóc Ke, Gömölye K, Kecse Cs* (kedves étele a káposzta), *Lecsó Bu, Lecsó kolbásszal Nysz, Mustár B, Piritós Tv, Rudi Cs, Nysz, Zselé Bo* stb.

VI. Szavajárásról: *Vilmos Hn* („Vili”), *Herkó páter B, Bigyusz Ke* stb.

VII. Valaki vagy valami különösképpen tetszik: *Dzsani B, Frédi Cs, Kaktusz Nk, Kismedve Ó* (nagyon kedveli az indián regényeket), *Kóbor Tv* (az Omega együttes Kóbor nevű tagját kedveli), *Lédi Nk* (A Beatles együttes egyik száma), *Mazsola Sá, Meklén K, Míster Tt* (a Míster Alkohol című táncdalt szereti), *Partizán Bo, Popej Sá, Szörényi Nym, Vinetu Hsz, Zorán Hn* stb.

VIII. Milyen pályára készül: *Pap, Bo Salak Tu* (kohóipari szakközépiskolába készül), *Festő Hn* (szobafestő szeretne lenni) stb.

Valamennyi adatomat e rövid dolgozatban nem sorolhatom fel. E nevek nagyobb része nem pusztán egy tanuló ragadványnevét jelöli, hanem olyan név, amellyel a megjelölt helyen vagy helyeken az azonos lelki tulajdonsággal rendelkező tanulókat elnevezik. Mégis megvan e neveknek egyénítő szerepük: ugyanabban az osztályban, baráti, sportközösségben vagy az egy utcabeliek közösségében azonos ragadványneve nem lehet két gyermeknek, ha a tulajdonságaik azonosak is.

A fenti rendszerbe megnyugtatóan belehelyezni minden nevet nem lehet, bár a pontos adatgyűjtés viszonylagosan segíthet ebben. Az azonban kitűnik e rendszerezésből, hogy a II., a III. és a IV. csoportnak a legnagyobb a megterhelése. Ha a felnőttek ilyen típusú, tehát a lelki tulajdonságra utaló nevükkel hasonlítjuk össze, azt látjuk, ott is ezek a csoportok tartalmazzák a legtöbb nevet.

6. A lelki tulajdonságra utaló iskolai ragadványnevek élettartama szinte csak az iskolai életre korlátozódik, ott sem egyforma a különböző típusba tartozó nevek élete. A legrövidebb ideig az V. és a VII. típusba tartozó nevek élnek. Általában rövid életűek a tévéhősöktől kölcsönzött nevek. Berényi Zs. Ágnes is ezt állapította meg idézett tanulmányában.

7. A pedagógus számára nagyon fontos az iskolai ragadványnevek, különösen a lelki tulajdonságra utaló nevek ismerete. A legsértőbb nevek szinte mind ezek közé tartoznak. Mizser Lajos nagyon helyesen elemezte pedagógiai szempontból e nevek ismeretének fontosságát (A diáknevekről. Nyr. 95: 42). Az egyik megállapítására külön is fel kell hívni a pedagógusok figyelmét: „Ügyeljen arra, hogy kit és mikor keresztel.” A neveknek ugyanis egy része a pedagógusoktól származik, és éppen azok, amelyeknek az érzelmi töltése a legnagyobb.

(A használt rövidítések: B = Balkány, Bo = Bodrogolaszi, Bu = Berettyóújfalu, Cs = Csenger, D = Dombrád, E = Edelény, Hb = Hajdúböszörmény, Hn = Hajdúnánás, Hsz = Hajdúszoboszló, K = Kótaj, Ke = Kemece, Msz = Mátészalka, Nk = Nagykálló, Nygy = Nyírgyulaj, Nym = Nyírmada, Nysz = Nyírszöllős, Ó = Ózd, Ri = Ricse, Sá = Sátoraljaújhely, T = Tarcal, Tl = Tiszalök, Tt = Tiszatelek, Tu = Tuzsér, Tv = Tiszavavári.)

Bachát László

Az utónevek (keresztnevek) helyesírásának problémái a Magyar utónévkönyvben

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében nemrég elkészült Magyar utónévkönyv (amelyet Ladó János állított össze) 895 női és 932 férfinevet, vagyis együttesen 1827 anyakönyvezhető utónevet — más szóval: keresztnevet — tartalmaz. Helyesírásunknak egyik legidősebb és mindnyájunkat személyünkben is érintő kérdése, hogy hogyan, milyen formá-

ban írjuk ezeket a neveket: a ma élő s az ezután születő magyar anyanyelvű magyar állampolgárok utóneveit.

Az akadémiai helyesírási szabályzat tizedik kiadása a magyar utóneveknek csak a kezdőbetűjével és a *-val*, *-vel* ragos alakjával foglalkozik (a 220. és a 231. pontban), s ezenkívül az idegen nyelvekből újabban átvett keresztnevek helyesírásáról találunk a könyvben egy szabályt. Az utóbbiból (275. pont) a következőket tudhatjuk meg: „Az idegen nyelvekből aránylag újabban átvett, de már közkeletű keresztneveket magyarosan írjuk: *Artúr*, *Betti*, *Karola*, *Kornélia*, *Leó*, *Oszkár* stb. — A *ch* és az *x* betűt azonban — az idegen közszókhoz hasonlóan — az idegen eredetű keresztnevekben is meg-hagyjuk: *Albrecht*, *Félix*, *Richard* stb.”

Nem ad további útbaigazítást a Helyesírási és tipográfiai tanácsadó (Nyomdaipari Egyesülés, Budapest, 1971.) sem, sőt a Helyesírási tanácsadó szótár is igen kevés utónévünket vette föl anyagába (tulajdonképp csak a leggyakrabban használtakat). A Magyar utónévkönyv tehát abban a tekintetben is nagy hiányt pótol, hogy megadja a több mint ezernyolcszáz anyakönyvezhető név helyes írásformáját. És minthogy a néveikkekben összesen körülbelül tízezer becenevet is felsorol ez a kiadvány, így e nagyszámú becenév helyesírására nézve is normálul szolgál a könyv.

Utóneveink helyesírási elveinek tisztázását igen hasznosan segítette elő az a vitaindító tanulmány, amelyet e kézikönyv szerzője, Ladó János adott közre néhány évvel ezelőtt (Utóneveink helyesírása; Nyr. 1969: 176—90).

Az Utónévkönyvet bevezető ismertetésben tájékoztatást kapunk arról, hogyan és milyen elv szerint állapították meg a kötetbeli nevek írásmódját: „Az utónevek helyesírásának, valamint a névkönyv összeállításának elvi kérdéseiről a Helyesírási Bizottság és a Nyelvművelő Munkabizottság 1969. január 21-i együttes ülése már előzőleg vitát rendezett, és megállapodott az utónevek ejtésszerű, vagyis magyaros írásmódjának alapelveiben, ami többek között a görög-latin eredetű utónevek alakjainak elkülönülését jelenti, például: *Diana* = istennő, *Diána* = női utónév.” A Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársaiból alakult bizottság azután minden névnél ellenőrizte az ejtésszerű, vagyis magyaros írás elvének a végrehajtását.

Ennek az elvnek az a lényege, hogy utóneveinket a mai művelt magyar köznyelvi kiejtés szerint s az egyes hangoknak megfelelő mai betűinkkel írjuk. Az utónevekben — még ha idegenből származnak is — nincs helye idegen írásmódnak. Legjobban néhány példa világíthatja meg, hogy mit is jelent ez a „szabály” a gyakorlatban. A latin *Fabius* és *Julianus* névből eredő magyar *Fábiusz* és *Juliánusz* utónevet *á*-val és *sz*-szel mondjuk, ezért írunk is így kell. Az ugyancsak idegen *Alice*, *Jacqueline*, *Jeannette*, *Ophelia*, *Sylvia*, *Thalia* nyelvünkben *Aliz*, *Zsaklín*, *Zsanett*, *Ofélia*, *Szilvia*, *Tália* formában lett magyar utónévvé. A *Lothar* és a *Walter* magyar anyakönyvi alakja *Lotár* és *Valter*, a *Cyrus*-é pedig *Círus*. Az utóbbi nevet a magyar kiejtésnek megfelelően hosszú *í*-vel és *s*-sel írjuk. (A *Nádja*, *Szonja*, *Tatjana* neveket természetesen az Utónévkönyv sem kívánja teljesen fonetikusán, azaz *Nággya*, *Szonnya*, *Tattyána* formában írni. Ezek így „magyarosak”: *Nádja*, *Szonja*, *Tatjana*.)

Azt mondhatnánk, hogy utóneveink — a nagy kezdőbetűtől eltekintve — ugyanúgy írandók, mintha megmagyarosodott köznevek volnának. S amint az *Augustin(us)* személynévtől alakilag elkülönült a belőle származó *aggastyán*

köznév, úgy jogosan különítjük el írásos formájában például a latin *Livius* nemzetségnévtől a belőle eredő magyat *Liviusz* utónevet vagy *Szentgotthárd* Vas megyei község nevének két *t*-s utótagjától a vele azonos eredetű, egy *t*-vel írandó utónevet: a *Gothárd*-ot.

Némelyik utónév írásos formájának a rögzítésében igen nagy körültekintéssel kellett eljárni. Például a francia *Adrienne* név magyar kiejtése „Adrien” is, „Adrienn” is lehet; a Magyar utónévkönyv az utóbbinak alapján rögzítette a név írását *Adrienn* formában (két *n*-nel), az egy *n*-es *Adrien* ugyanis a franciáknál nem női, hanem férfinév: a magyar *Adorján* megfelelője. Ugyancsak el kellett különíteni a rövid *ő*-vel helyes *Őrs* (nem: *Eörs*!) utónevet a hosszú *ő*-vel írandó, más eredetű *őrs* köznévtől.

A könyv 1827 anyakönyvezhető neve között alighanem egyedül áll a kiejtéstől *f e l t ű n ő e n* eltérő, sajátos írásmódjával az *Attila*. E névnek a kiejtéséhez („Atilla”) ma még nem alkalmazkodik az írásmódja. Csak helyeselni lehet, hogy a kiejtés szerinti *Atilla* formát is anyakönyvezhetőnek nyilvánítja a Magyar utónévkönyv. Ez az egy *t*-s, külön *Atilla* utónév a nagy hun fejedelem gót *Attila* nevének magyaros változatából önállósodott. E neveikkben a következő, figyelemre méltó megjegyzéseket olvashatjuk: „A hun uralkodó nevének helyesírását 1950-ig a szabályzat két változatban is megengedte: *Atilla* és *Attila*. Az utónevek helyesírása azonban törvényszerűen megmagyarosodik, és ezzel eltér a történelmi névadó írásmódjától (vö. *Cézár* és *Titusz*: utónevek, de *Julius Caesar* és *Titus Flavius Vespasianus*). — Az utónevek helyesírásának szabályozatlansága miatt ma még az *Attila* utónévforma is igen gyakori. Mi a Helyesírási tanácsadó szótár, valamint névhasználatunk elvei és gyakorlata alapján az *Atilla* utónév írásmódját két formában is megengedjük: *Atilla* és *Attila*. Az anyakönyvi jogszabályok alkalmazása szempontjából az *Attila* és az *Atilla* két különböző névnek tekintendő.”

Mindössze néhány olyan név van a Magyar utónévkönyvben, amelynek írását nem érzem eléggé pontosnak, következetesnek. A továbbiakban ezekkel a nevekkal foglalkozom.

1. A *Petúr* nevet hosszú *ú*-val írja az Utónévkönyv: talán azért, mert sokan így ejtik. A név szócikkében ezt a megjegyzést találjuk: „A *Péter* név nyelvjárási *Pétör* változatát a régi magyar helyesírás szerint *Peturnak* írták. Ezt Katona József hibásan *Petúrnak* olvassa[,] és ilyen hibás olvasattal[,] régiesítő szándékkal[,] a Bánk bán című dráma egyik szereplőjévé teszi.¹ Innen terjedt el a *Petúr* név felújított utónévként.” — Ez a magyarázat, úgy hiszem, nem pontos, és szerintem nem teszi elfogadhatóvá a névnek hosszú *ú*-s írásmódját.

A régi magyar helyesírás szerinti *Petur* névalak egykori kiejtése -- ahogy én tudom -- *Petür*, *Pétür* vagy *Pétúr* volt. Ha emlékezetem nem csal, Mészöly Gedeon (egykori professzorom a szegedi egyetemen) ezt *ü*-vel olvasta. Lőrincze Lajos is így olvassa, és így magyarázza az Árpád-korból származó *Petur* nevet: „... említsük meg, hogy Katona Bánk bánjának egyik szereplője, Petur voltaképpen sohasem volt *Petur*, ez csak a *Péter* név régi írása. Katona tudatosan használta ezt a régi formát, abban a hiszemben, hogy egykor így is ejtették, pedig ez volt régi ejtése: *Pétür*” (Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. 1961. 190).

¹ Talán egyik szereplőjének *nevévé!* — P. E.

Katona az *ü* magánhangzó helyett — a betű szerint — *u*-val olvasta a *Petur*-t, mégpedig valószínűleg rövid *u*-val. Ezt abból következtetem, hogy a Bánk bán első (1821. évi) kiadásában — ahol a rövid *u* és a hosszú *ü* jelölése világosan elkülönül egymástól — a *Petur* név nemcsak elől álló névként, hanem a tragédia m o n d a t a i b a n is következetesen rövid *u*-val van írva. Az *úr* szót Katona a nagy kezdőbetűs szavakban is hosszú *ü* betűvel írta: *kegyelmes Úr, Nagy-Úr*; ha tehát a *Petur* nevet — népetimológiásan — az *úr* főnévvel hozta volna kapcsolatba, akkor a *Petur* negyedik betűjére bizonyára feltette volna az ékezetet.

Hát vajon Arany János hogyan olvasta és írta: *Petur* vagy *Petúr*? Zolnai Gyula, aki az Arany János-i „Bánk bán tanulmányok” ké z í r a t á t valószínűleg nem látta, e tanulmányok n y o m t a t o t t szövege alapján a hosszú *ü*-s formát köti Arany személyéhez. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig című munkájának (1894.) 10. lapján írja Zolnai Katona Józsefről és Bánk bánjáról: „... e maradandó becsű tragédiájával egy elferdített névnek is életet adott: a *Petur* névnek.” S e mondat *Petur* szavához a lap alján a következő megjegyzést fűzi: „ARANY JÁNOS Bánk-bán tanulmányaiban már pláne *Petúr*-nak írja (I. ARANY JÁNOS *Összes Munkái*, V. köt.)”.

Arany ké z í r a t a ma már nem tanúskodhat sem a *Petur*, sem a *Petúr* névírás mellett, mert n i n c s m e g : valószínűleg a Voinovich-villában égett el a második világháború idején. Mit találunk hát az Arany János Összes Művei című kritikai kiadásban, ahol a „Bánk bán tanulmányok” szövegközlése Arany János Prózai Dolgozatainak (1879.) szövegét követi? Mielőtt ezt megnézzük, érdemes figyelmeznünk a kritikai kiadásnak a „Bánk bán tanulmányok”-hoz fűzött alábbi megjegyzésére:

„A szövegben feltűnően sok a helyesírási következetlenség, de mivel ezek legnagyobb része a hosszú, illetőleg rövid hangzók nem következetes jelöléséből áll, valószínű, hogy csupán korrigálási felületesség következtében jöttek létre. Ez a következetlenség jellemzi a PD [= Prózai Dolg.] egészét. A személynevek (Gertrud, Ottó, Petur) hosszú, illetőleg rövid hangzóval való írásának periodikus váltakozásai arra mutatnak, hogy a korrigálást valószínűleg többen végezték. ... A szöveg helyesírására jellemző, hogy több hosszú hangzót találunk benne, mint a költő más, korábbi szövegeiben” (Arany János Összes Művei X. Akadémiai Kiadó, 1962. 615).

Figyelemre méltó, hogy a „Bánk bán tanulmányok” kritikai kiadásbeli szövegének első harmadában — az első tizenhat lapon — mindenütt *Petur* olvasható (rövid *u*-val!), de ugyanitt *Gertrúd* (hosszú *ü*-val). Ebben a részben több helyütt előfordul — pl. a 281. és a 282. lapon —, hogy ugyanabban a mondatban is *Petur* van írva és viszont *Gertrúd*. Szerintem a tanulmánynak ez az első harmada mutatja Aranynek az írásmódját. Valószínűnek tartom, hogy ő a *Petur* nevet a továbbiakban is rövid *u*-val írta, és csak a nyomda következetlensége (talán a szedő személyének megváltozása) miatt találunk az első harmadrész után a *Petur*-ral vegyesen sok *Petúr* névalakot is. Úgy gondolom, semmi okunk sincs annak feltételezésére, hogy Arany a Katonánál olvasott *Petur* nevet *Petúr*-rá változtatta volna, hiszen minden bizonnyal érezte ennek a *Péter* névvel való kapcsolatát, de semmiképpen sem egy népetimológiás *Pet-úr* összetétel formájában.

A Bánk bán százötven éve megjelent első kiadásában a *Gertrudis* névnek *Gertrúd* változata is van, *Petur* nevének azonban nincs az 1821. évi kiadásban semmilyen kiejtési vagy helyesírási változata. Nem hiszem tehát, hogy az

igen pontos Arany János — aki a Bánk bánnak ebből a most általam is átnézett eredeti kiadásából dolgozott — kétféle formában írta volna tanulmányában egy ilyen fontos szereplőnek a nevét.

Vajon van-e egyáltalán a Bánk bánnak az elmúlt százötven év alatt olyan kiadása, ahol *Petur* bán nevét hosszú *ú*-val írják? Vagy hosszú *ú*-val is? Nem tudok ilyenről. A Magyar utónévkönyvben pedig még csak az analógia sem támogatja a hosszú *ú*-s *Petúr* írásmódot, a könyv 932 férfineve közt ugyanis csupán egyetlen *úr* végűt találtam, az *Artúr*-t; viszont *ur* végű is van egy — a *Timur*. Ha az utóbbi név írásmódja azért rövid *u*-s a kötetben, mert a *Timur* a történelmi tárgyú kiadványokban rövid *u*-val írva általános, akkor a Bánk bán százötven év óta megjelent kiadásainak, valamint a Bánk bánnal kapcsolatos rengeteg tanulmánynak a névírási hagyománya mindenképpen amellett szól, hogy a *Petur*-t mai utónévként is rövid *u*-val írjuk.

2. Ha az Utónévkönyv — igen helyesen — magyarosan, *j*-vel írja ezeket a neveket: *Ajna* (vö. finn *Aina*), *Lejla* és *Sejla* (vö. angol *Leila* és *Sheila*), *Zinajda* (vö. orosz *Zinaida*), *Gujdó* (vö. német *Guido*), — kár volt kivételt tenni az *Adelaida* névvel. Ezt a német származású női nevünket Katona József több mint másfél századdal ezelőtt, a Bánk bán első kiadásában már *j*-vel írta: Bánk feleségének a neve ott még *Adelajd* volt. „Ezt *Adelajdnak* neveztem” — olvassuk Katona Józsefnek az első kiadás elejére tett, még 1819-ből származó Jegyzésében, amely így kezdődik: „Ötödik éve, hogy készítettem e' darabot, mikor az Erdélyi Múzeumban a' Kolosvári leendő Játék-szintől Felszólítás hirdettetett.”

Hogyan lett a Bánk bán első kidolgozásabeli *Adelajd*-ból a végleges kidolgozásban *Melinda*? Úgy, hogy a közbeeső időben Katona két olyan történetek is olvasott, amely a tragédiában a *Melinda* nevet hitelesíti. Az egyik Müllernek az Ottója volt, amelyet „Csery Úr” fordított magyarra. A másikra így utal Katona az említett Jegyzésben: „Azután akadt egyj Iromány is előmbe, mellyben az van, hogy Michael és Simeon Micz-bán Spanyol Testvéreknek volt egy világszerte híres szépségű Húgok, kit Benedictus-(Bánk-)bán, Konrád Grófnak a' fia vett el: el esmértem tehát *Melindát* spanyolabbnak, és hiszem, hogy Müller Úr szerencsésebb volt nevének feltalálásában.”

Ha a Magyar utónévkönyvben *Adelajda* volna a név írásmódja, akkor az sem okozna senkinek gondot, hogy lehetséges-e az *Adela-ida* elválasztás, vagy nem.

A könyv *Ajna* nevének szócikkében ezt a megjegyzést olvashatjuk, „A finn *Aina* női névből. Ez valószínűleg az *Anna* alakváltozata.” - Nézetem szerint a finn *Aina*, hangtani okokból, nem kapcsolható össze az *Anna* névvel: hiszen az utóbbinak a finnben ilyen változatai vannak: *Anja*, *Anneli*, *Anni*, *Annikka*, *Annikki*, *Annukka*, *Anu*. Úgy gondolom, hogy a finn *Aina* utónév az 'állandó, örökös, folytonos, szüntelen (való)' jelentésű *ainainen* melléknévnek rövidebb (-*inen* képző nélküli) alakjából származik.

Itt jegyzem meg azt is, hogy a Magyar utónévkönyv szerint az ugyancsak finn eredetű *Vilja* női név jelentése: 'gazdagság, jóság'. Csakhogy tudomásom szerint a név alapjául szolgáló finn *vilja* szónak nincs 'jóság' jelentése (vö. Papp István: Finn—magyar szótár); a név ennek a szónak valószínűleg a főnévi 'gabona, termés, termény, élet' vagy 'bőség' jelentését hordozza, de az is lehetséges, hogy a melléknévi 'bő, bőséges' jelentést.

3. Az 1827 anyakönyvezhető név közt csak a következő négyben fordul elő a *ch* betű: *Orchidea*; *Achilles*, *Archibald*, *Richárd*. Ha ezeket összehasonlítjuk a magyarosan, egyszerű *h*-val írt nevekkkel (*Ráhel*; *Áhim*, *Ahmed*), fölvetődik a kérdés: nem lenne-e jobb ezt a négyet is egyszerűbben, magyar *h*-val írni. Gondoljunk csak arra, hogy például az *Áhi* becenév egyaránt állhat a *ch*-val írt *Achilles* és a közönséges *h*-val írt *Áhim* utónév helyett.) Utóneveink írásában — majd az akadémiai helyesírási szabályzat 11. kiadásától kezdve, az ottani módosítással összhangban — a mai magyar ábécé betűin kívül elég volna egyetlenegy idegen betűt használnunk: az *x*-et. Az *x* betű megtartására két fontos okunk is van: 1. aránylag sok utónévünkben fordul elő (*Alexandra*, *Beatrice*, *Eudoxia*, *Maxim*, *Maximilián*, *Oxána*, *Szirtusz*, *Xavér* stb.), 2. gazdaságos a használata, mert az egyetlen betűjegyű *x* a magyar *k*+*sz* betűkapcsolatnak összesen három betűjegye helyén áll.

4. Az *Alicia* név helyes alakja szerintem *Alicia* volna (a második szótagban nem rövid, hanem hosszú *i*-vel). Női neveinkben az *ia* szóvég előtti *n y í l t* szótagban tulajdonképp csak *h o s s z ú* magánhangzó fordulhat elő. Ha ez a magánhangzó *i*, akkor — a kérdéses *Alicia*-tól eltekintve — ez kivétel nélküli szabály. Példái az Utónévkönyvben a következők: *Artemízia*, *Cecília*, *Dionízia*, *Emília*, *Eutímia*, *Felícia*, *Lavinia*, *Letícia*, *Licia*, *Lidia*, *Livia*, *Maurícia*, *Odília*, *Olivia*, *Otilia*, *Patricia*, *Pompília*, *Tarzícia*, *Tícia*, *Tíria*, *Vaszília*, *Virgília*, *Virgínia*, *Zília* (24 név).

A hosszú *i*-s *Alicia* írásmódnak nem mondana ellent, hogy rövid az *i* a francia *Alice* és a magyar *Aliz* névben, sőt a különféle becéző alakokban (*Alikó*, *Lici* stb.) is, hiszen például a *Lidi* becézés ellenére is *Lidia*-t mondunk és írunk — az első szótagban hosszú *i*-vel.

Támogatja a hosszú *i*-s *Alicia* írásmódot egy szélesebb körben érvényesülő szabályosság is, az, hogy ha az *ia* szóvég előtt közvetlenül *c s a k e g y r ö v i d m á s s a l h a n g z ó* van, akkor az ezt megelőző *m a g á n h a n g z ó* minden esetben hosszú: *Amália*, *Antónia*, *Eugénia*, *Glória*, *Grácia*, *Ifigénia*, *Júlia*, *Lúcia* stb. (A hosszú *i*-t tartalmazó 24 felsorolt néven kívül összesen 77 ilyen, más hosszú magánhangzóval írandó nevet találtam a Magyar utónévkönyvben.) A *Klaudia* csak látszólagos kivétel, ebben ugyanis a hosszú magánhangzót az *au* diftongus helyettesíti. Hasonlóképpen csak látszólag kivétel ennek a szabálynak érvényessége alól az *Alexia* és az *Eudoxia* név: ezeknek *x* eleme a magyar kiejtésben a *k*+*sz* hangkapcsolatnak, azaz tulajdonképpen két mássalhangzónak felel meg. (Két rövid vagy egy hosszú mássalhangzó előtt nem hosszú az ilyen nevek kérdéses magánhangzója: *Olimpia*, *Tullia* stb.)

Az *ia* szóvég előtti nyílt szótag hosszú magánhangzójának szabálya a földrajzi nevek magyaros írására nézve is érvényes: *Bolívia*, *Brazília*, *Főnicia*, *Galícia*, *Líbia*; *Dánia*, *Mezopotámia*, *Románia*; *Algéria*, *Indonézia*, *Libéria*; *Etiópia*, *Makedónia*, *Mongólia*; *Andalúzia*, *Núbia*; stb. Szerintem magyar szövegben az amerikai *Virginia* nevét is így kellene írunk: *Virgínia* (mint ahogy a *República de Bolivia* magyar neve — a második szótagban hosszú *i*-vel: — *Bolíviai Köztársaság*).

Továbbá idegen redetű *k ö z n e v e i*nkben is hosszú az *ia* szóvég előtti nyílt szótag magánhangzója: *bibliográfia*, *malária*; *elégia*, *kémia*; *malícia*, *vanília*; *biológia*, *harmónia*, *irónia*, *melankólia*, *pedagógia*; *fúria*, *petúnia*; stb.

5. Az Utónévkönyv „elfogadható”-nak minősített női neveinek egyike a *Mirandolína*. Nem értek egyet ennek hosszú í-s írásmódjával, hiszen ez a név tulajdonképpen a *Mirandola* névnek -ina képzős alakja. A Magyar utónévkönyvben nem kevesebb, mint nyolcvanhat ina végű (többnyire -ina képzős) női nevet találhatunk. Közülük itt csak az A betűvel kezdődőket sorolom fel: *Adelina*, *Adina*, *Albertina*, *Albina*, *Alfonzina*, *Alina*, *Alvina*, *Amina*, *Angelina*, *Anina*, *Armandina*, *Augusztina*. Úgy gondolom, az ilyen nevek mintájára jobb lenne rövid i-vel írunk: *Mirandolina*. (A *Mina* és a *Pamina* név nem ilyen: ezekben megokolt a hosszú í használata !)

*

Végigtekintve a Magyar utónévkönyv 1827 anyakönyvezhető nevén, azt mondhatom, hogy ezek óriási többségének írása összhangban van a magyar helyesírás rendszerének első alapelvével, vagyis azzal, hogy helyesírásunk a lehetőséghez képest — és az ésszerűség meg a célszerűség határain belül — híven tükrözteti a szavak hangalakját. A fentebb említett u t ó n é v í r á s i alapelvnek: a nevek „ejtésszerű, vagyis magyaros” írása elvének is majdnem teljes következetességgel megfelelnek a kézikönyv neveikéi.

Véleményem szerint mindössze nyolc utónév írását kellene módosítani az Utónévkönyvnek remélhetőleg hamarosan sorra kerülő második kiadásában. Ezek a nevek — melyekről cikkemben részletesen szoltam — a következők: *Petúr*; *Adelaida*; *Orchidea*, *Achilles*, *Archibald*, *Richárd*; *Alicia*; *Mirandolína*. Magyar kiejtésüket és írásukat ebben a formában tartanám legjobbnak: *Petur*; *Adelajda*; *Orhidea*, *Ahillesz*, *Arhibald*, *Rihárd*; *Alícia*; *Mirandolina*. Ezt a módosítást a helyesírási szabályzat 11. kiadásának helyesírási módosításaival együtt — s azokkal összhangban — kellene végrehajtani.

A négy *ch* betűt tartalmazó névnek egyszerű *h*-s írásával e nevek elválasztási gondjaitól is meg lehetne szabadítani az őket használókat. Ha például a *Rihárd* írásmódot tesszük általánossá, akkor többé senkinek sem okozhat gondot, hogy a *Ri-chárd* vagy a *Ric-hárd* elválasztás-e a helyes.

A görög *Akhilleusz* névből latinositott *Achilles* írásforma maradjon meg mitológiai névnek, de a belőle származó magyar utónevet legjobb lenne magyarosan: közönséges *h*-val, a szó végén pedig *sz*-szel mondani és írni (*Ahillesz*).

Idegen eredetű k ö z s z a v a i n k írásában is érdemes lenne áttérni — A magyar helyesírás szabályainak 11. kiadásában — a *ch* betű helyett az egyszerű *h* használatára. Úgy gondolom, értelmes és hasznos egyszerűsítés lenne helyesírásunkban, ha az *almanach*, *archaikus*, *jacht*, *mechanikus*, *monarchia*, *orchidea*, *pszichológia*, *technika* stb. szót — a *doh*, *potroh*, *sah* és az *Allah* mintájára — a jövőben így írnánk: *almanah*, *arhaikus*, *jaht*, *mehanikus*, *monarhia*, *orhidea*, *pszihológia*, *tehnika* stb. Ha az egykori *czicza* írásmódot felválthatta a mai *cica* írás, a *technika*-féle szavakat miért ne írhatnánk szintén egyszerűbben: *tehnika* stb.?

Ezzel az utóbbi módosítással az *almanachot*, *mechanikusan* stb. szóalak elválasztási nehézségeit is egyszerűben ki tudnánk küszöbölni. Sokaknak probléma, hogy az *almana-chot* vagy az *almanac-hot* és a *me-chanikusan* vagy a *mec-hanikusan* elválasztás-e a helyes; az egyszerű *h*-s *almanahot* és *mehanikusan* írásmód mindenkit megszabadítana az ilyen kétségektől. Ma a -val, -vel ragos *almanachhal*, *pechhel* szóalak írásmódja és ezeknek „szabályos” *almanach-hal*, *pech-hel* elválasztása (vö. *gyutaccsal*, *bekeccsel*; *gyutacs-csal*, *bekecs-csel*) sem

tartozik helyesírásunk világos és könnyű megoldásai közé; az egyszerű *h-s almanahhal*, *pehhel* írásmód meg az ennek megfelelő elválasztás (*almanah-hal*, *peh-hel*) viszont mindenki számára világos és nagyon természetes lenne. Ez a változtatás nemcsak könnyebbé, hanem logikusabbá (következetesebbé) is tenné helyesírásunkat.

Végül a Magyar utónévkönyvnek két s z á m a d a t á h o z fűznék megjegyzést.

A névkönyv ismertetése című részben szó esik a Központi Statisztikai Hivatalnak az Utónévkönyvben felhasznált országos statisztikai kimutatásáról, amelynek címe: Az 1967. évben élve születettek megoszlása az első utónév szerint. „... ez a statisztika — olvassuk itt — a helyesírási alakváltozatok leszámításával csupán 259 férfi- és 381 női, összesen tehát csupán 640 utónevet tartalmaz, köztük a külföldi állampolgárok és a nemzetiségi utónevet kérő, nem magyar anyanyelvű magyar állampolgár szülők névadásaival. Ez annyit jelent, hogy a Magyar Utónévkönyv 1827 utóneve közül 1967-ben 1187 nevet senki nem jegyeztetett be gyermeke részére.” (9–10. lap.)]

Az előbbi idézet utolsó mondatának következtetése (az 1187 névvel) nem helyes, hiszen ha a 640 különböző v á l a s z t o t t név közt i d e g e n, a Magyar utónévkönyvben nem szereplő nevek is vannak, akkor az 1827 névből 640-nél k e v e s e b b nevet kell levonnunk, és így kiderül, hogy nem 1187, hanem e n n é l t ö b b olyan név található ebben a kézikönyvben, amelyet a jelzett évben senkinek sem adtak Magyarországon. Utánaszámoltam a névcikkekben, s megállapíthattam az ezek végén közölt számadatokból, hogy 1967-ben az Utónévkönyv nevei közül csak 214 férfi- és 277 női nevet, összesen tehát csak 491 utónevet anyakönyveztek az országban, és 1336 azoknak az „ajánlott” vagy „elfogadható” neveknek a száma, amelyeket az 1967 folyamán bejegyzett utóneveken kívül tár elénk ez a kötet. Vagyis a valóságosan használt neveknek számban a többszörösét nyújtja választékul a Magyar utónévkönyv — s ez egyik legfőbb értéke.

A *Melinda* név szócikkében az egyik é v s z á m szorul javításra. Idézem az első két mondatot: „D’Ussieux francia író adta Bánk bán feleségének írói névadásként ezt a nevet a *Le décamérone français* című elbeszélésében 1775-ben. Innen került Csery Péter 1821-ben készült fordításából Katona József Bánk bán című drámájába.” — Az itt szereplő 1821-es évszám igazában nem a francia elbeszélés Csery-féle fordításának, hanem Katona Bánk bánja első kiadásának a dátuma. Katona a Bánk bánnak „Jakab-Hava’ 2-ikán 1819.” keltezésű előszavában már említi „Csery Úr” fordítását, az tehát az 1819. évnél k é s ő b b i keletkezésű nem lehet.

Pásztor Emil

Ezzel együtt

Az utóbbi időben egyre gyakrabban találkozunk az újságok, a rádió, a tévé nyelvén az *ezzel együtt* szókapcsolat helytelen használatával. A televízió egyik sportriportere például körülbelül így foglalta össze véleményét egy labdarúgó-mérkőzés után: „Válogatottunk támadójátéka a második félidőben akadozott, a védelem olykor bizonytalankodott, *ezzel együtt* jobbak vol-

tunk ellenfelünknel.”¹ Egy üzemi riportból: „A harmadik negyedévben a félkész termékek minősége gyakran ingadozott, *ezzel együtt* a tervteljesítésnek nem lesz akadálya.” Régi ismerősöm, elpanaszolván hivatali kellemetlenségét, betegségét, egyéb bajait, tréfásan így fejezte be: „*Ezzel együtt* jól vagyok.” Nyilvánvaló, hogy ezekben a mondatokban az *ezzel együtt* 'de, azonban, ennek ellenére, mégis, mindazonáltal' jelentésben szerepel.

A téves szóhasználat elterjedése, a nyelvérzék megzavarodása valószínűleg az *ezzel együtt* szerkezet sajátos kétarcúságával magyarázható, azzal ti., hogy egyrészt — alapjelentésként — egyidejűséget, másrészt — másodlagos jelentésárnyalatként — ellentétességet fejez ki. Pl. „Szívüket megcsikarta a tegnapi kínzó szorongás... *Ezzel együtt* azonban más is jelentkezett... : gyomruk korogni kezdett” (Kosztolányi: Pacsirta. 1971. 30). Ebben a mellérendelő mondatösszetételben a második tagmondatot a hasonlóan kettős szerepű *ugyanakkor, egyszersmind* is bevezethetné, sőt az *ezzel együtt* elhagyásával a kapcsolatos mellérendelést lényegében megszorító ellentétessé lehetne átalakítani.

Az újabb keletű „szabálytalanságnak” az a lényege, hogy az ellentétességgel érintkező egyidejűség kifejezésére szolgáló szókapcsolatot olyan ellentét jelölésére is használják, mely jelentésánálag nem függ össze az egyidejűséggel.

A szóhasználatnak ez a nemkívánatos eltolódása nyilván több lépésben alakult ki. Korábban az *ezzel együtt* kifejezés mellett — előtte vagy utána — a mellérendelt tagmondatok megszorító ellentétes kötőszót is tartalmaztak: „Az Egyesült Államok kiüríti a támaszpontot, *de* *ezzel együtt* (*ezzel együtt azonban*) továbbra is igényt tart a térség katonai ellenőrzésére”; „Sok fontos részlet tisztázódott, *de* *ezzel együtt* (*ezzel együtt azonban*) a kérdés lényegében megoldatlan maradt.” Ezekben a mellérendelt összetett mondatokban a (megszorító) ellentétet elsősorban még a megfelelő kötőszók (*de, azonban*) fejezik ki, miáltal az *ezzel együtt* helytelen 'ennek ellenére' jelentése kevésbé szembeszökő. (Az ilyen szerkezetek nyelvhelyességi szempontból még úgyahogy elfogadhatók, de igényesebb beszédben ne éljünk velük!) Később az ellentétes kötőszó kimaradt, s létrejöttek a bevezetőben idézett hibás mondatok. Gyors elterjedésüket bizonyára elősegítette az a körülmény, hogy nemcsak mellérendelő összetételekből keletkezhetnek, hanem alárendelőkből is. A Népszport egyik cikkében például az *ezzel* az „átmeneti” formával találkoztam: „Szerintem nagyon jó volt [a lóállomány], *azzal együtt* természetesen, *hogy* akadtak minőségi eltérések” (1971. okt. 11. sz.). Az *azzal együtt, hogy* hozzávetőleges jelentése itt kb. 'azt is figyelembe véve, azzal a megjegyzéssel, megszorítással, hogy'. Ilyen szókapcsolatokból is létrejöhetett — az alárendelő kötőszó elhagyásával és a beszédhelyzetnek megfelelő hangrendi átcsapással — az *ezzel együtt* kifejezés.

Összefoglalva az elmondottakat: a szóban forgó szerkezetet csak akkor használjuk helyesen, ha tiszta egyidejűséget, párhuzamosságot akarunk jelezni vele, illetőleg olyan időbeli érintkezést, melynek ellentétes vagy következtető jelentésárnyalata van.

Lássunk néhány példát! A rádióban hallottuk a következő mondatot: „A nyugat-európai országok igyekeztek megragadni az alkalmat a kínai piacok megszerzésére, *ezzel együtt* a diplomáciai kapcsolatok felvételére.”

¹ A forrásjelzés nélküli mondatok a rádió és a tévé nyelvéből, ill. a beszélt nyelvből valók.

Itt az *ezzel együtt* egy kapcsolatos mellérendelő szószerkezet tagjait köti össze, egyszersmind a két mozzanat egyidejűségét, párhuzamosságát is érzékelteti. Hasonlóképpen egyidejűséget fejez ki, de van már némi következtető árnyalata: „Ugyancsak kevésbé válna be, ha elsősorban az elterjedtséget vagy a szükségességet stb. vizsgálnánk. *Ezzel együtt* ti. mindjárt az első rostálást is el kellene végeznünk” (NyFK. 109). Az ellentétes jelentésárnyalatra Kosztolányi korábban idézett mondata a példa, a következtetőt egy nyelvészeti tanulmányból vett részlettel szemléltethetjük: „Az újabb általános viszonyok jelentősége azonban mind lényegesebbé válik ezen a jelzőrendszeren belül, és *ezzel együtt* ennek a jelölőrendszernek az elégtelensége mind nyilvánvalóbb lesz.” (ÁltNyTan. 5: 303). (Az *együtt* esetleg el is maradhat.)

A bevezetőben idézett mondatok pedig így hangzottak volna helyesen: „... védelmünk olykor bizonytalankodott, *ennek ellenére (mégis, mindamellett)* jobbak voltunk” (esetleg a megszorító ellentétes mellérendelés helyett megengedő alárendeléssel: „Ha válogatottunk támadójátéka a második félidőben akadozott is, ha a védelem olykor bizonytalankodott is, jobbak voltunk ellenfelünkénél”); „A minőség gyakran ingadozott, a tervteljesítésnek *azonban* nem lesz akadálya”; „*Mindemellett (mindazonáltal)* jól vagyok.”

Kemény Gábor

A vonatkozó névmási jelzős szerkezet Krúdy stílusában

1. Impresszionista prózánk legnagyobb mestere, Krúdy Gyula stílusának részletekbe menő, minden összetevőre kiterjedő vizsgálatával mindmáig adós a szakirodalom. Herczeg Gyula két évtizeddel ezelőtt kitűnő tanulmányban tárta fel a megelevenítő függő beszédnek (style indirect libre) és a prózaritmusnak írónk mondatszerkesztésére legjellemzőbb formáit (Mondatszerkezetek Krúdy stílusában: Nyr. 75: 324–32, 420–5), e nyelvészeti feladat megoldásában látva az „első lépés”-t Krúdy stílusának megértése felé (i. h. 424). Nem kétséges, hogy a cél eléréséhez még számos további, hasonlóképpen nyelvészeti jellegű tennivalót kell elvégezni, nem riadva vissza a fáradságos filológiai aprómunkától sem. Cikkem — a címében jelzett téma feldolgozásával — erről a területről szeretne szerény adalékkal hozzájárulni Krúdy nyelvének és stílusának vizsgálatához.

2. A vonatkozó névmás — mint ismeretes — ún. kereszteződő szófaj. vagyis minden előfordulásában egyszerre két szófaji kategóriába tartozik: névmás is, (alárendelő) kötőszó is (vö. MMNyR. 1: 198–9, 246 stb.; MMNy, 15). Névmás volta a helyettesített névszó mondatrészszerkepeinek betöltésére, kötőszó volta különféle mellékmondatok bevezetésére teszi alkalmassá. A vonatkozó névmással (vonatkozó névmási határozószóval) kezdődő, ún. vonatkozó mondatok azonban elég gyakran csak *f o r m a i* tekintetben minősülnek mellékmondatnak, mert a főmondathoz való kapcsolódásuk — annak következtében, hogy nem annak tartalmát teszik meghatározottabbá, hanem inkább rákövetkeztet, folytatást fejeznek ki — meglehetősen laza. Az ilyen vonatkozó mondatok *t a r t a l m i* szempontból mellérendelő viszonyú (kapcsolatos) mondatoknak, sőt különálló mondatoknak tekinthetők (vö. MMNyR. 2: 398). Krúdynál is bőven találhatunk példát mindkét esetre; szemléltetésül csupán kettőt idézünk: „... a könyvkereskedő gyönyörű angol naptárakat akasztott ki, *melyeket az egész város megbámult*” (V. 28)¹; „Mintha nagyon régen nem ízlelte volna meg senki ezt az asszu-édessé válott gyümölcsöt

¹ Az idézeteket tartalmazó Krúdy-kötetek rövidítésének feloldása:

K. = Komédia. Magvető, 1968.

Kl. = Kleofásné kakasa. Válogatott novellák. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1962.

P. = A podolini kísértet. Szépirodalmi, 1957.

R. = Rezeda Kázmér szép élete. Nagy kópé. Az utolsó gavallér. Szépirodalmi, 1957.

Sz. = Szindbád ifjúsága és megtérése. Franklin, é. n.

V. = A vörös postakocsi. Singer és Wolfner, 1914.

[ti. az asszony száját]. *Amely kicsiny volt és szentimentális, mint egy még mindig leányálmaival elfoglalt nőé*” (R. 24).

Az efféle mellérendelő értékű mellékmondatokat a két világháború közötti nyelvművelés egyértelműen helytelenítette, az újabb szakirodalom azonban éppen a legkiválóbb stílusú írók gyakorlatának hatására türelmesebb irántuk, s azon a nézeten van, hogy „csínján kell bánni elítélésükkel” (MMNy. 404).

3. Krúdy vonatkozó mellékmondatai azonban nem a miatt a sajátosságuk miatt érdemelnek elsősorban figyelmet, amelyben megegyeznek Jókai, Mikszáth, Kosztolányi, Tamási és mások hasonló mondat szerkezeteivel. Az ő (valódi és mellérendelő értékű) jelzői mellékmondatainak van egy olyan alaki vonásuk, amely ugyan szintén nem ismeretlen más írók műveiben sem, de nála különösen gyakori előfordulása következtében stilisztikum má válik. Miben áll ez a sajátosság?

A jelzői alárendelés leggyakrabban előforduló típusában a főmondat megelőzi a mellékmondatot; a pusztá vagy mutató névmási utalószóval determinált jelzett szó csak a főmondatban jelenik meg, a mellékmondatot pedig különféle mondatrészszerkepet betöltő vonatkozó névmás vezeti be. A köznyelvi és irodalmi nyelvhasználat számtalan példájával szemléltethetnénk ezt a mondat típust, de elég lesz, ha csupán néhány Krúdy-idézetet vonultatunk fel: „Klára végre is elővette ábrándos *tekintetét, amely* olyan volt, mint a kora tavaszi alkonyat erdős, dombos vidéken” (V. 53); „Vannak *dalok, amelyeket* sohasem énekelnek végig” (uo. 78); „A száján még ott volt az a félig bánatos, félig tréfás *mosoly, amelyről* egykor a diákok verseket írtak” (Sz. 110); „... a hírlapkiadók megbecsülték azokat a *rikkancsokat, akiknek* hangja egy egész városnegyed nyugalma felzavarta” (R. 159).

Az efféle „szabályos” szerkesztésű összetett mondatok mellett igen jellemző Krúdy stílusára az olyan mondat szerkezet, amelyben a mellékmondatot kezdő vonatkozó névmás — legtöbbször az *amely*, ritkábban az *amilyen* — minőségjelzős szó szerkezetet determinánsa. E vonatkozó névmási jelzős szerkezetnek több fajtáját különböztethetjük meg írónk műveiben.

a) Leggyakoribb az a szintagma, amelynek alaptagjaként megismétlődik a főmondatbeli jelzett szó, természetesen a mellékmondatban betöltött mondatrészszerkepek megfelelő alakban. A főmondatban vagy van utalószó, vagy nincs. A szerkezet alaptagja lehet a mellékmondatban

α) a l a n y : „Mik az ajtókat csupán *abból a szempontból* zárta be, *amely szempont* neki a legkedvezőbb volt” (P. 271); „... az új lapnak a megszületéséhez a fiatalságnak az a *halhatatlan bizalma* kellett, *amely bizalom* nem ismeri a lehetetlenségeket” (R. 162); „... ott árulják azt a *furcsa orvosságot* a régi ráctemplom tövében, *amely orvosság* már a régi időkben is használt a megtévedt lányoknál” (Sz. 252); „[Az asszonyok] azon a *sértő, viháncoló hangon* beszéltek meg az eseményt, *amely hang* a kárörvendő szegényember hangja” (Kl. 204); „A kövér pap jó ideig betöltötte szívemben azt a *helyet, amely hely* minden nő szívében a vigasztalódás, az élethez való erő és megnyugvás részére van fenntartva” (uo. 207); „Mily fenséges nyugalom ... szállott alá a színpadról *azoknak a sorstól megbántott nőknek* a szívébe Jászai játéka után, *amely megszégyenített nők* egyébként nem tudtak volna szembe szállni sorsukkal” (K. 339); „Csak *azoknak a jelenségeknek* a szellemei

ismeretlenek előttünk, *amely jelenségek a jövődöt mutatják*” (uo. 351); — „A hárfá sajtós hangjai . . . *olyan zenebonát* okoztak, *amilyen zenebona* némely óránál szokott előfordulni” (P. 108); „Valami *olyan időt* mutattak az órák, *amilyen idő* talán soha sincs” (Sz. 37);

„[Mik] Ott állott az ablaknál ódivatú, kopott zöld bársonyzekében, nagy *csizmában*, *amely csizma* magas szárával mintha arra lett volna jó, hogy velük kifelé hajló láb-szárait összetartsa” (P. 33); „Poprád . . . folytatta az éjszakai *ábrándozást*, *amely ábrándozás* különös hangokat csalt ki belőle” (uo. 95); „A sarokban egy kerekeken mozgó *állvány* állott — kovácsolt vasból —, *amely állvány* már igen sok hordó bort tartott *vasjában*” (uo. 219); „. . . arra ébredtem fel, hogy *lépések* kopognak az emeleten, *amely lépések* senkié” (uo. 242); „. . . némi kis *szerelmet* vittek haza tornyos falusi otthonukba a Damasztiné leányai, *amely szerelmek* gyakran házassággal is végződtek” (R. 223); „[Az asszony] beszámolt első férje . . . térdepléseiről, amelyeket az a *bérkocsiban* véghezvitt, *amely bérkocsi* a körvasút elhagyott helyein kocsikázott” (uo. 259); „Gavallér odaadással . . . figyelte a szép, fehér *kezek* előtűnését, *amely kezek* oly izmosak voltak, mint egy zongoratanítónőé” (uo. 368); „A sötétben maradott arcból valami kedves *melegség* sugárzott, *amely melegség* hasonlatos volt azoknak a csókoknak a melegségéhez . . .” (Sz. 71—2); „A bástyákról lengyel *királyok* szobrai unatkozva nézegetnek alá, *amely régi királyok* azért faragtatták ki magukat szentek ismert ruháiba, hogy ilyenformán tán könnyebben beszélhettek a mennyország kapuján” (uo. 165); „Némelyek esznek mindenféle gyanús *mézeskalácsot* is szerelni nyavalya ellen, *amely mézeskalács* már maga is betegséget okoz, ha a férfi gyomrába jut” (uo. 180); [Szindbád fia] megnézegetett kitaposott *papucsokat* öreg házmesternék lábán, *amely papucsok* oly puhák voltak, mintha akkor vették volna ki őket horkoló férjek szájából” (uo. 216); „. . . gazdasszonyok sem gondolkoznak el . . . a fülemilék *énekén*, *amely ének* ezen a tájon akkor is felhangzik, ha szép és meleg a Vénasszonyok nyara” (uo. 296); „. . . mintha [az asszony] valami lidércnyomásos *álomból* akarna kimenekedni, *amely álom* ébredése után sem akarja elhagyni” (Kl. 84); „A lépcsőház a *kertre* nyílt, *amely kert* még tele volt különböző színű virágokkal” (uo. 212); „. . . a kocsmaszag mutatta még *virslínek* a képeit is, *amely virslík* bő, paradicsommal kevert lében úszkáltak” (uo. 289); „A második kanál már *tésztákkal* is megpakodva érkezett, *amely tészták* szépen sárgultak a kavart tojástól” (uo. 311); „János még nagyobb megdöbbenést mutatott *arculatán*, *amely arculat* nem képes a titoktartásra” (uo. 341); Kerek *szemüveg* volt a vörös bajusz felett, *amely szemüveg* csontkeretével . . . ugyancsak a vidám szemüvegek közé tartozott” (uo. 343); „. . . még sohase beszélt a *legyekről* L. úr, *amely legyek* a párbajozókat csípni szokták” (uo. 350); „A színházügynök . . . »magyar« *színdarabokkal* vélte beültetni a földgömb komédiaházait, *amely színdarabok* mindenek voltak, csak nem magyarok” (K. 316); „. . . két-háromszáz esztendő, dűledező *házakban* hallgatta a decemberi hófuvást a lakosság, *amely házak* tavaszra, a Duna jöttével eltűnnek a város történetéből” (uo. 330); — Így és hasonlóképpen *ábrándozott* Fruzsina azon a délutánon, amikor legtitkosabb *gondolatait* elmondogatta Rezedának, *amilyen gondolatai* egy magában élő asszonynak lehetnek” (R. 172);

β) h a t á r o z ó: „[Mik] ezentúl csak *olyan dolgokat* fog elmondani, *amely dologról* az Úristennek is tudomása van” (P. 36); „Az oboa . . . *olyan hangokat* hallatott, *amely hangokra* a jámbor polgár-muzsikuskokban ágaskodni kezdett minden csöpp vér” (uo. 109); „Azzal a *sarokkal szemben*, *amely sarokban* Kavaczky de Nizsder pipázott, természet-szerűleg volt egy másik sarok” (uo. 123—4); „A sors . . . az egykori heidelbergai órák leányát *abba a kötényébe* vette, *amely kötényében* a csodás, valószínűtlen és rendkívüli dolgokat tartogatja” (uo. 166); „Csak legalább *azt a megható kalapot* ne viselte volna az utolsó találkozáskor, *amely kalapban* Rezeda éjjel-nappal maga előtt látta” (R. 118);

„[Rezeda] ugyanazon a hangon akart beszélni Johannával, amely hangon hajdanában előadásokat tartott neki az éjjeli sétáknál” (uo. 208); „... nem találtam meg azt a gyöngédséget férjem oldalán, amely gyöngédiségre áhítoztam” (uo. 243); „Ezzel csöngetett annak a háznak a kapuján, amely házból a kisasszony kiugrott” (Sz. 214); „[Szindbád] megállott estefelé ama házak elé rakott vagy ásott padok környékén is, amely padokon a szomszédság fiatal hölgyei szoktak estefelé kuncogó történeteket mesélni” (uo. 296); „[Szindbád] ebédutáni feketekávéját azon trónus mellett fogyasztotta el, amely trónusból a bárókisasszony uralkodott a kávéház felett” (Kl. 71); „Somosy Budapest ifjúságát példázza mindig, amíg a kedvetlen jelenből ama rózsaszínű tükörhöz menekednek az emberek, amely tükörben magukat boldog éveikben látták” (K. 358); „Ráday Gedeon ... fiával ... éppen olyan téma megbeszélését folytatta a péceli kastélyban, amely témán semmi körülmények között nem lehetett szokás szerint összeveszni” (uo. 370); — „... a vértanú feleségénél olyan kövér kacsát látott sülni, amilyen kacsaról még a legéhesebb vándorlegény sem álmodott” (Sz. 175); „A hölgyek olyan magashátú kanapén foglaltak helyet, amilyen kanapéken a hatvanas években üldögéltek a nők” (uo. 247); „... ma ilyen fura gusztusom van, hogy olyan ételeket egyek, mint amilyen ételekkel valahol, valamerre, valaki táplálkozni szokott” (Kl. 382);

„[A kovács] a nagy fa alatt állott bőrkötényében, amely nagy fa alatt Rákóczi Ferenc üldögélt” (P. 75); „Mindig újabb ötletek kerültek felszínre, amely ötletekhez aztán vég nélküli pohárköszöntőket lehetett fűzni” (uo. 153); „... már magas domb állott a podolini temetőben, amely domb fölött fekete fakereszt jelölte a Riminszky másvilági helyét” (uo. 272); „... álmovárosá lett Budapest áldozócsüdtörtök napján, amely napon mindenki azt álmodhatta, amit akart” (R. 220); „Külföldi fürdőhelyek neveit ropogtatták vagy selypítették a női ajkak; amely fürdőhelyeken már várja őket a nagyszakállú doktor” (uo. 321); „Javakorbeli asszony volt, — hogy a saját kifejezésével éljünk, amely kifejezéssel a hasonlókorú asszonyokat szokta jellemezni” (Sz. 242); „[Szindbád] Illatokat vitt el magával, amely illatokról Cézárina nyomban megállapította, hogy parasztházból származnak” (Kl. 89); „Sajátságos, hogy ebben a kalapban egyszerre a vidéki városka jutott eszembe, amely városkában darab ideig gyerekeskedtem” (uo. 333); „Itt langyos, de tiszta levegő volt már az előcsarnokban, amely levegőben alig volt érezhető a zengerájok szokásos kucséberszaga” (uo. 352); „A kitűnő magyar író nem hallgatott író társai tanácsára, amely tanács szerint most még korai a háborúról írni” (K. 268); „Waldau Zsánett ... szegény, gyári munkásleányoknak mutat be ízlését, amely ízlés előtt valaha behódolt a monarchia másik fővárosa” (uo. 359); — „[Jucika] Gyékényes, mézeskalácszagú, nagy ládával felszerelt szekéren jött, amilyen szekérről ... a szegény futóbetyárok álmodnak” (Sz. 245); „Végre is egy bunkó formájú havanna szivarra esett a választása, amilyen szivarra az Arabs Szürke fennállása óta nem gyújtottak rá ebben a helyiségben” (Kl. 395);

γ) birtokos jelző: „Mikor az egyik csízeske meghalt a kalitkában, Pogrányi szép verset faragott emlékére, amely vers hallásakor Lizi kisasszony könnyezett” (P. 125); „Különösen a »Pannónia kórus« volt nagy számban képviselve, amely kórusnak a tagjai többnyire magyarok voltak” (uo. 153); „Nagy fák futamodtak el szeme előtt, amely fáknak koronája fehér párában látszott libegni” (Sz. 26); „... megházasítalak, — intette Szindbád fiát, amikor a régi várkastély előtt elhaladt a kocsi, amely várkastély ablakában az akkori tulajdonos éppen állatbőröket szárított” (uo. 287); „A hölgy ... természetes mozdulattal nyúlt karján függő kis táskájához, — amely táska himnuszéről, finomságáról, nemes külsejéről lovagregényt lehetne írni” (uo. 300); „... ő adott szerenádát a szomszéd ház előtt, amely szerenádnak címe ... Der Goldschmied von Toledo” (Kl. 197); „Bennek gyomrában a Sharp-féle tűhegyű sarkantyúk dolgoztak, amely sarkantyúk használata miatt Sharp zsokét három napra eltiltották a lovaglástól” (uo. 211);

δ) t á r g y : „... a férfiak petyhüdt érdeklődését *olyan szavakkal* izgatják fel nemesen ívelt ajkú asszonyságok, *amely szavakat* utcákon csatangoló nőktől hallhatni” (R. 320); „... a lányok ... *olyan hangon* énekelnek, *amely hangot* szemérmetességükben eddig nem mertek torkukon kiereszteni” (Sz. 197); „Azoknak a *feldűszített asszonyságoknak* örömtelen életét éltem, *amely asszonyságokat* páholyokban oly igen nagyon irigyelnek a kis masamódlányok a karzaton” (Kl. 194); „Miről fohászkozhat egy nő, aki egy *olyan régi budai házban* tölti napjait, *amely házat* már a nagyanyja idejében az Arany Pékhez címeztek?” (uo. 210);

„Én tartozom magának egy *vallomással*, *amely vallomást* már régen meg kellett volna tennem” (P. 199); „Rákóczi Ferenc ... egy szekér *bort* küldött a vendégszerető barátoknak hegyaljai pincéjéből, *amely bort* a barátok békésen elfogyasztottak” (uo. 225); „... az *események* amúgy is jönnek az idő mindennap szülő méhéből, *amely eseményeket* csupán higgadtan, igazságosan, megbízhatóan kell feljegyezni” (R. 162); „Mi *vallás* után áhítozunk, *amely vallást* eddig nem ismertünk” (uo. 316); „[Stoff főhadnagy-nak] a bórzsákban *kardokat* is cipelnie kellett, *amely kardokat* éjszaka többfelé megmutatott a kasszírőnek és konyhaleányoknak” (uo. 443); „... szokatlanul finom *harisnyák* voltak a lábakon, *amely harisnyákat* a vidéki nők leginkább hetivásáros napokon szoktak felvenni” (Sz. 266); „[A göndör hajszálak] az *akasztófák* sűrű sorrendjét képezik, *amely akasztófákat* senki nem kerülhet el, aki nők kezébe tette az életét” (uo. 303); „... a leg-lágyabb *szavak* jutottak csak eszembe, *amely szavakat* anya mondhat gyermekének” (Kl. 205); „[Az egyik segédnek] körülbelül húsz esztendő óta minden *párbajhoz* volt valamelyes köze, *amely párbajt* Magyarországon megvívta” (uo. 348); „A boldogtalan ifjú egy régi *gyűrűt* keresett elő holmijai közül, *amely gyűrűt* a hagyomány szerint egy Anjou-királynő nézegetett finom ujjain” (V. 205); — „... a rövid bundából friss téli *illat* szállott Szindbád arcába, *amilyen illatot* csak akkor érzett, amikor kétlovas szán-kón vágatott hóval borított fenyőerdők között” (Sz. 86).

A vonatkozó névmási jelzős tárggyal determinált állítmány a szabálynak megfelelően (vö. MMNyR. 2: 160; MMNy. 281) többnyire alanyi ragozású Krúdy mondataiban. Találkozunk azonban tárgyas ragozású alakokkal is, mégpedig az erősebben mellérendelő értékű mellékmondatokban. Az effélékben a vonatkozó névmás voltaképpen kijelölő jelzői (*ezt, ezeket* értelmű) szerepet tölt be: „A beteges úriembernek ilyen és hasonló *nézetei* voltak a körülötte levő világról, *amely nézeteket* apránként elmondogatta a Névtelen Jegyző szobránál üldögélve” (R. 104); „A női test és lélek tele van ellenállhatatlanul gyenge *helyekkel*, *amely helyeket* nem mindig a legokosabb emberek ismerik” (uo. 334); „Útja most egy alföldi akácfas városkába vezette, ahol a temető a *dombon* volt, *amely dombot* a nagyzó kisvárosiak hegynek nevezték” (Sz. 20); „— Gyere már no, te vén komédiás, — kiáltotta Portobányi úr nyerítő *hangon*, *amely hangot* a kántor betegsége óta eleven ember nem hallotta” (uo. 51); „Ezek az élettörténetek ... a valóságos szegény *életből* voltak merítve, *amely életet* Ben is jól ismerte” (Kl. 211).

b) A szóban forgó jelzős szerkezetnek egy másik típusában a főmondat összetett szóval kifejezett jelzett szavának csak az *utótagja* ismétlődik meg alaptagként: „Olyan *varázscsizmát* még Mária Terézia sem húzhatott a visszaváltott városkák lábára, *amely csizmákkal* száz esztendőket lehetne egyszerre ugrani” (P. 6); „Mintha [a nízsderei várúrnak] a boszorkányok *ezüst-tála* lett volna a birtokában, *amely tálnak* a tükörvízben meglátott mindent, ami közel, messze vidéken történt” (uo. 62); „Egy *illemkérdést* kell önnek megol-

dania, amely kérdéssel nem fordulhatok senkihez” (R. 367); „Amíg a zsvány-pecsenyét várták a vendégek, amely pecsenyének illata Nikelszky bácsit arra emlékeztette, hogy a jövő héten lesz a debreceni őszi vásár, a társalgás lassan ráterelődött a régi lovagias ügyekre” (uo. 378); „... a gyóntatószékhez vezető úton kimélyedt, kikopott templomköveket ér lábunk, amely kövek bizonyára sokkal nagyobb bűnösök léptei alatt vájódtak ki” (Sz. 163); „Szerdai napon ... már jóelőre bejárta annak a városnegyednek a fogadóit, amely negyedben ezidőtájt tartózkodtak” (uo. 174); „[Búcsú bácsi] ama bizonyos pörköltök tudósnőjéhez viszi, amely nők szemügyre veszik a fogakat és mellényterjedelmeket, mielőtt elkezdenék babonázásaikat konyháikon” (uo. 199); „Nyilván azok a kisgyermekkek tanyáztak az asszonyok lakása körül, amely gyermekek búra, búbánatra, korai elmúlásra jöttek erre a világra” (uo. 216); „... valamely ódon szegényszag terjengett a lépcsőkön, amely szag az ócskaruhák piacán észlelhető” (uo. 235); „Szindbád ilyenkor következetesen azon a híddoldalon menekült, amely oldalon a Budáról jövők szoktak dolgaik után járni” (uo. 274); „Volt valahol egy országos nagy telekkönyv Budán, amely könyvbe állítólag az összes magyar birtokok és birtokosok be voltak jegyezve” (Kl. 29); „... mintha ebben a percben az a szívnymás is elmúlt volna róla, amely nyomást már órák óta érzett” (uo. 334); „... olyan mókusbajsa volt Lengyel Zoltánnak, amilyen bajusszal a kis színházak komikusai akarnak elérni némi hatást” (K. 346).

c) A vonatkozó névmási jelzős szerkezet alaptagja bizonyos esetekben nem azonos a főmondatbeli jelzett szóval, hanem vagy szinonimája annak, vagy olyan tágabb jelentéskörű szó, amely magában foglalja amannak jelentését is: „A Pannónia ... a menzúrákból kiküszöbölte a hosszú, kevésbé veszélyes sléget, amely karddal vagdossák össze évszázadok óta az arcokat a diákpárbajoknál” (P. 153); „Éppen Ali Babát és a negyvenrablót olvastam, amely könyv a Lidérc-naptáron kívül a nizzséri várban található volt, amikor úrnőm szobájából hangos beszéd és sírás hallatszott” (uo. 209); „Nagy lelki és testi gyöngeség vett rajta erőt, amely érzés elől nincs menekvés se a magányban, se a társaságban” (R. 197); „... életünk új fluidumot kapott az új szerelem talajából, amely nedv azonos a barackfa nedvével” (uo. 316); „A szépasszony abban a gyöngyös, magyaros öltözetben volt megörökítve, amely ruházatban az udvarnál táncolt (uo. 347); „Alig tudtam kikaparni mindenféle özvegyasszonyosságok konyhájából, amely hölgyek már senkinek sem kellettek a városban” (Sz. 185); „[A második számú útításkára] azoknak a külföldi szállodáknak a cédulái vannak fölragasztva, amely fogadóknak sohasem jártam” (uo. 241); „Esténként a nagyfogadóban húzta a cigány, a nemes urak pedig járták a toborzót, amely tánc vitéz emberhez való” (Kl. 32); „[Az öreg herceg] egy kolostorfallal találkozott itt, amely romladékhoz ragasztotta kastélyát” (uo. 154); „A nyakán és ajka felett kis pelyhek voltak, amely kékes árnyak még jobban emelték bőrének világos színét” (uo. 178); „... az étkezőkocsiban diner-hez kezdtek teríteni a pincérek, amely ebédért érdemes volt megtenni az utat Bécsig” (K. 361–2); — „Elmondta [Szindbád], hogy az üzleti életben feltétlenül szüksége van az embernek bizonyos pihenésre, amilyen dolgok az ivás és a dohányzás” (Sz. 248).

Rendszerint összefoglaló értelmű szó az alaptag, ha a jelzős szerkezet halmazozott mondatrésze vonatkozik: „A divat a bő Schillerköpenyegnek hódolt és nagykarimájú tollaskalpagoknak, amely ruházatban

éjjeli időben még a heidelbergai polgármestert is könnyen össze lehetett volna tévesztetni valamely banditával” (P. 115); „A csendben, a néma hegedűk mellett könnyen tovaillannak a rózsaszínű *felhők*, a holdas, szerelmes *esték*, a nyárfa *sóhajtása* és a messze lévő szép leány vagy asszony *hangja, csókja, ölelése, amely dolgokat* a jó cigány hegedűje hangjaival a hallgatója elé szokott varázsolni” (Sz. 63); „A *matrózkés, főzőkanál, törött lánc* és női *ing — amely dolgok* a térképen helyet foglaltak, ... hűségesen elvezették Szindbádöt a Kárpátok között” (uo. 74); „A *planéták, babonák, vetőkártyák, szavak, udvarlások, amely dolgok* a nőket foglalkoztatják, mindenütt ugyanazok” (Kl. 110); „Elnyűhetetlen *esőkabátjában*, barna *keménykalapjában* és fűzős *cipőjében, amely holmikra* még abban az időben tett szert, amikor . . .” (uo. 177).

d) Végül nemritkán jelzős szerkezeté bővíti ki Krúdy a vonatkozó névmást, ha a mellékmondat nem mondatrészt fejt ki, hanem a főmondat egészére vonatkozik: „— Az én kalandjaim? — szolt fanyaran és élményei iránt bizonyos megvetéssel Rezeda (*amely »mihilista modort«* ebben a társaságban tanult)” (R. 16); „[Rezeda] az éjszaka nem is sokat aludhatott, mert az öreg kártyásnak jutott eszébe végrendelkezni, *amely aktushoz* . . . az ismerős vendégeket is igénybevette” (uo. 91); „Szilvia, mielőtt férjével megesküdött volna, *amely házasságát* szülei ellenezték, vőlegényével a Választó Herceghez címzett fürdő-szállodában szokott találkozni” (uo. 130); „... már arra is gondolt Rezeda, hogy öngyilkosságot követ el, *amely cselekedetével* minden problémának véget vet” (uo. 153); „— Van itt egy régi híres temető! — próbálkozott Rezeda úr, *amely ténymegállapítás* régebben néhány romantikus pesti dámánál sikerrel járt” (uo. 195); „Most is esik odakünn a kedves délutáni eső, *amely időt* az isten is udvarlásra való időnek teremtette” (Sz. 173–4); „... megérkeztek a Bárányba, amelyben ezen a napon halat főztek, *amely eseménytől* mocsárszaga lett az egész fogadónak” (uo. 185); „Szalontainé hízkelve simogatta meg bársonypuhaságú kezével, *amely simogatásra* még a holt ember is fölébredt volna” (Kl. 8); „[Munk úr] Vakarta a tenyerét, fejét, rázta a gyufaszálat a fülében, *amely művelethez* kéjesen nyögött” (uo. 366); „[A fiatalember] Győrből megszökött a gazdag és előkelő szülői háztól, hogy színész, táncos, pojáca lehessen, *amely szenvedély* nem volt ritkaság a tizenkilencedik században” (K. 365); „[Madame] mindennap hosszú levelet váltott Fritzcel, az ulánus kapitánnyal (*amely szokását* mindvégig megtartotta)” (V. 81).

4. A felsorakoztatott idézeteket vizsgálva, felvetődik a kérdés: mi célja volt írónknak a vonatkozó mellékmondatnak ezzel a sajátos szerkesztésével?

Hadrovics László rámutat, hogy a főmondat megfelelő szavának a mellékmondatban való fölösleges megismétlése a hivatalos stílust jellemzi, mely „a félreértésnek még a lehetőségét is igyekszik kiküszöbölni” (A funkcionális magyar mondattan alapjai 298). Szerinte Krúdy „szándékoltan ódon színezetű, körülményeskedő, beamteres, fanyarul modoros nyelvezetébe” mint a letűnt világ megjelenítésének sajátos eszköze illeszkedik bele ez a stíluselem (i. h.).

Idézeteink egy része azt mutatja, hogy az említett szóismétlés nem „fölösleges”: bizonyos esetekben valóban a félreértés lehetőségét küszöböli ki. Tudvalevő, hogy ha a főmondatban nincs jelzői szerepű utalószó, akkor a vonatkozó névmási kötőszóval bevezetett mellékmondat a főmondatnak azt

a mondatrészt determinálja, amely hozzá legközelebb áll (vö. MMNy. 403). Ha mármost az író utalószó nélkül és a szabályostól eltérő szórenddel szerkeszti a főmondatot, megvan még az a lehetősége, hogy a félreértést a pusztá névmási kötőszó helyett alkalmasan megválasztott alaptagú vonatkozó névmási jelzős szerkezettel hárítsa el. Erről lehet szó többek között ebben a mondat típusban: „A színházügynök . . . »magyar« szindarabokkal vélte beültetni a földgömb komédiaházait, *amely szindarabok* mindenek voltak, csak nem magyarok” (K. 316). (Egy pusztá *amelyek* a *komédiaházak*-ra vonatkoztatná a mellékmondat tartalmát.) -- Ugyancsak a félreértést küszöböli ki az összefoglaló jelentésű alaptag, ha a mellékmondat halmozott jelzett szót determinál: „A divat a bő Schiller-köpenyegnek hódolt és a nagykarimájú tollaskalpagoknak, *amely ruházatban* éjjeli időben még a heidelbergai polgármester is könnyen össze lehetett volna tévesztetni valamely banditával” (P. 115). (Az *amelyekben*-t esetleg csak a *tollaskalpagok*-ra visszautaló elemnek érezné az olvasó.)

Máskor instruktív szerepe van a jelzős szerkezet alaptagjának; például ebben a mondatban: „A Pannónia . . . a menzúrákból kiküszöbölte a hosszú, kevésbé veszélyes sléger, *amely karddal* vagdossák össze évszázadok óta az arccokat a diákpárbajoknál” (P. 153). A *karddal* ebben az esetben szinte lapalji jegyzetet pótol: megmagyarázza, mi a *sléger*.

Sajátos szerephez jut a vonatkozó névmási jelzős szerkezet Krúdynak azokban a többszörösen összetett mondataiban, amelyekben a főmondat valamelyik mondatrészt két, egymásnak mellérendelt jelzői mellékmondat determinálja. Ezekben az első mellékmondatot rendszerint pusztá névmási kötőszó, a másodikat vonatkozó névmási jelzős szerkezet vezeti be: „Rezeda úrnak eszébe jutott egy régi *gondolata*, *amely* újra előtérbe tolakodott, *amely gondolat* azt mondotta, hogy egykor majd ő üldögel a szívbajos és tán gerincsorvadásos öreg életbolond helyén” (R. 200); „[Szindbád] *Arcképeket* vett magához, — *amelyeket* valaha képes- és divatlapokból vagdosott ki ugyancsak a nagyapja, *amely képekkel* közönségesen a vidéki emberek a hátsó kamráiknak a deszkafalát szokták beragasztani” (Sz. 285); „Szindbád az útra összecsomagolta azokat a szivaros *skatulyákat*, *amelyek* nagyatyja örökségéből maradtak, *amely ládikók* színültig meg voltak tömve szivarvégekkel” (uo.); stb. Az effélékben a jelzős szerkezet alaptagja révén egyfelől kiemeli a főmondat és a második mellékmondat közvetlen szintaktikai összefüggését, másfelől enyhíti a névmás ismétlődéséből eredő egyhangúságot.

De mi a célja a jelzős szerkezetnek olyankor, amikor a főmondat megfelelő mondatrészt jelzői szerepű utalószó előzi meg (például: „Ezzel csöngetett *annak a háznak* a kapuján, *amely házból* a kisasszony kiugrott” — Sz. 214), vagy pedig a mellékmondat tartalma utalószó nélküli, de a mellékmondatot közvetlenül megelőző mondatrésze vonatkozik (például: „A kitűnő magyar író nem hallgatott íróársai *tanácsára*, *amely tanács szerint* most még korai a háborúról írni” — K. 268)? Erre a mondat szerkesztésre nincs a fentiekhez hasonló jellegű magyarázatunk; a jelzős szerkezetet mint jellegzetes írói stílussajátosságot kell tudomásul vennünk.

Szemere Gyula

A jelzős szerkezetek redukciójának szószerkezeti vizsgálata

Sok középiskolai tanár és egyetemi oktató bizonyíthatja, mennyi problémát és nehézséget okoz a tanulónak, hallgatóknak a jelzős szerkezetek redukciója folytán mondatrészi szerepet váltott szintagmatagok szintaktikai hovatartozásának megállapítása. Nemcsak az egyszerű mondatok elemzésekor találkozunk ezekkel az esetekkel, hanem az alárendelő összetett mondatok főmondataiban is; ezekben ugyanis gyakran egyetlen utalószóra redukálódik a jelzős szerkezet, s a megváltozott szintaktikai szerepű utalószó dönti el a változás folyamán formailag érintetlen maradt mellékmondat hovatartozását.

De lássuk a problémát egy kicsit szemléletesebben is! Aránylag kevés baj van az egyszerű mondatokban található jelzős szerkezetek („*Piros pulóvert vettem fel*”) vagy a jelzői szerepű utalószós jelzős szerkezetet tartalmazó alárendelő összetett mondatok („*Olyan pulóvert veszek fel, amilyen van*”) elemzésével. Az első példában a *piros pulóvert* szerkezetben a *piros* a *pulóvert* tárgy minőségjelzője. Az alárendelő összetett mondat főmondatában meg az *olyan* jelzői szerepű, tehát melléknévi helyzetű utalószava a *pulóvert* tárgynak, ezért jelzői mellékmondat követi a főmondatot. A problémát az okozza — még sok középiskolai tanárnak is —, ha az eredetileg jelzői szerepet betöltő, tehát melléknévi helyzetű mondatrész főnévi helyzetűvé válik, vagyis szófaji átcsapás történik, mint például ezekben az esetekben: „*Pirosat vettem fel*”; „*Hármat ettem meg*”; „*Olyat vettem fel, amilyen van*”; „*Annyit vettem, ahányat kaptam*”; stb. Még az egyszerű mondatok *pirosat, három* mondatrészeit is sokszor minősítik jelzőnek tárgy helyett; az említett összetett mondatokat meg az esetek nagy részében a jelzői alárendelőkhöz sorolják, nem a tárgyiakhoz. Még inkább zavarják az elemzőket azok a példák, amelyekben határozóragosan fordul elő az alkalmilag szófajt váltott melléknév, számnév vagy eredetileg ilyen jellegű névmási utalószó, mint például ezekben a mondatokban: „*Kékkel festette be a falat*”; „*Háromra számított terítéskor*”; „*Olyanul ment el, akit nem ismert*”; „*Annyinak terített, ahányan voltak*”; stb. A szó jelentése és eredeti helyzete, szerepe arra csábít sok elemzőt, hogy jelzőt, illetve jelzői mellékmondatot lásson vagy inkább érezzen az említett esetekben, ne határozót, illetve határozói mellékmondatot.

Hasonló a probléma a birtokos jelzős szerkezetek, mellékmondatok, illetve az ezekből keletkezett mondatrészek és mellékmondatok minősítését illetően is. „*A szomszéd fűrészt használom*”; „*A János fiának adtam a csokoládét*” típusú egyszerű mondatokban a birtokos jelzős szerkezeteket egyetlen mondatrészszel is helyettesíthetjük, ha a birtok ismert vagy odaértett: „*A szomszédét használom*”; „*A Jánosénak adtam a csokoládét*”. Ugyanígy alapon redukálódhat a közlésben az efféle alárendelő összetett mondat főmondata is: „*Annak a holmiját vitte el a víz, akinek amúgy is kevese volt*”:

„Azét vitte el a víz, akinek . . .” Sőt néha szó szerkezetcsoporthoz (pontosabban: szó szerkezetláncok) is helyettesíthetők egyetlen mondatrészszel: „*A szőke lány tollával írtam*”; „*A szőkével írtam*”; *Olyan embernek a fiával* barátkozik, akivel nincs jó viszonyban”; „*Olyanével* barátkozik, akivel . . .”; stb. Ezekben az esetekben is (*a szomszédét, a Jánosénak, azét, olyanével*) gyakran elvételük a minősítést a jelző javára, illetve a tárgy vagy a határozó rovására. (Megjegyezzük, hogy ez a tévedés pl. az „*Olyanével* barátkozik, akivel nincs jó viszonyban” típus esetében érthető is, mert a mellékmondat a főmondatbeli jelzős szerkezet redukciója után sem változott tartalmában és formájában, azaz tulajdonképpen nem a határozó, hanem a jelző által kifejezett személyt „fejti ki”.)

I. Nézzük meg, mit tudunk erről a jelenségről, milyen szempontokból vizsgálta ezt eddig a nyelvtudomány!

1. Közismert tény, hogy a közlésben fontos szerepet játszik a beszédelőzmény vagy a beszédhelyzet. Ez a két körülmény olykor még a fő mondatrészek elhagyását is lehetővé teszi (MMNyR. 2: 56). Az is magától értetődik tehát, hogy azok a vágyimányok, amelyek a közlésben már valamilyen formában előfordultak, vagyis odaérthetők, illetve a hallgatónak a fogalomhoz tartozó dologra való rámutatással tudomására hozhatók, szintén elmaradhatnak. Hiszen ezen a jelenségen alapszik a jelentésátvitelnek az a fajtája is, amely a nevek szó szerkezetbeli kapcsolatának alapján megy végbe. Foglalkozik ezzel a jelentéstan is. A MMNyR. bőven hoz fel példát a jelzős szerkezetekben létrejött jelentéstapadásra, amely lehet alkalmi (pl. *nagy adag, kis adag* helyett, ha a beszédhelyzet világos, kérhetünk a vendéglőben „*Három nagyot*”; „*Két kicsit*”; a *negyedik emelet* szerkezetet a *negyedik* helyettesítheti), de lehet állandósult is (pl. a *dupla, pörkölt, lipptói, debreceni a dupla adag feketekávé, pörkölt hús, lipptói túró, debreceni kolbász* szerkezetek helyett (1: 188). Más nyelvtankönyvek is foglalkoznak ezzel a jelenséggel, sőt a jelentéstapadásnak más fajtáival is (pl. a tárgy képzetének az igei állítmányhoz való tapadásával stb.), de minket most közelebbről csak a jelzős szerkezetek érdekelnek.

2. A szófajtanban közismert a szófaji átcsapás jelensége. „Például főnévi szerepben használhatunk alkalmilag minden más szófajhoz tartozó szót: A *jóbból* is megárt a sok (melléknév); *Hármat* vettem egyszerre (számnév) . . .” (Jakab István – Kazimírné Pesthy Mária – Zeman László: A magyar nyelv leíró nyelvtana -- a továbbiakban MNyLNy. —, Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava 1964. 114). „Általában azt mondhatjuk, hogy bármely szó szerepelhet alkalmilag főnévi használatban, ha mondatbeli szerepe, toldalékolása, névelőhasználata a főnevekével egyező” (Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsó Mártonné: A mai magyar nyelv — a továbbiakban MMNy. — Tankönyvkiadó, Budapest 1968. 30). A mutató, kérdő, vonatkozó, határozatlan és általános névmások közt vannak ugyan főnévi, melléknévi és számnévi jellegűek, de használat tekintetében itt is ismert jelenség az átcsapás.

3. Szóalaktani, közelebbről: ragozástanai szempontból is ismert az a jelenség, hogy a melléknév és a számnév — ha alkalmi főnévi szerepben áll —

felveszi a főnévi jeleket, ragokat. A MMNyR. szerint „A melléknév általában ugyanolyan módon toldalékolható, mint a főnév, ez azzal is összefügg, hogy sok szavunk egyaránt járatos fő- és melléknévi szerepben, s hogy a kettő néha alig vagy nem is határolható el egymástól” (1: 227); „... a számnév toldalékolása és mondatbeli használata is többnyire a melléknévével azonos” (1: 234). (Vö. MMNy. 34, 42; MNyLNy. 92, 95).

Ezek általános megállapítások, tehát szófajonként bizonyos eltérésekkel számolhatunk. Egy azonban biztos: mind a melléknév, mind a számnév, mind pedig a névmások felveszik az elsősorban főnévhez járuló -é birtokjelet, -t tárgyragot és a főnévi határozóragok nagy részét.

4. Az alanya, tárgya, határozója — mint mondatrészekre, illetve a mondatokban található jelzős szerkezetek leggyakoribb jelzett szavaira — nézve szintén találkozunk a nyelvészeti szakmunkákban olyan megállapításokkal, hogy ezek milyen szófajúak, illetve szófaji értékűek lehetnek. Az alany viszonyrag nélküli (nominativusi alakú) főnév (*Péter* lépett be) vagy főnévi értékben vett más szó (esetleg egyéb alakulat), tehát többek között melléknév (*A barna* tetszik nekem), számnév (*Három* ment el) és névmások is... A tárgy szerepét betöltő szó is főnév a legtöbb esetben (*Főzi az ebédet*), de lehet más, főnévként használt szó is, tehát ilyen értékben használt melléknév (*A pirosat* kedveli), számnév (*Kettőt* hámozott meg), illetve melléknévi igenév és névmás, számnévi névmás stb. A határozó igen különböző lehet szófaját tekintve, leggyakrabban mégis névszó s a névszók közül is főképp főnév (*Az asztalnál* ülünk), de a tipikusan melléknévi szófajú ragos határozókon kívül (mint pl. a *jobban*, *féktelenül* stb.) sok esetben szerepel melléknév és számnév is (sőt névmási, igenévi stb. szófajú szó is) főnévi szófaji értékben, a főnévre jellemző raggal vagy névutóval (pl. *Az idősebbnek* ítélték oda a házat; *Négyel* udvaroltatott egyszerre stb.). (Vö. MMNyR. 2: 109, 147, 162–3; MMNy. 231–2; 271–2; 286–7 stb.),

5. Az alárendelő összetett mondatok főmondatának utalószavával kapcsolatos, a bevezetésben ismertetett problémára is a fentiekhez hasonló eligazítást kaphatjuk az irányadóbb nyelvtankönyvekből. Az alanyi mellékmondatnál kapcsolatban megállapítja a MMNyR., hogy ez „mindig főnévi mondatrészt fejt ki, tehát »főnévi« mellékmondat. Ezen az sem változtat, hogy némelykor főnévi szerepű melléknévi vagy számnévi utaló- vagy kötőszó tartozik hozzá: »*Olyan* kell, *amilyen* ez«; »*Annyi* szent, *hogy* máskor *nem* ugratsz be!» (közny.), ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalomszerűen egész jelzős főnévi kifejezés helyett fordul elő: »*Olyan* [menetvágó] kell, *amilyen* [menetvágó] ez; stb.” (2: 346–7). „Utalószava a főmondatban alanyként szereplő, alanyesetben álló távolra mutató névmás, mégpedig rendszerint főnévi mutatónévmás (*az*, *azok*, *azé* stb.), de lehet melléknévi vagy számnévi mutatónévmás is, főnévi értékben (*olyan*, *olyanok*, *olyané* stb.; *akkora*, *akkorák*, *akkoré* stb.; *annyi*, *annyié* stb.)... A mondat elemzésekor a főmondat állítmányához kapcsolt *ki?*, *mi?*, *kik?*, *mik?*, *kié?* stb. esetleg *milyen?*, *milyenek?*, *milyené?*, *mennyi?*, *mennyié?*, *mekkora?*, *mekkorák?* stb. kérdő névmással kérdezhetünk az alanyi mellékmondatra” (MMNy. 369).

A tárgyi alárendelő összetett mondatok főmondatában levő utalószóval kapcsolatban a MMNyR. ezt állapítja meg: „A vonatkozó névmási kötőszó-

val kapcsolatos mondatok szokásos *utalószava* az *azt*, *mindazt*, *ugyanazt*, *azokat*, *mindazokat* stb. névmás... Azokra a tárgyi összetett mondatokra, amelyek a jelzői összetett mondatnál érintkeznek, főként az *olyat*, *annyit*, *akkorát*, *olyanét*, *azét*, *azokét* stb. — *aki*, *ami* (és ezek toldalékos alakjai), valamint az *olyat*, *annyit*, *akkorát*, *olyanét* stb. — *amilyet*, *amennyit*, *amekkorát*, *amilyenét* (és ezek további toldalékos alakjai) rámutató szói – kötőszói párok jellemzők” (2: 358). Hasonlóképpen vélekedik a MMNy. is: „*U t a l ó s z a v a* a főmondatban tárgyragos távolra mutató névmás; mégpedig rendszerint főnévi névmás (*azt*, *azokét*, *azét*), de lehet melléknévi vagy számnévi névmás is, többnyire főnévi értékben (*olya(n)t*, *olyanokat*, *akkorát*, *akkorákat*, *annyit* stb.). — Elemzéskor a főléje rendelt főmondatbeli mondatrészhez kapcsoltsuk *kít?*, *mit?*, *kiket?*, *miket?*, *kiét?* stb.; esetleg a *milye(n)t?*, *milyeneket?*, *milyenét?*, *mekkorát?*, *mekkorákat?*, *mennyit?* stb. kérdő névmással kérdezzünk a tárgyi mellékmondatra” (375).

A határozói alárendelő összetett mondat főmondatának utalószavára vonatkozólag a MMNyR.-ben csak ezt az általános megállapítást találtam: „A határozói mellékmondatra a főmondatban sokszor valamilyen *utalószó* (szófaját tekintve névmási határozószó) utal, amely a főmondatnak mindig olyan határozója, amilyet aztán részletesen a mellékmondat kifejt” (2: 368). Az állandó határozót kifejtő mellékmondat című fejezetben találunk utalást arra is, hogy „A főmondatokban gyakran fellelhető utalószó legtöbb esetben az *az* mutató névmásnak olyan raggal, illetőleg névutóval létrejött alakja, amilyen ragos vagy névutós egyszerű határozót az illető ige vagy névszó vonz” (2 : 390) — tehát nem zárja ki a mutató névmási utalószókat sem, de csak az *az* ragos alakjaiból keletkezettekre találunk a könyvben példát, az *olyan*, *annyi* ragos alakjaiból keletkezett utalószósakra nem sikerült találnom, hacsak a számhatározói *annyiszor* vagy a számállapothatározói *annyian* utalószót nem számítom ide, de ezek a mi vizsgálódásunkat nemigen viszik előbbre. A MMNy.-ben viszont találunk ilyen példákat is. A praedicativust kifejtő állapothatározói mellékmondatok utalószói között találjuk az *annak* utalószón kívül az *olyannak*, *akkorának*, *annyinak* utalószót is („*Olyannak* látlak most is, *mint amilyen* fiatal korodban voltál”; „*Annyinak* látszik éveinek száma, *amennyi* a tied”; illetőleg: „Hát *akkorának* tartod a hibát, *hogy* súlyos következményektől kell félned?” (389). Találkozunk hasonlókkal A társ-határozói mellékmondat című részben is: „*U t a l ó s z a v a* rendszerint az *azzal*, *azokkal*, *olyannal*, *olyanokkal* stb.... *Olyannal* barátkozz, *akitől* tanulsz” (390). Az eredményhatározóiak közt szintén előfordul az *azzá*, *annak* mellett az *olyanná*, *olyannak*, *olyanra* (390), a részeshatározóiak közt az *annak*, *azoknak* mellett az *olyannak* (vö. 401).

Bár az *annyi* határozóragos alakjából alkotott utalószóra nemigen akad példa a könyvekben, a gyakorlatban előfordulhat ez is; pl.: *Annyitól* szedte be a pénzt, ahányan voltak; *Annyinak* adott belőle, ahány jelen volt; stb.

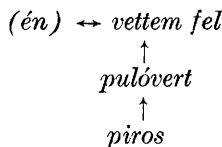
6. Körülbelül ennyit tudunk és tanítunk a bevezetésben említett problémáról. A „*Pirosat* vettem fel”; „*Háromnak* adtam belőle”; „*Olyat* veszek fel, amilyen van”; „*Annyinak* adok, ahányan jelen vannak”; stb. típusú mondatokban kimaradt a közlésből egy odaérthető szó, s ennek jelentése a jelzős szerkezetek esetében az eredetileg jelzőként állott szóhoz vagy ugyanilyen jellegű utalószóhoz tapad. S a ha a szóban forgó szerkezetben a kihagyott jelzett szó főnév vagy ilyen értékű, akkor szófaji átcsapás történik: az erede-

tileg jelzői szerepet betöltő melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmilag főnévi szerepet fog betölteni, felvéve a főnévhez járuló jelet, viszonyragot, és természetesen a szófájának és az alaki kitevőjének (viszonyragjának) megfelelő mondatrészi funkciót fogja betölteni. A *pirosat* tárgy, a *háromnak* határozó, az *olyat* tárgyi, az *annyinak* pedig határozói mellékmondatra mutat rá. Talán a legtöbb, amit a MMNyR. így fogalmaz meg a problémáról: „Ilyenkor ugyanis a melléknévi vagy számnévi szófajú szó alkalmilag egészen jelzős főnévi kifejezés helyett fordul elő: *Olyan* [menetvágó] *kell, amilyen* [menetvágó] *ez...*” (2: 347).

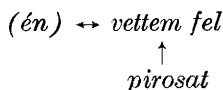
Beszélünk tehát jelentéstapadásról, szófaji átcsapásról (alkalmi főnévi szerepről) s az ennek megfelelő főnévi alaki kitevők felvételéről, továbbá a mondatrészi funkciónak az alaki kitevő szerinti megváltozásáról, sőt arról is, hogy az ilyen szó egészen jelzős főnévi kifejezés helyett áll, csak éppen még szó szerkezeti szempontból nem vizsgáltuk meg a kérdést, azaz nem kutattuk, hogy a szószerkezet szempontjából nézve mit is rejt ez a jelenség. A következőkben erre próbálunk magyarázatot adni.

II. Hangsúlyozni szeretném, hogy vizsgálatunk csak a jelzős szerkezetre korlátozódik, tehát a megállapított törvényszerűségek is csupán erre vonatkoznak majd.

I. Induljunk ki a bevezetésben példaként felhozott egyszerű mondatból: *Piros pulóvert vettem fel*. Szószerkezetre bontva a mondatot, a következő sémát kapjuk:

vagyis a *vettem fel* állítmánynak tárgyi determinánása a *pulóvert*, ennek viszont minőségjelzői alárendelt tagja a *piros*. A *vettem fel* állítmány tárgyas szerkezetet alkot a *pulóvert* taggal, ez utóbbi viszont minőségjelzős szerkezetet alkot a *piros* alárendelt taggal mint ennek alaptagja. „A pirosat vettem fel” közléstben az történik, hogy a *pulóvert* jelzős szerkezeti alaptagot mint ismertetilletve mint odaértettet elhagyjuk, ugyanakkor helyébe lép a volt jelzői alárendelt szerkezeti tag, és átveszi alkalmilag a jelentését (tehát az egész *piros pulóver* szerkezet jelentésében fog állni) és a szófaját is, de átveszi az alaptag *-t* tárgyragját s ezzel együtt tárgyi mondatrészi funkcióját is. A séma tehát ez lesz:

azaz a *vettem fel* állítmány a *pirosat* taggal fog alkotni tárgyas szószerkezetet; ez azt jelenti, hogy ez a tag (megváltozott mivoltában) egy szinttel feljebb kerül, vagyis nem másodrendű, hanem elsőrendű bővítő lesz.

Ha a „Három almát ettem meg” mondatot így fogalmazzuk át: „Háromat ettem meg”, szintén a fentebb leírt jelenséggel van dolgunk: a *három*

almát mennyiségjelzős szerkezet *almát* tárgyi alaptagja odaértés folytán elmarad, s a jelentése mellett a szófaját, alaki kitevőjét és tárgyi funkcióját is átveszi a *három* volt alárendelt tag.

A „Kékkel festette be a falat” mondatban is ez a folyamat ment végbe: az eredeti *kék színnel* jelzős szerkezet *színnel* határozói alaptagját hagytuk el, s a *kék* jelző a helyébe lépett, felvéve annak jelentését is, továbbá határozóragját és mondatbeli funkcióját.

„A sárga tetszik nekem” típusban az *a sárga ing* jelzős szerkezet az *ing* alaptagját helyettesítheti a *sárga* jelző, jelentését és funkcióját átvéve, alaki kitevőről azonban nem beszélhetünk, mert az alanyak nincs viszonyragja.

Nézzük most meg „A szomszédét használom” típust ebben az értelemben: „A szomszéd fűrészt használom.” Itt birtokos jelzős szerkezettel van dolgunk, amelynek tárgyi fölérendelt tagja van: *a szomszédnak a fűrészt*. Ha odaértjük s így elhagyjuk a tárgyi alaptagot, a *szomszéd* birtokos jelzői alárendelt tag lép a helyébe a már ismertetett módon, de a tárgy ragja elé *-é* birtokjel kerül, amely jelzi, hogy az elhagyott *a fűrészt* tárgy birtokos jelzős szerkezetet alkotott a *szomszéd* determinánssal. A *szomszédé* alak 'a szomszéd tulajdonában levő valami', ez esetben 'a szomszéd fűrésze' jelentésű.

(A tanulók, hallgatók érzik itt a birtokviszonyt, és sokszor birtokos jelzőnek minősítik az *a szomszédét* típusú mondatrészeket, de ha felhívjuk a figyelmüket a viszonyrag — ez esetben a *-t* tárgyrag — minősítéseldöntő szerepére, valamint arra, hogy ez a mondatrész tulajdonképpen a hiányzó tárgyi alaptagot helyettesíti, könnyen eligazodnak a problémában.)

Vegyünk talán egy olyan példát is, amelyben a jelzős szerkezet szerkezetcsoporthoz, pontosabban: szerkezetláncot alkot: A hanyag tanuló bizonyítványában sok a rossz jegy. Az *a hanyag tanuló bizonyítványában* már szerkezetlánc (vö. MMNy. 264). Ha az *a bizonyítványában* határozói fölérendelt tag az odaértett, ennek a funkcióját veszi át az *a tanuló* mondatrész a *-ban* viszonyraggal együtt, de a viszonyrag előtt egy *-é* birtokjel azt is jelzi, hogy a két tag között birtokos jelzős szó szerkezeti viszony volt. Már maga a *tanulóé* alak az *a tanuló bizonyítványa* szerkezet jelentését sűríti magába. A hozzá járuló *-ban* viszonyrag meg e szóalak mondatbeli szerepét határozza meg, vagyis határozóvá teszi azt. A mondat tehát így fog módosulni: *A hanyag tanulóéban* sok a rossz jegy. Ebben az *a tanulóéban* már határozói funkciót tölt be.

Ha pedig mind az *a bizonyítványában*, mind pedig az *a tanuló* mondatrész odaérthető, akkor a *hanyag* minőségjelző lép a helyükre. Ez veszi át a *tanulóé* alaknak, tehát végeredményben az *a tanulóéban* *a bizonyítványa* szerkezetnek a jelentését is (vagyis a *hanyagé* már az egész szerkezetlánc jelentését képviselni fogja), átveszi továbbá az *a tanulóéban* tag *-ban* ragját, amely tulajdonképpen eredetileg a szerkezetlánc alaptagjának: az *a bizonyítványában* tagnak volt a ragja. Ezzel együtt felvette a határozói funkciót is, és az ennek megfelelő szintre emelkedett. A közlés tehát így módosul: „*A hanyagéban* sok a rossz jegy.”

2. Igen nagy segítségünkre lehet ez a módszer az alárendelő összetett mondatok tanításában is. Ezen a téren ugyanis — mint már említettük — igen sok bonyoldalmat okoz a „jelzőivel érintkező” mellékmondat fajtához sorolása. A probléma megoldása ugyanaz, mint az egyszerű mondatok összevont jelzős szerkezeteinek esetében, csak itt az utalószó tölti be azt a szerepet, amelyet az egyszerű mondatban a jelző.

Tulajdonképpen még az *az* és ennek viszonyragos alakjaiként álló utalószós, tehát a tipikus alanyi, tárgyi, határozói alárendelő összetett mondatok is kapcsolatba hozhatók az olyan minőségjelzőkkel (pontosabban: kijelölő jelzőkkel), amelyekből hiányzik a szószerkezeti alaptag: „Az vesse rá az első követ, aki maga jobban csinálná”: „Az *az ember* vesse rá . . .”; „Azt láttam tegnap, akivel már rég nem találkoztam”: „Azt *a barátomat* láttam . . .”; „Abban nem csalódtam, aki legcsintalanabb volt az osztályban”: „Abban *a tanítványomban* nem csalódtam . . .” A „teljes” változatokat minőségjelzői (kijelölő jelzői) mellékmondatoknak minősíthetjük. Az első mondatból tulajdonképpen úgy lett alanyi, hogy kihagytuk főmondatából az *az ember* alanyt, a másodikból tárgyi lett, mert a főmondatból kimaradt az *a barátomat* tárgy, a harmadikból pedig határozói lett, mert kiesett a főmondatból az *a tanítványomban* határozó. S mivel mindezek az egyes jelzős szerkezeteknek az alaptagjai voltak, a jelzői helyzetben álló utalószók alanyi, tárgyi, illetve határozói utalószói szerepet vettek fel. (Az alaki kitevővel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a kijelölő helyzetű utalószók, illetőleg jelzők egyébként is felveszik a jelzett szó kitevőit.)

Az „Azét vitte el a víz, akinek amúgy is kevese volt” mondat tárgyi mellékmondat, de nehéz megmagyarázni a tanulónak, hallgatónak, hogy miért, ha csupán arra szorítkozunk, hogy az utalószó főnévi értékben áll, és a tárgy ragja van a végén. Ha ellenben megvilágítjuk, hogy ez a következő redukált jelzős szerkezetnek felel meg: *annak a holmiját*, akkor könnyen megérti, hogy az *azét* utalószóban az elmaradt *a holmiját* tárgyi alaptag -t ragját és az *annak* utalószó birtokos jelzői ragja, illetve a *holmiját* birtokszó birtokos személyragja helyett álló -é birtokjelet találja, természetesen az *azét* a hiányzó tárgyi alaptag szerepét veszi át (a kiteljesített szerkezet jelentésében), tehát tárgyi mellékmondat utalószava lesz. (Persze, lehet ilyen változat is: „Azét az emberét vitte el a víz . . .”, de itt magyarázatra szorul az *az emberét* tárgy: ez szintén tapadás eredménye, ugyanis az *az embernek a holmiját* szerkezet redukálódott; az *azét* pedig kijelölő jelzői utalószó, amely kitevők tekintetében egyezik az *az emberét* alaptaggal.)

Megjegyezzük, hogy az „Annak a holmiját vitte el a víz . . .” változat a II/1. pont elején ismertetett szemlélet alapján így is kiegészíthető: „*Annak az embernek a holmiját* vitte el a víz . . .” Az egész *annak az embernek a holmiját* láncnak az alaptagja az *a holmiját* tárgy, ennek a -t ragja, valamint az *az embernek* tag birtokos jelzői funkcióját kifejező -é birtokjel kerül az egyeztetés miatt -nak ragos *az* utalószóhoz, s így lesz belőle a redukált *azét* változat, s a mondatból az „Azét vitte el a víz . . .” típus. Itt tehát két tag esik ki: az *a holmiját* és az *az embernek*, de mivel a szerkezetlánc alaptagja az *a holmiját*, az *azét* utalószó tárgyi mellékmondatra mutat, persze az egész kiteljesített szerkezet jelentését helyettesíti, érzékeltetve az -é birtokjellel az *az embernek a holmiját* tagok birtokos jelzős viszonyát is.

Ugyanez a helyzet az *olyan*, *annyi* stb. utalószós mondatok esetében is. Az „Olyan látogatott meg, akit már rég nem láttam”, illetve az „Annyi érkezett, hogy el sem fogyott mind” típusú mondatok főmondatából hiányzik az alanyi alaptag (visszateljesítve: „Olyan *barátom* látogatott meg . . .”; „Annyi *áru* érkezett . . .”), s a jelzői helyzetű utalószó alanyi funkciót kapott. Az „Olyat evett, amilyet még sohasem”, illetve az „Annyit vett, hogy nem bírta hazavinni” típusúak tárgyiak, mert a tárgyi alaptag hiányzik a főmondatukból (visszateljesítve: „Olyan *ételt* evett . . .”; „Annyi *holmit* vett . . .”),

s ennek szerepébe lépett a tárgyragot felvett utalószó. (A kötőszók esetében is ez fordul elő olykor, például az „Olyat evett, amelyet még sohasem” esetében az *amelyet* visszateljesítve: „amilyen *ételt*”). Az „Olyannal barátkozz, aki jó hatással van rád”; „Annyinak adott, ahányan jelen voltak” típusok esetében szintén azért határozói mellékmondatra mutat rá az *olyannal*, *annynak*, mert a főmondatbeli jelzős szerkezet határozói alaptagja maradt el (olyan emberrel . . . , annyi embernek . . .), s ennek a ragja járult az *olyan* és az *annyi* utalószóhoz.

Természetesen itt is előfordulhatnak birtokos jelzős szerkezetekkel, illetve az ezeket jelölő *-é* birtokjellel kombinált esetek is: „*Olyané* megy kirándulni, aki nem törődött semmivel”: „*Olyan embernek a fia* megy kirándulni . . .” Az *olyan -é* birtokjele birtokviszonyt jelez ugyan, de az *a fia* -- mint a jelzős szerkezetlánc alaptagja -- alanyi szerepben áll. Ha ez utóbbi elmarad, akkor a szerepét az *olyan* utalószó veszi át *olyané* alakban (jelezve a redukálódott birtokos jelzős viszonyt), s így ez már nem jelzői, hanem alanyi mellékmondatra mutat. (Az alanynak nincs külön viszonyragja; a birtokjel nem teszi a mondatrészt birtokos jelzői szerepűvé.) Az „*Olyanét* lopták el . . .” típus *olyanét* utalószava szerkezetteni szempontból (de jelentéstani tekintetben is) így teljesíthető vissza: *olyan embernek a holmiját*, tehát az *olyanét* -- a szerkezetlánc alaptagjának a szerepében -- tárgyi mellékmondatra utal. Az „*Olyanénak* adta a lányát . . .” típusú főmondat így kerekíthető ki: „*Olyan ember fiának* adta a lányát . . .”, így az *olyanénak* utalószó az eddigiekből következően részeshatározói szerepű. Az „*Annyiének* ígérte oda, hogy már maga sem emlékszik a számukra” esetében az *annyiének* például az *annyi szülő gyermekének* szerkezettel helyettesíthető, tehát az utalószó állandó vagy részeshatározói mellékmondatot jelez.

3. Az eddigi vizsgálódások talán hiányosak, mégis -- azt hiszem -- elvonhatunk belőlük bizonyos törvényszerűségeket:

a) Ha a jelzős szó szerkezet alaptagja odaértés vagy más ok folytán hiányzik a mondatból, a jelző vagy az alárendelő összetett mondat főmondatának jelzői helyzetű utalószava mint alárendelt tag alkalmilag átveszi a jelzős szerkezet jelentését, továbbá az alaptag szófaji értékét, alaki kitevőit (a redukálódott birtokos jelzős szerkezetet *-é* birtokjel jelzi) és mondatbeli funkcióját.

b) Ha a jelzős szerkezetláncból hagyunk el több tagot, az alacsonyabb szintű fölérendelt tag jelzője veszi át az egész szerkezetlánc jelentését, a legmasabb szintű alaptag szófaji értékét, alaki kitevőjét és mondatbeli funkcióját, de a viszonyrag előtt egy *-é* birtokjellel azt is jelzi, hogy saját fölérendelt szerkezettagjának birtokos jelzői szerepe volt a szerkezetláncban.

Itt kívánom megjegyezni, hogy néha nem könnyű, sőt lehetetlen a redukált jelzős szerkezetek visszateljesítése. Különösen az absztrakt jelentésű

melléknevekre vonatkozik ez a megállapítás. Hadrovics László A funkcionális magyar mondattan alapjai című művében — a továbbiakban FMMA. . . (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.) a tárgy és a határozó érintkezésével foglalkozva megállapítja, hogy „Az absztrakt jelentésű melléknevek oly módon állnak tárgyként, hogy odaértjük melléjük a megfelelő főnevet, legtöbbször egy elvont vagy igen általános fogalmat, mint pl. *gondolat, érzés, dolog*. Ezt helyettesíthetik a *valami, annyi, sok* s hasonló névmások: *furcsát gondol, bolondokat beszél, valami rosszat tett*. Némelyik melléknév valójában főnevesülhet: *a jó, a rossz, a szép, a hideg*” (85). Tehát a *furcsát érzett, olyanokat mondott* értelmezhető és visszateljesíthető így: *furcsa érzést érzett, olyan dolgokat mondott*, de az „*A jót* szívesen elfogadjuk”; „*A szépet* élvezni kell” mondatoknak az *a jót, a szépet* mondatrészeit akár főnévnek is felfoghatjuk, viszont ki is egészíthetjük a fenti módon (*a jó dolgokat, a szép dolgokat* stb.). Megjegyzi a szerző, hogy ezek a melléknévi tárgyak „gyakran érintkeznek a határozóval . . . (*ostobákat mond = ostobán beszél, hasonlót tesz = hasonlóan cselekszik*). Az ilyen kapcsolatból az analógia a tárgyragot átviszi olyan esetekre is, amikor annak csak módhatározó funkciója lehet: *jóízűt eszik valakinek a főztjéből; jóízűt alszik, nevet*.” Szinte kettős funkciót (tárgyit és határozóit) „tölthet be néhány melléknévünk és névmásunk tárgyragos alakja: *sokat, nagyot, kicsit, keveset, eleget, többet, annyit, valamit, egyet*. Ha ezek a szavak olyan igék mellett állnak, amelyek akár afficiálnak, akár efficiálnak valamit, a mondat tárgyának szerepét töltik be. Főnévi tárgy nem áll mellettük, de odagondolható: *sokat ettem (= sok ételt); kártyán sokat nyert (= sok pénzt); keveset kért (= kevés pénzt); többet olvasott (= több könyvet); eleget süttött (= elég kenyeret)*. Ha azonban az ilyen szó tárgyatlan ige mellett áll, vagy tárgyas ige mellett, de annak nem közvetlen tárgya, akkor funkciója a határozóiba megy át, s a cselekvés időbeli elnyúlását vagy rövidségét, ismétlődését, a ráfordított testi vagy szellemi erő mértékét, a cselekvő személy érzelmi érdekelttségének fokát fejezi ki: *eleget dolgoztam; keveset aludtam; sokat van távol; eleget emlegetjük . . .*” (FMMA. 86—7). Megjegyzem, hogy némelyik melléknévi tárgy még ez utóbbi esetben (tehát határozói funkcióban) is visszateljesíthető *-t* tárgyragos, de határozói szerepet betöltő alaptagú jelzős szerkezetté — esetleg némi módosítással: *keveset aludtam = kevés időt aludtam; sokat van távol = sok időt van távol*; stb., sőt az a határozó is, amely a tárgyragos formát helyettesítheti, határozói alaptagú jelzős szerkezetből redukálódottnak fogható fel olykor: *sokat van távol = sokszor van távol = sok ízben van távol*; stb.

Máskor olyan állandósult szószervezetekbe ütközhetünk, amelyeket bizonyos mondattani helyzetekben lexikalizálódottnak tekinthetünk, pl.: „Ez az ember *nagyra tör*”; „A fiú még *sokra viszi*”; stb. Ezeknek a szókapcsolatoknak a határozói tagjait ilyenkor nem igyekszünk már jelzős szerkezetté visszateljesíteni, hanem az egész ígés szókapcsolatot az igei tag szerepének megfelelő (rendszerint állítmányi) mondatrészi kategóriába soroljuk be. Más mondattani helyzetekben azonban az egyes ilyen állandó szókapcsolatok is felbomlanak, azaz az említett példák esetében az igei és határozói tag nem tekinthető lexikalizálódottnak, pl. az ilyen helyzetben: *igen nagyra tör, nagyon sokra viszi*. Ilyenkor tehát a szókapcsolat szerkezeti tagokra bontva elemezhető, de a *nagyra, sokra* tagokat így is nehéz, sőt lehetetlen jelzős szerkezetté visszateljesíteni, mert pl. a *nagyra tör* már bizonyos jelentésváltozáson is átmegy (tehát nem pontosan a 'nagy dologra tör' jelentés felel meg neki, hanem

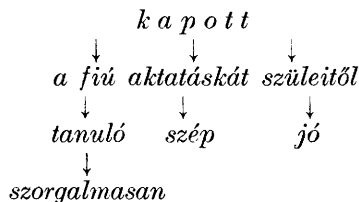
inkább a 'hatalomra, dicsőségre, hírnévre, rangra, vagyonra stb.-re tör', 'kariert igyekszik csinálni'; a *sokra viszi* meg akkora jelentésváltozáson ment át, hogy a *sokra* tagját már nem tudjuk olyan jelzős szerkezetté sem visszateltjesíteni, amely a *tör* ige mellett jelentés tekintetében legalább megközelítőleg helyettesíthetné az említett tagot.

Még egy személyes megjegyzést: már négy éve a II. részben bemutatott szerkezeti vizsgálati módszerrel tanítom a mondattannak a szóban forgó részeit, s azt tapasztalom, hogy az egyetemi hallgatók így könnyebben megértik a probléma lényegét, sőt a pedagógus-továbbképző tanfolyamok hallgatói is hasznosnak tartották ezt a módszert a középiskolai oktatásban való felhasználás szempontjából is.

III.. Tudjuk, hogy a mondatelemzés módszerének kérdésében sem egysegések a vélemények szakmai körökben sem. Az eddigiek során a MMNyR. által is alkalmazott, az iskolai oktatásban is használatos elemzési módszer alapján vizsgáltam a felvetett problémát.

Az eltérő módszerek közül a Deme Lászlóét emelném ki, és kísérelném meg rajta bemutatni a probléma vizsgálatát a szerző „Szinteződés és tömbösödés az egyszerű mondatban” című cikkére (Nyr. 90: 275–87) támaszkodva.

I. Mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy Deme két főszintet különböztet meg elemzéskor: a mondat szintjét (ezen csak szabad, vagyis egymással sorrendileg felcserélhető mondatrészek foglalhatnak helyet), és a szerkezetek szintjét (illetve szintjeit). S mivel az állítmány mindig szabad mondatrész, az alany, tárgy, határozó pedig szabad mondatrész is lehet (a mondatrészek közül az állítmányt tartja fő mondatrésznek, az alany is – mint a tárgy és a határozó – ennek csak alárendelt tagja, még a mondat síkján foglal helyet, a jelző ellenben „konkrét helyzetéből adódóan”, továbbá a MMNyR. által másodrendű, harmadrendű stb. bővítményeknek nevezett szerkezettagok köztöttségükönél fogva nem lehetnek mondatrészek, csupán a szerkezetes mondatrészek szerkezettagjai. Tehát például ennek a mondatnak: „A szorgalmasan tanuló fiú szép aktatáskát kapott jó szüleitől” – így rajzolható fel a sémája:

A *kapott* állítmánynak a szerkezetes alany: a *szorgalmasan tanuló fiú* (tehát egész tömb), továbbá a *szép aktatáskát* tárgy és a *jó szüleitől* határozó van alárendelve mint m o n d a t r é s z . Ezek a tömbös mondatrészek a maguk egészében az őket alkotó szerkezeti tagok szinteződöttsége ellenére is a mondat síkján állnak (az állítmánnyal együtt), de szó szerkezetekre is bonthatók, minden kérdéssel rendszerint kettőre (ezeknek egyike adott esetben maga is szerkezet lehet). A fenti példában ez a következőképpen mehet végbe: az *a fiú* alany jelzője: a *szorgalmasan tanuló* (tehát még mindig szerkezet), a *tanuló* alárendelt szerkezettagja a *szorgalmasan* módhatározó; stb., de sem a *szorgalmasan tanuló* jelző, sem a *szorgalmasan* mód

határozó (ugyanúgy az *aktatáskát* tárgy *szép*, illetve a *szüleitől* határozó *jó* jelzője) nem vehető mondatrésznek, csak szerkezeti tagnak.

A mondat szintjén az alá- és fölérendeltség határozottan a tagok mondatrészi minőségéhez, vagyis szerepéhez köthető. Hogy azonban a szoros szerkezet fölérendelt tagja milyen mondatrész, az a kérdés a szerkezeten belüli viszony szempontjából fel sem merül, csak az, hogy milyen szófaji természetű. A szófaji természetet megkülönbözteti a szerző a szófaji értéktől; például: a *várni*, *váró*, *várás* stb. az igenévi, illetve főnévi szófaji érték ellenére is igei természetű szó, mert „megőrizte a képzése alapjául szolgáló igének azt a képességét, hogy határozót, tárgyat, alanyt vehessen maga mellé. — A melléknév meg főnévszerűen viselkedik a nagyon gyakori főnévi használatban: az *Elővette a féltve őrzött legutolsót* típusú helyzetekben a *legutolsó* »melléknévnek« azért lehet jelzője, mert főnévi értékben áll: a legutolsó *cigaretta*t, illetőleg a legutolsó *valamit* jelöli” (i. h. 282). Ha tehát igei természetű a fölérendelt tag, akkor lehet alanya, tárgya, határozója; ha melléknévi természetű, határozója, a főnévi természetűnek pedig jelzője lehet. A *nagy boglyányi*, *fekete kabátos* stb. szerkezetekkel kapcsolatban megjegyzi a szerző, hogy utótagjuk ugyan melléknévi értékű, mégis főnévi természetű szó, mert „tulajdonképpen nem a jelző járul a főnévből képzett melléknévhez itt, hanem a melléknévképző a jelzős főnévhez. A valódi szerkezeti képlet nem ez: *fekete + télikapátos*, hanem *fekete télikapát + os*. — És ugyanúgy a *csavargásra hajlamosság* típusban nem a képzett főnév veszi maga elé a határozót szerkezettagul, hanem a melléknévi *hajlamos* szó, amelynek szófaji természete a továbbképzés során is meg erősödik” (i. h. 283).

2. A fenti cikkben foglaltak és a szerzővel folytatott személyes beszélgetés alapján a jelzős szerkezeteket is a fölérendelt alanyi, tárgyi vagy határozói tagnak megfelelő szerkezetes alanynak, szerkezetes tárgynak, illetve szerkezetes határozónak foghatjuk fel. A „*Piros pulóvert vettem fel*”; „*Három almát ettem meg*”; „*A szomszéd fűrészt használom*” típusú mondatokban a *piros pulóvert*, a *három almát*, illetve az *a szomszéd fűrészt* a mondatrészi szerepű tárgy; az „*A szőke lány tollával írtam*” típusban az *a szőke lány tollával* a határozói mondatrész. Ugyanígy szerkezetes mondatrésznek fogható fel az alárendelő összetett mondatok főmondata valamelyik mondatrészének az utalószóval alkotott jelzős szerkezete. Az „*Olyan vendég jött, akit nem vártunk*”; „*Annai almát ettem, hogy elrontottam a gyomrom*”; „*Annak a lánynak a tollával írtam, aki mellettem ült*”; stb. típusok főmondatában az *olyan vendég* alany, az *annai almát* tárgy, az *annak a lánynak a tollával* határozó stb.

Az egyes szerkezetek szerkezeti képlete a szerző szerint a következő lesz: a *piros pulóvert* tárgyé: (*piros pulóver*) + *-t*, a *három almát* tárgyé: (*három alma*) + *-t*, az *a szomszéd fűrészt* tárgyé: (*a szomszéd fűrész* + [*-e*]) + *-t*, az *a szőke lány tollával* határozóé: (*a szőke lány toll* + [*-a*]) + *-val*; az *olyan vendég* alany képletben sem változik, mert nincs a *vendég* tag mellett alaki kitevő; az *annai almát* tárgyé (*annai alma*) + *-t* az *annak tollával* határozóé: (*annak a toll* + [*-a*]) + *-val*.

Ha redukció megy végbe a szerkezetekben, például a *piros pulóvert* szerkezetes tárgynak, amelynek képlete: (*piros pulóver*) + *t*, *pulóver* tagját (amely a jelzős szerkezet alaptagja) odaértés folytán elhagyjuk, az egész *piros pulóver* jelzős szerkezetet a *piros* fogja reprezentálni, nemcsak jelentés,

hanem szófaji érték és mondatrészi szerep tekintetében is. Ez azt jelenti, hogy a *piros* felveszi a *-t* tárgyragot, és nem a szószerkezetek szintjén helyezkedik el többé, hanem felemelkedik a mondat síkjára.

Hasonlóképpen foghatjuk fel a többi típus redukcióját is. Pl. a *szőke lány tollával* határozó esetében, melynek szerkezeti képlete: $(a \text{ szőke lány toll} + [-a]) + \text{-val}$, az első redukció folyamán a $(\text{toll} + [-a])$ alaptag esik ki, tehát az egész $(a \text{ szőke lány toll} + [-a])$ szerkezetet az $(a \text{ szőke lány} + [-é])$ fogja reprezentálni jelentés tekintetében (az *-é* birtokjel a *toll* alaptag *-a* birtokos személyragjának a birtokos jelzői funkcióját jelzi), s ez a redukálódott szerkezet veszi fel a *-val* határozói viszonyragot — $(a \text{ szőke lány} + [-é]) + \text{-val}$ —, amelyvel együtt átvette az eredeti teljes szerkezetnek a mondati funkcióját és mondatrészi szintjét is. Ha ellenben az $(a \text{ lány} + [-é])$ is (mint fölérendelt tag) elmarad a szerkezetből (tehát a szerkezet továbbredukálódik), akkor a *szőke* veszi át a 'lány' jelentéssel együtt a birtokos jelzői viszonyt érzékeltető *-é* birtokjelet (ezzel már nemcsak az *a szőke lányé*, hanem az *a szőke lány tolla* szerkezetet is helyettesíti) s ez után a *-val* határozóragot. Alakja tehát ez lesz: *szőkével*; szerkezeti képlete: $(a \text{ szőke} + [-é]) + \text{-vel}$. Ez az *a szőkével* mondatrész pedig nemcsak az *a szőke lányéval* szerkezet mondatrészi szerepét tölti majd be, hanem az *a szőke lány tollával* szerkezetlancét is, vagyis mindkét esetben határozó lesz a mondatban, s természetesen az ennek megfelelő szintet foglalja el.

Azt hiszem, a többi példát nem szükséges vizsgálni, csupán azt említjük meg, hogy az alárendelő összetett mondatok főmondatában is ennek megfelelő folyamat megy végbe redukciókor. Például az *annyi almát* — szerkezeti képlete: $(\text{annyi alma}) + \text{-t}$ — jelzős szerkezetből kihagyott *alma* tag esetén az *annyi* utalószó az egész *annyi alma* szerkezet jelentésével együtt átveszi a szerkezethez járuló *-t* tárgyragot, s tárgyi funkciót fog betölteni mondatrészi szinten, illetve tárgyi mondatrészt kifejtő mellékmondatra fog utalni.

A II. pontban a vizsgálódások folyamán a redukálódott alaktól haladtunk a visszateljesített felé, ugyanis a probléma éppen a redukció által jelentkezett. A III. pontban azonban — mivel elég új felfogásról van szó, és néhány szemléleti kérdést is ismertetni kellett — megfordítottuk a sorrendet: a teljes szerkezetből kiindulva vizsgáltuk a redukált eseteket. Ez azonban nem változtat a lényegen: a redukálódott szerkezeteket is visszateljesíthetjük ezzel a módszerrel is. „A pirosat vettem fel” típus *pirosat* tárgyát úgy foghatjuk fel, mint a $(\text{piros pulóver}) + \text{-t}$ visszateljesített szerkezet ismertett redukcióját, s az „Annyit ettem, hogy elrontottam a gyomrom” típusú alárendelő összetett mondat főmondatában előforduló *annyit* utalószót is visszateljesíthetjük a Deme László szemlélete és módszere szerinti $(\text{annyi alma}) + \text{-t}$ szerkezetre, amelynek a redukálási módszerét szintén ismertettük.

A II/8. pontban ismertett általános törvényszerűségek tehát nagyjából erre az elemzési módra is érvényesek, talán azzal a megszorítással, hogy e szerint a szemlélet szerint a jelzős szerkezetből elhagyott alaptag helyébe lépő volt alárendelt tag a jelzős szerkezet jelentésén kívül nemcsak az alaptagnak veszi át a szófaji értékét, alakikitevőit és mondatbeli szerepét, hanem az egész szerkezetét is, tekintve, hogy itt szerkezetes mondatrészekről is ilyenekhez járuló alakikitevőkről volt szó. A redukálódott szerkezetlancok esetében úgy módosulhat a szabály, hogy ha a jelzős szer-

kezetláncból több tagot hagyunk el, az alacsonyabb szintű fölérendelt tag jelzője az egész kiteljesített szerkezetnek (tehát szerkezetláncnak) nemcsak a jelentését veszi át, hanem a szófaji értékét (ez tulajdonképpen a jelzős szerkezetlánc legmagasabb szintű tagjáénak felel meg), alaki kitevőit, mondatrészi szerepét és szinthehelyzetét is.

Jakab István

Az állítmány stilisztikájához

1. Az, hogy nyelvünkben a puszta névszó is szerepelhet állítmányként, mutatja a névszói szófajcsoport rendkívüli jelentőségét, s ennek a grammatikai jelentőségnek természetesen megvan a vetülete a stilisztika területén is. Az úgynevezett névszói stílus, ami nyelvtanilag a névszók túlsúlyát vagy éppen kizárólagosságát jelenti, több mint száz éve fontos eszköz az irodalom művelőinek kezében, s íróink-költőink élnek is vele.

Herczeg Gyula *A nominális stílus a magyarban* című alapvető tanulmányában (Nyr. 80: 40, 204) sokrétűen vizsgálja a kérdéses stílusmódszer kialakulását, fejlődését és jelenlegi vonatkozásait is. Vizsgálódásában az utóbbi száz év prózanyelvére támaszkodik, így célszerűnek látszik a kérdés vizsgálatának kiterjesztése a költői nyelv területére is, ezért példáimat vegyesen válogatom a próza és a vers köréből.

Alábbi gondolataimmal a nominális stílus és az állítmány stilisztikájának összefüggéseit s eddig kevésbé érintett vonatkozásait igyekszem megvilágítani.

2. *A nominális stílus mondat típusai.* Herczeg Gyula már idézett tanulmányában tisztázza a nominális tag és a környező szövegrész lehetséges kapcsolatait, de nem törekszik a mondatnyi szempont következetes érvényesítésére. Erre utal a cikk következő megállapítása is: „Olyan mondatok jönnek létre, melyekben csak főnév és melléknév van, esetleg egy határozó, semmi más” (43). Vagyis nem választja szét a mondatnyi (határozó) és a szófaji kategóriákat (főnév és melléknév) egymástól, így indokoltnak látszik a kérdés mondatnyi szempontú tüzetesebb vizsgálata.

A nominális stílus grammatikai alapjai szorosan összefüggnek a névszói állítmány kérdéskörével, hiszen legtermészetesebb igétlen mondatnak a névszói állítmányú mondat nevezhető. Nyelvtani szempontból ugyanis az ige nélküli mondatok többi (később részletezendő) típusa mind hiányos mondat (vö. MNyh. 228). Ebből persze téves következtetés volna az, ha a nominális stílus legkiemelkedőbb alkotásait a csupán névszói mondatokkal alkotott művek között keresnénk. (Azok inkább kuriózumok, mint követendő irodalmi művek.) Nagy íróink és költőink példái inkább azt bizonyítják, hogy a névszói állítmányú mondat csak egyik – bár igen gyakori –, de nem kizárólagos mondat típusa a nominális stílusnak, s leginkább vegyesen fordul elő egyéb mondat típusokkal.

a) Vegyük kiindulásul a következő idézetet: „Az asszony rengő tokájú és rengő keblű asszonyság. A fia, Gyula, beteg képű, alig lézengő, tizenötéves kamasz. A két kisasszonyka: angol malacsín szőke, gömbölyű teremtések. Ilonka tizennégy éves és Erzsi négy éves, — mind a ketten szinte túlságos rakományai a testi egészségnek” (Gárdonyi: *Te, Berkenye* 1928. 62, idézi Herczeg i. m. 44).

Mielőtt a mondatokat megvizsgálánk, leszögezhetjük: Gárdonyi a maga rövid mondatos, jellegzetesen nominális stílusával a legkitűnőbb példaanyagot szolgáltatja minden e kérdésben bűvarkodó számára. A fenti igen plasztikus családi körkép megalkotásához egyetlen igét sem használ. Ugyanakkor a mondatok mindegyike teljes: névszói állítmányú mondat. Itt tehát a nominális stílus a legnyilvánvalóbb — mert ugyanakkor mégsem hiányos — ígétlen mondat típusát látjuk: a névszói állítmányú mondatot.

b) A vizsgált stílusjelenség másik igen gyakori mondat típusa a közismert „Korsó kezében” típusú, sokat vitatott mondatfajta. Régebben az ilyen mondatot olyan teljes mondatnak tartották, amelyben a határozóragos névszó az állítmány. Újabban egyre elfogadottabb az a felfogás, hogy ezek hiányos mondatok, nem tekinthetők teljesen megformált mondatoknak (vö. Rác: *Anyanyelvünk* 1.146; uő.: *MNyh.* 228). Ezekben a kopula jellegű létige vagy más, szintelen ige elmaradása hozta létre a nominális mondatot: „A vállán diószínű barna köpönyeg. A fején tornyos fehér süveg” (Gárdonyi: *Egri cs.* 1968. 7); „A kezükben olló, az oldalukon kard” (uo. 11). Természetes, hogy ezekből a mondatokból nem hiányoznak a *van* szavak, sőt azok tönkre is tennék e mondatok finom tördeltségét. Az is nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú mondatok más-más igékkel is kiegészülhetnének (vö. *MMNy.* 244).

c) Az ige nélküli mondat harmadik típusa tulajdonképpen pusztán, esetleg jelzős főnevek felsorolásából áll: „Vászon. Homály. Rikoltó hirdetések. Muzsika. Híradó. (Heltai: Mozi.) Ebben az idézetben tagolatlan mondatokat találunk, melyek az élmény egy-egy felvillanó részletét tartalmazzák. A fenti mondatok teljesen önállóak, de van ennek a típusnak olyan alfaja is, amelyben a felsorolt névszók vagy szószervezetek eredete még érezhető: „Kerekkepű, zömök ember. Bosszús, öklelő homlok. Diónyi orr...” (Gárdonyi: *Te, Berkenye*, idézi Herczeg). Az idézet két utóbbi mondata a régebbi stílusforma szerint *-val*, *-vel* raggal járt volna (vö. Herczeg i. m. 45).

d) Negyedik alaptípusnak az olyan mondatot tekinthetjük, amely kiszakadt egy előző mondatból, így annak része, csak hozzátoldásképpen önállósult: „A világból pedig csak annyit láttam ezen a télen, amennyit a jégbe karcolt betűkön keresztül látni lehetett. Fagyott madarakat a hóban. A Bátor cigány rőzsessedő gyerekeit. Néha egy-egy ijedt nyulat” (Móra: *Kincskereső* 1968. 37). Az idézet utolsó három mondata kibővíti az előző mondat tárgyát, így annak részeként, bővítményeként fogható fel.

Az előbbieken láttuk a nominális stílus alapvető mondatképleteit, melyek lehetőségként adva vannak nyelvünkben. A továbbiakban e mondat-típusok stilisztikai funkcióját vizsgáljuk.

3. Statikus és dinamizmus. Közismert dolog, hogy a névszó az igenél statikusabb, hogy jelentéstartalmából „hiányzik a változás, a mozgás eleme” (*MNyh.* 161). Éppen ezért a névszói állítmányú mondatnak, valamint az előzőekben bemutatott néhány mondat típusnak általában azt a stilisztikai szerepet tulajdonítják, hogy segítségével „állóvá, mozdulatlaná

merevíthetjük az ábrázolt eseményeket” (uo. 228). (Vö. A m. stilisztika vázlat 241.) Ez a statikusság azonban nem egyedül jellemzi a névszói stílust.

Bizonyítékul induljunk ki ismét Gárdonyi egyik szövegéből: „Valami bántóan csecse kisasszonyka volt az. A haja barna, vállig omló. Szoknyácskája fehér, térdig érő. A kezében zöld tüll-lepkefogó. A nyakában kék pántlika. A hajában kék fésű.” (Gárdonyi: Te, Berkenye, idézi Herczeg i. m. 44.)

Az idézet nyomán előttünk áll egy szép jelenség, aki szemléljét alighanem menten megbabonázza. Ez a látvány a nyelvi megformálás töredezettsége ellenére — vagy éppen a rövid, nominális mondatok által — egységes, sőt a villanásszerűség benyomását kelti. Benne van a szemlélő meglepettsége, talán a „meglátni és megszeretni . . .” döbbenete is. Belátható ebből, hogy az ilyen nominális mondatok azon túl, hogy a látványt tartalmazzák (igaz: darabonként, statikusan), olyan többletvonatkozással rendelkeznek a szemlélőre nézve is (aki pedig a mondatban semmiféle elemmel nem szerepel), amit bátran mondhatunk a névszói stílus különös sajátosságának.

Ha most azokat a mondatokat vesszük szemügyre, amelyekkel az író ilyen sajátos hatást tudott elérni, látjuk, hogy az első háromban névszói állítmány van. (A legelsőben még ott a kopula, amely a múlt időre utal, a későbbiekből elmarad. Ennek jelentőségéről később lesz szó.) Igen érdekes az idézetben az, hogy a 2. és 3. mondat grammatikai felépítése ugyanaz: az alanyokra két-két névszói állítmány vonatkozik, amelyek közül az első kettő közönséges melléknévi igenévi alaptagú határozós szó szerkezet.

Az idézet további részében a másik jellegzetes mondat típust találjuk (előző fejezet *b*) pontja), a hiányos mondatot. Ez utóbbiak hatása, stilisztikai értéke ugyanaz, mint a névszói állítmányú mondatoké, annál is inkább, mert a felépítésbeli azonosság is megvan: egy-egy határozó áll egy-egy alany mellett, mely utóbbi maga is szerkezet. Az első mondat „kisasszonykájának” képe tehát öt további nominális mondatból áll össze egységes egésszé. Az öt képdarab összekötő nyelvi eleme a mondatok élén álló egy-egy birtokos szemelragos névszó: *haja, szoknyácskája, kezében, nyakában, hajában*. Így, kiragadva furcsán hatnak, egyhangúan konganak, de ott, a szövegben van bennük erő. Ennek a mondat szerkezeti monotonitásnak is van kifejező funkciója, ugyanúgy, mint a primitív éneknek, táncnak, a litániaszöveg hullámozásának, mint minden ritmusnak. Hogy a mondat szerkezet e ritmikája Gárdonyinál nem egyszeri, hanem gyakran ismétlődő stíluselem az ilyenféle nominális leíró mondatokban, arra bizonyítékok az előző fejezet *b*) pontjában közölt idézetek, de figyeljük meg a következőt is: „Dárdája az ölében. Feje a kerékagyon. A csutora mellette” (uo. 31). Ha arra gondolunk, hogy a kis Gergő most szökik a törökök fogságából, és e sorokban az ő riadt szemével, feszült figyelmével pillantunk végig az alvó öron, akkor megint láthatjuk e mondat-típus jellegzetes feszültségteremtő, az olvasót mintegy szemlélővé avató erejét.

Ezt az erőt ismerte, alkalmazta Mikszáth is: Bede Anna tartozása c. kis remekében a fásult, fáradt bírakat meglepi, felrázza a gyermeki tisztaságú főszereplő megjelenésekor a lány külseje is: „Takaros egy teremts. Délceg, arányos termet fekete szemei szendén lesütve, magas, domború homloka elborulva, megjelenésében báj, mozdulataiban kecs, szoknyája suhogásában varázs” (Tót atyafiak. Jó palócok 1967. 101). Látható, hogy itt is ugyanaz a nyelvi eszköz, mint Gárdonyinál: névszói mondatok, ritmikus felépítés. Az eredmény is hasonló: a figyelem felkeltése, ráirányítása valami fontosra, szokatlanra, meglepőre, tehát végső soron az olvasó aktivizálása.

Ebben az aktivizálásban feltétlenül szerepe van az idővonatkozásnak is. A klasszikus elbeszélő stílus jellegzetessége, hogy múlt időben kezdi mesélni a történetet, majd valahol, szinte észrevétlenül átesap a jelen időbe. Erre az átmenetre legalkalmasabb a cselekmény valamely lényeges, esetleg váratlan mozzanata, amelynek fontosságát éppen azzal emeli ki az elbeszélő, hogy a történet eddigi passzív hallgatóját, olvasóját az idő megváltoztatásával egyszeriben a jelenet szemlélőjévé teszi, az elbeszélésből így élmény lesz, az olvasóból résztvevő.

Nyelvi szempontból ennek megoldására legkézenfekvőbb az igeidő megváltoztatása, de finomabb, mert észrevétlenebb átmenetet látunk a fejezet élén álló Gárdonyi-idézetben. A jelenetet elbeszélő hangnemben, múlt idejű igealakokkal kezdi az író: „S látott odaát tekintetes szép fákat, csodálatos bokrokat, kerek ágyakban nyíló virágokat. És egy szép kislányt.” Itt következik a már idézett névszói stílusú mondatcsoport, amelynek első mondatában még a *volt* kopula jelzi a múlt időt, de a másodiktól kezdve nincs nyelvi jele a múlt időnek: a névszói mondatok segítségével áteszünk a jelenvalóságba, az élménybe. Az olvasónak ezt a résztvevővé válását a névszói mondatokkal festett látvány után ez a meditáló mondat is aláhúzza: „De mért ne lehessen barna angyal is a szőkék között?”

Eddigi példáinkkal azt igyekeztünk bizonyítani, hogy a névszói mondatok kifejező funkciójának csak eredménye az ábrázolt kép statikus-sága, megmerevítése, és nem hanyagolható el az a hatás sem, amelyet az ilyen kifejezőmód az olvasó érzelmi azonosulására, aktivitására gyakorol. Példáinkban a látvány emberalak volt, tehát a névszói mondatokat az alakbe-mutatás eszközeként láthattuk.

Nézzünk most olyan példákat, amelyekben a művész tárgyakat ábrázol. Gyakori és tipikus témája az ilyenféle ábrázoló stílusnak a szobabelső. S nemcsak a téma, hanem az ábrázolásmód rokonsága is közelít a festészethez: a névszók olyan állóképegyüttest hoznak létre, amelynek összenyomása közel áll az intériurfestészethez:

Pirosló abrosz, friss szalonna,
Búbos kemence, jó meleg,
Pár kurta róf a szoba hossza,
Megférnek a jó emberek.
Nagy ágy fölött a házi áldás,
Arany rámában a király,
Künn kora tavasz szele lármáz,
Benn enyhe, renyhe félhomály . . .

(Juhász Gyula: Szegedi intériur) A fenti nyolcsoros részletben csak két ige van, de egyik sem vonja el a figyelmet az egymás mellé sorakoztatott állóképekről, hiszen csak közvetve kapcsolódnak hozzájuk: az itt lakó emberekre (*megférnek*), illetve a külső időjárásra vonatkoznak (*lármáz*). Az első két sorban a névszói stílus egyik jellegzetes nyelvi formáját, a jelzős főnevek felsorakoztatását látjuk, majd két sorral később a másik mondatformát, a hiányos (alanyból és határozóból álló) mondatot, s ezek segítségével alakul ki a jellegzetesen vidéki, alföldi, paraszti szobabelső képe.

Ennyi a látvány, de vizsgáljuk meg a hatást is. A verset olvasva belépünk a szegedi parasztszobába, s a költő szemével körülnézünk. A tárgyak állnak,

de ez az ábrázolás minket készíttet körülpillantásra, mozgásra. Forduljunk egy hasonló példáért ismét Gárdonyihoz. Amikor Bornemissza Gergely és szerelme, Vica a királyné csodálatos palotájában találkoznak, Gergelyt néhány termen vezeti át a leány: „A falakon királyképek és szentképek. Egy helyen lovas csatakép is. A bútorokon és a falakon aranyozások” (Egri cs. 1968. 143).

Érzékeljük ezekben a névszói mondatokban a szereplő várakozásteli, feszült lelkiállapotát is, az ő szemével pillantunk körül, ragadunk ki a sok-sok látnivalóból egyet-egyet. Az író irányítja, mozgásra készíti figyelmünket, mintha filmen látnánk mindezt, s a kamera mozgás közben egy-egy képen meg-megállna.

Ugyanezzel az ábrázoló technikával alkotja Babits a közismert Messze . . . messze c. verset. Erre a műre bátran mondhatjuk, hogy tökéletesen egybeesik a nyelvi eszköz és a költői szándék: lényegkiemelés a fölösleges teljes elhagyása által:

Némethon. Város, régi ház:
emeletes tető, faváz.
Cégérek, kancsók, ó kutak,
hízott polgárok, szűk utak.

Itt a névszók felsorakoztatása ismét nélkülözi a mondatalkotás igényét, teljesen megszerkesztett mondatok helyett fel-felvillanó képeket látunk, mint valamely mozgó jármű ablakából, és ezekből a kiemelt látványtöredékekből — mint mozaikkövekből a mű — áll össze az illető ország, táj, nép legjellemzőbb vonásait egyesítő kép. Mindez csakis ezzel a módszerrel, a névszói stílus e legrövidebb (mondatnak nem is nevezhető) mondatípusának segítségével képzelhető el négy kurta sorban. (Vö. T. Lovas Rózsa: III. Nykongr. 271.)

Láthattuk tehát, hogy a nominális stílus igazi nagy mesterei hogyan élnek e kifejezésmód kettős funkciójával: a közismert t ö m ö r í t ő és m e g m e r e v í t ő (s t a t i k u s) h a t á s m e l l e t t a z o l v a s ó r a , s z e m l é l ő r e v o n a t k o z ó h a t á s s a l . E stílusmódszer egyik eredménye kétségtelenül a látvány állóképszerűsége lesz, másrészt azonban képes a szemlélő mozgásának kifejezésére.

A statikusság tehát viszonylagos, mert a látvány mozdulatlansága által megnyerjük a szemlélő mozgását. A n o m i n á l i s s t í l u s t e h á t m e g m e r e v í t i u g y a n a k é p e t , d e u g y a n a k k o r m e g m o z d í t j a , a k t i v i z á l j a a n é z ő t . Akár úgy, hogy érzelmileg azonosítja (ha a látvány emberalak), akár úgy, hogy az állóképtöredékek egymásutánjával mozgásra kényszeríti (körülnézés, utazás hatása).

Bizonyosra vehető, hogy a nyilvánvaló statikusság mellett éppen ez az aktivizáló képesség tette alkalmassá a névszói stílust arra, hogy az avantgarde egyes irányzatai olyannyira magukévá tegyék. (Vö. T. Lovas Rózsa: Az impresszionista költészet stílusformái. MNyTK. 72.)

4. H a t á r o z o t t á l l í t á s — n é v s z ó i á l l í t m á n y . A köznap életben igen gyakran hallunk ilyen megállapításokat: „Az ebéd kitűnő volt”; „Ez a látvány felejthetetlen.” Sőt újabban: „Csoda klassz a zene.” Bármilyen színtelenek is ezek a gyakran frázisszerű kifejezések stilisztikai

szempontból, mondattani felépítésükben a véleménymondás egyik legáltalánosabban használt eszközét demonstrálják: a névszói, ill. összetett állítmányú mondatot.

A tudományos próza is gyakran él ezzel a mondattípussal, amikor megállapításokat tesz: „A beszéd egyik legfontosabb szerve a gégefő (larynx)” (Bárczi: Fonetika 1951. 12). Meghatározásban: „Az alumínium ezüstfehér színű könnyűfém” (Kémia a gimn. számára 1968. 94). A Természettudományi Kislexikon ezt írja a bolhák rendjéről: „Testük lapított, szájszerveik szűrőszívók, hátsó lábuk erőteljes ugróláb, fejlődésük teljes átalakulás. Az emlősök és a madarak vérszívó élősdijei” (136).

Az ítéletnek nyelvünkben egyik legkézenfekvőbb kifejezési módja a névszói állítmányú mondat. A meghatározások tulajdonképpen több egyszerű ítélet tömörítése, s ugyancsak igen gyakori bennük a névszói állítmány. Különösen alkalmas (s ezért gyakori) a névszói állítmányú mondat ún. tételmondatként: állhat egy-egy okfejtés élén kiindulásul (bizonyítandó tételként); de megtalálhatjuk egy-egy gondolatkör végén a leszűrhető tanulság összefoglalásaként (bizonyított tételként).

Természetes azonban, hogy a tudományos stílus nem vegyítheti a névszói állítmányú mondatokat hiányos mondatokkal (mint azt előbb a leíró stílus vizsgálata közben láthattuk), hiszen a logikus okfejtés kizárja a többféleképp kiegészíthető, tehát nem teljesen egyértelmű mondatok használatát. A tudományos próza területén a tömörség, a határozottság kifejezésére szolgálhat a névszói állítmányú mondat.

Mielőtt azonban a tudományos stílus területéről átlépnénk a szépirodalom körébe, a „határmezsgye” környékéről nézzünk egy idézetet! A kiváló nyelvtudós és stilisztika, Bárczi Géza így méltatta egy azóta már elhunyt tudóstársát: „Mészöly írásai nem múló villanású röppentyű sziporkái, hanem éles és tartós fényforrások. Tanításai nyelvtudományunkban ma is eleven valóságok, fölfedezései, megoldásai állandóan ható tényezők.” Az idézet tartalmi tanulságai mellett (az akkor 75. születésnapját ülő Mészöly Gedeon ugyancsak kiváló nyelvtudós és stilisztika volt) kitűnik, hogy a névszói állítmányos nyelvi forma egyrészt a tömörségnek, másrészt a határozott állításnak, a megmásíthatatlan ítéletnek kitűnő kifejezési eszköze.

Ha ez így van, akkor az következik ebből, hogy a költészet területén elsősorban a gondolati líra körében kell hasonló példákat találnunk. S valóban, így is van: A tömör ítélet nyelvi megfogalmazására a gondolati líra századunkbeli nagy alakja, József Attila sok példát szolgáltat.

Elsőnek nézzük talán az 1930-ban írt „Ady emlékezete” c. versét! Az indítás igen éles, szinte indignált hangú kérdéssorozata után a költő azt bizonyítja, hogy Ady költészete élő és ható tényező, hogy „tovább vívja forradalmait”. Az utolsó versszakban, amikor állásfoglalását egyre tömörebb megállapításokba sűríti a költő, itt tűnik fel a határozott kijelentés eszközeként a névszói állítmányú mondatok sorozata (soronként ígés mondatral váltakoztatva):

*Teste a földé. Földművesé a lelke,
ezért koppan a kapa néhanap.
Sírja három millió koldus telke,
hol házat épít, vet majd és arat.
Verse törvény . . .*

Ez az utóbbi — tételmondatnak tekinthető — megállapítás vezet el oda, hogy a költő végül kimondja a megmásíthatatlan értékítéletet (ugyancsak névszói állítmánnyal) a nagy elődről: verse azért lehet törvény, „mert virágzás, mert élet és örök”.

Költőnknek talán legelvontabb logikai okoskodást tartalmazó sorait „A Dunánál” c. versében találjuk. Olyan közismert versről van szó, amelyre — gondolom — idézetek nélkül is támaszkodhatunk, mégis ragadjuk ki a költemény egy-két részletét. A második egységben igen elvont gondolattal foglalkozik a költő: a művész nem mint független egyed alkot, hanem — amint a jelen magában hordja múltját, — úgy ő is egy az őseivel. E gondolat sor tömör, összegező megfogalmazására ismét névszói állítmányú záró tételmondatot használ: „Enyém a múlt és övék a jelen.”

A vers harmadik egysége így mélyíti el az egyén és a közösség dialektikus egységének gondolatát:

Anyám kun volt, apám félig székely,
félig román, vagy tán egészen az.
Anyám szájából édes volt az étel,
apám szájából szép volt az igaz.

Ha megvizsgáljuk e csodálatos sorokat, láthatjuk, hogy összetett állítmányú mondatok ezek. Bennük a létige csak kopula szerepű, csupán az idő jelzésére szolgál. Igei mivolta nem tűnik fel a súlyos névszók között, s így fordulhat elő, hogy ismétlődése sem zavaró, sőt észre sem vehető. A fenti idézet után néhány sorral hasonló jelenséget tapasztalhatunk: öt sorban öt teljesen azonos „vagyunk” szót találhatunk. Ha a vers értelmére koncentrálunk, észre sem vesszük őket, mert hangsúlytalanok, csak a személy jelölésére szolgálnak. (Vö. Klemm: A létige mondatbeli szerepe. Pais-empl. 227.)

Az a gondolat, amit itt József Attila kibontott, eszünkbe juttathat egy Ady-verset, amelynek sorai (tartalomban és formában egyaránt) vissza-csengenek legutóbbi idézetünkre:

Anyám hangjában szomorúság,
Apám hangjában vad feledés.
Jaj, be kicsiny az élet,
Be kevés, be kevés.

Amint hasonló a gondolat, közös a megfogalmazás is: uralkodik a névszói mondat.

Eddig azt láttuk — külön-külön példákon —, hogy a névszói állítmányú mondat kitűnő kifejezési eszköze egyfelől az erős indulatnak, másfelől a kemény, határozott állításnak, a mély, elvont okoskodásnak. Azt hiszem, mindezek együtt leginkább Ady költészetére jellemzők. Ha stílusát ilyen szempontból vizsgáljuk, találunk is példákat bőven.

Nézzük például az egyik olyan versét, amellyel a ma már nevetséges, de a neki talán legjobban fájó vádra felel, a hazafiatlanság vádjára:

Az én magyarságom

Az én magyarságom
Mindennél keserűbb,
Mindennél igazabb.

Az én magyarságom
Véres és fekete,
Véres és szomorú.

Az én magyarságom:
Büszke felleg-orom,
Büszke nagy sirató.

Az én magyarságom:
Nincs ilyen átkozott,
Nincs ilyen igazi.

Az egész vers érvek sorozata, megmásíthatatlan érveké, amelyek mögött keserű, de kőkemény a hit. A kifejezésmód nem is lehet más: névszókat, jellegzetes Ady-névszókat állít magyarságáról: *véres, keserű, fekete, szomorú, átkozott*, majd végül a legfőbb: *igazi*.

Amíg az előbbieken mellékeveket találtunk állítmányként, a továbbiakban főnévi állítmányok találhatók hasonló stilisztikai szerepben. Ezek a főnevek természetesen szimbólumok Ady költészetében, s különösen gyakoriak az elnyomottakkal kapcsolatban. Idézek először „A hadak útja” c. versből:

Mi vagyunk: Jövő és Igazság,
Engesztelés és nagy Itélet,
És mi vagyunk, csak mi vagyunk
Jó Sors, ha kell, s ha nem kell: Végzet.

Példa volt ez a néhány sor az említett észrevehetetlen kopula-létigékre is. Nézzük tovább a „Csák Máté földjén” c. vers híres sorait:

Frissek a vérben, nagyok a hitben,
Csák Máté földjén ti vagyok az Isten.

Később:

Ami csak szépség, s ami reménység,
Mind ti vagytok a Tisza körül.

Látjuk, hogy a határozottság, a biztos hit kifejezési formája ismét a névszói, illetve az azzal stilisztikailag egyenértékű összetett állítmányú mondat, ugyanúgy, mint József Attilánál. Gondoljunk csak a Tömeg c. vers következő soraira:

A tömeg
járó erdő rengeteg,
ha megáll, vér a gyökere,
Termőföld talpa, tenyere,
Százezer hegy a kenyere . . .

Talán nem véletlen, hogy a két költőnél az azonos téma — az elnyomottak győzelmébe vetett hit — azonos megfogalmazásban jut kifejezésre, hiszen bennük nemcsak a sziklaszilárd hit, hanem a nyelvi zsenialitás is közös.

5. A névszói állítmány mint szókép. A költői nyelvben gyakori az olyan névszói állítmány, amely egyben szókép. Leginkább szimbólum — mint előbb Adynál már láttuk —, de gyakran metafora. Ez utóbbi szókép rokon a hasonlattal, annak tömörebb, erőteljesebb hatású fajtája. Határozottabb jellegű megállapítás ez, amely túlmegy a hasonlat valószínűsítő, esetlegességet tartalmazó megfogalmazásán. Példáért forduljunk Arany Toldijához, ehhez a kimeríthetetlen kincsesbányához! A második ének egyik erőteljes metaforája: „... szíve égő katlan” a „pórsuhanc” lelkének nagy indulatát festi igen érzékletesen, nyelvileg névszói állítmánnyal. Az utána következő két sor szinte magyarázza a nagyon tömör szóképet:

Belsejét még most is fúrja és faragja
Szégyenítő bújja, búsító haragja.

Hasonló ehhez ugyanebből az énekből a következő idézet. Amikor György arcul csapja öccsét, Arany így festi a jelenetet:

Toldi Miklósnak sincs ám galambepéje,
Bosszúállás lelke költözött beléje;
Szeme mint az acél, a szikrát úgy hányja,
Ütni készül ökle csontos buzogánya;
György ijedve hátrál, odavan egészen:

S itt következik egy összetett állítmányú mondattal a végső megállapítás:

E csapás utolsó szélütése lészen;

Érdekes kettősség van ebben a metaforában: minden keménysége és határozottsága mellett hordoz egy bizonyos enyhítő, körülírással jelleget is, ami a halállal kapcsolatban igen gyakori nyelvünkben.

Látható az eddigi példákból, hogy az ilyen névszói állítmányos mondatok a metaforának az ún. teljes formájához tartoznak. (Vö.: Zlinszky: Stilisztika és verstan. A magyar stilisztika útja 199.) Bennük az alany az egyik tagja, az állítmány a másik tagja a szóképnek, s az azonosítás a predikatív viszonyban testesül meg. Éppen ez a nagyon erős nyelvi kapocs teszi lehetővé, hogy a két fogalom közötti logikai távolságot egyéni stílusának, költői szemléletmódjának megfelelően növelhesse az alkotó. Ezáltal az állítmányi metafora szokatlan kapcsolatokat tartalmazhat, rejtett összefüggéseket tárhat föl. Ez a lehetőség eredményezi, hogy a névszói állítmányi metafora igen erős hatású szókép (vö.: A m. stilisztika vázlata 95), olyan, amelyet minden kor, minden stílusforma egyaránt felhasznál a realizmustól az avantgarde-ig, Balassitól napjainkig. Hogy ez így van, bizonyításra aligha szorul, a példák közismertek. Talán érdemesebb arra figyelni, ami Arany és Petőfi soraiból kiderül.

Arany többféle céllal alkalmazza az állítmányi metaforát. Gyakran például a tömörítés eszközeként. „Arca szobor lett, lába gyökér” — írja a Tetemrehívásban. S ő írta azt a valószínűleg egyedülálló nyelvi megoldású

versmondatot, amelyben igei és névszói állítmány együtt fordul elő, olyan tökéletes összhangban, hogy ez egyben a kétféle állítmány stilisztikai egyenrangúságának is újabb bizonyítéka. Az Ősszel c. vers negyedik sorára gondolok, amelyben két igei között egy névszói állítmány vonatkozik a közös alanyra, s fejezi ki — a szó legszorosabb értelmében is páratlan nyelvi leleménnyel — a költő e korszakbeli terméketlenségét, kedvetlenségét:

Híves, borongó őszi nap,
Beült hozzám az unalom:
Mint a madár, ki bús, ki rab,
Hallgat, komor, fázik dalom.

Máskor éppen nem a tömörség a cél: a metaforák egész füzérét alkalmazza. A Gyulafi testvérek sebesülése után így beszél az álomról:

... jött az édes álom,
Aki legjobb orvos ezen a világon.
Aki legjobb orvos, aki legjobb dajka,
Vagy tán puha bölcső, vagy himbáló sajka,
Vagy folyam az élet s halál közti mesgyné . . .

Itt a közös alanyt soronként mással-mással azonosítja a költő, szinte gyermekként (s a sebesült iránti részvétől vezettetve) játszik a gondolatokkal: az újabb azonosításért eldobja az előzőt.

Igen érdekes, a korra is jellemző módszert láthatunk a következő Arany-idézetekben: A versszak elején egy-egy névszói állítmányi metafora áll, amelyet — hogy a szokatlanságot feloldja, s hidat teremtsen a látszólagos összefüggéstelenségben — a szakasz további sorai megmagyaráznak:

A világ egy kopott szekér,
Haladna, de nem messze ér;
Itt is törik, ott is szakad:
Sohse féljünk, hogy elragad.

Ilyen módszerrel építi föl a költő mind a hat versszakot. A továbbiak élén ilyen — a költő akkori lelkiállapotára jellemző — metaforákat találunk: „A világ egy régi mente . . .”; „A világ egy vén muzsikás . . .”; „A világ egy rozzant csárda . . .” stb. (A világ. 1852.)

Itt nyomon követhetjük azt a lelki folyamatot, ahogyan a költő folyamatosan világosítja meg a metafora két tagja közötti összefüggést. Zlinszky (i. m. 248) azt hangsúlyozza e képsorról, hogy benne közös elem a „hangulat, melyet a képek egyaránt fölkeltenek lelkünkben: a pusztulás, a romlás hangulata”. Bár a névszói állítmányi metafora (az említett szoros nyelvtani kapcsolat alapján) igen távoli fogalmak azonosítására ad alkalmat, Arany számára követelmény, hogy a két tag között egyértelmű és világos legyen az összefüggés. Ugyanígy a magyarázat módszerével él Petőfi, amikor egyik — korántsem legsikerültebb — versében a következőket állítja a szívről: hű tanya, lágy párna, kert, bánya. Ha ezeket egymás után elképzelnénk, „csak

megzavarodnánk, káoszba jutnánk” — mondja Zlinszky (i. m. 248). De a költő mindent megmagyaráz:

Hű tanya ez a szív.
Nemesebb barátság
Hű tanyája ez.
Elhagyott, elaggott
Szüleim egyetlen
Lágy párnája ez.

Kert ez a szív, ahol leg-
Illatosb virágid
Nyílnak, szerelem!
Bánya ez, amely a
Szabadság számára
Kardvasat terem.

(Szívem)

Az utóbbi versszak érdekes, bár sikerületlenebb visszatérése a fél évvel előbb készült „Szabadság, szerelem!” c. epigramma gondolatának. Érdekes, hogy Petőfi gyakran jellemzi magát és költészetét a szóban forgó eszközzel. (Ilyenkor — első személyről lévén szó — összetett állítmányok fordulnak elő, a létege ismétlődése ugyanúgy nem zavar, mint előző példáinkban.)

Nem vagyok én gyökeres fa, virágzó,
Hanem vagyok letörött ág, fonnyadó;
Nem vagyok én az örömnök rózsája,
De vagyok a szomorúság gyászfája

(Hej nekem hát vigasztalást...)

Nem a palotáknak fényes gyertyaszála
Vagyok én, hanem a kunyhók mécsvilága.

(Lehel vezér)

Ma lágyan suttogó, szelid szellő vagyok.
... Holnap vihar leszek, zúgó-bőgő vihar.

(A szél)

A modern líra egyik jellegzetes vonása éppen az állítmányi metaforák terén érezhető: távoli fogalmak összekapcsolása, a látszólagos összefüggéstelenségben is valami közös keresése azon az alapon, hogy minden mindennel összefügg, mint Baudelaire mondja: „a távoli visszhangok egyheringnek valami titkos és mély egység tengerén...” Ilyen alapon a metafora tagjai egymással csak közvetve összefüggő dolgok is lehetnek, s magyarázat sincs, az összefüggésen gondolkodnunk kell. De lehet-e a költészetnek komolyabb hivatása, mint a gondolkodásra készítés? Lehet-e a szóképnek szebb hivatala, mint az, hogy az olvasóban létrehozza ugyanazokat a bonyolult gondolatkapcsolatokat, amelyek a költő agyában megvoltak az ihlet perceiben?

Nézzük először József Attila néhány költői képét! Mint az előző fejezetben idézett példák is bizonyítják, gyakran élt az állítmányi metafora eszközzel, kihasználta annak tömörítő erejét és határozottságot kifejező tulajdon-

ságát egyaránt. (Vö.: R. Hutás Magdolna: József A. stílusa jelzői tükrében. Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961.) Metaforáihoz másképp kell közelednünk, mint a múlt századiakhoz: itt nincs magyarázat, az olvasónak kell meglesnie a távoli dolgok között az összetartozás fonalát.

Egyik versében így ír:

Hosszú sorban jönnek, mennek,
apró ördögök, de szentek,
homlokuk friss, meleg kenyér,
szén a szemük, szénparázs.

(Nyolcesztendő lányok)

A kislányokról azt állítja a költő, hogy egyrészt szentek, másrészt ördögök. Ez már maga elgondolkodtató. Ha az ellentétbe belegondolunk (a jelen ártatlansága mellett ott van bennük a jövő potenciális ördöge) közelebb kerülünk a következő két sor azonosításaihoz. Ezek közül a 4. sorbeli szokványosnak mondható: leányszemnek a tűzhöz, a parázsló tűzhöz való kapcsolása elég gyakori:

Ez a kislány gyöngyöt fűz,
Ég a szeme, mint a tűz . . .

(Népdal)

Annál meghökkentőbb a 3. sorban a homloknak azonosítása a friss, meleg kenyérrel. Az előbbiekből kell kiindulnunk, hogy az ellentét érzékelése útján beláthassuk: megint ugyanazt mondta a költő, amit az előbbi „ördögök – szentek” szembeállításával: a gyermeki homlok olyan kedves, kellemes, tiszta, fehér, mint a friss, meleg kenyér, a szemekben viszont már benne ég a jövőendő női szenvedély tüze.

Nyilvánvaló, hogy azok a metaforák jelentik az igazán jellegzetes József Attila-i szóképeket, amelyek nehezebben látható összefüggéseken nyugszanak, amelyek merészebb képzettársításokat követelnek meg. Merészségük, meg-gondolkodtató logikai mélységük, valamint érzelmi töltésük avatja alkotójukat az egész utána következő nemzedék, így a jelen költőinek is mesterévé, példaképévé többek között a képalkotás terén is. Műveit lapozgatva ilyen példákra bukkanunk:

Smaragd Buddha-szobrok harmatos
gyepben a békák

(Falu)

Jobbkezed csendes órazengés,
balkezed télesterengés

(Az Édesanyjához)

... és már egy nagy sajgó gerinc vagyok ...

(Lázadó Krisztus)

Szagos kis dorong
édes szivarja ...

(Vigasz)

E két utóbbi példa átvezet bennünket a nagy, társadalmi mondanivalójú versekhez, amelyekben a súlyos tartalomhoz igazodik a metaforák szókincse is:

Éreztem, forgó, gyulladáso
gyomor a világ is és nyálkás
gyomorbeteg szerelmünk, elménk,
s a háború csak véres hányás.

(Végül)

Ezek a sorok eszünkbe juttatják Aranyt már fentebb idézett, hasonlóan keserű indulatú sorait a világról, s ekkor láthatjuk a két vers keletkezése közötti háromnegyed század kifejezésbeli különbségét. A költői eszköz (a metaforikus névszói állítmányú mondat) nyelviileg azonos, az indulat, amely a költőket vezérli, hasonló, de az indulat szavakba öntésének direkt nyerseége az, ami (az azonosított fogalmak logikai távolsága mellett) igazán XX. századivá teszi József Attila sorait. Petőfivel és Arannyal ugyanis beléptek a költészet „szentegyházába” a mezítlábas emberek, de a nyomorgók keresetlen szavai jóformán csak József Attilával nyertek polgárjogot. A fenti, Végül c. versből való idézetek mellett csak egyre utalok még: „Egy nyál a tenger, termelő zabálás...” (Munkások).

Végül nézzünk egy verset, amely szinte teljes egészében erre a stílus-eszközre épül. Benne a metaforikus névszói állítmányok merész és sokszor távoli összefüggéseken nyugvó képzettársításokat feltételezve fejezik ki a magyar valóság reménytelen sivárságát. (Vö.: A m. stilsztika vázlat 241.)

Magyar Alföld — gond a dombja:
temploma cövek;
talaja mély aludttej, de benne
hánykolódnak szögletes kövek.

Magyar ember — rongya zászló;
étele a tál;
dudvaszedő nemzet vagyunk, értünk
mezítláb jön foltozott halál!

Nosza költő! Holt a holdad;
köldököd kötél;
csettintésed égő város, tollad
füstölög, egy szál gyufát sem ér!

(Magyar Alföld)

József Attila e soraiból — melyeknek indulatát ugyanaz a keserűség fűti, mint Ady néhány önmarcangoló magyarság-versét — világosan látszik, milyen kitűnő eszköze a metaforikus névszói állítmányú mondat szerkezet az indulat, a keménység, ugyanakkor a modern képalakítás megkívánta távoli asszociációk kifejezésének.

6. Befejezésül azt szeretném hangsúlyozni, hogy a névszói állítmányú mondat — s egyáltalán a nominális stílus — nem önmagáért szép. Már a

múlt században írtak teljes novellát ige nélkül, ez azonban csak azért nevezetes, mert bizonyította, hogy a névszói állítmányú mondat ugyanolyan értékes nyelvi eleme nyelvünknek, mint az igei állítmányú. Talán a fentebbiekkel sikerült igazolni, hogy ennek a különleges nyelvi elemnek a stilisztikai értéke is nagyon jelentős, sőt úgy látszik, a modern lírában egyre fontosabb eszközzé válik. Természetes azonban, hogy — mint minden stíluseszköznek — ennek is csak akkor van létjogosultsága, ha a tartalmat, a gondolatot, az indulatot szolgálja.

Lehetőség ez, amelyet nyelvünk minden alkotónak kínál, de céltalanul a sok névszói mondat is üresen kong, mint bármely más stíluseszköz, ha avatatlan kéz nyúl hozzá.

Beke József

Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához

(Harmadik közlemény)

A folyóiratunk előző két számában közölt feladatsorokhoz hasonlóan most is közrebocsátunk olyan feladatokat, amelyek óráink munkáját felfrissíthetik. Ezúttal is osztályok és tematikus rend szerint csoportosítottuk őket, mégpedig a tanév első hónapjainak anyagához igazodva. (Következő s egyben utolsó közleményünkben majd a tanév második negyedében felhasználható feladatokat fogunk közölni.)

5. osztály (Mondattani alapismeretek; hangok és betűk)

1. Hogyan tagolnád a mondatokat?

Egy mesegyűjtő nem írta le pontosan az egyik népmese mondatait. Nem ügyelt arra, hogy az összetett mondatokban, a tagmondatok közé kitegye a vesszőt. Így aztán mi sem tudjuk, hogyan is kell olvasni ezeket a mondatokat. Állapítsd meg hát te, hogy honnan maradhatott el a vessző! A mesének csak az első mondatait közöljük.

„Élt egyszer egy pásztor künn a havasokon a juhokat őrizte. Hiába vigyázott rájuk minden éjjel csak eltűnt közülük egy-egy. Ezen igen sokat töprengett éjjelenként nem is tudott aludni. Minden birkával — gondolta — el kell számolnia gazdájának azonban hiába mondja majd el a titokzatos történetet.”

(A mondatokat kétféle módon lehet tagolni. A mi javaslatunk: „Élt egyszer egy pásztor, ... Hiába vigyázott rájuk, ... Ezen igen sokat töprengett, ... Minden birkával — gondolta — el kell számolnia, gazdájának ...”

2. Bővített gondolat — bővített mondat

A tőmondatot legtöbbször bővíteni kell, hogy gondolatunkat pontosan ki tudjuk fejezni. De még a bővített mondat is további bővítést kíván néha.

Ha a következő mondatokat elolvasod vagy meghallgatsz, akkor könnyen rájöhetsz, hogy milyen mondatrészrel kell bővítened őket.

A mondatok	Milyen szóval (hogyan) bővíted?	Ez a szó milyen mondatrész?
Elment a favágó az
tartott a fia is.
Egyszer csak megpillantottak egy
.....
Ott aludt egy tövében.
Gondolta a favágó: „No, ezt megfogjuk!” A fiú meglepetésében
..... elkiáltotta magát: „Nézze
apám, egy!” A
hangos szóra az állat fölébredt, és
..... ugrásokkal elmenekült.

3. Regénycím — elrejtve

Az irodalmi órákon hallottál már Molnár Ferenc világhírű ifjúsági regényéről. Ennek a regénynek a címét találod meg elrejtve a következő szavak hiányzó betűiben.

Ha pótolta a betűket, kettős feladat vár rád:

1. Állapítsd meg: milyen rendben következnek a beírt betűk! (Betűrendben)

2. Írd le a regény címét! (*A Pál utcai fiúk*)

post.

Nyíregyház.

szab.ly

ut.a

so.őr

nyíregyház.

pap.ros

ba.ancs

sza.ag

máskép.

fűt.et

Pity.

hossz.

4. Kinek melyik a kedves tantárgya

Jellemző az emberre, hogy melyik tantárgyat kedveli. Egészítsd ki az alábbi játékos neveket úgy, hogy a vezetéknev jelezze: gazdájának melyik a kedves tárgya.

Írd a tantárgyak neve mellé a megfelelően kiegészített neveket:

.abatos .anni, .ogar .iska, .omvári .enő, .omfai .enke, .egyvölgyi
.andi, .ülemüle .ános, .dzőfi .árton, .ínessy .lanka.

Tantárgyak:

Nevek:

élővilág
ének
földrajz
magyar
matematika
rajz
testnevelés
történelem

Állapítsd meg: a tantárgyak miféle sorrendben vannak felsorolva! Ugyanilyen módon rendezd el a neveket is oly módon, hogy megszámozd őket!

(A nevek betűrendben: *Edzőfi Márton, Fülemlé János, Hegy-völgyi Bandi, Logar Miska, Romvári Jenő, Somfai Lenke, Szabatos Panni, Színessy Blanka*)

(Fajcsék Magda)

5. Szóvégmutato-szótár (Betűrend)

A magyar nyelv szóvégmutato szótárában a betűrendet a szavak utolsó betűjétől visszafelé számolva készítették el. Az egyik szótárlapon például a következő szavak kerültek egymás alá:

KORMÁNPÁRT
TÁRT
KITÁRT
VÁRT
GYÁRT
LEGYÁRT
KIGYÁRT
ZÁRT
KIZÁRT
ELZÁRT
KONCERT
SPARHERT
KERT

A szóvégmutato szótár egy másik részéből kiválasztottunk egy szakaszt, de minden második szót kiemeltünk a sorból, és a megszokott ábécérendben külön írtuk ide őket. Helyezd vissza az öt szót szótárbeli helyére! 1. TÖRŐL-METSZETT 2. 3. GITT 4. 5. MEGHITT 6. 7. EMITT 8. 9. UGYANITT 10. 11. KVITT.

Az elhelyezendő szavak: CSITT, IMITT, ITT, LEGITT, ÖNHITT.

(Vörös József)

6. osztály (Ismétlés)

1. Békahistória

Tíz ládában vasúton kecskebékát szállítottak külföldre. Egyik állomás népes peronján — átrakás közben — egy láda leesett, megrepedt, s a hézagon a sok béka...

Kérdés: *a)* Mit csináltak a békák? *b)* Mit csináltak az utasok? (Igék gyűjtése, esetleg tárgyi és határozói bővítménnyel erősítve.)

(Sz. A.)

2. Hasonló hangzású szavak

ijedség, ijedtség; fáradtság, fáradság; helyiség, helység

Illeszd őket a szöveg megfelelő helyére!

Az úttörőüdüelő egy Zengővárkony nevű közelében épült. Amikor beköltöztünk, az őröm számára kijelölt eléggé szűknek bizonyultak.

Másnap megmáztuk a Zengőt. A legmagasabb csúcsra csak nagy árán tudtunk fölkapaszkodni. Fölérve, leroskadtunk a puha fűbe, mert erőt vett rajtunk a Közben észrevettük, hogy egyik társunk lemaradt. Egy kóbor kutya útját állta, s így az-tól nem mert utánunk jönni. Hangos kiáltozással elriasztottuk a kutyát, de pajtásunknak csak nehezen múlt el az-e.

(Megoldás: *helység, helyiségek; fáradság, fáradtság; ijedség, ijedtség*).

(Hoffmann Ottó)

3. Mikor hatásos a cím?

Tanultad: ha rövid, de sokat mond.

A következő rádió- és televízió-műsorszámok címei még valami nyelvi érdekességgel is magukra vonják figyelmünket, „behízelgik magukat”. Állapítsd meg: mik ezek a nyelvi érdekességek:

üZENetek

A Közel-Kelet közléről

Dalról dalra

Vértess Lászlóról Vértesszőlősen

Van új a nap alatt!

Ha ezeknek a címeknek a titkát megfejtetted, magad is gyűjthetsz hasonlókat pl. a Rádió- és Televízióújság gyermekműsorainak címeiből — ha egy héten át figyeled — vagy a Pajtás újságból. Vajon egy hét múlva kinek lesz nagyobb és érdekesebb címgyűjteménye?

4. Játék a több jelentésű kifejezésekkel

A múlt évben tanultál a több jelentésű szavakról. Itt most állandóan együtt használt szavakat, — úgynevezett sz ó l á s o k k á összenőtt —

kifejezéseket, szókapcsolatokat találsz, melyek szintén több jelentésűek. Egyik jelentésük valóságos, megfogható dologra vonatkozik, másik jelentésük átvitt értelmű. Pl.: Aki keresi a kenyerét, az

valóságos értelemben:

körülnéz, hogy hova tette le
az éppen levágott szeletet

átvitt értelemben:

megélhetéséért dolgozik,
tulajdonképpen „pénzt keres”

Értelmezd az ilyenfajta több jelentésű kifejezéseket, szókapcsolatokat a következő kérdésekben, azután kétféle jelentésüket helyezd el a táblázatban sorban úgy, hogy tömören felelsz a kérdésekre!

1. Mit csinál az, aki *bakot lő*?
2. Az ember hányféleképpen *köti az ebet a karóhoz*?
3. Mit kap az, aki *kosarat kap*?
4. Mit és kit lehet *ránca szedni*?
5. Mi lehet az, ami *nagy port ver fel*?
6. Mije nincs annak, akinek *nincs sütnivalója*?
7. Mi történik azzal, aki *megüti a bokáját*?
8. Milyen foglalkozású ember lehet, aki *nagy fába vágja a fejszéjét*?
9. Mi lehet az, aminek *ütött az órája*?
10. Min esik át az, akinek *megmossák a fejét*?
11. Mit iszik az, aki *megissza a levét* valaminek?
12. Mit csinál az, aki *rúzza a rongyot*?
13. Mit húz az, aki *a rövidebbet húzza*?
14. Miről és kiről mondhatjuk, hogy *megnő a szarva*?

Valóságos értelemben:

Átvitt értelemben:

1. (vadászik)	(hibát követ el)
2. (odaköti a kutyát)	(erősködik)
3. (pl. egy bevásárló kosarat)	(elutasítást mint kérő)
4. (szöveget, selymet)	(rakoncátlan gyereket)
5. (szekér, autó)	(különös eset)
6. (lisztje, gesztenyéje)	(esze)
7. (odaüti a szék lábához)	(meglakol)
8. (favágó)	(bárki, aki nehéz feladatot vállal)
9. (torony)	(cselekvés)
10. (hajmosáson)	(szidáson)
11. (pl. befőttlevelet)	(megbűnhődik)
12. (takarít)	(nagyzol, henceg)
13. (pl. gyufaszálat)	(rosszul jár)
14. (szarvas állatról)	(elbizakodott emberről)

(Fajcsék Magda)

5. Közel? Távol?

A szópárok közül húzd alá azt, amelyik megfelel a szöveg értelmének!
 Jancsi szomorúan ballagott a sötét éjszakában. (Sokára, *nemsokára*)
 beért egy sűrű erdőbe, és (itt, *ott*) folytatta útját. Egyszer csak fény villant
 a (közelből, *távolból*). Jancsi (ezt, *azt*) gondolta, bizonyára csárda lesz (ez, *az*).
 (*Úgy*, így) még sohasem sietett, hogy minél (*előbb*, később) (ide, *oda*) érjen.

6. Időrend

Kukorica Jancsi többek közt így beszélte el élete történetét. Egészítsd ki a szöveget! Az események egymásutániságát, illetőleg az események közt eltelt időt érzékeltess időhatározószókkal, ragos vagy névutós névszókkal!

Történt, hogy elszalasztottam nyájamat. Gazdám
 világgá kergetett. búcsút mondtam Iluskámnak.
 bujdosva járom a világot, de tudom, hogy hűségesek maradunk egymáshoz

- (1. egyszer, valamikor, egykor, már jó régen; 2. erre, aznap, azonnal;
 3. aznap este, még azon az éjszakán, nemsokára; 4. azóta, évek óta, több éve;
 5. örökre, mindhalálig, holtunk napjáig.)

(Hoffmann Ottó)

7. osztály (Szótani ismételés, a mondatfajták)

1. Keresd meg a rejtett igéket!

Petőfi Sándornak tavaly tanult, „Falu végén kurta kocsmá” című verséből ismered ezt a két sort:

*Eltáncolom a pénzemet,
 Kitáncolom a lelkemet!*

Figyeld meg, hogy ezek az igekötős igék tulajdonképpen két cselekvést rejtenek magukban: „Addig *táncolok*, míg *elfogy* a pénzem; addig *táncolok*, míg *kiszáll* belőlem a lélek.”

a) A következő mondatok igekötős igéiben is két-két cselekvés rejlik. Keresd meg őket:

*Elbeszélgeti az időt.
 Elszőszmötöli az egész délutánt.
 A gyümölcs leérik a fáról.*

„Még két fiút rákiabáltam a tarlóra” – mondja egy idősebb parasztember egyik nagy írónk regényében.

b) Ha ezeket megtalálta és megmagyarázta, fejezd ki te is hasonló tömörséggel a következő mondatok kettős cselekvését:

„Még azt is meg meri tenni, hogy fölmászik egy magas fára.”
 „Addig szentelenkedik, míg soron kívül feljut a zsúfolt autóbuszra.”
 „Annyit kinlódott, hogy összegyűjtött magának egy autóra valót.”

a) Annyit *beszélget*, hogy *elmúlik* az idő. Addig *szöszmötöl*, míg *eltelik* az egész délután. A gyümölcs olyan *érett lesz*, hogy *le kell szedni*, vagy magától *lehullik* a fáról. Addig *kiabált*, míg a két fiú *ráment* a tarlóra.

b) *Fölmerészkedik* a fára. *Fölszentelenkedik* az autóbuszra. *Összekinlódott* egy autóra valót.)

(Fajcsék Magda)

2. Melyik szófajt lehet fokozni?

Töltsd ki az alábbi táblázatot!

A szó	középfoka	szófaja
hosszú
felháborító
tapasztalt
ember
kevés
távol

Mire tudsz ebből következtetni?

(Megoldás: melléknév, melléknévi igenév, ua., főnév, számnév, határozószó; nemcsak melléknevet, hanem néhány melléknévi igenevet, főnevet, számnévet és határozószót is lehet fokozni.)

3. Több szófajú szavak

Az alábbi mondatokban állapítsd meg az aláhúzott szavak szófaját, majd írd alájuk!

A *tokaji* bor messze földön híres. Mi is megkóstoltuk a *tokajit*. — A magyar jobbágyok még a *XIX. században* is *tizeddel* adóztak az egyháznak. Ez termésük *tizedrészét* tette ki. — *Sült* húsról fájt a fogunk. Ropogásra *sült* a hús. Többféle *sült* várta a vendégeket. — Az asztal *körül* futkároztak. *Körül* ültük az asztalt. „*Körül* az apróság, vidám mese mellett, / Zörgős héjú borsót vagy babot szemelget.” (Arany)

(Megoldás: *tokaji*: melléknév, főnév; *század*: főnév; *tized*: főnév, számnév; *sült*: igenév, ige, főnév; *körül*: névutó, igekötő, határozószó.)

4. Csalafinta diák

Szövegünk egy csalafinta diákot mutat be feleléskor. Egészítsd ki a szöveget! Próbáld az egyes mozzanatok hangulatát módhatározószókkal érzékelteni. Válogasd ki a legmegfelelőbbeket az alábbiak közül:

sebtében, mindenáron, kutyaftutában, sehogyan sem, szántszándékkal, mindenképpen, egyáltalán nem, titokban, alattomban, suttyomban, titkon

(Másokat is felhasználhatsz!)

Bandi felelni akart, pedig csak készült a leckéből. A tanár fel is hívta. Bandi nyitva hagyta a könyvet, s abból próbált puskázni. Terve azonban sikerült. A tanár rájött turpisságára.

(1. *mindenáron, mindenképpen*; 2. *sebtében, kutyaftutában*; 3. *szántszándékkal, titkon, titokban, suttyomban*; 4. *titkon, alattomban*; 5. *semmiképp sem, egyáltalán nem*)

5. Térbeliség

Egészítsd ki az alábbi szöveget! Jelöld meg az események helyét határozószókkal, ragos vagy névutós névszókkal!

Stibor vajda pityókusan szundikált a Egyszer csak mérgekígyó mászott és kivájta az alvó főúr szemét. Stibor örült fájdalomában futni kezdett Amikor arra a helyre ért, a szolgát ledobatta, zuhanni kezdett. A szörnyű halálát lelte.

(1. *a várkertben, a fák alatt, a gyepen*; 2. *elő a kövek közül, ki a bokorból, arcára*; 2. *a szakadék felé*; 4. *ahonnan, ahol*; 5. *mélyben, a szakadék mélyén.*)

(Hoffmann Ottó)

6. Keresd a párját!

A nyelvtani, helyesírási, illetőleg kiejtési szempontból egyező szavakat állítsd párokba! Írd le az egyező szavakat (ha erre nincs idő, akkor csak a szavak számát)! Indokold meg a sorszámok párosítását (azaz: milyen szabály fűződik hozzájuk)!

1. <i>hidas</i>	2. <i>Duna</i>	3. <i>szapann</i>	4. <i>észak-erdélyi</i>
5. <i>takaró</i>	6. <i>Volga — Don-csatorna</i>	7. <i>Békés megye</i>	8. <i>Gellérthegy</i>
9. <i>mond</i>	10. <i>dél-amerikai</i>	11. <i>ilyen</i>	12. <i>Zala — Somogyi-dombság</i>
13. <i>dínnye</i>	14. <i>olyan</i>	15. <i>ludas</i>	16. <i>Kőrös</i>
17. <i>Szabadság tér</i>	18. <i>Margitsziget</i>	19. <i>hordd</i>	20. <i>dolgozó</i>

A szópárok:

(Megoldás: 1—15., 2—16., 3—13., 4—10., 5—20., 6—12., 7—17., 8—18., 9—19., 11—14.)

7. Lottózz!

Keressd meg azt az öt esetet, amelynek a helyesírása azonos! Írd is le ezeket!

1. <i>széltoló</i>	2. <i>mellékes</i>	3. <i>Csepel-sziget</i>	4. <i>folyó</i>	5. <i>Fővárosi Nagycirkusz</i>
6. <i>kastély</i>	7. <i>Nemzeti Múzeum</i>	8. <i>Kossuth Lajos</i>	9. <i>kevesell</i>	10. <i>reccsen</i>
11. <i>lassú</i>	12. <i>Lánchíd.</i>	13. <i>Petőfi utca</i>	14. <i>valamennyi</i>	15. <i>Velencei-tó</i>
16. <i>Fekete-tenger</i>	17. <i>osztályzat</i>	18. <i>Egri csillagok</i>	19. <i>szellős</i>	20. <i>amolyan</i>
21. <i>Gellérthegy</i>	22. <i>építettő</i>	23. <i>Szabadság tér</i>	24. <i>Eötvös József</i>	25. <i>Margitsziget</i>
26. <i>megáll</i>	27. <i>Sas-hegy</i>	28. <i>szabály</i>	29. <i>Szabadság-híd</i>	30. <i>száll</i>

Az öt szó:
(Megoldás: 3., 15., 16., 27., 29.)

8. Így írunk mi a kuruc-labanc világról

Figyeld meg a következő fogalmazásrészleteket! Pontatlanságokat, helytelenségeket találsz bennük. Hogyan javítanád ki a mondatokat?

1. „Keserves idők jöttek a magyar népre. Mindenki ezt hajtogatta:

Rajtunk török dúl,
Rajtunk német jár...”

Írj új mondatot a 2. mondat helyett!

.....

(Az egyik lehetséges megoldás: „Ez a panasz hallatszott.”)

2. „A kurucok a labancokat lehordták mindennek.”

Milyen mondatot írnál e helyett?

.....

(„A kurucok (ki)gúnyolták a labancokat”; „... csúfot úztek belőlük” stb.)

3. „Amikor a kuruc legények háborúba mentek, előtte bementek egy kocsmába mulatni.”

Fejezd ki e zavaros összetett mondat lényegét egyszerű mondattal!

.....

(Pl.: „A kurucok a mulatozás után indultak a csatába.”)

4. „A kurucok vidámak voltak a csata közepén.”

Hogyan javítanád ki ezt a mondatot?

.....

(Pl.: „A kurucok a csata közepette is vidámak voltak.”)

5. „A kurucok arca a győzelmek sokaságától piros, derűs, mindig jókedvű.”

Írd le két egyszerű mondattal, hogy mit akart kifejezni e mondat szerzője!

.....
.....

(Pl.: „A kurucok a győzelmektől jókedvűek, derűsek. Arcuk piroslik az örömtől.”)

6. „A labancok felszámolták a kuruc csapatokat. A mi táborunknak is befellegzett.”

Kijavítanád-e a két állítmányt?

(Megoldás: Nem feltétlenül szükséges. A *felszámolták* helyett talán jobban illik pl. a *megverték*, de a *befellegzett* határozottan stílusos: találó, képszerű.)

(Szabó Kálmán)

9. Ismételjük át a mondatfajtákról tanultakat!

Mit tudsz leolvasni a következő táblázatról?

	Kijelentő mondat		Felkiáltó mondat		Kérdő mondat		Óhajtó mondat		Felszólító mondat	
	Á	T	Á	T	Á	T	Á	T	Á	T
Egyszerű mondat	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Összetett mondat	11.		12.		13.		14.		15.	

Ha eligazodtál a táblázatban, akkor vizsgálj meg a következő mondatokat, és állapítsd meg, hogy fajtájuk szerint melyik rovatba valók. De mivel

az egész mondatot nem tudod egyik rovatba sem beleírni, elég, ha a mondatok után levő betűt vagy betűket írod a megfelelő rovatba. Egyúttal tedd ki a mondat végi írásjelet is!

Hej, ha én is, én is köztetek mehetnék (ND)

Bezzeg nem búsultak ám az ősi házban (AT)

Nemdenem a Toldi Lőrinc fia volnál (GO)

Átok és hazudság minden ige szádban (D)

Add ki a jussomat: pénzt, paripát, fegyvert (LA)

Ne menj, édes szolgám, jaj, ne menj messzére (T)

Toldi György nagy úr volt (AM)

Nekem nem kell az öcsém vagyonya (ON)

Ne volnék csak ilyen vén (O)

Hát ki volna úr más széles e határban (A)

*Toldi György talán, a rókaelkű bátya,
Ki Lajos királynál fenn a tányért váltja* (K)

*... Bajnok, nyisd fel sisakodat,
Mondd neved, s mutassad vitézi arcodat* (E)

*Szépen süt le a hold Nagyfalu tornyára,
Gyepszélen fehérlik Toldi Lőrinc háza* (T)

*... Ó jaj, senki sincsen,
Az én keservembe ki belé tekintsen* (Ü)

*Ott essem el én
A harc mezején,
Ott folyjon az ifjúi vér ki szívemből* (R)

(A betűket egybeolvasva a következő mondatot kapjuk — feltéve, ha a feladatot helyesen oldottuk meg —: „A mondat a gondolat tükre.”)

(T. E.)

8. osztály (Az egyszerű és az összetett mondat)

1. Miért szép?

Ha elolvasod az Egri csillagok itt következő néhány mondatát a törökök támadásáról, s azután válaszolsz a kérdésekre, akkor feltárul előtted írónk leíróművészetének egy-két titka.

Már nemcsak létrán jönnek. Egy fehérsapkás janicsár megindul csak úgy létra nélkül a várfal megszaggatott kövein fölfelé. Kőről-kőre! A keze mindenütt talál kapaszkodót, a lába mindenütt rést, ahova bedughatja. A gerendák közt éppen könnyű fölfelé jutnia. Követi a másik, harmadik, tíz, húsz, száz vállalkozó. Mint a bodobács bogarak tavasszal, amikor ellepik a falak napos oldalát. S végighosszat a külső vár falán kapaszkodnak, másznak villogó szemmel, lihegő szájjal fölfelé. Egyik-másik kötélletrát is visz. Bekapcsolja egy-egy alkalmas kőbe, s az alant állók azonnal megindulnak rajta.

a) Milyen jelzős szerkezet fejezi ki a várfal gyengeségét? (megszaggatott kövein).

b) A fehérsapkás janicsár könnyű előrehaladását melyik határozó ismétlése fejezi ki szépen? (mindenütt)

c) A felnyomuló tömeget hogyan ábrázolja az író? (Halmozott és fokozó jelzőkkel, a következő mondatban hasonlattal: „Mint a bodobács bogarak . . .”. A bodobács nyelvjárási szó, két jelentésben fordul elő: ’mezei poloska’ és ’katica-bogár’, vö. TESZ.)

d) Hogyan festi az író a felfelé törők harci elszántságát? (Jelzős állapot-határozókkal: villogó szemmel, lihegő szájjal.)

(Szabó Kálmán)

2. Jelzők

Állapítsd meg, milyen jelzős kifejezéseket (szerkezeteket) soroltunk fel! A jelző fajtájának sorszámát írd be a karikába!

- a) ☐ Hunyadi, a törökverő
- b) ☐ az Antarktisz földje
- c) ☐ kalauz néni
- d) ☐ minden katona
- e) ☐ félméteres agyar
- f) ☐ tanulót, húszat
- g) ☐ az iskola tanulóinak a létszáma
- h) ☐ ez az ember
- i) ☐ háromnegyed óra
- j) ☐ a mi iskolánk

1. minőségjelzős; 2. mennyiségjelzős; 3. birtokos jelzős; 4. értelmező (jelzős).

(Megoldás: 4., 3., 1., 2., 1., — 4., 3., 1., 2., 3.).

(Hoffmann Ottó)

3. A cím természet

A cím rendszerint nem teljes mondat, szavai mégis úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint egyik mondatrész a másikhoz (pl. jelzővel ellátott alany, alany + határozó stb.).

Itt két ilyen csoportot találsz. Párosítsd össze őket szerkezetük h a s o n - l ó s á g a szerinti! Ezért az *A*) csoportbeliekről meg kell állapítanod, hogy milyen mondatrészekből épülnek föl, azután a *B*) csoportbeli h a s o n l ó szerkezetűek elé írd oda a megfelelő sorszámot!

A) csoport

1. *A Noszty fiú esete Tóth Marival*
2. *Tanácskozás az ifjúsági törvényről*
3. *Téli ruházatunk színei*
4. *A szőke Ica és a fekete Péter*
5. *Szabadság, szerelem*

B) csoport

- *Csúnya Mariska — szép Mariska* (4.)
- *Vers a szovjet útlevelekről* (2.)
- *Abakadabra és kadarka* (5.)
- *Esti pihenő muzsikával* (1.)
- *A kőszívű ember fiai* (3.)

(*Fajcsék Magda*)

4. Közmondások

1. Tudod-e, hogy az alábbi közmondások közül melyik az egyszerű és melyik az összetett mondat? Tedd ki a szükséges vesszőt a tagmondatok közé!

2. Tudod-e, hogy melyik „az” határozott névelő, s melyik mutató névmás? — Magyarázd meg a közmondások értelmét!

- a) *Legjobb út az egyenes út.*
- b) *Könnyebb az acélt eltörni mint meghajlítani.*
- c) *Könnyen táncol az akinek a szerencse muzsikál.*
- d) *Nem esik messze az alma a fájától.*
- e) *Az az igaz ami való túl a Tiszán van Badaló.*
- f) *A szó elrepül az írás megmarad.*
- g) *Az becsüli a pénzt akinek a körme kopik utána.*

(*Szabó Kálmán*)

5. Tömörítsünk!

Ahogy egy b ő b e s z é d ű tanuló elmondta:

„Úgy indulnak el, hogy legyintenek és bosszankodnak... Csak azt hallom, ahogy a szél fésüli a füvet. Álldogálok azokban a párákban, amelyek az égbe emelkednek, a fölött a dombocskák fölött, amelyik alig lélegzik. Leülök a görcsös-keserves eperfa alá, a szántás közepébe, morzsolom azt a földet, melyet porhanyóvá műveltek, melyben ott ragyog a búzaszem is, eltűnődöm azon a tornácon, melyet a búza fészkévé tördeltek...”

Érezheted, hogy a bőbeszédűség megölte a közlés hangulatát, a költészetet. Állítsd vissza az eredeti szöveget! (Segítségül hívhatod íróját is!) Állapítsd meg, milyen kifejezésekkel (szerkezetekkel) tudunk egész mellékmondatot helyettesíteni, tehát tömöríteni!

(Megoldás: Igeneves kifejezésekkel (szerkezetekkel). Tehát: *legyintve*, *bosszankodva* elindulnak; az égbe *emelkedő* párákban; az alig *lélegző* dombocska; a porhanyóvá *művelt* föld; a búza fészkevé *tördelt* tornácon).

6. Mesterség a szólásokban

Némely szólások eredetileg egy-egy foglalkozás, szakma sajátos kifejezései közé tartoztak.

a) Milyen foglalkozásra emlékeztetnek a felsorolt szólások? A második oszlopból válaszd ki a helyeset, majd írd a harmadik oszlopba!

Szólás	Foglalkozás	A helyes válasz
1. <i>kelepcébe esett</i>	szakács	(vadász)
2. <i>horogra került</i>	kereskedő	(halász)
3. <i>visszafelé sült el</i>	tímár	(vadász, katona)
4. <i>körmére égett a dolog</i>	kocsis, paraszt	(szerzetes)
5. <i>benne van a csávában</i>	vadász, katona	(tímár)
6. <i>felszedi a sátorfáját</i>	halász	(kereskedő)
7. <i>tönkrement</i>	molnár	(hajós)
8. <i>a maga malmára hajtja a vizet</i>	hajós	(molnár)
9. <i>kirúg a hámból</i>	szerzetes	(kocsis, paraszt)
10. <i>paprikás kedve volt</i>	vadász	(szakács)

b) Milyen esetben használjuk a fenti szólásokat beszédünkben? Értelmezd őket!

.....

Megoldás:

1. becsapták, bajba jutott; 2. sikerült elfogni, elcsípni; 3. épp az ellenkezője következett be annak, amit el akart érni; 4. az idejében el nem végzett munka nagyon sürgőssé vált; 5. bajba jutott; 6. felszedelőzködik és odébbáll; 7. elszegényedett; elvesztette vagyonát; valami hasznavehetetlenné vált; 8. a maga érdekeiért fáradozik; 9. eltér a józan élet rendjétől; mulat egy nagyot; 10. ingerlékeny volt.

7. Szájaskodjunk!

A testrészekhez, így a *száj* szóhoz is rengeteg jóízű szólás kapcsolódik. Kitűnően jellemzik az embert! Helyettesítsd be vagy egészítsd ki őket! (Zárójelben a megoldás!)

Figyelj csak! A társad éppen eszik, a másik pedig majd *kinézi* (szájából a falatot). Úgy látszik, valami jót ehetett, mert még (a száját is megnyalta utána).

Emlékszel Jancsi feleletére? A tanár neki még külön is elmagyarázott mindent, nagyon részletesen, vagyis (a szájába rágta) a leckét, mégis hallgatott feleléskor. Úgy látszik, (befagyott a szája).

Akinek elrontjuk a kedvét, vagyis *akinek elvesszük* (a szája ízét), annak bizony sokszor (keserű) a szája íze, vagy éppenséggel a sírással küszködik, azaz (elgömbül a szája).

Sok ismerősünk van. Egyik-másik még éretlen tacsó, akinek még (tejes a szája), akinek pedig (sima a szája), az bizony képmutató. Akire azt mondjuk, *nem szívelheti* (szájában a bort), az nagyon szereti az italt, akinek pedig *ki lehet a szájából lopni* (a kenyeret), az nagyon ügyetlen. Van, aki olyan szépen beszél, hogy *meg kellene* (aranyozni) a száját, aki viszont hallgatja, még a (száját is eltátja), persze meglepetésében.

Nem szeretem, ha munka helyett csak a (szádat tátod). Most pedig súgok valamit, de nehogy kikotyogd, vagyis nehogy (eljárjon a szád), mert akkor (kinyitom ám a számat), nem fogok ám hallgatni!

(Hoffmann Ottó)

(Helytelen szóhasználat)

Állapítsd meg, hogy a következő mondatokban mi a hiba, majd megfelelően javítsd ki őket!

a) „A gyűlölt úr várába betörték a parasztok. Az úr, hogy megmentse az életét, így szólt: »Kössünk engedményt!«”

Helyesen: (egyezményt)

b) „Miklósnak roppanthatatlan ereje van.”

Helyesen: (roppant nagy; rettenetes stb.)

c) „György azért jött haza, hogy a kész hasznót felvegye.”

Helyesen: (felegye)

d) „A kurucok ocsmányolták a labancokat.”

Helyesen: (ócsárolták)

e) „Jellasics elbujdosott a fiatal honvédsereg elől.”

Helyesen: (elszökött, elmenekült stb.)

f) „Bem az ellenséget félrevezeti és kalodába csalja.”.

Helyesen: (kelepcébe)

(Szabó Kálmán)

A felső nyelvállású magánhangzók megterheltsége Nagykönyiban*

Ismeretes, hogy hangtani téren a magyar nyelvjárásokat nem a hangállomány esetleges különbségei, nem is elsősorban az egyes hangok színében mutatkozó számottevőbb és lényegesebb eltérések jellemzik és különítik el egymástól a legjobban, hanem sokkal inkább a különböző hangok — főként a magánhangzók — kisebb-nagyobb megterheltségi foka. A funkcionális megterheltség szempontja alapján történet közlések lehetővé teszik a köznyelvi adatokkal és a különböző nyelvjárás csoportokkal való összehasonlítást, s talán ez is közelebb vihet bennünket nyelvjárásaink még jobb, még teljesebb megismeréséhez. Ezt a vizsgálati — közlési szempontot Deme László már az ötvenes években fölvetette és bemutatta Dad község nyelvjárásáról írott mintatanulmányában (A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953. 146—62).

Az alábbiakban szülőfalum, a Tolna megyei Nagykönyi nyelvjárása felső nyelvállású magánhangzóinak megterheltségét mutatom be a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli adatokhoz viszonyítva. A példaanyag nagy részét passzív megfigyeléssel gyűjtöttem, olykor azonban az aktív kérdés módszerével is éltem. Az ellenpéldákat egy kb. 4000 címszót tartalmazó tájszógyűjteményemből állítottam össze azzal a céllal, hogy valószínűsítsem, pontosabban rajzolódjék ki az adott magánhangzó nyelvjárásunkbeli előfordulása, megterheltsége.

Az *i* megterheltsége

Nyelvjárásunkban nemcsak a *bimbó, cirok, csillag, dicsekédik, fiatal, hivatal, kifli, lilium, nyíllik, 'nyílik', pici, sziget, tiszt* stb. szavakban figyelhető meg *i* hang, hanem ezen kívül még hozzájárul az *i* megterheléséhez az *illa biális i-z és és zárt i-z és* jelensége is. *Ill a biális i-z és* mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásbeli *a, o, u és ü* hangok helyén szórványosan. Ez a jelenség különösen kevés esetben jelentkezik az *a, o és u* hangok rovására. Az ide tartozó szóalakok kivétel nélkül elhasonulások. A következő szavakban figyelhető meg:

a z a r o v á s á r a: *mutizsd~mutazsd* 'mutasd'

a z o r o v á s á r a: *abrincs, áligat~álogat* 'bábukat fölállít' (kuglizásnál), *áligató~álogató* 'az a személy (rendszerint kisebb fiú), aki a kuglizásnál a bábukat felállítja' és *lapicka*.

a z u r o v á s á r a: *curikk~curukk, curikkul~crukkul* 'eurikkol', *hosszi, kódás* 'koldus' *lik* 'lyuk' és *tik* 'tyúk'.

* Részlet a „Hangtani jelenségek Nagykönyi község nyelvjárásában” című dolgozatomból.

Valamivel gyakrabban fordul elő az *ü* hang helyén illabiális *i-z* és, de csak hangsúlyos helyzetben: *innep*, *innepél* 'ünnepély', *innepélés* 'ünnepélyes', *inneplő* (ruha), *innepüll* 'ünnepel', *izen*, *izenet*, *kírd*~*kűs* 'külső', *nyigéz* 'a ló lábára béklyót köt; nyűgöz', *nyig*, *nyigés* 1. 'megbéklyózott, nyűgös (ló)' 2. 'nehezen, bicegve járó (személy)' *rigya*~*rigyája* 'a dió-, eper-, gesztenye-, hárs és mandulafa, ritkábban szőlő virága; rügye', *rigyázik* 'virágzik (dió-, eper-, gesztenye-, hárs és mandulafa vagy szőlő); rügyezik', Ellenpéldák: *bükk*, *bükköny*, *füge*, *fül*, *füst*, *gyümölcs* 'gyümölcs', *hüel*~*hüjel* 'hüvely', *hüvejkujj* 'hüvelykujj', *küllő*, *rücskös*, *rühös*, *süket*, *süt*, *tüdő*, *tükör*, *üres*, *üsző* és még 28 adat.

A másik jelenség, amely az *i* megterheléséhez hozzájárul, a zárt *i-z* és. Zárt *i-z* és-sel találkozunk a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ē* (*e*) és *é* hangok terhére hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt.

Az *ē* (*e*) terhére mutakozó zárt *i-z* és

I. Hangsúlyos helyzetben (csak szótövekben): *cimēnt*, *gilice* 'gerlice', *girinc*~*girincs* 'gerinc' (csak az *uan mind a a girincs* — 'nagyon sovány' szóláshasonlatban), *girizd*, *girizdēs*, *igyenēs*, *igyenget* és *isztērgáll*.

Ellenpéldák: a zárt *ē-z* és és nyílt *e-z* és hangsúlyos helyzetben.

II. Hangsúlytalan helyzetben (csak szó belsejében): *Ágnis*, *girizd*, *girizdēs*, *Imri*, *kikirics*, 'hérics', *messzi*, *pargit*, *pihi* és *telli* 'tele'.

Ellenpéldák: a zárt *ē-z* és és nyílt *e-z* és hangsúlytalan helyzetben (szó belsejében).

Az *é* terhére mutakozó zárt *i-z* és

Feltétlenül föl kell figyelni arra a jelenségre, hogy az *é* helyén mutakozó *i-s* szóalakok — bár számuk meglehetősen kevés — a *bíjég* kivételével rövid *i*-vel hangzanak. A jelenség elég szórványos, pusztán a névszóragokat megelőző egyes szám 3. személyű birtokos személyrag *-és* alakjai helyett általános nyelvjárásunkban az *i-z* és. Néhány esetben szótövekben is megfigyelhető hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben.

I. Hangsúlyos helyzetben: *béjég* (~ *béjög*) ~ *bíjég* ~ *bíleg* 'bélyeg', *cidrusfa*, *ippenn* 'éppen', *kiszet* ~ *küszet* 'nógat, biztat; késztet' és *rizsött* 'rézsút', Ellenpéldák: *béka*, *bér*, *cékla*, *csép*, *édēs*, *fényēs*, *férgög*, *fészkek*, *kék*, *löp*, *mérög*, *nyél*, *pénték*, *szék*, *tép* és még 168 adat.

II. Hangsúlytalan helyzetben:

1. Szó belsejében: *csáli* 'ökörterelő szó', *keleviz* kb. tíz centiméteres fadarab a marhakötélen', *krizantin* ~ *krizantiny* 'krizantém' és *(z)enyim* 'enyém'. Ellenpéldák: *bokréta*, *cserép*, *dérék*, *egér*, *fazék*, *kémény*, *kerék*, *legény*, *marék*, *sötét*, *szomszéd* és még 214 adat.

2. Toldalék előtt: Ha az *-e*, *-je* egyes szám 3. személyű birtokos személyraggal ellátott névszókhoz valamilyen rag járul, akkor az adott rag előtt minden esetben *i-t* találunk a köznyelvi *é* hang helyén.

Például: *cséptyit* 'csépjét', *(z)enyim*, *eszit*, *fejire*, *füzettyire* 'füzetére' *gesztényéjjibü*, *héggyibe* (-én, -éd, ~, -ünk, -éték, -ük) 'rá, tetejébe', *helirü* 'helyéről', *kevibe kezitü*, *köténnyibü*, *öregibü-naggyábu* 'nagyjából', *szēminn*, *szórin-szálánn* (étünt), *tüjirü-héggyire* ~ *tüirü-héggyire* ~ *türü-héggyire* 'tövérről-hegyire', *vödörgyibe* ~ *vödörbe* 'vödörbe' stb.

Az ü megterheltsége

Nyelvjárásunkban a köznyelvhez és egyes nyelvjárásokhoz viszonyítva a felső nyelvtanítású magánhangzók gyakrabban fordulnak elő. Az *u* mellett a legmegterheltebb magánhangzónk az *ü* hang. Nemcsak a *bükköny*, *dübörög*, *függöny*, *fül*, *füst*, *kürt*, *pünkösdt*, *rühes*, *sündörög*, *sütemény*, *szülő* stb. szavak hangzanak *ü*-vel nyelvjárásunkban, hanem nagyban közrejátszik az *ü* nagyobb fokú megterhelésében a *labialis ü-zés* és *zárt ü-zés* jelensége. Bár a labialis tendencia szembevetülő jelensége elsősorban az *ö-zés*, mégis a labialis-illabialis párhuzam labialis tagjának gyakoribb előfordulása az *ü* esetében is megmutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *i* terhére nyelvjárásunkban. Figyelemre méltó azonban, hogy *labialis ü-zés* csak hangsúlyos helyzetben lép föl. Néhány esetben szóösszetételekben is megtalálható. Mivel az utótag önálló szó, ezért utótagként is megtartja az *ü-zést*. A következő adataink vannak: *helysün* 'helyszín', *jószüvü*, *jóüzü*, *rétümög* 'kabát nélkül', *rózsaszünü* és *szégszünü* 'sötétszöke, világosbarna', (Több példánk nincs).

Hangsúlyos helyzetben

cühel 'cühelődés' (elvonás a *cühelődik* ~ *cühülődik* igéből), *cühelődik* ~ *cühülődik*, *fügyelém*, *fügyel*, *fügyelmes*, *füzet* 'fizet', 'fizet', *füzetés*, *szüfájós* 'szívbeteg', *szün*, *szünirü* 'színéről', *szünös* 'színes' *szünüill* 'színlel', *szürü* 'szérü', *szüve* 'szíve' *szüvell*, *szüves*, *szüveskodik*, *üdö*, *üdőjárás*, *üdös*, *ügyekézet*, *ügyekszik*, *ümög* ~ *üng* 'ing', *Ürög* falunév. (Iregszemcse régi *Ireg* nevéből) és *üszék* ~ *üszécsuta* 'a lerágott kukoricaszár maradéka; ízik'.

Ellenpéldák: *bicigli*, *cipő*, *csipke*, *dicsér*, *dinnye*, *hit*, *ima*, *kicsi*, *miniszter* 1. 'a kormány tagja', 2. 'ministráns' és még 217 adat.

Szabó József

Kutyaiütő. A *kutyaiütő* tájszó több jelentésben ismeretes. Mindenekelőtt megnevezheti azt az alkalmatosságot, amellyel a kutyát ütni szokták. Így Katona Imre nyugalmazott főállatorvos készülő „Makai tájszótár”-ának idevágó céduláján — amelynek másolatát kérésemre készséggel rendelkezésemre bocsátotta — a *kutyaiütő* főnév 1. jelentése a következő: 'kutyák elleni védekezésre alkalmas ütleg (ami lehet: bot, dorong, hajtófa, husáng, karó, ostor, vasvilla stb.)'. Sőt — ugyancsak Makón — az általánosabb 'bot' jelentésben is előfordul, tréfás színezettel (ÚMTsz.).

A *kutyaiütő* azonban nemcsak eszközt, hanem személyt is jelölhet, mégpedig rendszerint egy kisebb-nagyobb társaságnak, csoportnak azt a tagját, aki társaitól távol tartja a kutyákat. A MTsz.-ban közölt 1. jelentése: 'az a gyerek, akit a névnapon vagy ünnepnapon köszönteni menő gyerekek magukkal visznek, hogy a kutyát üsse, amíg ők a köszöntő verset éneklék; ezért a kapott pénznek egy részét neki adják' (Hódmezővásárhely). Horpácsi Illés (MNY. 44:33) a MTsz.-nak ezt az adatát — összefüggésbe hozván a *kutya* szó egyéb használateival — rendkívül sajtószerűen értelmezi: mitológiai vonatkozású népszokást lát benne. „Ennek a szokásnak — írja — ősi értelme az lehetett, hogy az ártó szellemet: a kutya képében rejtőző ördögöt akarták a jókívánságok, áldozások idején ártalmatlanná tenni, sőt megfélemlíteni, hogy ne akadályozhassa meg a jókívánságok megfogamzását. Castrén szerint például az északi-osztjákoknál is dívik az a szamojéd esküforma, melynél egy bálványképet törnek össze, s egy kutyát vágnak le. A gyanúsítottat aztán oda vezetik és a fejére olvassák, hogy úgy vesszen el, mint ez a kutya, ha vétkezik.”

Bár elismerem, hogy a *kutya* szó némely használatának, jelentésének valóban lehet — ma már feledésbe merült — mitologikus-babonás indítéka (l. később), Horpácsi idézett magyarázatát egyáltalán nem tartom meggyőzőnek. A szóban forgó kutyaiütés ugyanis aligha lehet „népszokás”, hanem csupán a szükséges védekezés, hogy a többi gyerek zavartalanul élénkelhesse a köszöntő verset. Egyet kell értenünk Katona Imrével, aki a *kutyaiütő* 2. jelentését így határozza meg: 'csoportos látogatók közül az utolsó, aki ütleggel védi a társaságot a kutyáktól'. Hozzám intézett levelében értelmezéseimhez még a következőket fűzi: „Régen (körülbelül 150–200 éve) Makón sem volt minden háznak kerítése, . . . és így jóformán ki sem lehetett mozdulni a házból, ha az ember nem vitt magával »kutyaiütő«-t, vagy a társaságban nem vállalta valaki a »kutyaiütő« szerepét. A tanyavilágban, ahol nemigen voltak kerítések az én gyermekkoromban sem, sehova sem mentünk egyedül ütleg (kutyaiütő), társaságban ütleges kísértő (kutyaiütő) nélkül. A társaságnak minden tagja nem használhatott ütlegot, mert összegabalyodhattak és egymást is megüthették volna. A leghátul levő »kutyaiütő« mintegy nyáját maga előtt terelve, védte társaságát. A *kutyaiütő* szót Hódmezővásárhelyen és Csongrádon pontosan úgy használják, mint Makón, kettős értelemben. Valószínűleg így van ez az egész Nagyalföldön . . .”¹

¹ Szíves segítségét, adatközlését ezúton is hálásan köszönöm.

A *kutyaiütő* szónak ebből a másodikként tárgyalt használatából fejlődhetett tovább a '(rendszerint kisebb rangú) kísérő' jelentése. Így: 'kisebb hivatalbeli ember, aki a nagyobbat kíséri' (Balmazújváros); 'a leánykérésre elküldött két kérő közül a fiatalabbik' (Hajdúhadház); 'aki kíséri a lánynéző legényt' (Hajdúszoboszló); tréfásan: 'kísérő' (Makó). A felsorolt adatok mind az ÚMTsz.-ből valók.

Sőt egyéb, pejoratív jelentései is fejlődtek a tájszónak. Az ütés, verés fogalma kapcsán a moldvai csángóban: 'böser Bube, der immer die anderen Kinder prügelt' (CsángSz.). — A névnap vagy ünnepnap közszöntés keresetéből való részesedés révén: 'olyan ember, aki valamely vállalatban jóformán semmit sem tesz, s a haszonnak nagy részét mégis ő húzza' (Hódmezővásárhely; MTsz.); 'semmittevő, dologtalan, másokon élősködő ember' (Hódmezővásárhely; ÚMTsz.).

Ez utóbbi jelentésébe azonban már belejátszhatott magának a *kutya* szónak gyakori lebecsülő, sőt olykor becsmérlő értelmű használata is. Efféle jelentésben fordul elő a főnévi vagy melléknévi szófajú *kutya* a következő szerkezetekben, szókapcsolatokban, szólásokban, közmondásokban: *irigy kutya*, *gyáva kutya*, *kutya rossz ember*, *kutya hideg*, *kutya nehéz*, *kutyául érzi magát*, *egyik kutya*, *másik eb*, *kutyából nem lesz szalonna*, *kutya teremtetten*, *kutyába veszi*, *ez se kutya*, *tudja a kutya* stb. (ÉrtSz.; TESz.; O. Nagy: Mi fán terem? 200; Horpácsi i. h.). O. Nagy (i. h.) a *kutya* szónak emberre vonatkoztatott, lenézését, megvetést kifejező használatát több körülmény összejátszásával magyarázza. Utal arra, hogy hajdan, különösen a török hódoltság idejében és a kuruc korban nagyon elszaporodtak, és rengeteg bajt okoztak a kóbor kutyák. Ezenkívül sok helyen élt az a babonás hiedelem is, hogy az ördög kutya képében szokott megjelenni. S mindezekeken felül általános jelenség, hogy a legtöbb háziállat nevét nyelvünk szidószóként használja. A TESz. még azt is megemlíti, hogy számos más nyelvben is előfordul a kutyát jelölő szó pejoratív használata.

Alig lehet kétséges, hogy a *kutya* szónak említett lebecsülő értelmű alkalmazásai — a kisebb rangra utaló jelentésmozzanat továbbfejlődésével együtt — hozzájárultak ahhoz, hogy kialakuljon a *kutyaiütő*-nek 'semmirekellő' jelentése.

Ilyen értelemben már a szépirodalom nyelvében is felbukkan: „Molnár természetesen az utóbbit [ti. az utóbb említett utat] választaná, a majorban jobban el lehet tűnni, de az elágazásnál is ácsorog néhány *kutyaiütő* [= nyilas katona], fegyverükkel bökdösik a levegőt, hogy előre, a kastély elé, ne hátra” (Dobozy: A tizedes meg a többiek. 1969. 45—46). Veres Péternél is megtaláljuk 'uradalmi kerülő, hajcsárkodó munkafelügyelő, egyben naplopó' jelentésben (Benkő László: NytudÉrt. 35. sz. 44).

Köznyelvi előfordulására a legutóbbi időkig nincs adatunk. Sőt magam régebben még tájszóként sem ismertem. A Dunántúlon — úgy látszik — nem használják. Mikor diákkoromban sátoros ünnepeken a pápai kollégiumból küldött kislegátusként a dunántúli falukban házról házra jártam köszöntő verset mondani, mindenütt adtak mellém kísérőt, egy rendszerint velem egykorú gyereket. Ő mutatta meg, hova kell bemennem; bot is volt nála, s bizony nemegyszer használta a kutyák ellen; a keresetből is részesült; de sehol sem nevezték *kutyaiütő*-nek.

Csak mostanában, három-négy éve ütötte meg a fülemet Budapesten, s azóta is hallom, egyre gyakrabban, mégpedig futballpályák nézőterén, azok között a becsmérlő kifejezések között, amelyekkel a hevesebb vérű szurkolók szokták illetni a játékvezetőt, a partjelzőt, az ellenfél játékosait, illetőleg saját csapatuknak rosszul játszó vagy hibázó tagját.

Már a sportsajtó is tudomásul vette. Németh Péter „Arcok a lelátóról” című karcolatában így beszéltet egy nézőt: „Lőj már! — kiált. — Tessék, ugye? Ha lő, beakad, de ő cselez. Uram, ez a játékos annyit tud focizni, mint én! Az előbb is ahelyett, hogy lőtt volna — cselezett. *Kutyaiütő*.” (Népsport 1969. nov. 16. 3.)

Néhány részlet Rózsa Andrásnak „A Branikovits-sztori” című cikkéből: „Nehéz idők! A pályán gyakran kifütyülték. Utazott autóbuszon. — Nézd, ez a Branikovits! — Na és? *Kutyus!* Csak *kutyus*. — Nem NB I-es játékos ez, kérem! — Szegény Fradi! Hát mit várnak ettől?!... Gyakran ment haza borongósan. Úgy érezte, legjobb lenne sírni. Vagy abbahagyni az egészet! Csak ne hallaná végre, hogy »*kutyáit*», hogy »nem való a Fradiba«, hogy ő »a legnagyobb csalódás«. — Az apa akkor is segített. Újból és újból felrázta nekikeseredett fiát. Aztán fogták a labdát, s mentek ki a pályára. De Branikovitsban akkor is az zakatolt: — *Kutyáit!* Nem való a Fradiba. . . . És aztán megint gyengébben ment minden. Egyre gyakrabban ütem a kispadon. Én, akinek húznom kellett volna. Akinek vinni kellett volna a csapatot . . . Hányszor megfordult újra bennem: »Ne lázadozz! Tényleg *kutyáit* vagy!«” (Népsport 1970. jan. 12. 3.) — Figyelemre méltó, hogy az idézetben a *kutyus* és a *kutyáit* szinonimaként szerepel, szépen igazolva a jelentésvégülésnek előbb említett lehetőségét.

Természetesen nemcsak labdarúgóra, hanem más sportág képviselőjére is vonatkoztathatják; pl.: „Bizony nem lett volna szabad előfordulnia annak, hogy a nyugatnémet Seidel egyetlen találkozón a teljes női válogatottunkat legyőzze! Igaz, Seidel nem »*kutyáit*«, rutinos, kellemetlenül nyeső versenyző, ám mégsem tartozik az európai élmezőnybe.” (Népsport 1970. márc. 16. 7.)

A *kutyáit* tehát azok közé a tájszók közé tartozik, amelyek bekerültek a fővárosi köznyelvbe, elsősorban a beszélt nyelv alsóbb szintjébe. Pályafutása hasonlít a *szotyolá*-éhoz (vö. Balogh Lajos: Élet és Tudomány 26: 2055): a napraforgómagnak *szotyola*, sőt „becéző” *szoty*i neve elsősorban szintén a sportesemények nézőközönségének a körében terjedhetett el, hiszen többnyire itt árulják.

Végezetül megemlítem, hogy a *kutyáit*-n kívül ismeretes a *kutyáit*és tájszó is. Az ÚMTsz. adatai szerint Erdélyben fordul elő, a következő jelentésben: 'dáridó' (Nagyenyed); tréfásan: 'lagzi, vendégség, dínomdánom, eszem-iszom' (székelység).

Rácz Endre

Itt a kezem, nem disznóláb 1. „Itt a kezem, nem disznóláb, kutya, aki bele nem vág”, szokás mondani az Ormánságban (OrmSz.) az alkut megpecsételő kéznyújtás alkalmával. O. Nagy Gábor egy másik kézfogásra viszi vissza eredetét, a találkozásokor szokásos kéznyújtásra. Szerinte a „kezdetleges viszonyok közt élő ember . . . azért nyújtott a másiknak kezét, hogy megnyugtassa, üres a jobbja, nem akar ártani neki”. A szólás pedig ezt jelentené: „íme a kezemet nyújtom, nem pedig fegyvert (azaz disznólábat — régen a puskát, pisztolyt nevezték disznólábnak is) szegezek rád” (Mi fán terem? 196). E megfigyelési kísérletnek több gyengéje van. Először is egy nem bizonyított hipotézishez fordul a kézfogás eredetének magyarázatában, majd a találkozási kézfogásból származtatja az alkut megpecsételő kézfogást, végül pedig grammatikailag önkényesen értelmezi a szólást, holott itt világosan arról van szó, hogy az illető keze nem disznóláb, nem pedig arról, hogy a kezében nincs disznóláb. Más kérdés volna azután, hogy ha a szólás olyan régi, mint a kézfogás, mi állhatott vajon régebben a XVIII. századnál nem régibb *disznóláb* 'puska' szó helyén.

2. Mielőtt a disznóláb rejtélyének megfejtésére térnék, hadd ejtsek néhány szót a kézfogásról. A kézfogás fenti magyarázata ugyanis nem valószínű. Ellentmondana a józan észnek, ha az ismeretlen szándékkal közeledő embert a másik magához kézfogásnyi távolságra engedné. A békés céllal való közeledés bizonyítására sokkal célszerűbb az ellenfeleknek egymástól jó távol megállani, fegyvereiket eldobni vagy fegyvertelen kezeiket tenyerük kinyitva felmutatni. A kézfogás csak ezen aktus után következhetett,

ha egyáltalán szükség volt rá, s akkor annak már csak mágikus jelentése lehetett. Nem jelenthette tehát a kézfogás azt, hogy nincs nálam fegyver.

A kézfogás mágikus jelentését őrzi nyilván a házassági rítusnál is szereplő kéz-fogó: valószínűleg ilyen rendeltetésű az alku lezáró kézfogás is, miként az ilyenkor szokásos áldomásívás is. Ugyanígy szentelte meg a katonának állást is a kézbe csapás. Mindezen aktusoknál valamilyen elkötelezettség külső jegye a kézfogás, mint a régiségben gyakori kézbeadás („kezét beadta rá”).

A kézfogás egy másik, közismert jelentése az egyenlőség elismerése. *Kézet foghattok* 'egyformák vagytok'. Erdélyi a szólásgyűjteményében (4464) 'egyenlő rosszak'-nak értelmezi. Feltételezhetjük azonban, hogy a szólás régen csak egyenlőséget jelentett, rosszalló mellékíz nélkül. Aki valakivel kezét fogott, e mozdulattal azt akarta kifejezésre juttatni, hogy magával egyenlőnek tartja az illetőt. Még ma is érezzük a kézfogásnak e megtisztelő szimbolikáját.

3. Térjünk azonban a disznólábra. Szólásunk magyarázatát ugyanis nem a kézfogás, hanem a disznóláb itteni értelme adja meg.

Néphagyományunk gyakran emlegeti a disznólábat, tulajdonképpen a disznó hátsó lábát (Erdélyben s a Felvidéken *disznóláb* 'sonka'), mindenkor mint a görbeség megtestesítőjét. Állandó jelzője *horgas*. Így találjuk egy ormánsági farsangi énekben: „Högyös-bögyös szarkaláb, *horgas-borgas disznóláb*” (OrmSz.), ugyanez a jelzője a távoli Erdélyben is: „Kerek a poltra, *horgas a disznóláb*” vagy „Kerek a kalács, *horgas a disznóláb*” (Volly: Erdélyi karácsonyi játékok: Kalotaszeg, 92, Lukafa, 96, Radnót, 109; *görbe a disznó láb*”, Ózd, 118). A *sodrófa nem disznóláb* (Erdélyi 6083) szólásban is valószínűleg a sodrófa egyenessége áll szemben a disznóláb görbeségével, egyebek közt. A disznó hátsó lába valóban jellegzetesen görbe. Formája hasonlít a régi nagy pisztolyokéhoz is. Mármost a horgasság, görbeség nemcsak alakilag ellentéte az egyenességnek, hanem jellemileg is. Az egyenes beszéd, egyenes szándék vagy cselekedet ellentéte a horgas, illetve mai nyelvhasználat szerint görbe. „A beszédnek az *egyenesse* jó, a *mankónak a horgassa*”; „Nehéz a *horgasból egyenest* csinálni”; „Minden *horgas-borgast* Isten fordít jóra” (NySz., Ballagi). A horgas beszéd elsősorban a hazug beszéd: „*horgast* mondok, *görbét* mondok” 'mention' (Simai: Rímisztár); „Csodállom, hogy nem szégyelli annyi *görbe* mondását” (1647. TT. 165); „az jó személyes uram abban bizony *görbét* hallott, valakitül értett, hogy én keményen ajándékozom az embereket ezüst mível” (1671. TT. 1899); „*Horgas, borgas* mondasídat markodban kapuann” (Bal: Cs. Isk. 185, NySz.).

Nem jót jelentett a régi néphit szerint az sem, ha valakinek a keze, karja volt horgas. „Kinek-kinek magafelé *horgas a keze*” (Földi: A versírásról, 141), illetve „*horgasul a keze*” (Dugonicsnál), mondták az önző, csaló emberről. Előfordult, hogy valakit keze horgassága miatt csúfnévvel illettek, a testi hibát jellembelinek tartván: „egy rác megsértvén egyik kezét bokában, *horgas* vala, s onnen agnominálták vala ötet Kacsó Fogarasi-nak” (Hermányi: Nagyenyedi Dem. 174). Gyalázó értelemben szerepel a horgas kar a népköltészetben is: „Jöjjön haza, édesanyám, Temessük el édesapám! — Mond meg, akik vizik, Hogy kert mellett ne vigyék, Mert *horgas a karja*, Megakad a karóba, Visszajő nyakamba” (Kodály: A magyar népzene 314. sz.). Vö. még: *horgas az ujsa* 'tolvajtermészetű' (M. Szól.).

Más nyelvek szintén a görbeséggel fejezik ki a nem tisztességes, csalárd szándékot vagy cselekedetet, s számunkra különösen érdekes, hogy az angol nyelv az efféle horgasság szemléletesebb kifejezésére ugyancsak állati lábat használ: *crooked as a dog's hind leg* 'görbe, mint a kutya hátsó lába' mondja a nem becsületes, nem rendes emberről (Angol— orosz frazeológiai szótár. C. 1437. sz.). Egyébként a magyar nyelvtől sem idegen ez a

szemlélet. *Eblábon járni* a. m. 'görbe úton járni'. „Lássá csak, kapitány uram, minő *ebblában jár ama csalárdi*” (Dugonits: Tárházi 52); „Apor uram igen *ebblában jár*” (1676., Teleki M. Lev. VII: 141).

4. Az eddig mondottakból nyilvánvaló, hogy az *itt a kezem, nem disznóláb* azt jelentette, hogy a kezem nem horgas, mint a disznóláb, azaz a szándékom egyenes, nem akarlak becsapni, nyugodtan belevághatsz. Bár szólásunk már így is érthető, még tovább megyünk egy lépéssel. Kiküszöböljük a hasonlító *mint* szócskát is.

A disznóláb és a kéz titokzatos összefüggését találjuk egy mondán alapuló hiedelemben. Tápén „egy állapotos asszony a konyhaküszöbön főzéshez egy disznólábat vagdalt fel. Ezzel magzatának kezét vágta le. Amikor a gyermek megszületett, nem volt kezefeje” (SzegSz., a *konyhaküszöb* szónál). Talán lényegtelen itt e hiedelem magyarázata. Ezért csak röviden említem meg, hogy az állapotos asszonynak nemcsak közöszlőni tilos, hanem a cselekedetet még jelképesen sem szabad elvégeznie. Éppen ezért tilos egyebek közt *fára mászni* (*megmászni* 'coire', Ballagi: TeljSz., SzamSz., *fára hágni* 'ua.', „nem jó a fára hamar felhágni”, vagyis 'gyenge még a lány', Dugonics), tilos a *küszöbön fát vágni* (ennek 'coire' jelentését lásd Tamási: Címeresek 2: 366; az angol szlengben *to split*, azaz fát hasogatni egyszersmind 'coire'; s még a votjákban is hasonlóan: „Kedvesem, hol jártál? — *Szilánkfát vágni* jártam én” 'coivi', Votj. népk. 234); és tilos *húst vágni is a küszöbön* (a küszöb anatómiailag értendő, míg a húsvágásra vö. „vágтам húst vászontáblán” 'coivi', Hermányi i. m. 67).

Szólásmagyarázatunk szempontjából azonban számunkra itt csak egy dolog lényeges: nevezetesen az, hogy a disznóláb itt úgy tűnik, mintha a magzat keze volna. Mintha tehát a kéz bizonyos körülmények között disznólábbá változhatna.

Változhat-e a kéz disznólábbá? A régiek nyilván abban a hitben voltak, hogy ilyesmi megtörténhet. Abaújbán a körmét rágó gyermeket azzal ijesztgették, hogy a keze nyúllábbá változik (Ethn. 4: 127). Ma ez csak ijesztés, de némely primitív népek még nemrégig hittek abban, hogy „némely állat régebben szintén ember volt, amde oly fukar vagy önző módon élt, hogy „kezei meggömbültek” (Julius Lips: A dolgok eredete 385; én emeltem ki B. B.).

Azt hiszem, felesleges a kommentár. Aki embertársaival szemben család módon, tehát horgasul viselkedett, annak teste vagy egyes testrészei: ujjai, keze, karja meggömbültek, horgassá (vö. *maga felé horgasult a keze* Dugonics, az önzőről), vagy esetleg állati görbe lábbá változtak. Régen a testi görbeséget mindig jellembeli hiba következményének tartották. „A gonosz lelkiismeret mint *legörbesztette* őket” (Hermányi i. m. 177); „Sok vétek terhétől de ő *meggörbedett*, Nagy fősvénységének híre elterjedett” (1780. Gerencsér: Adalékok 104); „Alamisna nélkül *bé sugorodott kéz*” (az önző, Rosnyai: Hor. Ture. 184); stb. A görbeség mint a maga felé hajlás, tehát az önzés, zsugoriság, ragadozó hajlam jele, nyilván a ragadozó állatok és madarak görbe karmai és görbe csőre szemléletén alapult. A görbeségnek mint családíságnak jelét ma is ismerjük. Azt szoktuk mondani, kisujjunkat begörbítve: „*így görbüljek meg*”, ha valótlan állítok. Mi most csak kisujjunkat görbítjük be, ám a XVIII–XIX. századi Angliában aki nagyobb nyomatókat akart adni esküjének, a karját görbítette be könyökben, s hozzátette: sose legyen többé egyenes, ha hazudok vagy megszegem eskümet (E. Partridge: English Dictionary of Slang). Mintha csak azt mondta volna: változzon a kezem disznólábbá (vagy kutyalábbá), ha csalog.

Az *itt a kezem, nem disznóláb* szólást tehát régebben szószerint értették: itt a kezem, nézd meg jól, nem disznóláb, nem horgas, azaz nem változott még azzá, mivel nem csaptam még be senkit, téged sem foglak.

5. Pótlásul közlöm még, hogy a *disznóláb* minden értelmezés nélkül már 1582-ben előbukkan Enyedí György széphistóriájának egy prózai részében: „ki Justinianus institutioit *diszno labbal* glossalta vala” (közölve magyarázat és további összefüggés nélkül Nyr. 43: 27). A forrásnak utána járni nem tudtam, de úgy vélem, a *disznólábbal* való glosszálás hamisan, horgasul való glosszálást jelent, miként a horgason írás Rosnyainál: „Mikor láttad, hogy lineán kívül hágtam? Reversalisomat *horgason* írtam?” (Hor. Turc. 202). A lineán kívül hágas az egyenes útról való letérést, a horgason írás hamisan, nem igazán írást jelent.

Kimutatja a foga fehérét. Az eddigi, alapjában véve helyes magyarázat csupán egy bizonyos ponton szorul kiegészítésre. Tudtommal nem magyarázta még meg senki, hogy a farkas vagy más vadállat miért a *foga fehérét* s nem a *fehér fogát* mutatja ki. Az, hogy szólásunk makacsul ragaszkodik az előbbi megfogalmazáshoz, arra mutat, hogy a *foga fehéré* szókapcsolatot, mint frazeológiai egységet, már készen kapta régi nyelvünkből.

A fog fehérsége — mint régi adatok tanúsítják — az éhség, a hosszas koplalás jele volt a kutyafajta állatoknál. A kiéhezett állatok, különösen a farkasok, az éhségtől űzve csordába verődtek, s megbátorodva még az embert is megtámadták. A fog fehérségének fenti jelentését — itt már emberre vonatkoztatva — világosan bizonyítják egy régi poétának, Mátyási Józsefnek e verssorai: „Meg vóltak büntetve *fog fehérségével*, Ama mértéktelen koplalás jelével” (Versei 2. db., 208; 1798-ból); „Egy szóval meg vagyunk verve jászlok tisztaságával S talám *fog-fehérséget*-is hoz még a tél magával (uo. 306), azaz a jászlak üresek, s a télen éhezni fogunk. Ugyanilyen jelentésben használja a fog fehérségét Ketskeméti Zsigmond prédikátor is: „Könyörögjünk, hogy az Isten ezen 1790-ik esztendőben a' Kenyérnek bottyát mi közöttünk el ne törje, és tovább bennünket *fogaink fehérségével* meg ne verjen” (Falusi praedikatiói, 158; közölve MNy. 6: 336).

Szerintem ezen, a régiségben gyakran használt *fog fehérsége* szókapcsolatból származott a szólásunkbeli *foga fehéré*.

A szólásnak a régi nyelvben való elterjedtségét szabad legyen néhány, eddig még nem közölt adattal igazolnom. 1608: „*Farkast* sem hallottunk hogy meg marná kölykét, *Láttuk* Kolonicznak már *foga feirét*” (Pasquillus Kolonicsra, RMKT. XVII. sz. 1: 393; íme: farkashoz kapcsolja a fog fehérségét!); 1658: „nem hiszem . . . hogy Nsgdat vagy jószágában vagy egyebekben meg ne bántsák . . . az mint azelőtt is *kimutatták vala fogok fejerit*” (MonOkm. 23: 628); 1676: „*Kemény* emberben Veseléní uram, hogy igazán *kimutatá foga fejerit*, szíve állását” (Teleki M. Lev. 7: 310); 1707: „Most *mutatá ki* Pálffy *foga fejerét*, midőn . . . esküvel is mentette magát, hogy az ő hada nem égetett . . . melynek mostani cselekedeti világos ellenkező bizonyosság” (Rákóczi Lev. 8: 403); „mi is *ki- megmutattjuk fogaink fejerét*” (B. Szabó: MVir. 155); „*foga fejerét nem titkolni* (uo. 432).

E példák is világosan mutatják, hogy szólásunk jelentése: 'ártó szándékát kimutatni'.

Bernáth Béla

Szótörténeti tallózás. Albán. Az albánok elnevezéseivel Kiss Lajos foglalkozott terjedelmes szónomográfiájában. Megállapítása szerint az *Albánia* országnév és az *albán* népnév első előfordulásának időpontját több évszázados távolság választja el. *Albánia*-t már Heltai Gáspár krónikája említi 1575-ben, az *albán* népnév pedig csak 1742-ben tűnik fel, megnyugtatóan azonban csak 1821-ből mutatható ki (MNy. 60: 474). Újabb adatunk módosítja a két szó viszonyát. Székely István 1559-ben kiadott történeti műve (*Chronica ez világnak jeles dolgairól*) az események számbavételét a bibliai teremtetéstörténettel

kezdi. A nemzetségrendek származási adatai között számos népvét sorol fel. Köztük az *albánt* is. Ezzel egyrészt az ország- és népnév felbukkanása közti időtávolság másfél évtizedre csökken, másrészt jelentkezésük sorrendje is megváltozik: a népnév megelőzi az országnévet. Székely-idézetünk így hangzik: „MAGOG. Ebből tamadanac a Tataroc, Törököc, Bactrianoc[,] *Albanofoc*, es egieb nag foc nemzetöc” (6b).

Amazon. Ennek a görög mitológiából ismert 'harcias, férfias nő' jelentésű szónak (Pecz: ÓkoriLex. 1:113) korai magyar előfordulását csak szótári szövegből ismerjük. Első adatunk rá az 1600 k. Brassói szótártörödékből való (TESz. 1: 146). Itt a kifejezés többes száma *amazok* alakban fordul elő, a TESz. feltevése szerint bizonyára tollhiba miatt az *amazonok* helyett. Úgy véljük, az *amazok* betűkép nem elírás. Analógiás hatásra gondolunk. A görög *Δράκων* > latin *Draco*, *Πλάτων* > *Plato* stb. görög–latin névváltozat mintája érvényesült a görög *Ἀμαζών* > magyar **Amazo* névhasználatban. Székely István világkrónikájában is következetesen *amazok* alakot ír, mint ahogy az alexandriai görög-zsidó filozófus *Φίλων* nevét is latinosan Philo-nak írja (Chronica . . . 5ab): 1559: „AZ *AMAZOC* ez eztendőbe tamaztanac hadat az Tefabeliec ellen. VALANAC pedig az *Amazoc* afzon nepec kik nag hatalmas hadakat vifelnec nag foc nemzetöc ellen” (uo. 24b); „AZ *AMASOC* Ephefomba a Diana templomat meg egetic” (uo. 27a); „AZ *AMAZOC* Afianac orfzogat predalliac” (uo. 28a).

Anabaptista. Az anabaptisták történetéről, ideológiai magatartásáról Kiss Lajos tanulmánya tájékoztat, s közli az *anabaptista* szó legkorábbi adatát 1548-ból (MNy. 63: 161–2). Mégis idézzük Székely István krónikájának idevágó szövegrészletét, nemcsak mint a kifejezés második lelőhelyét, hanem mint művelődéstörténeti, vallástörténeti adalékot, mert irodalmunkban itt találkozunk először az anabaptisták kommunisztikus elveinek magyar visszhangjával. Székely szinte a szekta keletkezésének pillanatában közvetíti magyar földre az anabaptisták haladó vallási szemléletének tételeit. Maga elhárítja tanításait, de „tévelygéseiket” feljegyz. 1559: „STORK MIKLOS, és MVNSTERVS TAMAS Nemet orfzagba, á ketfzer való á kerefzelkedelt tamaztac, kiket mostá hiuunc *Anabaptist*knac, kiknec tiuel'gefenec feiei ezec”. Székely hét pontban összegezi ideológiai nézeteiket. Az utolsó két tétel így hangzik: „KERESZTIENNEC tulaidona it é földön femi né lehet, hané mindenec közönfigec”; „AZ VR VACZORAIA csak eg mashoz valo fzeretnec iegie”. (Chronica . . . 228b).

Bár. Mai jelentése: „Éjjeli, rendsz. táncos mulatóhely; berendezésében jellegzetes a kiszolgálásra való magas pult és előtte támla nélküli magas székek” (ÉrtSz. 1: 414). Legkorábbi előfordulásának ma ismert időpontja: 1915. (TESz. 1: 242). A kifejezést más jelentésben ugyan, de megtaláljuk már Bölöni Farkas Sándor Utazás Észak Amérikában című, 1834-ben megjelent útirajzában. Az író Baltimore-ban időzik. Részt vesz a Jockey Club bálján. Itt megjelent Vesztfália egykori királyának a fia is: „Az ifjú a' *bárba* vonva magát, a' kamin előtt csoportban ülő körben cigarozott” (319). Bölöni Farkas röviddel ezután Wesselényi Miklóssal sétálgatva megismerkedik egy velük egyazon fogadóban lakó, magyar származású ékszerkereskedővel: „hozzánk szállott, hogy ez előtt még harmad nappal látta nevünket a' *bárban* 's az olta mind keres” (321). Szavunk egykori jelentését talán így határozhatnók meg: 'társalgóterem, szállodai előcsarnok'.

Bibliotéka. E szavunkkal kapcsolatban csak sajtóhibát szeretnénk helyesbíteni. Székely István Chronikájának magyar történeti eseményeit Toldy Ferenc Tizenhatodik századbeli magyar történetírók (Pest, 1854.) című munkájában önállósította, és a kivo-

natot az eredeti mű ajánlásának dátumával látta el: 1558. Innen közli a szót Kovács Iván Sándor – Kulcsár Péter, de adatuk évszáma sajtóhibával jelent meg: 1585/1854 (MNY. 64: 349). Székely külföldi mozzanat kapcsán már közel száz lappal előbb használja a szót: 1559: CONSTANTINOPOLBA meg eghe á *Bibliotheca*, kibe hufz ezer kőniű vala rakua” (Chronica . . . 123a). A Toldy-kiadás alapján közölt szövegben szavunk betűképe (*bibliotheca*) nem azonos az eredetivel, de eltér a szónak a krónikából előbb idézett alakjától is. Így olvassuk: „[Mátyás] nem csak hadi dologban, hanem nemes tudomaniok-nakis kőuete febe igen dicziertes vala, kit meg biznít a Budán valo *BIBLIOTEKANAC* czenaltatáfa, kibe eg nehañ ezer kőñueket . . . be giűittetõt vala” (uo. 219a).

Inkvizíció. A TESz. szavunk két jelentésére utal: az egyik egyházi intézményt jelöl, a másik hivatalos eljárást fejez ki. Az intézmény, illetőleg annak félelmetes hírtí törvényszéke eretneküldözés ürügyén embertelen kínzásokkal ártatlanok ezreit gyötörte halálba (vö. ÉrtSz. 3: 504). E rettegett intézmény nevének első előfordulására 1790-ből van szövegpéldánk (TESz. 2: 217). Az enyhébb tartalmú, ártatlanabb jellegű második jelentést szótárunk 1792-ből adatolja (uo.).

Irodalmunkban Heltai Gáspár Háló című művében tájékoztat elsőnek az inkvizíció hírhedt módszereiről. Benne lefordította, önálló részekkel megtoldotta Gonsalvinus Reginaldus Montanus latin nyelvű könyvét. Az első rész az „ördög háló”-járól szól: 1570: „Esz ez ördegnece Haloiat deakul neuezie *Inquisitionac*, Az az, Mesterséges ki keresésnece, Miképpen czoda alnoksagos fogassockal . . . szoktác Hispaniaba és Olasz országba meg kőrnékőzni, . . . meg kényozni és rőttenetes halalockal meg őlni à szegény keresztyéneket [-lutheranusokat]” (RMKt. 36: 53). A Hálóban megtaláljuk az ’eretnek-ség ügyében vizsgálatot folytató bíró’, az *inkvizitor* nevét is, amelyre a TESz. 1787-ből közöl szótári adatot: 1570: Olasz országban is szinte olyan *Inquisitoroc* és *Vadaszszoc* vad-nac” (uo. 131).

Miskolci Csulyak István már az *inkvizíció* többes számú alakjával jelzi, hogy a szót polgáribb értelemben ’nyomozás, vizsgálat, vallatás, zaklatás’ jelentésben használja. Arra kéri levélben Szenci Molnár Albertet, legyen segítségére könyveinek hazaszállításában: Olyan embert kellene találni, aki Heidelbergből hordóban mint valami egyéb holmit juttatná magyar földre a könyveket: 1607: „Kegielmed elöl szamlalhattia nekie, miért kellien könjünket ollian honestus praetextus alatt el küldenünk, az *inquisitiok* miatt” (RMKt XVII. sz. 2: 317).

’Vizsgálati eljárás, kihallgatás’ jelentésárnnyalattal fordul elő szavunk Kecske-méti Alexis János prédikációjában. Nebukádnecár magatartásával példázza, hogy az ítélet nem alapulhat kizárólagosan a felperes vádjára, meg kell hallgatni az alperest is: 1621: „az *Inquisitioban* azt mondgya a Propheta [Dániel 3, 13] az Nebuchadnezar felől, hogy megparancsolta, Sidrakot, Misakot, Abdenagot vidgyek eleiben” (Az Dániel próféta könyvének szentírás szerint való magyarázatja 227).

Koncert. A *macskazene* pejoratív tartalmú kifejezés. ÉrtSz.-unk szerint is: „hamis, fülsértő zene” (4: 876). Első feljegyzését a TESz. 1839-ből adatolja (2: 807). Ismerünk azonban a XVIII. századból olyan *macska*-előtagú összetételt, amelynek utótagja a zene fogalomkörébe tartozik, és szó szerinti értelmezést kíván. Halmágyi István egy ritka állati mutatványt említ naplójában. A st. germani látványosságok sorában a bámulókat jól mulattatta egy énekkar, amelynek tagjai macskák voltak, és egy majom vezényelte őket: 1753: „Párizsból írják, hogy in St.Germán egy *macska-koncert* állíttatott fel” (Monírók. 38: 573). Az összetett szó utótagja, a hangverseny jelentésű *koncert* korább. előfordulást jelöl, mint első ismert adatunk, melynek évszáma: 1787 (TESz. 2:546).

Sváb. E népnév első előfordulásának tőlem közölt s legkorábbinak vélt dátuma (Nyr. 94: 485) valójában késeinek bizonyult. Nem Magyar Istvánnak 1602-ben megjelent vitairatára kell hivatkoznunk. A szót Heltai Gáspár már egy negyedszázaddal előbb használta: 1575: „Olly nagy vala . . . Mátyás Király birodalma, Hogy egy felől tudnia illic Dél felől, határa vala az Olafz tenger . . . Napnyugot felé kedig az *Suaboknak* orfzága” (Chronica az magyaroknak dolgairól . . . 2a).

Szodomita. Bibliai eredetű szó, de nem a Heltai Gáspár szerkesztésében megjelent első magyar Genesis-fordítás hatására tűnik fel nyelvünkben, hanem közvetlenül átvétel a Vulgátából. A kifejezés hapax legomenon: „Homines autem Sodomitae pessimi erant” (Gen. 13,13). Magyarul: 1551: „De a nép Sodomaba gonofz vala” (A Bibliának első része . . . Fa).

Ha a magyar bibliafordítás mellőzi is a latin szót, az mint jövevényszó ’fertelmes, parázna, fajtalankodó’ (Gen. 19, 4–5) jelentésben szókinszünk elemévé lett. Szótörténeti érdekessége, hogy éppen Heltai Gáspár alkalmazza elsőnek Háló című könyvében. E mű — mint **Inkvizíció** című szócikkünkben említettük — Gonsalvinus Reginaldus Montanus latin nyelvű munkájának fordítása, de vannak benne eredeti, Heltai fogalmazta szövegrészek is. Trócsányi Zoltán megállapítása szerint az a könyvrészlet, amelyben a *szodomita* felbukkan, Heltaitól származik, tehát nem fordítás közben kerül a tollára (Háló. Kiad. Trócsányi Zoltán. RMKt. 36: 9). Benne a pápa eretneküldözésének embertelen kínzásairól szól. Az inkvizitorok a pápa hóhérai. Tiszta emberek ilyen kegyetlenségeket nem követnek el. 1570: „De nem tiszta emberek, Hanem megtestesült ördegóc, Es soc száz ezer vndoc fertelmes Lelkec iargallyac őket, az ő akarattyoc szerént mindé fertelmes, parazna. *Sodomita* etc életre” (uo. 51).

Heltai jelzősorának tagjai szinonim jelentést hordoznak, a harmadik elem a legvégletesebb árnyalatú: ’fajtalankodó’. Erre a visszatetsző magatartásra utal a szó Bornemisza Péternél. Egy ifjú lelki tanítót kétszer vádoltak be előtte: 1578: „Az vadolas kedig nem czac hazassag töresről, de *Sodomita* életiről is” (Ördögi kísértetek. Kiad. Eckhardt Sándor 75). Pázmány Péter a magyarországi prédikátorok erkölcsi értékének megítélésére Bornemisza prédikációját használja fel: Ellenfele mosdatlan, ocsmány dolgokról ír. Egy helyütt így beszél: 1613: „Egy ifiu lelki-tanító kétszer vádoltatott előttem, nem csak házassag-töréssel, de *Sodomita* eletrül is” (ÖM. 3: 344). Pázmány a Bornemisza-idézetől függetlenül is él a kifejezéssel. A lutheranus vádak ellen védi a katolikus tanokat: 1627: „Csoportos hazugság, hogy a’ Pápista tudomány . . . a’ *Sodomita* vétket dicséri” (ÖM. 5: 499).

Van példamondatunk, amelyben a *szodomita* mint élettelen tárgyra vonatkoztatott szitokszó fordul elő: 1759: Hermányi Dienes József egyik anekdotájában Szilágyi András főkirálybíró „a bicsakot teljességgel nem szenved vala asztalánál, és ha annak villája a nyelbe jár vala, *szodomita* késnek szidja vala” (Nagyenyedi Demokritus. Sajtó alá rend. Klaniczay Tibor 170). Idézetünkben a *szodomita* betűkép a magyarországi latin ejtészváltozatokkal függ össze. A protestánsok általában erősebben ragaszkodtak a középkori kiejtéshez (Bárcei: Szók.² 104–5). Így bizonyára protestáns magyar település lehetett az a község, amelynek helynevei között előfordul: Zsodoma (Szabó T. Attila: MNy. 30:1 70).

Talmud. E szó legkorábbi forráshelyét Károlyi Péternek 1560-ban megjelent művében jelöltem meg (Nyr. 92: 467). Az előfordulás időpontját azonban néhány évvel előbbre hozhatjuk. Már Székely István említi krónikájában. Az i. sz. 195. évhez kapcsolja a mű megírását: 1559: „AZ *TALMUDOT* á Sidoc ez üdőbe fzerzec” (Cronica . . . 101 a). A talmudot mint szóbeli hagyományok termékét mai ismeretünk szerint 550 táján foglalták írásba (ÚjMagyLex. 6: 355).

Tradíció. Címül írt szavunk a latin *tradere* (trans + dare) 'átad, hátrahagy, közöl, elbeszél' ige főnévi származéka; latin *traditio* 'átadás; oktatás; tanítás; hagyomány' (Finály: A lat. ny. szótára) > magyar *tradíció* 'hagyomány' (ÉrtSz. 6: 802). Előfordulását 1760-ból ismerjük (Kiss Lajos: MNy. 63: 226). Szavunk jelentése régi lelőhelyein a mai-nál szűkebb értelemben, mégpedig egyházi, teológiai tartalommal fordul elő. Használatát az ellenreformáció teszi gyakorivá. A hitújítók alapvető tételként hirdetik a bibliához való visszatérést, és a *tradíció*-t az emberek szellemi területére utalják: 1604: 'Kézre adás. Eladás. Tanítás. Kézről kézre adó emberi tudomány és találmány' (MA). Ezzel szemben a katolikus egyház nem fogadja el a bibliát a hitkincs kizárólagos forrásának. A tradícióban jelöli meg igehirdetése lényegét. A *tradíció* dogmatikai értelemben a Krisztus és az apostolok tanításainak továbbszármaztatása (Wagner Phras. 1750. 1202; KatLex. 2: 245). Innen érthető Pázmány Péter következetes érvelése a *tradíció* mellett: 1605: „Irenaeus azt írja, hogy némely eretnekek meg nem elégedvén a Szent Írással azt monták, hogy az Apostolok némely választottaknak titkos *Tradíciókat* hattak és ők ezeket a *Tradíciókat* követik”. E kijelentésben nincs elhárító szándék, mert „Irenaeus nem csak kárhoztattya a *Tradíciókat*, de sőt azt írja, hogy ha egy csep Irás nem volna is, a *Tradícióbul* megismerhetnők az igazságot” (ÖM. 1: 475). Pázmány műveiben többször találkozunk a kifejezéssel (például: 1606: ÖM. 2: 282, 1613: 3: 471). A setét hajnalcsillag után bujdosó luteristák vezetője (1627.) című könyvében terjedelmes fejezet szól „A' *Tradíciókról*” (ÖM. 5: 628–643).

A dogmatikai kérdéskörtől távolabb eső területen, de vallásirodalmi vonatkozásban használja a szót Lépes Bálint nyitrai püspök: 1617: „Eufébius, az Origines szava után írja: hogy/ az Sidok *Traditioia* szerént az Szent Iras közzé fzamlaltattak az Machabaeufok könyvei” (Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükör 58–59).

A protestánsok hitvitázó irodalmában teológiai támadásnak minősül a tradíció követésével való gyanúsítás. Milotai Nyilas István így utasítja vissza ellenfele érveit: 1622: „Hypocrita fzolottunk mi valamit olyat az Iftenről, az ő Szent Fiáról es Szent Lelkeről, mely az Biblian kívül volna, hogy okoskodaffal es *Tradíciókkal* vadolfz” (Speculum trinitatis 29). Czeglédi István hasonló méltatlankodással hárítja el az alaptalan feltevést: 1663: „Azt hazudgyak nagy kiáltva a Prédikátorok hogy mi az emberektől költöt *Tradíciókat*, nagyobbra becsüllyük az Iften beszédénél” (Barátsági dorgálás 52).

A protestánsok csak a szertartások területén tesznek engedményt a hagyományoknak. Így Samarjai János szerint: 1628: „Nem-is fzukszeg mindenűt ugyan azon *Tradícióknac* Egyházi rendtartásfoknak, és Ceremoniaknacs lenni” (Magyar Harmonia 31). Pósházi János is higgadt hangon mérlegeli a tradíció kérdését. Jóllehet ő is vallja, amit Matkó István röviden így fejez ki: 1668: „a *Tradíciók* Ecclesia leleményi” (X ut Tök könyvnek el-tépe-se, avagy bányászcsákány . . . 60), de amit ő részletezőbb modorban ekképp fogalmaz meg: 1668: „nem egyéb a *Traditio* a ti valláftok fzerent, hanem oly igéje az Iftennek melyet nem pennával iratott le, hanem az Szent léleknek ujjával nyomtatott bé az Ecclesiának elmejébe” (Görösös bot . . . 66), mégis lehetségesnek tart kivételt: 1669: „midőn a' Sz. Irafnak tökelletes elégfégét állattyük a' *Tradíciók* ellen, külömböztetéffél fzolunk a' dologhoz.” Fenntartásokkal ugyan, de „Lehetnek oly *Tradíciók*, melyek az Isteni tífzteletben levő fzer-tartaft nézik . . . Ez illyeneknek mi lábat nem vetünk” (Igazság istápja 70; lábat vet vkinek, vminek = akadályoz. O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások 417).

Világi szövegekörnyezetben a legkorábbi adatot Bethlen Miklós emlékiratából ismerem: 1708–10: A galgovici határon megmaradtak egy régi pogány várnak alapkövei. „Írtóztató régi épületnek kellett lenni, mert annak sem históriából, sem levelekből, sem *tradíciókból* árnyékát sem veshettük fel” (B. M. Önéletírása. 1955. 1: 232).

Zöldasztal. Általában: 'tárgyaló asztal, amelyet rendszerint ilyen színű posztó takar' (ÉrtSz. 7: 607 I. 1a). Átvitt értelemben már a XVIII. században felbukkan. Metonimikus alkalmazása 'tárgyalóterem' értelmezést kíván: 1722: A nádor köszvénye miatt ágyban fekvő beteg. „A sessiok mélt. palatinus uramnál fognak a kertben celebráltatni, minthogy be nem jühet ő excejá az / *zöld asztalhoz*” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 1058—9). Hasonlóképpen 'tanácskozóterem' jelentést tartalmaz a kifejezés a következő reformkori szöveggyűjteményben: 1844: Dessewffy Emilnek erős a tolla a vitatkozásban, de gyenge a szava a szónoklatban. „Még ujonez a' diaetalis *zöld asztalok* körül” (Camera obscura 136).

Szavunk szimbólumként is feltűnik. Van adatunk rá, hogy a 'hivatali tisztség, hivatali méltóság' fogalmát jelképezi: 1740—51: Bethlen Kata férje mellőztetésének okát így magyarázza Erdély kormányzójának: „ha vallásom nem tett volna akadályt, eddig érdemem szerint előbb ültém volna a *zöld asztalhoz*, mint excellenciád (Bethlen Kata önéletírása 1963. 71). Itt a *zöldasztal* a főkormányzószéki méltóságot jelenti. Kemény Zsigmond szóhasználatában a 'bírói jogkör, ítélő hatalom' jelképe: 1843: „ítélhet-é azon bíró, kit egy diadalmaskodó párt a teremből olmos botokkal kiszorított tömeg' elszéledése közt vitt a *zöldasztalhoz*” (Korteskedés és ellenszerei 1: 97).

A reformkor politikai nyelvében gyakori a *zöldasztal* átvitt értelmű használata.

Zsoldos Jenő

Póni. Nem pusztán valami „törpe ló”, hanem egy olyan önálló lófaj neve, melynek marmagassága nem több 148 centiméternél. Régebben nálunk sportló volt, nagybirtokokon urasági gyerekek kocsí- és hátsólova. A póninak e hajdani luxusszerépére utal Szép Ernő ismert verse 1912-ből:

Mikor én kis fiú voltam,
Kis lovon nem lovagoltam,
Nem volt nékem ponnilovam,
Ponnilovam, ponnilovam,
Pedig de szép, mikor rohan.

Magyarországon ma már csak a budapesti Állatkertben tenyésztik. A java tenyészanyag nagy-britanniai, shetlandi, dartmoori, exmoori eredetű.

Magyar szövegben először alighanem a múlt század eleje kiváló lószakértőjének, báró Wesselényi Miklósnak angliai útinaplójában olvasunk róla. 1822. június 22-én ezt jegyezte be: „Már csak a közönséges kis ponnyk, vagy a nehéz ígáslovak kerülének eladásra” (Kiadva: 1925. Kolozsvár, 130. lap). Ugyanő a Közhasznú Esmeretek Tárában 1831-ben az Angol lovak című terjedelmes cikkben szakszerűen ismertette ezt a lófajt. „Mindezeken kívül van Angliában egy kicsinyféle ló (Pony). Hazája 's származása főképp Skócia. 14 markon alul vannak, de lehet 3 lábnyi magast is látni. Ezeket nagyságok 's erejekhez képest nehezebb vagy könnyebb lovasok használják utra 's lövő vadászatra, nyugalmas 's azonban győzős voltokért igen becsesek” (1: 300). Ugyanebben az évben angliai útinaplójában Bölöni Farkas Sándor is emlegette őket. Május 22-én lord Exeter birtokán „a hámos lovak s ponnyk istállóját néztük meg”, majd június 3-án, skóciai útján „a lake-ről kiszállva ponnyk szokták az utasokat Loch Lomondig vinni” (Kiadta 1966-ban Bukarestben Benkő Samu, 330 és 347). Széchényi István futólag írt a pónikról 1838-ban Néhány szó a lóverseny körül c. művében (11 és 155).

A szó valószínűleg közvetlen átvételként került nyelvünkbe az angolból, ahonnan magukat e lovakat is importáltuk. Az angolban a szó e lófajta nevéként a XVII. század óta kimutatható. Etimológiája tisztázatlan. Az egyik felfogás szerint az ófrancia *poulenet*-ből (kiscsikó) eredne, egy másik nézet az ugyancsak francia eredetű *puny* melléknévből (kis termetű, satnya) származtatja. A *pony* szónak az újabbkori angolban sok slang jelentése is van, ezek azonban nem kerültek át a magyarba.

Préri. Evvel a szóval valamennyien iskolás korunk földrajzi tankönyveiben ismerkedtünk meg, a rokon jelentésű szavanna és pampák szókkal együtt. Emlékezetessé akkor vált számunkra, amikor serdülőkorunk Bórharisnya és Winnetou regényeiben arról olvashattunk, hogyan üldözték az indiánok a bölénycsordákat a prériken, e végtelenbe nyúló, magas fűvel borított fátlan síkságokon.

Az észak-amerikai kontinens e sajátos földfelszíni jelenségének neve, a *préri* aránylag új keletű elem az angol szókészletben. Alig kétszáz éve, 1773-ban jegyezték fel először, *prairie* alakban. Az angol, pontosabban az amerikai angol nyelvben francia eredetű jövevéyszó volt. Nyilván azért, mivel a mai Egyesült Államoknak a Nagy-tavaktól délre és nyugatra eső területeit, a ma Közép-Nyugatnak nevezett préri államokat a XVIII. században francia felfedezők hódították meg s telepítették be (és látták el helynevekkel), jóval az angolok előtt. A franciában a szó egyébként latin eredetű, a *pratium* 'mező, rét' szóból vezethető le.

A szó *prairie* alakban az amerikai angolságnak fontos eleme lett, amit az is bizonyít, hogy az M. M. Mathews-féle A Dictionary of Americanisms nagy történeti szótár több mint száz olyan összetételt sorol fel és dokumentál amerikai angol forrásokból, melynek e szó egyik eleme. Az H. L. Mencken-féle ismert The American Language c. monográfiának R. I. McDavid által korszerűsített kiadása (1963.) pedig kimutatja (651), hogy az Egyesült Államokban 35 község, illetve postahivatallal bíró település nevében szerepel a *prairie* szó.

Magyarországon e szó földrajzkönyvek, lexikonok, majd amerikai útleírások lapjain vált ismertté. Benkő Ferenc Magyar Géográfiaja 1802-ben helynévben említi a szót: „Vagynak nállok közönséges Hadakozó helyek, és egy bátorságos és békefélséges Vásáros hely, Prairie des Chiens, a' Milfifippi mellett, az Ohio bé-follyásán fellyül, . . .” (5: 101). Ugyanezt az 1781-ben létesült kisvárost (ma Wisconsin államban Prairie du Chien néven) említi 1816-ban Hübner János is lexikonában: „Prairie des Chiens, Kutyarét éjszaki Amerikában” (5: 219). Figyelemre méltó azonban, hogy a németből fordított Hübner lexikon az amerikai prériterületek leírásában nem ezt a szót, hanem a *Savannát* használta (5: 88). Két évvel később, 1818-ban jelent meg Weld Izsák' utazásai Éjszaki Amerikának Státusaiban és . . . Canada tartományaiban az 1797-dik esztendőben, amelyben a szerző egy más helységről így emlékezett meg: „Délben La Prairie felé készültünk Sz Lórintz folyónak a' partján”, majd „9 mért földnyire La Prairiehez” (171).

Helynévi elemtől függetlenül közsóként, illetve szakterminusként a negyvenes évektől kezdve már sűrűbben találkozunk vele. Így az 1842-ben megjelent Földrajzi tanítás a' tanuló ifjúság számára műben: „Északamerikában is vannak a' Mississippi' jobb partján, Arkansastól északra hasonló fülepte térek, melyek ott *Savannen* vagy *Prairies* névvel neveztetnek” (2: 60). Kanya Pál Népszerű földrajzi oktatásában, 1847-ben: „Missouri . . . terjedelmes legelői (prairies) a' marhatartásnak kedvez” (480).

Az első magyar, aki közvetlen élmény alapján írhatott a prériről, Mokesai Haraszthy Ágoston volt. Utazás Északamerikában c. könyvében (1844.) így írt: „. . . nyugot felől pedig egy gazdag *prairie* (gyep, mellyen fa nincs) terjed. Ezen *prairie* nagy részint már be van kerítve fakorlattal” (1: 114). „Keresztül haladván a tón, gyönyörű zöld *prairie* terjedt szemünk előtt. Mindenfelé dolgozó embereket látánk; némelyek szántottak

vagy arattak, mások építének vagy ujdón szántott földüket keríték körül. Távolabb kövér marhák andalogtak a magas gazdag fűben. A *prairiet* erdő környezi. ... Ezen *prairie*ek több százezer acret foglalnak magokban, s a föld felette kövér és termékeny” (1: 119). Hasonló hangnemben szólt 1852-ben hazafrott levelében Xántus János, az 1849-es emigráns: „Fácán és pulyka oly bőségben van a *prairie*eken, hogy ha az ember egyre reá lő, ezren repülnek fel egyszerre köröskörül” (Levelei, 8. kiadva 1858).

A tudós utazó, Nendtvich Károly meg is jegyezte, hogy „a *prairik* jelleme is a Magyarország lapályain levő terjedelmes legelőkkel annyira megegyez, miszerint minden oda vetődött magyar e vidéket saját hazájaul tekintendi” (1: 208). Nem meglepő ezek után, hogy a Kossuth-emigráció egy része a prérítterületeken keresett megélhetést. Majthényi József az iowai New Budáról írott két levelében, 1851. december 4-én és 1852. május 2-én számolt be arról, hogyan „törik fel a *prérit*” a magyarok, s Lukács Sándor ugyanitt 1851-ben lírai hevülettel szólt a „róna gyepekről, melyek nagyobbak Magyarországnál, melyen a legjobb széna terem s minden színű, illatú s előttünk ismeretlen virágok buján tenyésznek”. (A levelek kiadva Ács Tivadar: New Buda, Budapest 1941. 147, 209, 249.)

Egy jó negyedszázaddal később azonban e területekről már más hangon szólt Kecskeméthy Aurél, a kor neves utazója és politikai újságírója: „Eleinte érdekes látvány a *prairie*: de másod-, harmadnapra, nem képzei senki, mily elszomorító és fárasztó kép. ... Élő állatot nem látni, kivéve a '*prairie* dogot', az amerikai által 'puszta kutyájának' nevezett állatot, mely azonban a mi ürgénkhez nagyon hasonlít” (Éjszak-Amerika 1876-ban, 106).

A *préri* szó nyelvünkben észak-amerikai fogalmat jelölő földrajzi szakterminus maradt, erősen körülhatárolt irodalmi érvénnyel, egészen a legutóbbi időkig. Az utolsó negyedszázadban azonban új magyar jelentése fejlődött ki és kezdett terjedni, de már nem egy amerikai természeti adottság nevéként. Mind gyakrabban hallani városi emberek ajkáról e szót, kissé tréfás, bizalmaskodó ízzel. Budapesten például jelölik vele a pesti oldalnak az Alföld peremével érintkező, szórványosan beépített legkülső sík területeit. Illés Sándor hírlapíró Gyöngyös városáról szóló cikkében a Magyar Nemzet napilap 1970. december 24-i számában ezt írta: „Megkezdődött az építkezés a város alatti *prérin*. Így hívják most is sokan a déli városrész korszerű lakótelepének környékét: *préri*. Mert az volt, kukoricatáblák, satnya vetések, haszontalan föld, ami nem termett.”

Szendvics. Ez a szó személynévből ered. Az így nevezett ennivaló „feltalálójáról”, a fogalom megalkotójáról kapta nevét. Keletkezése történetét egy francia utazó, Pierre Grosley írta le Londres (1770.) c. könyvében. Grosley 1764–65-ben tartózkodott Londonban, s ott hallotta John Montagu pár évvel korábban történt esetét, mely szájról szájra járt a brit fővárosban. Ez a dúsgazdag angol főúr (1718–1792), címe és rangja szerint Sandwich grófja (earlje) nemcsak az admirális első lordja volt (azaz körülbelül haditengerészet-ügyi miniszter) és rossz hírű, korrupt politikus, hanem szenvedélyes kártyás is. Egy alkalommal 15 óra hosszat játszott megszakítás nélkül. Hogy ne kelljen még étkezés céljából se letenni a kártyát, a játék közben támadt ötlettel utasította inasát, hogy szeljen le két karéj kenyeret s tegyen közéjük egy-két szelet sonkát vagy hideg sült marhahúst. Ebből kártyázás közben is lehet jókat harapni. Így született meg az első szendvics. Gibbon, a történetíró már 1762-ben kis kezdőbetűs közszóként említette naplójában a *sandwich*-et a londoni kávéházi harapnivalók között. A megnevezés gyors elterjedésében szerepe lehetett mind a találmány ötletes újszerűségének, mind a lord közismertségének és a sokat emlegetett keletkezéstörténeti anekdotának. Utal erre egy múlt század eleji rigmus is (idézi E. Weekley: The Romance of Words, 1912., a III. fejezetben), mely lord Sandwich nevét összekapcsolja lord Spencerével, akiről egy fajta

kurta kabátkát neveztek el (vö. Nyr. 95: 366). „Two noble earls”, mondja a versike, „The one invented half a coat, The other half a dinner”. (Két nemes lord, ... az egyik feltalálta a félkabátot, a másik a félebédet.) A sandwich fogalma és vele a szó távoli országokba és sokféle nyelvbe jutott el. Idővel a mienkbe is.

Lord Sandwich nemcsak a szendviccsel tette nevét ismertté messze hazáján kívül. Órála nevezte el James Cook hajóskapitány, föld körüli hajós (a *tetovál* szó ősalakjának első feljegyzője, vö. Nyr. 94: 474–77) az általa a Csendes-óceán közepén 1778-ban felfedezett hatalmas szigetcsoportot, mely ma Hawaii néven az Egyesült Államok tagállamaként ismeretes. (A bennszülöttek ugyan, ahogy G. R. Stewart Names on the Land c. amerikai helynévtörténeti monográfiájának XLV. fejezetében kimutatja, kezdetől fogva ragaszkodtak az ősi polinéziai Hawaii névhez.) A névadó Cooknak, az admirális alkalmazottjának a lord a hivatali előjárója volt, a névadás tehát csak kötelező udvariasági aktusként értékelendő. Az egészen természetes, hogy magyar szövegekben a *Sandwich-szigetek* neve jóval előbb vált ismertté, mint a szendvics. Sándor István 1793-ban Egy külföldön utazó magyarnak ... leveleiben „Új Széland, Szandvih, ... Onalaska ... lakofait” említi (290), Benkő Ferenc Magyar geográfiájában 1801-ben: „Sándvich, melyben jó Europai Coloniát lehetne plántálni” (2: 247) s La Perousenak ... Utazásának veleje 1817-ben: „Sandwich szigetei a’ déli szélességnek 57—60 grádusai között fekszenek” (31). Hübner lexikonja 1816-ban azt a dél-angliai kikötővároskát, Sandwich-et is említi (4: 398.), melyről a Montagu család donációs lordi címét vette.

Az enniváló nevének válása nálunk sokáig váratott magára. Ez nem is meglepő, ismerve a magyar és az angol konyha, étkezési szokások és életforma számos lényeges különbségét. Nálunk olyan készítményeket, melyeket szendviccsnek tekinthetünk, rendszeresen nem fogyasztott senki a XX. század előtt. Nálunk nem volt mód a szendviccsel megismerkedni, és szükség sem volt a szóra. Ezért amikor műfordítóink angol szövegben találtak a *sandwich* szóval többféleképpen igyekeztek a nehézség elől kitérni. Dickens 1837-ben a *Pickwick Papers*-ben egy fülkét említett, „in which the day boarders hung their bonnets and sandwich-bags” (XVI. fejezet). Ezt az 1849-es Huszár-féle fordítás így magyarította: „hova a növendékek kalapjaikat és vajás kenyéroket szokták elzárni.” Thackeray 1848-ban írott *Vanity Fair*-ében egy ötletes szóképben használta a *sandwich* szót: „A pale young man ... came walking down the lane *en sandwich*, — having a lady, that is, on each arm” (LVIII. fejezet). A Hiúság Vására első fordítója, Sükey Károly 1853-ban megkerülte a kérdést és nem fordította le a franciásított angol szólást: „Egy halvány ... fiatal ember jött szembe *en Sandwich*, az az mindenik karján egy nőt vezetve”. A regény 1888-as fordítója, Récsi Emil szó szerint ugyanígy fordította a passzust, de az angol szót már kis kezdőbetűvel írta. Jellemző, hogy a mindkettőjük-nél angolul jobban tudó Gineverné Győry Ilona 1905-i fordításában nem is használta az angol szót, nyilván mivel a fogalom akkor még nálunk nem vagy alig volt ismert. A mondatrészlet nála magyarul így hangzik: „két nő közé ékelve”. Szépirodalmi művek közvetítésével tehát a szó (és fogalom) nálunk nem tudott meghonosodni. De még szótárak segítségével sem, hiszen Bizonfy Ferenc Angol–magyar szótára (1878.), az első igényes és terjedelmes mű e nemben, fel se vette címszavai közé az akkor már száz éves múltra visszatekintő angol szót.

Magyar szövegű konyhaművészeti művekben a nyolevanas években akadunk először a *sandwich* szóra. Az 1889-ben megjelent Az inyesmesterség könyve c. kiadványban már három ízben is. E sokszerzőjű műnek Glück Frigyes és Stadler Károlytól származó „lexikon” részében ilyen formán: *Sandwich* (ang., ejtsd: szenduics), finom vajás kenyér- vagy zsemlye-szeletek, hússal, tojással, hallal stb. borítva (165). A „szótár” részben „borított kenyér” értelmezéssel (23). Ugyane kötetnek Pulszky Ferenc által írott Angol étkezés c. fejezetében ezt olvassuk: „[a londoni Cityben a tisztviselők] déltájban

elfogyasztják az otthon zsebre dugott két zsemlyeszelet közé tett hideg húst (*sandwich*)” (314).

A szendvicznek ez a kétféle értelmezése (azaz a Glück—Stadler-féle *egy* szelet kenyér valami rátett többlettel, és a Pulszky-féle *két* szelet kenyér közé tett húsféle) a két országban, azaz Magyarországon és az angol nyelvterületen kialakult és mindmáig uralkodó kétféle szendvicsstípusnak leírása. A mi magyar szendvicseink kétréteges luxus-finomság sokféle rátéttel, gyakran sok fantáziával megalkotva. Nem a jóllakásra való. A ferdén vágott vastag zsúrkenyér szeletekre épített fajtáját néha *zsúrszendvics*-nek hívják. A sonkás zsömlét (ami pedig nálunk a legközelebb áll az angol szendvicshöz) csak ritkán nevezzük szendvicznek. A hatalmas angol nyelvterület háromréteges szendvicsre viszont népeledelel, sokmillió tömegnek leggyakoribb déli (lunch) étke a munkahelyen vagy utazás közben. Éppen ezért általában sokkal egyszerűbb kivitelű, mint a mutatós magyar zsúrszendvicsek, de kiadós hústartalma folytán sokkal jelentősebb tápértékű.

Huszdik századi szakácskönyveink már recepteket is közöltek. A Hét szakácskönyve 1902-ben ezt írta: „A *sandwich* alapjában vajaskenyér, a legmagasabb hatványokig fölvíve. Mi, mint a vajjal, ezzel sem élünk bőven, újabban a tea révén, inkább terjed nálunk is” (297). Közölt három szendvicsreceptet is, s megemlítette, hogy a franciák *kanapénak* hívják a szendvicset. Harminc évvel később Az Ingyesmester szakácskönyve (1932., szerzője Magyar Elek) az akkortájt már szembetűnőbb szendvicskultuszt a polgári társadalmunkban mutatkozó „anglikanizálódás” jelének tekintette. Az ötórai tea és ami hozzávaló c. fejezetben különbséget tett a kétféle szendvics között. „Szakértő helyeken az igazi *szendvics*, mely tudvalevően két egymásra helyezett, vajjal megkent, kaviárral vagy inyenc falattal megtöltött zsemlye- vagy kenyérszeletből áll, elfoglalja a jogos helyét az asztalkákon az eddig divatos félszendvicsek mellett” (311). A 488—9. lapon több angolos és magyaros típusú szendvicznek közölte receptjét.

A magyar szendvicsstípus előfordult egyéb forrásokban is. Szamuely Tibor a Nép-szava 1910. december 8-i számában, a Kultúrképek magyar városokról c. rovatban ezt írta Nagyváradról: „A híres bihari gárda lézeng itt, mulat, kártyázik, adja a bankot, és ha kérde: hol a nemesi birtok, hol az ősi kúria, szóval pesti és nagyváradai nyelven: hol a dohány, hát akkor azt mondják, hogy dohány az nincs, de van valaki, aki szereti őket, aki pezsgőhöz, szendvicshöz, filet à la boeuf-höz juttatja őket: a nagy, a halhatatlan — Jézus Krisztus — a Tisza Pista.” Húsz évvel később Kosztolányi Dezső a Ribillió c. novellában a Nyugat 1931. január 16-i számában a 81. lapon: „Mit is lehet teához adni? *Szendvicset*, édestésztát. Zsúrkenyeret vásároltam, a szeletkéket bevajaztam, lazaccal díszítettem.” (Ugyanez a novella az 1936-i Tengerszem c. kötetében Kínai kancsó címen, 231.)

Mindkét idézet azt igazolja (különösen ha a Kosztolányi-novella tágabb esemény-háttérét is figyelembe vesszük), hogy nálunk a szendvics nagyon sokáig egy meglehetősen ritka inyencfalat, a választékos városi vendéglátásra jellemző jelenség volt. A húszas-harmincas évek majd minden szövegadata szerint mint délelőtti felszolgált finom italok vagy elegáns ötórai teázás kísérő elemét kínálták városias, nagypolgári környezetben. Ezért terjedt a szó csak lassan és aránylag szűk körben. Még a közelmúltban is a vendéglátóipar szaknyelvének terminus technicus-a volt. A világháborúk idején kísérletek történtek megmagyarosítására, „*rakott kenyér*-nek” nevezve. De a német *belegtes Brötchen*-ből szolgailag átültetett tükörfordítás egy percére se vert gyökeret. Nem is kár érte. Az angol szendvics fogalmának nem is felel meg. (Itt említjük, hogy *Viktoria sandwitsches* néven Duby Károly urasági szakács 1883-ban megjelent Magyar—francia szakácskönyvében a 851. lapon egy cukrászsütemény szerepel, két réteg cukros-vajas-tojásos-lisztes sült édesség, lekvárral összeragasztva. Ezt csak szilárd és réteges volta teszi szendvicsszerűvé, de egyébként nem az, mert a klasszikus szendvics sohasem édes.)

A legújabb időkben terjedni kezd a szó nem étkezési alkalmazásban is. Az asztali teniszezők *szendvics ütő*-nek neveznek egy olyan labdaverőt, melyet mindkét oldalán többféle rugalmas réteggel vontak be. A haditechnikában meg *szendvics lemez*-nek hívnak egy fajta műanyag páncélt. Ez két acéllemez közé fogott üvegszálas műgyanta réteg, mely lövedékek, repeszek ellen véd, és némileg még a radioaktív sugárzás ellen is. A könnyűszerkezetes építési módban manapság *szendvics falnak*, *szendvics tetőnek* nevezik az olyan építő elemet, melyben két lemez között hő- és hangszigetelő réteg található. Ezek az elnevezések nyilván nem magyar földön születtek, mivel bennük a 3-réteges angol szendvics képzete él. Ugyanezt a szemléletet találjuk nagy néha az Angliáról szóló úti beszámolóokban olvasható *szendvicsemler* összetételben. Angol eredetijét, a *sandwich-man*-t a Yolland-szótár 1905–07-ben így fordította: hirdetést vívó ember (elől s hátul lóg a hirdetés). A londoni utcáknak ezt a jellegzetes figuráját már 1840-ben megemlítette Szemere Bertalan, egy képviselőválasztás korteshadjáratát leírva: „Naponként 80–100 napszámos... hátán s mellén függő kettős táblákkal sétálgat az utcán” (Utazás külföldön 2: 18). Hasonlóképpen Tóth Lőrinc 1844-ben Úti tárcájában: „Minden nyomon hírlapokat kínáló, hirdetéseket osztogató, hasaik- 's hátaikon nagybetűs jelentéseket hordozó gyermekek” (16). Egyik szerző sem használta azonban sem az angol, sem a magyar összetételt, mely keserű humorral a két kartonréteg közé fogott élő emberi húst nevezi szendvicznek. Mivel nálunk a reklámnak ez a fajtája nem ismeretes, a *szendvicsemler* szó nem honosodott meg nyelvünkben.

Országh László

Rekettye. *Rekettye (Reköttye)* Kiskunhalas határában levő pusztá neve. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy 1658-ból fennmaradtak egy birtokper iratai, s bennük pontosan megkapjuk Rekettye pusztá elnevezésének hiteles adatait, jelentésének népi magyarázatát. A földrajzi nevet szinte születésében, keletkezésében szemlélhetjük.

Ismert tény, hogy valamely hely új települői új lakhelyükön és környékén legtöbbször átveszik az ott meglevő földrajzi neveket, de igen sok esetben ők maguk is új elnevezéseket adnak az új környezetnek, s nemegyszer olyan neveket használnak fel, amelyeket már régebbi lakóhelyükön megszoktak (vö. MNy. 32: 20,47: 374).

Itt is ilyen esettel van dolgunk. Halas ugyanis 1596-ban a török világban csaknem teljesen elpusztult, elnéptelenedett. 1626 körül azonban baranyaiak (főleg ormán-ságiak) „szállják meg”, és ők lesznek zömében a régi Halas újjáélesztői, fenntartói. Ezeknek az új lakóknak a nyelve, szokásai mindmáig uralkodó vonások Halas népének életében.

Ezek az új „megszállók” is átveszik az itt talált földrajzi neveket, de maguk is szerepelnek elnevezőként.

Az alábbi oklevél tanúsága szerint nagyon valószínű, hogy a halasi Rekettye pusztának is ők adták nevet.

Rekettye gyakori és régi természeti név pl. 1193: *raquatiquerec*, 1225: *Rakathia* (OkI Sz.). Névadója itt Halason a rekettyefűz (*Salix cinerea*). Az említett 1658-i oklevélből még talán az is világosnak látszik, amit pedig általában nehéz eldönteni, hogy ti. az illető növény „az egy területen való csoportos, tömeges előfordulása vagy ritkasága miatt, egy-egy példány előfordulásának feltűnő volta adta-e a nevet” (vö. Lőrincze L.: Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. 11).

Az 1658. október hó 21-én kelt oklevél szerint tanúkat hallgattak ki Pest, Pilis és Solt megye alispánja megbízásából *Rekettye*, *Karapály*, *Fejérföld* és *Eresztő* puszták felől, melyeket a nádor 1657. szeptember 4-én Agárdy András, Tornay Mihály és Cseh

Mihály s örököseik részére adományozott. A város ugyanis mind a négy terület adományozása ellen tiltakozik olyan indokolással, hogy az említett helyek közül kettő ugyan régi elnevezésű, de nem pusztá, s mindig Halashoz tartozott, a másik kettő: *Rékettye* és *Eresztő* pedig csak egészen új elnevezésű része az ugyancsak a városhoz tartozó földnek (Nagy Szeder István: Kiskun-Halas Város Története Oklevéltárral. I. Kiskunhalas, 1926. Oklevéltár. 32–4).

Farkas Gáspár tanú („Annorum circiter 105”) ezt vallja: „... ott egy Laposson költ egy kevés Rekettye vessző, az háborúság után, és hogy az Halast utokban meg szállották az Baranyai emberek, az Vessző rajta kelvén, tsak a vessző kedvéért nevezték *Rekettyének*: de az előtt a régi emberektől soha sem hallottam annak nevét *Rekettyének*” (Nagy Szeder i. m. 33). Tót Pál „Rekettyét és Eresztőt tsak azulta tudja *Eresztőnek*, *Rekettyének* lenni, miolta az Baranyiságból kiszakadt emberek Halasra szállottak, az előtt ő nem hallotta soha ezt a Nevet” (i. m. 33). Tóth Gergely szerint „a Szarkás homokja alatt egy Laposson költ egy kevés Rekettye vessző, és hogy a Várost Útokban az Baranyi népek meg ülték, tsak a Vessző kedvéért nevezték *Rekettyének*” (i. m. 34).

Rekettyét tehát ezek szerint a baranyai betelepülők az ott található rekettyefűzről nevezték el. Minthogy a vessző „egy kevés” voltát két tanú is kiemeli, valószínűnek látszik, hogy a rajta található vessző ritkasága miatt kapta a pusztá ezt a nevet.

Érdeemes e vallomások hitelességének alátámasztására az OrmSz.-ra hivatkozni, amelyben *Rekettye* (*Reköttye*) oszrói és *Kerekrekettye* (*Kerekreköttye*) vajszlói dülőneveket találjuk. Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a letelepülő nép ismerhette és használhatta ezt a földrajzi nevet régi lakhelyén is.

Bogárzó. *Bogárzó*-nak ma Debeák-Szarkás pusztá egy részét hívják Halason. Legrégibb előfordulását itt ennek az elnevezésnek az 1761/1772. évi, halasi határt ábrázoló térképen találjuk (Geometrica Delineatio Privilegiati Cumanicalis Oppidi Halas. Cum Omnibus suis Terrenis et Adjacentibus Praediis. Delineata Mense Aprili Anno MDCCLXI. Per Georgium Kováts Jurat. Geometr. transumpta Ao 1772 per Antonium Batta). Itt azonban nem Debeák-Szarkáson, hanem Tajó pusztán (Praedium Tajó) van feltüntetve: *Bogárzó Állas*. Egyébként Bogárzóra mint határnévre már 1717-ből is van adat Szeged környékéről (vö. Inczei Géza: Szeged környékének földrajzi nevei. Nyelvtudományi Értekezések 22. 1960. 17).

Nyilvánvaló, hogy a pásztorkodás, az állattartás köréből vett műveltségi névvél van dolgunk. A barom bogárázásáról kapta a nevét ez a pusztarész. A barom *bogáráása* kifejezés általában a bogaraktól (légy, bögöly, szúnyog) csipkedett, szúrt állat nyugtalan magatartását, futkosását, esetleg elfutását jelenti pásztornyelven. Így találjuk 1490-től Comenius Januájától kezdve szótárainkban (vö. CzF., NySz., MTsz. ÉrtSz., TESz.). Mellékesen a jókedvében ugrándozó jószágáról is azt mondja a népnyelv: *bogárzik*. Sőt használják ezt a kifejezést a párzási időszak futkosó, nyugtalan viselkedéséről is.

Mindebből azonban nehéz a *Bogárzó* dülőnév keletkezését pontosan levezetni. A *Bogárzó* név rögzítődése a határ egy bizonyos helyéhez elgondolkoztató. Az a körülmény, hogy a bogarak csipik az állatokat, és azok nyugtalanok, ide-oda futkosnak, vagy hogy jókedvükben ugrándoznak, párzás idején nyugtalanul viselkednek, az egész határra jellemző, nemcsak annak egy bizonyos részére. Ha a határnak csak egy bizonyos részét hívják *Bogárzó*-nak, akkor kell, hogy annak a bogárázással más kapcsolata is legyen, mint csak a pusztá helyszín. Olyan tulajdonságának kell lennie, amely csak arra a bizonyos határrészre jellemző. Figyelemre méltó az is, hogy 1761-ben a halasi határnak egy egészen más részét, a maitól mintegy 15–20 kilométernyire esőt nevezték így. Bizonyára a határban több helyet is nevezhettek *Bogárzó*-nak, véglegesen földrajzi névvé azonban csak a Debeák-Szarkáson levő vált.

Hogy a bogárázásból kell kiindulnunk, nem kétséges, de nem a fentebb tárgyalt

értelemben. Már elhalt régi öreg halasi emberektől nyert értesüléseim teljesen megegyeznek erre vonatkozólag azzal, amit Tálasi István így ír le: „Különösen nehéz a barom őrzése bogárázás idején. Rendszerint pünkösöd előtt — míg az iglice ki nem hányja fejét — *bogárázik* a jószág. Ez a högyösseggű bogár az állat körme közé bújik, és igen nyugtalanítja. Megtörténik, hogy fájdalmában harmadik határba is elkatangol a kínlódó jószág. Bogárázás kezdetekor a barmot homokos vagy vízenyős helyekre terelik, ahol a körmük közé behatoló víz vagy homok megöli az élősdit. Ezeket a területeket a pásztorok *bogárázó*-nak nevezik, hogy pedig az őrzés biztonságosabb legyen, ilyenkor nappal is lóháton *őrzik* a marhát” (Tálasi István: A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1936. 70).

Ezek után érthető, miért lehetett hát két *Bogárázó* is a halasi határban. Eleinte köznévként élt a *bogárázó*, mint pl. *áztató* valamely kendertermő vidéken, s alkalmi megnevezése a helynek. Lassanként azonban egy bizonyos helyhez kötődő dülönév lett, miután a bogárázásra alkalmas homokos vagy vizes terület már elvesztette régi igazi funkcióját, sőt elhomályosult a pontos emléke is. A mai *Bogárázó* területének vizes jellegét jelzi még 1808-ban is Tooth János: „Találtnak ezen város határán több rendbeli tavak, nádas rétek, ilyenek . . . 11, *Bogárázó nevezetű víz*” (Tooth János: Szabad Kis Kun Halas városa története. Nagykőrös, 1861. Újra: Nagy Szeder István: Adatok Kiskun-Halas Város Történetéhez. III. Kiskunhalas, 1926. 266).

A *Bogárázó Állás* elnevezésben az *állás* a halasi pásztorkodásban a félszilaj állatok számára kiszemelt természetes enyhelyt jelentette valamely kisebb erdő vagy bucka szélvédett oldalán minden mesterséges védelmi berendezés, fedél stb. nélkül. Az 1761/1772-i térképen még szerepelnek a *Bogárázó Állás*-on kívül *Torma István Állása*, *Nádas Állás* Fehértó pusztán, *Borzas Állás* Balota pusztán, egy másik *Nádas Állás* Bodogláron mint nevezetes állások. Az 1940-ben megjelent Nagy Szeder István-féle térkép (Kiskunhalas megyei város) már csak egy állást tüntet fel *Rózsásállás*-t Pirtó pusztán.

A ma *Bogárázó* néven ismert pusztarész mellett is eredetileg ott lehetett az *állás* utólag, csak később maradt el, de magában is főnevesülhetett mint földrajzi név.

Takol. Kiskunhalas és az Ormánság közötti kapcsolatra nemcsak a földrajzi nevek utalnak, hanem a tájszavak is sok esetben közös forrásra mutatnak. Ezek közül való ez az érdekes szó, amely csak az OrmSz.-ban található meg. Itt azonban kissé homályos a jelentése, mert csak igeekötős alakban fordul elő: *takol* (n. ?) *beletakol* belétakó ts. i. 'belever' — „Úgy *belétakóta* a fejibe, hoty sas feledi ő”; „Útty kő mindönd belétakóni a gyöngé fejibe.”

Tehát a *takol* szó így körülbelül ezt jelentené: 'ver'.

A halasi népnyelvben is megvan ez a szó, mégpedig igeekötő nélküli és egy igeekötős formában is, úgyhogy pontos jelentését, sőt talán eredetét is megfejtethetjük. A halasi példák a következők: „Asz kérdőszte, hum van a földem. Vátig *takótam* neki, nem akarta mögérteni”. Ha nem magyar nyelvű egyén próbált a halasi magyar paraszttal beszélni, e hasztalan kísérletről a halasi magyar így számolt be csalódottan: „*Takóta* ű szögény a maga nyēvin, hogy mit akar, de én nem értöttem, mit mond.” Megvan ez igének a halasi népnyelvben az *el-* igeekötős alakja is. „*Ētakótam* neki tüvirű-högyire, hogy mit hogyan csinájjon.”

Ezekben a példákban a jelentése kétségtelenül 'magyaráz, elmagyaráz'. Az ormánsági *beletakol* is voltaképpen 'belemagyaráz', csak az adott példában a *bele-* igeekötővel úgy érezzük, megszokottabb, találóbbr a *belever* ige másodlagos jelentésével kifejezni, mint Kiss Géza is teszi.

Ez a 'magyaráz' jelentés talán elvezet a szó származtatásához is. A *takol* -l képzős származékige, alapszava *tak-* vagy *tako-*. Nem nehéz ebben felismerni a szláv nyelvek *takō* 'így, úgy' szavát. Az *így, úgy* a magyarázatnak, a felvilágosításnak és oktatásnak

legtöbbször használt mutatószava. Az ismert magyar népmesében is a szarka, midőn a vadgalambot meg akarja tanítani a fészekrakásra, így magyaráz (mondhatnánk: *takol*) türelmesen: „Csak *így*, csak *úgy*, csak, csak, csak!”

A szó képzése jól illeszkedik abba a magyar igeképzési csoportba, amely -z vagy -l képzővel az alapszó többszöri hangoztatását, mondogatását jelzi. Ilyenek pl. *éljenez*, *hajráz*, *újráz*, *adtáz* (*ebadtáz*, *fékomadtáz*, *ördögadtáz*), *szedtevetézt*, *jajveszékel* stb. Sokszor bizonyos fokig tréfás hangulatú, játszi képzésmóddal van dolgunk, mikor az alapszó valamely idegen nyelv egyes jellegzetes szava vagy kifejezése: *meákulpáz(ik)* = *meákulpá-t* mondogat → 'mentegetőzik, vádolja magát, megbán'; *abcugol* = *abcug-ot* mondogat → 'lepisszeg, lehurrog'; *hókuszpókuszol* = *hókuszpókusz-t* mondogat → 'bűvészkedik, varázsol, szélhámoskodik'; *kótyavetyél* = *kótyavetyé-t* mondogat → 'árverez, elpredál' stb. A halasi népnyelvből még meg lehet említeni: *krucifikszel* = *krucifiksz-et* mondogat → 'káromkodik, szitkozódik' (magyar alapszóval is van: *istenöl* = *isten-t* mondogat → 'káromkodik, szitkozódik'); *ojvékol* = *ojvék-ot* (oh weh!) mondogat → 'jajgat'; *cvancigol* = *cvancig-ot* mondogat → 'németül beszél' stb.

A *takol* ebbe a második csoportba tartozónak látszik. Az alapszó lehetne a szlovák *tak* és a szerb-horvát *tako* egyformán. Tekintve azonban, hogy az Ormánság a szerb-horvát határ szomszédságában fekszik, és hogy Baranyában is van délszláv lakosság, a *takol* inkább a szerb-horvát *tako* ('így, úgy') magyar -l képzővel ellátott alakja lehet. A képzésmód teljesen azonos az ugyancsak szerb-horvát származású *kótyavetyél*-el.

Így a halasi *takol* jelentése: *tako-t* mondogat, azaz 'magyaráz'; az *eltakol-é* 'el-magyaráz'. Az ormánsági *beletakol-é* pedig 'belemagyaráz, belever'.

Sütő József

Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet. Budapest – Bukarest, 1970. Kriterion, 318 lap.

H. Hatzfeld azt mondta 1953-ban T. Vianu: *Arta prozatorilor romîni* (1941. Bucureşti, 454 l.) című művéről: „... is actually the only style history of prose we have.”¹ A helyzet a román nyelvek területén azóta sem változott (Hatzfeld ui. nem ismerte el Lanson összefoglaló áttekintését prózastílus-történetnek s minthogy ezzel mindenképpen egyet lehet érteni, így a franciáknak sincs). A magyarban ezzel szemben Szabó Zoltán úttörő munkája révén megszületett az első stílustörténet; nevezzük vázlatnak, nevezzük vezérfonálynak, mindegy: az érdem a szerzőé, aki erre a nagyon nehéz és hálátlan feladatra vállalkozott; a XX. századot leszámítva, előtanulmányok alig álltak rendelkezésre, mindent magának kellett megalkotnia.

Az alábbiakban a mű felépítésével és bizonyosalapvető „hozzáállás”-sal kívánunk foglalkozni; bírálatot is gyakorolunk, előadva saját, minden eddigi tanulmányunkban nyíltan vagy hallgatólag képviselt álláspontunkat, amely eltér a szerzőétől. Hangsúlyozni kívánjuk — és a befejezésben ezt világosan megmondjuk — ezzel nem akarjuk kisebbiteni a szerző érdemeit, nem akarjuk elvitatni fáradozásainak eredményeit; jól tudjuk, milyen nehéz akár a legkisebb stilisztikai kérdésben is álláspontot kialakítani, mennyi munka szükséges egyetlen találó példa kiemeléséhez és megvilágításához. Azért fejtjük ki álláspontunkat, mert nem egyezik a szerzőével; a stílus kutatások erősödése folyamán nyilván több álláspont fog születni, s csak lassan-lassan alakulhat ki valami végleges. Félreértések elkerülése végett: nézeteink nem filozófiai igényűek; a gyakorló nyelvész módszertani problémáit akarjuk taglalni, rá akarunk világítani azokra a nehézségekre, amelyek jelentkeznak számára, amikor a konkrét nyelvi anyag elemzése nyomán a fejlődés fonalát, a körök közti összefüggést ki akarja jelölni.

*

1. Ahogy a román előd (mert nem lehet kétséges, hogy az általa jól ismert és nagyrabecsült Vianu legalább mint ösztönző példa hatott rá), úgy Szabó Zoltán is több író és — eltérően Vianutól — több költőt egy címke alá vesz periodizációs elképzeléseinek megfelelően. A korszakolási igény tehát közös, de ennek ellenére kettőjük közt hangsúlybeli és nem is jelentékeny eltolódás van: Vianu a csoportoknak nem tulajdonít túl nagy jelentőséget; az elsőbe pl. a retorikus írók, a másodikba a kezdődő realizmus írói, az ötödikbe a „tudós” írók, a hetedikbe az esztetikus és intellektuális beállítottságú írók, a tizenegyedikbe a képzelet alapján alkotók kerültek. Látható, hogy a címkék voltaképp ötletek, a memória számára kitalált elnevezések, az összefüggések, kapcsolatok egy-egy csoporton belül rendkívül lazák. Szabó Zoltán — megítélésünk szerint — Vianuval szemben eltúlozza a korszakokat, és így a periodizációt; több főcsoporttal és sok alcsoporttal dolgozik, és ezzel az áttekintést nemhogy könnyíti, ellenkezőleg, nehezíti.

¹ A Critical Bibliography of The New Stylistics. Chapell Hill, 1953. 202.

Először is négy nagy egységet különböztet meg; ezek: 1. Az irodalmi írásbeliség kialakulásától a felvilágosodásig; 2. A stílusreform és a nyelvújítás kora; 3. A népies stílusforradalomtól a Nyugatig; 4. A Nyugat stílusforradalmától a jelenig. Az első nagy korszakot a 24–99., a másodikat a 100–170., a harmadikat a 171–237., végül a negyediket a 238–306. lapon tárgyalja; a mű többi része általános elvi bevezetés, illetőleg különféle mutatók. Nem értjük, miért volt szükség erre a „nagy” korszakolásra, amikor — megítélésünk szerint — egységes stílusjegyeket feltalálni egyikben sem lehetséges. Egyáltalában nem meggyőző például a „forradalmi jelentőségű stílusujítást” (Kazinczyét, Petőfiét és Aranyét, ill. a Nyugátét) korszakhatárnak kijelölni abban az értelemben, hogy a magyar prózai és versi stílus ilyen módon négy nagy egységre oszlik.

Annál kevésbé sem szükséges ez a négy „nagy korszak”, mert számtalan kategória segít a tájékozódásban, illetőleg segítene, ha ezek az alcsoportok nem volnának gyakran függetlenek maguktól a stilisztikai tényezőktől. Nemritkán azt találjuk, hogy az alcsoportok irodalomtörténeti és művészettörténeti leírásokat, jellemzéseket tartalmaznak; aszerző ezeknek a sajátosságoknak a vetületét várja el a stilisztikai ábrázolástól, vagyis az írói és költői nyelvi jellegzetességek és az irodalomtörténeti, de főként művészettörténeti ábrázolás közé szívesen tesz egyenlőségi jelet, vagy húz párhuzamot.

Példája ennek a módszernek a rokokó stílus elhelyezése abba a nagyobb egységbe, amelyet barokknak keresztelt el. Van tehát az első nagy egység, a már említett korszak, amelyet „Az irodalmi írásbeliség kialakulásától a felvilágosodásig” elnevezét viseli. Azon belül három kategória található: 1. a XIII–XV. század; 2. a reneszánsz; és 3. a barokk korszak. Mármint az utóbbi, tehát időrendben a harmadik feloszlik, mert az irodalomtörténet és a művészettörténet így kívánja: a) a manierizmusra; b) a barokkra; végül pedig c) a rokokóra. Ebből a felosztásból két lényeges fogatékosság származik; a manierizmust nyelvtanilag nem tudja elhatárolni a barokktól, illetőleg nem tud világos körvonalat adni az elsőnek, amely — jellemzésében — a másodikkal egyező jellegzetességeket tüntet fel. Ennél súlyosabb azonban a rokokót úgy felfogni, mint a barokknak egy késői változatát. Ez igaz lehet művészettörténetileg, semmiképp sem igaz nyelvi-stilisztikai szempontból. Nézzük az első alcsoportot, a manierizmust.

Rimay² jellemzik „bonyolult, szövevényes, nehezen érthető mondat szerkezetek”, az „érzéki hatású képek; *bűnöm piros szennye, elméje bársonya*. S még inkább azok, amelyek érzéki érzeteket és feltűnő társításokat tartalmaznak... Verselési technikájában manierista sajátosság a bravúroskodás, a mesterkélt és játékos rímelés (... *szelence, kemence, Velenec*)”. (67.)

A barokk mondatot hasonlóképpen meghatározza „a szavak tetszelgő szaporítása... a halmozódó szófüzerek tagjait meglepő ellentétek kötik össze” (76). De nemcsak a halmozás teszi bonyolulttá a mondatot, hanem a sokféle elágazás is. ... A túldíszítettségből és az elágazások kuszaságából fakad a barokk mondat szövevény. Az olvasó szeme azonnal megakad a hosszú, tekervényes, értelmét eltévesztő mondatformákon [és következik egy Gyöngyösi-idézet, de a szerkezet kifejtése nélkül]. ... A díszítő halmozást olykor a verselés emeli még jobban ki. ... Koháry István hasonló hangzású szavakkal alkot belső rímeket (itt következik az idézet) (77). „A barokk költők kedvelt fogása a játékos és csilingelő rímelés, a belső rímek és az echo alkalmazása, és sok más ... hatásos, feltűnő verselési eljárás. ... Leleményes nyelvi fordulatok, szójátékok és csattanók fokozzák a hatást”. (78).

² Manieristák volnának szerzőnk szerint stílusukban: Rimay János és a köréje csoportosuló költők, aztán Prágai András „*Fejedelmeknek serkentő órájával*, a század eleji kegyességi iratok szerzői, mint Pécsi Lukács, Mihálykó József és Thordai János énekszerző.

Szabó Zoltán jellemzése nem különbözteti meg a manierista és a barokk stílust, ugyanazt mondja mindkettőről, legfeljebb az elsőről rövidebben beszél, mint a másodikról, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a barokk stílusról beszélve két lap jut a képeknek, másfél lap a szóhasználatnak, továbbá azt, hogy külön foglalkozik Pázmány Péter, Zrínyi Miklós és Gyöngyösi István stílusával, míg a manierizmust mindenestül három lapon elintézi. Megítélésünk szerint — hogy a konkrét példánál maradjunk — a manierista fejezet felesleges, a barokról szóló általánosságok is elmaradhatnak, hiszen az egyes íróknál a nyelvi konkrétumok kiemelhetők még akkor is, ha például Zrínyi Miklóst a legkevésbé barokk jellegű írónak tartjuk (81).

Veszélyesek a művészettörténeti általánosítások felhasználása a stílus nyelvi formáinak értelmezésére. Ide tartozik szerzőnknek az az állítása, mely szerint a reneszánsz ellenlábas a barokknak; a reneszánszt jellemzik a zárt formák, a klasszikus nyugalom és kiegyensúlyozottság, az egyszerűség és harmónia formai tökélye, ezzel szemben a barokk laza, nyugtalan szerkesztés, nyugtalanság és lendület, tetszelgő díszítettség (78). Ezek az általánosítások nem segítik a nyelvi stíluskutatót; még a mennyiségekkel és nagyságrendi adatokkal dolgozó strukturalista szemlélet is, jóllehet sok finomságot nem észlel, méréseivel és gyakoriságvizsgálatával sokkal közelebb áll a reális és nyelvi stíluselemzéshez, mint ezek a más diszciplínában esetleg használható, ám a nyelvi stíluskutatásban teljességgel figyelmen kívül hagyható megállapítások.

A reneszánsz stílust, amely voltaképp a Decameronban kidolgozott, a liviusi mondat szerkesztést utánzó, alárendeléses, főnévi és melléknévi igeneves szintagmákkal teli, zsúfolt mondaton nyugszik, egyáltalában nem nevezhetjük sem nyugodtnak, sem kiegyensúlyozottnak, sem harmonikusnak, sem egyszerűnek, sem a forma tökélyének. A nyugtalannak nevezett barokk körmondatra mindezek sokkal inkább vonatkoztathatók. A gondos elrendezés, továbbá a szabályos és ritmikus felépítés, a pontosan elhelyezett mondatrészek, ill. fő- és mellékmondatok folytán a barokk mondatot sokkal inkább meghatározza mindaz, amit Szabó Zoltán a reneszánsz stílusnak szánt, az egyszerűség és a harmónia. A párhuzamos szerkesztés, a viszonylag szűk kötőszóhasználat sokkal áttekinthetőbbé teszi a barokk mondatot, mint a reneszánsz mondatot. Kétségkívül részletesebb mondatelemzések ebben az esetben segítették volna a szerzőt a helytálló meghatározásban. A nyelvi elemzést nem lehet a művészettörténet fogalmainak alkalmazásával pótolni.

Hogy hová vezet a művészettörténeti szemlélet elsődlegessége, arra az a legjellemzőbb, hogy a barokk korszakhoz számítja Mikes és Faludi rövid mondatos prózáját, azt a stílust, amelyet egyébként igen jól jellemez akkor, amikor az írókkal egyénenként foglalkozik: „Mikes nem bonyolult, barokkosan elágazó, hosszadalmas mondatokat, hanem rövideket és egyszerűket szerkeszt. Mondatkötése olyan, mint a jó mozaik: a részek szépen illeszkednek egymáshoz. Az egymásba simulást semmi sem zavarja, sehol egyetlen dőccenés. ... Jelzői, egyszerű szókapcsolatok, akár hosszabb láncok, rendszerint azért élénkítő hatásúak, mert ellentét lappang bennük ... alig használ latin szavakat és latinos szerkezeteket ... megszólaltatja az élőnyelvet” (93–4). „Faludi a hosszadalmassággal és nehézséggel szemben rövidsége és fordulatosságra törekedett, és eszményének tekintette a választékosságot és a műgondot” (96). Kitűnő megállapítások, csak azt sajnáljuk, hogy a szerző nem hatol mélyebbre, és nem ad részletesebb elemzéseket a rövidmondatosság igazolására és bemutatására.

Amennyire helytálló és hiteles a két XVIII. századi prózaíró mondattani jellemzése, annyira elhibázott kettőjüket stilisztikailag a magyar rokokó képviselőinek tartani oly módon, hogy mindenáron ki akarjuk mutatni a rokokó nyelvi stílust. Semmiképpen sem fogadható el az a nézet, hogy a rokokó átmenet a barokk és a felvilágosodás közt (91), legalábbis stilisztikailag egészen más a helyzet. Még kevésbé áll meg — a stílus és

mondatszerkezetek szempontjából — az az eljárás, hogy a rokokót a barokk korszakhoz csatoljuk, vagyis Mikest és Faludit abban a fejezetben tárgyaljuk, mint Pázmányt, Zrínyit és Gyöngyösit.

Ellenkezőleg: megítélésünk szerint a rokokót, majd a klasszicizmust és a szentimentalizmust egybe kell venni, XVIII. századi korstílusnak kell felfogni éppen azért, mert a szerkezetek nagyfokú egyszerűsödése megy végbe. A legfontosabb stilisztikai tény, legalábbis a nyelvi elemzés szemszögéből az, hogy míg a XVII. századi próza vagy vers nagylélegzetű és sajátosan ritmikus felépítésű mondatokat hoz létre (ezek elemzése éppen a nyelvi stíluskutató feladata), a XVIII. század, a felvilágosodás prózája (— nyelvi stilisztikai szempontból másodrangú, hogy a korszakban volt-e rokokó, klasszicizmus és szentimentalizmus: ezek irodalomtörténeti és művészettörténeti fogalmak, kevéssé hasznosíthatók a nyelvi stílus érdekében —) egyszerűsödött; a nagy mondatok helyébe rövidebbek léptek. A stíluskutató feladata megmutatni, milyenek ezek a rövid mondatok, ti. igen sokfélék lehetnek. Feladata megkeresni az alárendelés mértékét és jellegét, de igen súlyos feladata megvizsgálni a beszélt nyelv szerepét. Nyilván lehetnek árnyalatok: az egyszerű, szabatos, világos, rövid mondatos próza ugyanis távolról sem azonos a beszélt nyelvvel, sőt ellenkezőleg: a beszélt nyelvi formák sokszor jelentékenyen megbontják a stílus linearitását, terjengőssé teszik, s főként a koralitás szempontjából jelentékenyen módosítják a mondatfűzést, mint ez Tömörkényinél és Móránál jól szemléltethető.³

Ha ez így van, ha tehát a barokk utáni stíluskorszak a felvilágosodás, akkor értelemszerűen külön lehet tárgyalni a romantikát és utóromantikát; jelenleg ugyanis Szabó Zoltán sajátos szemlélete folytán a rövid mondatos Bessenyei, Báróczi, Kazinczy, Kármán és a patetikus Vörösmarty a második nagy korszakhoz tartoznak, nevezetesen ahhoz, amelyben a stílusreform és a nyelvújítás korát taglalja a szerző, tekintettel arra, hogy a klasszicizmust, a szentimentalizmust és a romantikát egy egységnek fogja fel. Viszont a harmadik nagy kategóriába, „A népies stílusforradalomtól a Nyugatig” című korszakban szerepel — számunkra teljesen felfoghatatlanul — Eötvös, Kemény, Jókai Vajda János, mint az utóromantika képviselői Petőfivel, Arannyal együtt.

Nem mondunk semmi újat, ha azt kívánjuk, hogy a kezdeti és későbbi romantikus írók, költők egy nagy stíluskategóriába kerüljenek. Azon belül aztán az egyéni jellemzések-nél rá lehet mutatni a különbségekre, finomítani lehet az általánosabb vonásokat. Mint-hogy Szabó Zoltán fejtegetéseiből is kiderül a szónoki technika, az ismétlődések, párhuzamok, bővítések jelenléte egyaránt Vörösmarty, Eötvös, de még a fiatal Jókai prózájában is, kézenfekvő ezt a nagyon fontos mondatstilisztikai tényezőt olyan alapvető sajátosságnak felfogni, amely magát a korstílust meghatározza. Az más kérdés, hogyan jelentkezik a konkrét realizáció a versben és hogyan a prózában; milyen a mértéke az egyik-nél és a másíknál.

Ha így járunk el, akkor a harmadik nagy szakaszt megszabadítjuk egy nehezen odaillő stilisztikai problémakörtől, és az valóban fenntartható Petőfi, Arany és a realista irodalom különféle képviselői számára, akik közül Szabó Zoltán főként Mikszáthot méltatja figyelemre, kiemelve Mikszáth mondatainak „élőbeszéd íz”-ét és azt, hogy „a széppróza stílusa Mikszáth műveiben talált rá végleg a realizmus útjára” (229).

Az utolsó fejezet a Nyugat stílusforradalmától a jelenig, nagyjából a második világháborúig vizsgálja a stílust; a szerző Babits, József Attila és Szabó Lőrinc elemzésével zárja a kötetet. Mintha itt a konkrét nyelvi elemzések megszapordtak volna, a szerző több nyelvi ténytet mutat be, mint korábban: Ady, József Attila nyole-nyole lapot, Móricz

³ Herczeg Gyula: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja. Nyr. 87 (1963): 203 kk.

Zsigmond hetet kap; ezzel a terjedelemmel csak Petőfi és Arany János versenyezhet Krúdyról viszont alig emlékezik meg.

Nem értünk egyet azonban itt sem a művészettörténeti kategóriák és a nyelvészeti tények közti párhuzammal. Azzal sem, hogy a harmadik nagy szakasz végén, de a negyedik nagy szakasz előkészítő fázisaként megalkotja mint nyelvi stilisztikai egységet a szecessziót: disztinktus, festészeti látásmód, színhatások kedvtelése, a jelzők dús festőisége, zeneiség.⁴

Szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus: mindezek a szerző számára elsősorban művészeti fogalmak, amelyek természetesen és szabályszerűen tevődnek át az irodalomba és a nyelvi stílusba. Ez a szerző fontos alaptétele, és ennek a felfogásnak a jegyében érinti az olyannyira jelentős — és a modern magyar prózát szinte napjainkig így vagy úgy jellemző — nominális stílust, amelynek a keletkezése elsősorban az újságnyelvvel, a technikai civilizáció gyorsaságigényével, a megkonstruált, jól megszerkesztett mondatok lassúságának türelmetlen elvetésével függ össze nálunk is, máshol is.⁵ A társadalmi mozgás hatásának feltételezése nem merül fel szerzőnknél; annál inkább a festészet hatása: a nyelvi impresszionisták eljárása nyomán náluk jelentkezett először jelentékenyebb mértékben a nominális stílus, amely „hasonlít a pointillista festőéhez: keveretlen színekből apró pontokat rak egymás mellé, és ebből keveredik ki a néző szemében a képegyeség.” (259. l.) Hiányoljuk, hogy a szabad függő beszédet nem tárgyalja olyan mértékben, ahogy jelentősége megérdemelné. Megítélésünk szerint a nominális stílus különféle fajtái és az ige központú expresszionizmus mellett ez a technikai újtás a harmadik legfontosabb tényező a modern magyar stílus kialakulásában.⁶ Bár szerkezeti-egészen másként, de alapvető szerepében a szabad függő beszéd is — anominális stílushoz hasonlóan — felbontja a hagyományos, szabályosan szerkesztett, a nyelvtani logika szerint felépített, bizonyos értelemben véve retorikus lendületű mondatot. Az egyetlen rövid idézet Móricztól kifogástalan, de mégsem érezteti a style indirect libre-nek azt feloldó jellegét, hogy ti a hosszú (és ez a lényeg) belső monológokat életszerűvé, szemléletessé teszi, úgyhogy az írónak megadja a korábban alig-alig ismert, az oldottabb szerkesztést nyelvilag lehetővé tevő módokat. Célyszerű lett volna a Móricztól származó két, expresszionistának nevezett idézetet elhagyni, mindkettő a Jószerencsétől származik (270 és 283), nem jellemző az expresszionizmusra, amelyet sajátos igei szintagmákkal lehet leginkább szemléltetni. Ebből a szempontból a Szabó Dezsőtől vett idézet sem találó; a lényeg az igei állítmány, az alany és tárgy közti szokatlan, de egyúttal igen erősen dinamikus kapcsolat, mint ahogy ezt az alábbi két példa jól szemlélteti: „A kór házbán nagy volt az önkéntes ápolónők serege. Széthízott, kibajuszosodó *dámák*, nyafka milliomos *rüfkék*, özvegy keresztény *kisasszonyok riszálták hazafias jótékonyságukat* a halál zsúfolt előszobájában” (Szabó Dezső: Az elsodort falu. Genius, é. n. 2: 36). „Nemzetközi rothadt *arisztokráciánk sportolta a maga politikáját, vadászta a maga érdekeit* s nem sajtógtak fel benne a megégett ország sebei” (uo. 3: 138—9).

*

2. Próbáljuk levonni a tanulságot mindabból, amit elmondottunk. Szabó Zoltán műve figyelmeztet bennünket a magyar nyelvtudomány egy immár állandósult adósságára; annyi nemzetközi rangot biztosító eredmény után eljött az ideje egy nyelvészeti igényű, a nyelvi tények részletező elemzésén alapuló stílustörténet megalkotásának.

⁴ Ha már a szecessziót, mint nyelvi stílust taglaljuk, a zeneiség elemzésekor kézenfekvő lett volna Szomory stílusának több-kevesebb részletességgel való tárgyalása. Ám Szomorynak még a neve sem fordul elő a műben.

⁵ Herczeg Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr. 80 (1956.); 40 kk. és 204 kk.

⁶ Ua.: Móricz Zsigmond stílusa. Stilisztikai tanulmányok, 1961. 240—329.

De milyen legyen ez? Szabó Zoltán műve után egyes kérdésekben talán tisztábban látunk. Vitathatónak érezzük mindenekelőtt a próza és vers állandó vegyítését; ezt annak ellenére sem tanácsoljuk, hogy készségesen elfogadjuk például a prózastílus és a vers mondatszerkesztésének egyes korokban megmutatkozó kölcsönhatását. Inkább egy prózaközpontú stílustörténetet képzelnénk el, amelyben a vers legfeljebb mint a korstílust szemléltető cőllal szerepel. A verstörténetet — megítélésünk szerint — önállóan, külön kell tárgyalni, hiszen van autonóm verstan; azonkívül, hogy ma tudjuk már: a verstant funkcionálisan kell vizsgálni stb.

Rendkívül óvatosan kell bánni a korszakokkal. Nehéz volna a korstílust vagy bizonyos stílári divatokat tagadni, következésképpen kézenfekvő nagyobb egységek létrehozása. Ezek azonban nem a művészettörténeti vagy irodalomtörténeti tényeknek, fogalmaknak vagy terminológiának a függvényei, hanem több író jellemző mondat-tani vagy szókészleteti sajátosságok együttes és meghatározott gyakorisággal történő jelentkezése, több közös vonás foglalatái. Azt is hangsúlyozni kell, hogy nem nyelvészeti tények illusztrálása a cél, tehát az egyes írók ne mint példaanyag szerepeljenek, hanem — ellenkezőleg — a stílustörténet író- és műközpontisága elsőrendű szempontként veendő tekintetbe: az egyes nagyobb egységeken belül meghatározott írókat és meghatározott műveket elemezzünk.

Mi legyen a nyelvi tárgyalás alapja? Mindent nem lehet adni; éppen ezért a mondatstilisztikai mint legjellemzőbb és a kifejezést leginkább meghatározó tényezőknek elsőbbséget kell kapniuk. Úgy gondoljuk, hogy a mondat szerkezetek: az összetett mondat felépítése, a közlésmódok struktúrája (egyeses beszéd, függő beszéd, szabad függő beszéd) mélyreható elemzése a kifejezés egyik leglényegesebb formája; ha valahol, akkor itt van szükség tudományos elmélyülésre, hogy az általánosságban mozgó megjegyzések helyébe (Petőfi... „közvetlenül és egyszerűen, minden áttétel nélkül mondja el azt, amit kifejezésre méltónak talál. Közlésmódja egyes, közvetlen; olyan, mint amilyennek önmagát jellemezte [...] Petőfi egyéniségének nyíltsága megegyezik a népdalok közvetlenségével”. Szabó Zoltán i. m., 177. l.) konkrét és a kor színvonalán álló tényrőgzítések lépjenek. Nem kell elvetni a gyakorisági vagy mondat-hosszúsági vizsgálatokat sem — utalunk például Zsilka Tibor cikkére a Helikonban (1970, 351—62) vagy Deme Lászlónak Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata című művére (Budapest, 1971), nem túlhatva a számadatok és grafikonok szerepét, s természetesen mellőzve az általános nyelvészeti vonatkozású, konkrét anyaghoz nem illő módszertani fejtegetéseket. Másodsorban mint szintén jellemző adat állhat a szókészlet racionális, nem eltűlt mértékű bemutatása. Ahol indokolt, szó lehet a képlátás ugyancsak ésszerű keretek közt maradó taglalásáról is.

Hogy ezekhez a szempontokhoz eljutottunk, hogy az önvád súlyával nehezedik ránk a megíratlan magyar stílustörténet hiánya, azért Szabó Zoltánt és művét illeti a köszönet.

Herczeg Gyula

Nyelvművelő cikkek sajtószemléje

1965—1966

A jelen szemle 1965 és 1966 sajtójának nyelvművelő cikkeiről folytatása azoknak a sajtószemléknek, amelyeket — Bencédy József kezdeményezését (vő.: 1954. Nyr. 79: 242—6, 359—65, 466—73; 1955. Nyr. 80: 381—6, 482—8; 1956. Nyr. 81: 496—502) folytatva — az ELTE magyar nyelvészeti tudományos diákköre immár tíz éve rend-

szeresen készít (vö.: 1957—1958. Nyr. 85: 356—65; 1959—1960. Nyr. 87: 477—89; 1961—1962. Nyr. 91: 80—91; 1963—1964. Nyr. 93: 147—59).

32 újságot, hetilapot, folyóiratot és szaklapot néztünk át. Közülük a következők tartalmaztak nyelvműveléssel és helyesírással kapcsolatos cikkeket: újságok: budapestiek: Esti Hírlap, Magyar Nemzet, Népszava; vidékiek: Északmagyarország, Hajdú-Bihari Napló, Vas Népe, Somogyi Néplap. Hetilapok: Élet és Irodalom, Orvosi Hetilap, Rádió- és Televízióújság. Folyóiratok: Élet és Tudomány, Könyvtáros, Köznevelés, Magyar Grafika, Napjaink, Új Írás. Szaklapok: Elektrotechnika, Geodézia és Kartográfia, Gyorsírók Lapja, Kohászati Lapok, Közalkalmazott, Közlekedési Közlöny, Magyar Kémikusok Lapja, Műszaki Élet, Öntöde, Szocialista Posta, Typographia. Nem foglalkoztak nyelvművelési kérdésekkel a következő lapok: Népszabadság, Kisalföld, Kortárs, Valóság, Bányászati Lapok.

A gyűjtést a következő, 1969—70-ben első- és másodéves magyar szakos hallgatók, valamint diákköri tagok végezték: Abaffy Csilla, Angyal Erzsébet, Arany Krisztina, Bárdos Judit, Barsi István, Bene Ágnes, Bencsáth Mária, Bors Mária, Czeller Zsuzsa, Csongor Anna, Csonka Csilla, Deák Erzsébet, Dolmányos Terézia, Dömény Katalin, Dukkon Ágnes, Eszes Erzsébet, Farkas Éva, Fáskuti Mária, Fodor Ágnes, Gulyás Zsuzsa, Győrfi Lászlóné, Horváth Katalin, Jankó Ilona, Korompay Klára, Korompay Margit, Köves Ágnes, Lévai Terézia, Margócsy István, Nagy Varga Lea, Németh Marietta, Posgay Ildikó, Rostás Mária, Schmidt Éva, Simon Márta Mária, Szolga Borbála, Takács Erzsébet, Várady Judit, Wacha Balázs, Zsilák Mária. A fejezetek írói: Csonka Csilla, Gulyás Zsuzsa, Rostás Mária, Wacha Balázs. A szemlét Korompay Klára állította össze Fábián Pál közreműködésével.

1965—1966-ban az előző évekhez hasonlóan nagyszámú, változatos témakörű nyelvművelő cikk jelent meg. Igen öröndetes, hogy egyes vidéki napilapok — elsősorban a Hajdú-Bihari Napló és a Somogyi Néplap — rendszeresen foglalkoznak nyelvművelési kérdésekkel. Folyóirataink közül az Élet és Tudomány, a Köznevelés és a Magyar Grafika, a szaklapok közül pedig a Közalkalmazott, a Közlekedési Közlöny és a Typographia tűnt ki színvonalas írásaival.

A korábbi évekhez képest bizonyos arányeltolódást figyelhetünk meg szemlénk anyagában. Erősen csökkent az érdeklődés a nyelvművelés elvi kérdései iránt. Másrészt viszont megnövekedett azoknak a cikkeknek a száma, melyek a hivatalos stílus túlkapásait: a túlbonyolult szerkezeteket, semmitmondó kifejezéseket próbálják visszaszorítani. Szemlénk emellett két kisebb fejezettel bővült: az egyik az iskolai nyelvtanítással kapcsolatos cikkeket, a másik a nyelvészeti, elsősorban nyelvművelő kiadványokról megjelent ismertetéseket veszi számba. — A lapszámot minden esetben feltüntetjük.

I. A nyelvművelésről általában

A nyelvművelés elvi kérdéseivel a két év sajtójában voltaképpen csak Szépe Györgynek A nyelvművelés helye a nyelvészetben című cikke foglalkozik (Somogyi Néplap, 1966. márc. 27. 8.) Általános érdekű vonatkozásaik miatt azonban ezen a helyen említjük a következő írásokat is.

Ocsovai Gábor Még mindig? címmel (Rádió- és Televízióújság, 1966. márc. 21. 2) a rádióban elhangzó helytelen kifejezéseket, kiejtési hibákat bírálja. — Vajda Ferenc (Ugyanaz múlt időben; uo., 1966. febr. 28. 4) azokat a sablonos fordulatokat helyteleníti, melyek egy-egy műsorszám előtt és után hangzanak el. — Sz. D. (Bácsizódsi; uo., 1966. máj. 31. 6) bizalmaskodó stílus terjedésére figyelmeztet. — Szánthó Dénes (Szok? uo., 1966. febr. 14. 2) azt a kérdést veti fel: helyes-e, ha a rádióinterjúkban meghagyják a helytelenül elhangzott alakokat. — Többen foglalkoznak a sportriporterek stílusával

(Erdős Dezső: *uo.*, 1965. máj. 10. 7; b. m.: Északmagyarország, 1966. máj. 6. 5). — A pályaudvari közleményekre vonatkozik a Hajdú-Bihari Napló egyik írása (-én: A bemondók nyelvére „kérem vigyázni”! 1965. okt. 17. 7). — Jómód és zsargon címmel az Északmagyarországban (1966. dec. 17.) olvashatunk az anyanyelvi műveltség kérdéseiről.

II. Kiejtés

A Kazinczy szépkiejtési versenyről számol be Gerencsér Éva a Köznevelésben (A szép magyar beszédért; 1966. márc. 18. 211). — Erről ír Bencédy József is Anyanyelv, hazaszeretet, versengés címmel (*uo.*, 1966. jún. 17. 441). — A Magyar Nemzet 1966. február 24-én ismerteti a Kazinczy-verseny és -díj történetét. — A szép magyar beszéd Hajdú megyei versenyéről találunk egy beszámolót a Hajdú-Bihari Naplóban (Ugrin Károly: 1966. márc. 6. 7). — A Kazinczy-emlékermek kiosztását jelzi előre az MTI (*uo.*, 1966. máj. 20. 1).

Vajk Vera (Édes anyanyelvünk; Népszava, 1965. okt. 22. 3) az Egerben megrendezett nyelvészkonferenciát üdvözlí. — A helyes magyar kiejtés szükségességéről ír ezzel kapcsolatban a Hajdú-Bihari Napló is (1965. okt. 31. 7). — A Köznevelésben Abrakovits Endre méltatását olvashatjuk (Az egri nyelvészkonferencia margójára; 1966. jan. 21. 72).

Pál József Egy-két mondat a beszédkultúra ügyében című cikke (Köznevelés, 1965. nov. 17. 850) a legáltalánosabb beszédhibákat elemzi.

Többen foglalkoznak az idegen nevek okozta kiejtési nehézségekkel. Ferenczy Géza cikkének címe: Algír vagy Alzsír? (Élet és Tudomány, 1965. 1711). — Händel vagy Hendl? — teszi fel a kérdést ugyanő a Magyar Nemzetben (1965. dec. 10. 5). — Még egy-két hangtani megjegyzés című cikke is e kérdést boncolja (*uo.*, 1965. dec. 29. 5). — A vita kiindulópontja Kelemen Tibor Händel vagy Hendl? című írása (*uo.*, 1965. dec. 3. 5), majd — ugyancsak e kérdéshez kapcsolódva — A német hangtan és a magánhangzók című cikke (*uo.*, 1965. dec. 19. 14). — Svejci vagy svájci? — ezt a kérdést dönti el P. Balázs János az Élet és Tudományban (1965. 1189). — Lengyel nevek helyes ejtésével foglalkozik Hernádi Sándor a Köznevelésben (1966. jan. 7. 14). — A leggyakrabban használt cseh, szlovák (1966. 1887), illetőleg német nevek (1966. 2242) ejtését adja meg Ladó János az Élet és Tudományban. — A Rádió- és Televízióújság postájában Princz János hívja fel a figyelmet híres sportolók nevének gyakran hibás ejtésére (1965. jan. 25. 4.)

Idegen eredetű köznevek hasonló nehézségeket okozhatnak. Hernádi Sándor Magyar „facsimilek” címmel a kétféleképpen olvasható betűkapcsolatokról ír (Köznevelés, 1965. dec. 17. 926). — Az idegen betűszók ejtésével foglalkozik a Hajdú-Bihari Napló SUPLÁS című cikke (1965. okt. 24. 7). Az orvosi műszavak ejtéséről (az *st-*, *sp-* betűkapcsolatról) olvashatunk Góth Endre dr. (Orvosi Hetilap, 1966. 1484) és Egres Jenő dr. (*uo.* 1966.) 2394) cikkében.

Már meghonosodott szavak, nevek esetében ne ragaszkodjunk az idegenszerű ejtéshez, íráshoz — figyelmeztet Ferenczy Géza (Ne falsztaffozunk! Élet és Tudomány, 1966. 931) és Szilágyi Ferenc (Nagyzolunk? *uo.*, 1966. 699).

A terjedő „visznlátásra” alak helytelenségéről ír Lőrincze Lajos az Élet és Tudományban (1965. 279). — Pásztor Emil az írógépek és a helyes kiejtés összefüggését vizsgálja a Magyar Nemzetben (1965. okt. 31. 14). — A betűejtéssel foglalkozik Ferenczy Géza (A „düh” vége; Élet és Tudomány 1965. 647). — Ugyanennek a kérdésnek az elvi problémáit fejti ki a helyes magyar kiejtés ügye című cikke is (Somogyi Néplap, 1965. nov. 28. 8). — Még valamit az *e* hangról — Kunszery Gyula egyrészt a *férfi* szó toldalékolá-

sával, másrészt az *á* hangnak *é*-be hajló ejtésével (újság) foglalkozik (Magyar Nemzet, 1965. jan. 10. 14).

A hangsúly értelemmegkülönböztető szerepét elemzi a Hajdú-Bihari Napló cikkírója (1966. okt. 23. 7). — A Rádió- és Televízióújság postájában Temeri Károly figyelmeztet arra, hogy igeikötős igeinkben az igeikötő a hangsúlyos (1966. szept. 5–11. 6).

Mátrai-Betegh Béla a színpadi beszéd legáltalánosabb hibáira hívja fel a figyelmet (Az abnormál „A” hang; Magyar Nemzet, 1965. nov. 7. 9).

Bálint Ágnes a Rádió- és Televízióújságban azt kifogásolja, hogy falusi témájú tv-játékokban, filmekben gyakran meghamisítják a nyelvjárási ejtést (1965. szept. 13–19. 7).

Hernádi Sándor Hibák, tévedések címmel az ösztönös nyelvérzék okozta nyelvi hibákat elemzi (Köznevelés, 1966. okt. 21. 788).

III. Szókincs

Ferenczy Géza Egy pillantás nyelvünk legutóbbi húsz évének történetére című cikke elsősorban a szókincs bővülését, átalakulását tárgyalja (Somogyi Néplap, 1965. ápr. 25. 8). — O. Nagy Gábor ugyanitt A szavak tengere címmel a magyar nyelv szókészletével foglalkozik; a megfelelő szó kiválasztására, a szinonimákban rejlő lehetőségekre hívja fel a figyelmet (1965. okt. 31. 8). — Korossy István a Magyar Nemzetben arra buzdít, hogy foglalkozzunk a mai élet szavaival is (1966. szept. 19. 14). — Szókincsünk terjedelméről tájékoztat (Kelemen József adatai alapján) a Vas Népe (230 000 magyar szó a szótárakban; 1965. okt. 23. 4).

1. Szaknyelvek

A műszaki és tudományos nyelv általános problémáival több cikk is foglalkozik. Az eszperantó bevezetésétől vár megoldást Korach Mór (Magyar Nemzet, 1966. nov. 20. 8) és Bartha Magdolna (uo., 1966. dec. 18. 14). — Az új technikai szavak használata a köznyelvben színesebbé teszi a stílust — erről ír Szende Aladár az Élet és Tudományban (1965. 309). — Molnár Antal a szakszavak helytelen használatától óv (Két műszakban üzemelünk; uo., 1965. 776). — A műszaki szókincs sajátos kérdéseit, elsősorban a szóalkotás módjait elemzi Kovalovszky Miklós (A műszavak nyelvünk rendszerében; Műszaki Élet, 1965. febr. 11. 6) — Nagy Ernő ugyanebben a lapban egyes műszavaink jelzői alakjának megoldatlan kérdéseit bogozza (1966. jún. 30. 6). — Hogyan helyesebb? — veti fel ismét a kérdést Nagy Ernő, ezúttal a *fókuszál* — *fókuszol* és a *lézer* — *lázér* alakpárokkal kapcsolatban (uo., 1966. febr. 24. 12). — Erre a cikkekre válasz Szabó György Szájbönetika című írása, mely a betűszó latin elemeire hivatkozva a *lázér* alakot veszi védelmébe (uo., 1966. márc. 21. 7). — A Szocialista Postában arról folyt a vita, helyese-e a „közvetett kézbesítés” szakkifejezés (1966. 20, 82, 116).

Mi a szabvány? — Grétsy László cikke a szó többféle szakmai jelentését elemzi: a félreérthetőség kiküszöbölésére új szavak bevezetését javasolja (Élet és Tudomány, 1966. 2104). — Szilágyi Ferenc a film szakmai nyelvének magyarosítását sürgeti (Kameramann; uo., 1965. 1351). — A Geodézia és Kartográfiaiban Szent-Iványi György foglalkozott a szakterület nyelvhelyességi kérdéseivel, a leggyakrabban előforduló hibákkal s a tudomány közös nyelvének lehetőségével (1965. 142). — Ugyanebben a szaklapban olvashatjuk Bendefty László cikkét a *norma* szó kialakulásáról és szaknyelvi jelentéseiről (1966. 462). — A Magyar Kémikusok Lapjában Nyíri László a japán nyelvű kémiai irodalom megismerésének lehetőségeit vizsgálja (1965. 29). — Szavak, kifejezések pontos szakmai

jelentését tisztázzák a következő cikkek: A matematikai feszültség és a deformáció fogalma (Mózes Gyula: uo., 1965. 101); A „szakaszos, folyamatos, folytonos” fogalmakról (Bakos Miklós: uo., 1965. 482). — Pattantyús-Ábrahám Edit az Öntöde című szaklapban a XIX. század utolsó harmadának öntészeti szaknyelvét vizsgálja (1966. 182). — Az Esti Hírlap Orvosok és nyelvészek a kerekasztal körül címmel az orvosi szaknyelvvel kapcsolatos vitákat ismerteti (1965. jún. 26.). — Az Orvosi Hetilapban a magyar orvosi szaknyelv kérdéseiről, elsősorban az idegen szavak használatáról és helyesírásáról nyilatkozik Bárány Tamás dr., Höller Jenő dr., Orbán Tibor dr. és Katona Gyula dr. (1965. 713–4). Geperth Károly dr. is hozzászól a vitához (1966. 331). — Katsányi Sándor a könyvtári szakembereket óvja a nyelvhelyességi szempontból kifogásolható szavak használatától (Könyvtáros, 1966. 212). — Szende Aladár jogszabályaink nyelvével foglalkozik (Közalkalmazott, 1966. jún. 13.).

Nyelvünk egy sajátos rétegének, a mai magyar ifjúság nyelvének megismerésére hirdetett pályázatot az MTA nyelvművelő munkabizottsága. A nyelvművelés e módjával vitázik a Magyar Nemzetben Bölöny József (1965. jan. 8. 5). Pályázat és irodalmi nyelvrontás? — veti fel a kérdést ugyancsak bíráló szellemben Bogdán Alajos (uo. 1965. jan. 15. 5). — B. Kovács Kálmán Hogyan beszélnek a diákok? című cikke az ifjúság sajátos, gyakran tréfás, képszerű szókincsét elemzi (Északmagyarország, 1965. febr. 3. 6). — Muráth Istvánné is védelmébe veszi a szellemes, színes kifejezéseket; egyúttal a magyartalanság és durvaság veszélyétől is óv (Köznevelés, 1965. febr. 26. 133). — Pedagógiai oldalról közelíti meg ugyanezt a kérdést Gáspár László Micsoda beszéd! című cikke (uo., 1966. jún. 3. 422).

2. Idegen szavak használata

Hogy is állunk az idegen szavakkal? — kérdezi Soltész Katalin az Élet és Irodalomban (1965. dec. 11. 6). — Olvasók leveleire válaszolva e lap máshol is tisztázza a helyes használat szabályait (1966. ápr. 2. 11). — Ferenczy Géza Rosszcsont Peti a Báb-színházban című cikke azt helyteleníti, hogy az előadásban halmozzák az idegen szavakat, nem gondolva a gyerekeket érő káros hatásra (Élet és Tudomány, 1966. 639).

Egyes esetekben a szópár (szósor) tagjai között hangulati, sőt jelentésbeli eltérés van. Ezért fogadja el az idegen szót Dobossy Imre (*Manager* vagy *vezető*? Műszaki Élet, 1966. dec. 15. 6) és Ferenczy Géza (Mi az a „teen-ager”? Élet és Tudomány, 1966. 1073). Ez utóbbi cikk véleményével vitatkozik Terbe Lajos (Teen-ager vagy tizenéves? uo., 1966. 1962).

Gyakoribb azonban az az eset, amikor az idegen szónak pontos megfelelője van nyelvünkben. Ezért javasolják a magyar szó használatát a következő cikkek: Ferenczy Géza: Mióta „citrancs” a „grapefruit”? (Magyar Nemzet, 1966. jan. 1. 14). — Szilágyi Ferenc: *Kurortológia* (Élet és Tudomány, 1966. 86), — K. B.: *Fridzsider* és *mjuzikel* (Hajdú-Bihari Napló, 1966. máj. 29. 5), — Szilágyi Ferenc: „*Hotel Sport*” (Élet és Tudomány, 1966. 2131). — A *drinkbár* kifejezést helyteleníti Halápy Lili a Magyar Nemzetben (1965. febr. 7. 14), a *Zonderklassze* helyes magyar megfelelőit adja meg a Hajdú-Bihari Napló (1966. júl. 24. 7).

A következő címek már önmagukban is jelzik, milyen szavak, szóelemek terjednek egyre inkább nyelvünkben. Ferenczy Géza: *Generál* tervező, *generál* kivitelező (Élet és Tudomány, 1965. 535), Latinos „műveltség”? (uo., 1965. 705). — Szintén az Élet és Tudományban jelentek meg Szilágyi Ferenc tollából az alábbi cikkek: *Kontra-rekontra* (1966. 367), *Normál-, formál-, „abnormál”* (1966. 837), *Objektíve* nincs igaza 1966. 1433). „*Szuper*”-veszélyre figyelmeztet a Hajdú-Bihari Napló is (K. B.: 1965. okt. 10. 5).

3. Rövidítések

Az Élet és Tudományban Ferenczy Géza ír Röviden a rövidítésekről (1965. 2438). Ugyanitt olvashatjuk Ladó János Tébécé vagy tbc? című cikkét (1965. 199). V. B. a címe P. Balázs János cikkének (uo., 1965. 1669.)

4. Nevek

Az idevágó cikkek nagy részét más fejezetekben (kiejtés, idegen szavak) jeleztük. Általánosságban foglalkozik a nevek kérdésével Lőrincze Lajos; nem mindig tartja indokoltnak éles elhatárolásukat a köznevektől (Túlzott személynévvédelem; Élet és Tudomány, 1965. 452). — Soltész Katalin Idegen név, magyar név címmel a névfordítás kérdését vizsgálja (Élet és Irodalom, 1965. márc. 10. 6). — Az Új Írásban Vas István szól az idegen nevekről (1965. V. 96). — Lőrincze Lajos cikke a Somogyi Néplapban erre a kérdésre válaszol: Hogyan lesznek női nevekből családnevek? (1965. aug. 1. 8).

Egy-egy idegen földrajzi névvel foglalkozik a következő két cikk: Szánthó Dénes: Plattensee... (Élet és Irodalom, 1966. szept. 10. 7); K. B.: Városok... népek... (Hajdú-Bihari Napló, 1966. nov. 27. 6). E cikk Mexikó állam és Mexikó város nevének megkülönböztetését vizsgálja.

Helytelen, stílustalan elnevezéseket bírál Szilágyi Ferenc Erkel ruhaház, Bartók eszpresszó (Élet és Tudomány, 1965. 727) című cikke.

IV. Szavak jelentése és használata

Szavak pálfordulása a címe Kovalovszky Miklós cikkének, mely a szójelentés változatait vizsgálja (Somogyi Néplap, 1966. júl. 3. 8). Párkány László Egy fogalom kissé a visszajára fordult címmel a „nehéz emberek” mai jelentését tisztázza (Északmagyarország, 1965. nov. 21. 4). — A *mezítláb* szó egyes esetekben csupasz kezet is jelölhet — erről olvashatunk Hernádi Sándor írásában (Köznevelés, 1966. márc. 4. 171).

A jelentéstani vizsgálat legtöbbször elképzelhetetlen a rokonértelmű szavak bevonása nélkül. Az alábbi cikkek így két vagy több szó jelentését egymáshoz viszonyítva tisztázzák: Szende Aladár: *Hajt* vagy *vezet*? (Közalkalmazott, 1965. nov. 13.); P. Balázs János: *Jövök-megyek* (Élet és Tudomány, 1966. 1524); Ferenczy Géza: *Volna — lenne* (uo., 1965. 1933); Lengyel Lajos: *Nyit, nyílik, nyílik*; (uo., 1966. 2392); Szabadi Béla: *Nyitott* kérdés vagy *nyílt* kérdés? (uo., 1966. 595). — Az Élet és Irodalomban a *fekszik* ige használatáról (Gergely István András: Tudományos nyelvszegényítés; 1966. jún. 25.), illetőleg a *fekszik* és *hever* jelentéséről olvashatunk (Szilágyi Ferenc: Ki szegényíti a nyelvet? 1966. júl. 16. 6). — Az Élet és Tudományban Szilágyi Ferenc két cikke is foglalkozik igeik németes használatával (Mi fekszik? 1966. 1120; Nem találja? 1966. 748). — A Magyar Grafika *képez* szavunkat vizsgálja hasonló szempontból (1965. 220) — A *kies* és a *kietlen* ma már szinonimák — állapítja meg a Hajdú-Bihari Napló (-liár-: 1965. dec. 12. 5). — A jelentésváltozás okát kutatja ugyanott a *Miért lett kies a kietlen?* című cikk) K. S.: 1965. dec. 19. 5). — A használatban gyakran keveredik a *szerv* és a *szervezet* szó (Alapszervi taggyűlés; uo., 1966. jan. 9. 5). — A *villany* és a *villamos* használatáról olvashatunk a Magyar Grafikában (1966. 109). — Az *emigrálás* és a *kivándorlás* közti különbséget elemzi Wacha Imre az Élet és Tudományban (1965. 981). — *Pecset* és *bélyegző* is helytelenül keveredik a használatban; jelentésüket Kindzierszky Emil tisztázza (uo., 1966. 2005). — *Munkavédelem* vagy *munkásvédelem*? — erre válaszol Kovalovszky Miklós (uo., 1965. 1136). Ugyanő egy másik cikkben (Miért kellett leszállnia

a Gemini-8-nak? uo., 1966. 791) a *keringeni* és *pörögni* közti különbségről ír. — *Után ~ útján ~ vonalán* a címe Ruzsiczky Éva cikkének (uo., 1965. 2023).

Gyakran ugyanannak a szónak különböző toldalékokkal ellátott alakjai keverednek. Az *egyhangúan* és az *egyhangúlag* közti különbséget tisztázza Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1966. 278). Ferenczy Géza az *Olyanféle—olyasféle* használatáról ír (uo., 1965. 1093). — Szende Aladár több ilyen alakpárt felsorolt (Össze ne tévessze! uo., 1966. 1193). — *Helyiség ~ helység* című cikkében Bárczi Géza e két szó jelentését határozza meg (uo., 1966. 163). — Ugyanitt figyelmeztet a *lakos* és a *lakó* közti különbségre is. — *Együttértés és egyetértés* keveredésének eredménye az *együttértés*; e felemás alaktól óv Grétsy László (uo., 1966. 2293). — Cseres Tibor az alaki hasonlóságból adódó tévedésekre figyelmeztet (Tilalmas szavak; Élet és Irodalom, 1966. márc. 26. 11). — Egy ékezet is okozhat félreértést, erre példa Haász Vendel Nem túrók, hanem: túros! című cikke (Typographia, 1965. jan. 1).

Egy-egy közkeletű szó pontos jelentését tisztázzák az alábbi cikkek: Gyárfás Imre: Több oldala is van a dolognak! avagy Ki hát a „szakbarbár”? (Északmagyarország, 1965. márc. 14. 4). — *Alkalmasint* a címe Lőrincze Lajos cikkének (Élet és Tudomány, 1965. 1751). — A *körülbelül* szó jelentését két cikk is vizsgálja (Hajdú-Bihari Napló, 1965. máj. 23. 7. Köznevelés, 1966. jún. 17. 461, ez utóbbi Hernádi Sándortól). — Szombathy Viktor a *bigámista* szó jelentését tisztázza (Élet és Tudomány, 1966. 2422). — Az *asztrológus* is szóba kerül egy természettudományos cikkben (uo., 1966. 1430). — Az *apropó* szó magyar jelentésfejlődéséről olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1966. márc. 6. 5). — Rozsly György arra figyelmeztet, hogy az *édesanya*, *édesapa* elnevezéseket ne terjesszük ki az állatokra (Élet és Tudomány; 1966. 2046). — A *kibontakoztat* szó használatát veszi védelmébe Ferenczy Géza (uo., 1966. 902). — Lőrincze Lajos Veszedelmes nyelvművelés című cikke a *születik* igével foglalkozik (uo., 1965. 512). — „Feljött a Tatabánya”: az igének ilyen használatát helyteleníti Molnár Antal (uo., 1965. 64). — Egy rádióhallgató még azt is ellenzi, hogy „ötös találat nem érkezett” (Rádió- és Televízióúság, 1965. aug. 9).

Egy-egy szó használatának helyességét vagy helytelenségét a szöveggörnyezet is megszabja. A *gyors kapkodás*-féle pleonazmusoktól óv Grétsy László Ártalmas szóhalmozás című cikkében (Somogyi Néplap, 1966. aug. 28. 8). — A Kohászati Lapokban arról folyt vita, hogy *Magas*-e a hőmérséklet vagy *nagy*? (Vissi Géza: 1966. 188; Árkos Frigyes: 1966. 372). — Számos hiba a címe Szilágyi Ferenc írásának, mely a sorszámnevek és tőszámnevek helytelen keverését vizsgálja (Élet és Tudomány, 1965. 1039).

Mit értünk azon, hogy „július 20-tól augusztus 5-ig”? — erre kapunk választ Lőrincze Lajos cikkében (Kezdet és vég; uo., 1965. 1784). — Egyes szavak stílusértékét, a velük alkotott szókapcsolatok helyességét vizsgálja Soltész Katalin Árnyalatok, hangulatok címmel (Élet és Irodalom, 1965. febr. 13. 7).

V. Szóalaktan

1. Igaragozás

Grétsy László Bevezetés *indoklással* vagy *indokolással* című cikke (Somogyi Néplap, 1965. szept. 26. 8) az ingadozó alakú igék helyes használatához ad tanácsokat. — A Hajdú-Bihari Napló (Ez is „suksük”-nyelv? 1966. jan. 16. 5) a „szuk-szük”-nyelv terjedésével foglalkozik. — Az ikes igék problémáiról szól Ladó János Fotózik vagy fotózik című írása (Élet és Tudomány, 1965. 1410) — A *ri* ige helyes ragozásáról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (Kirivott; aug. 29. 5).

2. Névszóragozás, -jelezés

A kül- és belviszonyragok használata sokszor mutat ingadozást, kettősséget — Ruzsiczky Éva A Jancsikák iskolába járnak, a Jánosokat mégis iskolára küldik? című cikkében a két rag finom jelentésmegkülönböztető szerepére hívja fel a figyelmet (Somogyi Néplap, 1965. máj. 30. 8).

A -nál, -nél rag használatáról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1966. máj. 22. 5) és a Magyar Grafikában (1965. 220).

A felsőfok helytelen használatát Tompa József teszi szóvá (A „legkövetésre méltatlanabb” írásmód; Élet és Tudomány, 1965. 348). — K. B. az összetett mellékevek fokozásának nehézségeire mutat rá (Közelállóbb; Hajdú-Bihari Napló, 1966. okt. 2. 7). — Szintén a fokozással kapcsolatos Előbbre vagy előrébb című cikke (uo., 1966. okt. 9). — G. J. megmagyarázza, hogy a *minimális*, *maximális*, *optimális* mellékevek már önmagukban is felsőfokot jelölnek, fokozásuk tehát helytelen (uo., 1966. dec. 18. 5).

Tompa József a kötőhangzó többféle jelentésmegkülönböztető szerepét vizsgálja (Mi mindenre jó egyetlen hang? Somogyi Néplap, 1965. jan. 31. 8). — A Magyar Grafikában a Hazámat vagy Hazámot? című cikk (1965. 220), az Élet és Tudományban Grétsy László Kétéltű szavak című írása (1966. 986) foglalkozik egyes szavak egymástól elkülönült alakjaival. — A v-tövé névszók használatát elemzi Ladó János (Fénycsőt vagy fénycsövet? Élet és Tudomány, 1965. 399). — Az Értelmiségeink című cikk e szó többes számú használatát helyteleníti, hivatkozva annak gyűjtőnév voltára (Hajdú-Bihari Napló, 1966. jan. 1. 6). — K. B. az *előzőekben*-féle többes számú alakokat bírálja (uo., 1966. febr. 13. 5).

3. Szóképzés, szóalkotás

Kovalovszky Miklós a Szent János fejevétele címmel a *fővétél*, *fejvétél*, *fejevétele* szóknak stílushatásáról ír (Élet és Tudomány, 1966. 1713). — Ruzsiczky Éva Ne tegyünk mindent össze! című cikke az újabbban feleslegesen elszaporodó és túl hosszúvá váló összetételektől óv (Somogyi Néplap, 1965. ápr. 24. 8). — A „mammut-összetételek”-kel ugyanó foglalkozik a Közlekedési Közlönyben is (1966. ápr. 10. 247).

Nyelv- és műveltségficam a címe K. S. cikkének, amely a „célliszt”-hez hasonló, nehezen érthető összetételeket bírálja (Hajdú-Bihari Napló, 1966. jan. 30. 9). — Lőrincze Lajos a *sétálóutca* szót védelmezi az Élet és Tudományban (1965. 2131). — A *pékbolt* összetételt magyarázza ugyanebben a lapban Grétsy László (1966. 1865). — Mesterségesen létrehozott szavakat vizsgál Szilágyi Ferenc (Gólszerző; uo., 1965. 1455). — A *barkácsnap* szó megszületésének lehetünk tanúi a Hajdú-Bihari Napló egy cikkében (1966. febr. 27. 4). — Ugyanebben a lapban a tárgyas összetételekről (K. B.: Haláltmegvető? 1965. szept. 12) és az *össz*-előtagú szavakról olvashatunk (1966. jún. 5. 7). — Új elnevezést alkot K. B. Újszülött tapír születik című cikkében (Hajdú-Bihari Napló, 1965. jan. 24. 6). — A *szögecs* szó meghonosítását javasolja Korányi Imre a Magyar Nemzetben (1965. jan. 6. 5). — A tizenkét osztályos iskolatípus különböző elnevezéseit veszi számba Hernádi Sándor a Köznevelésben (1966. szept. 9. 654).

Egy szócsalád újonnan keletkezett tagjaival foglalkozik a *Kombájnos*, *kombájnos*, *kombájnosítás* című cikk (Hajdú-Bihari Napló, 1965. aug. 8. 6). — A Rádió- és Televízió-újságban *televíziós játék*, *televíziós riport* helyett a *televíziójáték*, *televízióriport* elnevezést javasolja F. I. (1965. márc. 22. 5).

Ladó János a mozaikszók keletkezését, nyelvhelyességi problémáit elemzi a Somogyi Néplapban (A MÁV-tól a MAHART-ig; 1966. szept. 25. 8). — Miért kuka? — erre a kérdésre válaszol, a mozaikszó eredetét ismertette Hernádi Sándor (Köznevelés, 1965. nov. 17. 850).

V I. M o n d a t t a n

1. Kifejezések, szó szerkezetek

Az alkalmi szókapcsolatok közül a legtöbb problémát a *jelzős* szerkezet okozza. Többen foglalkoznak az ebből adódó mondat szerkesztési kérdésekkel.

A Hajdú-Bihari Napló cikkírója (K. B.: Ismét a szórendről; 1965. máj. 30. 7) azt elemzi, milyen félreértésekhez vezethet, ha a jelzőt a jelzett szótól elszakítjuk. — Fokozottan igaz ez akkor, ha a szónak jelöletlen birtokos jelzője van (A pásztorok iskolája; uo., 1965. márc. 21. 7). — A *-nak, -nek* rag értelemzavaró elhagyásától óv — hasonló okokból — a Magyar Grafika cikke is (1966. 110). — A jelzett szóból kell kiindulni, ha tulajdonságjelző és birtokos jelző között kell döntenie az elemzésnek — állapítja meg a Hajdú-Bihari Napló cikkírója (K. B.: Ismét a szórendről; 1965. febr. 10. 6). — Lőrincze Lajos (Szórendi vétségek; Somogyi Néplap, 1966. jan. 1. 8) ugyancsak a birtokos szerkezet helytelen, félreérthető használatát elemzi.

Az állandó szókapcsolatok kérdésével két cikk foglalkozik: azonos vonzatú szavak „ragközösségét” vizsgálja Hernádi Sándor a Köznevelésben (Ketten egy raggal? 1966. jún. 3. 417). — Új vonzatok terjedéséről s a mintául szolgáló idegen példákrol olvashatunk Ruzsiczky Éva cikkében (Amikor az állandó határozók nem állandók; Somogyi Néplap, 1965. aug. 29. 8).

Néhány, nagyon elterjedt németes kifejezés használatát helyteleníti K. B. a Hajdú-Bihari Naplóban (Makacs germanizmusok; 1966. okt. 16. 5). — Az idegenszerű mondat szerkesztéstől óv Szabadi Béla Mire való a „való”? című cikke (Élet és Tudomány, 1965. 2200).

2. Névelő-, névutó-, igekötőhasználat

Többen foglalkoznak a határozott és határozatlan *névelő* használatával. — Hernádi Sándor (Ne beszéljünk határozottan? Élet és Tudomány, 1965. 2323) az *a, az* és *egy* névelő helytelen feleseléséről szól. — A határozatlan névelő tulajdonnév előtti használatával foglalkozik Tompa József (Hibás-e vagy a hibáztatás téves? uo., 1965. 895 és 1965. 1216). — Az *egy* névelő használatát elemzi Molnár Antal (Uccu bizony rajta maradt egy; uo., 1965. 1507) és Ferenczy Géza (Ez is egy cikk az „egy”-ről; uo., 1965. 1569; Egyszer volt ember? uo., 1965. 1615). — Szarka Géza Miért irtják az „a, az” névelőt? című cikkében (Magyar Nemzet, 1965. aug. 1. 14) a névelők indokolatlan elhagyásával foglalkozik.

Nyelvünkben néhány gyorsan terjedő új névutó sokszor feleslegesen bonyolítja a mondat szerkezetet vagy okoz értelemzavart. A jelenség okát valószínűleg a hivatalos nyelvben kell keresni — állapítja meg a Hajdú-Bihari Napló cikkírója (K. M.: Néhány szó a „felé” névutó felé; 1965. máj. 9. 6). — Szende Aladár (Irányváltás jogszabályaink mondataiban; Közalkalmazott, 1966. nov. 12.) a *számára* névutó kettős jelentésére s az ebből eredő problémákra hívja fel a figyelmet.

Ugyanő másutt azt elemzi, hogy az *afelől, efelől* milyen jelentéstartalmú igék vonzataként állhat (Hogyan fejezhetjük ki aggodalmainkat? Közalkalmazott, 1965. okt. 13.) — Több névutónk felesleges, illetve helytelen használatától óv R. É. Egyszerűen, világosan című cikke (Közlekedési Közlöny, 1966. okt. 2. 710). — A *keresztül* névutó túlzott terjedéséről olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (É. K. S.: A titkárnőn keresztül; 1966. máj. 8. 6).

Az igekötőhasználat szófaji (s ebből adódóan helyesírási) problémát is felvet: Az *utána* szó igekötői, illetve határozószói jelentését elemzi Somogyi Dezső a Typographiában (1965. márc. 1. 5). — Az igekötők jelenléte eldönti a folyamatosság, illetőleg befejezettség kérdését; ezért helytelen a *megkeresgéljük* (Szende Aladár; Közalkalma-

zott, 1966. márc. 12.). — Hibás változat a *le* igekötő használatában — ez a címe Bán Imre cikkének, amely e gyorsan terjedő igekötő használatát elemzi (Hajdú-Bihari Napló, 1966. szept. 11. 6).

Módosítószóval foglalkozik Fényes Kálmán („Talán elmondanám...”; Hajdú-Bihari Napló, 1965. júl. 18. 6; Magyar Nemzet, 1965. aug. 1. 14).

3. Kötőszó- és névmáshasználat

Átfogó cikket olvashatunk a kötőszóhasználatról Tompa József tollából (Kötőszóink színeiről, ízeiről; Somogyi Néplap, 1965. márc. 28. 8). Cikkíróink e témakörrel kapcsolatban is gyakran hívják fel a figyelmet az egyszerűség és a szabatoság kettős követelményére. — Fölösleges kötőszavak a címe a Hajdú-Bihari Napló egyik cikkének (K. B.: 1965. jan. 31. 7). — Közlekedési és nyelvi balesetekről, elsősorban a helytelen kötőszóhasználatról ír Rácz Endre az Élet és Tudományban (1965. 503). — E folyóiratban sűrűn találkozhatunk hasonló témájú cikkekkel: Prohászka János ismételten foglalkozik az *azaz* kötőszó helyes illetőleg helytelen használatával (Amikor az „azaz” nem azaz; 1966. 547; Még valami az „azaz”-ról; 1966. 1505). — Ne mondjunk *le* *hanem* kötőszavunkról a *de* javára: erre hívja fel a figyelmet Ferenczy Géza az Élet és Tudományban (Nemcsak... hanem... vagy de...? 1966. 317.). — Különböztessük meg a *hogya* összetett kötőszót és a *hogya* szókapcsolatot — figyelmeztet a Hajdú-Bihari Napló cikkírója (-én: 1966. márc. 13. 6), aki más alkalommal Én ugyan szeretlek címmel *ugyan* szavunk kettős (régén módosítószói, ma csak kötőszói) jelentését elemzi (1965. nov. 21. 6).

A *miután* szó okhatározói használatát és az *és... pedig* típusú mondatkapcsolást helyteleníti a Hajdú-Bihari Naplóban K. B. (Mivel és miután; 1966. okt. 30. 6).

Egyes kötőszók használata elsősorban helyesírási problémát vet fel: A *mint* előtti vesszőhasználatról foglalkozik Somogyi Dezső a Typographiában (1965. febr. 1. 4). — Hasonló szempontból tárgyalja az *és*-t Szende Aladár a Közalkalmazottban (1966. dec. 12.).

Az *aki*, *amely*, *ami* vonatkozó névmási kötőszókkal több cikk is foglalkozik. Grétsy László arra figyelmeztet, hogy e névmások általában a közvetlenül előttük álló mondatrészre utalnak; ha erre nem ügyelünk, könnyen félreérthetővé válik a közlés (Apróhirdetés — tanulsággal; Élet és Tudomány, 1966, 1030). — A következő két cikk a névmás helyes megválasztására ad tanácsokat: gyűjtőfogalomra az *amely* és nem az *aki* névmás vonatkozik — állapítja meg Szombathelyi Viktor (Bigámista és személyzet; Élet és Tudomány, 1966. 2422). — A Hajdú-Bihari Napló Nemzetek, országok című cikkében (-én: 1966. júl. 3. 4) arról olvashatunk, hogy ilyen tulajdonnevek után sokszor csak az *aki* névmás használata helyes. — Az *ennyi* és az *ilyen* használata közötti eltérésre figyelmeztet az Ennyi sok című cikk (-én: 1965. okt. 3. 5).

A mutató névmás használatát Szende Aladár elemzi a Közalkalmazott hasábjain. Rámutat ennek visszautaló szerepére, figyelmeztet arra is, hogy sokszor csak a hivatali modorosság indokolja jelenlétét (A visszautalás zavarai; 1966. júl. 12.). Tanácsokat ad a gondolat zavartalanságának biztosítására (A visszautalás zökkenőiről; 1966. aug. 12.), figyelmeztet a névmás nyomatékosító, máskor viszont elhomályosító szerepére (Még néhány szó a mutató névmásról; 1966. okt. 12.).

4. Mondatszerkesztés

Törekedjünk arra, hogy mondataink első olvasásra világosak, érthetőek legyenek! De mi ennek az útja? — Szende Aladár Még a helyeset is lehet jobban című cikkében

a bonyolult részek feloldását javasolja: nincs szükség arra, hogy közölnivalónkat egyetlen mondatba zsúfoljuk! (Közalkalmazott, 1965. febr. márc.). — Hasonlóan nyilatkozik Ruzsiczky Éva a Közlekedési Közlönyben (1965. dec. 12. 836) és a Somogyi Néplapban (Csakugyan „egyszerű”? 1966. máj. 29. 8). — Hiányos szerkezetű mondatokat elemez, s ezek helyesírási problémáira hívja fel a figyelmet Somogyi Dezső a Typographiában (1966. aug. 1. 4). — Lomb Frigyes cikke (Lehet egy kicsit egyszerűbben is? Elektrotechnika, 1965. I. 33.) műszaki nyelvünk túl bonyolult mondat szerkezeit bírálja.

Egyes szórendi kérdéseket már a szószerkezetekkel kapcsolatban is említettünk — Szende Aladár az igei állítmány felesleges előrevetésétől óv: Vonatkozik a közalkalmazottakra; (Közalkalmazott, 1965. jan. 15). — Ladó János olyan értelemzavaró nyelvhibákat lepez le, melyek többek között a mondat alanyának nem egyértelmű megnevezéséből erednek (Élet és Tudomány, 1965. 2293). — Az alany és állítmány számbeli egyeztetésével foglalkozik Balogh László (Hajdú-Bihari Napló, 1966. jún. 12. 7). — A tessenek többes számú alakot helyteleníti ugyanebben a lapban egy másik írás (-liár: A tessékelésről; 1966. dec. 4. 5). — Ugyanitt olvashatunk a személyeltolódás eseteiről is (-én: Értem? 1965. aug. 1. 7).

Szende Aladár Egy és több című cikke mondatok, szószerkezetek egyeztetési hibáit, logikátlanságait boncolgatja (Élet és Tudomány, 1966. 1347)

VII. Fogalmazás, stílus

Több folyóiratunk üzent hadat a „terpeszkedő kifejezések” divatjának.

A Közlekedési Közlönyben Rendészeti szabályok a közlekedési nyelv világában címmel cikksorozat indult, amely felhívja olvasói figyelmét a fölöslegesen bonyolult szaknyelvi (s nyugodtan hozzátéhetjük: köznyelvi) kifejezésekre.

Az 1965. dec. 12-i számban (836) Ruzsiczky Éva a *felszámolás segítségével* típusú szerkezeteket elemzi. Ismételtlen foglalkozik az *-ás*, *-és* képzős főnevekkel; megállapítja, hogy ezek a cselekvést elvontan fejezik ki, s azt javasolja: használjunk egyszerű igei állítmányokat (1966. febr. 6. 103). Másutt arra figyelmeztet, hogy a főnevek jelzővel ellátva gyakran többértelműek (1966. febr. 13. 115).

Szende Aladár a Közalkalmazottban foglalkozik hasonló kérdésekkel. Lefokozott mondanivaló címmel a helytelen és gyengébb hatású szerkezetek átalakításához ad tanácsokat (1965. aug. 15.). Másutt azt elemzi, milyen szemléletmód alapján születnek meg a különös nyomatékkal említett jelenségek nyelvi kifejezései (Kidomborítjuk; 1965. dec. 11).

Helytelen magyarsággal fogalmazott rendszabályok, hirdetmények hibáit bírálja több cikkében is (Közalkalmazott, 1966. jan. 12., febr. 10., máj. 11.).

Az Élet és Tudományban Szilágyi Ferenc foglalkozik a „közérdekű fogalmazványok” érthetőségével (1965. 2478). — Ugyanebben a lapban jelent meg Hernádi Sándor írása Fontoskodó kartárs stílusgyakorlatai címmel (1965. 172). — Hasonló szellemben szól a kérdéshez Ferenczy Géza (Ne szaporítsuk a szót! uo., 1889), az Északmagyarországon Becze Károly (A kérdés ügyének problémája; 1965. dec. 30. 6) és a Hajdú-Bihari Naplóban. K. B. (Terpeszkedés; 1966. nov. 13. 6).

Bárcei Géza Célkitűzések feltételezései című cikke a minden ok nélkül továbbképzett szavakat bírálja (Élet és Tudomány, 1966. 222)

Egyes kifejezések helytelen, semmitmondó használatára figyelmeztetnek a következő írók. — A *sorra kerül* kifejezéssel foglalkozik Prohászka János (Élet és Tudomány, 1965. 2390) és Ferenczy Géza (uo., 1966. 414). — Új divatszó „*jelentkezik*” — állapítja meg Péter László (uo., 1966. 38). — Egy másik cikkében a *rendhagyó* szó terjedésével foglalkozik (uo., 1966. 1639). Hasonló kérdéseket vet fel ugyanebben a lapban Hernádi

Sándor: *Nagyságrendű* (1965. 127), Ferenczy Géza: *Mi mindent vált ki ez meg az!* (1966. 500) és Szilágyi Ferenc „Egység”-ek és kétségek (1965. 2277), valamint *Ne mindig vegye igénybe!* című írása (1966. 1566). — Sokat szeretnénk — állapítja meg K. B. (Hajdú-Bihari Napló 1966. máj. 15. 6).

A Közalkalmazottban Szende Aladár vizsgálja meg a következő címekben megjelenő kifejezéseket: Figyelembevétel mutatkozik (1965. máj. 15), A közalkalmazott „vonatkoztat” (1965. jún. 15.), A bűvös keret (1965. júl. 10.), A közalkalmazott néha „körülmenyes” (1965. szept. 13.).

A *csúcs*- előtagú összetételekről és a *felvetés* szó használatáról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1965. márc. 14. 4; május 16. 5).

Foglalmazási ficamok a címe a Hajdú-Bihari Napló egy cikkének, mely a szabatos, magyaros fogalmazás fontosságára figyelmeztet, s elsősorban a képzavartól óv. (1966. jan. 23. 6). — „Képtelen képek”-ről e lapban másutt is olvashatunk. (1965. júl. 27. 4). — Hasonló kérdéssel foglalkozik a Feltornyosuló gödrök (1965. júl. 27. 4) és a „Kihúzzák alóla a talajt” című cikk is (1965. dec. 5. 5). — Az Északmagyarországban Barcsa Sándor ír a „belátható idő”-ről (1965. dec. 19. 9). — Az Orvosi Hetilapban a cím fontosságáról olvashatunk (1966. 1095).

VIII. Helyesírás

Deme László Helyesírási rendszerünk logikája című dolgozata a Magyar Grafika 1966-i évfolyamában jelent meg. Fejezetbeosztását — átfogó jellegre való tekintettel — itt ismertetjük: 1. Betűállományunk jellemző vonásai 2. Helyesírásunk egyetlen alapelve (1966. 104). 3. A külön- és egybeírás alapelvei (1966. 107, 150). 4. Tulajdonnév-írásunk rendszere (1966. 155, 229). 5. Egyéb, kisebb kérdések (1966. 233, 350).

1. Szóelemző írásmód

Lőrincze Lajos az Élet és Tudományban (1965. 2071) megmagyarázza, hogy miért a *talpalatnyi* és nem a *talp alattnyi* írásmód a helyes. — A Magyar Grafikában (1965. 221) arról olvashatunk, hogyan tükröződik az -é birtokjel és a birtokos személyragozás közti különbség a helyesírásban. — Haász Vendel a Typographiában (1965. jan. 1. 4) a *t* előtti *i* helyesírásával foglalkozik.

2. Tulajdonnevek írása

Ferenczy Géza a Somogyi Néplapban (1966. jan. 30. 8; febr. 27. 8) a földrajzi nevek helyesírásával foglalkozik; elsősorban a külön- és egybeírás, valamint a kötőjeles írásmód szabályait rögzíti. — Ugyanebben a lapban jelent meg Szűts Lászlónak *Nyíregyházi* vagy *nyíregyházai*? című cikke (1966. nov. 29. 8). — Idegen személynevek írásmódjával, illetőleg a keresztnév sorrendi helyével foglalkozik a Magyar Grafika (1965. 220). — Székely Artúr egy megyei napilap ellenőrző olvasása során személy- és intézménynevekben is számos helyesírási hibát talált (Magyar Grafika, 1965. 434). — A *Kőrös* folyónév és a *Kiskőrös*, *Nagykőrös* helységnevek eltérő írásmódját indokolja e lap egyik nyelvművelési rovata (1966. 109).

3. Külön- és egybeírás

Elekfi László a Gyorsírók Lapjában foglalkozik a külön- és egybeírás kérdésével. Minőségjelzők, jelzős összetételek című cikke az alkalmi és állandó szókapcsolatok közötti

különbséget, s ezzel kapcsolatban a külön- és egybeírás eseteit vizsgálja (1965. 234). — Edénybolt és helyesírás címmel azt elemzi, hogy mikor kell az -s képzős melléknevet egybeírni a jelzett főnévvel (uo., 283). — Szintén jelzős kapcsolatokkal foglalkozik a Melléknév vagy főnév? (uo., 292), igenévi jelzőkkel a Forog-e a forgósél? című cikk (uo., 1966. 49).

A *fél cipő és félcipő*, valamint a *vizes pohár és vizespohár* közti különbséget elemzi a Hajdú-Bihari Napló két cikke (1965. nov. 7. 7; 1966. júl. 17. 5). — Szintén a külön- és egybeírás eseteit vizsgálja Balogh László (uo., 1966. júl. 10. 7) és M. F. (Boldog új évet! uo., 1966. dec. 25. 6).

A „makaróni villa” szókapcsolatot helyesen egybe kell írni — figyelmeztet Ferenczy Géza (Élet és Tudomány, 1966. 1255). — Az -s képzős utótagú melléknevekkel és a hoszszabb összetételekkel foglalkozik Kindzierszky Emil (Szocialista Posta, 1965. 120.).

Hernádi Sándor Formabontó szók című írása azokat az eseteket veszi számba, amikor az igekötőt különírjuk (Köznevelés, 1965. ápr. 9. 253). — Gyakran előfordul, hogy eredetileg több szóba írt szókapcsolathoz még egy elemet fűzünk — az ebből adódó helyesírási kérdéseket elemzi Kötve hisszük című cikke (uo., 1966. nov. 18. 860). — Egy megyei napilap ellenőrző olvasása a címe Székely Artúr cikkének, amely külön- és egybeírási hibákat sorol fel és javít ki (Magyar Grafika, 1965. 434).

Somogyi Dezső a Typographiában rendszeresen foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. A szótagszám és az értelmi összetartozás szerepét elemzi az 1965. aug. 1-i számban (4), külön ír a mozgószabály alkalmazásáról. — Egy-egy cikkben választ kapunk arra a kérdésre, hogy mikor kell a *való* utótagot (1965. jan. 1. 4), a *házi* illetőleg a *kézi* előtagot (1965. szept. 1. 4; okt. 1. 6) egybeírni egy-egy szókapcsolaton belül a hozzá tartozó szóval.

Jelentésbeli különbség van a *baloldalt* és *bal oldalt* (1965. okt. 1.), *külön óra* és *különóra* (1966. júl. 1. 4) között. — A *sokirányú* szót helyesen egybeírjuk (1966. aug. 1. 4). — Több tényező együtt dönti el, hogy a *képesség* szó mikor tekinthető összetétel utótagjának (1966. jan. 1. 4). — A következő „Helyesírás” rovat külön foglalkozik a jelentés fontosságával (1966. febr. 1. 4). — Az összetétel tagjainak szófaja is lényeges szempont: a melléknév + főnév típusú szókapcsolatok és összetételek eseteit vizsgálja az 1966. nov. 1-i cikk (4). — Másutt a számnévi jelző + -s, -ú, -nyi képzős utótag helyesírásának szabályaival ismerkedhetünk meg (1966. máj. 1. 4).

4. Idegen szavak írása

Ferenczy Géza az Élet és Tudományban gyakran foglalkozik idegen szavak helyesírási kérdéseivel. Megállapítja, hogy a *krizantém* szó *krizantén* írásmódja helytelen (1965. 822). — Másutt (1965. 932) a *fotó* szó helyesírásához szól hozzá. — Hogyan írjuk a bolygók nevét? című cikkében (1965. 1314) a magyaros írásmódot javasolja. — Egy másik írásában a sokat vitatott *joghurt* ~ *jogurt* ~ *yoghurt* kérdésében foglal állást, mégpedig a *jogurt* írás- és ejtés mód mellett (uo., 1966. 117). — A görög tulajdonnevek és szavak helyes magyar átírásával is foglalkozik (uo., 1965. 1943). — Ugyanerről a kérdésről az MTA Nyelvművelő Bizottságának véleményét olvashatjuk a Magyar Nemzetben (1965. márc. 14. 14). — A *nylon* szó eredetét, magyar ejtését és helyesírását tárgyalja Ladó János az Élet és Tudományban (1965. 30). — A *cocktail* szó helyesírásához szól hozzá a Magyar Nemzet Harc egy *k* betűért című cikke (1965. febr. 3. 5). — Az *i* és az *y* keveredéséről, valamint a *-tio* végződés analogikus hatásáról olvashatunk az Orvosi Hetilapban (1966. 620). — Hogyan helyes mondani: *karalábe* vagy *kalarábé*? — teszi fel a kérdést egy olvasó. Erre válaszol — a német jövevényszó eredetét ismertetve — R. Lovas Gizella (Élet és Tudomány, 1966. 749).

5. Közérdekű feliratok hibái

Zavartalan-e az árusítás? — teszi fel a kérdést Éder Zoltán (Élet és Tudomány, 1966. 2323) az üzletek feliratainak hibáit elemezve. — Grétsy László (uo., 1966. 1207) egy, a villamoson elhelyezett táblát vizsgál meg nyelvi szempontból. — Ugyancsak a hibás feliratokat bírálja Kóbor István Villamoson című cikkében (Hajdú-Bihari Napló, 1966. szept. 18. 7). — K. B. a cégtáblákat elemzi hasonló szempontból (uo., 1966. júl. 31). — Palackozott italbolt című cikkében (uo., 1966. dec. 11. 5) az efféle, félreérthető kifejezések kiküszöböléséhez ad tanácsokat. — Nyalka Tibor (uo., 1966. okt. 21. 3) a feliratok gondatlan helyesírásával foglalkozik. — A SZÚR? című cikkben (uo., 1965. szept. 19. 5) a plakátszövegek hibáiról olvashatunk. — A furcsa *Bikaszálloda* elnevezés valójában „*Bika*” szálloda — állapítja meg ugyancsak a Hajdú-Bihari Napló (1965. febr. 14. 5).

Feliratok, többek között műemlékvédelmi táblák hibáit bírálja a Vas Népe (1966. febr. 15. 5). — A cégtáblákon látható *manicűr* írásmódot helyteleníti ugyanebben a lapban egy másik cikk (1965. jan. 28. 7). — Az Élet és Irodalomban Szegedi félrevezető címmel egy prospektus hibáit veszi számba Sz. G. (1966. aug. 6.).

A Magyar Nemzet 1966. febr. 20-i számában (4) arról olvashatunk, hogy egy szegedi általános iskolás csoport 600 helyesírási hibát fedezett fel a városban kifüggesztett plakátok és reklámok szövegében. — Hangsúlyozás a címe a Hajdú-Bihari Napló egyik cikkének (1965. júl. 25. 7), mely a reklámok, hírközlések kérdését, az ezekben előforduló hibákat elemzi.

6. Írásjelek

Hernádi Sándor (Helyesírási suk-sük; Köznevelés, 1965. márc. 12. 187) megállapítja, hogy a szöveggörnyezet gyakran nem mutatja meg, felszólító módról vagy suk-sük-özésről van-e szó, ezért igen fontos az írásjelek helyes használata. — A gombhoz a kabátot című cikkében (uo., 1965. okt. 22. 770) is az írásjelekkel foglalkozik Hernádi Sándor. Megállapítja, hogy érdekes stilisztikai hatást kelt, ha az író mondatelőzmény nélkül használja az írásjeleket. — A kötőjellel és az elválasztójellel is kapcsolatosak E. Koelwel nyelvi aforizmái, melyeket a Hajdú-Bihari Napló ismertet (1965. márc. 28. 5). — Ugyanennek a lapnak a cikkírója (Karinthy Ferenc televízióbeli konferanszát bírálva) figyelemztet arra, hogy kellemetlen félreértést okozhat az egyenlőség jelének elhagyása matematikai jellegű szövegben (1966. jan. 11. 4). — A Magyar Grafikában két cikk is foglalkozik írásjelekkel: a Nyelvművelés rovat (1965. 220) a nagy- és kiskötőjel használatát elemzi, Székely Artúr pedig (1965. 434) egy megyei hetilap helyesírási hibái között vessző- és ékezethibákat is felsorol.

7. Egyéb helyesírási kérdések

Lőrincze Lajos Alázatos helyesírás című cikke (Élet és Tudomány, 1965. 2003) a nagy és kis kezdőbetűk használatáról szól. — A Hajdú-Bihari Naplóban (A 3 testőr; 1966. jún. 19. 6) arról olvashatunk, hogy mikor kell a számokat számjegyekkel és mikor betűkkel írni. — Az ábécé betűinek helyes használatában igazít el Hernádi Sándor 7.a vagy 7.á című írása (Köznevelés, 1965. febr. 26. 127). — Gárdonyi Géza helyesírási elveiről olvashatunk a Magyar Grafikában (1965. 222). — Az *y* hangértékét elemzi ugyanitt egy másik cikk (1966. 109). — Soltész Katalin az Élet és Irodalomban (1965. máj. 8. 10) a *haggyon*-féle analógiás alakokról és az összetett, illetőleg ragozott szavak helyesírásáról és elválasztásáról ír.

IX. Nyelvtanítás

Az iskolai nyelvtanítás kérdéseivel szakfolyóirat, a Magyaritanítás foglalkozik. Emellett azonban több lapunkban, elsősorban a Köznevelésben gyakran találunk ilyen témájú írásokat. — Bencődy József (Köznevelés, 1965. júl. 9. 527) a gimnázium új tantervét elemzi, értékeli. — Az I. gimnáziumi tankönyvekről ír Kovács Lajos (Magyar nyelv és irodalom; uo., 1965. okt. 8. 729) és Szende Aladár (Több mint nyelvtan; uo., 1965. okt. 8. 730). — Hogyan gazdagítja az iskola nyelvünket? — erről szólnak Hernádi Sándor *Nyelv és iskola* című írásai (uo., 1965. szept. 3. 651; 1966. jan. 21. 54; 1966. nov. 4. 816).

Kovalovszky Miklós (Válasz F. G.-nek; Élet és Irodalom, 1965. jan. 16. 7) a nyelvtan-dolgozatok javításával foglalkozik. — E vitához szól hozzá Grétsy László a Köznevelésben (A nyelvészet ürügyén; 1965. jan. 29. 49).

Szintén a Köznevelésben jelent meg Hernádi Sándor *A tollbamondás* (1965. jún. 18. 462) és Materényi Jenő *Új televíziós tantárgyak* (1966. febr. 4. 89) című cikke. — Takács Etel a munkafüzet szerepét elemzi az anyanyelvi képzésben (uo., 1965. okt. 22. 788). — Gábor István egy olyan nyelvtanórát mutat be, mely Takács Etel munkafüzete alapján folyik (Magyar Nemzet, 1966. dec. 18. 12).

X. Nyelvészeti munkákról megjelent ismertetések

1964. végén három nyelvművelő könyv jelent meg egyszerre: Grétsy László: *Szaknyelvi kalauz* (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó); Ferenczy Géza — Ruzsiczky Éva: *Nyelvművelő levelek* (Budapest, Gondolat); Karinthy Ferenc: *Nyelvelés* (Budapest, Gondolat).

Közös ismertetést írt róluk Szűts László a *Somogyi Néplapban* (1965. febr. 28. 8) és a *Magyar Kémikusok Lapjában* (1965. 483) — A *Nyelvelést* mutatja be K. Szoboszlay Ágnes a *Hajdú-Bihari Naplóban* (1965. márc. 7. 7). — Gyárfás Imre *Nyelvművelő nemzet vagyunk* című cikke szintén e kiadványt és a *Nyelvművelő leveleket* ismerteti (*Északmagyarország*, 1965. febr. 14.). — Ez utóbbiról olvashatunk a *Közlekedési Közlönyben* (1965. júl. 25.) és a *Köznevelésben* is (1965. aug. 6. 598). — Grétsy László *Szaknyelvi kalauzáról* jelent meg ismertetés a *Magyar Grafikában* (1965. 220) és a *Közlekedési Közlönyben* (1965. jan. 21.). — A *Kétemeletes földszint, a gyümölcsöt termő forrás és a házra ítélt osztályvezetők* — ez a címe Bernáth László cikkének, amely az *Esti Hírlap* hasábjain mutatja be e kötetet. (1965. jan. 7. 3). — Fejezeteket közöl belőle a *Szocialista Posta* (1965. jan. 21.). — A *Hajdú-Bihari Napló* olvasóinak S. Varjú Anna mutatja be a *Szaknyelvi kalauzt*, Szende Aladár *Szóról szóra* című könyvével együtt (1966. aug. 14. 7). — Gyárfás Imre ez utóbbiról ír ismertetést az *Északmagyarországon* (1965. aug. 5. 4).

Papp István *Leíró magyar hangtanát* méltatja a *Hajdú-Bihari Napló* 1966. febr. 27-i száma (10). — Zolnai Béla *Nyelv és hangulat* című könyvéről ír Bartók János a *Köznevelésben* (1965. febr. 26. 153). — Bárczi Géza munkáját, *A magyar nyelv életrajzát* ismerteti a *Somogyi Néplap* (1966. nov. 13. 8). — A *Zala megye földrajzi nevei* című kiadvány jelentőségét méltatja Kovalovszky Miklós a *Köznevelésben* (1965. szept. 17. 713). — A *Magyar Nemzet* is hírt ad ugyanerről (1965. jún. 13. 8). — A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai című munkáról olvashatunk ismertetést a *Geodézia és Kartográfiában* (1965. 223). — A magyar növénynevek szótáráról a *Hajdú-Bihari Napló* ír (1966. aug. 14. 5).

Ruffy Péter egyik cikkében a *Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr* című folyóiratokat mutatja be olvasóinak (Magyar Nemzet 1966. máj. 8. 11). — Hasonló témájú cikkek jelentek meg a *Népszavában* Király Dezső tollából (1965. febr. 4. 114).

XI. E g y é b

A Magyar Nemzet 1966. aug. 14-i számában (9) a debreceni nyelvészkongresszusról olvashatunk. — Erről tájékoztat ugyanebben a lapban Heimann Ildikó is (1966. szept. 3. 4). — Ugyancsak a Magyar Nemzet ad hírt a Magyar Nyelvtudományi Társaság évi közgyűléséről (1966. aug. 14. 9).

A XIII. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat helyi vonatkozásairól számol be a Vas Népe (1965. febr. 25. 6) és az Északmagyarország (1965. dec. 22. 4). — A Magyar Nemzet (1966. nov. 6. 4) az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők országos találkozájáról értesít. — Wallinger Endre a lábodi honismereti szakkör munkájáról ír a Somogyi Néplapban (1966. nov. 24. 6). — Az Északmagyarország az össz-szövetségi finnugor nyelvészeti konferenciáról ad hírt (1965. jún. 8. 4).

Ruffy Péter egyik írása (Utazás az anyanyelv körül; Magyar Nemzet, 1966. szept. 18. 10) a rokon nyelvek köréből hozza híreit. — A finn keresztnevekről olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1965. jan. 17. 7). — Szerb nyelv? a címe Póth István írásának, mely a szerbhorvát nyelvvel foglalkozik (Élet és Tudomány, 1966. 1734). — A Rádió- és Televízióújság számol be az ország egyetlen, Pécsen működő, több nyelvű rádióadójáról (1965. dec. 13. 2). — A Magyar Nemzet egy szovjet orvos keresztnév-gyűjteményéről tudósít (1966. jan. 16. 4). — Az első magyar–orosz szótár a témája Vajda Sándor cikkének (uo., 1966. okt. 16. 14); szintén e lapban olvashatunk egy Bécsben készülő, 16 nyelvű mezőgazdasági szótárról (1966. máj. 22. 4), valamint Tomislav Radič tervezett közmondásgyűjteményéről (1966. jún. 19. 10). — Bugát Pál nyelvújító és nyelvművelő tevékenységét méltatja az Északmagyarország (1965. szept. 17. 9) és az Élet és Tudomány (Fazekas Istvánné: 1965. 1276). — Calepinus szótáráról olvashatunk a Hajdú-Bihari Naplóban (1966. aug. 3. 1).

Párkány László a szomszéd népek érintkezésének a kérdését veti fel (Szellemi híd, a nyelv; Északmagyarország, 1965. szept. 17. 4). — E cikk nyomán javasolja Gergely Mihály (uo., 1965. okt. 3. 4), majd Szenes Imre (uo., 1965. nov. 10. 4) nemzetközi nyelv, közelebbről az eszperantó terjesztését. — Az ezzel kapcsolatos írások közül csak az elvi szempontúakat említjük: Bárczi Géza: Világnyelvvé válhatik-e az eszperantó? (Magyar Nemzet, 1966. márc. 27. 8); ugyanő a Köznevelés fórumán is szól e nyelv előnyeiről (1966. dec. 9. 891).

A **gímszarvasbika**. Idézőjelbe tett „Csodaszarvas” a címe annak a kis cikknek, amely az Élet és Irodalomban (1971. nov. 6. a 45. szám 9. lapján) megjelent. Szerzője kicsúfolja benne azt, aki a *gímszarvasbika* szót használta. Így vélekedik erről a „csodaszarvas”-ról: „... mivelhogy agancsától függetlenül egyszerre gím (-szarvastehén) is, meg bika is — csak két eset lehetséges: vagy baklövés, vagy világsszenzáció!”¹

Harmadik eset is lehetséges, az, hogy mágiscsak van *gímszarvasbika*. Ezt nemcsak én mondom, hanem így olvashatjuk mai állattani szakkönyvekben, szakcikkekben is. A szarvasfélék családjába tartozó egyik faj a *gímszarvas* (*Cervus elaphus* L.). Ezt a fajt minálunk általában *szarvasnak* mondják. Mint tudjuk, a taránd- vagy rénszarvas kivételével valamennyi szarvasfajban csak a hímeknek van agancsuk. A mi gímszarvasbikánk fejét is hatalmas, sokágú, koronás agancs díszíti. Ezért aztán képeken leginkább bikapéldányokat mutogatnak, ezzel az aláírással: *Gímszarvas*. (Lásd például Brehm: Az állatok világa négy kötetben. 2. kiad. 1960. IV. köt. 307. lap, és külön színes tábla róla a 312. és 313. lap között; — A kultúra világa. I. köt. 1963. 564. lap; — Erdészeti, vadászati, faipari lexikon. 1964. 586. lap; — Természettudományi lexikon. VI. köt. 1968. 59. lap; — Állathatározó. Szerk. Móczár László. II. köt. 1969. 153. kép.)

A szerző mentségére mondom, hogy a régi magyar nyelvben a *gím* csakugyan 'szarvastehén, szarvassuta' volt. Pázmány Péter is ezt írja Prédikációiban: „A szarvasok között a *gímnek* szava nintsen.” A Magyar nyelvtörténeti szótárból való ez s a következő idézet: „... egy szarvast s egy gímet küldtem” (az utóbbi A két Rákóczi György levelezéséből). A múlt században is többnyire még 'nőstény szarvas' jelentése volt a *gím*-nek, *gímszarvas*-nak. A Czuczor—Fogarasi-féle magyar szótárnak 1864-ből való II. kötete is így tudja: a *gímszarvas* címszóról a *szarvastehén*-re utal. Helyesen idézi a cikkíró az Arany János-i két sort: „Elejtették már a hímet — Üldözik a szarvas-gímet.” Arany azon a helyen (Rege a csodaszarvasról, a Buda halála hatodik énekében) mindig 'nőstény (szarvas)' értelemben használja a *gím* szót, összetételekben is: *gímszarvas*, *gímvad*: hiszen mindjárt elbeszélése elején világosan megmondja, hogy a h í m szarvas elejtése után a n ő s t é n y t üldözik. (Az Értelmező Szótárban tehát tévedésből került a 'szarvas' jelentésű *gímszarvas* szócikkébe a *gímszarvas*-os Arany-idézet.)

Talán nem érdektelen megemlítenem, hogy régen — mint Pázmány mondatából is láthatjuk — a szarvasnak még *szarva* volt, nem pedig *agancsa*; épp ezért nevezik magát az állatot *szarvas*-nak. Az is kitűnik a régi magyar nyelvből, hogy a *szarvas* csak a 'hím szarvas' neve volt. Ilyenféle kifejezésekből vonták el a szót: *szarvas állat*, *szarvas vad*. Az *agancs* nyelvújítási szó; 1845 óta él, mint A magyar nyelvújítás szótárából tudjuk. Ennek a kitűnő műnek adataiból azt is megállapíthatjuk, hogy már a XVIII. szá-

¹ A következő számban helyreigazították ezt az állítást, de talán nem árt, ha egy kissé részletesebben megnézzük a kérdést. E cikkcském még a helyesbítés megjelenése előtt készült. (F. G.)

zad vége óta a *gím* szónak 'rőt vad (Rotwild)', majd általában 'szarvas' jelentése is volt több nyelvújító jóvoltából. Századunk elejétől fogva pedig állattanosaink csakis a 'Cervus elaphus'-t nevezik *gímszarvas*-nak, hímjét, sutáját egyaránt. Így lehet azóta *gímszarvasbika* is. Az Értelmező Szótár szerint a *gím* szó manapság egymagában „régies” értelmű: 'főleg a szarvas, ritkán az őz, däm vad nösténye'. Azt hiszem, sokunk fülében Arany után Ady mitológiájának hangulatával cseng a szó (Küldöm a frigy-ládát című költeményéből):

Bennünk egy szép ország rejtőzik,
Mint *gím* a fekete csallitban . . .

Ferenczy Géza

Aranykagyló. Inczeffi Géza „A metaforikus alakmeghatározás módjai határ-neveinkben” című értekezésében (Nyr. 95: 192) többek között ezt írja: „A félkör alakú terület metaforikus megnevezésére a *félhold* és a *patkó* kínálkozik a névadók ismeretköréből . . . A talaj kisebb, félkör alakú kidomborodó részét többfelé az országban a madár begyének jelképével nevezik meg.” Inczeffi tanulmányában talán éppen ritka előfordulása miatt maradt említetlen a *kagyló* elnevezés, amely pedig ugyancsak ebbe a metaforikus képzetkörbe tartozik. Gondolok a szigligeti *Aranykagyló* völgyre, amely a *Királyné szoknyája* és a *Rókarántó* nevű magaslatok között húzódik félkör alakban. Nem kétséges, hogy ez esetben a közeli Balaton kagylói szolgáltak a metaforikus átvitel alapjául. Így keletkezett ez a földrajzi elnevezés, amely valamennyi rokon név közül a legpoétikusabb hangulatú.

Kunszery Gyula

Köszönöm azon felül (fejül) is. Az ember halálját általában a *köszön, megköszön* igével adja tudtul. Köszönjük valakinek a munkáját, fáradozását, szolgálatát, jóságát, szívességét stb. A nép nyelvében szinte mindig ott van mellette a *szépen* fokhatározó: a *köszönöm szépen* formulát használják, ha a szívességért a fizetség csak köszönet. Ha azonban a fáradozást, munkát, szívességet, szolgálatot pénzzel vagy más módon is megfizették, s ez a munka, fáradozás, szívesség olyan mérvű vagy olyan minőségű, hogy külön is elismerést érdemel, a köszönet állandósult formája: *köszönöm azon felül is*, hozzáértve mindig, hogy megfizettem, megszolgáltam érte, mert ez a *köszönet azon felül jár*. A köszönetnek ez a módja a valóságos elismerés és megelégedés kifejezése is.

Már gyermekkoromban felfigyeltem a köszönetnek erre a formájára, de akkor még nem értettem, mit jelent az *azon felül is*. Később jöttem rá, amikor Bácsi János ácsmester remekművű kapufélfánkat elkészítette, s az érte járó munkabért megkapván minden jót kívánva elkészönt, *köszönjük azon fejül* is válasszal vált el tőle édesapám. Így köszönték meg mesteremberek, napszámosok és mások jól végzett munkáját, szívességét, ha az az egyesség szerint járó pénzen vagy szolgáltatáson felül köszönetet is érdemelt. Ha ilyenkor a köszönet elmaradt, az a meg nem elégedés jele volt. A köszönetért is meg kellett tehát szolgálni, azt csak úgy megszokásból, formáságból, tartalom nélkül nem mondta az ember.

Ezt a népi köszönetformulát a Hajdúságban és Nagykunságban 20–30 évvel ezelőtt még gyakorta lehetett hallani, mai napság csak elvétve. A fiatalabbak már vagy nem is ismerik a köszönetnek ezt a módját, vagy nem tudják, mikor kell vagy lehet *azon felül is megköszönni* valamit.

É. Kiss Sándor

A tizenéves szóról. Terbe Lajos e folyóirat hasábjain jogosan üdvözölte örömmel új szavunkat, a *tizenéves*-t (Nyr. 92: 420–2). Szükség volt erre az új magyar szóra, amely bámulságos gyorsasággal megtörte a *teenager* egyeduralmát.

Sokan még idegenkednek *tizenéves* szavunktól, és idézőjelbe teszik. A következő, napisajtóból vett idézetek a *tizenéves* szóval kapcsolatos bizonytalanságot fejezik ki: „Totónak, a nemrég elhunyt, nagyszerű komikusnak unokája, Diana Buffardi — aki még igencsak »tizenéves«! — a »Faustina« című, új olasz filmben debütál” (Film, Színház, Muzsika 1968. nov. 9. 25). — „...ennyivel előbb volt alkalmam találkozni tízezer lány és fiú, javarészt »tizen-évesek« magatartása révén a legmaibb étellel...” (Népszava 1969. máj. 28. 2 — „Egymillió vagy a »tizenévesek« szövetkezetében” (Népszabadság 1969. júl. 16. 2).

A *tizenéves* szó meggyökeresedése miatt a *teenager*-nek nemcsak hangulata, jelentés-árnyalata változik meg napjaink magyar köznyelvében, hanem szófaji kategóriája is. A Tükörből idézett két adat azt bizonyítja, hogy a *teenager* egyes esetekben elnevezéssé, tulajdonnévvé alakul. „Átmenet a »komplett« szoba és az egyedi darabok között ez a »Teenager«-garnitúra” (Tükör 1969. júl. 15. 25). Az egyik, KISZ-építőbrigádok részére készített méhkaptárszerű szállodát „*teenager-kaptár*”-nak nevezik (Tükör 1969. júl. 15. 28). Az új magyar szó terjedése nyomán érdemes figyelni az angol eredetű *teenager*-nek nyelvünkben mutatkozó funkcióváltozására.

A *tizenéves* szó előtörténetéhez tartozik, és ezzel a szerény adattal kiegészíthetem Terbe Lajos igen alapos cikkét, hogy két-három évvel ezelőtt hallottam a *teen* korú szókapcsolatot. Igaz, nyomtatásban nem találkoztam a *harminconéves* szóval sem, amely egy beszélgetéskor ütötte meg a fületem.

A *tizenéves* analógiájára keletkezett nyelvünkben a *huszonéves*. Formális szempontból nem lehet kifogásolni sem a *tizenéves*-t, sem a *huszonéves*-t. A *tíz* és *húsz* előtagú összetett számneveinkben az előtag szuperesszívusban áll: *tizenegy*, *huszonhárom*. Nyelvünk belső lehetőségeit aknázták ki a *tizenéves* szó megalkotói, amikor a hagyományos szuperesszívusos előtaghoz (*tizen*-, *huszon*-) az *-éves* utótagot illesztették. Lélektanilag érthető, hogy a *tizenéves*, *huszonéves* mintájára még a *harminconéves* is létrejönne, de nyelvtani szempontból helytelennek érzem ezt a formát, mert a *harmincegy*, *harminckettő* stb. számnévben az előtag már nem szuperesszívusban áll.

Tartalmilag leginkább a tizenévesek megjelölésére van szükség a gyakorlati életben. Ez a korosztály homogén tanulási kötöttsége, biológiai problémái és a társadalom egyéb rétegeihez való speciális viszonya miatt. Úgy gondolom, hogy a jövőben a *tizenévesek*-en, *huszonévesek*-en kívül a *harmincévesek* vagy *negyvenévesek* korosztályáról beszélünk, mint ahogy eddig is tettük.

Dömötör Ákos

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából

Sajnálja neki. Erre a kifejezésre hívja fel figyelmünket dr. Honti Rezsőné.

Ismerjük a némely nyelvjárásunkban előforduló *sajnálja neki* szókapcsolatotl 'neki szán' értelemben (pl. a Székelyföldön). Ezt is mondják: *rásajnál* 'rászán', *odasajnál*, 'odaszán'. A *neki sajnál* valóban megfelel a pesti nyelvben járatos *gönnöl neki* (a német *gönnen*-ből) szókapcsolatnak (ahogy Ignótustól hallotta Ön annak idején). A köznyelvben így mondjuk helyette: *nem sajnálja, nem irigylí tőle; szívből kívánja, megadja neki; neki szánja*; stb.

F. G.

Ifjú vagy ifjabb az ifj. Magyar Imre? Béres Gyula ny. MÁV-főellenőr úgy véli, hogy a rádióban mellőzik a személynevek előtt az *ifjú* szót, az *ifjabb*-at használják helyette. Nem tetszik ez neki, mert szerinte inkább az unokára vonatkoztathatjuk az *ifjabb* jelzőt; így valakinek hasonló nevű fia helyesen *ifjú* volna. Például az *ifj. Magyar Imre* nevet így olvassa: *ifjú Magyar Imre*.

Érdekes, hogy a mi tapasztalatunk és nyomozásunk szerint épp az ellenkezőt kell megállapítanunk. Nemcsak a régibb, hanem a legújabb helyesírási szabályzatban is az *Id. v. id. 'idősb v. idősebb'* rövidítéssel szemben az *Ifj. v. ifj. rövidítés feloldása ez: ifjabb*. Ez természetes is, hiszen például két azonos nevű élő személy (apa és fia) közül egyik a másikhoz képest *idősebb*, illetve *ifjabb*. Nekünk éppen az tűnt föl, hogy mostanában gyakran halljuk a rádióban és a televízióban, a mindennapi beszédben így: *ifjú Magyar Imre*. Tehát éppen ez a forma bontja meg a hagyományt.

Különben a most élő Magyar Imre (a Magyar Rádió és Televízió szimfonikus zenekarának tagja, valamint az apjától „örökölt” cigányzenekar primása) voltaképpen nem is *ifjabb*, hanem *legifjabb*. Ő tudniillik unokája annak a Magyar Imrének, aki a századforduló táján a debreceni Aranybika primása volt. A három Magyar Imre közül legismertebb a középső, a most élő Magyar Imre édesapja, aki 1940-ben halt meg. Minthogy ma már általában csak a két utóbbit emlegetik (főként a Rádió és Televízió műsorában), elég a ma élő *ifjabb*-nak nevezni, az ő meghalt apját *idősebb*-nek vagy (egy kissé régiesen) *idősb*-nek. (Az *ifjabb* Magyar nem is annyira *ifjú*, hiszen már túl jár negyvenedik életévén. S még hetven-nyolcvan éves korában is helyesen az *ifjabb Magyar*-éinak modják majd lemezeit, az *idősebb*-éivel szemben. Furcsa volna, ha még agg korában is *ifjú Magyar Imre*-nek neveznék.)

F. G.

Madártej. Bíró Katalinnak e kifejezésre vonatkozó kérdésére a következőket válaszoltuk:

A *madártej* tulajdonképpen ugyanaz, mint a *kakastej* meg a *varjúvaj*: valami rendkívüli jó; olyan finom, mint amilyen csak a mesében fordul elő (*kakastejjel sült kalács, varjúvajjal készült kenyér, pogácsa*). Arany János Arisztophanész-fordításaiban is megtalálható ebben az értelemben: *Madarak teje is lesz, minden elég, hogy beleúntok a csupa jóba*. Vagy másutt: *én királlyá Teszlek, s madár tejével tartalak*.

Elsősorban a köznép ajkán élt, főleg a szegényebb rétegekben, ahol az elképzelhetetlen és elérhetetlen legjobbat, legritkébbat jelentette.

Minthogy a valóságban a madaraknak nincs tejük, a lehetetlen, a nem létező valamire is mondták. Szólás is keletkezett belőle: *Az egy madártejen kívül mindene megvan*.

Nema magyarban keletkezett; már a görögöknél is gyakori volt, de sok más nyelvben is használatos, különösen mesében.

Nagyon régóta ismerik sok helyen ételnévként is. Hozzánk is más nyelvekből került, úgy, hogy az idegen kifejezést pontosan lefordították magyarra.

R. L. G.

Teafű. „Dobj egy kis *teafüvet* a kannába” — mondják sokan teafőzéskor és nem gondolnak arra, milyen „helytelenül” is fejezik ki magukat. Hisz nem *fű* az, amiből leforrázás után a finom, illatos tea készül, hanem a *teacserje* szakszerűen kikészített, ágvégi kifeslő levélrügyei és zsenge levelei. A *teacserje* (*Camellia sinensis*): kétszikű, a *teafélék* (*Theaceae*) családjába tartozó, DK-Ázsiában honos, melegigényes, kúp alakú,

nagy virágú fa, fűrészszélű, bőrnemű levelekkel. A valódi teát szolgáltató levelei miatt ültetvényeken termesztik. A termesztéshez bokor alakúra nevelik. A *teafű* tehát nem „pontos” megnevezés — bár nem igazi fáról szedik, mint a hársfavirágot —, mégis nagy hagyománya van. Nemcsak a családias, bizalmasabb hétköznapi beszédben hallható, hanem szakmunkákban, írott formában is megtalálhatjuk. Például a pár éve megjelent Kertészeti Lexikonban: „Az apróbb levélkékből és rügyekből készült legfinomabb teafű az *orange pecco* . . . A különböző színű teafű nem a fajtajelleg, hanem a kikészítés módjától függ.”

Hogy nemcsak egyszeri, alkalmi szótévesztéssel állunk itt szemben, az kitűnik a régi nyelvi használatból is. A *fű* szó ugyanis régebben sem csak az eredeti első ’szálas, keskeny levelű, kaszálható, legeltethető növény, illetőleg efféle növények tömege’ jelentésben volt ismert. Az itt következő példákból — úgy látszik — bármilyen növény lehetett *fű*: [maibb helyesírással] „*Szent Lőrinc vett nevezetöt az borostyán fűnek mivoltáról, kiből szentölt poetáknak koszorót szoktanak szerezni*” (Érdy-kódex). A *borostyánfű* itt: ’*laurus*, babérfa’. Melius Péter Herbáriumában (1578.) a *Bajfű-fa* (= bájfűfa) jelentése ’*laurus*, lorbeerbaum’, azaz babérfa.

Mai szóhasználatunk szerint tulajdonképpen nem volna jogos például az orvosi *székfű* — népszerű nevén *kamilla* (*Matricaris chamomilla*) gyógynövény — elnevezése sem, vagy a *beléndfű* (*Belend fű* [= fű] *leuele viragostul*, Frankovics Gergely: Hasznos könyv betegségek ellen, 1588.), továbbá *napranézó fű*, *naputánforgó-fű* (*heliotropium*), *körtvélyfa-fű* (*Pyrola*, Wintergrün, más népi neve: *körtike*). Ezek egyike sem igazi fű a szó mai valódi értelmében.

A *teafű* elnevezés kialakulására valószínűleg hatással lehetett még egyrészt az, hogy a *fű* szó maga régóta jelentett ’(bármilyen) gyógynövény’-t, amelynek a főzetére, forrázatára, (színében is, kifőzésének módjában is, valamint abban, hogy meg kell inni) erősen emlékeztet a valódi teafőzet, másrészt az, hogy bármilyen gyógynövény forrázatát vagy főzetét egyszerűen *tea*-nak is szokás nevezni: A *javasasszony* ismerte a *teák gyógyító erejét*, csipketea, bodzatea, hársfatea; hashajtó, izzasztó, köhögés elleni tea stb. (A magyar nyelv értelmező szótára).

Régi szóhasználati szokások élnek tehát tovább a *teafű*-ben, s ezt támogatja a látásképp is. Az összesodródott, szárított tealevél alakja némileg hasonlít a fűre.

R. L. G.

Huszonnyolcas. Nagy Károly levelében a *huszonnyolcas* szó átvitt jelentésének kialakulása iránt érdeklődik.

A *huszonnyolcas* szónak tudomásunk szerint az ország egyes vidékein két átvitt jelentése is van. Az egyik a ’szellemileg fogyatékos, hülye’, a másik jelentés pedig ’rossz erkölcsű, szélhámos, széltoló’. A két jelentés kialakulására csupán feltevéseink vannak, tudományosan egyik sem bizonyítható. Az első jelentés, a ’szellemileg fogyatékos’ állítólag úgy keletkezett, hogy a monarchia hadseregében volt a 28-as számú ezred, amelyben nagyon sok volt az értelmileg gyenge, szellemileg fogyatékos katona, s őket *huszonnyolcas*-oknak nevezték. Ebből terjedt el a *huszonnyolcas* szó használata ’hülye’ értelemben, mivel nemcsak a 28-as számú ezred katonáit kezdték így nevezni, hanem azt is, aki szellemileg gyenge, illetve akik annak tartottak. A *huszonnyolcas* szó ’hülye’ értelemben főként a Dunántúlon, illetve annak egyes vidékein használatos.

Mint említettük, van a szónak ’rossz erkölcsű, szélhámos’ jelentése is, ennek pedig az a története, hogy egy nagyváradi szállodában egy félreeső szobácska a 28-as számot viselte, s ebben a szobában főként feslett erkölcsű nőket, szélhámosokat szállásoltak el. Ez utóbbi jelentése viszont csak szűk körben ismeretes.

Sz. L.

Kelt. Hoffer János e szóval kapcsolatban a következőket szeretné tudni:

Mi az összefüggés a 'dátum' jelentésű *keltezés*, *kelet*, továbbá a *keltezni*, *kelt* és az 'emelkedik' jelentésű *kel* ige és származékai között? Melyik az alapszó és mi az eredeti jelentés. Mit jelent tulajdonképpen a *kelt* szó a dátumban? Helyes-e dátumban az *el-készült* szó használata *kelt* helyett?

A *kikel*, *felkel*, *kelt* (tészta), *kikelet* sort még kiegészíthetjük ezekkel: *átkel*, *elkel*, *megkel*, *kelés*, *kelet*, *kelendő*, *keltezés*, *keleszt* (tészta), (fő)kerekedik, *költ*, *költség*, *költő*, *költözik*. A felsoroltak egymással mind többé-kevésbé szoros kapcsolatban vannak, ugyanannak a szócsaládnak a tagjai.

Az alapszó a *kel* ige, amelynek — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára szerint — 15 jelentése van. A legkorábbi adat erre az igére 1193-ból való és jelentése: 'helyét változtatja, megy, jön stb.; gehen'. Célszerű itt röviden felsorolni a hiteles adatokból leszármazott további jelentéseket is, mivel ezek áttekintése közelebb visz annak megértéséhez, hogy is kerülhetett egyáltalában a *kelt* szó a dátumok élére. A többi jelentés tehát: 2. 'keletkezik, származik, kikerül valahonnan'; 3. (főként *fel-* igekötővel) 'fektéből feláll; felébred'; 4. '〈növény〉 kibújik, kihajt, kinő'; 5. 'tojásból, petéből kibújik, életre kel' (főként *ki-* igekötővel); 6. '〈nap, hold csillag〉 feltűnik az égbolton'; 7. (főként *fel-* igekötővel) 'felkerekedik, valamely cselekvésre indul, cselekvésbe kezd'; 8. (főként *fel-* igekötővel) 'támad valaki ellen'; 'fellázad'; 9. (*fel-* igekötővel) 'újra erőre kap'; 10. (*meg-* igekötővel) '〈tészta〉 megdagad, duzzad'; 11. (főként *kelt*, *költ* alakban) '〈levél, irat keltezését bevezető szóként〉 íratott, keletkezett, kibocsáttatott'; 12. (*el-* igekötővel) '〈pénz, anyag, áru〉 fogyni, kiadásra, felhasználásra, eladásra kerül'; 13. (*el-* igekötővel) 'el-múlik, elvész, eltűnik'; 14. '〈kelés, daganat〉 nő, keletkezik; 〈testrészt〉 gyulladásba jön, meggyűlik, megdagad'; 15. (ma csak *el-* igekötővel) 'jól jön, szükséges; nötig sein'.

Az eredetileg mozgást, helyváltoztatást jelentő *kel* igének kialakult tehát egy ilyen jelentése is: '〈levél〉 íródik'. Főképpen a múlt idejű *kelt*, *költ* alakokban volt a középkor óta elterjedve, így szerepelt levelek keltezőformulájának kezdőszavaként, elfoglalva magyar keltezésben a latin *datum* stb. szavak helyét: *Ez lewel keulth* (= költ) *Var(a)sdon 1498*. A jelentés kialakulása ilyenformán érthető: 'keletkezik' → 'írás' → 'íratik', illetőleg 'útnak indul' → 'útjára bocsáttatik'. Valószínű, hogy ennek a keltezőformulának a kialakulására erősen hatott a latin nyelvű levelek szokásos keltezőformulája, amelyben a 'kifolyik, ered, elterjed' jelentésű *emanare* ige valamelyik alakja vagy származéka szerepel (Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században c. művében ilyen típusú kifejezések hatását tételezi föl: *die et loco emanationis praesentium*).

A keltezés írásának szabályaival a Magyar Tudományos Akadémia által kiadott helyesírási szabályzat a 341., 432–435. pontokban foglalkozik, de mindegyik pont a dátumnak csak azzal a részével, amely az évszámot, a hónapot és a napot tartalmazza. Ebből az derül ki, hogy tulajdonképpen ez a szigorúan vett dátum, illetőleg ennyi is elég. A gyakorlatból tudjuk azonban, hogy az évszám elé (néha meg a napszám után) szokás a helynevet is kiírni, azonkívül valamilyen kezdő szót a legelső helyre. Ez legtöbbször a *kelt* (régén *költ* is), de semmilyen szabály nem mondja ki, hogy csak a *kelt* a jó és ez feltétlen kötelező. Számos példát lehetne felhozni arra, hogy a régi nyelvben nagy volt a változatosság ezen a téren. Nemcsak magánlevelek, hanem a legkülönbözőbb jogi iratok, szerződések, végrendeletek dátuma kezdődött például *írtam*, *íratott*, *íratatott*, *adatott*, *lött*, *lön*, *lett* szavakkal is („*Adatott* Nagy Thwro 7. die februarj A. dnj 1574”; „Ez megh irattatas *lwn* Jazon az Byro hazanal, Karachon hauanak 31 Napián. 1580” stb.). Más nyelvekben sem ismeretlen ez a szokás. Régi magyarországi latin oklevelek közt találunk ilyen keltezésűeket: „*Actum* in Lasztoz Anno D. 1594. Die 8 Junij.” Más irat dátumában két bevezetés is van együtt: „*Actum et datum* . . . A Burián—Édes-féle latin—magyar szótár a *levél kelt márc. 15-én* magyar mondat latin megfelelőjeként ezt adja: „*epistola scripta* vagy *data* est Idibus Martiis”.

A mai idegen nyelvi használatban is megvan a választás lehetősége. A németben *⟨levél⟩kelt: ausgestellt, gegeben, datiert* (Halász: Magyar—német szótár), a franciában *a fait ...* mellett léteznek még ilyen formulák is a használatban: *donné à; daté de ...*, *en date de ...* és így tovább.

Az utolsó kérdésre tehát határozottan igenlő választ adhatunk. Bizonyos körülmények között — például országok közötti tárgyalások hivatalos jegyzőkönyveinek, politikusok közös közleményeinek szövegében — az *elkészült* szó is lehet a keltezés bevezető szava. Ezek az iratok gyakran idegen nyelvből való fordítások. A fordítónak a lehetséges változatok kiválasztásában általában szabad keze van, akár magánlevélről, akár hivatalos okmányról, szerződésről, egyébről legyen is szó. Elképzelhető azonban az is, hogy bizonyos szervek, intézmények mindig ugyanahhoz az egy formulához ragaszkodnak, és ezt nem lehet kifogásolni. Lehetséges, hogy például a diplomáciai gyakorlatban megkövetelik az egészen pontos — ahol a stílus és az értelem megengedi —, szó szerinti fordítást. Ezt semmilyen szabály nem tiltja.

R. L. G.

Ugyanakkor. Dr. Simon Gyula az *ugyanakkor* határozószó helytelen használatát teszi szövé.

Már sok-sok éve figyeljük az *ugyanakkor* használatában mutatkozó rendellenességet. A magyar nyelv értelmező szótárában ezt olvashatjuk erről a terjedő jelentéséről: „(Kissé pongyola beszédben) ⟨Együttjáró tulajdonságok, főleg ellentétesek kapcsolására, az időbeli mozzanat háttérbe szorulásával:⟩ egyszersmind; egyben. *Szép, (de) ugyanakkor könnyelmű nő.*” Azóta még tovább haladt az *ugyanakkor* a megkezdett úton; sokszor már nem is ‘egyszersmind’ a jelentése, hanem — pusztán töltelékszó. Mint például ebben a szövegrészben: „... ide érkeznek a tej és tejtermékek, a hal, a különféle húskészítmények, konzervek stb. *Ugyanakkor* itt kaptak helyet a virágnagykereskedők is” (Népszabadság 1970. június 28.). Itt valóban minden baj nélkül elmaradhatna, legföljebb a *s* kötőszó állhatna a helyébe. Ez is azt mutatja, hogy sokszor már nem is önálló határozó a mondatban, hanem kötőszófélévé üresedett: kapcsoló, esetleg ellentétes kötőszóvá. Például: A bíróság „elítélte a mütősnőt, *ugyanakkor* felmentette az orvost” (a rádióban hallottuk). Ezt akarták mondani vele: „(A bíróság) elítélte a mütősnőt, az orvost pedig fölmentette.”

Már többször beszéltünk, írtunk erről, s ezután sem feledkezünk meg róla. Persze nehéz szembe szállni a divattal. Nemcsak a rádió és a sajtó embereire ragadt rá ez a járvány; sokkal szélesebb körben burjánzik ez a fajta *ugyanakkor*. Jó íróink műveiben sem nehéz ráakadni. Ezért hiába íránk erre vagy arra a helyre (rádió, televízió stb.). Úgy kell küzdeni ellene, mint más nyelvi baj ellen, türelmes nevelőmunkával, sokszori emlegetéssel.

F. G.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. I. 19. — Terjedelem 12 (A/5) ív

72.72997 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Szemle

Szabó Zoltán: Kis magyar stílustörténet (Ismereteti: <i>Herczeg Gyula</i>)	100
Nyelvművelő cikkek sajtószemléje (1965–66)	105

A Nyelvőr postája

<i>Ferenczy Géza</i> : Gímszarvasbika	121
<i>Kunszery Gyula</i> : Aranykagyló	122
<i>É. Kiss Sándor</i> : Köszönöm azon felül (fejül) is	122
<i>Dömötör Ákos</i> : A tizenéves szóról	123
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából <i>F. G.</i> : Sajnálja neki — <i>F. G.</i> : <i>Ifjú</i> vagy <i>ifjabb</i> Magyar Imre? <i>R. L. G.</i> : Madártej — <i>R. L. G.</i> : Teafű — <i>Sz. L.</i> : Huszonnyolcas — <i>R. L. G.</i> : Kelt — <i>F. G.</i> : Ugyanakkor.....	123

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHL 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111–010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215–11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185–612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2–3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródlom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ...	15 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Hezendorj Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátaszemlélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere, I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Márton Gyula</i> : A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai	8 „
<i>Pais Dezső</i> : Szer	12 „
<i>Elekfi László</i> : Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz	16 „
<i>Rácz Endre</i> : A magyar nyelv következményes mondatai	14 „
<i>Moór Elemér</i> : Anyelvtudomány mint az ősz- és néptörténet forrástudománya	35 „
<i>Laleti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd</i> szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből	62 „
<i>Grétsy László</i> : A szóhasadás	65 „
<i>Bartha Katalin</i> : Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig	18 „
<i>Imre Samu</i> : A magyar huszita helyesírás néhány kérdése	10 „
<i>Papp László</i> : Magyar nyelvűlevelek és okiratok formulái a XVI. században	14 „
<i>Török Gábor</i> : A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere	12 „
Alak- és mondattani gyűjték (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán</i> : A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere	18 „
<i>Magdics Klára</i> : A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete	15 „
<i>Hadrovics László</i> : Jövevényszó-vizsgálatok	18 „
<i>Nemes István</i> : A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében ...	12 „
<i>J. Perrot</i> : Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben	9,50
<i>Zsilka J.</i> : A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József</i> : A magyar helyesírás rendszere	9 „
<i>Farkas Vilmos</i> : Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben	16 „
<i>Hegedűs József</i> : A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében	19 „
<i>Magay Tamás</i> : Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet</i> : Sopron megye nyelve a XVI. században	35 „
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.	250 „
<i>H. Molnár Ilona</i> : Módosítószók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben	15

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Éder Zoltán: A magyar nyelvművelés új lendülete
Romániában

Voigt Vilmos: A tíz legszebb magyar szó

May István: Mészáros Ignác mint nyelvűvelő és
műfordító

Kemény Gábor: Fo-kutya volt-e a fakutya?

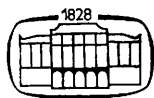
Kőháti Zsolt: „Oda kell figyelni”

Székelly Artúr: A német helyesírási reformtörek-
vésekről

Szilágyi Ferenc: Csokonai: Jövendölés az első osko-
láról a Somogyban

Kocsány Piroska: Megújított köznyelvi szóképek
Tamási Áron nyelvében

Sáfrán Antal—Szende Tamás: Gége nélküli beszéd

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

96. ÉVFOLYAM 1972. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ MUNKABIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
O. NAGY GÁBOR, RÁCSZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Éder Zoltán</i> : A magyar nyelvművelés új lendülete Romániában.....	129
† <i>Prohászka János</i> : Egy érdekes százéves dokumentum	138
<i>Voigt Vilmos</i> : A tíz legszebb magyar szó.....	139
<i>May István</i> : Mészáros Ignác mint nyelvművelő és műfordító.....	144
<i>Kemény Gábor</i> : <i>Fo-kutya</i> volt-e a <i>jakutya</i> ?	158
<i>Kőhádi Zsolt</i> : „Oda kell figyelni”	165
<i>Székely Artúr</i> : A német helyesírási reformtörekvésekről	168

Íróink nyelve

<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai: Jövendölés az első iskoláról a Somogyban.....	173
<i>Kocsány Piroska</i> : Megújított köznyelvi szóképek Tamási Áron nyelvében	179

Nyelv és iskola

<i>Benkő László</i> : Mondatszerkesztési gyakorlatok	187
<i>Buzás Klára</i> : Első osztályos gyermekek beszéde	191
Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához	202

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Sáfrán Antal</i> — <i>Szende Tamás</i> : Gége nélküli beszéd.....	212
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Zsoldos Jenő</i> : Amerika — Munkásmozgalom — Publicista — Ritmus.....	223
<i>Bernáth Béla</i> : Írmag — A <i>déliab</i> -hoz	228
<i>Péter László</i> : Biberés, biberás	230
<i>Reuter Camillo</i> : A <i>léhűtő</i> -höz — Köpőce — Tombász ~ tombác.....	231

Imre Samu

(1017-1000)

A magyar nyelvűvelés új lendülete Romániában

Az utóbbi évtizedben — a magyarországi nyelvűvelés megújulásával, megizmosodásával és kiterjedésével párhuzamosan — a szomszédos szocialista országok közül tudomásunk szerint a Jugoszláviában és Csehszlovákiában élő magyarok körében megindult nyelvűvelő munka ért el igen számottevő eredményeket.* Jellemzésükre elég ezúttal a fontosabb kiadványokra és a munka szervezeti kereteire utalnunk.

Jugoszláviában egyrészt Kossa János immár másfél évtizedes, értékes munkásságáról három kötet tanúskodik: „Így írunk mi”, Novi Sad, 1962. 240 lap (ismertette Grétsy László: Nyr. 87: 259–62); „Így írunk mi (Második könyv)”, Novi Sad, 1965. 311 lap (ismertette: Szende Aladár: Nyr. 89: 395–9); „Magyarul, magyarán”, Újvidék, 1968. 288 lap, mindhárom kötetre kiterjedő szó- és tárgymutatóval, valamint szerb-horvát mutatóval (ismertette Szende Aladár: Nyr. 94: 490–93). Másrészt az 1964-ben megalakult jugoszláviai Magyar Nyelvűvelő Egyesület (működésére nézve l. Korom Tibor: A jugoszláviai Magyar Nyelvűvelő Egyesület munkájáról, terveiről és problémáiról. A Kassai Batsányi-Kör Évkönyve 1965–1968. Szerk. Turczel Lajos. Bratislava, 1969. 268–79), valamint az 1968-ban alapított és munkáját 1969 óta folytató Hungarológiai Intézet (programjára és működésére nézve l. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, Újvidék, 1969—) a jugoszláviai nyelvűvelő mozgalom fejlődésének újabb állomásait jelzik.

Csehszlovákiában Pozsony, főként az egyetem magyar tanzéke vált az utóbbi években kibontakozott nyelvűvelő mozgalom központjává és irányítójává. Deme László vendégtanárságának gazdag tapasztalatait foglalja össze a szlovákiai magyar nyelvi problémákkal foglalkozó — s ezen túlmenően a nemzetiségi magyar nyelvhasználat kérdéseiről általában is szóló — „Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról” című kötete (Pozsony, 1970. 296 lap, ismertette Szende Aladár: Nyr. 95: 221–5). Az 1965-ben megalakult Kassai Batsányi-Kör is gondját viseli a magyar nyelv ápolásának, amint ez — a már idézett — évkönyvben nyomon követhető.

* A Szovjetunióban, Jugoszláviában és Csehszlovákiában folyó magyar nyelvészeti kutatásokról és magyar nyelvoktatásról l. Majtyinszkaja Klara E., Penavin Olga és Sima Ferenc beszámolóját: NyttudÉrt. 58. sz.: 35–58. A Szovjetunióból — ahol a magyar nemzetiségi lakosok száma egyébként a legkisebb (vö. Dávid Zoltán: A magyarul beszélők száma, Nyr. 94: 391) — más magyar nyelvűvelő tevékenységről nincs hírünk, minthogy a Kárpát-Ukrajnában megjelenő magyar nyelvű lapok — egy kivételével — még könyvtárainkban sem hozzáférhetők (vö. Csorba Csaba: Valóság. 1971. 11. sz. 84), önálló nyelvűvelő kiadvány pedig, tudunkkal, nem látott napvilágot.

Mind a magyarság lélekszámára, mind pedig kulturális hagyományaira nézve a legjelentősebb szomszédos szocialista államban, Romániában végzett nyelvművelő munkáról viszont igen keveset tudtunk eddig. Csak a legutóbbi két-három évben észlelhattuk annak szórványosan érkező jeleit — egyrészt újabb heti- és napilapok, valamint régebbi folyóiratok megszapordó cikkeiből, másrészt időről időre nálunk is felbukkanó nyelvészeti kiadványokból —, hogy a nyelvművelés ügyének fontosságát Romániában is felismerték. A munka egészéről azonban mind ez ideig nem alkothattunk képet magunknak. Éppen ezért fokozott érdeklődéssel vettük kézbe a Kolozsvárt megjelenő Korunk című folyóirat 1971. évi októberi számát, amely a romániai magyar „nyelvművelés történetét és mai gyakorlatát helyezi mérlegre”. Úgy gondoljuk, jó szolgálatot teszünk e szám ismertetésével, hiszen a romániai magyar nyelvművelésről nem jelent meg eddig közlemény.

I. A szám programadó cikkét „Nyelvi öntudat — honpolgári öntudat” címmel a szerkesztőségi főtítkár, Ritoók János írta. Három gondolat köré csoportosítja mondanivalóját. Abból a fontos szerepből indul ki, amelyet a nyelvművelés a tudat alakításában betölt: „A nyelv mint az emberközi megértés eszköze tehát újra a közérdeklődés homlokterébe került — mondja egyebek között —, hiszen gondolkodás és nyelv, írás és nyelv, tudatalakulás és nyelv kettős-kapcsolásai révén ismételten rádöbbszünk fontosságára. Gondolkodás és nyelv külső és belső világunk birtokbavételének külön-külön el nem választható eszközölői, s viszonyuk, kölcsönös feltételezettségük, egymás fejlődését előmozdító hatásuk tudatában világossá válik az a felbecsülhetetlen szerep, amelyet a nyelv gazdagítása az emberi gondolkodás gazdagításában, pallérozásában betölt.” Ennek az összefüggésnek a jegyében és „a figyelem ismételt felhívása, a tudatosítás és a még elvégzendő feladatok körvonalainak a megrajzolása” céljából állították össze a nyelvművelő számot. A továbbiakban arról szól, hogy a nyelvi öntudatra ébresztés és a nyelvi megújulás mindenkori fő munkásai — a geszta- és krónikaíróktól kezdve századokon át mind a mai napig — az írók voltak. „Nagy hiba lenne azonban az anyanyelv művelésének, csinosításának feladatát csak a szépírókra hárítanunk. A feladat mindannyiunké, akik ezen a nyelven gondolkodunk és beszélünk, s szavaival naponta élve jövőendő sorsának letéteményesei vagyunk. Fokozottabban vonatkozik ez az oktatók-nevelők népes táborára, azokra, akik óvodától érettségi vizsgáig, majd az egyetemi előadótermekben köteles őrei a nyelv tisztaságának, homálytalan fényének. És vonatkozik mindazokra, akik a napi életben közfeladataik teljesítése közben emberek sokaságával jutnak kapcsolatba, tehát követendő példaként tekinthetők őket. Ide sorolhatjuk a műszaki vezetőt éppúgy, mint az üzletfelelőst, a rádióbemondót csakúgy, mint a néptanácsi vagy postai tisztviselőt.” Gondolatmenetét azzal zárja, hogy a tudatalakulás és anyanyelvűvelés összefüggései következtében és „a Román Kommunista Párt politikájának fényében nemcsak jogunk, hanem határozott kötelességünk is saját anyanyelvünk ápolásával törődnünk. Nemcsak múltunknak és mai magunknak, nemcsak nemzetiségünknek tartozunk ezzel, hanem szocialista hazánk egészének, honfitársainkkal együtt alkotott családunk összességének is.” Amikor így ír: „Honpolgári kötelességünk és szívünk óhaja találkozik itt egy gyűjtőpontban”, reméli, hogy elgondolásait az olvasóban továbbhullámozó gondolatok fogják igazolni.

A bevezető cikk azt ígéri, hogy „a nyelvművelés történetébe és jelenébe”

nyújt bepillantást, de maga a szám ennél többet ad: egy a stilisztikával foglalkozó tudományos cikk és egy nyelvelméleti tanulmány a nyelvészet tágabb területei felé, két sumerológiai cikk pedig egészen az összehasonlító nyelvtudomány mezejéig tágítja a panorámát. Mi itt elsősorban a szorosabb értelemben vett nyelv művelés kérdéseire összpontosítjuk most figyelmünket.

2. A tulajdonképpeni témáról összefoglalóan Murádin László rövid, de annál több tájékoztatást tartalmazó „Nyelv művelésünk új lendülete” című cikke szól, és arra keresi a választ: „van-e romániai magyar nyelv művelés, milyen területet fog át, s hatékonyabb nyelv művelésünk előtt milyen feladatok állnak”. Először áttekinti a romániai magyar nyelv művelés távolabbi, majd pedig közelebbi múltját. A magyarság romániai külön életében az első nyelv művelő kiadvány elég soká váratott magára: 1934-ben jelent meg a könyvecske Anyanyelvünk címmel. Ezt követte Kosztolányi Dezső „Nyelv-őr”-ének erdélyi kiadása, az erdélyi részt Kacsó Sándor szerkesztette. Az első „szemléletében színvonalas, szakszerű kiadvány”, „A nyelv művelés időszzerű kérdései” című 1938-ban jelent meg, és Szabó T. Attila tollából való (csekély módosítással újra napvilágot látott Szabó T. Attila: „Anyanyelvünk életéből” című kötetében. Bukarest. 1970: 61–100). Bizonyára sokunknak teljesen újdonságszámba megy, hogy a „30-as évek végének és a 40-es éveknek már igazi, vérbeli nyelv művelője van” Brüll Emánuel személyében, akinek „egyaránt gondja volt a nyelv művelés elvi és gyakorlati kérdéseinek népszerűsítésére”. Cikkei heti- és napilapokban meg naptárakban jelentek meg, s csak osztozhatunk a cikkíró panaszában, hogy „önálló kötetben összegyűjtött nyelv művelő cikkeit, sajnos, sohasem olvashattuk”.

Az ötvenes évek elején újabb munkálatok kezdődtek. 1952-ben jelent meg Márton Gyulának „Írjunk és beszéljünk helyesen” című, „ma is nagy haszonnal forgatható” könyvecskéje, s emellett megindult a különféle lapokban és hetenként egyszer a kolozsvári rádióban is a nyelv művelő munka. A mindennapi aprómunkát azonban nem tetőzte be az elvi-módszertani összegezés: „A különböző témákról írt és elszórtan megjelenő cikkeknek most már magasabb elvi keretet nyújtott volna egy népszerű, a nyelv művelés elvi és gyakorlati kérdéseit rendszerbe foglaló önálló kiadvány. A kötet, a cikkgyűjtemény el is készült, de kiadására még nem került sor.” -- Ez időszakra vonatkozólag talán nem érdektelen egy kisebb kiegészítést tennünk. 1954-ben látott ugyanis napvilágot a magyarországi nyelvészeti irodalomban alighanem az egyetlen, a romániai magyar nyelvhasználatról szóló tanulmány, Bakos Ferencé. „A szocializmus építésének kifejezései a romániai magyarság nyelvében” címmel (Nyr. 78: 11–8), illetőleg egy másik is, Imre Samunak ezzel vitázó megjegyzései (Nyr. 78: 393–8). -- Ezután, úgy látszik, hosszabb ideig pangás állt be. 1957-ben ugyan egy új, színvonalas, magyar nyelvű folyóirat indult Kolozsvárott, a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (első évfolyamáról l. Benkő Loránd ismertetését: NNy. 54: 490–503), amelytől joggal várhattuk, hogy a nyelv művelő munkának is érdeméhez méltó teret szentel, az ügyet azonban nem tudta előmozdítani. Csaknem egy évtized telt el a nyelv művelő mozgalom újabb – remélhetőleg ezután már csak egyre fokozódó – fellendüléseiig.

1966-tól kezdve ugyanis csaknem valamennyi lap helyet ad a nyelv művelésnek. E fellendülés érzékeltetésére Murádin László egyetlen évből, 1969-ből állít össze egy kis statisztikát: „Négy lapunk állandó rovatot nyit;

e rovatok: Csipegető (Utunk), Anyanyelvünk (Előre), Egy kis nyelvészet, majd Nyelvművelés (Igazság), Nyelvi műveltség (Művelődés). E lapok mellett csaknem állandó rovata van a Hargitának meg a Vörös Zászlónak. Nyelvi cikkeknek teret nyújt a Korunk, az Igaz Szó, a Dolgozó Nő, a Tanügyi Újság, sőt hébe-hóba a Szatmári Hírlap meg a Megyei Tükör is. 1969-ben 22 szerző (többségében nyelvész, de néhány író, irodalomkritikus is) 123 cikket jelentet meg. Megemlítjük még – Murádin cikkéből kimaradt –, hogy egy éve óta a marosvásárhelyi rádió hetenként egyszer, szombaton este nyelvművelő műsort sugároz. Ezekhez járulnak az önálló nyelvészeti kiadványok, amelyek közvetve vagy közvetlenül mind eredményesen szolgálják az anyanyelvi műveltséget: a „Helyesírási tájékoztató” (A szabályzati részt Szabó T. Attila gondozta, a szótári részt Gálffy Mózes, Kelemen Béla, Márton Gyula szerkesztette) Bukarest, 1969. 407 lap; Nagy Kálmán: „Kis magyar nyelvtankönyv különös tekintettel a nyelvhelyesség mindennapi kérdéseire”. Bukarest, 1970. 160 lap; Bartha János – Horváth Tibor – Józsa Nagy Mária – Szabó Zoltán: „Kis magyar stilisztika” (Szerk. Szabó Zoltán). Bukarest, 1968. 153 lap (ismertette Gáldi László: Nyr. 93: 298–300; T. Lovas Rózsa: Magyartanítás 1969. 142–3); Szabó Zoltán: „Kis magyar stílustörténet”. Bukarest, 1970. 318 lap (ismertette Herczeg Gyula: Nyr. 96: 97–102); Szabó T. Attila: „Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek I.”. Bukarest, 1970. 574 lap (ismeretette Szatmári István: MNy 66: 405–11; Fehértői Katalin: Nyr. 94: 354–6); Uő.: „A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II.”. Bukarest, 1971. 573 lap (Lőrincze Lajos róla szóló és az „Édes anyanyelvünk” rovatában elhangzott méltatásának szövege a Korunk szóban forgó számában olvasható). E két utóbbi könyvet külön hely illet meg a kiadványok sorában, mert a „szigorúan vett nyelvtudományi eredményeken túlmenően e kötetek szép, közérthető stílusukkal nemcsak az olvasók nyelvtudományi nevelését, nyelvi tudatuk felébresztését, illetőleg megszilárdítását szolgálják, hanem az I. kötet nyelvművelő fejezete mintegy összefoglalását is nyújtja egy többé-kevésbé lezárt korszak nyelvművelő felfogásának.” E kiadványok sorát még két fontossal meg is szerezhethük. Kuszálík Piroska – Szabó Hajnal: „Nyelvtanítás. A magyar nyelvtan tanításának módszertana (V–VIII. osztály)”. Bukarest, 1969. 629 lap (ismertette Takács Etel: Magyartanítás 1969. 32–4) jelentőségét növeli az a körülmény, hogy a szerzők a modern nyelvszemlélet alapján a magyar nyelvtan tanításának tartalmi és módszertani korszerűsítésére törekedtek; Balogh Dezső – Gálffy Mózes – J. Nagy Mária „A mai magyar nyelv kézikönyve” (Szerk. Gálffy Mózes). Bukarest, 1971. 461 lap, pedig hézagpótló mű, az anyanyelvi műveltség emelésének alapvető eszköze, amely példaanyagában a klasszikus írók mellett a mai erdélyi írókból, sőt a köznyelvi élő beszédből is merít.

Murádin László az új termés felmérése alapján joggal szögezi le: van romániai magyar nyelvművelés. A második kérdésre már nem ilyen egyértelműen pozitív a válasza, mert azt kénytelen megállapítani, hogy nyelvművelő irodalmuk csupán általános keretek között mozog: „Van nyelvművelésünk általában, de nincs, vagy csak alig van, speciálisan a romániai magyar anyanyelvi valóságunknak, állapotnak megfelelően.” Ezen a téren van tehát a legtöbb tennivaló. Különösen az egyes társadalmi rétegek nyelvállapotának, nyelvismeretének feltérképezése elsőrendű feladat, annak megvizsgálása, „ami felső szinten: az értelmiségi réteg igényesebb beszélt és írott nyelve, és alant: a sajátos színeket őrző családi társalgás nyelve között meghúzódik”,

s nevezetesen annak megállapítása, hogy „milyen az ipari munkás, a kereskedelmi dolgozó vagy a közhivatalnok magyar nyelvismerete, nyelvhasználata. Ismerik-e legapróbb részletekig szakmájuk magyar megnevezéseit? Helyesen használják-e?”. E feladatok megoldásához – fejezi be cikkét Murádin László – ahhoz, hogy a nyelv művelés „mozgalommá, nyelvi népműveléssé szélesedjék” kellő irányítás és szervezés szükséges. „S ez már nem nyelvészeti, hanem társadalmi kérdés: a nyelvészek, írók, kiadók, lapszerkesztők társadalmi összefogásának, együttes munkájának a kérdése.”

3. Murádin László megállapítását mindjárt maga a nyelv művelő szám példázza a legjobban: a sokrétű és gazdag tartalmú cikkek sorában ugyanis alig akad egy-kettő, amelyik sajátosan a romániai nyelvhasználat jelenségeivel foglalkozik. E kevés közül viszont mintaszerű „A szabatos műszaki nyelvhasználatért” című cikk, amely az egyik legingoványosabb nyelvi területre kalauzol bennünket. A cikkíró – mérnökember, Barbu Vasile – a dzsungel sűrűjébe vág. Előbb a megoldatlan problémák gyökerét tárja föl, majd pedig nyelvi anyag alapján mutatja be a jelenlegi helyzetet. A magyar műszaki nyelv kialakítása nyilvánvalóan a műszaki irodalom feladata lenne, de „az utóbbi húsz évben megjelent műszaki könyvek hatása a műszaki nyelv alakulására nem érzékelhető”. Mégpedig azért nem, mert „kevés a kiadott munkák száma, s a példányszám is olyan alacsony, hogy a munkások, középkáderek nem jutnak hozzá ezekhez a könyvekhez olyan nyelven, amelyet a legjobban megértenek. Megjelent például a »Gépelemek munkások számára« című kötet 900 példányban – az ötvenezres nagyságrendű, magyarul olvasó gépipari munkásság számára. Az év folyamán jelenik meg a Ceres mezőgazdasági kiadó gondozásában Dankanits László könyve: »A foszfor használata a talaj termőképességének fokozására«, összesen 129 – nem sajtóhiba! – százhuszonkilenc példányban.”

A műszaki irodalom híján a szabatos műszaki szóhasználat terjedésének egyik legfontosabb tömegkommunikációs eszköze a napisajtó, s ezért megkülönböztetett fontosságú az ott megjelenő műszaki vonatkozású cikkek kifejezőmódja, s követelmény a szabatos szóhasználat. Mi azonban a helyzet? „Ezeket nemcsak más- és másképpen írják Szatmáron, Aradon, Kolozsváron vagy Temesváron, hanem a legtöbb esetben – rosszul.” Ennek érzékeltetésére a sajtóirodák félhivatalos közleményeiből és a napisajtó termékeiből közöl gazdag példaanyagot. Mutatóba lássunk közülük néhányat!

„Műszaki-anyagi ellátás.” Tükörfordítása a román *aprovizionare tehnico-materiala* kifejezésnek. A fogalomnak megfelelő szabatos kifejezés: *anyagbeszerzés*.

„Gyártásba helyezett termékek.” A termék a gyártásból kikerülő készáru, tehát már nem szükséges „gyártásba helyezni”.

„Vegyített ércék előállítás.” Valójában *ércelőállítás*-ről van szó: az ércet termésközetes állapotukban kibányásszák, ezért nem lehet őket előállítani, de a kohászati műveletek előtt dúsítják, esetleg keverik adalékanyaggal.

„Alkalmazottankénti munkatermelékenység.” Rendszerint a munkaslétszámról van szó: *az egy főre eső termelés mennyisége*.

Tévednek maguk a műszakiak is. Egy Marosvásárhelyről származó cikkben „váltóalkatrészekről” írtak. Arról van szó benne, hogy a gépjávitások sokszor akadoznak, mert hiányzanak az alkatrészek, amelyekkel az elhasznált gépelemeket ki kell cserélni. Tehát *cseréalkatrészről* kellett volna írniuk. Esetleg *pótalkatrész* is az, amire a javítóműhelynek szüksége van.

Színes és eleven riportot olvastunk a faipar köréből, és megtudjuk, hogy a szervezési osztályon három, tizenkét évi „régiséggel rendelkező” szakember dolgozik. Való

igaz, hogy időve az ember is elöcskul, régiség is lehet, de a román *vechime* 'szolgálati időt' jelent, a munkában eltöltött évek számát, tehát a szervezési osztályon *ennyi és ennyi éves gyakorlattal bíró szakemberek dolgoznak*.

Megemlítjük még, hogy a televízió magyar adásában is szólnak rosszul. Például az árvízvédelemmel kapcsolatosan hallottunk „traktorról” és „remorkáról”. Érthető módon nálunk senkinek sem jut eszébe, hogy *vontató*-t mondjon traktor helyett, mert itt már hozzászoktunk ehhez a nemzetközi kifejezéshez. De miért nem szólt a bemon-dó *pótkocsi*-ről, ami régen elfogadott szakkifejezés, ha már nem jutott eszébe az *utánfutó*?

Szólnék még néhány szót a közlekedés nyelvhasználatáról. A fáureni-barboși vasútvonalat nem „kettőzték meg”, hanem *kettős* (vagy *dupla*) *vágányt építettek*. Az automatizálási felszerelést a közlekedésben nem „szervezhetjük be”, hanem fontosabb vasúti csomópontokon *felszereljük*. A járművek „javításának időátlaga” nem más, mint a *javítások átlagos időtartama*. A Dunán *szárnyashajók* közlekednek, nem pedig „hord-szárnycsajók”.

Barbu Vasile abban a nyelvi rétegben végzett mélyfúrást, amelyet Deme László ugyancsak e számban megjelent „Az anyanyelvi pótoktatás” című cikkében mint – a családias-mindennapi és a publicisztikai-szépirodalmi szféra között elhelyezkedő – közéleti-szakmai szférát korunk nyelvhasználati szempontjából a legfontosabb, „tulajdonképpen alapréteg”-nek nevez, s amely éppen ezért különösen a nemzetiségi viszonyok között a nyelvművelés elsőrendű tárgya kell hogy legyen.

4. Ugyancsak a romániai magyarság sajátos nyelvi valóságát vizsgálja – bár egészen más oldalról, más módszerekkel közelítve meg és inkább elméleti síkon tárgyalva a kérdést – Balázs László „A kétnyelvűség néhány szociológiai vonatkozása” című igen érdekes tanulmányában. Elöljáróban emlékeztet arra, hogy a marxista nyelvszemléletnek megfelelően a nyelv léte (élete vagy halála), a nyelvek egymás közti harca (az egyik győzelme vagy a másik veresége) mindig társadalmi vonatkozásban értendő, elválaszthatatlan attól a nyelvi közösségtől, amely a nyelvet anyanyelvként vagy második nyelvként használja. Ezért a nyelv és társadalom szoros kapcsolatának függvénye, sőt eredménye a nyelvek kölcsönhatása. Ennek körébe tartozik a kétnyelvűség kérdése is. „A kétnyelvűség azt jelenti, hogy ugyanazon a helyen (a beszélő egyén tudatában) két nyelvi rendszer találkozik. Megtörténhetik, hogy e két nyelvi rendszer egymás mellett, párhuzamosan és nem keverten helyezkedik el, de az is előfordul, hogy egymással szorosan összefonódva, egymást feltételezve, egymásra hatva léteznek. A kétnyelvűség létrejötté, fajai, fejlődési szakaszai mind társadalmi meghatározottságúak.” A kétnyelvűség elsősorban pszicholingvisztikai jelenség, minthogy a rá jellemző összes folyamatok az egyénben mennek végbe. Az e téren végzett vizsgálatok elsősorban arra próbáltak választ kapni, vajon a kétnyelvűség nem hat-e negatív módon a szellemi tevékenységre. Bár az eredmények ellentmondóak, egyfelől kétségtelen az, hogy az anyanyelven könnyebben és mélyebben rögzítődnek az ismeretek, mint a még nem eléggé ismert idegen nyelven; másfelől pedig ajánlatosnak látszik a második nyelv tanításával várni addig, amíg ki nem alakul teljesen az anyanyelvi fonéma- és nyelvtani rendszer. Hogy a kétnyelvűség milyen jelleget ölt, hogyan alakul a kétnyelvű közösség helyzete: az viszont szociolingvisztikai kérdés, mert nem nyelvi, hanem extralingvisztikai tényezők határozzák meg, hogy az együtt élő két nyelv milyen sorsra jut.

Ami már most a romániaiak s különösen a magyar anyanyelvűek helyzetét illeti – mint minden olyan államban, amelyben az államalkotó többségi nemzet tagjain kívül kisebb nemzetek vagy nemzetiségek élnek – a kétnyelvűség sajátos formákat ölt, és sokszor bonyolult problémákat vet föl. A romániai magyarság „a Székelyföld nagy részének kompakt földművelő magyar lakosságát és az északnyugati peremvidék magyar lakosságát kivéve általában kétnyelvű. Kétnyelvűségük foka természetesen igen különböző. Találunk olyanokat, akik értik a román szót, de nem beszélnek a nyelvet (passzív fokú kétnyelvűség), vannak olyanok, akik a nyelvet kezdő, közepes, haladó fokon beszélnek; vannak végül olyan személyek is – és számuk egyre nő –, akik a román nyelvet kitűnően ismerik (teljes kétnyelvűség).” A kétnyelvűség lehet egyoldalú vagy kölcsönös, ennek alakulásában sokszor a számarány hat döntő tényezőként. „Azokon a részeken, ahol románok és magyarok vegyesen élnek (akár egyazon községben, akár úgy, hogy a szomszéd falu vagy község lakói a másik nyelven beszélnek), általában a kétoldalú kétnyelvűség van jelen.” Igen tanulságos e tekintetben az életkor, illetőleg a nemzedékek szerinti megoszlás: „Az idősebb, 60 éven felüli magyarok román nyelvtudása csekély, a középkorúaké jó (elég nagy ingadozással a kezdő és haladó fok között), a fiataloké széles skálán mozog: náluk a népi érintkezésen alapuló kétnyelvűsége elég erősen rányomja a bélyegét az iskola. A román lakosságnál éppen fordított a helyzet. Az idősebb férfiak jól beszélnek a magyar nyelvet, sokan közülük magyar iskolába jártak, a középkorúak ismerik a nyelvet, de kétnyelvűségük tisztára »népi«, írni-olvasni nem tudnak magyarul, de a mindennapi élet konkrét ügyeiben elég jól eligazodnak. Az iskoláskorú fiatalok vagy egyáltalán nem tudnak magyarul, vagy már csak a passzív szintet érik el.” Mindebből látható, hogy általánosságban a románok kétnyelvűsége csökken, a magyaroké növekszik, s minthogy a nemzetiségi dolgozók egyéni és közösségi érdeke megkívánja, hogy mindegyikük alaposan elsajátítsa a román nyelvet, a magyarok előtt álló perspektíva a teljes kétnyelvűség.

A továbbiakban fölmerül a kérdés: mi történik a teljes kétnyelvűség elérése után? „Ott, ahol az anyanyelvi közösség elég erős, ahol nem csökkenő intenzitással folyik az anyanyelv tanítása-ápolása, a kultúra (és a hagyományos népi műveltség) anyanyelvi művelése, ahol tovább él a vágy, hogy megőrizze és továbbadja, veszteség nélkül, az anyanyelvet, ott a kétnyelvűség évszázadokig fennmarad.” Lemorzsolódás még így is lesz egyrészt a tiszta idegen nyelvi környezetben letelepedett egyének és utódaik, másrészt a vegyes házasságokból leszármazottak esetében. Minden embernek joga van megválasztania azt a nyelvet, amelyet használni akar. „Nem magánügy azonban – hangsúlyozza tanulmánya végén Balázs László –, milyen mértékben sikerül a közösségnek biztosítani azt, hogy az egyén ne felejtse el anyanyelvét, hogy maga és az utódai még évszázadokig kétnyelvűek maradhassanak.” És leszögezi: „A szocialista államban nem azt kéri a párt, a kormány, hogy a nemzetiségek mondjanak le nyelvükről, hagyományaikról, nemzeti sajátosságaikról, hanem éppen ellenkezőleg: minden feltételt biztosít, hogy szabadon virágozzék, növekedjék a szocialista kultúra minden nyelven, hogy minden haladó nemzeti-népi hagyomány és sajátosság szervesen beleépüljön a közös haza szellemi életébe.” Ez a demokratikus és emberséges eszme vezérli a szocialista Románia nemzetiségi politikáját is. Hogy ebben a helyzetben milyen óriási feladat és súlyos kötelezettség hárul az anyanyelv művelésre, talán nem kell külön hangoztatnunk.

5. A „hangzó” nyelv egyes kérdéseit, nevezetesen a román rádió és televízió magyar bemondóinak beszédritmusát és hangképzését veszi szemügyre a nemrég elhunyt nyelvművelő, Nagy Kálmán „A kiejtés vizsgálata” című posztumusz cikkében. Véleménye szerint a mai érintkezés megköveteli a beszédritmus gyorsítását. Ezt a bemondók olykor nem „egyenest” úton — a belső arányok, az időtartamviszonyok megőrzésével —, hanem kerülő úton — a szóvégek, szóbelseji hangok és szótagok elnyelésével, tehát az időtartamviszonyok torzításával — próbálják megvalósítani. A ritmus gyorsításának másik eszköze a szünetekkel való gazdálkodás, az arányérzék itt még „gyakrabban hagyja cserben a beszélőt”: a gyorsuló ritmussal szemben meghosszabodó szünetek sokszor bizonytalanná teszik a beszéd menetét. A hangképzésben a bemondók általában sikeresen követik a köznyelvi kiejtés normáit, bár „van rá eset, hogy a túlságosan erőteljes, figyelmes hangképzés, a beszédritmusnak ezzel együtt járó önkéntelen lelassítása, a szünetek akaratlan megnyújtása azt érezteti a hallgatóval, hogy inkább a gondos hangképzésre való törekvésnek tanúja, semmint valóban gondos hangképzésnek.” Két jelenséget külön is szóvá tesz a cikkíró. Az egyik: a nyelvjárásiaság kiküszöbölése folytán szinte teljesen hiányzik — még a marosvásárhelyi rádióban is — a bemondók beszédéből a zárt *ē* hang. Minthogy ez a hang a székelység regionális köznyelvének jellemzője, „nem holmi művi meghonosításáról van szó, ha a rádió és televízió nyelvében helyet kaphatna”. És a másik: a helyes köznyelvi kiejtéstől eltérő leggyakoribb hiba — az egyébként nálunk is tapasztalható tendencia —: a hangrövidülés.

A magyar nyelvi valóság sajátos képét hozza közel hozzánk egy-egy szépirói „jegyzet”: Beke György „Csángó nyelvi epizódok” című lírai naplójában a moldvai csángók körében tett barangolásainak emlékét örökíti meg; Ritoók János „Anyák képe a falon . . .” című verses-prózaí írása pedig hitvallás a kétnyelvűség körülményei közt való anyanyelvválasztásról.

6. Az előbbieket szervesen egészítik ki az erdélyi magyar nyelvművelés múltjáról és az erdélyi népek nyelvhasználatának jogtörténetéről írott tanulmányok. Kegyelettel olvassuk a múlt ősszel elhunyt kiváló irodalomtörténésznek, Jancsó Elemérnek „A fény századának üzenete” című írását. Munkásságának egyik fő területe az erdélyi magyar felvilágosodás s benne az erdélyi nyelvművelő törekvések vizsgálata volt. A „fény százada”-ban született magyar társaságok legjelentősebbikéről, az Aranka György alapította első magyar nyelvművelő társaság működéséről nyújtott átfogó képet „Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai” című nagyszabású kötetében (Bukarest, 1955. 477 lap). E munkájának mintegy foglalatát adja itteni cikkében, tudós pályájának valóban méltó hattyúdalaként: minden valószínűség szerint ez volt utolsó írása. Itt is megragadjuk az alkalmat, hogy szóvá tegyük: a hagyatékában javarészt kiadatlanul maradt, egy életen át gyűjtött, több mint ezer darabot számláló Aranka-levelezésnek mielőbbi közzétételét közös román — magyar kulturális ügynek kell tekinteni. E rendkívül gazdag anyagú levelezés nagymértékben hozzájárulna a korszak tudományos, irodalmi, nyelvi és társadalmi életének teljesebb ismeretéhez, s így a művelődéstörténet, az irodalom- és nyelvtudomány-történet érdeklődésére egyaránt számot tarthat. — Igen tanulságos Mikó Imrének „Nyelvhasználat és jogtörténet az erdélyi fejedelemség korától 1868-ig” című alapos és igen sok értékes tájékoztatást tartalmazó tanulmánya, amely nyomon követi a három, Erdélyben élő nem-

zet nyelvhasználati jogának alakulását, illetőleg a hivatalos nyelvhasználat jogaiért folyó harcok történetét.

7. Mint utaltunk rá, a folyóirat több, kifejezetten nyelvészeti tanulmányt is tartalmaz. A kiváló stilisztikai munkásságáról nálunk is ismert Józsa Nagy Mária „A tudomány a költő eszközeiről” címmel abból a felfogásból kiindulva, hogy „a költői tevékenységet a képszerűség felől tudjuk leg szélesebben áttekinteni”, sorra veszi századunk képmagyarázatainak néhány fő irányát. Ennek során megismertet bennünket a „New Criticism”, Bally, Ullmann, Beardsley, Weinreich, Jakobson, Toma Pavel, Solomon Marcus interpretációival, a magyar költészetből vett példákon mutatva be az egyes jelenségeket. Itt említjük meg, hogy a magyar nyelvű stilisztikai irodalom valamivel korábban egy értékes kiadvánnyal gazdagodott: Tudor Vianu (1897–1964) „A metafora kérdéseiről és egyéb tanulmányok” című kis kötetével (Válogatta, fordította és jegyzetelte Szilágyi Domokos, bevezetővel ellátta Csehi Gyula. Bukarest, 1966. 158 lap). — Ugyancsak modern, mégpedig nyelvelméleti témával foglalkozik Máthé Jakab „A jelentéstan múltja és jelene” című tanulmányában. Szakavatott kézzel és közérthető módon vázolja az elvont általános nyelvészeti téma történetét: Bréal, Meillet, Saussure, Gombocz Zoltán, Bloomfield, Antal László, Schaff, Chomsky és a generatív nyelvészet más képviselőinek jelentéstani elméletét.

Az összehasonlító nyelvtudomány köréből, a magyarságot is érintő s ezért az érdeklődést egyre szélesebb körben kiváltó sumér kérdésről — az olvasók kérésére — a folyóirat két tanulmányt is közöl. Szócs István „Sumér és Szemere” címmel a vitatott magyar sumér nyelvi vonatkozásokat tárgyalja. Bevezetéképpen különbséget tesz a *sumérológia*, a *sumérizmus* és a *sumérkodás* között. Az első tudomány, amely a sumérokkal foglalkozik, és részben elválaszthatatlan az akkád nyelv és kultúra tanulmányozásától. A második feltevés, „amely a magyar és sumér nyelv kétségtelenül kimutatható hasonló elemei alapján a magyar nyelvet a sumér rokonának, esetleg leszármazottnak, vele azonos nyelvnek vagy legszélsőségesebb esetben: a sumér nyelv őskének tartja.” A harmadik pedig „az a felületes és nemegyszer nacionalista színezetű képzelgés, amely onnan ered, hogy valaki hallott valamit harangozni a sumér nyelvről, s ennek alapján mindenféle fellengzős fejtegetésekbe bocsátkozik”. Az alapos és terjedelmes tanulmányban a szerző nagy tájékozottsággal és anyagismerettel mutatja be a kérdés régebbi és újabb történetét, sort kerítve a magyar nyelvnek különféle keleti nyelvekkel való — a XVII. századtól kezdődő és a sumér rokonításhoz közel álló — rokonítási kísérletek áttekintésére is. Szócs István természetesen elhatárolja magát a sumérkodók táborától, de — finnugor nyelvészeinknek általában kereken elutasító álláspontjával szemben — nem tartja lehetetlennek a sumérizmus lehetőségeit. Ugyanakkor, amikor érdeklődéssel követjük Szócsnak a témáról szóló nem szokványos fejtegetéseit, a cikk vissza-visszatérő „akadémikus nyelvészetünk”, „akadémikus irányzatok”, „katedra tudományosság”, „katedra nyelvészek” s más efféle kitételeinek — a finnugor nyelvészet ellen irányuló — élet bántónak tartjuk. Viszont Bodor András „A sumérkutatás néhány kérdéséről” című tanulmányában higgadtan, tudományos tárgyilagossággal s nem kevésbé érdekesen adja elő a sumérokra vonatkozó történelmi tudnivalókat, kitérve a sumérkutatások múltjára és jelenére is.

A Korunk nyelvművelő-nyelvészeti számát meglelégedéssel és bizakodással tehetjük le. Az itt megjelent cikkek sora, az utóbbi években a munka erőteljes fellendülése, valamint a jövőben elvégzendő feladatok világos kijelölése magában hordja a sajátos romániai viszonyoknak megfelelő, hatékony magyar nyelvművelés -- immár nem megkezdésének, hanem -- kibontakozásának lehetőségét. Ez a lehetőség annál inkább adva van, mert a romániai magyar nyelvtudomány nagy hagyományok talajára építhet, három nyelvész-nemzedék kiváló kutatógárdájával rendelkezik, s mint e szám is mutatja, a munka elvégzésében a műszakiak és a publicisták közreműködésére is számíthat. Az utóbbi években olyan fontos új kezdemények pedig, mint a bukaresti egyetemen magyar tanszék létrehozása (a tanszék rendszeresen fogad magyarországi vendégtanárokat), a korszerű igények iránt fogékony Kritérion kiadó létesítése (a kiadó néhány éves fennállása óta máris egy sor nyelvészeti kiadványt jelentetett meg), valamint a román Filológiai Társaság magyar nyelvtagozatának megalakítása (a tagozat ez év januárjában Nagyenyeden országos értekezletet tartott) mind arra mutat, hogy a Románia Szocialista Köztársaság nemzetiségi politikája nemcsak elvileg szavatolja, hanem tettekkel is előmozdítja a további munkálkodás lehetőségét.

Éder Zoltán

Egy érdekes százéves dokumentum

Több mint száz évvel ezelőtt, 1869. április 22-én kelt a Magyar Tudományos Akadémiának az a hivatalos értesítése, melyben Szarvas Gáborral közli, hogy „Az igeidők elmélete” című pályamunkája elnyerte a Marczibányi-díjat, a negyven aranyat. A régi, kalligrafikus írással kiállított okmánynak külön érdekessége, hogy Arany Jánosnak, az akkori „titoknak”-nak saját kezű aláírásával van ellátva. Az értékes okmány Szarvas Gábor sógorának, Harrer Ferenc volt országgyűlési képviselő családjának birtokában van, már régebben lemásoltuk és itt közreadjuk.

Érdekes, hogy ennek az okmánynak kelte után két évre, 1871-ben Szarvas Gábort az Akadémia tagjai közé választotta, pedig akkor még csak a Magyartalanságok című iskolai programértekezés, valamint ez a szóban forgó jutalmazott pályamunka, no meg Phaedrus meséinek jegyzetekkel ellátott fordítása jelentette számára a tudományos múltat. De még ennél is érdekesebb, hogy az Akadémia megindított nyelvművelő folyóiratának szerkesztőjévé ezt a nem nagy tudományos munkássággal bíró új tagot tették meg. S hogy Szarvas Gábornál különb szerkesztőt nem is találhattak volna, bizonyítja folyóiratunknak az ő szerkesztésében lefolyt első negyedszázada és máig is élő és ható működése.

Úgy vélem, a hagyományok ápolása kötelez bennünket ennek az érdekes százéves dokumentumnak közreadására. Íme:

Másolat

[Fönt, a balsarokban dombornyomással:]
Magyar Tudományos Akademia
281/k.k.

Tekintetes Úr!

A M. Tud. Akadémia folyó hó 13-án tartott nagygyűlésében, a Marczibányi nyelvtudományi pályakérdésre kitűzött jutalmat Tekintetes Úr „Az igeidők elmélete” című, a sorozatban II. számmal jegyzett pályamunkájának ítélte, s annak a *negyven arany*-ból álló jutalom kiadatását elrendelte.

Midőn erről őszinte hazafiúi üdvözléssel értesíteni szerencsém van, egyszersmind tudatni kívántam, hogy a nevezett összeg az Akadémia pénztáránál, hova már utalványoztatott, nyugtatvány mellett fölvehető. A vele járó érem szintén metszőkézbe adatott, mihelyt elkészül, szerencsém lesz átszolgáltatni.

Egyszersmind értesítnem kell a Tekintetes urat, hogy mielőtt a munka sajtó alá adatnék, szükséges léssen, az Akadémia határozata szerint, az abban előforduló némely polemicus részek hangját mérséklenni, mivégett a pályamunkát, a bírálatokkal együtt, későbbben Tekintetes úrhoz át fogom küldeni.

Maradván tisztelettel

Pesten 1869. apr. 22.

Tekintetes Úrnak

alázatos szolgája
Arany János [eredeti aláírás!]
titoknak

Ttes Szarvas Gábor Úrnak.

† Prohászka János

A tíz legszebb magyar szó

(Fonotaktikai elemzés kísérlete)

1. Kosztolányi Dezső Paul Valéry hasonló kísérlete nyomán felsorolta, szerinte melyik a tíz legszebb magyar szó (Kosztolányi Dezső: Erős várunk, a nyelv. 1940. 237–8). Indokolta is, miért választotta éppen ezeket: a költő a szavak jelentését, zenei idiómáját figyelembe véve és egy kissé játékosan keresi ki a szerinte legszebb szavakat. Arra is utal azonban, hogy hangtani és jelentéstani törvényszerűségek is irányítják a költőt, hiszen „Minden nyelv egy külön hangszer. A hangzók elosztása és aránya más a franciában, mint nálunk.” Ezeket a törvényszerűségeket azonban sem Kosztolányi, sem a költői nyelv hangtanával foglalkozó tanulmányírók nem tárgyalták, pedig a Kosztolányi kiválogatta tíz legszebb magyar szó elemzése a költői alkalmazott nyelvészet, pontosabban a poétikai fonotaktika¹ területéről számos tanulságot ígér. Ezek közül néhányra térnénk rá.

¹ Fonotaktikán itt és a következőkben a hangok (pontosabban a fonémák) egymásutjának és ezen belüli rendszerességének a megteremtését tekintjük. Nem foglalkozunk a fonotaktika néhány konstans vonásának (a hangok eloszlása, megterhelése általában) elemzésével.

2. Kosztolányi tíz szava: *láng, gyöngy, anya, ősz, szűz, kard, csók, vér szív, sír*. A szavak hangulata egyértelműen a romantikus költői stílusra mutat. Egymásutánjuk – első tekintetre – tetszőleges, bár néha hasonló jelentésű szavak kerülnek egymás közelébe. A szavak jelentésével kapcsolatos észrevételekre később térünk vissza, előbb hangtani vonásaikat vesszük sorra.

3. Egy kivétellel (*anya*) a szavak mind egy szótagosak, Kosztolányi tehát voltaképpen a tíz legszebb magyar szótagot, illetve egy szótagos szót sorolta fel. Ennek közvetlen kiindulópontja Valéry szósorozata: *pure, jour, or, lac, pic, seul, onde, feuille, morille, flûte*. Kosztolányi maga is érzi ezt, hiszen a francia szavak értelmi fordításául több szótagos szavakat is ad: *tiszta, nap, arany, tó, hegyfok, egyedül, hullám, levél, csermely, fuvala*; amikor azonban „lehetően hű és pontos hangtani fordításuk” kísérletét nyújtja, itt már kivétel nélkül egyszótagos szavakat idéz, akárcsak a francia eredeti: *úr, úr, szór, csak, csík, föl, mondd, főjj, mülj, süt*. Amikor a saját javaslatát adja, a hangtani elveket érvényesíti.

Kosztolányi (akárcsak Valéry) egy szótagos névszókat választ ki (ezért értelmezhetjük *szív* szavát 'testrész', *sír* szavát 'sírhalom' jelentésűnek), és ezeket tóalakjukban adja meg. Mivel minden példája azonos grammatikai szerkezetű, a köztük levő poétikai különbségek és a bennük megtalálható poétikai értékek egyaránt a hangalakból származtathatók.

Az egy szótagos tövek voltaképpen a szótag problémáját vetik fel. Mint ismeretes, a szótag definiálására az általános nyelvészet sokszor tett kísérletet, azonban egyetemes megoldás elérése nélkül. Leginkább a szótagok „csúcs-elmélete” terjedt el, amely azt véli, hogy hangzásban a szótag egy viszonylag jól érzékelhető csúcs köré formálódik, pontosabban a beszédfolyamatban egymást követő csúcsok száma adja a szótagok számát. A magyar nyelvben a magánhangzók alkotnak ilyen csúcsokat, és a szótag általános képlete – CCCVCCC, – vagyis elvben tetszés szerinti számú (gyakorlatilag háromnál nem több) mássalhangzó vehet közre egy magánhangzót.² Kosztolányi példái közül hat a CVC szerkezetet, vagyis a magyar szótag legegyszerűbb alaptípusát képviseli, és további két példa is igen hasonló ehhez: *láng* (fonetikusan akár /lán/), *gyöngy* (fonetikusan akár /dönd/). Voltaképpen a *kard* kivétel. Az *anya* pedig felfogható a CVC szerkezet ellentétélet képviselő VCV szerkezet példájának.

Ez utóbbi körülmény már utal a szótagok kettős irányítottságának, más szóval palindrom jellegének a kérdésére. Feltűnő ugyanis, hogy Kosztolányi szavai közül több előlről és hátulról egyaránt olvasható. A legszebb példánk az *anya*, de tulajdonképpen ide tartozik a *gyöngy* és a *szűz*, sőt fonématorténétileg a *csók* szó is. Érdekes, hogy néhány szó palindromja más jelentést ad: *vér* – *rév*, *szív* – *visz*, *ősz* – *sző*. Ilyen értelemben Kosztolányi a tíz szó helyett többet rejt el a sorozatban.

² Úgy látszik, a jelen esetben nincs szükség arra, hogy pontosabban megkülönböztessük a szótagot építő mássalhangzókat, itt, az általános képletben. A mássalhangzók fajtái (réshang, zárhang, nazális, likvida stb.) ugyan nem véletlenszerű sorrendben következhetnek egymást a szótagban, Kosztolányi példáiban azonban rendszerint csak egyetlen mássalhangzó fordul elő a magánhangzó egyik oldalán, és ezért nem látszik fontosnak a képlet finomítása. Később, az egyes szavak elemzésekor amúgy is ki kell térni a különböző hangok pontosabb leírására.

4. A szótagok felépítése messzemenően rendszerszerű. Az előbb említett CVC csúcsrendszert hét esetben hosszú magánhangzó képviseli, és mintegy a magyar nyelv minden hosszú magánhangzója szerepel a sorozatban: *á = láng*, *é = vér*, *í = sír*, *szív*, *ó = csók*, *ő = ősz*, *ú = szűz*. Kivétel az *ú*, amely nem fordul elő, noha a Valéry szavai hangtani fordításaként adott sorozatban kétszer is szerepel az *úr*, *múl*j szavakban, és természetesen csak a hosszú változat. A Kosztolányi adta magyar példák tehát voltaképpen a magyar hosszú magánhangzók rendszerét alkotják, és ez megint olyan sajátosság, amelynek következtében a tíz példaszó önmagánál többet képvisel.

5. A mássalhangzók eloszlásából a fentebb említett palindrom sajátosságot méginkább bizonyítva látjuk. Bizonyos hangzók egyaránt előfordulnak szókezdő és záró helyzetben (*k* = *kard*, *-k* = *csók*; *gy*- és *-gy* = *gyöngy*; *v* = *vér*, *-v* = *szív*; *sz* = *szív*, *-sz* = *ősz*), egymáshoz hasonló hangok fordulnak elő közbülső helyzetben (*-n* = *láng*, *gyöngy*; *-ny* = *anya*). Általában is az egyes szavak hangbeli felépítése bizonyos azonosságokat mutat: a magánhangzós csúcs két oldala szorosabb párhuzamba állítható egymással.

Két alveodentális réshang vesz körül egy magánhangzót, köztük csak a zöngésség-zöngétlenség (egyetlen jegy) tekintetében van különbség: *szűz*; két palatális affrikáta vesz körül egy magánhangzót, köztük csak a másodikat megelőző nazális elem (egyetlen jegy) tekintetében van különbség: *gyöngy*; egy palatális affrikáta és egy palatális zárhang vesz körül egy magánhangzót: *csók* (a *cs* és a *k* egyébként fonetikatörténetileg számos nyelvben együvé tartozik); egy dentális zöngétlen réshang és egy labiodentális zöngés réshang (két megkülönböztető jegy) vesz körül egy magánhangzót: *szív*; egy alveopalatális réshang és egy alveoláris tremuláns (két megkülönböztető jegy) vesz körül egy magánhangzót: *sír*; szinte ugyanaz a különbség van a labiodentális réshang és az alveoláris tremuláns (két megkülönböztető jegy) által körülvett magánhangzó esetében: *vér*.

Talán nem egészen véletlen, hogy a legtöbbször ismétlődő magánhangzó (*a ~ á*) olyan szavakban fordul elő, amelyek nem mutatják e szabályosságot, illetve annak általánosabb válfajait képviselik: a CVCC mintát (*kard*, *láng*), illetve magánhangzó alapú palindromot, a tíz szó közül az egyetlen kétszótagosat: *anya*.

6. A Kosztolányi által adott szavak sorrendje is fonetikai felépítést mutat, szinte egymást követő hangok és hangkombinációk sorozata. Mivel több szabályszerűség is megfigyelhető az egymás utáni szavak között, nehéz leírni ezeket. Kezdetben CVCC minták és az *-n* ~ *-ny* hangok összefonódása figyelhető meg: *láng*, *gyöngy*, *anya*, az első két szó szinte rímel. Majd a hosszú palatális labiális magánhangzók és az alveodentális réshangok cserélgetése, permutációja következik: *ősz*, *szűz*. A *k* permutációja figyelhető meg talán a *kard* és *csók* egymásutánjában. Végül valóságos kombinatorikai lecke következik: *vér*, *szív*, *sír*: ebben előbb a *v* permutációja fordul elő, majd az utolsó példa egyesíti az előző kettő vonásait: *-r* az első, *-í* és kezdő alveodentális réshang a második példából származik.

7. Mindezek a sajátosságok arra irányulnak, hogy Kosztolányi példáit ne egyedi szavaknak fogjuk fel, hanem a nyelv lehetőségei megmutatásának: vagyis típusoknak, ha úgy tetszik, generatív és generálható hangtani törvény-

szerűségeknek. Valószínűleg ez a magyarázata annak is, hogy néhány esetben több értelmű szavakat választott Kosztolányi. Nyilvánvalóan ilyen a *szív* (ige és főnév), *sír* (ige és főnév), *ősz* (főnév és melléknév) és *szűz* (főnév és melléknév); ezenkívül olyan szavak is előfordulnak, amelyek — főként szóösszetételeik révén — többféle szófaj irányába is mutatnak (*gyöngy-élet*, *vér-piros*, *anya-szív*: a melléknevekhez közelítik az alapszavakat). Ilyen módon is mintegy meg sokasodik a szavak száma.

8. Ami a szavak jelentését illeti, egyetlen mondatba nehéz volna összekapcsolni a példaszavakat, szoros egymásutánjuk sem ad költői kijelentést. Ennél bonyolultabb módon azonban kapcsolatok húzódnak meg az egyes szavak között, és ezek a kapcsolatok fel-felbukkannak, mintegy füzérbe fogják az egész példasorozatot. A *láng* – *ősz* – *kard* – *vér* – *sír* a pusztulást jeleníti meg, bizonyos fokig a vörös színt is. Az *anya* – *szűz* – *csók* – *szív* a romantikus szerelmi tematikát villantja fel. A két sorozat egymást keresztezi: I–X–II I–II I–II–I–II–I (egyedül a második szó: *gyöngy* elhelyezése lehet kétséges). E két sorozat egymást követő elemei ugyanakkor mély értelmű kapcsolatokkal rendelkeznek, a költő szinte archetipikus oppozíciókba, illetve korrespondenciákba helyezi a két ellentétes tartalmi sorba tartozó, de egymás mellé tett szavakat. Ehhez messzemenően felhasználja a fentebb említett hangtani-formai összefüggéseket is. Az első három szó összetartozik, ez az indítás. A legelső szó semleges, nincs közvetlen kapcsolata a következőhöz. A *gyöngy* és az *anya* formailag (-ny-, palindrom szavak) megteremtett összefüggése valószínűleg a termő gyöngykaplólóra utal, de általánosabb szexuál-szimbolikus jelentése sem kizárt. Az *ősz* és a *szűz* az öregség – ifjúság jelentésbeli ellentétét tartalmazzák. A *kard* és *csók* emblematikusan jelöli a harc és szerelem oly sokszor oppozícióba állított fogalompárját. Az utolsó három szó megint együvé kapcsolandó: a *vér* és a *szív* összefüggése világos, ezt a fentebb elemzett hangtani összekapcsolás csak erősíti. Ebből a sorból a hangtanilag erősen kapcsolt *sír* egyedül áll. De ez a sorozat záró tagja, és szemantikailag éppúgy magányos, mint a legelső szó, a *láng*. Valószínűleg éppen ez a jellegzetes szerepe: az első szó a maga lobogásával, vibrálásával megnyit egy két jelentéssoron végigfuttatott sorozatot, az utolsó szó ezt egyben zárja. Jelentése – 'sírdomb' – erre a záró funkcióra utal. Ugyanakkor a szó több-jelentése ('ő sír') ezt a zártságot nem engedi tökéletesen érvényesülni.

9. A szószorozat fonotaktikailag 3 + 2 + 2 + 3 elemből álló részekre tagolódik. Tartalmi tagolódása ugyanez. E körülmény is mutatja, hogy bármily rejtett formában, mégis művészi konstrukcióval találkozunk benne, ami egyrészt palindrom szerkezet, és ebben a tekintetben a szavak szerkezetének megfelel; másrészt ez négyrészes, két-két félből álló szerkezet, ami eltér az egyes szavak struktúrájától. Annyi bizonyos, hogy létrejötté nem véletlen. Kosztolányi Valéry szavairól írja: „ez a tíz szó a maga lazaságában is olyan, mint egy költemény. Úgy látszik, a költő akkor se tagadhatja meg magát, amikor egy szótárt állít össze.” Ebben egyrészt maga is utal költői lehetőségek meglétére, ugyanakkor elválasztja az ilyen szószorozatot a voltaképpeni költeménytől. Ebben igaza van Kosztolányinak. Több megállapítását azonban kiigazíthatjuk.

Először a példasorozat is mutatja, hogy nem tíz szép szó, hanem a nyelv szavainak felépítő elemei, a hangkombinációk és a szótagok alkotják a költő sorozatát. A magyar hangtan és metrika ismeretében azt is állíthatjuk, ez

nem véletlen, hanem a metrizált költői nyelv szótagokra épülésének a következménye. Kosztolányi tőszavakat választ (a ragok ugyanis egyértelműen mondattani kötéseknek hoznának magukkal), ez esetben a kompozíció a szótagok felépítési sémáinak a rendszerére és ismétlődésére, valamint szemantikai oppozíciókra korlátozódhat. E lehetőségekkel él is a költő. A példák ugyanakkor modellek, illetve polivalens értékek, amelyek a mintán kívülre mutatnak és a magyar nyelv hangtani, szófaji sajátosságait, illetve szemantikai rendező kategóriáit képviselik. A mintaszavak élet és halál (*anya* – *sír*), harc és szerelem (*kard* – *csók*), sőt talán az időbeli dimenziók (*ősz*, *sír*) összefüggésének érzékeltetői. Az emberi élet, általában a humanizált lét bukkan fel az olyan szavakban, mint *láng*, *vér*, *szív*, amelyek ugyan nem eredetileg humanizált fogalmak, de az *anya*, *szűz*, *kard*, *csók*, *sír* szövegösszefüggésében kétségkívül annak számítanak.

Kosztolányi szerint az általa kiválasztott szavak önkényesek, egyéniek, sőt játékosak. (Ha megkérdezik, melyik a tíz legszebb szó „Erre komolyan nem lehet felelni. . . . Ha azonban játéknak fogjuk föl a kérdést, akkor válaszolhatunk rá, játékosan.”) A fenti példák igazolhatták, hogy a költő vélekedése nem helytálló. Felmerül azonban a kérdés, mennyiben tudatos mindaz, amit a fonotaktika és a szemantika terén megfigyelhettünk? Valószínű, hogy a művészi gyakorlat során kialakult feltétlen költői reflexek magyaráznak sok összetevőt. A feltárt mélységig bizonyára nem volt Kosztolányi előtt sem tudatos, melyik szót miért és milyen sorrendben választotta ki. Az alkotás-lélektan és az asszociációs pszichológia adhatna pontosabban választ arra, miben nevezhető tudatosnak a költő alakítása. Valószínű, hogy a szemantikai univerzálék egy része tudatos a költőben: ezért nem jelenik meg a 'munka' vagy az 'apa' fogalma a szavak között, ezért pesszimista és nem optimista a vers, a szavak összefonása ezért nem az időmértékes verselés szabályai szerint történik stb. Arra viszont, hogy miért éppen az *ú* hang hiányzik a hosszú magánhangzók sorából, nehéz volna feleletet találni.

A fenti elemzésben szándékosan mellőztünk szótörténeti (egyáltalán irodalomtörténeti és nyelvtörténeti) következtetéseket, jöllehet ezek alkalmazásával további összefüggések lehetnének kideríthetők.³ (Pl. a *gyöngy* vagy a *kard* szó szerepe Kosztolányinál, a *vér* és *csók* szavak szerepe a modern magyar lírában, stb.) Másrészt az újabban elterjedt hangszimbolikai, hangstatisztikai vizsgálati módszert is mellőztük (elsősorban azért, mivel a hangokkal még oly tudatosan foglalkozó költőnél is, mint Kosztolányi, valószínű, hogy nem e könnyen hangmetafizikába csúszó eljárásokkal kell a versek akusztikai tényezőjét megragadni). Csupán egyetlen szempontot vettünk figyelembe: a sorozat konkrét felépítését, fonotaktikáját. Természetesen egy teljes költeményben a fonotaktika számos vonatkozásban érvényesülhet. Ez alkalommal igen kis tere volt. Néhány megállapítást mégis levonhatunk ezzel kapcsolatban.

10. Kosztolányi tíz legszebb magyar szava alkalmazott fonotaktikai feladat. Megtaláljuk benne a kis struktúrát (mikrostruktúra) a szótagban, amit

³ Ezért sem tértünk ki arra az érdekes vizsgálatra, amely egy 1957-ben lezajlott pályázat anyagával foglalkozott (Szépe György: Melyik a tíz legszebb magyar szó? Nyr. 82. (1958): 27–33). Itt nem egy szerző és nem egyetlen költő megoldásairól lévén szó, a téma sokkal inkább a köznyelvi tudat vizsgálatához tartozik.

önmagában konstruált rendszerként jelenít meg, és ez modellje a nyelv nagyobb szeletének. Megtaláljuk benne a nagy struktúrát (makrostruktúra), amely a teljes sorozatot foglalja magába. Ezt egyrészt önnön szerkezete kapcsolja a mikrostruktúrákhoz (szimmetria), másrészt a benne foglalt mikrostruktúrák oppozíciói fűzik egybe. A makrostruktúra szemantikai elemei kölcsönös korrelációban vannak az akusztikai elemekkel. Mindez a fonotaktika megvalósulhat bárminő hangszimbolika, hangstatisztikai eloszlás figyelembevétele nélkül, ugyanakkor azonban tartalmi elemekkel már rendelkezik. Ilyen értelemben célszerű vizsgálni a fonotaktikát teljes szépirodalmi alkotások elemzésében is. A jelen példa és a jelen vizsgálat egyaránt csupán a figyelem felhívása lehetett a kérdés fontosságára.

Voigt Vilmos

Mészáros Ignác mint nyelvművelő és műfordító

A felvilágosodás korában,¹ a XVIII. század utolsó két-három évtizedétől kezdtek írónk a nyelv rendszerét, természetét, eredetét s ugyanakkor – a nyelvemlékek tanulmányozása kapcsán – a nyelvtörténetből a nyelv-helyességre levonható tanulságokat tüzetesebben vizsgálni.² Az irodalmi nyelv fejlesztésére vonatkozó eszmefuttatások, illetve komolyabb tanulmányok részben a formai elemekkel kapcsolatos norma kialakításához, részben a meglevő tartalmi elemeknek újakkal való bővítéséhez fűződnek.³ Kutatásaik legtöbbször a nyelvi hareccal, a nyelv jogaiért vívott küzdelemmel függenek össze: a nemzeti nyelvben látták a nemzet felemelkedésének legfőbb feltételét. Céljuk a magyar nyelv államnyelvvé tétele, az iskolákba, a közigazgatásba való bevezetése.⁴ Irodalmi életünk vezérei a nemzeti nyelv és kultúra ápolását kiindulópontnak tekintették, amelyről Magyarország az idegen gazdasági és szellemi függésből a művelt nemzeti létig eljuthat, és megszüntetheti az évszázados magyar elmaradottság és az európai fejlődés között tátongó mély szakadékot.⁵ Ez az egyre jobban terebélyesedő mozgalom, amely híveit különféle társadalmi rétegekből toborozta, egyúttal a polgári egységért vívott harcban is jelentős szerepet töltött be.⁶

A nyelv jelenségei iránti érdeklődés szinte általánossá válik az írók körében, s így kiváló és másodrangú írónk a pallérozás, gyomlálgatás munkájában a nyelvtudomány hivatásos művelőivel együtt vesznek részt – azaz a határvonal író és nyelvész típusa között ekkor elmosódik.⁷

¹ Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp., 1960. 230.

² Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 291–5.

³ Benkő i. m. 232.

⁴ Benkő i. m. 5. és Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 14.

⁵ Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. Bp., 1959. 12.

⁶ Jancsó i. h.

⁷ Benkő i. m. 232, 237.

A széles körben ismert nyelvész írók között kell számon tartani Mészáros Ignácot,^{7a} irodalmunk sokoldalúan tevékeny és mégis mellőzött művelőjét.⁸ A Kartigám szerzője-fordítója azonban nem hatolt be mélyen a nyelvtudományba: a felszínen maradva csakis gyakorlati célok szolgálatában a helyesírás és fogalmazás szabályainak összeállítására szorítkozott. Így a nyelv jelenségei iránt érdeklődő, tudatos stilisztá egyesül személyében a műfordítóval. Kortársai a széppróza rangos művelőjének tekintették: az 1795-ben megalakult Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság meghívta tagjai sorába.⁹ Negyedszázados működésének kezdete — hatósugara révén — szinte lendítő erőnek tekinthető még a magyar nyelvnek ebben a forrongó korszakában is: első műve Kazinczy fordításait is megelőzte, sőt ösztönzően hatott rájuk és más írók nyelvére.¹⁰ Később már ő maga is elfogadta a vezéralakoktól bevezetett újításokat.

A helyesírásra és fogalmazásra vonatkozó elveit egyik leveleskönyvének „Elöl-járo beszéd”-ében fejtette ki, huszonöt paragrafusban.¹¹ Első paragrafusát a könyvnyomtatás kérdésének szentelte, ezzel a megjegyzéssel: a sajtóhibák elkerülése végett kívánatos lenne magyar anyanyelvű nyomdászok alkalmazása.¹² A következő paragrafusokban szabályba foglalta — leginkább Klein Ephraim, Tsétsi János és Révai Miklós nyelvtana alapján — a nagy kezdőbetű, a rövid és hosszú mássalhangzók, az ékezetek, az összetett szó, a névelő és a középfok jelének írására vonatkozó tudnivalókat. (Tsétsi művére hivatkozott is.) Hangsúlyozta az ékezetek szerepének fontosságát és külön kitért az *ö*, *ü* régi jelölésére (*eo*, *eu*). Legtöbbet az *y* és *j*, valamint az *-s* végű melléknév középfokának és határozós alakjának írásával foglalkozott; mindkét esetben az etimológia alapján állt. Érdekesen okolta meg a *-ja*, *-je* rag írásmódjának ésszerűségét: „... közönséges szokásba-is ment a *ja*, *je* végű igéknek, és állatos neveknek módja, melyly mindenképen okosabb forma az igen réginél, mert kevesebb betűt kíván és úgy látszik a nyelvnek tulajdonsága-is kívánni; az után a' Magyar szót tanuló más Nemzetek, p. o. a' Németh könnyebben mondja-ki: gondja, mintsem gondgya, és ha egyszer rá szokik a' nyelve azt ki-mondani, p. o. gondja, [kertje],¹³ szenvedje, kivanja (!), [nénje], [szentelje], az után mondhatja-ki jobban ilyen szokat-is, p. o. gyámoly, gyenge, gyomor, nyavalya, nyereg, etc.” (6/b, különálló, beragasztott

^{7a} A továbbiakban: M.

⁸ Az alábbiakban Mészáros műveinek címét a következőképpen rövidíttem: K. = Kartigám (első kiadás, 1772.), MAL. = Montier aszszonyinak . . . levelei, MSz. = Minden esetekre elkészült Magyar Szekretárius, ML. = Mulatságos Levelek, NT. = Három Napkeleti Történetek, JB. = Jeles Beszédek és írott nevezetes Levelek, A. = Asztriáne vagy az igaz szeretet tüköre, ÖT. = Ifjúságnak szóló Öregek tanítása. Ugyanannak a műnek többszöri, egymást követő előfordulása esetén csak az első esetben szerepel a cím.

⁹ Jakab Elek: Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság. Bp., 1884. 36–7, Jancsó i. m. 352 és Benkő i. m. 313.

¹⁰ PályFml. 244: „... a Kartigám olvasása támasztá fel legelsőben lelkemben azt a gondolatot, hogy lessem, mennyiben alkalmas már a magyar nyelv azt adni, a mit más nyelvek adhatnak.”

¹¹ A gyengébb Aszszonyi Rendnek . . . való Mulatságos Levelek . . . (OSzK ktár Fol. Hung. 180.) A mű cenzúrai jóváhagyása 1794-ből való, de az „Elöl-járo beszéd” végéhez fűzött megjegyzés szerint 1784-ben írta. A helyesírási szabályok és M. purista nyelvtani terminológiájának bővebb ismertetését l. MNy. 37: 23–5; vö. még Benkő i. m. 322–3.

¹² Vö. Benkő i. m. 174.

¹³ A []-be tett szavakat M. törölte.

levélen). Valamennyi szabályhoz természetesen példákat — eléggé bő példatárt — is közölt. Részletesen tárgyalta az írásjeleket is.

Bél Mátyás „Magyar Grammatica”-jának átdolgozott, 1781-ben névtelenül megjelent kiadásán és Révai Miklós valamelyik tankönyvében alapuló terminológiája jellemző purizmusára: részben körülírással, részben tükörszókkal fejezte ki a nyelvtani fogalmakat, zárójelben közölve a latin megfelelőket.

Ugyanígy gyakorlati útmutatásokat adott a fogalmazásra vonatkozóan is. A könyvekben fontosnak tartotta az egész munkának kisebb részekre (könyvekre, részekre, szakaszokra, paragrafusokra) való osztását s ezeken belül egy-egy résznek betűivel való megjelölését. Tanácsokat adott — két terjedelmes levélminta közlése után — a levél szerkesztésére, külső alakjára, a pecsét elhelyezésére; a levélíró figyelmét felhívta a címzett rangjához való alkalmazkodásra. Az írás szabályainak elsajátításához „jó magyarsággal írott könyvek” olvasását ajánlotta, hogy ezáltal „mind a’ betűk rakásának, és szó-kötéseknek, mind az egymásból folyó rendes kerek Beszédeknek (periodusoknak) mind egy egész beszédnek, és ékes szólásnak módját fel-vedjük.”¹⁴

Szorosabb értelemben vett stilisztikai elveit három pontban foglalta össze:

„a) Első, és fő regula ebben, hogy írásunkban természet szerint folyó és tsendes, ’s engedelmes elmét jegyző szókkal éljünk, el-távoztatván az erőtető, kényes, fennyen való, és a’ dologhoz nem illő magyarázást; az igen alá való, parasztos, és más nyelvekből költsönözött vendég szokat; hanem ezek helyett írásunk mivoltához nemzet nyelvén alkalmaztatott értelmes, világos, válogatott igaz jó szókkal, és módos emberséggel magyarázzuk gondolatunkat.

b) Mivelhogy ki-magyarázó [beszédünket] gondolatunkat egy másból folyó, és össze kaptsolt [tzikkelyekbe] kerek beszédekbe (periodusokba) foglaljuk, nem kell ezt mind hosszú, vagy mind rövid folyású ilyen beszédbe foglalnunk: hanem változtatva már egy [tzikkelyt] kerek beszédet hosszabb, másikat rövidebb magyarázattal ki-tennünk, hogy annál értelmesebben, és teltyesebben essék a’ folyása.

c) Úgy kell szorgalmatoskodnunk, hogy egy más után következő jó renddel tedjük-fel gondolatunkat, és különb-külömbféle mivoltú dolgokat egybe ne keverjünk, mellyek tsak meg-izetlenítik az olvasást. A’ jó rend nyilván való értelmét írásunknak mindjárt a’ szem elébe adja, holott gyakorta az össze-kevertt, és igen össze-fűzött sok dolognak értelmén gondolkodnunk kell.” (11/ab)

A maga és mások számára vezércsillagul szolgáló szabályok között legjelentősebb az első, hiszen a stílus helyességének csaknem valamennyi feltételét magában foglalja: az egyszerűséget, világosságot, az idegen szók és tájszók kerülését. Lássuk mármost, mennyire valósította meg a saját maga által felállított követelményeket.

I. Szókincese

Kazinczy főként a „fesz és pőf cifrái” miatt marasztalta el a Kartigá-mot, — márpedig maga M. is elítéli ezeket. Itt valóban nagy a szakadék

¹⁴ Vö. Benkő i. m. 297.

elmélet és gyakorlat között: nemcsak regényhősei beszélnek érzelgős, áradozó, dagályos modorban, hanem éppen ilyen cikornyás M. elbeszélő stílusa is. Szinte szándékosan kereste a hosszadalmas kifejezéseket és erőltetett fordulatokat, tehát nem tudta elkerülni „az erőltető, kényes, fenynyen való” szavak veszélyét.

1. Választékosság, jelzőhasználat. Ez a törekvése azonban — még túlzásai ellenére is — azt bizonyítja, hogy — Báróczihoz hasonlóan — mennyire a költői lendület és választékosság megvalósítása lebegett a szeme előtt („válogatott igaz jó szók”!). Már a Kartigámban is ritkán fordított szó szerint, azaz nem ragadt meg az egy szót egy szóval visszaadásnál; annál gyakrabban helyettesítette a túl egyszerűnek talált német kifejezést bonyolultabbal vagy ritkábban használttal.

Érezte a jelzők élénkítő szerepét, de eltúlozta a jelzőgazdagságot: „mich zu entschuldigen” (ném: 126) — „hogy illy *boszszontó kerengésből* betsülettel ki-menekedjek” (146); „deren Hochmuht, Ehrgeitz und Unbesonnenheit” (117) — „*szeles* kevélysége, *gőzölő* nagyravágyása és *eszels* gondatlansága” (135), „durch diese unerwartete Worte” (102) — „illy *szirénes* szózáttal elő-pillantó váratlan esmértetés által” (120); „so muste alles über die Klinge springen, was ihnen in der ersten Hitze aufstiess” (32) — „illy *bóldogtalan* sorban kinek kinek a’ boszszútól *gőzölő* kardjok által kellet el-esni, valaki tsak első haragjoknak, és *meg-melegedett mérgeknek* eleibe került” (40); stb.

Talán még gyakoribb ez későbbi munkáiban: a nyelvet állandóan cifrázta, olyannyira, hogy nem egyszer a magyar kifejezés kétszer olyan hosszú, mint a megfelelő idegen nyelvű: „Reizung” (Stockhausen: Sammlung vermischter Briefe, 1762–6, I. r. 1.: 129) — „*hódító* édesgetés” (ML. 41/a); „Zärtlichkeit” (97) — „*édesseges* szívesesség” (17/a); „le flambeau de la mort nous éclaire” (Lettres de Mme du Montier, Lyon, 1767. 227) — „a’ halálnak *homályos* fáklája *vonagló* ágyunk előtt terem” (MAL. 252); „le fruit de ces belles lectures” (161) — „azon *igen tűzes szerelmi indulatokkal telles* könyvek olvasgatásának gyümölsét” (168); „post varias procellas” (Bonfini Dec. II, lib. VIII) — „külömb külömb, ’s *sokáig is szomorító* fergetegeinkben” (JB. 39/a).

Nem ritka, hogy a jelzős kifejezés egy határozót magához kapcsoló melléknévi igenévből alakul ki: „*tükön szívellő* hajlandóság” (K. 47); „a’ Hertzegnek *Istenes szívből hajnallott* szándéka” (109); „*lelkében repdező* nagy vigasztalását” (10); „a’ *szerelme*re *kiszető* gerjedelminek” (67; ném.: „den Gedanken”, 5); stb.

Néha fordítói szabadságában annyira eltávolodott az eredeti szövegtől, hogy egy-egy kifejezést egész mondatná kerekített ki: „ihre Schönheit” (35) — „illy szépségből ki-tündöklő módos maga-viselete” (K. 43); „erwehte Christina gegen den Achmet” (17) — „úgy téregette Kristina azonnal a’ szavait, hogy igen szép illendőséggel elő hozta Akmetnek” (23); „die Müdigkeit bey den Frauenzimmern” (120) — „a’ fáradtt Aszszonyi személyeknek édes nyugalomra tzelőző ástási, mint az álomosságnak bizonyos jelei” (137); „der Abend” (159) — „a’ napnak bé-húnyó fénye, és az estvének bé-lópó homálya” (179); „l’abime qui s’entr’ouvre sous vos pas” (158) — „lábaid alatt ki-nyíló feneketlen örvénynek nyelv, faló mélységét” (MAL. 165); stb.

Különösen szembetűnő ez az „ihre Melancholie” (Stockh. 149) megfelelőjénél: „gyengeséggel telles szívbeli nehéz gyötrelmeit, aggodalmit, nyughatatlanságát, hív vágyódását, égő szerelmét, és tanátslanságát” (ML. 68/b). A legkirívóbb példa a kifejezésnek erre az állandó, erőltetett ékesítésére, barokk cicomázására „A’ házasságok Egekben köttetnek” című Rabener-fordítás következő részlete egy leány szerelme gyullaclásáról:

„Es war auf einem Balle, wo sie ihn das erste mal kennen lernte. Er tanzte, und dieses mit der Artigkeit eines Menschen, welcher tanzte, um bewundert zu werden. Ein weisser seidener Strumpf hob den Werth eines wohlgemachten Fusses, und einer beredten Wade. Selinde wird niedergeschlagen; er hat mit ihr nicht getanzt.

Nun tanzte er mit ihr; sie bewundert ihn. Alles überführt sie von seinen Verdienstene; der Kopf, die Bewegung, der Arme, seine Blicke.” (Rabener 4: 152)

„Celadon, és Szelinde példának okáért először a’ tántzban jönnek-öszve: amaz tántzol, és pedig olly rendesen, hogy kitől kitől tsudáltatik. Szelinde nézi és noha

még vele nem tántzolt, meg-tetszenek mindazáltal néki Celadonnak szükön szabott, 's sujtásokkal, és paszamántokkal ki-kárimázott kurta ruházatja, deli járása, nótára rakosgató lépése, és jó természet

ékesítő sugár dereka, és meg-ütközik ezekre magában. Celadon tántzba viszi: Szelinde tudálja Celadonnak fodorított haja, 's feje tsinosságát, karjainak mozogását, 's szemleinek pillantását." (ML. 162/b)

Am az ellenkezőjére is akad példa: hogy ti. túl hosszúnak találta az idegen kifejezést; ilyenkor jeles stilsztárhoz illő tömörséggel fejezte ki a gondolatot: ohne dass es von der Richtigkeit ihres Verstandes regieret würde" (Stockh. 45) — „eszének minden sugarlása nélkül" (ML. 27/b); „er bemühet sich nicht pedantisches blicken zu lassen, noch affectiert zu sein" (117) — „iparkodik minden iskolabéli hányó vető módokat el-mellőztetni" (35/b).

A kifejezés erősítése vagy enyhítése is előfordul: „so ermangelte er nicht" (2) — „első gondja vala" (K. 6.); „du gottloser Mensch" (175) — „te az egész földnek kerek-ségén leg-istentelenebb ember" (198); „malgré mes fatigues, je me porte à merveille" (226) — „tenger fővényénél több nehézségim mellett-is jó egészséggel vagyok" (MAL. 251); „j'aurai bientôt sa confiance" (50) — ma holnap két szeme fénye leszek" (45); stb. A kifejezés erősítésének szép példája található Sándor herceg egyik vallomásában:

„Ich bin recht vergnügt,
schönste Gräfin, dass
ich die Ehre habe eine
so unvergleichliche
Person, neben mir an
der Seite zu haben" (76).

„Szépséges Grófném, ha ellenség fegyvere
között kellene meg-eskünnöm, nem mond-
hatnám másképpen, hanem hogy soha
semmi nem eshetett nagyobb vigasztalásomra,
mint ezen szerentsém, hogy hasonlíthatat-
lan személyét... magánosan mellettem
szemlélem" (K. 89).

Sokszor merőben más jelentésű vagy jelentésárnyalatú szóval, eléggé szerencsésen fordított: „verbotener Umgang" (123) — keletkezés társalkodás" (141); — „befürchten" (91) — „változástól tziarkálódni" (106); „eines solchen irdischen Engels" (56); — „ilyen földi ékességgel tündöklő tsillagnak" (67); „Allein wie sollst du den Ungestümen entgegen" (Stockh. 106) — „De hogy kell néked ezen karulyokat el-mellőzned" (ML. 21/a); „Titel" (Rabener 4: 94) — „homlok" (171/b); „d'une voix mal assurée" (166) — „tántor-gó szózáttal" (MAL. 175); „une femme qui veut mettre tout le monde à son ton" (36) — „egy olyan személy, ki az egész világot önnön feje szelei szerént akarja regulázni" (29); stb.

Arra is van példa, hogy — derűs vagy gúnyos árnyalatú kifejezés esetében — hasonló hangulatú szállóigéhez fordul: „Es gibt böse Leute, die alles zu Bolzen drehn" (Rabener 3: 40) — „vannak rossz emberek, kik mindent görbére magyarázván, légyből-is elefántot tesznek" (ML. 135/b); „Das ist vielleicht noch der einzige Unterschied, dass ich mit einem schönen Bilde ohne Seele wenigstens einige Minuten vergnügt leben kann, mit einem hässlichen Frauenzimmer ohne Verstand aber, nicht einen Augenblick" (Rabener 4: 160) — „Az én vélekedésem szerént egy erköltstelen s esztelen szép, és rút személy között tsak az az egyetlen különbség lehet, hogy az elsővel az ember egynihány kukuk kiáltásig meg-elégedetten élhet, a' másikkal egy veréb tsiripelésre" (166/a); „ich kenne die Herren schon" (Rabener 3: 38) — „már esmérem az olyan kovász-féle Urakat" (133/b); „l'amour la rendra clairvoyante" (103) — „a' szerelem néki daru szemeket fog adni" (MAL. 104).

2. V á l t o z a t o s s á g. Gyakori ugyanannak a kifejezésnek többféle fordítása: „missgünstige Leute" (83, 88) — „irigy, és fondorló nyelveknek intselkedései" (K. 97) és „irigy nyelveknek agvarkodása" (103); „diesen Satz" (Stockh. 41) — „igy helyheztesített itéletemnek magyarázatja" (ML. 25/b) és „beszédemnek ezen le-tett sommaja" (26/a); „Freiheit" (Stockh. 106) — „tsintalan tekéntet" és „kedveltető világos szabados mód" (20/b); „commiliones" (Istváni lib. XXIII.) — „próbált hadi vitézek", „vitéz társaim", „vitézlő barátim" (JB. 51/a- 53/a). Kérdés, hogy e többféle fordítás mögött a változatosság tudatos keresése húzódik-e meg, vagy — mint a rangok jelölésénél — ingadozás, a fordítás pontatlanságának érzése.

3. Szókép. Közismert jellemvonása a barokk irodalomnak a mesterkélt hasonlatok, metaforák és mitológiai képek kedvelése. A késői barokk korban a mitológia már veszített jelentőségéből: nem tartozott szervesen az írásműhöz, hanem csak külső díszítésre szolgált. Az írók — és még inkább a költők — nem elégedtek meg a cícomáknak az őket megillető helyen való elhintésével; hovatovább jelentéktelen, kisszerű tárgyakat is igyekeztek költőiesíteni a mitológia segítségével. Ez a törekvés aztán szükségképpen túllő a célon, s a stílus elsekélyesedésére vezet.¹⁵

M. gyakran ékesítette gáláns munkáit a mitológia keresett díszzeivel, így a Nint szebb vigás (K.) és A szerelem hatalma (NT.) című dalok teljesen a mitológiára épülnek. Mások megelégedett egy-egy odavetett mitikus képpel: „Dass ich . . . den Weg zu einem Fall bereite” (105) — „faetonnak (!) siralmas sorsára jutok” (K. 124); „in den Gedanken stunde, dass jederman schon schlief” (191) — „vélvén, hogy az álom Isten minden embereknek a’ szemeit mély szunnyaclással meg-szállotta” (216); „die heftig verliebte Marquise” (123) — „a’ Venus Leánya, a’ Márk-Grófné” (142); Izabella, az ötvenhat éves asszony úgy megőrül szerelnesse láttára, akárcsak Euridice szerelmetes Orpheusának el-jövetelén” (Rabener 4: 82 — ML. 156/a); „[Asztriane] szívének nitva (!) találván ajtaját a’ Cupido, a’ mint vakmerő, be-olálkodék és kvártélyt vón benne” (A. 14/a). Szerepel még Páris (ML. 66/b), Mars (A. 10/b) és Cupido kétízben (ML. 110/a, A. 11/a).

Hasonlatok, képek lépten-nyomon előfordulnak olyankor is, amikor a szóképek nem szerepelnek a mintául szolgáló eredetiben. Természetes, hogy M. is szívesen használta a szerelmi első megnyilatkozásának hasonlatok által történő — már-már közhellyé vált — kifejezését: „Sie hatte ihn zuvor mit scharfsichtigen Augen betrachtet, und muste nunmehr anfangen, eine sonderliche Hochachtung auf ihn zu werffen” (56) — „Kristina . . . úgy találá szeme fényét arányozni, hogy szívének az ajtaját bé-tenni meg-felejtkezett, melyen egy vissza hatott pillantásnak szikrátskaja bé-szökvén, olly hamarságos gerjedelmet okozott benne, hogy azonnal különös indulatú tisztelettel kezdet a’ Hertzeghez viseltetni” (K. 67); „erröhtete Christina ziemlicher massen” (18) — Kristina nem győzhette-meg a’ szívét, hogy annak a’ tüze az ábrázatján ki-ne ütött, és el-ne pirúlt volna (23–4); „Ha a’ tüztől meg-melegítetvén, egyszer szikrát fog a’ nyers fa, azt az arra fuvalló szellő lángra-is hozza, úgy Asztrianének szíve-is . . . olly érdemes, tekéletes, és deli szeretőtől, mint Livio volt, egyszer meg-érzékenítvén, ennek szeretete és hvsége bizonyításával szellőztetve, telyes hajlandóságra-is birattatott” (A. 15/a).

Persze nemcsak a szerelemhez kapcsolódnak a metaforák, hasonlatok: „bekam der Hertzog dasjenige, wornach er sich bishero mit einem unbeschreiblichen Verlangen gesehnet hatte” (102) — „annak valóságára jöven a’ Hertzeg, a’ mi után eddig olly sok eszes mesterségekkel, mint valamelly rejtett pusztában járadozó hajtókkal vadászott” (K. 120: Sándor herceg ekkor tudja meg, hogy Krisztina a párja az álarcosbálon); „kedvének ki-terjedtt repdező vitorlái más felé fordította” (uo.); „melly szélre oldozzam szándékomnak vitorláját” (174 — ném.: 156); [Atyám] a’ szerentsének öbléhe ajánlott” (140 — ném.: 122); „szíve a’ tenger búknak fészke lévén” (236 — ném.: 209); „jedoch aber auch zugleich immer daran wartete” (126) — „De illy róka ravaszságában béliett bárány szelédtségében arra várakozot” (146); „Le fiel de la médisance découle de leurs lèvres” (173) — „Ezeknek a’ szájokból a’ meg-szóló, és rágalmazó nyelvességnek epéje nem máskép szökdösik-ki, mint a’ tsorgó kútaknak tsévéjéből a’ víz” (MAL. 182); „entre les mains de la Providence” (44) — „a’ mennyei gondviselésnek öbölében” (39); „vous regrettez la simplicité des moeurs des personnes élevées loin du grand monde” (150) — „ollyan személyeknek bódolg sorsa után sohajtozol, kik szabadságban vigan zengedező madárkák módjára távul e’ nagy világnak veszedelmétől bátor együgyűségnek örömeiben tölthetik rövid életeknek napjait” (156–7); „il faut bien débiter” (63) — „Szükség a’ Világ piatzán való első meg-jelenésünkkor magunkat jó viseléssel különböztetni” (59); „kam er in die Welt” (Rabener 4: 143) — „a’ világ piatzára ment” (ML. 177/a); stb.

Még történeti munkáiban is gyakoriak az efféle hasonlatok: a spanyol örökösödési háború „mint valamelly partokat szegő sebes víz, tsak nem egész Európát el-burította”

¹⁵ Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp., 1935. 111 és Sőtér István: A m. irod. tört. II. kötet. Bp., 1964. 116–7.

(A. 10/b); „a' Spanyol Monarchiának fénylő napja el-sárgula, és el-nyugodván, vérbe borult hajnallal fel kele” (6/b). — A birtokoknak a koronára való visszaszállását a következő hasonlat érzékelteti: „Nem különben, mind a' Vizek, mellyek a' tengerből veszik eredeteket, és ismét a' tengerbe folynak, és szüntelen ki-s bé folyással a' föld gyomrában környül-járnak” (ME. 15/a).

4. Kicsinyítő képzők. A barokk cikornya, finomkodás sajátos megnyilvánulása az eredetileg udvarias szerénység kifejezésére szolgáló kicsinyítő képző elburjánzása (az idegen szövegben általában nem szerepel ilyenkor kicsinyítés): *rejtekecske, hajlékocska, csengetyücske, világocska, író-táblácska, író-veszszöcske, könyvecske* (K.), *író-szobácska, falucska, ágyacska* (MAL.), *étkecske, jószágocska, sommácska* (MSz.), *házacska, kertecske, kulcsocska, ebecske, garádicsocska, indulatocska, festő ecsetecske, nyak kötőcske* (ML.), *kövecske* (ÖT.), *szekrényecske, órácska, ifjú és okos szívecske* (A.), *gyermecske* (NT.), *vétkecske* (JB.). Különösen szerette a kicsinyítő képzőt nőkre vonatkoztatni M.: *rabocska, gyarlócska, heveske* (K.), *kedveske* (MAL.), *ékesecske* (MSz.), *rendeske, maga-gondolatlanka, ékeske, kényeske*, egy tizenhat esztendő *szepecske* (ML.). Persze, ez a képzőhalmozás is túlló a célon, akár csak a hasonlatokkal való visszaélés. Mennyire nevetségesen hat például a következő mondatban: „Különös nyereségül ki-kérvén magának, hogy kised *táblátskájoknál* rövid *ebédetskével* lenne szerentséje ő Hertzegségét tisztelhetni” (K. 79). Az önmegalázó udvariasságot ebben a példában még fokozzák a kicsinyített főnevek jelzői. — A német szövegben (68) egyáltalában nem szerepel ez a mondat.

5. Purizmus. „Mészáros Ignác a' maga Kartigámjában 1769 táján elkezdé a' magyarokat arra szoktatni, hogy írásaikban semmi idegen szót ne szenvedjenek” — írta róla Kazinczy.¹⁶ Ez a megállapítás nyilvánvalóan a kortársak számára közismert tényről foglalt magában; a nyelvi önállóság hirdetése és megvalósítása éppen a Kartigám szerzőjének nevéhez fűződik. M. maga is bizonyára a „más nyelvekből költsönözött vendég szók” kerülésének tulajdonította a legnagyobb jelentőséget stilisztikai elvei között. Elképzelhető, mennyire küzdött a nyelvvel, amely még nem volt elég hajlékony a gáláns regény vagy levél valamennyi fordulatainak megfelelő finomságú visszaadására.

Különösen akkor került nehéz helyzetbe, amikor a francia előkelő osztályoknak a magyartól eltérő divatját, szokásait — merőben idegen kultúra függvényeit — akarta anyanyelvén kifejezni. Természetes, hogy ezen a területen hazai nyelvű műszókincs nem alakulhatott ki, viszont ugyanilyen idegen lévén ez az életforma Németországban, ott sem eredményezhette a megfelelő kifejezések egyértékéseit. A német fordító nem is igyekezett áthidalni ezeket a nehézségeket: százával hagyta benn szövegében az eredeti helyesírással, latin betűkkel írt francia szavakat. M. ilyenkor is következetesen érvényesítette purizmusát.

A legtöbb hézag természetesen a barokk életideál követelte, eddig ismeretlen szalonélet bemutatásában mutatkozott. Némedi Lajos értékes egybevetése¹⁷ a következő csoportokban figyeli meg ezeknek a réseknek a

¹⁶ Szentgyörgyi Józsefhez 1804. febr. 24-én. Kaz.: Lev. 3: 171.

¹⁷ Némedi Lajos: A Kartigám nyelvéről. (Mészáros purizmusa.) Páp Károly emlékkönyv. Debrecen, 1939. 317—33.

betömését: a francia udvar és környezete, rangok és foglalkozások, katonai élet, a társadalmi érintkezés finomabb formái, udvari szokások, az előkelő élet körébe tartozó tárgyak, felszerelések, az emberi lélek pontos elemzése — közvetve vagy közvetlenül valamennyi feltételezi a szalonélet létét.

Ilyen esetekben — amikor nem talált meg valamely fogalomnak megfelelő kifejezést a nyelv szókészletében — legothonosabb eljárása a körülírás:

1. Természeti jelenségek: „szökdöző tsorgó kút” (K. 38; MAL. 182 már csak: „tsorgó kút”); „Echo” (Stockh. 149) — „viszsa-zengő jó hallomány” (ML. 68/a); „une grosseesse” (144) — „valamely előre való érzés” (MAL. 150).

2. A civilizáció eredményeinek tekinthető tárgyak és fogalmak: „das Gemälde” (159) — „a’ kép-írás” (K. 178); „Portrait” (158) — „tulajdon élő voltak szerént le-rajzolt képek” (177); „die schönsten Illuminationes” (357) — „nagy mesterséggel készített égő lámpások, és világító gyertya tartók” (386: azaz a fogalom körülírása helyett az eszközöket írta le szemléleti alapon); „Bühne” — „ember-magasságra emeltetett állás” más helyen: „filegória”¹⁸; „Harmonie” (96) — „öszve-szóló hangozás” (112); „microscope” (32) — „nagyot mutató tükör” (MAL. 26); „miroir” (27) — „fodorító asztal” (20); stb.

3. Foglalkozások, rangok, katonai élet: „Cavalier” (10) — „egy bizonyos esméretes ifjú Udvarnokot” (K. 14; M. megjegyzése: „régí Zászlós Nemből való”); „Staats-Minister” (29) — „Fő-Udvari, és belső titkos Tanácsos” (36); „Chirurgien” (88) — „seb orvos” (MAL. 87; a K.-ban „seb gyógyító”); „Dame d’honneur” (32, 44) — „Udvari Nemes Aszszony” (32, 35); stb.

4. Az udvari szokások és általában a társadalmi érintkezés által életrehevott fogalmak: „von einerley Geschlechte” (292) — „hozzám hasonlatos természet munkája” (K. 319); „wegen seines Geschlechtes” (235) — „a’ természetnek benne jegyzett hasonlatos munkájára nézve” (264); „seine Geschichtlichkeit” (107, 108) — „lábainak tanúságát” (126) és „tsinos könnyűségét, és tanultt forgódását” (127); „in eurer Geschichtlichkeit im Tanzen” (107) — „a’ tántzra termett könnyen járó Lábaid mesterségében” (126); „témoin(s)” (49, 244) — „jelen lévő bizonyosság(ok)” (MAL. 43, 271); „ces beaux esprits” (36) — „olylan éles észre-vágyó fejesek” (30); „les libertins” (115) — „a’ szabad életnek zínár követői” (117); „un vieux libertin” (63) — „egy szabad lelki esméretű, és magavallású vén ember” (64); „critische Leute” (Stockh. 70) — „mások tálaiban kalandozó emberek” (ML. 74/b); stb. Sok változatot felel meg a *Compliment* és *Reverenz* szavaknak (idézte Némédi i. h.).

A lélekelemzéssel kapcsolatos fogalmak: „Phantasien” (44) — „a’ mi álomi képzeléseink” (K. 54); „fantaisie” (198) — „szeleskedés” (MAL. 210); „chagrin” (62) — „kedvetlenséget, és unalmat” (59); „indifférence” (162) — „egyaránt valóság” (169); „mélancolie” (177) — „az ő tsekkent állapotjának, és nehéz kedvűségének” (187), — a K.-ban két helyen egyszerűen „szomorúság” a megfelelője (idézte: Némédi i. m.: 327), míg másutt ugyanennek a szónak görög megfelelőjére keres tükörszót: „schwermtütig” (Stockh. 378) — „fekete epéjű” (ML. 48/b); stb.

A lélek finomabb rezdüléseinek változatos kifejezőmódjára kitűnő lehetőséget nyújtanak bizonyos elvont fogalmak. M. leleményessége (vagy bizonytalansága?) szinte valamennyi előfordulásuk alkalmával más és más fordulatot talált rájuk:

a) „Curiosité” (98) — „a’ susogásra gerjesztő kívánság” (K. 115); „látni ingerlő kívánság” (id. Némédi i. m.: 328); „Curiosité” (8, 80, 136) — „tovább vágyó tudakozás” (MAL. 8); „szemes tekintetű módja” (78), „a’ nagy kívánság tudni, mit akar nékem a’ Gróf mondani” (142); „ma curiosité” (143) — „az én kívánságom ötet hallani” (149); „eine blosse Curiosité” (106) — „a’ látni ingerlő kívánság” (K. 125); „Neugierigkeit” (29, 110, 247) — „a’ tovább értekezni ingerlő kívánság” (37), „a’ kiszetű kívánság” (129), „az újságon kapó kiszetű” (275); stb.; „curiöser Leser” — „tovább gondolkodó olvasó” (id. Némédi i. h.).

b) „jalousie” (131, 142) — „a’ féltés, ne talámtán mást kezdj szeretni” (MAL. 136) és „a’ féltés, és ilyen kontzon való agyarkodás” (146); „jaloux” (103) — „feleség féltő” (103).

c) „rivaux” (29) — „irigyek” (MAL. 23); „une rivale” (96, 97, 103) — „egy olly dühös szerető” (96), „szereteti irigységből kajánkodó ellensége” (97), „irigy szerelmű társod” (104).

¹⁸ Idézte uo. 329.

d) A lélekelemzés általánosabb fogalmai: „ses sentimens” (43, 69, 151) — „szíve indulatját” (MAL. 37); „indulatjok” (65), „az ő szabódása, és igyekezete” (157); „des sentimens de Père” (43) — „Atyai szíve” (37); „tout autre sentiment” (46) — „minden más hajlandóságokat” (40); „dans ce sentiment” (46) — „ezen szándékodban” (40); „ces sentimens contradictoires” (74) — „ilyen ellenkező elnélkedések” (71); „vos sentimens” (137) — „szándéki” (142); „les sentimens de mon époux” (143) — „a’ Férjemnek bogár után indúlt elméjét” (149); „nos sentimens” (159) — „a’ mi indulatinkat, és érzékenséinket” (166–7); „découvre des sentimens” (158) — „olyan érzékenységeket lát” (166). Hasonló változatosságot mutat pl. a *passion* és *caractère* fordítása is. Figyelemre méltó, hogy a *sentiment* esetében milyen jó érzékkel tapintott rá a szó különböző jelentésárnyalataira.¹⁹

Máskor — különösen a tudományos és hivatalos nyelv szakkifejezései esetében — ezt a körülírással, magyarázással való fordítást nem érezte eléggé világosnak: v a g y l a g o s a n f o r d í t o t t, vagy pedig zárójelben közölte a magyar vagy latin szót; olykor meg az idegen kifejezést meghagyta a szövegben és lapalji jegyzetben magyarázta meg: „Dein Frühling” (Stockh. 113) — „A’ te kikeleted, avagy ifjúságnak zsongéja” (ML. 24/b); „pulsus avagy élő ér” (128/a); „a’ fodor hájának megdugúlása (hypochondria)” (36/a); „magas négy szegű tornyok (pyramisok)” (ML. Elül-járo beszéd, 16. §); „fortélyos kerítés (labirintus)” (NT. 44/a; MAL. 137 csupán magyar körülírással: „azon tsúrtsavar kerénkből”, fr.: „du labirinthe” 133); „Szekretárius (Titoknok)” (MSz. 22; a K.-ban (383) még hosszabb körülírással: „Hertzei belső titkos író, a’kit Szekretáriusnak szoktak nevezni”; „la lecture des Romans” (161, 207) — „a’ Román, avagy világi Könyveknek olvasása” (MAL. 168) és „a’ szeretetről írt történetes könyveknek olvasása” (231–2). — Ebből a szempontból legtöbb figyelmet érdemel néhány tudomány megnevezése s a körükbe tartozó terminológia: „böltselkedő tudomány (philosophia)” (ML. 174/b); „de votre philosophie” (84) — „a’ Filozofiáddal, s böltselkedésseddel” (MAL. 82); „logica: az igazat a’ hamistól megválasztó tudomány” (ML. 171/b); „syllogismus (erősítő beszéd)” (177/a); „systèmeám: egyaráns elném szabása” (JB. 92/a); „geographia: föld meg-írása” (ÖT. 44/a); „geometria: Föld-mérés tudománya” (uo.); „theoretica: természeti, és természet szerént való dolgokat vizsgáló tudomány” (MSz. 155); „politica, avagy Haza igazgatásához való dolog” (JB. 435/a); „az Ég jeleire, és forgására fő-vigyázó. (Observatorium Direktora)” (MSz. 152); „Criminalis, az az: főbe járó vétkü” (JB. 458/a); „a’ mindenséges tudományok Fő székei (Universitások)” (ML. 157/a).

Jóval több nehézséggel kellett megbirkózni a h i v a t a l i n y e l v b e n, hiszen a politikai és jogi életet teljesen átszötte a latin terminológia.²⁰ M. itt is többé-kevésbé érvényesítette nyelvvédő törekvéseit: függetleníteni tudta magát a hivatal hagyományos, meggyökeresedett kifejezőkészletétől és a meglévő szókincset akarta új fogalomkörben használni: „kérelem (instántzia)” (MSz. 15); „el-választó végezés (resolutio)” (15); „kegyelem-bér (pensio)” (JB. 451/a); „homagium avagy hívségre való esküvés” (463/a); „a’ helységekről helységek ki-hirdetendő rendelések és currensok” (396/a); „Ő Felsége kegyes fel-tételi (Propositioi)” (392/a); „hadi bíró (Auditor)” (MSz. 76); „úti levele (passusa)” (5). A *dominium* fogalmát kétféleképpen írta körül, zárójelben a latin megfelelővel: „Téres Uraság” (JB. 382/a) és „földes Uri Jóság” (390/a).

Purizmusa sokszor szélsőségekig ragadta el. Ilyen már meghonosodott kölcsön-szóknak (pl. *elem*), köztük exotikus népek használati tárgyait jelölő szóknak (*Eben*: indiai fekete fa; *Turban*: pátolat; *Omen*: jóvendülés) magyar szókkal való körülírása vagy helyettesítése. Még meglepőbb az eljárása, amikor bizonyos, szókincsünkkel még kifejezhetetlen fogalmakat önkényesen megváltoztat (pl. *Indianer*: velencei nemes; *präsentierte einen Mohr*: lengyel ruhában jelent meg; *Dattelbaum*: pálmafa).²¹

Ugyancsak túlzást kell abban is látni, hogy dalgyűjteményében és egyik levélgyűjteményében az eredeti szöveg latin kifejezései helyett is — kevés kivétellel — magyarokat használt. A Tsallóközi Ódák és Énekek c. dalgyűjteményt érdemes lenne tüzetesebben is megvizsgálni ebből a szempontból. Ennek két kötete részben ugyanazokat a dalokat — főként Amade-dalokat — tartalmazza. Mármost M. az első kötetben legtöbbször még leírta a latin szót is, majd gyakran törölte és följé írta a megfelelő

¹⁹ A MAL. példánál mindig kérdéses, hogy a német szerző hogyan fordított; a német fordítás ui. még nem került elő.

²⁰ Bárczi i. m. 264–5.

²¹ Némédi i. m. 330.

magyar kifejezést; a második kötetben már csak a magyar szót írta le — olyankor is, amikor az elsőben nem javította ki. Pl.

Amadénál (Négyesy-kiadás, 1892.)

Tsallóközi Ódák és Énekek,
(OSzK ktár, 208 Quart. Hung.)

		I. k.	II. k.
XVII. dal:	Szivem Pátronája (120)	Szivem Pátronája (28/b)	szivemnek
1. vsz.			oltára (18/a)
XXXIII.	observáltam (149)	observáltam (42/b)	észre vettem
3. vsz.			(31/a)
uo.	affectusi	affectusi	indulati
LXXIV.	affectusim (232)	[affectusim] buzdul-	buzdulásim
5. vsz.		lásim (78/b)	(73/a)
VII.	néked Revántsra (99)	[néked Revántsra]	
3. vsz.		boszszerű-állásra (19/b)	boszszerű-állásra (8/a)

Különösen szembevetendő ez a magyarosítás a következő sorokban:

„Érted: mint kell [confundálni] meg-tromfolni,
Írigyeket [contemnálni] meg-hátolni
Magát titkon [consolálni] vigasztalni
Titkos czélyát [conserválni] fenn-tartani.”
(XX. dal, I: 31/b, II: 21/a)

(Ebben a versszakban az egyik latin kifejezés helyébe német eredetű magyart írt.)

Legkirívóbb példái azok, amelyekben magának Amadénak kéziratába javított bele a latin szóhasználat kerülése végett, — így a „Maid hamuvá” kezdetű költeményben:²²

4. vsz.: [hiv contentus] elégedik (127/a)
7. vsz.: [affectusom] indulatom (128/a)

Hasonló tanulsággal szolgálhat a MSz. is, amelyben még a hivatalos esküforma latin szókészletét is magyarral helyettesítette (404). Gyakran nem volt nehéz megtalálnia a latin jelentést leginkább fedő magyar szót:

Corresp. autogr.:
(OSzK levelestár, 168 Fol. Hung.)

Magyar Szekretárius:

„installatio”	(36)	„be-iktatás”	(74)
„vexák”	(78)	„háborgatások”	(131)
„recenter”	(129)	„újontába”	(5)
„recentissime”	(323)	„újolag”	(30)

A *gratia* fordítására a *kegyesség* kínálkozik: M. számtalanszor így fordította le (pl. „atyafiságos kegyességét”, 58), máskor azonban nem elégedett meg ezzel: „kegyes Gratiajában” (15) — méltóságos kedvében” (98). Ugyanígy *devotio*-nak rendszerint a *kötelesség* szó felel meg (pl. „alázatos devotiomnak”: 33 — „szoros kötelességemnek” (71), de egy ízben jelzővé alakította át: alázatos devotiom” (216) — „köteles buzgóságom” (232). *Patrocinium*-nak és *protectio*-nak a megfelelő egyaránt *oltalom* és *pártfogás*; e szavakat különféle udvariassági jelzőkkel látta el: „Excellentiád Protectiojához” (76) — „nagy foganatosságú oltalmához” (232); „Excellentiád Protectioja” (264) — „bátorságos Őri oltalma” (29); „hüségesen kegyelmes Patrociniumában recommendálom” (78) — „magas oltalmába hüségesen ajánlom” (132); „patrocinium” (216) — „hat-

²² A költeményt közölte Erdélyi Pál: Várkonyi báró Amade László költészetéhez. EPhK. 1907. 211. Vö. még Varga Imre: Amade-versek kéziratok énekgyűjteményeinkben. ItK. 1957. 328 és May István: Mészáros Ignác dalbetétjei. ItK. 1968. 441 (12. sz. jegy-Let).

hatós párt-fogás" (233). Igen sok jelentésárnyalatot talált a *favor*-ra és melléknévére. Két főnevet egyetlen jelzős szerkezetté alakított át a következő mondatban: „elégítő contentumokban, s satisfactiókban” (9) — „minden meg-elégítő áldásoknak bővségében” (94).

Itt is akadnak vagylagos fordítások: „Juramentum officialium Insurgentium” (289) — „A’ fel-ülő Nemes, avagy Insurgens katonák esküvőcsének formája” (404); „manifestumát” (188) — „hirdető levelét (manifestumát)” (8); „passusa” (129) — „úti levele (passusa)” (5).

Legmegszokottabb eljárása itt is a körülírás: „Rationaria” (61) — „számvető dolog” (28); „nexus” (303) — „atyafiságos kötés” (135); „Promotiok” (76) — „jeles hivataloknak, és királyi kegyelmeknek . . . ki-osztogatása” (232); „applaudálni, és resolválni” (190) — „helyben hagyni, és kegyes rendelkezésével el-is tekélni” (204); „sub poena calumnii” (328) — „tsalárdsággal való perlekedésének büntetése alatt” (348).

Az eredeti szövegben sokszor fél mondatokat is találunk latinul; még ezeket nem is tekintve, a mai olvasó a magyar szöveg latin kifejezéseinek valóságos útvesztőjén vergődik át. M. ilyenkor is rendszerint megtalálta anyanyelvének megfelelő szavát vagy szócsoportját: „assecurálo, hogy intra Triennium plenarie, et sine ullo defectu le fogh tétetődni” (328) — „bizonyossá tészem ő kegyelmét, hogy három esztendő alatt egészen, és minden fogyatkozás nélkül azok-is le fognak tétetődni” (347); — „soha semminémű formalitási praetextust, praetensiot formálni, s-azok eránt ő kegyelmét, s praescriptussait háborgatni nem fogom” (328) — „soha semminémű, ’s semmi színű keresetet ellene formálni, ’s azok iránt ő Kegyelemét, ’s fellyül-írottait háborgatni nem fogom” (347—8); „az accludált valóságos Copiából” (234) — „az ide rekesztett levelének valóságos másából” (3); „personális reverentiámmal” (56) — „személyem szerént való udvarlásommal” (203). Az ilyen átalakításokra százával lehetne példákat idézni.

6. Latin szavak. De éppen itt kell eloszlatni egy tévhitet: azt ti., hogy M. még kivételképpen sem használt idegen szavakat. Igaz, a Kartigámban mindössze hat idegen tőszó és közülük kettőből képzett származékszó szerepel: *somma* (33, 283, 284, 339, 366), *szententzia* (176), *praktika* (108), *tzeremonia* (191), *kompástom* (304), *filegória* (384); *sommás* (242, 354), *praktikás* (128). Természetesen legsűrűbben a történettudományi terminológiát és hivatali nyelvet igénylő munkáiban fordulnak elő latin kifejezések (helyesírásuk hol fonetikus, hol pedig az eredeti latin helyesírást követi). Néhány példa: „státua” (ME. 31/b; a K.-ban [36] körülírással: „faragott kép”); „a’ káptalan kusztosza” (28/b); „szekulum” (33/a); „Magyistratus” (27/a); „szuktzesszio” (66/a); „Tutor” (MSz. 105); „klavikordium” (ML. 3/a); „[a könyvek] az én leg-jobb mobiliaim” (ÖT. 94/b); „fundamentom” (MAL. 6, 237, 281, JB. 391/b, 422/b, ÖT. 95/a); „fundator” (JB. 410/a); „fundátzio” (435/a); „klassis” (isk.: 409/a); „Repraesentatzio” (418/b); „Repraesentáns” (457/b); „Objectum” (418/b); „Deputatzio” (467/a); „tollerantzia” (430/a); „interes” (416/a); „Candidatzio” (393/b); stb.

Sokszor még ugyanabban a mondatban is előfordul halmozás: „Horátzius a’ Polítziánál, és ótsóság Kommissiójánál lévő Referens Tanátsos a’ drágaság iránt való véleményét, és projectumát írásban a’ Gubernium eleibe adja” (MSz. 16).

7. Idegen szavak magyar képzőkkel. Ismeretes, hogy első fordításaiban Kazinczy nemcsak átvett idegen tőszókat, hanem magyar képzőkkel is látta el őket. Ugyanígy járt el M. is; leggyakrabban a *-ság* elvont főnévképzőt és az *-l* igeképzőt használta: „commissariatusság” (JB. 100/b, 416/a); „Generalatusság” (455/a); „praktikálhatatlanság” (396/a); „fundál” (286/a); „fondál” (MSz. 62, 104); „praktikál” (JB. 394/a); „praktikáltathatik” (394/a); „prothocolláltat” (MSz. 394); „deputál” (JB. 400/b, 455/a); „privile-

gyiáltat” (284/b); „gubernálás” (425/b); „gubernáltatik” (466/b); „executiós katonák” (427/a); „lektikás” (MAL. 207); „religióbéli” (249); „parádéroz”²³ (ME. 27/a).

8. Természetesen mindezeket a latin kifejezéseket csak a legvégső esetben használta, rendszerint a tudományos és hivatalos nyelv műszavaiként. Innen van, hogy — jóllehet elvben húzódozott tőle — oly gyakran élt népies kifejezésekkel — még gáláns munkáinak leíró részleteiben, sőt tankönyvében is:

„beobachtete jedoch zeitlich, wofür ich mich in acht nahm” (123). „értette mindjárt, hogy itt *bekkenőnek* kell lenni” (K. 141).

„kein Liebhaber so leicht ohne Argwohn ist” (135). „ritka az az igaz szerető, kit a’ *fene-féltés* gyanó *berzengetés* nélkül hagyna” (155).

Számtalan magyaros, népies szólás, ill. szállóige található műveiben:

„De ezek . . . *tiztzbakot se tudván kottyantani*, mint a’ kö-bálványok állottak” (K. 278; ném.: „An statt dass sie nur den Mund regeten, so stunden sie wie unbewegliche Statuen da”, 250); „esz es magasztalással *sózott* felelete Kristinának” (38: „Dergleichen demütige Worte”: 30); „körmökre ég a’ dolog” (111); „nagy szeget ütöttek a’ fejébe” (357); „Víz vala ez a’ Sándornak malmára” (116); „a’ többi jelen-levők-is . . . ötöt tetőtől talpig, *mint az új pénzt* meg-visgálták” (125); „die ihn vom Kopffe biss auf die Füße auf das genaueste betrachteten”: 106); „leg-nagyobb ökleletet adott ez neki” (155); „Der Hertzog wurde aber noch mehr beunruhiget”: 135); „De Pannoniára *vágya vala a’ fogok*, mellynél *inyekre jobb földet* Európában nem tartanak” (ME. 6/b); „némely ajándékokkal akarván *szemeiket ki-tolni*” (7/a); „[Péter] *meg-szagolván a’ büzt*, [ki akar szökni az országból]” (39/a); „mindenféle *elegy-belegy* népből való parasztság” (54/a); „a’ hitségnek tisztelete és a’ közbiróságú esküvése *füstbe ment*” (7/a); „mind azokat a’ nagy fortélyokat *füstbe botsátotta*” (MAL. 6); „il vous a sacrifié les grands biens et les autres avantages”: 14); „Nem-is eset porba petsenyéje” (III); „elle eut lieu de s’applaudir de ses soins”: 6); „kontzon való agyarkodás” (146); „újabb tanácsokat főzött” (JB. 266/a); „leesik a’ lárva a’ képérül” (NT. 8/b); „velem ne közköpülködjön” (ML. 126/a); „egy doromban dorombolnak” (113/b); „örvendetes röhögésre fakadot” (156/a); „a’ kákán is görtsöt kereső” (114/a); ugyanez szerepel a K. későbbi kiadásában is, OK. 273); „az ujobban *szarvat vett* Töröknek fel-fuvalkodását” (JB. 73/b); „den neuen angewachsenen ottomanischen Hochmuth, Durchl. Arch.: 389); „nyirva-riva” (70/b); „orrok alá . . . torna reszeltessék” (ÖT. 31/a).

Aki ennyire szerette a nép nyelvét, az természetesen annak szólásmondásai iránt is érdeklődött, akárcsak Faludi és Dugonics: „Mind ezek . . . mint a’ vas szeg a’ zsákból, ki-tetszvé . . .” (K. 141); „kidug a’ zsákból a’ szeg” (NT. 8/b); „Amint az ágyodat fogod vetni, úgy fogsz alunni” (MSz. 245); „új szita szegen függ, utoljára pad alatt-is hever” (MAL. 6); „A’ köz példa beszéd tartja, hogy a’ szekeret és kapsi birákat kenni kell” (ML. 125/b); „melly embernek veséje bortol, vagy eledeltől nem hevül, annak vérében a’ szeretet-is hidegül” (146/a); „valamelly vak tyúk is akad buza szemre” (158/b); „ők tátott szájjal várják a’ sült verebet szájokba” (174/b: „Sie erwarten es [das Glück] mit ausgespottem Maule”, Rabener 4: 97); „a’ majom mindenkor majom marad, ha biborban öltöztetik-is” (ÖT. 109/a).

9. Nyelvjátás. Csak kivételes esetben fordult M. új szavak alkotásához. Átvette vagy felújította a mások által már megalkotottakat: *alagya* (K. 129: már Calepinus, Szenczi Molnár Albert és Páriz Pápai szótárá-

²³ A Szófsz. (235) szerint első előfordulása: 1808.

ban is szerepel az *elégiá*-nak ez a „magyarítása”, de irodalmi használata a K.-mal kezdődik;²⁴ *gede* (K. 49; M. Adami Mihálytól vehette át);²⁵ *Mellyetén* (K. 218) a *mely* és *olyatén, illetén* kombinációja.²⁶

Új összetételei: *sor ágyú* (= ágyúsor, K. 209; Kazinczynál: *sorhegy*); *szó-szellő* (108); *áll-ortza*²⁷ (110, 111, 115, 122, MAL. 28, 50, 65, 146, 151); „*áll-ortzás Pósta-Legény*” (K. 125); „*áll-ortzás Legények*” (183); *ál-ortzásan* (112); *áll-név* (355); *ál-öltözet* (110, 111, MAL. 33), *áll-öltözetű* (135, 231, MAL. 84), *ál-pillantás* (K. 68). Érdekes a képzettársítás a *vizkoporsóban* (201).

A nyelvújítás néhány kedvelt névszó- és igeképzőjének alkalmazása:

a) Névszóképzők: *-né*:²⁸ *Törökné* (K. 54, 85, 112, 114, 133, 175, 213, 243, 258, 292, 293, 315, 320, 379); *keresztényné* (85, 219); *kalmárné* (226, MAL. 195); *-s*: *gyökös* (elvonás *gyökeres*-ből: „a’ dolog gyökösen meg-visgáltatik”, JB. 372/a); *látomos* (K. 398, MAL. 120, 273, 14, 162, NT. 3/a); *-ság*: *hibánosság* (JB. 224/b); *-mány*: *hallomány* (ML. 68/a); *ültemény* (JB. 382/b); *művemény* (MAL. 167); *vagyomány* (JB. 379/a); *ragadomány* (K. 188); *-lat*: *árnyéklat* (K. 168).²⁹

b) Igeképzők: *-ít*: *vegyelít* (K. 126; valószínűleg kontamináció az *elvegyít, egyvelít* igékből); *-z, -l, -get, -degél* frequentatív képzők, ill. képzőbokrok: *csipdez* (JB. 44/a; előtte csak Faludi „Nemes Aszszony”-ában, 1748); *kellemezett* (K. 362; előtte csak *kellemetes*, ebből vonta el Kazinczy a *kellem-et*); *által dákol* (NT. 19/b; a NySz. és a TESz. csak *dákos*-ról ír); *szemteget* („vallyon minü érzékenséggel szemtegették ezen szorongatásokat a’ mi fejedelmek?” JB. 126/a)³⁰; *tetszdegel* (NT. 2/b); *habuckol* (MAL. 242: „ki-habutzkoltak”; előtte csak Mándi S.-nál és Bartzafalvi Szabónál; TESz. 2: 11); *vonszódózik* (K. 163)³¹; *megnaphott* (= a nap kisütött: NT. 17/a).

II. Mondattani, stilisztikai sajátságok

Purizmusa csakis a szóanyagot érinti; mondatfűzésén már mindenütt meglátszik a latin és német hatás. Simai Ödön mutatott rá arra, hogy a Kazinczy és Bárótti által használt legtöbb idegenszerűség már a K.-ban megtalálható.

²⁴ TESz. 1: 125.

²⁵ Adami Mihály: Ausführliche und neuerlauterte ungarische Sprachkunst. Bécs, 1763. (Melléklete: Wörterbuch der Stammwörter der ungarischen Sprache, 32) Vö. Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Bp., 1929. 143 és Simai Ödön: Kazinczy Ferenc nyelvújítása. MNy. 6: 316.

²⁶ Simai i. m. MNy. 5: 314–5.

²⁷ Helyesírásában nem következetes: hol egy, hol két *l*-lel írja. Simai (i. m. MNy. 5: 205, 6: 316, 7: 21) Báróttinak és Kazinczynak tulajdonítja az *ál*- első összetételeit. M. helyesírására vonatkozólag l. Benkő i. m. 402, 408, 442.

²⁸ A fgr. eredetű *nő* szó e képzővé vált alakja M.-nál csakis mint foglalkozásnévképző szerepel; mint feleségnévképző nem. Képzővé válásának folyamata csaknem 200 évvel a nyelvújítás előtt indult meg: első előfordulása Szenczi Molnár Albert szótárából (1604.) való. A képző történetére vonatkozólag vö. Csúry Bálint: A *-nő (né)* történetéhez: MNy. 22: 280–1 és Pais Dezső: A *-né* képzők. MNy. 67: 1–12. — Simai a *barátné* szó első előfordulásait Báróttinál és Kazinczynál jelölte meg (mindkettő 1774-ből); szerinte Bárótti Kazinczytól vette át. Kazinczynál egyébként még *izraelitáné, rómainé* és *tánczosné* is olvasható. (Simai i. m. MNy. 5: 352 és *Barátné* MNy. 8: 88–9).

²⁹ *Ültetmény, művelmény, vagyomány* a NyÚSz. (363) szerint először Barótti Szabó Dávidnál, *ültemény* és *művemény* azonban nem szerepel benne; *árnyéklat*: NyÚSz. 412.

³⁰ A NySz. csak a *megszemteni* igét ismeri és erre is az első példát 1803-ból (Barótti Szabó Dávid: A Magyarság Virági). Ugyanez szerepel már a MAL.-ben: „meg-szemtém a’ levelet” (195); „ezen tekintettel meg-szemtett engemet” (305).

³¹ A NySz. nem ismeri, a NyÚSz.-ban pedig csak a *vonszódik*-ra van példa — 1856-ból.

Gyakori a *participium coniunctum* utánzása: „ezeknek így létével” (ME. 6/b), „ez mondatván, és a kard hüvelyébe tétetettvén, ő Felségének oldalára köttetik” (30/a); „úgy hozván magával az idők” (64/b). Megtalálható az *ablativus absolutus* szó szerinti fordítása is: „Mi tartóztatja Felségedet..., hogy *el-vert ellenséggel* Diaetat hirdessen” (JB. 427/b).

Az *accusativus cum infinitivo* — ez még Bárótzinál, sőt Dugonicsnál is gyakori — lépten-nyomon előfordul, nem egyszer olyankor is, amikor az idegen szövegben nyoma sincs: „Tsudálkozva tapasztaltam töle, titkos szeretetemet néki tudva, és el-áruvva lenni” (K. 145); „ott a' szobában gondolta egyedül magát lenni” (356); stb.

Latinos az alany- vagy tárgysetben álló attributum *praedicativum* használata, amelyet a magyar rendszerint *-nak, -nek* raggal helyettesít: „A Kertész... *leg-első* rezzenvén fel... *első* szaladot ki” (K. 181); „Sándor Hertzeg *első* vette észre” (331); stb. Hasonló az *appositio* vagy attributum egyeztetése a rá vonatkozó névszóval: „Véntzel... *13 esztendő*s Hertzeg koronázták meg” (ME. 42/b); „szemfényvesztésével *ötet már öreget* első ifjúságának erejébe tette” (NT. 51/b); „engemet a' terh alatt meg-bájljattat fel-ébreszteni” (JB. 158/a).

A felsőfok fölösleges használatára is akad példa: „Osirisnek bőltsessége azon pusztá térségeket... *leg-kellemetesebb lakó országga* változtatta” (NT. 2/ab); „ők *leg-dítsőbbek* lettek” (JB. 5/a).

A felszólító mód latinos használatától sem tudott szabadulni: „meg-bizonyítani igyekezte azt, hogy... ő miatta *jött légyen* Párisba” (K. 61); „mindazáltal bizonyos vagyok benne, hogy ez csak gyengeség *légyen* (MAL. 76; „je suis pourtant persuadée que *c'est une foiblesse*”: 77); „Nints kétségem, hogy tellyes foganatja ne *légyen* emlékeztetésemnek” (ML. 130/a); „azt gondolja, hogy könnyű *légyen*... az ösztönöknek... ellentállani” (MSz. 312). — Stb.

Hasonló a feltételes mód használatában mutatott eljárása: „midőn a' Hertzeg... gondolatiban némellykor olly mélyen el-merülni kezdett, hogy... a' felelettel-is adós *maradna*, akkor vette... észre, mi héjával, és fogyatkozással *lenne* a' Hertzeg” (K. 79); „jelentette, hogy ama Lelki Atya *volna* jelen” (77); „arra kéré vala a' Grófot, hogy Sz. Károly templomában *várná-meg* ötet” (MAL. 191); „Meg-is tudta csak hamar, hogy Mexican *lenne*” (ML. 154/a); stb.

Német hatásra vall a célhatározó mellékmondatok főnévi igenévvel történő kifejezése: „Magyarországba menni rendeltetett, ottan tudniillik a' Keresztények ellen Kardjának élet forgatni” (K. 38). Számos példa van a *suchen... zu + fn. igenév* germanizmusára: „ki Pétert kereste a' királyi székre vissza-helyheztetni” (ME. 39/a); „minket... kereset vakítani” (NT. 19/a); „keresd ezt [ti. életedet] inkább meg-tartani” (22/b); „keserűségedet kettőztetni kerested” (MAL. 137).

A visszaható igék helyett a *sich*-nek megfelelő körülírás szerepel: „alig nyugotta itt ki magát” (K. 7); „mutatá magát... sebes karjának gyógyulása” (6); „a' Bassa annyira adta-ki magát” (248); „annyira botsátotta... ki előtte magát” (286); stb.

A szenvedő igének *van, volt* igealak és határozói igenév összetételével való helyettesítése, amely Kazinczy első fordításáiban meglehetősen gyakori, alig fordul elő. Pl.: „azon jeles jövedelmek mellett, mellyek néki rendelve voltak” (NT. 3/a). — A határozatlan névelő németes alkalmazása is ritkább M.-nál: „az ő szemeiben *egy* tekőletes szépségnek lenni tünt” (K. 234); „a' Hertzeg... *egy* tusakodóhoz hasonlóvá lett” (235); „*egy* Báro Bernokotinak tartotta lenni” (118).

Sok a németes körülírás bizonyos kifejezésekben, pl. a *lassen* ige *hagyni*-val való fordítása és a *kennen lernen* szó szerinti átvétele (ez utóbbira talán M. nyújtotta az első példákat): „A' rajtam uralkodó mennyei rendelés... olly szüléktől hagyot engem származni” (K. 251); „arra hagyja jönni a' dolgot” (328); „a' képét... a' melyén nyugodni hagyja” (310); „talám jobban meg fogja tanulni, Személyemet esmérni” (357); „ő ezen Hertzeget... Hollandiában látta, és esmérni tanulta” (71); „Te igen rosszzal tanultad esmérni az udvart” (MAL. 209); „Tanuljad meg azt jobban meg-esmérni” (NT. 18/a).

A határozók használata: „tudva vagyom *nálam*” (MSz. 6); „a' szeretetét *titok alatt* meg-vallotta” (K. 160); „Ő Hertzegsége mennél előbb egy *társ után* gondolkodjon” (393).

Egyéb németes kifejezések: „sem hatalmában, sem akaratjában nem állana” (K. 11); „nem állana szabadságodban” (12); „más titok fekszik az állapotban” (375); „mitől jönné, hogy nem olly vig” (47); „nem jött mindazáltal semmi az eszébe” (390); „a' Bassának fülébe menne” (281); „Sarkantyút adott a' Parippájának” (241); „nemcsak magához jött, de lassan lassan magát fel-is emelhetette” (51); „Az Anyám erre a' nyakam körül esett” (227); „szemre hányható Okot keritene a' maga nyakára” (117); „bé-szakadt

éjtszaka" (314; „die eingebrochene Nacht: 288); „kegyes erőszakkal meg-hatalmazza pártos kezét" (ML. 150/b), Az életkornak évszakokkal való meghatározása: „mikor már által élt volna hat nyarat" (A. 4/a).

*

A K. megjelenésének 200. évfordulóján a nyelvtudomány hivatásos művelői is elismeréssel tekintenek a tudatos stiliszta M.-ra, akinek művei jelentős haladást jelölnek a műfordítás területén. Kétségtelen, hogy nyelv-művelő munkájában nem tudott teljesen megbirkózni a maga elé tűzött feladatokkal: purista létére elvértve latin szavakat is használt, az egyszerű helyett a bonyolultat, a természetes helyett a mesterkéltes választotta; hosszú körmondatai sokszor az érthetőség rovására mennek. Mégis — java-részt még ma is helytálló — rövid stíluselméleti fejtegetései megelőzik Révai „Magyar Szép Toll"-át (1805.) és egykorúak Kis János Blair-fordításával.³² Am legfőbb iránymutatása az utódok számára nem annyira elméleti és gyakorlati tevékenységében, mint inkább nyelvünk odaadó, fanatikus szeretetében és kitartó, harcossá válásában rejlik.

May István

Fo-kutya volt-e a fakutya?

1. A *vigyorog* (nevet, röhög), mint a *fakutya* legtöbbet magyarázott szólás-hasonlataink egyike. Eredetével, a benne szereplő *fakutya* szó jelentésével Szily Kálmántól O. Nagy Gáborig számos kutató foglalkozott (Szily: Nyr. 23: 29–30, MNy. 4: 483–4; Prohászka: Nyr. 43: 175–6; R. Prikkel: MNy. 11: 22–5; Beke: Nyr. 68: 82–3; Horpácsi: MNy. 44: 29–34, Nyr. 92: 346–7; O. Nagy: Mi fán terem? 1965. 87–8), de a szólás minden tekintetben kielégítő magyarázatával véleményem szerint adósak maradtak.

2. A közelmúltban egyik olvasónk azzal a merész ötlettel állt elő, hogy a magyar szólás *fakutya* eleme voltaképp k i n a i eredetű, a kínai *Fo-kutyák*-kal,¹ a Buddha (Fo) templomai előtt vicsorgó kutyabálványokkal függ össze.

A levelére adott válasz megfogalmazása során áttanulmányoztam a kérdés régebbi szakirodalmát, s arra a meggyőződésre jutottam, hogy a *fakutya* ~ *Fo-kutya* probléma „ürügyén” érdemes volna újból megvizsgálni a szólás eredetét, s a tények és adatok vallomásával szembesíteni a levélíró fantáziáját.

3. Az összegyűjtött anyagot kiindulásként két szempontból csoportosítottam: a) a *fakutya* szó köznyelvi és nyelvjárási jelentései az első adattól napjainkig; b) a szólás változatai (centrális és periferikus, elavult és élő variánsok). Ezt követően az egyes adatok előfordulási gyakoriságát és nyelvföldrajzi elhelyezkedését figyelembe véve egybevetettem a szójelentéseket és a szó-lásváltozatokat.

³² Blair Hugo: Retorikai és esztétikai leckék. 1783. — Vö. Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. Balázs János: Történeti bevezető 23–5.

¹ A régebbi magyar szótárak és lexikonok a szót nem ismerik, a Művészeti Lexikon 1966-i kiadású 2. kötete *fó-kutya* (*foh-kutya*) címszó alatt tárgyalja.

4. A *fakutya* a mai magyar köznyelvben elsősorban balatoni jégszánkótl szántalpakra erősített széket jelent, melyet két hegyes végű bot segítségével, taszítva lehet a jégen hajtani (ÉrtSz.). Nyelvjárási szinten természetesen a Balaton-vidék kivételével ez a jelentés nem fordul elő. A tájnyelvi adatok jelentésük alapján három csoportra oszthatók: a) fából készült eszközt vagy b) élő állatot jelentenek, ill. c) valamilyen emberi tulajdonságra utalnak.

a) Az első csoportból mind előfordulásának gyakoriságára, mind földrajzi elterjedtségére nézve kiemelkedik a 'csizmahúzó' jelentés (az összes adatnak több mint a fele). A *fakutya* az ÚMTsz. hajdúnánási adatának feljegyzője szerint „kétlábú, rézsútosan álló kisszék, melynek egyik vége félkör alakúra be van vágva, ebbe a mélyedésbe akasztva húzzák le a csizmát”. Ilyen jelentésben elsősorban Hajdú-Bihar és Békés megyében gyakori, de ismerik Szabolcs-Szatmárban, Csongrádban, Bács-Kiskun és Szolnok megyében, valamint Pest megye keleti, Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli részén, vagyis az Alföld egész területén, ide értve az egykori Bihar megyei Nagyszalontát (Salonta, R.) is. Észak-Magyarországról viszont mindössze két adatunk van a 'csizmahúzó faalkotmány' jelentésű *fakutya*-ra: egy egri (ÚMTsz.) és egy bizonytalan hitelességű palócföldi.² A dunántúli tájnyelvben sem lehet sokkal gyakoribb, mint szórványos előfordulása, három elszigetelt adat mutatja: egy a Bakonyaljáról (NyF. 34. sz. 55), egy Csurgóról (ÚMTsz.), egy pedig a régi Dunapenteléről (ma Dunaújváros; uo.). Ez a jelentés tehát korántsem olyan általánosan elterjedt, mint a lelőhelyet nem is közlő MTsz. alapján gondolhatnánk.

A csizmahúzón kívül más, fából készült tárgyakat is hívnak *fakutya*-nak: Békésen a kaskító faállványt (NéprÉrt. 31: 45), Gacsályon (Szabolcs-Szatmár m.) a szövőszék egyik részét (SzamSz.), a régi Máramaros megyei Técsőn (Tyacsovo, SZU) és Viskén (Viskovo, SZU), valamint Zilah (Zaláu, R.) vidékén a kerékkötőt (Nyr. 26: 140; 28: 232), a Szamosháton egyfajta kis faszéket (SzamSz.), Észak-Magyarországon és Szegeden a bűgőcsigát (MTsz., SzegSz., h. n. Nyr. 17: 563 és MNy. 11: 25). Ezek az elnevezések kevéssé elterjedtek, csak kis körben, egy-egy faluban vagy vidéken járatosak. Keletkezésük a kutya és az egyes faeszközök közti alaki vagy hangbeli képzettársítással vagy egyszerűen más tárgynevek analógiás hatásával magyarázható. A Nyr. régi évfolyamaiban a *fakutya* szó további tárgynévi jelentéseivel találkozhatunk: 'kerékvető, útszéli cölöp, házsarokvédő ferde cölöp' (Nyr. 23: 112; 43: 176), 'a csőszök madárkergetője' (Nyr. 23: 455), 'tiló' (Nyr. 43: 239), 'bognárcégér' (Nyr. 23: 112). Mivel azonban ezek az adatok egytől egyig lelőhely nélküliek, elterjedtségük mértéke tisztázatlan, a szóolás magyarázatában alig vagy egyáltalán nem hasznosíthatók.

b) A tájnyelvi *fakutya* szó jelentéseinek második csoportja valamilyen élő állatra vonatkozik. A régi szegedi halászok nyelvében a *fakutya* egy kis gémfajtát (*Ardetta minuta*) jelentett, melynek kutyaugatáshoz hasonló hangjából a vízenjárók hol szélre, hol jó időre következtettek (Lakatos: Ethn.

² Mikó Pál említi, hogy némely helyen *famacská*-nak hívják a csizmahúzót, „ná-lunk ez esetben ['csizmahúzó' jelentésben] is *fakutya* nevezet divik” (Nyr. 23: 506). Arra, hogy ez a „ná-lunk” a Palócföldet jelentheti, vö. Mikó életrajzát (Szinyei: Mlr. VIII. 1356–7), valamint egy idézetet tanulmányának előző részéből: „Szabó [Ernő] adatai mellé csatolok néhány adatot, melyet... magam ismerek a palóc népi nyelvben” (Nyr. 23: 456).

21: 83, 151). Az egykori Arad megyei Nagyzerénden (Zerind, R.) álitólag egy télen faodúban alvó rácsáslót hívtak *fakutya*-nak (ÚMTsz.). A teljesen elszigelt adat hitelességét az ugyanakkor, ugyanott, nyilván ugyanattól az adatközlőtől feljegyzett *ugat*, *mint a fakutya* szólásvariáns sem támogatja különösebben (uo.). Végül itt kell megemlítenünk Szily Kálmán véleményét, aki szerint a szólásban szereplő *fakutya* „a régi nyelvben az olyan kutya lehetett, amely nem ugat, csak vigyorog” (MNY. 4: 484).

c) Néhol a *fakutya* elnevezés valamilyen jellegzetes *emberi tulajdonságra* utal: Gyulán a folyton röhögő embert mondják gúnyosan *fakutya*-nak (ÚMTsz.; nyilvánvaló elvonás a *röhög*, *mint a fakutya* szólásból), míg Erdélyben szavunk ’rosszlelkű ember’ (Kóródszentmárton, Kisküküllő m. — Coroisánmárton, R.; ÚMTsz.), ill. ’szívtelen, kegyetlen’ (Torda, Torda-Aranyos m. — Turda, R.; NYF. 32. sz. 47) jelentésben él.

5. Vegyük szemügyre ezek után azokat a szólásainkat, melyekben a *fakutya* szó előfordul. A leggyakoribb, országsszerte használt változatok első feljegyzett adatai: „*N e v e t* mint a’ *fa kutya*” (Kresznerics: Közm. 1: 239, 3: 148; 1808, NSz.); „*V i g y o r o g*, mint a’ *fakutya*” (Nyr. 23: 112); „*R ö h ö g*, mint a’ *fakutya*” (Nyr. 26: 140); „*V i h o g*, mint a’ *fakutya*” (Nyr. 44: 91). Egyes nyelvjárásokban a *fakutya* nemcsak *vigyorog* (*vigyárog*, SzlavSz.), hanem *vicsorog* (NYF. 48. sz. 53), *vincsorog* (OrmSz.), sőt *viccsog* (Nyr. 18: 140), ill. nemcsak *röhög* és *vihog*, hanem *repög* (NYF. 37. sz. 26, 58) és *rihog* (Nyr. 33: 359) is. Ritkább, irodalmiasabb variánsok: „*ne kacagj* mindig, mint a *fakutya*” (1896, NSz.); „Mit? *mosolyogsz-e te fakutya*” (1859, NSz.). Végül néhány, részben elavult, részben egyedi, különleges változat: „Mindég *n e v e t*, mint *fa kutya* az *oltáron*” (Dugonics: Példabesz. I. 58, 207); „Mindég *vincsorog*, mim *fakutya* a *bódbá*” (OrmSz.); „*Úgy néz*, mint a *fakutya*” (Nyr. 23: 30); „*S o v á n y* mint a’ *fakutya*” (1830 k., NSz.); „*E s e n d ő* az ember mint a *fa kutya*” (Erdélyi J.: Közmond. 127); „*U g a t*, mint a *fakutya*” (ÚMTsz.).

6. E szólásaink eredetét, ill. a szólásbeli *fakutya* jelentését az eddigi szakirodalom lényegében háromféleképpen magyarázta: a) a *fakutya* élő állat, valódi kutya; b) valamilyen fából készült szerszámnak, eszköznek a neve; c) kultikus tárgy, a magyar ősvallás faragott bálványa.

A továbbiakban a 4. és 5. pontban közölt adalékok nyelvföldrajzi és történeti szempontú egybevetésével kíséreljük meg e nézetek kritikai felülvizsgálását.

7. Szily Kálmán, aki a múlt század végén elsőnek foglalkozott behatóbban a szólás értelmezésével, arra az eredményre jutott, hogy a *fakutya* jelentése ’néma, alattomos, rosszindulatú kutya’, „olyan kutya, amelyik nem ugat, csak vigyorog”. Szily tehát a szólásban szereplő *fakutya*-t határozottan elkülöníti a szó többi, tárgynévi jelentésétől. A *fa*-előtag szerinte átvitt értelmű, éppúgy, mint a prédikátorok *fapap* ’néma, rossz pap’ szavában (ugyanígy Prohászka: i. h.; Horváth: Nyr. 50: 109–12; Zolnay V.: Nyr. 61: 28–30).

A régiségben és a népnyelvben valóban nem ritkák az ilyen minőségjelzős összetételek, pl. *fanyelvű* ’akadozó nyelvű, hebegő’, *faember* ’ügyefogyott, gügye ember’ (< *büfaember* ’esetlen, faragatlan ember’), *falelkű* ’érzéketlen, mást megszámni nem tudó’ (MTsz.). Ma már köznyelvinek számít a *fafejű*

'ostoba, konok', a *fatőkű* 'kedélytelen, rideg, érzéketlen (férfi)', a *fahang* és a *fajankó* (e két utóbbit a MTsz. még konkrét, tárgynévi jelentésben ismeri). E szavak jól mutatják a képes használatú *fa* jelző kettős irányú jelentésváltozását: 'néma' → 'ügyetlen, ostoba' → 'értéktelen' → 'rossz', ill. 'mozdulatlan, néma' → 'érzéketlen' → 'gonosz, szívtelen'. Ide sorolandók a kóródszent-mártoni és tordai 'rosszlelkű ember', valamint 'szívtelen, kegyetlen' jelentésű *fakutya*-adatok is.

Mindez azonban kevés ahhoz, hogy Szily feltevését elfogadjuk. A *fa-pap* ~ *fakutya* analógia — mint R. Prikkel Marián meggyőző érveléssel bizonyította — erőltetett, téves. A szólás megfejtését nem a hitvitázók szokásában, hanem a népi szerszámnevekben, a fából készült házieszközök nevében kell keresnünk. A két erdélyi adatot pedig bizvást kiiktathatjuk további fejtegetéseinkből, mivel ezek nem függnek össze a szólással, melyet azon a területen nem is ismernek, legalábbis nincs rá adatunk.

A szólás legtöbb magyarázója valóban a *fakutya* egyik-másik tárgynévi jelentéséből indult ki. A csikorgó, sivító jégszánkó és kerékkötő, valamint a „vigyorgó, röhögő” bognárcégér és csizmahúzó egyaránt szóba került.

Ami a bognárcégért illeti, az egyetlen, lelőhely nélküli adat (Nyr. 23: 112) nem teszi lehetővé, hogy e feltevéssel komolyabban foglakozzunk. A balatoni *fakutya*, *fakutyázás* és a szólás összefüggése pedig fölöttébb valószínűtlen. Egyrészt a hasonlításnak alig van valami szemléleti alapja, legfeljebb a fakutya nyikorgása, csikorgása, amikor a jégen csúszik, vö. a Révai Nagy Lexikona (7: 155) *fakutya* szócikkének kevésbé meggyőző okfejtését: [A fakutya] „Gyorsan siklik a jégen, miközben surlása élesen nyikorgó hangot ad. Innen ered a közmondás [?]: vigyorgog [?!], mint a fakutya.” Másrészt e magyarázat alapvető kronológiai nehézségekbe ütközik: a szólásra vonatkozó első adatunk 1808-as, míg a *fakutya*-nak hívott jégszánkó valószínűleg csak a XX. század első éveiben tűnik fel a Balatonon. A Pallas Lexikon még nem ismeri. Legkorábbi adatunk (l. lentebb) 1909-ből való.³ Forrásaink egységesen mint újdonságot említik: „A hótálpak (ski), bottal hajtott kis szánkó (ú. n. *fakutya*) m á r n e m i s m e r e t l e n a l k a l m a t o s s á g o k a B a l a t o n j e g é n .” (A Balaton és vidéke. Szerk. dr. Szemlér Lőrinc. Bp. é. n. [1909], 72); [A fakutyát] „Új a b b a n sportcélokra használják.” (Révai Lex., i. h.) „Sőt t u d o m á s o m s z e r i n t . . . a balatoni halászok sajátos formájú jégszánkójukat is *fakutyának* nevezik.” (R. Prikkel: i. h. 23; a kiemelések mindhárom idézetben tőlem K. G.) Ráadásul a *nevet (röhög, vigyorgog)*, *mint a fakutya* szólásra épp a Balaton-vidékről nincs adatunk: a Kisdörgicsén feljegyezett „*Újjan vagy mind ë ffakutya: kiláccik a bordád!*” (ÚMTsz.) nyilvánvalóan a *sovány, mint a fakutya* változattal függ össze.

A fentieknél lényegesen megalapozottabbnak tűnik az a nézet, mely a szólásbeli *fakutyá*-t a 'csizmahúzó faalkotmány' jelentésű *fakutyá*-val azonosítja (először R. Prikkel Mariánnál, majd nagyjából ugyanígy Beke Ö. és O. Nagy G.). Ez a házieszköz félkör alakúan bevágott sarokfogójával valóban emlékeztet kissé egy tátott szájjal, ostobán vigyorgó emberre.

³ Kiss Lajos szíves közlése. Az eddigi szakirodalom csak évekkel, sőt majdnem két évtizeddel későbből tudta kimutatni a 'jégszánkó' értelmű *fakutyá*-t. A TÊSz. a Révai Lexikon 1913. évi 7. kötetének címszavát, Bánhidi Zoltán az 1928-ban megjelent sportenciklopédia adatát közli a *fakutya* 'jégszánkó' első előfordulásaként (A sport enciklopédiája. [1928.] 1: 329, 2: 338. L. Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene. 1971. 232).

Mindazonáltal ez a magyarázat sem megtámadhatatlan. Egyrészt a nyitott emberi száj és a csizmahúzó bevágása között nem éppen nyilvánvaló a hasonlóság az utóbbinak vízszintes helyzete miatt. Másrészt ez a „száj” legfeljebb mozdulatlanul *vigyorog*, semmiképp sem *nevet*, vagy éppenséggel *röhög*. Ha tehát azt akarjuk igazolni, hogy a szólás a 'csizmahúzó' jelentésű *fakutya*-hoz hasonlítja az állandóan, ok nélkül nevetgélő embert, mindenekelőtt azt kell bebizonyítanunk, hogy a szólás elsődleges, eredeti formája *vigyorog, mint a fakutya* volt. Kérdés, lehetséges-e ez? R. Prikkel ugyan közismert tényként említi, „hogy a »vigyorog, mint a fakutya« szólásformát jóval általánosabban használják, mint a »nevet (helyel-közzel: röhög), mint a fakutya« változatot”, s ebből arra következtet, „hogy az első az eredetibb alak, míg az utóbbi csak újabb synonima számba megy” (i. h. 23), ezt a megállapítását anyaggyűjtésünk egyáltalán nem igazolta: a *vigyorog* (*viczorog, vinctsorog, viccsog*) ígés formák az összes adatnak csak mintegy 25%-át tették ki, míg a *röhög* (*rihog, repég*) ígés variánsok csaknem a felét. Ráadásul a *nevet, mint a fakutya* nyolc- van évvel korábban adatolható, mint a *vigyorog* ígét tartalmazó szólásváltozat. A *nevet* tehát régiebbnek, a *röhög* pedig elterjedtebbnek mutatkozik a *vigyorog*-nál — legalábbis a rendelkezésemre álló adatok tükrében. Ellenérvként talán a mindig archaikusabb nyelvállapotú peremnyelvjárások adataira hivatkozhatnánk (Orm. *vinctsorog*, Szlav. *vigyárog*), ez azonban önmagában nem elégséges bizonyíték a *vigyorog, mint a fakutya* elsődlegességére.

A R. Prikkel-féle magyarázat másik szembetűnő ellentmondása az, hogy míg a szólás országsszerte elterjedt, a *fakutya* 'csizmahúzó' — néhány szórványos észak-magyarországi és dunántúli előfordulást nem tekintve — csak az Alföldön ismeretes. Ez azt jelenti, hogy a szólás valamelyik formáját számos olyan faluban is feljegyezték, pl. a Tolna megyei Szakcsón (MNy. 4: 287), a Komárom megyei Csém-pusztán (MNy. 11: 22), a Nógrád megyei Szarvasgedén (Nyr. 44: 91) vagy a szlavóniai Kórógyon (Korog, Jug.; SzlavSz.), ahol az ÚMTsz. cédulaanyagának tanúsága szerint nem ismerik a *fakutya* szót, talán nem is használnak ilyenfajta csizmahúzót, vagy ha igen, másképp, pl. *famacská*-nak hívják (vö. Jókai: „a *famacska* . . . a csizma lehúzására szolgál”, idézi Nyr. 43: 175–6; talán nem túl nagy merészség Jókainak ebből a megjegyzéséből a Komárom megyei szóhasználatra következtetni).

Ez azonban inkább látszatellentmondás: ezekre a vidékekre nyilván kölcsönzéssel, mintegy „jövevényyszólásként” jutott el a *röhög* (*nevet, vigyorog*), *mint a fakutya* forma.

Hasonlóképpen jövevényelemnek számít a szamosháti nyelvjárásban is (vö. SzamSz. 1: 252), mert bár itt ismerik a *fakutya* szót, de csak 'négy lábú, keskenyhátú kis faszék' jelentésben (uo.), amelyből a szólást egyáltalán nem lehet levezetni. A Szamosháton a csizma lehúzására szolgáló eszközt *csizma-húzó*-nak hívják (uo. 1: 151).

Van azonban a szólásra néhány olyan adatunk, melyet nem lehet, pontosabban nem szükséges kölcsönzéssel magyarázni. Ezek szintén olyan nyelvjárasterületről származnak, ahol a *fakutya* nem jelent csizmahúzót, jelent viszont kerékkötőt, féksarut, amely a lejtőn lefelé csikorog, visít (Técső, Visk: Nyr. 26: 140; Zilah: Nyr. 28: 232). A *röhög, mint a fakutya* szólás a szónak ebből a jelentéséből is kielégítően származtatható. Ami más szavakkal úgy fogalmazható meg, hogy a técsői, viski és zilahi *röhög, mint a fakutya*-nak esetleg semmi köze az alföldi kétágú csizmahúzó faszerszámmoz. Az tehát, hogy a szólás *fakutya* eleme minden esetben csizmahúzót jelent, nem szükségszerű.

Az eddig publikált értelmezéseknek éppen az volt a közös gyengéjük, hogy mindegyik csak e g y f a j t a megoldást fogadott el. Pedig lehetséges, hogy — még ha a csizmahúzóval való magyarázat helyes is — a szólás *fakutya*-ja egyes előfordulásokban nem ezzel függ össze, pl. ahol ezt az eszközt ilyen néven nem ismerik, ill. ahol a szólás alakja nagymértékben eltér a tipikustól.

Ezt a feltevésünket igazolja a szólás különleges, egyedi változatainak elemzése is. Nem ezekből indultunk ki (vö. O. Nagy i. m. 88), de azért helytelen volna teljesen figyelmen kívül hagyni őket. Horpácsi Illés utalt rá legutóbb (Nyr. 92: 347), hogy a szólásnak számos olyan variánsa van, amely semmiképp sem egyeztethető össze a *fakutya*-nak 'csizmahúzó' jelentésével. Pl. az Erdélyi Jánosnál olvasható „Esendő az ember mint a *fa kutya*” közmondásban minden bizonnyal a bűgőcsigát hívják *fakutya*-nak, ha nem is „a kutyatutuláshoz hasonló hangja miatt” (MNY. 11: 25), inkább más tárgy-és játéktípusok analógiájára, vö. *famacska* 'ua.', *famalac* 'ua.' (uo.). A Szily Kálmántól a múlt század végén feljegyzett, lelőhely nélküli „Úgy néz, mint a *fakutya*” változatra egyetlen további adatot sem találtam, így a benne szereplő *fakutya* jelentését ma már bajos volna kideríteni. A Czech János győr közmondásgyűjteményében levő „Sovány, mint a' *fakutya*” könnyen vonatkozhat ugyan valamiféle házieszköze, de hogy ez a csizmahúzó volna, melyre erre felé tudomásom szerint nem mondanak *fakutya*-nak, nem valószínű. A nagyzeréndi *ugat, mint a fakutya* = 'folyton jár a szája' [?] hitelessége és az állítólagos, faodúban lakó rácsálóval való összefüggése felől erős kételyeim vannak, már csak azért is, mivel ugyaninnen a szólásnak a szokásosabb formájára is van adat (*r ő h ő g, mint a fakutya*, ÜMTsz.).

A végére hagytam a szólásnak két legtalányosabb, az eddigi kutatóknak legtöbb gondot okozó változatát: „Mindég nevet, mint *fa kutya* az oltáron”; „Mindég vincsorog mim *fakutya* a bódba”. Az előbbit Dugonics András jegyezte fel, minden bizonnyal Szegedről vagy Szeged környékéről, hiszen a szegedi származású Dugonics hihetőleg elsősorban saját dialektusának szóláskincséből merített. Bizonyára így vélekedett Bálint Sándor, a SzegSz. szerkesztője is, amikor ezt a szólásformát felvette gyűjtésébe, igaz, hogy † (= teljesen kihalt) jelzéssel (SzegSz. 1: 398). Szegeden a *fakutya*-nak három, adatokkal igazolható jelentése van: 1. 'csizmahúzó', 2. 'vízimadárfa'; kis gém' 3. 'régí játékszer' (uo.). Ezeket a „Mindég nevet, mint *fa kutya* az oltáron” szólással összeegyeztetni nem lehet. Bonyolítja a kérdést, hogy a szólásnak ez a sajátos formája R. Prikkel M. szerint Komárom megyében is előfordul (i. h. 24), tehát ott, ahol a *fakutya* sem a fenti, sem más jelentésekben nem használatos.

Nem kevésbé „rejtélyes” az ormánsági „Mindég vincsorog mim *fakutya* a bódba”. Horpácsi Illés szerint a *bót* itt 'templom boltja, bolthajtása' jelentésben értendő (Nyr. 92: 347), tehát ez a variáns — legalábbis művelődéstörténetileg — összefüggne az előbbi, Dugonics-féle változattal. Az mindenesetre nagyon valószínű, hogy az ormánsági *vincsorgó* 'vicsorgó, vigyorgó' *fakutya*-t el kell választanunk az alföldi, 'csizmahúzó' jelentésűektől, mivel önállóan, tárgy- vagy állatnévként nem fordul elő, csak az idézett szólásban. Ez utóbbi viszont annyira egyedi, sajátos formájú, hogy az ormánsági tájnyelv belső keletkezésszerű elemének kell tartanunk: alig hihető, hogy más nyelvjárás-területről vették volna át.

Mindkét különleges szólásváltozat magyarázatának a *fakutya* szó értelmezéséből kell kiindulnia. Az „oltáron nevető” *fakutya*-t R. Prikkel misekönyvtartónak (i. h. 24), Horváth Sándor templomi fafaragványnak (i. h.

111 – 2) tartja. Véleményem szerint elképzelhető, hogy a szólásnak ez a speciális alakja szóláskeveredéssel jött létre, a szokásos *vigyorog*, *mint a fakutya* formából (SzegSz. 1: 398) és egy másik régi szegedi szólásból (*mosolyog, mint Précsé varga az ótáronn*, uo. 2: 225), bár az *ótáronn* szó jelentése ez utóbbiban sem világos.

Egészen más irányból közelíti meg a kérdést Horpácsi Illés, aki a szegedi és az ormánsági szólásvariánst a pogány ősmagyarok hiedelemvilágával, bálványkultuszával hozza összefüggésbe. Horpácsi szerint „volt valamikor valamiféle oltáron álló vicsorító kutyabálványunk” (MNy. 44: 30), mely az oltár sarkán acsarkodott a tehetetlen gonosz szellem jelképeként. Az ormánsági „bódba vicsorgó” *fakutya* pedig a halotti ló-, ill. kutyááldozat csökevénye, áldozati faszobrocska, amit temetéskor helyeznek el a templomban. Horpácsi a szólásnak ezekből az ősinek vélt formáiból magyarázza a tipikus *röhög* (nevet, *vigyorog*), *mint a fakutya* változatot is.

E szellemes, merészen eredeti hipotézis számos vitatható, megalapozatlan állításra épül, pl. egyetlen konkrét néprajzi vagy régészeti adalék sem támasztja alá. Mint módszertani alapelvvel sem érthetünk egyet Horpácsinak azzal az eljárásával, hogy két elszigetelt, periferikus alakból következtet a szokásos, elterjedtebb forma eredetére (vö. O. Nagy i. m. 88). Ráadásul ez utóbbiról tizenkét évvel korábbi adatunk van (l. 5. pont), ami, ha nem zárja is ki, meglehetősen valószínűtlenné teszi a Dugonics-féle szegedi szólásváltozat elsődlegességét. Végül a legnyomósabb ellenérv: ha ilyen régi, mitológiai emléket őrizne ez a szólásunk, feltétlenül akadna rá adat régebbi időből is: nem valószínű, hogy ezer évig lappangott anélkül, hogy bárki feljegyezte volna (O. Nagy i. m. 88).

3. Mindezek előrebocsátása után most már rátérhetünk a kínai *Fo-kutyák* és a magyar *fakutya* állítólagos rokonságára.

A „Fo-kutyák” a kínai és japán buddhista templomok kedvelt díszítményei, rendszerint párosával felállított, stilizált állatfigurák. Levélírónk feltevése szerint ezek a vicsorgó-vigyorgó kutyabálványok sugallták a „vigyorgó Fo-kutya” képzetét, mely aztán valamilyen módon átkerült a magyar ősvallásba. A kereszténység felvétele után a mitológiai *Fo-kutya* jelentése elhomályosult, a semmitmondóvá vált *Fo-* előtagot népetimológiával *fá-*-nak értelmezték. Így alakult ki a szólás: *vigyorog, mint a fakutya*.

Kertelés nélkül meg kell mondanunk, hogy a fenti érvelés minden tudományos alapot nélkülöz. Egyrészt nincs semmiféle reális adatunk magyaroknak és kínaiaknak ilyen korai, honfoglalásunk előtti érintkezésére, másrészt a pogány magyarság képzetvilágában tudomásunk szerint nem volt „vigyorgó Fo-kutya” (vö. Ipolyi Arnold: Magyar mythologia). Ha valóban ilyen ősi átvételről volna szó, hogyan lehetséges, hogy ezer éven át egyetlen forrás sem említi, s csak 1808-ban bukkan elő, *fakutya* formában?!

A magyar *fakutya*-nak a kínai *Fo-kutya*-ból való származtatása ezenkívül áthidalhatatlan hangtörténeti nehézségekbe is ütközik. A kínai *Fo* 'Buddha' szó régi alakja, melyet az ősmagyarok átvehettek volna, ez volt: *b'juət* [kb. *bhjuöt*]. A szókezdő hang ugyan az i. sz. VII–IX. században előbb *v*-vé, majd *f*-fé alakult át, de a szó még ekkor is mássalhangzóval végződött, mely kb. *r*-nek hangzott. Ha tehát a *fakutya* előtagja a kínaiából származna, a szó hangteste ma kb. ez volna: *far-* vagy inkább *fur-* (*fór-*)*kutya*, hiszen az ősmagyar *r* hangok a későbbi hangváltozásokban nem vettek részt. Ráadásul a kínaiak

a szóban forgó faragványokat nem is kutyáknak, hanem oroszlánoknak (*si-ce*) nevezik, mivel ezek eredetileg oroszlánábrázolások voltak, csak a stilizáló kínai szobrászok kezén váltak egyre inkább kutyaszerűvé. A *Fo-kutya* elnevezés valószínűleg európai műgyűjtőktől ered (vö. Miklós Pál: Kína művészete, 11). Vegyük tekintetbe azt is, hogy a magyar *kutya* szó 'eb' jelentésben csak a XVI. század második felétől kezdve fordul elő, s hogy így az ómagyar kor vége előtt egy *fakutya* szó elképzelhetetlen.

Az ősi, honfoglalás előtti kínai—magyar szókölesönzés gondolatát, e délibábos elképzelést tehát határozottan el kellett vetnünk. Ugyanakkor azonban elvileg nem volt kizárható, hogy jóval később, talán a XVIII. századi útleírások révén a kínai *Fo-kutya* eljuthatott hozzánk, s itt népetimológias módosulással *fakutya* lett belőle. A hozzáférhető források átnézése után ez a feltevés is elesett: a XVIII. századi—XIX. század eleji kínai vonatkozású magyar nyelvű irodalomban⁴ a *Fo-kutya* egyetlenegyszer sem fordul elő. Három alkalommal találkoztam Buddha kínai nevével: „A legközségesebb Sinai Vallás a *Fo* vagyis a *Fohe* Vallása.” (Sokféle 1798. 3: 240); „Az az Isteni tisztelet, mely a' *FÓ* számára mutattatik-bé, valóságosan nagy hasonlatosságú a' Kátholikus Ritushoz.” (Molnár János: Magyar könyv-ház. 15: 145); „*Fó* tiszteletű Religió” (uo. 146). Egyetlen olyan adalékot találtam, mely Buddha tiszteletére emelt szoborra vonatkozott: „A' *Fó-bálvány* hegyéről. [Fejezet-cím] . . . Méltán helyet talál a' Kínai csodák között Fóki vármegyének isszonyú magas hegye; ki vagon ez az egész hegy faragva bálvány kép formára . . . Ezt *Fó-bálvány* oszlopának nevezik a' Kínaiak: mert annak tiszteletére szenteltetett.” (Molnár János: A régi jeles épületekről. Nagyszombat 1760. 446—8) Ez a hatalmas kőbálvány azonban nyilvánvalóan nem lehet azonos a templomokat díszítő, „vigyorgó” *Fo-kutyákkal*. A *Fo-kutya* kifejezés minden bizonynyal csak jóval később került bele a magyar sinológia szaknyelvébe. Ennélfogva a *röhög* (nevet, vigyorg), mint a *fakutya* szólás minden kínai vonatkozását teljességgel valószínűtlennek tekinthetjük.⁵ -

Kemény Gábor

„Oda kell figyelni”

1. Az Értelmező Szótár még nem tartja számon az *odafigyel* ige legújabb divatozó átvitt jelentésárnyalatait. A szótár szerint: *odafigyel* = Megnevezett v. szóban forgó — a beszélő szempontjából távolabbi — hely, esemény v. személy felé figyel. Ezt a körülírást igazolják a szócikknek Arany Jánostól, Móricztól vett példái. Az iskolai élet kifejezéseiként pedig annyit jelent, hogy valaki a nevelőre, illetőleg a foglalkozás menetére figyel, és nem foglalkozik mással.

2. 1969 nyarán találkoztam először az *odafigyel*-el új szerepkörben. Az egyik budapesti színház zenei vezetőjével beszélgettem; elmondta — tréfás,

⁴ L. Ferenczyné Wendelin Lidia Kínai—magyar bibliográfiáját.

⁵ Ezúton mondok köszönetet Csongor Barnabásnak a kínai tárgyú felvilágosításokért.

közvetlen hangnemben —, hogy gépkocsiját újabb típusúra szeretné majd kicserélni; ehhez azonban „jobban oda kell majd figyelnie”. Tehát — így következtettem szavaiból — „igyekeznie” kell, több és jobban fizető munkát kell vállalnia stb.

Úgy érzem — mint előre is bocsátottam —, hogy az *odafigyel* megváltozott szerepköre friss nyelvi jelenség, noha Cseres Tibor a *Játékosok és szeretők* című regényben (1970.) az 50-es évekbe vetíti vissza. A regény egyik szereplője ezt mondja: „Ha egy kicsit is *oda akarunk figyelni*, idén a kétszáz holdra, hát arra megint csak rámegegy 40000 munkanap” (218). Valószínű, hogy az *odafigyel* nyakra-főre való használata értelmiségi köröktől eredt, kezdetben talán humoros-familiáris hangulati értékkel; később „felkapták” a napi- és hetilapok, divatszóvá lett. E divat mértékére jellemző, hogy 1971-ben három regény lapjain is tükröződik; az *Élet és Irodalom* 1971. okt. 30-i számából három példát idézhetünk.

Mi történt? Az ige mellől számos esetben elmaradt a figyelés tárgyát, irányát jelző szó; az *odafigyel* megfosztódott konkrét meghatározottságától. „S aki nem lapoz tovább, annak köszönöm, hogy eddig is idefigyelt” — írta Garai Gábor az *Élet és Irodalom* 1970. jan. 10-i szerkesztői jegyzetében. (Az *idefigyelt* szóalak itt nyilvánvalóan alkalom szülte változat.) Néhány héttel később szintén az *Élet és Irodalom* közölte Domokos Mátyás írását, *Költő jelentkezett* címmel. Ebben találkozhattunk — idézőjelek közt, tehát szólásra utaló, metaforikus-ironikus, zsargon-hangulatot sugallva — a »véletlenül odafigyelő« szerkesztő fogalmával.¹ Domokos Mátyás idézőjelei a szónak még nem közkeletű használatára utalnak, esetleg gúnyosan.² Mit is jelenthet a „véletlenül odafigyelő”? Ebben az esetben nyilván annyit, hogy valaki nem eléggé odaadóan, körültekintően dolgozik. Vagyis: *odafigyel* = gondosan ügyelve, mindennel számot vetve, lelkesen és lelkiismeretesen dolgozik.

A szó most már nem „tartós-huzamos” történést³ érzékeltet, hanem magatartást; eltűnt a „valóságos helyi jelentésárnyalat”.⁴ Egy társadalmi csoport „a maga használati szabályainak, ismereteinek stb. megfelelően”⁵ alkalmazta a jelet; mintegy „kisajátította”, „kölsönvette”. S az idézőjel elhagyásával a rétegnyelvi kifejezésből szélesebb közösségre rátukmált divatszó lett. A divatszó elmosza a hangulati árnyalatokat, „komolyan véteti” magát; szüri és félreértést okoz, noha éppen frissnek és eredetinek akar látszani.

„Odafigyeljek? Elhiggyem? Legyintsek? Beguruljak?” — sorol föl viselkedési alternatívákat Csoóri Sándor.⁶ Itt az *odafigyel* az *ÉrtSz.*-ban rögzített jelentésen túl így is fölfogható: 'fontosnak tart', 'számításba vesz', 'respektál' stb. A divat lényege, hogy az új jelentéssor — egy időre — háttérbe szorítja a korábbi, a szótárban is jóváhagyott jelentésárnyalatokat. S bár sok példát idézhetünk arra, hogy az *odafigyel*-ra, -re ragos vonzata megmaradt, valójában mégsem konkrét tárgyra, személyre, fogalomra való figyelmet jelent a szó,

¹ *Élet és Irodalom*, 1970. febr. 28. 10.

² Kovalovszky Miklós megállapítása. Szíves segítségét — mellyel mondanivalóm alapos átgondolására készítetett — ezúton köszönöm.

³ A mai magyar nyelv rendszere, I. 208.

⁴ Uo. 265.

⁵ Vö. Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 216.

⁶ Új Írás, 1971. 10. sz. 72.

hanem erős beleélést, ráértő készséget követelve — a 'fontosnak, lényegesnek tart' stb. szerepében használatos: „Érdemes hallgatni rá [ti. Zord Khán keserű és cinikus szavára — Csörsz István Síríg tartsd a pofád c. könyvéről van szó], s jobban *odafigyelni* a jelenségre.”⁷

Cseres Tibor egyik írásában a divatszó kacifántos mondatba ékelődik: „Ezért jobban *oda kellett volna figyelni* a bűn tárgyára.”⁸ Előfordul vezércikkében: „Van azonban néhány olyan politikai kérdés, amelyre ez alkalommal különösen *odafigyel* a világ” stb.; „Erre pedig *oda kell figyelni*. Ez törvényes kötelesség és egyben társadalmi érdek is!”⁹; kritikában: „Gyurkó László, akitől kaptunk már néhány felfedezést (!) ifjú színházában (!), most megint valami olyat kezdett, amire *oda kell figyelni*” stb.¹⁰ (Utóbbi példánkon megfigyelhető: hogyan „invokál” a divatszó fogalmazási pongyolaságokat.) Belopakodhatik a tudományos nyelvbe is: „Nehéz világosan látni az amerikai társadalom ifjú ellenzéki csoportosulásai között, mégis *oda kell figyelnünk*, mert Amerika ma világunk egyik alternatívája.”¹¹

Szabó Magda a Randevű valakivel című írásban már rokon értelmű ige-sor tagjaként használja: „nemcsak nézett, de látott is, — észrevett”; „ám Rosen doktorra (. . .) kivételesen *odafigyel*”.¹² S Benedek István főnevet alkot az új szerepű *odafigyel*-ből: „Van például olyan gyerek, mint Balog Öcsi, akinek a lelkéhez — talán — az *odafigyelés*, a törődés, az idő-ráfordítás volna a kulcs.”¹³ Mintha Benedek is érezné, hogy ő n m a g á b a n az 'odafigyelés' nem sokat mond, s ezért értelmeznie kell, körül kell írnia.

A divat kényszeréből nemegyszer akkor is *odafigyel*-t írnak, amikor 'figyel' vagy 'fölfigyel' volna a célszerűbb, kézenfekvőbb megoldás. És különösen árulkodó, kellemetlen stílushiba, ha valaki őszinte, mélyről jövő, keresetlen hangon beszélne — s divatszzerű közhelybe botlik. Abody Béla írja egy nekrológban: „Amíg élünk — az életet úgy értem: amíg erőnk van *odafigyelni* —, tehetünk egy-két hadmozdulatot a rólunk formált, s a formálók szükségleteit, öngazolás-igényeit, kompenzáció-szükségleteit kielégítő hazug legendák ellen.”¹⁴ Lássunk ugyanerre egy másik példát! Képaláírás szövege a Rádió- és Televízióújságban: „Elhunyt Tallós Endre színművész, sok-sok rádióműsor szereplője, akinek jellegzetes orgánumára, árnyalatos szövegmondására minden alkalommal *oda kellett figyelni*.”¹⁵

3. Másképpen értékelendő, ha regényíró, novellista a szereplők jellemzésére, korfestő céllal belső monológban, párbeszédben divatszavakat használ. (S nem maga esik áldozatul a divatnak, mint pl. Jókai Anna, amikor az Apai levelek című tévéműsorban Veres Péterről beszélt, aki „odafigyelt” a fiatal pályatársakra is.)

⁷ Élet és Irodalom, 1971. okt. 30. 10. l.

⁸ Cseres Tibor: Meggyimag. Uo. 4.

⁹ Népszabadság, 1971. szept. 21., okt. 17.

¹⁰ Jancsó színházban rendez. Film, Színház, Muzsika, 1971. okt. 16.

¹¹ TK-Kiadványszemle — 1971/2, 21. l. Az MRT Tömegkommunikációs Kutató Központja kiadásában.

¹² Élet és Irodalom, 1971. okt. 23. 10.

¹³ Uo. 1971. okt. 30. 4.

¹⁴ Abody Béla: Cédula és nem sírfelirat. Új Írás, 1971/10. sz. 108.

¹⁵ Rádió- és Televízióújság, 1971/48. sz. 11. l.

Zágoni Ferenc Rozsda című regényének egyik szereplője ezt mondja: „Ez a Schopenhauer ravasz fickó, *oda kell rá figyelni*, de komolyan venni nem szabad.”¹⁶ Ugyanezt a különbségtevést olvashatjuk ki Mocsár Gábor Ki vágta fejbe Hudák elvtársat? című regényéből, melyben egy nyomozó így morfondírozik: „Ezzel az Emil bácsival nagyon vigyázni kell, nem kell neki bedőlni, de ha mond valamit, arra *oda kell figyelni*, abban mindig akad megszívlelendő.”¹⁷

De vajon tényleg oppozíciós szerepről, különbségtevésről van szó az iménti példákban? Hiszen láttuk, hogy a divatszóként használatos *odafigyel* = 'respektál', 'fontosnak tart'. Vagyis: ha „odafigyelünk” Schopenhauerra, akkor igenis komolyan vesszük, s ha Emil bácsi szavaira „odafigyelünk”, akkor bárhogy vigyázunk is, „bedőlünk neki”. S ezzel a nyelvi divat ürességének, nagyképűségének újabb bizonyítékát adtuk: a divat nem veszi komolyan önnön „szabályait”, nem igyekszik következetes lenni; ellentmondásokba keveredik. A divatszóhoz tartozó „használati utasítás” nem egyértelmű; ki-ki tetszése szerint alkalmazza.

Az élő beszédet, nyelvet kitűnően ismerő, tudatos érzékenységgel ábrázoló Kertész Ákos szintén belső monológban – egy mondathalmaz elemeként – használja az *odafigyel*-t. Makra című regényéből idézünk: [Vali és Makra] „újra rendezik az életüket, mert ő [ti. Vali] eddig *nem figyelt oda* eléggé Makrára, mert önző volt”; „De vajon honnan tudja Vali, milyen ember ő? *Odafigyelt rá* igazán valaha is?”¹⁸

4. Az élő nyelv mozgását jellemzi az *odafigyel* karrierje. Divatszó, mely egy időre kapós és használatos; később azonban „megszelídül” majd, „beéri” a szótári jelentésárnyalatokkal.

A *figyel* ige egyébként is a publicisztika leggyakrabban használt szavai közé lépett. A közgondok iránti mind nagyobb odaadást, érdeklődést, a társadalmi aktivitást jelzi ez. Ám az uniformizáló divatkifejezések a g o n d o l a t o k uniformizálódásával járnak együtt. S erre a veszélyre mindig „oda kell figyelnünk”.

Kőhádi Zsolt

A német helyesírási reformtörekvésekről

1. Különösen pedagógusok és nyomdászok szorgalmazták a második világháború után a német helyesírás reformját. Ez érthető is, hiszen a pedagógusok közvetlen tapasztalatból ismerték fel a jelenlegi német helyesírásnak azokat a fonákosságait, amelyek feleslegesen megnehezítik elsajátítását. A nyomdászok pedig mindennapos üzemi munkájuk ésszerűsítése érdekében szálltak síkra a helyesírás reformjáért. A helyesírás egyszerűsítése megkönnyítené, biztonságosabbá tenné a szövegelőállítás munkáját, és emellett csökkentené a sajtóhibákat.

¹⁶ Zágoni Ferenc: Rozsda. Magvető, Bp. 1971. 162.

¹⁷ Mocsár Gábor: Ki vágta fejbe Hudák elvtársat? Magvető, Bp. 1971. 154.

¹⁸ Kertész Ákos: Makra. Szépirodalmi, Bp. 1971. 143., 144.

Még mielőtt rátérnék a tulajdonképpeni helyesírási kérdésekre, megemlíteném, hogy a két világháború közötti időszakban csendben, spontán, szinte automatikusan zajlott le a német nyelvterületen az írás reformja. A könyvnyomtatás felfalálása óta, sőt már a kódexekben is, a németek nem a latin betűs ábécét, hanem az úgynevezett gót betűket használták. Ilyen típusú betűkkel készült Gutenberg János bibliája. A gót betűkből fejlődött ki a hozzá hasonló jellegű *schwabacher*, majd a *fraktúr* elnevezésű nyomdabetű, amelynek grafikai képe sokkal cifrázottabb, mint az előtte említetteké. Évszázadokon át — a latin betűk gyér használata mellett — fraktúr betűkkel készültek a német könyvek, újságok. A fraktúrt úgy becsülték, hogy ez a betűtípus felel meg a legeslegjobban a német nyelv reprodukálására, ez a németek sajátos nemzeti betűtípusa, amelyhez évszázadokon át ragaszkodtak.

Az átmenet a fraktúr betűkről a latin betűkre minden parancs és észrevehetőbb ellenállás nélkül zajlott le. Ez az áttérés még nagyobb jelentőségű, mint egy helyesírási reform, mert rendkívül megkönnyítette az írás-olvasás oktatását, a szövegellőállítás munkáját és a nyomtatott szövegek olvashatóságát.

2. Alább részletesebben ismertetem a német helyesírási reformmozgalomnak a legutóbbi másfél évtizedben előadódott változatos eseményeit és jelenlegi helyzetét. A mozgalom korábbi eseményeiről a Nyr. több ízben közölt már tájékoztatást, elegendő lesz tehát ezekre most csupán utalni.

1924-ben Svájcban már megalakult egy társulat, amely a Bund für vereinfachte Rechtschreibung nevet viselte, s minimális programként a közös főnevek kisbetűs írását tűzte ki célul. A második világháború után, az egész német nyelvterületen felflénykült törekvések 1953-ban a stuttgarti reformtervhez vezettek. (Vö. Mollay Károly: A német nyelvművelés fő kérdései. Nyr. 1957. 418—24; Krammer Jenő: Irodalmi nyelv és nyelvjárások. Nyr. 1959. 387—99; Hutter Miklós: A német nyelvművelés fő kérdései két folyóirat tükrében. Nyr. 1961. 263—9.).

A reform híveinek kezdeményezésére a nyugatnémet Duden-szerkesztőség (ilyen önállóan Lipcsében is működik) dr. Paul Grebe vezetése alatt 1958. október 15-én tette közzé helyesírási reformjavaslatát (Empfehlungen des Arbeitskreises für Rechtschreibregelung). Ezen a napon tartott ülésén tizenhárman a kisbetűs írás mellett, hárman pedig ellene szavaztak. A munkabizottságot 1956 májusában a belügyminiszter és a Német Szövetségi Köztársaság művelődésügyi minisztereinek állandó konferenciája (az NSZK-ban a központi kormánynak nincs művelődésügyi minisztériuma, ilyenek az egyes tartományok kormányaiban külön-külön működnek) közösen szervezte meg azzal a megbízással, hogy a bizottság dolgozza ki a régóta követelt helyesírási reform alapelveit. A többségében nyelvészekből álló bizottságnak írók, pedagógusok és nyomdászok is tagjai voltak. A munkabizottság tanácskozásainak eredményeképpen született meg a reformjavaslat, amelyet röviden „Wiesbadener Empfehlungen” névvel szoktak említeni.

Ezek az ajánlások 6 pontot tartalmaznak.

1. Zur Gross- oder Kleinschreibung (nagy és kis kezdőbetűs írás). Eszerint a főnevek nagy kezdőbetűs írása helyett a mérsékelt kisbetűst kell bevezetni. Nagy kezdőbetűvel írandók: az új mondat első betűje, a tulajdonnevek, megszólításban a névmások és bizonyos szakrövidítések (pl. H₂O).

2. Das Komma (a vessző). A vesszőt csak azokban az esetekben kell alkalmazni, amikor az a szöveg írójának ritmusérzékével és a mondat nyelvtani tagolásával összhangban van.

3. Zur Silbentrennung (szótagok elválasztása). Az írásképen lehetőleg minél kevesebbet változtasson az elválasztás. Az úgynevezett elválasztó vonalkát tekintsük kötőjelnek, amely sorváltáskor a szó egységét biztosítja. Ennek megfelelően a sorvégi elválasztást ne tekintsük elsősorban értelmi tagolásnak, hanem hangtani határnak.

4. Doppelformen (kettősségek). A helyesírási kettősségeket meg kell szüntetni.

5. Zur Angleichung der Fremdwörter an die deutsche Schreibung (a közkeletű idegen szavak írásában kövessük a német szavak helyesírását). A görög eredetű közkeletű idegen szavakban *ph*, *th*, *rh* helyett írjunk *f*, *t*, *r* betűket. Azonban a jelenlegi írásmód is megengedhető.

6. Zur Zusammen- und Getrennschreibung (egybe- és különírás). A jövőben csak a valódi összetételeket írjuk egybe. Az önálló mondatrészeket azonban külön kell írni. Kétes esetekben alkalmazzuk a különírást.

A munkabizottság csak ezt a hat pontot javasolta, mert nézete szerint ezektől a megszokott írásképp alig szenved változást, bevezetésük sem okoz fáradságos tanulmányozást, másrészt ezek a változtatások eléggé jelentősek ahhoz, hogy a jogos reformtörekvések megvalósítása után hosszabb nyugalmi állapot következzen. Az írásreformmal kapcsolatos egyéb kérdések, különösen a hosszú és rövid magánhangzók jelölésének (nyújtási problémák) megoldását későbbi generációkra bízta.

3. A wiesbadeni ajánlások közzététele után a német nyelvterület különböző országaiban megalakultak a helyesírási bizottságok, hogy meg tárgyalják a reformot, állást foglaljanak a javaslatok ügyében, és ennek alapján egy össznémet konferencia összeegyeztesse a nézeteket. Az országos bizottságok tárgyalásai azt mutatták, hogy az NDK-ban nem ellenzik a nyugatnémet eredetű helyesírási reformjavaslatokat, Svájcban viszont kereken elutasították. Főleg a reform leglényegesebb pontját ellenezték: a főnevek kisbetűs írását. Azt, hogy ez így történt, sokan azzal magyarázzák, hogy a svájci helyesírási konferencia tagjait (Schweizerische Orthographie-Konferenz) reformellenések közül választották ki. Mindenesetre tény, hogy a svájci korrektorkor egyesülete is határozottan ellenezte a reformot. Ezt indokaival együtt egyik vezetőjük, Alfred Falk kollégám levél útján velem is közölte. Az osztrák helyesírási reformbizottság (Österreichische Kommission für die Orthographiereform) nem utasította el határozottan a wiesbadeni ajánlásokat. Tíz tagja mellettük, másik tíz ellenük foglalt állást, ketten pedig kompromisszumos megoldás mellé álltak.

Az osztrák korrektorkor köre és vezetőik a reform szenvedélyes hívei. Hans Furtner és Wilhelm Grünes korrektorkor kollégáim, a Sprache und Recht-schreibung című lap volt és jelenlegi szerkesztője, reformbarát álláspontját magánleveleikből ismerem. A bizottság tagjainak egy jó részéről azonban az a véleményük, hogy vannak közöttük európai hírvű nyelvészek, de a mai helyesírási kérdésekben sokszor meglepően tájékozatlanok (amint a tárgyalások folyamán is kiderült).

Mindenesetre főleg a határozott svájci ellenzés egyelőre megakadályozta

azt, hogy a wiesbadeni ajánlások alapján a német nyelvterület országai meg-egyezhessenek a helyesírási reform kérdésében.

1965 végén az osztrák művelődésügyi miniszter asajtóval közölte: országa nem érdekelt abban, hogy a helyesírási reform további tárgyalásain részt vegyen.

Ezért az NSZK-ban a művelődésügyi miniszterek (és a szövetségi belügyminiszter) által az előkészítő és a tárgyalásokkal megbízott helyesírásszabályozó munkaközösség fáradozásait szintén szüneteltetni kell, de készen áll újabb tárgyalásokra és további munkára.

A többé-kevésbé éles viták elcsendesedése után a helyesírási reformmozgalom hívei ismét aktivizálódnak.

A rajna-pfalzi tartományi gyűlésen Helmut Adamzyk képviselő (egyéb-ként pedagógus) Bernhard Vogel művelődésügyi miniszterhez interpellációt intézett a felszólítással, hogy a kormány nyújtson segítséget az elakadt helyesírási reform megvalósításához. Kezden tárgyalásokat a többi szövetségi tartományi parlamenttel. (A miniszter kedvező válasza ellenére sem történt azóta hivatalos előrelépés.) A művelődésügyi miniszter így válaszolt: „... csak a közép-német bizottság képviselője volt hajlandó a helyesírási munkaközösséggel tárgyalni.”

A baden-württembergi tartományi gyűlésen (Landtag) Stuttgartban 1966-ban Kühnle képviselő szólalt fel a reform érdekében.

Utólag a közvélemény sem maradt tétlen. A nagy példányszámú, népszerű Spiegel című nyugatnémet folyóirat is felvetette a helyesírási reform kérdését oly formában, hogy az olvasók szóljanak hozzá. A megvitatásban egyszerű olvasók mellett a tudomány emberei is részt vettek.

Ausztriában Ferdinand Chaloupek tanfelügyelő (volt parlamenti képviselő) vezetésével megalakult az „Österreichische gesellschaft für sprachpflege und rechtsschreibreform” elnevezésű egyesület, amelynek székhelye a „tribüne” című folyóirat.

A német íróegyesületek szövetségének új elnöke, Dieter Lattmann az osztrák egyesülettel levélben közölte: a német írószövetség rokonszenvéről és szolidaritásáról biztosítja az osztrák társaságot, és konkrét alkalommal célkitűzéseit támogatni fogja. Ezzel az írószövetség korábbi álláspontját megváltoztatta.

Dr. Johann Knoblauch, a bonni egyetem nyelvtudományi intézetének vezetője, aki korábban is a reform híve volt, az osztrák egyesülethez intézett levelében örömet fejezte ki, hogy az egyesület változatlan erővel harcol a helyesírás megújításáért. Szerinte a számítógépek a szövegezőállításban való mindinkább fokozódó alkalmazása is arra figyelmeztet, hogy állást kell foglalni a reform ügyében. Megtörténhet ugyanis, hogy ezek a gépek, amelyekkel a nagyobb nyelvtudományi intézetek naponta foglalkoznak, a teljesen radikális kishatású írást rájuk kényszeríthetik.

Az NSZK-ban és az NDK-ban általában egyetértettek abban, hogy szükség van a helyesírási reformra, és helyeselték a kishatású írás bevezetését. Ezt nem tekintették politikai kérdésnek. A sok huzavona után megtörténhet, hogy az NDK-ban, ahol a közművelődés ügyét egy kéz irányítja, határozott intézkedéssel oldják meg a reformra megérett helyesírási problémákat. (Hiszen ma már a Duden sem egységes, mindegyik német államban külön szerkesztőség és külön Bibliografisches Institut működik.)

A lipcsei Duden (ebből a legutóbbi tíz év folyamán kétfélmillió kelt el) szerkesztőségének vezetője, Herbert Görner szerint komolyan nem vehető

tekintetbe az a vélemény, hogy a főnevek kisbetűs írása árt a német nyelvnek. Elvileg határozottan a helyesírási reform mellett száll síkra, álláspontja nem ellentétes a wiesbadeni javaslat szellemével.

Befejezésül: az úgynevezett mérsékelt kisbetűs írás hívei saját kezdeményezésükre kiadványaikban már évek óta ezt alkalmazzák. Példaképpen említeném meg a hatalmas létszámú nyugatnémet nyomdászszakszervezet *druck und papier* című hivatalos lapját. Ennek 1970. évi augusztus 10-i számából való a következő mutatvány, amely hazánknak egy szociális intézkedéséről számol be:

sicherheit für mutter und kind

wird in Ungarn großgeschrieben. werdende mütter werden 20 wochen vor geburt des kindes unter weiterzahlung des vollen lohnes beurlaubt. Bis zum dritten lebensjahr des kindes erhält die mutter monatlich 600 forint. Danach hat sie anspruch, in den alten betrieb und an den alten arbeitsplatz zurückzukehren. Die kinder werden dann in betrieblichen oder kommunalen tageskrippen betreut. Unsere fotos mitte und unten zeigen einblicke in eine kommunale kinderkrippe in Donaueinstadt, der „ersten sozialistischen stadt Ungarns“, einer neugründung nach 1950.

Székely Artúr

Csokonai: Jövendölés az első oskoláról a Somogyban

Csokonai közéleti költészetének ez a kiemelkedő darabja belekerült a középiskolák irodalmi anyagába is; azért is fontos vers számunkra, mert abból az időből — 1799-ből — maradt fenn, amikor már a felvilágosodás friss áramában megszületett nagy közéleti lírája (Az estve, Konstancinápoly, Marosvásárhelyi gondolatok) az idők változtával elrekedt, s egyre jobban befelé fordulva a közügyek iránti érdeklődése néhány erőltetett pátoszú alkalmi ódává sorvadt (A nemes magyarságnak felülésére, A haza templomának örömnapja, Az igazság diadalma stb.).

Az elakadt s visszájára fordult társadalmi, politikai fejlődésben Csokonai is a művelődés, a kultúra — az anyanyelv, a népköltészet — ápolásában látta a megmaradás — s az előbbre jutás — útját.

Kényszerű véletlen hozta úgy, hogy a pozsonyi országgyűlésen irodalmi folyóiratával, a Diétai Magyar Műzsával kárt vallott költő; aki a keszthelyi Georgikonban megálmodott professzorságnak éppúgy mellé esett, mint a Vajda Juliannával megálmodott frigynek, egy időre Belső-Somogyban húzta meg magát baráti fedelek alatt: Csökölben, Hedrahelyen, 1798 júniusától pedig Nagybjomban lakott, a népdalgyűjtő költőnek, Pálóczi Horváth Ádámnak rokonánál, Kazinczy levelező társánál, a művelt somogyi alispánnál: Sárközy Istvánnál. Sárközy a belső-somogyi református egyházmegyének is gondnoka volt, s így közvetlenül értesült arról, hogy a csurgói új református gimnázium professzorául jelölt Császári Pál külföldi útjáról csak megkésve érkezik haza, s addig ideiglenes helyettes tanárról kell gondoskodni. Mindjárt Csokonaira gondolt, s mások is örültek elgondolásának. De azért nem mindenki. Csokonai csurgói tanítványának, Gaál Lászlónak szavai szerint: „Sz[ent]Györgyi a Gyűlésnek ekkori Esperessi Elnöke úgy vélekedett hogy az nem tanítónak való mert a'mint hallotta Debretzenben tanuló fijától Istvántól a Poéták tanítását is levették róla, bizonyosan azért mert nem vólt alkalmas tanítónak, — és még Szokolainak is jó barátja pedig Szokolai kórhely tanító. [Szokolai Dániel, a hajdani debreceni diák volt Csokonai vendéglátója Hedrahelyen.] Ennek ellenében azonban Csokonait az egész gyűlés meg kérendőnek határozta. A meghívást Cs[okonai] elfogadta ad interim [= ideiglenesen] csak azért is hogy megmutassa, hogy ő akar és tud tanítani.” (*Csokonai emlékek*. Összeállította és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Budapest, 1960. 430. l.) Így került végül is a Festetics György által alapított első somogyi középiskolába helyettes tanárnak, 1799 májusának utolsó napjaiban, s ott korszerű rousseau-ista módszerével rövid idő alatt emlékezetes eredményt ért el kilences létszámú kis osztályában, amelynek tagjai úgy megszerették, hogy Debrecenbe is utána mentek.

Somogy művelődésbeli elmaradottsága országos hírvű volt, szinte közmondásos lehetett akkoriban; a legnépszerűbb népiskolai tankönyv, Losonczy István Hármas Kis-Tüköre már 1773 óta ezt terjesztette Somogy megyéről:

Somogy Vármegyébe Tolnárol elérhetsz,
Koppánra, Szigetre, Babótsára mehetsz,
Somot, almát, körtvélyt itt eleget ehetsz,
De a' tudományban részt keveset vehetsz.

Csokonai verse voltaképpen reflexió és válasz a Hármas Kis-Tükör révén országosan is elterjedt szomorú igazságra. A csurgói gimnázium diákjainak évváró előadására írt *Cultura* című vígjátékában „az akadémiátlan [= főiskolátlan] Magyar országnak legakadémiátlanabb része”-ként említette Somogyot. (Ld.: *Csokonai Vitéz Mihály* összes művei. Bevezetéssel ellátva kiadták: Harsányi István és Dr. Gulyás József. Budapest, 1922. 3: 363. A továbbiakban: H G).

A dél-dunántúli megye, noha a Kis-Tükör csak gyümölcsseit: az almát, a körtét s a nevét adó *som*-ot említi, akkoriban is már rengeteg tölgyeseiben folyó makkoltató sertéstartásáról volt híres messze földön. Csokonai jó szemmel rögtön észrevette Somogy e jellegzetességét, s ebből indult el az első versszakban.

A somogyi pásztoréletre utaló sorokban a *haraszt* szót rímkenyszernek is érezhetnénk a vele összeesendülő *paraszt* szó miatt, ahogyan például Csokonai versművészetének elemzője, Elek István is gondolta, ezt írván: „Egyszavas konzonanciái is olykor magukon hordják az elsődlegesség jellegét, amikor ugyanis a rím szépsége fontosabb volt a költőnek a tartalom épségénél. Így pl. a »Jövendőlés...« című vers elején olvassuk a következő sorokat:

Hát csak sertést nevelt-é
Itt a makk s *haraszt*?
Hát csak kanásznak termett
A somogysági *paraszt*?

Köztudomású, hogy a sertés nem táplálkozik haraszttal, s ha Csokonai moslék helyett mégis harasztot etet vele, úgy az csak a rím kedvéért történhetett” (Csokonai versművészete. Bp., é. n. 83—4). Csakhogy Csokonai sokkal jobban tisztelte a valóságot, mint hogy egy szépen csengő rím kedvéért ilyen engedményeket tegyen! De hát hogyan is nevelhetne sertést a zörgő, száraz haraszt? — kérdezhetjük mi is. Nem tudom, akadt-e már szaktanár, aki eligazítást adott volna a joggal gyanakvó tanulóknak. Sajnos, a középiskolai Szöveggyűjtemény adós maradt a magyarázattal. Pedig itt föltétlenül figyelmeztetnünk kell az olvasókat arra, hogy nem a közmondásbeli *haraszt*-ról van szó, amely „nem zörög, ha nem fújja a szél”, hanem dunántúli tájszóval van dolgunk: a *haraszt* Somogyban (s a régi nyelvben másutt is) ’mocsári tölgy’-et jelent! Czuczor Gergely és Fogarasi János száz éve kiadott nagy akadémiai szótárában is még ’cserjés fiatal erdő’ a *haraszt* szó első jelentése, s csak második jelentésként szerepel a ’száraz levelű bokor’. Egy népdalt is idéz a szótár, amelyben szintén ’tölgy, tölgyerdő’ jelentésben fordul elő a kérdéses szó: „Esik eső a harasztton, nem kapok én a paraszton.” (A népdal szintén a Dunántúlról,

Fejér megyéből származik.) A kéziratos akadémiai nagyszótár cédulaanyagában is találunk hasonló példákat a régebbi irodalomból.

Sok vadkan van erdejében,
Majd zeng a vadászattól *harasztja*

— olvassuk a Veszprém megyei Fábián Gábor Ossian-fordításában, 1833-ban. A szintén dunántúli Rákosi Jenő egyik színművében pedig ezt találjuk:

A szentnek éber álma visió,
A bujdosó rablónak a *haraszt*.

Világos, hogy itt a *haraszt* nem 'avar, száraz lomb' jelentésben fordul elő, hanem 'erdő'-t, 'csalitos hely'-et jelent.

Csokonai tudatos gyűjtője volt a tájszavaknak, gyűjtött Márton József szótáraihoz is anyagot; a tájszavakra különösen dunántúli útján figyelt föl, s nemcsak lejegyezte (a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában megvan egy ilyen tájszójegyzéke), hanem — többnyire stilizáló célzattal — műveiben föl is használta őket. Ilyen dunántúli tájszó például a Dorottya szövegében a *banyaposz* ('pöfeteg gomba'), a *gilva* ('fán növő gombaféle'), a *kráfli* ('fánk-féle sütemény'), a *paszit* ('keresztelői vendégség'), a *sterc* ('morzsatészta') stb.

A *haraszt* szót Debrecenből is ismerte, 'száraz levél, bokor, avar' jelentésben, hiszen ifjúkori állatmeséjében, A bagoly és a kócsagban is előfordul: „Még alig ért ama kedves róna mellé, mely a szigetre vezet: s azonnal egy vadásztarisznyára talált a *haraszt* között” (*H G.* 2: 409). Somogyban fölfigyelt a szó sajtóságot, dunántúli jelentésére, s mindjárt alkalmazta is: tehát némi-képp stilizáló szándékkal, „couleur locale”-ként került az első somogyi iskoláról szóló vers nyelvébe ez a somogyi tájszó.

Hogy a *haraszt*-nak 'tölgy' jelentését a Dunántúlon, Somogyban ismerhette meg a költő, arra egy érdekes epizódot idézhetünk. Csire István, Csurgó krónikása jegyezte föl szájhagyomány alapján a következő érdekes kis adatot, éppen Csokonai csurgói osztályának év végi vizsgájáról: „A költészeti osztály vizsgája alkalmával, rögtönzött versíráásra, a gróf ezt a tételt adta föl: »Somogy vármegye derék tartomány.« Midőn már huzamosabban írogattak a fiúk s faragták a rímeket, az egyik az írást abbahagyva, fölegyenesedék. A gróf hozzálépve kérdezé: »No fiam, talán már készen is vagy?« »Mindjárt készen leszek, viszonzá az ifjú, csak erre az utolsó szóra »harasztja nem talállok alkalmas kadenciát.« Mi az, mi az? mondja oda szólva Csokonai. Nem talál káden-ciát válaszolja a gróf succurat ei domine! (segítsen neki az úr) Csokonai végig fut a soron s »írjad« mondá, »hol a liget a bocskort önmaga szabja«. Célzott arra, hogy abban az időben a somogyi szegény nép, nyáron hárs vagy szil hánscból font bocskorban járt, melyet a liget ingyen adott. Az ifjú aztán felolvasta versét, mely annyira megtetszett a grófnak, hogy öt darab aranyat nyomott az ifjú markába. Igazán grófi ajándék abban a pénzszegény időben, a szegény tanulónak pedig fejedelmi kincs volt. Ez ifjú neve volt Gál Antal” (Vázlat Csurgó múltjából. Csurgó, 1907. 136).

Nos, a Csire által a szájhagyomány alapján emlékezetből idézett vizsgavers némi eltéréssel, de lényegében ugyanazzal a szöveggel megtalálható a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában, Gaál Antal egykori versgyakorlat-füzetében:

„4. Somogy derék Tartomány.

Már az arany idő sok helyen elfogyott,
 De még ma is lakja az áldott Somogyot,
 Melyb̄ [= Melyben] sűrű vetés a' szántó Föld' habja,
 És a' Liget maga a' botskort̄gszabja [= megszabja].
 Az erdő bételvén sertések' nyájával,
 Mtegy [= Mintegy] ma is tartja az embert makjával. —
 Itten arany időt mutat az oltsóság,
 'S a' még meg n̄ [= nem] romlott szívesség és jóság.
 Bachus is hegyeit olly szépen kapálja,
 Hogy a' víz kőröket borával kínálja.
 Az az egy hibajok, h̄ [= hogy] a' kereskedést,
 Nem űzik olly igen m̄t [= mint] a' korhelykedést;
 De kipótolják azt azok az áldások
 A' mellyeknek Somogy illy kies lakások. —"

(MTAK. 611/I, 141. l.)

A vizsgavers több szempontból érdekes: mintegy ellendarabja, palinódiája Csokonai költeményének, s ezen nem is nagyon csodálkozhatunk, ha tudjuk, hogy a tételt a „kies tartomány”-ról az iskola alapítója és legfőbb felügyelője — a különben hazafias érzelmű és haladó gondolkodású — Festetics gróf tűzte ki. A kitűzött témából úgy látszik, hogy Festetics ekkor már ismerte jól Csokonai Jövendölését az első somogyi iskoláról, s mint a vidék földesura nem volt elragadtatva attól a korántsem hízelgő képtől, amelyet a költő Somogy művelődési és társadalmi viszonyairól festett költeményében, ahol ráadásul „a somogyási paraszt” ifjak elkallódását panaszolta föl. Úgy látszik azonban, hogy nemcsak Festetics, hanem a diákok is ismerték szeretett praecceptoruk költeményét, sőt mintha azt is tudták volna — vagy Csokonaitól, vagy magától Festeticstől —, hogy a borongó szemléletű, kritikus hangvételű vers ellendarabját kell megírniuk a vizsgaversben az ovidiusi aranykor mintája szerint idillivé szépített „kies tartomány”-ról. Így vált még az is dicséretére a vizsgaversben az „áldott Somogy”-nak, ami különben nyomorúságának nyilvánvaló jele volt, hogy tudniillik lakói bőr helyett nyírfa- meg hársfakéregből csinálták bocskorukat, s éppígy lett a somogyiak elmaradottságának oka a versben maga a somogyi nép, amely a kereskedés helyett a „korhelykedést” űzi. (Mintha csak Csokonai versének Festetics Györgyöt is érzékenyen találó szónoki kérdésére — „Kié a hiba?” — akarna a versgyakorlat a kérdést elkenő hamis, önáltató választ adni.) A Festetics által leszurkolt öt arany bizonyára nem az érdekes rímötletnek szólt, hanem a Somogyot magasztaló lojális hangulatú versnek. (Sok tekintetben jellemző, hogy mikor Csokonai egy rend ruhát kért az iskola gondnokságától, hogy az év végi vizsgán a gróf társaságában méltóképpen jelenhessék meg, azt úgy kapta meg, hogy árát levonták tanári fizetéséből, úgyhogy csaknem kilenc havi szolgáltatáért mindössze 50 Ft-ot kapott volna kézhez, ha önértetből nem utasította volna azt is vissza. Egész életében nem kapott soha egy verséért sem öt aranyat, amit lojális hangú versikéjével, íme, egyik diákja könnyűszerrel megszerzett.)

A jellegzetes somogyi foglalkozás, a kanászkodás mellett éles szemmel figyelt fel a költő a somogyi népi, paraszt tehetségek elkallódásának másík,

immár veszedelmes módjára: a bunyikká, a betyárrá züllésre. E versszakban is akad egy olyan szó, amelynek használata kissé szokatlan, s amelynél ismét hajlandók lennénk rímkényszerre gyanakodni:

Dudva lenne a dudvák
Közt az *ananász*:
Kanász marad akinek
A nevelője kanász.

Úgy gondolhatnánk, hogy az egzotikus ínycség csak a következő sorok *kanász* szavának köszönheti versbeli előfordulását. Pedig a költő, a szavak oly nagy művésze — sőt: bűvésze — itt sem valamely olcsó rímhelyzet csábító alkalmának engedett. A dél-amerikai indián szó a XVI. század végén terjedt el Európában, s az ínycsek a gyümölcsök fejedelmét látták benne; erre mutat a szó XVIII. századi német neve, a *Königsapfel*, amelyet Márton József szótára 1803-ban *gyümölcs király, almakirály* szavakkal igyekezett visszaadni. Közmondásos volt a ma is ritkaságnak tartott gyümölcs kiválósága; Mátyus István főorvos 1762-ben megjelent híres orvosi könyvében ezt írta: „A’ szalonkát némellyek a’ húsok között úgy tartják, mint az Ananást a’ gyümölcsök között”; „a’ vadalma paradicsom’ kertjében se’ válik soha ananásszá” — olvashatjuk Schedel (Toldy) Ferenc Schiller-fordításában, 1823-ban. (A német eredetiben ez áll: „ein Holzapfel, weisst du wohl, wird im Paradiesgärtlein selber ewig keine Ananas”). A múlt század népszerű regényírójánál, Kuthy Lajosnál is szinte közmondás-, illetőleg szólásszerű kapcsolatban fordul elő a szó: „ki bodzát ültetett, nem szedhet ananászt.” (Az idézetek lelőhelyére nézve is vö.: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső. Budapest, 1960. 92—3.) Világos tehát, hogy a tudós költő itt sem rímkényszernek engedett, hanem kiváló botanikai, természetrajzi ismereteit kamatoztatta egy nagyon is találó költői képben.

Míg a *haraszt* és az *ananász* szóval kapcsolatban a népnyelvnek és a természettudományoknak fogékony elméjű kutatóját ismertük meg, a második és a harmadik versszak alkalmat ad arra is, hogy a társadalomnak ugyanolyan érzékeny s éles elméjű bűvárát is megcsodáljuk. Szívéhez legközelebbinek érzett nagy lelki rokonának s mesterének, Rousseau-nak szellemében vádolja a társadalmat — a természetből vett példa nyomán! — a jó tehetségek elvadásásáért. Már korai rousseau-i ihletésű versében, Az estvében egészen hasonló módon vette védelmébe a „haramiát”, azaz a szegénylegényt, a betyárt:

Nem bújt el a fősvény [az őstársadalomban] több embertársától,
Hogy ment legyen pénze a haramiától,
Akit tán tolvajjá a tolvaj világ tett,
Mert gonosz erkölccsel senki sem született.

S az már a hazai valóság fuvallata, hogy a rousseau-i gondolat nyomán mindjárt a betyárookra, a zsiványokra fordítja a szót. Ez is közvetlen somogyi élményekből táplálkozik: a megye — ahogy nem egy somogyi népdal, népballada is példázza — híres avagy inkább hírhedt volt betyárjairól. Csokonai-nak személyes élménye is akadt a somogyi betyárokkal. Csurgói tanítványa, Gaál László jegyezte föl ezt az érdekes és sok tekintetben jellemző találkozást is: „1799-ben, mikor Szüreti vacatio idején, a házi Asszonnyal és annak fiai-

val Csurgóról a Bárdi Szüretre szándékozva, a Balhási erdőben eltévedve egy néhány bújos zsványokkal össze találkoztak ámbár a tőlök hol lakozások felől tudakozódó Asszonyinak e kérdésére kinek tselédjei? a leg vadabb hangon ezt felelték: Botskoré — ha esmeri — Csokonai tsak hamar bele szolva ő kegymük pásztor emberek, és itt kinn laknak az erdőn, szabad emberek Ő Kegymük, nem uralnak senkit, nem is parantsol ő Kegymüknek senki az egy Istenen kívül, kinek ege alatt szabadságban élnek. — Igaz Uram jól mondá mi nekünk nem parantsol senki, de azért, mi is szolgálunk ám azoknak kik ránk szorulhatnának.” — s válaszul Csokonai jól eltalált szavaira, el is igazították a bajba jutottakat. (Ld.: Csokonai emlékek. 435.)

A harmadik versszak társadalomelemzése különben miniatúraszerűen pontos és hiteles. Ahol olyan mostoha a megélhetés, a bejött kevés pénz könyv helyett természetesen „nagyobb dologra” megy el (érezhetjük az író finom iróniáját, amikor a disznót meg a bort a tudományok fölé helyezi: a somogyi szegény falusi nép szükségszerű szemléletének megfelelően). Az már a szélsőséges eset, hogy a szegény jobbagylegény bunyikká, betyárrá, zsvány-nyá lesz: van, aki megkapaszkodik a kézművesség fokán, iparoslegénnyé, bodnárrá lesz. (A szőlőtermő Dunántúlon keresett s igen jellemző mesterség a bodnárság.) Feljebb: szellemi pályákra azonban nemigen léphetett a jobbagyság fia.

A befejező utolsó versszak, bár még a megyénél időz, országos mértékig tágitja a mondanivalót: itt már nem „somogyi paraszt”-okról, hanem „magyar fiak”-ról esik szó, s „minden” magyarhoz szól a mozgósító erejű szónoki kérdés, ahogyan a reménykedő utolsó négy sor is túl látszik mutatni Somogy határain, s az egész hazai elmaradottság ott van a sorok mögött.

Az ébresztgető szándékú, mozgósító célzatú vers csupa felkiáltó és kérdő mondat. A kérdő mondatok jó része kérdés, számonkérés: „Ily számkivetve volt | Nálad minden tudomány?” „Hát csak kanásznak termett | A somogyi paraszt?” „Hát már, hogy | A Somogy | Ily tudatlan . . . | Kié a hiba?”; „Óh, nem fáj-e a szíve | Minden magyarnak . . .?”

A felkiáltó mondatok keserű kifakadások:

„Istenem! | Senki sem | Vette észbe, | Hogy e részbe’ | Árva még Somogy!”; „Hány jó ész lett vaddá | Hogy nem művelték? | Hány polgár bunyikká? | Hogy jóba nem nevelték!”

Egyszerű kijelentő mondat jóformán csak a második és harmadik versszak helyzetelemzéseiben fordul elő, olykor szentenciaszerű megfogalmazásokban: „Dudva lenne a dudvák | Közt az ananász . . .”; „Ami kevés pénz bejött . . . Nagyobb dologra ment el”; „A szegény | Pórlegény . . . zsványinak állt.”

Szerkezetében az első versszakban fölvetett kérdés, a somogyi elmaradottság után a második fölveti a felelősség kérdését; megmarad azonban a pusztá szónoki kérdésnél, nem felel rá (kínos is lett volna megírni az igazi magyarázatot). A harmadik versszak is adós marad a fölvetett kérdésre járó válasszal, helyette az író próbálkozik némi magyarázatul szolgáló jó szemű szociográfiai helyzetképpel. Az utolsó versszak „tudatos jövőbe lát”: onnan várva a választ, a megoldást az előzőkben fölvetett kérdésekre.

A vers formájáról szólva az iskolai segédkönyvül szolgáló irodalmi szöveggyűjtemény s az általános gimnáziumi tankönyv is azt írja, hogy

a költő „eredeti” versformát használ itt. Ez csak némi megszorítással igaz. A vers az időrendet is feltűntető legújabb Csokonai-kiadásokban egymás mellett fordul elő a költőnek egy hosszú ideig kiadatlan lázadó hangú költeményével, az Óh, szegény országunk . . . kezdetű szerzeménnyel:

Óh, szegény országunk!
 Óh, szegény hazánk!
 Elmúlt szabadságunk,
 Nyakunkon a hám.
 Hová légyünk?
 Jaj! mit tégyünk?
 Csúf a rabota.
 Oly országba
 Mért nem mégyünk,
 Hol nincs despota?

A két vers ugyan -- a kiadások időrendje ellenére -- nem egy időben keletkezett (az elsőt még föltehetőleg 1796-ban, Sárospatakon írta a költő), abban azonban rokonok, hogy mindkettejük versformája a kuruc költészet formakincséből táplálkozik. Nem lehet véletlen, hogy a Somogy művelődésbeli elmaradottságáról szóló vershez is a kuruc dalokból merített formát a költő: Pálóczi Horváth Ádám oldalán Somogyban világosan meglátta s érezte, hogy a műveltségbeli elmaradottság, az iskoláztatás is szorosan összefügg a bécsi udvar magyarellenenes művelődéspolitikájával.

A vers egyébként Somogyi Nóta címmel számos kéziratos gyűjteményben fennmaradt: jeléül annak, hogy énekelték is, akárcsak a kuruc dalokat.

Szilágyi Ferenc

Megújított köznyelvi szóképek Tamási Áron nyelvében

Tamási Áron könyveit forgatva feltűnik az író szokatlan képgazdagsága. Ebben a szólásokkal, hasonlatokkal, szóképekkel helyenként szinte már túlterhelt stílusban a színes, eredeti művészi képek mellett egész sorát találjuk az ún. köznyelvi képeknek.

A köznyelvi és művészi képek megkülönböztetése a képek expresszívitásának eltérésén alapszik. A *köznyelvi* elnevezés azokra a szóképekre vonatkozik, amelyek a nyelv általános építőelemei közé tartoznak, bevonultak a nyelv szókészletébe, a nyelvet beszélő közösség számára ismertté váltak. Ezek a köznyelvi képek az állandó használat során lassan „elkopnak”, először lekopik róluk az újdonság, a szokatlanság, az egyszerűség varázsa, aztán elveszíthetik az eredeti kép azonost és azonosítottat egybefoglaló, sűrítő kettős jelentését, a beszéd folyamatában már csak az azonosítottat idézik fel a tudatban, az azonos -- ha potenciálisan benne van is a kifejezésben -- nem tudatosul azonnal. Ilyenek pl. az *óra jár*, *asztal lab*, *hegy hát*-féle metaforák.¹

¹ A köznyelvi szókép fogalmához: Fábíán—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata, 1958. 78—9, irodalommal; Bartha—Horváth—Józsa Nagy—Szabó: Kis magyar stilisztika, Bukarest, 1968. 105.

Tamási szóképeit vizsgálva kérdés, hogy megelégedhetünk-e a köznyelvi és művészi szóképek szembeállításával, a két véglet megjelölésével és csak a művészi szóképek vizsgálatával. A válasz egyértelműen nem. Vannak ugyanis olyan köznyelvi képek, amelyek még nem vesztették el képi kifejező erejüket, de bevonultak a nyelv általános építőelemei közé. Ezek előfordulási aránya, illetve adott beszédhelyzetben történő alkalmazása feltétlenül lényeges stílus-elem. Élénkíti a kifejezést, jellemző lehet a beszélőre, szemléletesen mutathat be egy-egy jelenséget. Vannak továbbá olyan — gyakran már teljesen elszűrült — köznyelvi szóképek, amelyeket az írói fantázia feléleszt, megújít, továbbfejleszt a nyelv különféle eszközeivel.² Ezek Tamási stílusának mennyiségileg is, a megújítás módjait tekintve is lényeges összetevői. Ezekből mutatok be egy csokorra valót, amelyek egyfelől szemléltetik a köznyelvi metaforák új életre keltésének néhány érdekes nyelvi lehetőségét, másfelől egy villanásnyi időre bepillantást engednek az író alkotó műhelyébe és egyúttal nyelvi világába is. A példák közlésénél a forrásokat a következőképpen rövidítem: Szki.: Szűzmáriás királyfi I–II. Kolozsvár, 1927.; Ár.: Ábel a rengetegben, Kolozsvár, 1936. (az Erdélyi Szépművés Céh jubileumi kiadása); JM.: Jégtörő Mátyás, Bp. 1965.; ZÁ.: Zöld ág, Bp. 1961.; BB.: Bölcső és Bagoly, Bp. 1954.; SzB.: Szírom és Boly, Bp. 1960.; Hv.: Hétszínű virág, Bp. 1963.; Vé.: Világlo éjszaka, Bp. 1966.

1. A köznyelvi képek egy meghatározott nyelvi megjelenési formában állandósulnak, válnak tulajdonképpen köznyelvivé. Ha ezt a megkövesedett nyelvi formát megbontjuk, a jelentésben is bekövetkezik bizonyos árnyalati elmozdulás, s ezzel együtt új megvilágítást kap a kép kettős jelentése.

a) Néha elég egy igekötő is, s a kifejezés képi ereje megújul: „Hát erre én is jobban *m e g h e g y e z t e m* a fülemet” (SzB. 44). Tamási jellegzetes megismerésszerű, megelégedésszerű szemlélete hozta létre a következő példát: „Az egyik (ablak) *o d a n é z t t* a hegyi legelőre” (Ár. 19). Hasonló még: „Mind a két ajtó kékre van festve, úgy *n é z n e k s z e m b e ö s s z e*” (BB. 37).

b) Több elhomályosult igei metaforát újít meg Tamási pusztán egy-egy képző hozzáfűzésével vagy megváltoztatásával: „(a lovak) ... a falun kívül már nem poroszkálva mentek, hanem *röpdöstek* valósággal...” (Hv. 397); „Nagy, száraz ágra szállt, melynek tövében mintha fészek *üldögélt* volna” (BB. 101); „A nyelve szaporán járt és *botladozott*...” (Vé. 75); „... csak annyit tudunk ... [a tarisznyáról], hogy ott fekszik és *rejtegeti* számunkra a szalonnát” (BB. 146); „... a lábát *fogdosta* már erősen az iszapos fenék” (ZÁ. 361).

A megszokott forma áttörése történhet úgy is, hogy a képző révén egyúttal a köznyelvi szókép szófaji hovatartozása is megváltozik. Például „szomorú idő” helyett „*megszomorodott* idő” (BB. 140); „komor felhők” helyett „*elkomoruló* felhők” (Vé. 491). Hasonló jelenséggel állunk szemben akkor is, amikor Tamási a „barlang szája” metaforát a következőképpen alakítja át: „Ennek a sziklának a lába közül csörgedezett elő a fekete patak ... egy *nagy-szájú* barlangon keresztül” (ZÁ. 272).

² A köznyelvi szóképek megújításáról: Zlinszky Aladár: A szóképekről. A magyar stilisztika útja (Szathmári István szerk.) 1961. 240.; Fábíán—Szathmári—Terestyéni i. m. 84.; Bartha—Horváth—Józsa Nagy—Szabó i. m. 106.

c) A megújítás eszköze lehet a fokozás. A *leg-* szócska az idézett példában új hangsúlyt ad az egyébként hétköznapi fordulathoz: „... *legbelől* magam is nevettem...” (SzB. 138).

d) Akkor is új szintet kap a kép, ha a megszokottnál rövidebb, tömörebb formában jelenik meg. Kimaradhat egy-egy elem: „... de a *szomját* nem tudtam a válaszómmal eloltani mégsem [ti. tudásszomját] (SzB. 46).

Tamásinnál azonban arra is van példa, hogy a köznyelvi kép egy új, sűrítő erejű metonímia alapja lesz: „Szűk és szomorú állapotban volt Bolha, *zörgött* valósággal [ti. a csontja] (Ár. 146); ... annyira kezdett *fűrni* a Sergyélán titokzatos dolga ... [ti. az oldalamat] (Ár. 146).

e) Természetesen elképzelhető egyéb kisebb formai változás, amely szintén együtt jár a képi tartalom megújulásával. Pl.: „Aztán eltűnt a faluból, s csak *fülhegygel* hallottam, hogy papságot tanul valahol” (SzB. 122).

f) A képek nyelvi megjelenési formájának megváltoztatására a legszélsőségesebb példánk a következők: Tamási műveiben gyakran egyszerűen utalás történik a köznyelvi képre. Az író eleve feltételezi a szókép ismeretét, és erre épít. Az utalás alapján a gondolkodva olvasó önkénytelenül is azonosítja a szokatlan alakot a megszokott formával, s ez a logikai művelet új stílushatások forrásává válik. Pl.: „A kicsi ház is megvolt, de már valami szegény család lakott benne, amely szegény családot csak az *ágak ismerték, melyek a szólásmondásban vannak s amelyekről valahol leszakadtak*” (BB. 19).

Itt még könnyű a dolgunk, az író a szólásmondásra irányítja a figyelmet, az *ágról szakadt* kifejezés rögtön felvillan a tudatban. Nehezebb azonban a következtető elme számára a következő példák megfejtése: „Végeztük hát kevés szóval a munkát, minek folyamán, egész nap alatt a *bokorból nem ugrott ki semmiféle nyúl*” (SzB. 89; vö. *kiugrasztja a nyulat a bokorból*); „Gondoltam is magamban, hogy majd alkalmilag megkérdezem attól a változatos erdélyitől [Simófitól], hogy mit *tett a fülébe* Csengeri Gerének ... S könnyen meglehet, hogy nemcsak gondoltam magamban, amit mondék, hanem találgattam is a Simófi *taplóját*, mert egyszer csak azt vettem észre, hogy a műsoros estnek vége van” (SzB. 101; vö. *taplót tesz a fülébe*); „Zsuzsika leányom, szokása szerint pattogó szóval Hopra vejemre *hányta a borsót*” (SzB. 120; vö. *falra hányt borsót*); „De nem volt időm arra, hogy a *szeg fejét keressem* (SzB. 167; vö. *fején találja a szeget*).

A példák egyúttal ízelítőt adnak az író stílusának játékos humorából. Létrejööttüket éppen Tamási szójátékokra, „figurázásra” való hajlama, kedves, góbés humora magyarázza.

2. A köznyelvi képek azonban formai változás nélkül, eredetileg kialakult és megszilárdult formájukban is új szintet nyerhetnek a beszédbeli környezetből. Egyes esetekben az író — anélkül, hogy magán a köznyelvi szóképen változtatna — olyan beszédhelyzetet teremti, amelyben hangsúlyozni tudja a képi tartalmat, s így a kép új életre kelhet. Különösen kedves példa a következő, amelyben egyetlen köznyelvi jellegű melléknévi metafora adja meg a mondat közvetlen, kedves humorát: „Nagy kár, hogy nem lehetett érteni a beszédjét, pedig hogy *jóízű* dolgokat mondhatott, már abból is kiteszett, hogy a *bivalyoknak folyton csorgott a nyáluk*” (Hv. 97).

Hasonló humoros példák a következők: „... Hogyne, mondta a gvárgyián — *elégge elloptuk* így is a napot. — *Jól tették, mert nem az*

enyém volt — feleltem” (Ár. 75); „... a fiú annyira rázta a fejét, hogy a bolhát nem tudta a fülbe tenni” (SzB. 59).

Lényegében ezzel a jelenséggel találkozunk az egyik már idézett példamondatunk első részében is: „Ennek a sziklának a lába közül csörgedezett elő a fekete patak...” (Zá. 272).

A mármeglehetősen elszürkült antropomorfisztikus metafora mellett (a szikla, a hegy stb. lába) a közl névutó használata új szín az adott beszédhelyzetben, egyúttal a helymegjelölést is pontosabbá téve: a sziklahasadékot is élénk vetítve.

A képi elem meglevenítésének hatásos és szép példája Tamási stílusában a gondolatritmus. Sokszor egészen elkopott, szintelen köznyelvi kifejezések nyernek általa új színt, telnek meg különös, kedves vagy lírai hangulattal: „Ropogott a lábunk alatt az út, ragyogott a szemünk s a kedvünk is” (Ár. 190); „Megnehezedett minden a földön de kiváltképpen az én szívem nehezedett meg” (Ár. 51); „... felajzott puskákkal s felajzott kedvvel törtettünk által a végtelen erdőn” (Ár. 48); „Nem volt mit tennem, elindultam a fazékkal, amelyben egy kortynál több nemigen lehetett. Helyette a szívem volt *teli*; igaz, hogy nem tejjel, hanem bánattal és félelemmel” (Ár. 119); „... rögtön felemelte a puskát, hogy *agyával* az *agya* mra sújtson” (Ár. 107); „... ha ez az ember nem is fog halat, én este *megfogom* apámat, aki azt mondta volt nekem, hogy olyan ember nincs a faluban, aki halászni s halat enni szokott” (BB. 68); „Írigyletem a felhőt, amelyik hamar el tud oszlani; vagy még inkább *a gondolatot, amelyik elszáll*” (SzB. 102); „Hanem azért nemcsak a verejték ízét is merte, mint gazdálkodó székely, hanem nótárius gyanánt a betűt és a tudást is *megkóstolta* jócskán” (BB. 30).

Két, jelentéstartalmában rokon köznyelvi szókép az adott beszédhelyzetben egymást is erősítheti, mint a következő példákban: „*Tűzelnek* szavuk igazáért, az arcájuk is ki van *gyulladva*” (Hv. 146); „Az a puffantás pedig úgy ment, hogy *szájával* lefelé a földre csaptuk s akkor nagyot *szólt* a sapka” (BB. 158).

Még egy eleven, színes, kevésbé elkoptatott köznyelvi metafora expresszivitása is érezhetően nő egy mellette álló hasonló jellegű kép hatására: „... balra az ajtó felé a kicsi kályhában *sírt* a tűz; jobbra pedig, csak egy ölnyire, Péter bátyám *fűrészelt* csendesen, végignyúlva a padon” (BB. 201).

3. A köznyelvi szóképek képi tartalma az író alkotó fantáziájában újabb, a képi jelentéshez fűződő elemeket hívhat életre. Ily módon a már elhomályosult szóképeknek éppen képi kifejező ereje újul meg, bővül újabb színekkel.

a) A köznyelvi kép tartalmát hangsúlyozza a hozzá kapcsolódó, általa életre keltett hasonlat. Tamási mestere ezeknek a hasonlatoknak. Egyik-másik egészen meglepően új, jó ízt ad a képnek. A hasonlat külön értéke, hogy tartalmilag, konkrét jelentésében nem véletlen, nem önkényes, hanem a mindenkori szituációból fakad, tehát azt jellemzi. Amikor a „legeltette a két szemét” köznyelvi kifejezés Tamásinál a következő hasonlattal bővül: „... ő csak üldögélt mellettem, s mint két szamarat, legeltette a két szemét” (Hv. 396), akkor ez a hasonlat nemcsak a köznyelvi metaforát újítja meg, hanem sok minden egybet is magában foglal, a „legeltető” és a beszélő egyéniségéről és gondolatairól egyaránt.

Hasonlók a következő példák is: „... úgy *tapadt* rájuk az emberek szeme, mint a bogáncs” (Zá. 285); „[a legény készülődik a lányhoz:] *Tollászkodik, mint párosodás előtt a vadgalamb...*” (Vé. 94); „a lány... a kanapén ülve horgol, s olyan serényen *szedi a szemeket*, mint ha a madarak el akarnák kapdosni előle” (Hv. 145); „... éppen olyan *sanyarú* volt, mint ama sanyarú alma, ami kámforrá vált a nagy teremben” (BB. 155; ui. egy alma valóban eltűnt a teremben. A „kámforrá vált” szólás erre vonatkozik.).

b) A köznyelvi metafora képi tartalmát nemcsak a hozzá kapcsolódó hasonlat, hanem egy általa életre hívott, hasonló vagy ellentétes jelentésű újabb metafora is hangsúlyozhatja. Az új kép expresszivitása mintegy át-sugárzik a kopottra is, annak is új szint ad. Remek példa az „ellentétes technikára” a következő mondat: „Amennyit ők *derülnek*, a legények annyit *sötétednek*” (Hv. 147). A 'nevet, szórakozik' jelentésben szereplő *derül* a 'kiderül, világosodik' jelentésben éled újjá és a *sötétedik* ennek az ellentétéként jelenik meg. A hasonlító fokhatározói mondat *amennyit* – *annyit* kötőszó-utalószó párjával még fokozza az ellentét hatását. Maga a *sötétedik* is köznyelvi jellegű (l. „elsötétül az arca”), ebben a formában azonban szokatlan, és expresszív erejét az ellentét jelentősen növeli.

Ellentétes mondat szerkesztés hatása érvényesül a következő példában is, csak hogy itt maguk a metaforák elsődleges jelentésükben nem ellentétesek, hanem a szókincsnek ugyanarról a sajátos területéről valók: „Nagyanyám eleven és akaratos asszony volt, ki még öreg korában is könnyen *prédikált*, de nehezen *oldozott*” (BB. 39). A hasonló jelentésben sűrűn használt *prédikált* fordulat az *oldozott* mellett maga is mintegy újból „egyházi jellegűvé” válik. Külön érdekessége a példának, hogy az *oldoz* ('feloldozást ad') kifejezés egyébként az egyházi nyelvben maga is köznyelvi metafora. Az őt létrehozó azonosítás azonban ebben az újabb szóképben (a gyónásbeli feloldozás mint azonos és a nagyanya megbocsátása és elnézése mint azonosított) teljesen a háttérbe szorult.

A köznyelvi kifejezés elsődleges jelentésének hatása játszik szerepet a következő példa különlegesen kifejező erejű metaforájának keletkezésében: „Hát erre az én szívemről is *leesett a kő*, hogy a *szódobigálásból* nagyobb baj nem lett” (SzB. 109; vö. *esik* → *dobál*, s az így kapcsolatba kerülő igék mellett a *kő* jelentése mintegy átsugárzik a *szódobigálás* kifejezésbe is).

c) Ha a köznyelvi metafora képi tartalma az író fantáziájában újra éled, akkor új színekkel, új tulajdonságokkal gazdagodhat. Ily módon – a megelőző csoporthoz hasonlóan – a metafora képi tartalmát újabb, hozzá grammatikailag és tartalmilag bővítményként kapcsolódó szóképek egészíthetik ki. Elég egy-egy szó, az igei állítmányként álló köznyelvi szókép mellett egy határozó, a főnévi alany mellett egy jelző, s a köznyelvi kép új, egyszeri, friss metaforával bővül. A példák egyúttal Tamási jellegzetes „meglelkesítő” szemléletének is szép bizonyítékai. Létrejöttüket éppen az teszi lehetővé, hogy az író a világ jelenségeit „lelkes” élőlényeknek érzi s a már köznyelvivé vált megszemélyesítő erejű metaforákat így eleve eredeti jelentésükben érti. „Éreztem, hogy elsápadok, s hogy a szó *megakad gurultában a torkomon*” (Hv. 86); „... két nagy fa is van a kertben s azoknak árnyékában *sápadtan fekszik* az uborka indája” (BB. 33); „Ma *megnőve fekszik* a völgyben, *kinyújtózva* olyan hosszúra, hogy két kilométernél hosszabb is valamivel” (BB. 17); „Csak most értettem meg igazán, amint a csendben *nehéz lábakkal mentek* a percek, hogy milyen

rossz lehet, várni a szót” (Vé. 160); „Aztán egy *eltévedt* kicsi öröm *végigfutott* orcáján” (Vé. 160); „(a) . . . lámpás időnként *erőtlenül hunyorgott* . . .” (Vé. 49).

Sokszor azonban az író fantáziája nem elégszik meg ennyivel, a köznyelvi kép egész sor újabb képet hív életre, miközben önmaga is visszakapja régi fényét. A mindennapi beszédben képi tartalmát teljesen elveszített antropomorfisztikus metafora: az *iskola* (általában egy épület valahol, valahogyan) *fekszik* pl. a következő képsorban nyeri vissza eredeti jelentését: „. . . déli irányban feküdt az iskola, a templom nagy kertjének a legalsó részén . . . Mivel az egész terület, a kaputól a templomig, folyton emelkedett, azért az iskolát is úgy kellett építeni, hogy a külső része egészen *rajta feküdt* a földön, de alább *térdre támaszkodott*, majd a belső bütüje *magasra felállva nézett* az országútra” (BB. 129).

Hasonlók a következő példák is, Tamási költői fantáziájának, stílus-teremtő erejének szép alkotásai: „A pap szomszédos kertjéből a *k é k s z e m ű* szilvafák erősen *leskelődtek* *té* a tanterem nyitott ajtaján” (Vé. 290; Ebben a példában fokozza a hatást a metonímia is: nem kékszemű szilva, hanem kékszemű szilvafa!); „*Lábujjhegyen áll n a k* a házak és magas ablakaikon úgy kukucskálnak le a folyó felé s figyelnek a nagyvilágba” (BB. 20); „Néha *f ü t y ü l t* is hozzá *hegyes nyelvvel* [a szél], *máskor elvitte a nótát úgy, hogy még utól sem lehetett volna érni. Később csárdásra fordította a dolgot s megbolondulva cimbalmozott a házam oldalán*” (Ár. 77); „. . . de Pálocskának is *p a r á z s l a n i* kezdett a két szeme gubája, s miközben *azon a parázson szegény virágszál Piroskát meg akarta sütni*, a hegedűszó mellé énekelni kezdte a második verset” (SzB. 104); „Ejh, micsoda *k e m é n y* feje van, gondoltam magamban; de hadd legyen, nyugodtam is mindjárt és szívesen belé, *mert a tölgyfát jobban szerettem, mint a fűzfát, mivel a tölgynek nagyobb a hője*” (SzB. 156); „. . . mert az idő, az ő *lassú s o d r á s ával* is, *sok mindent összegyűjtött oda*, a rossz seprűtől kezdve a csorba boronáig” (SzB. 63); „Csak az *ér z é s* *vert h u l l á m o t bennünk*” (Ár. 10).

4. Vannak végül olyan művészi képek, amelyek egy köznyelvi kép alapján, annak elemeire épülve keletkeznek. (A köznyelvi metaforáknak erre a megújítási módjára írónk nyelvében számos példát találhatunk. L. Irodalom.) Amikor Tamási *lassan járó falióra* helyett *bandukoló faliórát* mond (Szki. 114), akkor lényegében egy köznyelvi szóképet újít meg anélkül, hogy ehhez a megújításhoz az eredeti köznyelvi szóképet eredeti nyelvi megjelenési formájában felhasználná. Nem egyszerűen bővíti, gazdagítja tehát a szóképet, hanem annak alapján új szóképet teremt. Kétségtelen például, hogy az Ábel a rengetegben következő képének az *éles levegő* köznyelvi metaforát létrehozó azonosítás az alapja: „Annál hegyibb levegő nem kell. Olyan hegyi, mintha meg volna szitálva: ragyog és *hasít s még peng belé, mint a jó kaszának az éle*” (Ár. 199). (Fokozza a kép expresszivitását a különböző érzéketületekről vett *ragyog, hasít* és *peng* együtthatása és a hozzájuk kapcsolódó hasonlat.)

S amennyiben a kép appericiálásakor a tudatban a köznyelvi metafora és az újonnan kialakult kép közötti párhuzam is elevenné válik, akkor az ide sorolható képek sűrítő, tömörítő ereje és expresszív hatása valóban igen nagy. Néhány jellegzetes példa Tamási tollából: „Északról déli irányban *nyújtózik* a falu” (BB. 18; vö. *fekszik*); „. . . hiszen *gyalulatlan* természete volt neki” (SzB. 164; *faragatlan*); „*csámpás asztal*” (Ár. 27; az *asztal lába* metafora alapján); „Így nekem is egészen más dolgok *moszkáltak* és *futkároztak* a fejemben”

(BB. 81; *jártak*); „Így botladozott és furakodott sokáig az eszem” (BB. 114; *járt*); „Az idő vígan dőcögött az éjfél felé” (Hv. 38; *haladt*); „Pedig tudtuk, hogy a halál *settenkedik* reá” (SzB. 24; *leselkedik*); „... *kedvetlen*, szipákoló idő járt ezen a reggel” (Ár. 58; *szomorú*); „Most nem *szúrta* hegyes szóval *agyon* a hangulatot” (Szki. 62; *éles megjegyzés, éles nyelv*); „*Kifent, gyilkos* szelek söpörték végig a földet” (Ár. 58; *éles szél*); „Nézi a vastagodó és elkomoruló felhőket, amelyek egymást és önmagukat szemlátomást gerjesztik haragra, miközben az ő gazdag hajszálain a *fogát feni* a szél” (Vé. 491; *éles szél*); „De közben az idő nem *topogott egyhelyben, szaglászva*, amiképpen én, hanem *bátran és egyenesen előre sietett*, és hozta magával az ellenséget is” (JM. 188; *szalad az idő*); „... látszott rajta, hogy a kérdés úgy *hullott belé, mint a tóba a kő*. Valahogy volt, most mégsem akart a maga *hullámain időzni*” (Zá. 333; a *lélek mélye, hullámzó érzés*); „Látnom kellett ugyanis, hogy az öregség hava hullani kezdett. Reám is szálldogált egy-két pehely, de csak úgy játékosan inkább. Hanem Ámáli feleségemre buzdulva hullt. Még a szellő is, ha volt, feléje térítette a tél havát; s a múlt napok valahányan havazták őt, s az új hold különösen. S ő szegény szelíden állta a magasság üzenetét, de én fáztam. Annyira körülvelt a hideg ború, hogy a reményemet is lassankint megülte a zúzmara, majd jégvirág nyílt a szívem ablakában” (SzB. 257; a tél mint az öregség és az elmúlás köznyelvi jelképe).

A példák sora bizonyítja, hogy a köznyelvi képet létrehozó azonosítás a legkülönbözőbb módon újulhat meg. Lehet egyszerű rokonértelmű kifejezés – mint a *nyújtózik* a *fekszik* helyett – s lehet látomássá bővülő, költői szépségű képsor, mint a legutolsó példa. A közbeeső variációk skálája szinte végtelen, határait csak az írói fantázia és a nyelv lehetőségei szabják meg.

Az eddig ismertetett példák alapján kirajzolódik Tamási stílusformáló művészetének, sajátos nyelvi világának egyik jellegzetes vonása. A köznyelvi metaforák variációinak színes példatára újabb bizonyítéka annak, hogy Tamási nyelvi gondolkodásában a képes beszéd döntő fontosságú.³ A képek megújításának alapvető feltétele, hogy az író újra tudatosítsa a képi elemet, s hogy a köznyelvi képek élő, eleven nyelvi lehetőségként az író nyelvi készletének legaktívabb részei közé tartozzanak. Befejezésként részben ezt igazolandó Tamásinál, részben példaként a köznyelvi metaforák megújításának szinte korlátlan lehetőségeire – két példacsoporttal azt mutatnám be, hogy egy-egy köznyelvi metafora, amelyik valóban az író nyelvi világának legaktívabb elemeihez tartozik, hányszor és hányféleképpen újul meg. Mindkét példacsoport jellemző Tamási nyelvi világára. Az egyikben ízelítőt kapunk Tamási költői szépségű és színes természeti képeiből, a másikban pedig humorából és ötletgazdagságából.

Az időjárás és az emberi kedély változásának azonosításából született köznyelvi kép az *elborul* a *kedve* kifejezés. Ugyanez az azonosítás hozza létre a következő köznyelvi gyökerű, de költői erejű és szépségű képeket: „A látvány felhőt sodort a kedvem elé” (Hv. 372); „Felhők szállják meg az öreg kék szemét” (Hv. 169); „A nyugtalanság és az aggodalom felhője arcára szál-

³ Tamási Áron képgazdagságáról: Babits: Jégtörő Mátyás, Erdélyi Helikon, 1936. 1: 53–6.; Bóka László: Tamási Áron novellái, M. Csillag, 1942. 2: 237–40.; Féja Géza: Tamási Áron, 1967. 178.; Keményfi János: Ragyog a csillag, Magyaorsan 1938. 7. 119–20.; Németh László: Tamási Áron, Prot. Szle 1927. 234–40.; uő.: Tamási Áron, Nyugat, 1937. 2: 307–10., Ruzsiczky Éva: Tamási Áron: Böleső és Bagoly, Nyr. 1959. 79 251–6.; Vajda Endre: A novellairó Tamási, Sorsunk, 1942. 2: 578–82.

lott” (Szki. 87); „Amikor meghallottam a „Mogyorós-telket”, ahol bizonyára sok mogyoró van, kicsi bánatfelhők tűntek fel előttem, de aztán elúsztak hamar” (BB. 99); „Elnézte Sebestyén, miközben lassan evett, s az ő derültége is kezdett borús lenni” (Zá. 297); „De Etelka hamar bizonytságot szerzett neki, mert a borulásból kisütött a szeme” (Zá. 245); „De attól a naptól kezdve egy kicsit fátyolos lett kettőnk fölött az ég” (SzB. 184); „... lógott a feje, és a sötét felhők bélepték kedvének egét, amely oly fényes volt azelőtt” (Hv. 392); „Gondoltam, a vejem mellé most felhőnek odateszem a cséplést” (SzB. 125); „Egyedül Pálocska felhőzte valamieskét a szívemet” (SzB. 24); „Zsuzsika leányom ingatag kedvvel nevelte a gyermekeket, mert egyszer béborult s máskor kiverődött, mint az ég” (SzB. 24); „Sőt ahogy múltak a napok, s hetek lettek azokból, egyre elgondolkozóbb lett, majd a szomorúság lopakodó felhői kezdték kedves arcát is megszállni, lassan árnyékot vetvén szemének csillogó tavára is” (Zá. 292).

A másik példacsoport képeinek alapja Tamási egyik legkedveltebb köznyelvi szóképe, a *szűrő szem* vagy *szűrő tekintet*, *szűrősen néz* kifejezés. Előfordul eredeti köznyelvi formájában is: „Az igazgató szűrősen nézett rám” (Ár. 26), de az alkotó nyelvi fantáziában újjáéledő azonosítás új nyelvi kifejezésmódok egész sorát hívja életre: „A főgazdász megnézte hegyes szemmel az asszonyt” (SzB. 110); „Mátyás idéetlenül állingált a fa alatt, a vénasszony pedig mogorván szurkálta a levegőt a fekete szemével” (JM. 99); „A fiatalúr egy szikrát sem szerette, hogy így beszéljek, mert mérgesen szurkált felém a tekintetével” (Ár. 111); „S az öreg a két hegyes szemével mégis ásott valamit a levegőben” (JM. 120); „Erőszakos ember volt, határtalan, gázoló férfi, feszülő és gőgös, olyan, hogy a nézésével ledöfte volna a más házáról a keresztet” (Szki. 38); „Amikor Lidi meglátta Piros Lázárt, szinte a levegőbe szegezte azzal a két szeggel, ami a szemében volt” (Vé. 351); „Elek bácsi nem húnnya be az ő huncut látóját, hanem jó étvággyal legelészett a sarjún [azaz szemlélte a szép fiatal lányt], de pillantása már nem volt véreeresztő egyenes, hanem csak olyan kacskaringós, mint az öreg kosznak a szarva” (JM. 20).

S az eddig felsorolt példák alapján, azt hiszem, nem tévedés részben ennek a köznyelvi metaforának a leszármazottjaként értékelni a következő képsort is, amelynek keletkezésében egyébként közvetlenül a *szemgolyó* – *puskagolyó* azonosítás játszik szerepet: „Sári néni olyan lett egyszerre, mint a puska: csak el kellett volna keccenteni, s már süvített volna a két szeme, mint a golyó” (JM. 31).

A legutolsó előtti példában feltűnik a *legelteti a szemét* kifejezés komplex módon megújított variációja is: *legeltet* helyett *legelész* áll, s az újonnan képzett igei metafora további elemekkel bővül. A példa egyben azt is bizonyítja, hogy a merev kategorizálás, a tiszta típusok keresése az élő nyelv ezerféle lehetőségétől idegen, szimplifikáló eljárás. A köznyelvi metaforák megújításának néhány bemutatott lehetősége sem törvényszerűség, csak néhány eligazító szempont a szóképek keletkezésének és életének vizsgálatában. Az elemzett szóképek egyúttal bepillantást nyújtanak Tamási színes nyelvi világába, és képviselik az író stílusának néhány alapvető jellemvonását: a szóképek stílust meghatározó jelentőségét, a székely népmesékre is jellemző meglepető szemléletet, a szójátékokat kedvelő góbés humort, a gazdag képzőrendszert, a színes, rendkívül tömör jelzős szerkezeteket s képeinek valóban költői erejét és szépségét.

Kocsány Piroska

Mondatszerkesztési gyakorlatok

Azok a törekvések és eredmények, amelyek az ún. nyelvtani elemzés területén jelentősen előrelendítették anyanyelvi rendszerünk kutatását és főleg oktatását (átpillantásukat vö. Nyr. 95 [1971]: 65), voltaképpen csak félmunkát jelentenek. A sok részletkérdést feltáró *a n a l i z á l á s* mellett ugyanis hiányzik — vagy jobb esetben háttérben maradt — az anyanyelvi műveltség szempontjából pozitívabb értékű *s z i n t é z i s*. Mint minden szerkezetnek, a nyelvi struktúrának zavartalan, sima működése, „üzemeltetése” is feltételezi az alkatrészek alapos ismeretét, tehát az analízis nélkülözhetetlen. Ámde a gépek összeszerelése, új meg új jól működő szerkezet létrehozása, funkcionálásának biztosítása az igazi és természetes feladat. A nyelvi szerkezetek vizsgálatának is csak ez lehet tulajdonképpeni célja.

E cél felismerése nem új keletű, mégis megfélekedtünk róla. A nyelvtani terminológiából kikopott az egykori „szerkesztés”, mint ahogyan folytatás nélkül maradtak a Magyar nyelvhelyesség (szerk. Deme László és Köves Béla, 1957.) útmutató kezdeményezései is. A fogalmazás kérdéseit tárgyaló iskolai segédkönyvek vagy más ilyen jellegű kiadványok pedig jobbára megelégszenek az ún. szép stílust illusztráló részletek szemelgetésével, mit sem törődve a költői példák használati körének vizsgálatával, az egyes nyelvi rétegek, különösen a köznyelv szempontjából való felhasználhatóság kérdéseivel.

Ezek az elmarasztaló megjegyzések elsősorban anyanyelvi oktatásunk minden fokon megmutatkozó (önkritikát is tartalmazó) elégtelenségére utalnak, és természetesen jobb, kivezető utak keresésére sarkallnak. (Valószínűleg hasonló okok és gondok rejlenek Deme Lászlónak a Tiszatáj 1971. szeptemberi számában megjelent „Kinek is fogalmazunk?” c. népszerűítő cikke mögött is.) Az alábbi néhány példa legkevésbé sem jelenti a felvetett kérdések tökéletes megoldását, csupán egy-két kísérletet a bizonyára számos hasonló kísérlet közül, amelyek mind ez ideig nem kerültek a nyilvánosság elé. A példák és vizsgálati módszerek magyar szakos főiskolai hallgatók nyelvtani (szemináriumi) gyakorlatai során alakultak ki, de több-kevesebb módosítással bizonyára a közép- és általános iskolában is felhasználhatók.

A kötőszók és utalószók alkalmazásával kapcsolatos kérdések tárgyalási módszerében az az igény is vezetett, hogy egy szerény lépéssel előbbre jussunk a nyelvtudományi kutatás és az anyanyelvi oktatás szintézisének olyan kérdéseiben, amelyekre az 1968-i debreceni nyelvészaktíva-ülés is rámutatott. (Vö. Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvészet helyzete Magyarországon. Szerk. Imre Samu Bp. 1969. passim.)

*

1. Közismert, hogy az alárendelő viszonyú összetett mondatban a mellékmondatot kötőszó vezeti be, a főmondatban utalószó jelzi a mellékmondat minőségét. Ezek a viszonyjelölők azonban — különösen az utalószó — gyakran nincsenek nyelvileg kifejezve. Már a Halotti beszéd első mondata: *Láttjátok feleim szümtükkel, mik vogymuk* (Pais D. olvasata szerint) jó példa a kötőszó és utalószó nélküli mondat szerkezetre. (Egyben figyelmeztető arra, hogy alárendelő viszonyú összetett mondat lehetett, és nyilván volt is a magyar nyelv külön életében kialakult kötőszók, utalószók előtti időszak-

ban is.) A kötőszó nélküli mellékmondat gyakran megelőzi a főmondatot: *Milyen volt székesége, nem tudom már* (vö. Herczeg Gyula: Nyr. 95 [1971]: 1–15).

Az utalószó és kötőszó használata elméletileg négyféle változatban történhet:

a) Ki van fejezve az utalószó is, kötőszó is. Képlettel:	A	a
b) Utalószó van, kötőszó nincs.	„ A	—
c) Utalószó nincs, kötőszó van.	„ —	a
d) Nincs sem utalószó, sem kötőszó.	„ —	—

A negyedik esetet láttuk a HB. mondatában. Előfordulhat-e nyelvünkben a többi három? Ezekre is könnyű példát idézni:

- a) *Azt üzente, hogy eljön*
- b) *Azt üzente, eljön*
- c) *Üzente, hogy eljön.*

Kérdés, vajon tetszés szerint lehet-e alkalmazni az utalószó és kötőszó felhasználásának eseteit. Az idézett utalószó és kötőszó nélküli mondatokba minden további nélkül beleilleszthető mindkét viszonyjelölő elem: „Látjátok feleim szümtükkel *azt, hogy* mik vogymuk”; „*Hogy* milyen volt székesége, *azt* nem tudom már”. A tagmondatok így is felcserélhetők: „*Hogy* mik vogymuk, *azt* látjátok . . .”; „*Azt* nem tudom már, *hogy* milyen volt . . .”

Ahhoz, hogy általános érvényű törvényt állapíthassunk meg az utalószó és kötőszó használatára nézve, különböző minőségű (különböző mondatrész értékű) mellékmondatokat, tehát eltérő mondatviszonyokat kell megvizsgálnunk. Pl. *Azért mentem, mert megláttam; Úgy futott, mint a nyúl; Olyan konferenciára van szükség, amely gyakorlati megoldásokat dolgozna ki a vitás kérdések megoldására; Az 1967-ben megjelent törvényerejű rendelet módosítását az tette szükségessé, hogy annak egyes rendelkezései elavultak.* Ezekből a közismert példákból, illetőleg az újság- és hivatalos nyelvből vett idézetekből annyit szűrhetünk le, hogy az utalószó szabadabban, a kötőszó viszont „kötöttebben” használható. Az idézett mondat típusok utalószó nélkül is előfordulhatnak, de kötőszó nélkül nem. A finomabb megkülönböztetés, főleg a mondatok hangoztatással történő egybevetése azt is elárulja, hogy az utalószó megléte vagy hiánya sem lehet teljesen ötletszerű. Egyes mondat típusok — így a vonatkozó kötőszós harmadik példa tagmondatai — megkívánják az utalószó jelenlétét. Ez a mondat nemcsak jobban hangzó, ritmikusabb utalószóval, mint anélkül, hanem megértése, az információ átadása-átvétele is könnyebb, zökkenésmentesebb. Így kívánja meg a nyelvi hagyomány, a nyelvművelés szempontjából törvényerejű szokás is. Az alárendelő kötőszók közül is csak a nagyon gyakori és sok funkciójú *hogy* kötőszó hagyható el vagy helyesebben: csak olyan alárendelő viszonyú mondatokat szerkesztünk kötőszó nélkül, amelyekbe *hogy* kötőszó illeszthető be. Főleg a tárgyi mellékmondatos szerkezetek gyakoriak kötőszó nélkül. (Az újabb nyelvhasználatban — a rádió, a televízió híreiben, az újságnyelvben — igen gyakori a kötőszó nélküli tárgyi mellékmondatos forma). De túlzott, egyforma alkalmazása nem előnyös. A mondat ritmikája, gördülékenysége sokszor megkívánja a

hogy kötőszót. Használatára, illetőleg hiányára nézve nincsenek pontos szabályaink. Egy főiskolai szakdolgozat keretében Nagymihály Anna megvizsgálta Juhász Gyula költői nyelvének a mondatait. A (kiadás előtt álló) Juhász Gyula-szótár adatai szerint a költő 689-szer használja a *hogy* kötőszót; nem csupán tárgyi, hanem egyéb (alanyi, állítmányi, idő-, állapot-, mód-, fok-, eszköz-, ok-, cél- és állandó határozói, valamint jelzői) mellékmondatok jelölésére is. Nagymihály Anna kimutatása szerint Juhász Gyula költői nyelvén 367 olyan mellékmondat van, amelyben nincs kitéve a *hogy* kötőszó. Ezek zöme tárgyi mellékmondat. 270 *hogy* kötőszós tárgyi mellékmondat mellett 223 a *hogy* kötőszó nélküli tárgyi mellékmondatok száma. (Vannak még kötőszó nélküli alanyi, mód-, ok-, cél- és főleg állandó határozói mellékmondatok, de nincs a költőnek egyetlen állítmányi és jelzői mellékmondata sem *hogy* kötőszó nélkül.)

Valószínű, hogy az utalószó és kötőszó felhasználását, nyelvi kifejezőségét vagy hiányát e viszonyjelölők változatos rugalmassága folytán nem is lehet pontos szabályba foglalni. Helyesen nyilván akkor járunk el, ha arányosan, a ritmika, a jóhangzás mérlegelésével törekszünk változatosságra, nem feledkezve meg természetesen a jól és könnyen érthetőség követelményéről sem.

Kossuth híres, 1848. július 11-i beszédének bevezető mondatai így hangzanak: „Midőn a szöszékre lépek, hogy önöket felhívjam, mentsék meg a hazát!: e percznek irtóztos nagyszerűsége szorítva hat le keblemre. [Bekezdés] Úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tároगतót, mely fölkiáltja a halottakat, hogy ha vétkesek vagy gyöngéek, örök halálba süllyedjenek; ha pedig van bennök életerő, örökre ébredjenek” (M. remekírók 20. 1902. 34).

Tekintsünk most el attól, hogy az idézett bibliai kép a mai ember számára már nem érzelemmozgató, nem mérhető mai stilisztikai értékek szerint. A mondatokat csupán az utalószó és kötőszó használata szempontjából vesszük szemügyre. Az első két tagmondat nem nélkülözheti a (*midőn, hogy*) kötőszókat. De nincs szükség bennük utalószóra. A harmadik tagmondatban (*mentsék meg a hazát*) a *hogy* kötőszó is fölösleges volna. Mellőzésével elkerülhetővé vált a kötőszó ismétlés, az a buktató, amely a *hogy* sokrétű szerepköre folytán minduntalan zavarba hozza fogalmazáskor a jóhangzásra csak kicsit is érzékeny fület. A második mondatban még jobban érvényesül a fokozatosság és változatosság a viszonyjelölők használatában. Az első tagmondatban utalószó (*úgy*), a másodikban kötőszó (*hogy*) áll. A következő tagmondatokban már csak kötőszót találunk (*mely, hogy, ha*). Ha egy kis módosítással egybeszerkesztjük ezeket a mondatokat, még plasztikusabb lesz a viszonyjelölők felhasználásának változatossága: *Úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tároगतót, hogy önöket felhívjam, mentsék meg a hazát.* Az utalószók és kötőszók használata itt ilyen képletsort ad (az előbbi jelölés szerint):

A	a
—	b
—	—

A viszonyjelölők felhasználásának ez a ritmikus fokozatosságú csökkentése egyúttal tömörítő, sűrítő hatású. Zártabbá, kerekébbé teszi a mondatot. Ellenpróbaként illesszük bele a fenti mondatba a hiányzó viszonyjelölőket:

„Úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót *azért*, hogy önöket felhívjam *arra*, *hogya* mentsék meg a hazát.”

2. A mondatviszonyokat jelölő utalószó alkalmazásának különböző lehetőségei adnak alkalmat élénk vitára ebben a mondatban: „Gyakran jut eszembe egy furcsa kérdés, miért van az, hogy az ember mindenben tud élvezetet, szépséget találni, kivéve az emberekben.” Ennek a pedagógiai optimizmustól messze eső összetett mondatnak két első tagmondata érdemel figyelmet. A tagmondatok közti viszonyt nem jelzi sem kötőszó, sem utalószó. A kötőszó magától értetődően és egyértelműen csak *hogya* lehet: „... *hogya* miért van az...”. A mellékmondat minőségét jelző utalószó azonban többféleképpen is beilleszthető a főmondatba: a) „Gyakran jut eszembe egy *olyan* furcsa kérdés”; b) „Gyakran jut eszembe egy furcsa kérdés *arról*”; c) „Gyakran jut eszembe egy furcsa kérdés: *az*.” Nyelvtanilag mindhárom megoldás szabályos, a mondatjelentés egészében azonos marad, tehát a második tagmondatot felfoghatjuk akár a *kérdés* alany jelzői mellékmondatának, akár állandó határozói, akár (értelmező) alanyi mellékmondatnak.

A mellékmondat elméletileg mondatrész értékű, át is alakítható („zsugorítható”) mondatrésszé. Próbáljuk meg!

a) „Gyakran jut eszembe egy *miért van(féle)* furcsa kérdés”; b) „Gyakran jut eszembe egy furcsa kérdés *a miért vanról* (vagy inkább: *a miért vanra vonatkozólag*)”; c) „Gyakran jut eszembe egy furcsa kérdés: *a miért van(kérdése)*”. Az első két mondatforma erőltetett, mesterkélt. A harmadik beilleszthető az eredeti mondatba (hiszen a változtatás csak annyi rajta, hogy a *miért* elé névelőt tettünk a főnevesítés jelzésére). Ebből arra következtethetünk, hogy a különböző szerkezeti megoldások közül leghelyesebben akkor járunk el, ha a vizsgált mondat második tagmondatát az első tagmondat alanyi mellékmondatának nyilvánítjuk.

3. „Mihelyt meghallják felülről az ismerős dalt, egyszerre nekidűlnek ércszügyükkel a hámnak, patáikkal szinte nem is érintik a földet; egyetlen vonallá nyúlva repülnek a levegőben, repülnek, mintha isteni ihlet szállta volna meg őket” (Gogol – D. Guthi Erzsébet: Holt lelkek. Bp., 1971. 280).

Ebben az összetett mondatban az első és utolsó tagmondatot bevezető, alárendelő viszonyt jelölő kötőszók kivételével nincs kötőszó a tagmondatok között. De a megfelelő kötőszók mindig beilleszthetők a mondatba (vö. NyK. 61 [1959]: 99 – 106). Keressük meg tehát a mondatunkba legtökéletesebben beilleszthető kötőszókat!

A legkezdetlegesebb, kisdíakos megoldás ilyenkor az *és* alkalmazása: „... egyszerre nekidűlnek ércszügyükkel a hámnak, *és* patáikkal szinte nem is érintik a földet; *és* egyetlen vonallá nyúlva repülnek a levegőben, *és* repülnek...” A háromszor ismétlődő *és* persze monotonná, döcögőssé tenné mondatunkat, s nem is fejezné ki pontosan a tagmondatok közti logikai viszonyokat. (NB! Az ismétlődő *és* – a költői nyelvben vagy a hozzá közel álló műfajokban, pl. szónoki beszédben – fokozó hatású, pozitív értékű stíuselem is lehet.) Az első *és*-nek még megkegyelmezhetnénk, de helyére is sokkal inkább illik a kapcsolatos kötőszók közt nagyon mostohán kezelt *meg*; pedig a két tagmondatban kifejezett párhuzamot ezzel tudjuk legjobban érzékelteni: „... nekidűlnek ércszügyükkel a hámnak, patáikkal *meg* szinte nem is érintik a földet.” A második *és*-t mindenképpen ki kell küszöbölnünk,

hiszen itt nem kapcsolatos, hanem ellentétes viszony van a két tagmondat között, mégpedig csaknem kizáró ellentét. (Azért „csaknem”, mert a valóságos ellentétet tompítja a *szinte* határozószó.) Ennek megfelelően az ellentétes kötőszók közül a *hanem* kívánczik ide: „... patáikkal meg szinte nem is érintik a földet, *hanem* egyetlen vonallá nyúlva repülnek...” Hogy a harmadik és helyett is megtaláljuk a legmegfelelőbb kötőszót, ahhoz hozzásegít a záró, módhatározói tagmondat, illetőleg az ezt jelző utalószó: repülnek a levegőben, *úgy* repülnek, mintha isteni ihlet szállta volna meg őket. Tehát a repülés cselekvésének közelebbi részletezéséről, kifejtéséről, egyben fokozásáról van szó. Ezt az összefüggést szépen tükrözi az *éspedig, mégpedig, méghozzá* kötőszók valamelyike. Ha helyesen választottuk meg ezeket a viszonyjelölőket, akkor velük együtt is kerek, jól hangzó, gördülékeny menetű és a tagmondati összefüggéseket világosan jelző, biztosan, könnyen érthető mondatot kapunk, íme: *Mihelyt meghallják felülről az ismerős dal, egyszerre nekidűlnék ércszügyükkel a hámnak, patáikkal meg szinte nem is érintik a földet; hanem egyetlen vonallá nyúlva repülnek a levegőben, méghozzá úgy repülnek, mintha isteni ihlet szállta volna meg őket.*

Benkő László

Első osztályos gyermekek beszéde

I. A vizsgálat célja

A beszéd mint a gondolatok kicserélésének eszköze alkalmas arra, hogy gondolkodásmódot, műveltségi szintet mérjünk vele, hiszen segítségével tároljuk egész tudásanyagunkat. A nyelvi jelrendszert csakis egyetlen beszélő aktualizálhatja. A nyelvet nem is érzékelhetjük másképp, mint alkalmi és egyéni beszédtenyekben. Az pedig, hogy a rendelkezésre álló nyelvi jelrendszerből az egyén hogyan válogat, milyen lesz kifejezésének módja, az személyiségtől, környezetétől, a társadalomban elfoglalt helyétől függ.

Ennek a tételnek a jegyében vizsgáltam meg általános iskolai első osztályos tanulók beszédének fejlettségét.

1. A vizsgálat módszere. Két iskolában végeztem felméréseket: 1. a Tanítóképző Intézet gyakorlóiskolájában (Bp. XII., Kiss János alth. útja 40.) 20 tanulón; 2. a mogyoródi általános iskolában 28 tanulón.

Azért választottam első osztályos tanulókat, hogy az otthoni környezet hatása erősebben lemérhető legyen. Ennek érdekében a felmérést még az első félévben végeztem el. A tudatos nevelői hatás tényezőit mégsem tudtam egészen megkerülni. A mai gyerekek többsége óvodába jár; a felmérésben részt vett gyerekek is voltak óvodások.

A felmérés során meghallgattam 48 tanulót. Ebből értékelhető volt 42 (21 fizikai és 21 szellemi munkát végző) szülő gyermekének válasza. Két tanuló a kérdésre nem adott választ, egy a fogócskát mondta el, három gyermek pedig a Bújj-bújj zöld ág című dal eléneklésével válaszolt.

A hovatartozást a szülők foglalkozása döntötte el. Ott, ahol mind a két szülő dolgozott, de csak az egyik végzett szellemi munkát, a gyermeket az értelmiségi csoporthoz soroltam. Ott, ahol a szülők alkalmazotti munkakörben dolgoztak, munkájuk jellegénél fogva döntöttem el a besorolást.

A felmérést magnetofonnal végeztem.

A téma minden gyermek számára azonos volt: „Meséld el, hogyan kell játszani a bújócskát!”

Azért szorítkoztam csak egy játék elmondatására, mivel célom nem egy átfogó, minden szempontra kiterjedő vizsgálat volt. A felmérés elsősorban egy gyakorlati kép kialakítását célozza, mely a pedagógus munkájának hatékonyságát szeretné elősegíteni a hátrányosabb helyzetből induló tanulók oktatásában és nevelésében.

A gondolkozási időt és a téma kifejtésének idejét minden esetben a gyermek szabta meg. A felmérést minden tanulóval külön végeztem.

2. A z e l e m z é s s z e m p o n t j a i. A magnószalagra fölvelt anyagot négy nagyobb szempont szerint értékeltem: 1. A szókincs gazdagsága; 2. A szókincs rétegei; 3. Mondattani elemzés; 4. A kifejezőképesség vizsgálata.

A két csoport eredményeinek összehasonlítását mindenhol százalékszámítással végeztem.

A továbbiakban az értelmiségi réteghez tartozó gyermekek csoportját *A*-val, a fizikai réteghez tartozókat *B*-vel fogom jelölni.

II. A vizsgálat eredményei

1. A szókincs gazdagsága. Azt vizsgáltam, hogy a témát hány szóval fejtik ki a tanulók. A szókincs gazdagságának vizsgálata azért fontos, mert ez az egyik legjellemzőbb adat, mely a tanulók környezetére utal.

Réti László: A fogalomképzés és beszédfejlődés c. cikkében (A tanító, 1970. 12. szám) a beszéd megítélésének öt kritériumáról ír: 1. Beszédtempó, ritmus; 2. Szókincs, szóbőség; 3. Beszédfonetika; 4. Nyelvtan; 5. Jelentés.

Kiemeli azt, hogy a tanuló szókincese, szóbősége a környezet hatásának megfelelően alakul.

A számszerű adatok a következőket mutatják:

Csoportok	Az összes szavak száma	Alsó határ	Felső határ
A	812 szó	14 szó	150 szó
B	592 szó	10 szó	69 szó

A *B* csoport összesen használt szavainak száma tehát 220 szóval kevesebb, mint az *A* csoporté. Az alsó és felső határoknál is eltérés mutatkozik. A különbség jobban látható, ha rétegekre bontjuk a tanulókat a használt szavak száma szerint:

Csoportok	10–20	20–30	30–40	40–50	50–60	60 szó felett
A	5	5	4	3	2	2
B	9	5	3	2	1	1

Ebből a táblázatból jól látható, hogy 20 és 60 szó között az eltérés csak egy-egy tanuló. Viszont 20 szó alatt a két csoport eredménye lényegesen eltér. A *B* csoportban 9 olyan tanuló is van, aki a téma kifejtése közben 20 vagy annál is kevesebb szót használt. Ez százalékosan a következőket jelenti:

Csoportok	20 alatt	20–50 szó	50 fölött
A	23,8%	51,7%	19%
B	42,8%	42,8%	9,5%

A *B* csoport alsó és középső rétegének százalékszámja megegyezik, tehát a csoport nagyobbik felére jellemző a kevés szó használata. Az *A* csoport tanulói jobban differenciálódtak, többségük a középső és felső réteghez tartozik.

Összefoglalva megállapítható, hogy az *A* csoport tanulóinak szókincse gazdagabb. Az eltérés rétegenként is kimutatható. A felmérés eredménye azt mutatja, hogy az *A* csoport szókincsének gyarapodása a társadalmi környezet hatására ma még gyorsabb.

2. A szókincs rétegei. A használt szavakat szófajták szerint is vizsgáltam. A leggyakrabban használt szófajták százalékos megoszlása a következő:

Csoportok	Ige	Főnév	Melléknév	Viszonyzó
A	22,5%	10,2%	0,3%	25%
B	22,4%	8,2%	0,1%	35%

(100 %-nak csoportonként az összesen használt szavak számát vettem.)

Hasonlítsuk össze először az egyes szófajták gyakoriságát! A sorrend: viszonyzó, ige, főnév, melléknév. Ez a sorrend azzal magyarázható, hogy a téma nagymértékben befolyásolja azt, hogy a gyermek a meglevő szókincséből mely szófajtat fog elsősorban használni. Mivel egy mozgáscselekvéses játékról kellett beszélniük, érthetően a viszonyzók és az igék gyakorisága lett a legnagyobb.

Érdekes az egyes szófajták részletesen is elemezni.

a) **A z i g e.** A két csoport százalékos eltérése az igék használatában minimális. Ez azonban csak az igék mennyiségét, de nem milyenségét jelzi.

Az igeidők használatában a következőket lehet megfigyelni:

Csoportok	Jelen	Múlt	Jövő
A	91,2%	8,7%	—
B	88,7%	11,2%	—

(100 %-nak itt a csoportonként használt igék számát vettem.)

Érdekes, hogy a *B* csoport használt több múlt idejű igét: több tanuló konkrét, megtörtént játékot mesélt el. Nem azt mondta el, hogyan kell a bújócskát játszani, hanem azt, hogyan játszották ekkor meg akkor a bújócskát. Ezért 2,5 %-kal több a *B* csoport múlt idejű igealakja.

A két csoportra jellemző adatokat kapunk akkor is, ha az igéket a cselekvő száma és személye szerint hasonlítjuk össze.

Csoportok	e. sz. 1. sz.	e. sz. 3. sz.	t. sz. 1. sz.	t. sz. 3. sz.
A	2,1%	57,3%	3,8%	13,6%
B	2,2%	64,6%	15%	5,2%

Az eredmények azt mutatják, hogy a hatéves gyermek már kinőtt az „én” korszakból. Egyes szám első személyben már ritkán beszél. Ebben a két csoport megegyezik. Nem számottevő az eltérés az egyes szám 3. személy használatában sem. A többes szám 1. és 3. személyének összehasonlítása már jellemző. Az A csoport jóval magasabb százaléokban használja a többes számú 3. személyt, mint az A. Ez azt mutatja, hogy a játék elmondása közben még nehezen tud elvonatkoztatni saját magától. Az „én” helyébe a „mi” lép. Az A csoport esetében az elvonatkoztatás sokkal teljesebb. Az „én” és „mi” helyébe az „ő” és „ők” lépnek. Az A csoport a játékot objektívebben meséli el, a B csoportban a szubjektív elemek dominálnak.

Az A csoport magasabb általánosítási fokát az igekötős igék használata is bizonyítja. A kérdés így szólt: „Hogyan kell játszani a bújócskát?” A kérdésre válaszolva az A csoportból sok tanuló az igekötő és az ige közé beillesztette a *kell* szót. Amikor a B csoport azt mondta: *megtalálja, kiszámolja, elbújik*, akkor az A csoport így fogalmazott: *meg kell találni, ki kell számolni, el kell bújni*. Az eltérés százalékokban:

Csoport	Igekötős ige	Az ige és igekötő között a <i>kell</i> szó
A	38,7%	10,9%
B	45,1%	5,2%

Abból, hogy a B csoport százaléka csak fele az A csoporténak, az következik, hogy általánosítási szintjük még alacsonyabb. Az a tanuló, aki így fogalmaz: „A hunyónak meg kell keresni a bújócskát” — már elvonatkoztat egy konkrét bújócska játéktól. Ő már a sok játékból leszűrt egy jellemző, lényeges tulajdonságot, olyat, amely mindegyikre jellemző. A *kell* szó használatával szinte szabályt fogalmaz meg. Ennek az igekötős szerkezetnek a gyakori használatával magyarázható az is, hogy az A csoport több jelen idejű igealakot használt.

Összefoglalva az igék elemzését, megállapítható, hogy az igék mennyiségét tekintve a két csoport közötti eltérés nem jelentős. Minőségi szempontokból vizsgálva az eltéréseket: az A csoport használt igealakjai az általánosítás magasabb szintjét tükrözik.

b) A főnév. Az A csoport számszerűen több főnevet használt. Az eltérés nem nagy, és az A csoport gazdagabb szókincsével függ össze. A főnevek minőségi összehasonlításával azonban itt is jellemző adatokat kapunk.

A gondolkodás fejlődésének törvényszerűségeit alapul véve a kezdő fázis az ún. szemléletes-cselekvő gondolkodásforma. Ez később konkrét-képszerű gondolkodásba megy át, és csak az iskolás korra lesz jellemző az elvont-

fogalmi gondolkozás. Azt, hogy az egyes fázisok mely életkorra lesznek jellemzőek, erősen befolyásolják a környezeti tényezők. Ezért érdemes a főneveket a következő két csoport szerint megvizsgálni:

Csoport	Konkrét	Elvont
A	75,9%	22,8%
B	77,3%	20,3%

(100% most a csoportonként használt főnevek száma.)

A táblázat azt mutatja, hogy a felmérésben részt vett gyermekek gondolkodására inkább a képszerűség és konkrétság jellemző. A használt főnevek nagyobb százaléka konkrét. Nem lehet azonban az egyes fázisokat élesen elkülöníteni, hiszen fejlődésről van szó. Megjelentek már az elvont főnevek, csak még kisebbségben vannak. Öröndetes tény, hogy a két csoport között az elvont és konkrét főnevek használatában nem jelentkezik lényeges eltérés. A meglevő különbség azt bizonyítja, hogy a környezeti tényezők segítik a gyermeket abban, hogy a gondolkozás fejlődésének magasabb szintjét minél hamarabb elérje.

A leggyakrabban használt főnevek ezek voltak:

Főnevek	Százalék
<i>bújó</i>	12,1%
<i>húnyó</i>	79,2%
<i>gyerek</i>	28,2%
<i>szem</i>	11,6%

Megoszlásuk a két csoport között nem ad jellemző adatokat.

Összefoglalva a főnevek elemzésében kapott eredményeket, megállapítható, hogy különbség van a két csoport gondolkodási szintjében. Számszerűen kimutatható, hogy az A csoport fogalomalkotási képessége fejlettebb, de a két csoport közötti eltérés nem nagy.

c) A m e l l é k n é v. Gyakoriságuk mind a két csoportban alacsony volt, ezért részletes elemzésük nem adna lényeges eredményt. Alacsony gyakoriságukat a téma indokolja.

d) A v i s z o n y s z ó k. A szófajok gyakoriságának sorrendjében az első helyen állnak. Az összesen használt szavak 25%-a az A csoportban, és 35%-a a B-ben.

Viszonyyszók	A	B
<i>a, az</i>	49,2%	33,8%
<i>s, és</i>	25,6%	11,7%
<i>hogya</i>	15,2%	8,4%
<i>akkor</i>	10,3%	7 %
<i>meg</i>	6,4%	6,1%
<i>azután</i>	3,9%	1,4%
<i>(a)mikor</i>	1,9%	0,4%

A legmagasabb százalékot az *a*, *az*, *s*, *és*, *hogy* szavak érték el. Magas arányszámuk oka: amikor a hatéves gyermek gondolatait nyelvi formába önti, nehézségekkel küzd. Gyakran nem találja a megfelelő szót, és ilyenkor, hogy a beszéd folyamatosságát biztosítsa, közbeékel olyan szót, amelyet jól ismer, és amely mondanivalójának értelmét nem változtatja meg, csak időkitöltésre szolgál (pl. „...először el kell bújni... a... a... aki elbújt a... a bujónak, oszt utána a... a hunyónak” stb.).

Gyakori volt a következő kapcsolatok használata:

Viszonyszók	Százalék
<i>és ha</i>	9 %
<i>és amikor</i>	2,4%
<i>és akkor</i>	7,5%
<i>és azután</i>	3,2%
Összesen	22,1%

Az *A* és *B* csoport között mutatkozó eltérés itt nem jellemző. Az viszont, hogy ezek a kapcsolatok a viszonzók 22,1%-át teszik ki, a gyermeki beszéd egyik jellegzetességére utalnak. A sok *és akkor*, *és azután*, *és amikor* a gyermeki beszédben nem annyira az időrendi sorrend megállapítására szolgál, mint inkább a mondatok összekötésére, a beszéd folyamat biztosítására.

Összefoglalva a viszonzók elemzésekor kapott eredményeket: használatukban az *A* és *B* csoport között lényeges eltérés van. A *B* csoport 10,9%-kal többet használ, mint az *A*. A mind a két csoportban megfigyelhető magas szám életkori sajátossággal magyarázható.

3. Mondattani elemzés. A gyermek beszédének egyik legjellemzőbb tulajdonsága a tagolatlanság. Éppen azért válaszaikat mondattani szempontból szinte lehetetlennek látszott elemezni. Hogy az értékelést el tudjam végezni, a válaszokat gondolategységek szerint mondatokra bontottam. Az így kapott mondatok száma a két csoportban:

Csoport	Mondatok száma
<i>A</i>	67
<i>B</i>	55

Az *A* csoport tehát több mondattal, gazdagabban fejtette ki mondanivalóját. Az eltérés jobban mutatkozik, ha itt is elvégezzük a rétegekre bontást,

Csoport	1 mondat	2–4 mondat	4–6 mondat
<i>A</i>	4,7%	80,9%	14,2%
<i>B</i>	14,7%	85,3%	—

A táblázat szerint az alsó határ egy mondat. Figyelmeztető adat, hogy a *B* csoport százaléka itt 10-zel nagyobb, tehát sok volt az olyan tanuló közülük, aki a témát csak egy mondattal fejtette ki. Ha a felső határt nézzük,

még szembetűnőbb a különbség. A *B* csoportban nem volt olyan tanuló, aki 4 mondatnál többet mondott volna.

Azért figyelemre méltóak ezek az adatok, mert a téma olyan volt, hogy minden hatéves gyermeknek biztos ismeretanyaga van róla. Mivel játékot kellett elmondani, az érzelmi tényezők is adva voltak. A válaszok terjedelme mégis ennyire eltér egymástól a két csoportban.

A mondat szerkezetek is másképpen alakulnak csoportonként:

Mondatszerkezetek	A	B
egyszerű	19,4%	16,3%
kéttagú összetett	34,8%	43,6%
többtagú összetett	44,7%	48,1%

Az *A* csoport leggyakrabban többtagú összetett mondatokban beszélt. A *B* csoport mondatai leggyakrabban kéttagúan összetettek. Ha ehhez hozzá-számítjuk azt is, hogy az *A* csoport összes mondat száma nagyobb, akkor mind-járt jobban igazolódik az a tény, hogy az *A* csoport tanulói a témát sokkal gazdagabban fejtették ki. A bújóska játékról többet meg lehet tudni az ő elmondásaik alapján, mint a *B* csoport tanulóitól. Az egyszerű mondatok viszonylag alacsony száma életkori sajátosságból ered. A gondolat egységek már elválaszthatók a gyermek beszédében, de ennek nyelvi kifejező módját még nem ismeri annyira, hogy beszédében is érzékeltesse.

Az összetett mondatoknál érdekes megfigyelni a mellé- és alárendelő szerkezetek viszonyát.

	A	B
Mellérendelés	31,1%	32,8%
Alárendelés	68,9%	62,2%

(A 100% itt a tagmondatok száma csoportonként.)

Mind a két csoport mondat szerkesztése megegyezik abban, hogy inkább az alárendelő mondat szerkezetet használják. A leggyakoribb alárendelések a következők voltak:

időhat.	37 %
módhat.	28,5%
alanyi	18,3%
tárgyi	17,3%

Ezek csoportonként való megoszlása nem jellemző. A sorrend viszont azt árulja el, hogy a játék elmondása közben a tanulók arra törekedtek, hogy elmondják: mikor, hogyan, ki, mit csinál. Ugyanarra az eredményre jutot-tunk tehát, mint amit a viszonyozók elemzésekor kaptunk. Beszélni kell még egy alárendelésről, és ez az okhatározói. Az elbeszélésekben az okok keresése ritkább volt, de az okhatározói alárendelés a tagmondatokban 9,3%-ot tesz ki. Összevetve ezt a gondolkodás fejlődésének menetével, arra utalhatunk, hogy a gondolat tartalmak rendeződése elsősorban még mellérendelő soralko-tással történik, de már megjelent az oksági viszony keresése is, ami elvezet

az alá-fölé rendelő, két irányban nyitott fogalmi rendszerek kialakulásához. Az oksági viszony használatában a két csoport között eltérés van. Az *A* csoportnál 5,7%, a *B*-nél 3,6% az eredmény. Ez ismét az *A* csoport magasabb fogalomalkotási szintjét tükrözi.

Összefoglalva a mondattani elemzésben kapott eredményeket:

1. Mindkét csoport beszédére jellemző a tagolatlanság és az alárendelő szerkezetek gyakori használata.

2. A két csoport különbözik:

- a) A használt mondatok számában.
- b) A többtagú összetételek használatában.
- c) Az oksági viszony keresésében.

A számszerű adatok mind a három esetben az *A* csoport javára billentik a mérleget.

4. A kifejezőképesség. Vizsgálatában az egész anyag elolvasása után a következő csoportokat hoztam létre: lényegkiemelő, részletező, az általánosítás szintjén mozgó, hiányos és zavart. A csoportokat úgy állapítottam meg, hogy a besorolás ne jelentsen nehézséget.

Az így kapott százalékos megoszlás:

	A	B
lényegkiemelő	60%	40%
részletező	80%	20%
általánosítás szintjén	50%	50%
hiányos	55%	45%
zavart	—	100%

A lényegkiemelés százalékosan az *A* csoport erőssége. Az előző vizsgálatok alapján érthető is ez a tény. Az ígék elemzésekor leszögezhető volt, hogy objektívebben, szinte szabályokat megfogalmazva válaszolnak a kérdésre. A cselekvők száma és személye leggyakrabban egyes számú 3. és többes számú 3. személy. Főneveik használatában gyakoribbak voltak az elvont főnevek, tehát a fogalomalkotás magasabb szintjén állnak. Ezt bizonyította az oksági viszonyok használata is a mondattani elemzésben. Ami az egyes részek vizsgálatában csak kis százalékos eltérést mutatott, az egész vizsgálatában összeadódott, és 20%-os eltérést eredményezett. Az ide tartozó tanulókat (9, 10, 6, 5, 2, 8, 31, 37, 27, 24) lásd a vizsgálat teljes anyagánál.

A részletező témakifejtés ismét az *A* csoportra jellemző. A kapott vég-eredményt itt is igazolják a részek. Az összesen használt szavak száma ebben a csoportban volt magasabb. Ennek megfelelően szókincsük gazdagabb. Magasabb volt az összesen használt mondatok száma is. Mondatszerkesztésükre jellemző volt a több tagú összetételek gyakori használata, tehát nemcsak hosszabban, hanem tartalmilag gazdagabban is beszéltek. Előadásmódjuk részletezőbb, mert megvan hozzá a kellő szókincsük, és a beszéd fejlődésének olyan szintjén állnak, hogy gondolataikat viszonylag könnyen nyelvi formába öntik (3, 13, 1, 26, 20).

Két olyan kategória következik, amelyben a százalékos megoszlás egyik csoportra sem jellemző. Az általánosítás szintjénél érdekes az az adat, hogy a meghallgatott 42 tanulóból 4 volt képes a teljes általánosítási szintet elérni. Ez életkori sajátossággal magyarázható. A hatéves gyermektől még nem lehet elvárni, hogy biztosan mozogjon az általánosítás talaján (12, 19, 29, 41).

A hiányos feleletek kb. megegyező arányának is életkori sajátosság az oka. Hiába volt minden tanulónak felkészülési ideje, a hatéves gyermekre még nem jellemző, hogy gondolatait először magában rendszerezze, és csak utána fejtse ki előszóban. Gyakorlatilag a feltett kérdésre azonnal válaszoltak, gondolataik csapongtak, ezért a játékból kimaradtak részek. A hiányos feleletek leggyakoribb hibája az, hogy a játék vége maradt el. (Mi történik azzal, akit megtaláltak? Ki lesz újra a hunyó?) Tehát ha nem is egy konkrét játékot, de egy egyszeri játékot meséltek el a tanulók. Egyszeri játékon belül még tudtak általánosítani, de hogy minden bújócska ugyanúgy kezdődik, folytatódik és fejeződik be, azt még nem látták. A játék mint egyszeri élmény tükröződik elmondásukban, és ami a folyamatra utalt volna – ismét huny, ismét elbújnak – az elmaradt elbeszélésükből. Nem más ez, mint az általánosítás szintjének az életkorra jellemző foka. (Hiányosnak értékelték: 4, 7, 11, 15, 16, 18, 21, 22, 28, 30, 33, 34, 42.)

A zavart feleletek 100%-osan a *B* csoportot jellemzik. Mit is tudtunk meg idáig róluk? Szókészletük kevesebb, szókincsük szegényesebb. Az összetett mondatok száma kevesebb, mint az *A* csoporté. Viszonyszókból azonban jóval többet használtak. Mondanivalójukat nemcsak kevesebb mondatdal, hanem egyszerűbb szerkezetekkel is fejtették ki. Mindezeket tudva érthető a magas százalék. Nem a gyermek gondolatai zavartak, hanem küszködik a nyelvi megfogalmazással. Tudja, hogy mit akar mondani, de kimondani olyan nehéz. (Az ide tartozó tanulók: 32, 23, 35, 36, 38, 40.)

III. Következtetések

A felmérés azt kutatta, hogy a tanulók beszédében vannak-e olyan sajátosságok, melyek a társadalmi környezetet tükrözik. Az értékelés számszerű adataiból messzemenő következtetéseket nem lehet levonni. Ehhez sem a felmérés anyaga, sem feldolgozása nem ad kellő alapot. A kapott eredmények gyakorlati képet mutatnak.

Mi a pedagógus feladata az így feltárt különbségek eltüntetésében?

Fel kell mérnie, hogy az osztály milyen adottságokkal rendelkezik. Csak így érheti el, hogy az egyes csoportok közötti különbség csökkenjen, kiküszöbölődjön. A beszéd fejlődése folyamat, hozzátartozik az egyén fejlődéséhez. A beszéd képességének feltételeit örökli az ember, de a beszédet tanítani kell. A fejlődést nem szabad spontán környezeti hatásokra bízni. A gyermeket ugyanúgy meg kell tanítani anyanyelvére, mint akármelyik tantárgy ismeretanyagára. Nem elég, ha a tanuló ösztönösen jól beszél a magyar nyelvet. A tudatosítás, a hibák állandó javítása, a szókincs bővítése és gazdagítása, a mondatszerkezetek és mondatfajták tudatos használata, a beszéd és kifejezőképesség állandó csiszolása a pedagógus mindenkori kötelező feladata.

IV. A vizsgálat teljes anyaga

„A” csoport

1. A. E.: „Hogy egy gyerek huny, és . . . kell neki, és mondanak neki egy olyan helyet, ahol lehet hunyni, és akkor valahová elbujnak, és a hunyó pedig számol tizesével százig, és egyesével pedig tízig. És akit először megtalál, az lesz a hunyó. És akit pedig nem talál meg, az előjön.”

2. B. G.: „Úgy, hogy a hunyó elbuj, az számol, addig a többi elbuj, és a hunyó megkeresi őket.”

3. Cs. Á.: „Úgy kell játszani, hogy vannak gyerekek, akik hunynak, és vannak, akik bujnak, és a hunyónak el kell takarni a szemét, hogy ne lássa a bujókat, mert . . . a . . . ha látja a bujókat, akkor már nem érvényes a játék, és ha nem érvényes a játék, akkor már könnyű nagyon a buj . . . a hunyónak, mert könnyen megfogja . . . könnyen meg tudja találni a bujókat, és ezért nem szabad lesni. És úgy kell, hogy akik elbujtak, azoknak úgy kell egy kicsit lenni, hogy . . . hogy látszódnak egy kicsit, hogy könnyen meg lehessen őket találni. Igen. De úgy is lehet, hogy nehezen, és nem szabad kiabálni azt, hogy itt vagyok, itt vagyok, mert akkor könnyű a hunyónak megtalálni a gyereket, és . . . és akik bujnak . . . tak, azoknak el kell . . . bujni, és ha elbujtak, akkor a végén úgy kell, hogy kiabálnak ha elbujtak, hogy lehet, és akkor meg kell találni a hunyónak, hogy hol vannak a többi gyerekek, akik elbujtak

4. Cs. E.: „Úgy kell játszani, hogy a hunyó.” elbujik a falhoz, és nem les, és a . . . az . . . a gyerek, amelyik bujik, annak el kell bujni asztal alá vagy valahová, és . . . és amikor kiáltják hogy lehet, akkor a . . . akkor a hunyó keresi a gyereket, és akkor mondja az apukája vagy anyukája, hogy hideg, vagy tűz, tűz, és vége . . .”

5. D. E.: „Úgy, hogy egy gyerek huny, . . . és az alatt kettesével százig számol, és az alatt el kell bujni. Akit legelőször megtalál, az lesz másodszorra a hunyó.”

6. F. J.: „Először a hunyó elbujik ill . . . uny valahol, utána a másik meg elbujik, és szól, amikor a hunyó keresheti, és amikor . . . és mikor megtalálta, akkor ő lesz a hunyó, és ha nem, akkor meg ugyan az lesz a hunyó.”

7. Gy. I.: „Hogy valaki betakarja a szemét, és a másik elbujik, és azután ő meg megkeresi.”

8. K. T.: „Úgy játsszuk, hogy előbb a Józsi huny, mink meg elbujunk a garázsba, és mikor mondjuk, hogy ér, akkor a Józsi megtalál bennünket, és akkor mi szokunk hunyni.”

9. K. Gy.: „Van egy hunyó, aztán vannak bujók, és a hunyónak meg kell találni a bujókat. És mikor megtalálta az egyiket, akkor a hu . . . hunyó, aki utó . . . utóljára jön oda.”

10. K. G.: „Van egy gyerek, és megmondják neki, hogy bujjon el valahová, és számoljon százig, s amikor mondják, hogy lehet, akkor elindul keresni. S amikor megtalálja az egyiket, akkor már ketten keresik, és ha megtalálja az utolsót, . . . és ha . . . és ha megtalálják az utolsót, az még játszhat, és akit először megtalált, az huny a következőnek.”

11. K. L.: „Úgy játsszuk a hunyót, hogy a Vera behunja a szemét, én meg elbujok, és utána a Vera kinyissa a szemét, és jön megkeresni engemet.”

12. L. P.: „Úgy kell játszani a bujócskát, ki kell számolni, és az egyik gyerek huny, a másik meg buj, és ha a hunyó megtalálja, aki bujt, az a hunyó, ha nem találja meg, akkor a hunyó huny ismét, és a bujó meg buj ismét.”

13. M. Zs.: „Úgy kell játszani, hogy először el kell bujni a . . . a . . . aki elbujt a . . . a bujónak, oszt utána a . . . hunyónak már akkor meg kell fordulni először, hogy meg ne lássa őket, hogy hová bujt, oszt utána el kell bujni, oszt meg kell mondani, hogy, hogy szabad. Ha szabad, akkor össz . . . el kell menni, és meg kell keresni. Utána, ha megkeresték, az a gyerek az az lesz a hunyó, s a másik lesz a . . . a bujó.”

14. N. N.: „Úgy kell játszani a bujócskát, hogy egyik gyerek odaáll a falhoz, és százig számol, és a többi addig elbuj, és . . . és akkor meg keresi a hunyó.”

15. N. Zs.: „Úgy kell játszani, hogy a hunyó elbujik egy fához, és a másik a bokornál huny, és úgy kell elbujni, hogy ne lássa meg. És amikor megtalálta, az lesz a hunyó. Na kész.”

16. P. J.: „A többi elbujik, az egyik behunja a szemét. Megkeresi őket.”

17. R. H.: „Két kapus van. Körbe kell járni, aztán bujni. A kapu alatt. Mást nem tudok.”

18. R. G.: „Előbb a hunyó egy fához elbuj, és a a másik elbuj egy bokorba. És akkor hogyha megtalálja, akkor meg a másik lesz a hunyó. És hogyha nem találja meg, akkor ugyanaz lesz a hunyó.”

19. Sz. T.: „Először ki kell választani, hogy ki a hunyó, aztán meg azt kell kiválasztani, hogy hova bujjanak, és azután el kell bujni. Aztán aki elbujt, annak meg kell keresni. És újra ki kell választani, hogy ki a hunyó, aztán meg el kell bujni, és újra meg kell keresni.”

20. T. E.: „A bujócskát úgy kell, hogy valakit kiválasztunk, előbb számolunk, és akire jön, hogy fuss, az megy hunyni, és amaz meg elbujik. És ha megtalálja, akkor az lesz a hunyó, aki megtalálta a másikat.”

21. V. E.: „Elbujunk valahova, és akkor meg kell találni a kisfiúnak. És ha megtalált, akkor ő huny el.”

„B” csoport

22. B. E.: „Van egy gyerek, aki huny... hunyik, és, és akkor... a másik a másik két gyerek meg elbuj valahova, s ha megtalálják, ez kimondja a nevét. S akkor az előjön, és a másikat is meg kell keresni.”

23. B. V.: „Behunyják a kislánynak a szemét egy... egy kendővel, ... és akkor mi meg... a fiuk elbujnak, és nem találják meg. Aki megtalál, aztat viszi.”

24. Cz. G.: „Valaki kiszámol, utána valakinek el kell bujni. És akit megtalál, az a hunyó.”

25. E. L.: „Kimegyünk, és... kaput állítunk, és úgy bujócskázunk. Átmegyünk a kapuk alatt.”

26. G. M.: „Egy kisgyerek beköti a szemét, és a többi kisgyerek elbujik a pad alá, vagy valahova, és azután a másik, akinek be van kötve a keze, az meg megkeresi őket.”

27. H. S.: „Úgy, hogy bujócskázunk, egyik elhunyt, oszt a többi meg elbujik, és akit először megtalál, az lesz a másik hunyó.”

28. H. A.: „Úgy, hogy az egyik huny a másik meg bujik. És megkeresi. Akkor ő lesz a hunyó.”

29. H. J.: „Úgy szoktuk játszani, valakire... valaki számol, és akire jut az huny, másik buj, és annak köll megkeresni. Hogyha megkeres... megtalálta, akkor a másik, amelyik bujt, az huny... és ha azt is... szól neki... azt is megtalálta, ... akkor az huny.”

30. K. É.: „Úgy, hogy kiszámoljuk, oszt akkor valaki elhunyt, osztán elbujunk.”

31. K. A.: „Úgy kell a hunyót játszani, hogy elküldöm a testvéretem hunyni, és én elbujok ahol nem talál meg, és ha megtalál, akkor megint én leszek a hunyó.”

32. M. T.: „Először ki kell számolni, hogy ki a hunyó, és akire rájut az izé, a bujó, vagy az hunyó az a hunyó, és ha a hunyó megtalálja a másikat, akkor az lesz a hunyó, és ha nem találja meg, akkor ugyan az a hunyó, és el kell bujni a bokorba, hogy meg ne találja a másika... és ha nem, akkor meg a házba valahova, vagy dobozba.”

33. N. A.: „Úgy, hogy eldugunk valamit, és valaki huny... és azután mondjuk neki, hogy lehet, és azután megkeresi. És hogyha megtalálja, akkor lesz más hunyó.”

34. N. B.: „Úgy kell játszani, hogy valaki elbujik, és más meg keresi.”

35. P. I.: „Úgy kell először játszani, hogyha nincs búvóhely megcsináljuk, és utána ki kell számolni a, tízig el kell számolni, és utána ha tíz után elbujt a másik, akkor ha meg nem találja meg, akkor még mégegyszer ő buj, és ha megtalálta, ő lesz, vagy akkor amelyik megtalálta az lesz a bujó... a hunyó.”

36. P. P.: „Egy kisgyerek elbujik, egy másik... egy helyre, a többiek... egyik huny, másik elbuj, osztán ha már elbujt azt mondja, szabad, akkor mén a hunyó, és meg kell keresni. Ha megtalálja, akkor a hunyó lesz a bujócska.”

37. P. S.: „Hogy először az egyiknek azt mondani, hogy... hogy fogja be a szemét, és mink elbujunk. S azután mink mikor elbujtunk, akkor azt mondjuk, hogy hu-hu, oszt akkor... oszt akkor... és akkor gyűn a... a hunyó, oszt keres minket, oszt akkor akit megtalál legelőször, az lesz megint a hunyó.”

38. R. B.: „Úgy úgy játszottuk, hogy... hogy Lajossal bujkáltunk mindenhová, oszt odamentünk a kisajtóhoz, ott voltak anyuék, aztán azokat ijesztgettük.”

39. R. E.: „Úgy, hogy elbujunk valahova, és a másik megkeres, mink meg mindig jobb helyre bujunk. És akit megtalál, az lesz a... akkor másik huny, aki utána mén... akit az előbb megtalált, és utána ő lesz a hunyó. Meg lehet... lehet sokan is játszani.”

40. Sz. K.: „Elbuj valaki, és számol, utána meg aki nem buj el az a fogó, vagy az a buj el utána.”

41. Sz. I.: „Úgy kell a játékot kezdeni, hogy egy gyerek elszámol százig, és utána meg egy gyerek elbujik, és ha megtalálják azt, akkor az számol százig, és akkor . . . így játszanak a gyerekek.”

42. T. E.: „Úgy, hogy egy gyerek elbuj, és akkor a másik megkeresi.”

Buzás Klára

Feladatok az általános iskola nyelvtani anyagához

(Negyedik közlemény)

Az alábbi feladatokat – az eddigi közlemények rendjéhez hasonlóan – osztályonként és témánként csoportosítottuk. A tanár elsősorban a második tanévnegyedben használhatja fel őket legalkalmasabban. Az alsóbb osztályoknak szánt feladatokat természetesen a felsőbb osztályokban is jól fel lehet használni – például ismétlés alkalmával.

Ezzel a sorozattal a feladatok közlését befejezzük. A négy közlemény együtt minden felső tagozati osztály egész évi tematikájához megfelelő feladatokat kínál, tehát – ilyen értelemben – teljes sorozattá kerekedett ki.

5. osztály (Hangtan)

1. Hová utaztak? (A nevek hangrendje)

a) Egy alföldi úttörőcsapat vízi túrára indult azon a folyón, amelyik neve vegyes hangrendű.

Melyik folyón utaztak?

b) Egy dunántúli iskola két osztálya kirándulást szervezett. Egyik osztály úgy döntött, hogy ők csak magas hangrendű megyeszékhelyeket keresnek fel, a másik osztály pedig csak mély hangrendű megyeszékhelyekre látogat.

Milyen városokban járt az egyik osztály és a másik osztály?

A osztály:

B osztály:

2. Milyen neveket választhattak? (A nevek hangrendje)

Milyen utóneveket választhatnak a következő családnevekhez azok, akik azt szeretnék, hogy a jóhangzás érdekében ellentétes hangrendű nevek kerüljenek egymás mellé?

.....
családnév	utónév	családnév	utónév
<i>Avar</i>	<i>Fehér</i>
<i>Boros</i>	<i>Lengyel</i>
<i>Gulyás</i>	<i>Kerekes</i>
<i>Katona</i>	<i>Németh</i>
<i>Molnár</i>	<i>Hegedüs</i>

(Graf Rezső)

3. Fordítsd meg!

Ha például a *lúd* szót fordítva, tehát hátulról előre olvasod, akkor is értelmes szót kapsz: *dúl*. Ráadásul ugyanolyan betűkkel is írod, változtatás nélkül. De nem mindig van ez így! Ha például a *csép* szót kell fordítva leírnod, már nagybetűvel kell kezdened a szót, mivel egy város nevét kapod: *Pécs*. Ha például az *űzi* igét írnád le ugyanígy, akkor az *i* betűt kell hosszúra változtatnod, hogy értelmes szót kapj: *ízű*.

Feladatod: szemeld ki a következő szavak közül azokat, amelyekben változás következik be, ha fordítva írod le őket!

rút, rege, ürügy, urad, visz, jön, kép, gyomos, szid, Móri, kandúr, út, kutya, gém, kis, tép, aprók, rizs

4. Jó étvágyat!

Ha főzeléket kapsz ebédre, s rá egy darab húst tesznek, akkor nem azt mondjuk, hogy „főzeléket eszem meg feltétet”, hanem így: „főzeléket eszem *eltétel*”. Tehát: mit mivel eszünk?

virslit meg mustárt: virslit
 húst meg mártást: húst
 tojást meg kolbászt: tojást
 sonkát meg tojást: sonkát
 kávé meg kalácsot: kávé
 borjúhúst meg befőttet: borjúhúst
 vadast meg gombócot: vadast
 főtt marhahúst meg zöldséget: marhahúst
 kenyeret meg meggyet: kenyeret

5. Egyformán hangzik, mégis egészen más szó!

Egyféleképpen ejtjük, de kétféleképpen írhatjuk a következő szavakat: „hadban”, „maktól”, „rézből”, „láphoz”, „véthet”, „mészecsepp”, „oltható”, „élezd”, „őzből”.

Melyik szót hogyan írod a következő mondatokban?

- Pista nem a Kossuth utca hétben, hanem a lakik.
- A két szomszéd ország állt egymással.
- hízott a sertés.
- A házi feladat két áll.
- A katonák tett fegyverrel várták a parancsot.
- Kapusunk ma nem, mert sérült.
- Egy esett az abroszra.
- A cukor a vízben.
- a fonnyadt virágot!
- Lassan kijutunk az

(Sz. A.)

6. „Szófüzés”

Az üres négyzeteket egy-egy szótaggal kell kitölteni úgy, hogy mind az előtte, mind az utána következő szótaggal összeolvasva értelmes szót kapjunk. Tehát minden sorban 3 + 3 szót.

a)

	<i>ka</i>		<i>pat</i>
<i>kó</i>		<i>zsa</i>	

b)

<i>ba</i>		<i>ros</i>	
	<i>os</i>		<i>ol</i>

Megoldás: a) *puska, kacs, csapat, (patkó), kóró, rózsa, zsalu*

b) *bakó, kóros, rosta, (tapír), piros, ostor, torol*

(Hoffmann Ottó)

6. osztály (Főnevek, melléknevek, számnevek)

1. Szólítsuk egymást kedvesen! (Becenevek gyűjtése)

Hogyan szólították egymást *István* és *Ferenc*?

.....

.....

Ilona és *Erzsébet*

.....

.....

Ki tud több becenevet gyűjteni?

2. Így is jó, úgy is jó. (Helyesírás)

A kertben $\frac{\text{Ibolyát}}{\text{ibolyát}}$ láttam, $\frac{\text{Rózsát}}{\text{rózsát}}$ kerestem.

Miért?

3. Több is veszett Mohácsnál! (Közmondások, szállóigék gyűjtése)

Gyűjtsünk hasonló közmondásokat, szólásokat, majd csoportosítsuk őket aszerint, hogy a tulajdonnév milyen fajtája fordul elő bennük!

Földrajzi név:

.....

Személynév:

.....

4. Vetélkedő (Különféle tulajdonnevek gyűjtése, helyesírása)

Ki ismer több verscímet és népdalcímet, amelyekben tulajdonnevek fordulnak elő? Az alábbi csoportosításban írjuk le őket! Ügyeljünk a helyesírásra is!

Személynevek	Földrajzi nevek
.....
.....

5. Játsszunk ország-város játékot! (A tulajdonnevek írása)

A játék kétfordulós. Az elsőben csak magyar neveket írunk, a másodikban csak külföldieket!

I.

Ország	Város	Író	Művész
.....
.....
.....
.....

II.

Ország	Város	Író	Művész
.....
.....
.....
.....

(Graf Rezső)

6. Háború és béke

Állapítsd meg, milyen szófajúak a szövegek hangutánzó szavai! Hasonlítsd össze Petőfi és Molnár Ferenc leírását! Alkoss a szövegek hangutánzó szavaival olyan mondatokat, amelyek a békés életre, építőmunkára jellemzők!

„Visszajött a követ, harsog a trombita,
Rémséges zúgással kezdődik a csata;
Acélok pengése, torkok kurjantása
Volt a magyaroknál harci jel adása.”

„És a kis trombita megharsant, jelezve, hogy az erődök kezdjék meg a bombázást. És vékony gyerekhangok diadalordítása jött az első három erőd felől. Tompa puffogás hallatszott. A homokbombák repülni kezdtek. Boka piros volt, és egész testében reszketett.”

(Szabó Kálmán)

7. i végű szavak

a) Azt már tudod, hogy a szavak végén az *i* — csekély kivétellel — rövid. Most vizsgálj meg: milyen szavak végződnek *i*-vel! Gyűjts egy-két példát a következő táblázatba:

Főnév	Főnévi igenév	Melléknév	Névmás	Más, még nem tanult szófaj

b) A táblázatnak melyik rovatában helyeznéd el a következő szavakat? (Vigyázz, mert olyanok is vannak közöttük, amelyeket nem is egy rovatban helyezhetsz el!)

nápolyi, Évi, évi, kétévi, cini-cini, tokaji, annyi, elseji, távoli, feletti, turcsi, olyasmi, napközi, kölni, azelőtti, vigyori, kocsi, számtani, teli, vaksi, hányaveti, nini, néni, párizsi

Ha elhelyezted a szavakat, akkor játsszunk velük! Melyik szónak a végéről lehet elhagyni az *i*-t úgy, hogy értelmes maradjon a szó? Ilyen esetben milyen változás következik be a szófajban és az írásban?

c) A felsorolt szavak között nem volt egyetlen egy sem, amely valamilyen kutyafajtát nevezne meg. Pedig több kutyafajta neve végződik *i*-vel. Gyűjtsd őket össze! (*mopszli, dakszli, puli, pumi, fokszi*)

(Sz. A.)

8. A jó-ból is megárt a sok!

Megfigyelhetted, milyen sokszor lehet hallani a *jó* melléknevet. Vannak olyan emberek (gyerekek és felnőttek egyaránt), akik szinte kivétel nélkül ezzel az egyetlen melléknévvel fejezik ki, ha valamivel egyetértenek, ha valami tetszik nekik, ha valamit kedvezőnek vagy értékesnek tartanak. Pedig -- ugye -- nagy különbség van egy étel, egy film, az időjárás vagy egy tanuló „jósa” között? Írj a felsorolt főnevek elé — a *jó* helyett — más, kifejezőbb jelzőt!

..... ebéd szórakozás
..... film hangulat
..... cipő példa
..... időjárás tanács
..... tanuló barát(ság)

(T. E.)

9. Igenevek — közmondásokban

Köztudomású, hogy a közmondások a nép évszázados tapasztalatain alapulnak. Lehet belőlük okulni! Mi most az életbölcsségen kívül nyelvtani ismeretet akarunk meríteni belőlük. Mire tanítanak tehát a közmondások? Keresd meg a már tanult igeneveket a következő közmondásokból, írd ki őket a táblázatba, de magát a táblázatot is szerkeszd meg!

- Ki sántával jár, sántikálni tanul.
- A süllyedő hajóról menekülnek a patkányok.
- Ha ördöggel lakol, ördöggé kell lenned.
- Várt leány várat nyer.
- Járt utat a járatlanért el ne hagyj!
- Jobb félni, mint megijedni.
- Nem jó előre innod a medve bőrére.
- A szó mulandó, az írás megmarad.

.....igenévigenév		
	a)	b)	c)
.....
.....

(—)

10. Hány? Hányadik?

Tudsz-e válaszolni a következő kérdésekre? A válaszban szereplő számneveket számjeggyel is, betűkkel is írd le!

- Hány kerülete van Budapestnek?
- Hányadik kerületet hívjuk Ferencvárosnak?
- Hány kerület található a Csepel-szigeten?
- Hányadik kerület van a Csepel-szigeten?
- Hány kerület helyezkedik el a budai oldalon?
- Hányadik kerülethez tartozik a Margitsziget?

(Megoldás: 22, a IX.-et, 1, a XXI., 6, a XIII.-hoz)

(Szabó Kálmán)

7. osztály (Állítmány, alany, tárgy)**1. Nem illenek össze**

a) A következő mondatokban az alany és az állítmány — jelentésük-nél fogva — nem illenek egymáshoz. Másik szót kell választani alanynak vagy állítmánynak. Melyiket cserélnéd ki, s mire?

„A téli vásár alkalmával csaknem teljesen kiürültek a készletek” (ki-ürültek a *boltok*).

„Ma reggelig a vízállás öt centiméterrel apadt” (a víz *apadt* vagy a víz-állás *alacsonyabb lett*).

„A kánikula idején a hőmérséklet hosszú ideig jóval az átlagos érték fölött tartózkodott” (*volt* vagy *maradt*).

„Munkánkat minden erőfeszítésünk ellenére sikertelenség koronázta” (*munkánk . . . sikertelen volt*).

„Az osztályban elharapódzott a becsületesség” (*úrrá lett* vagy *általá-nossá vált*).

„Márciusban bekövetkezik a tavasz” (*eljön, beköszönt* stb.).

„Ez az igazság erősen sántít” (ez az *állítás* vagy *megállapítás*).

b) A következő mondatokban a tárgy nem illik az állítmányhoz, vagy fordítva. Melyiket cserélnéd ki?

„Minden nép maga oldja meg a sorsát!” (*oldja meg problémáit, irányítja* a sorsát stb.).

„A kereskedelem a vásárlók régi kívánságát orvosolta” (*teljesítette*).

„Milyen módon javítsuk a megcsappant érdeklődést?” (*növeljük*).

„A gyerekek egy képet aggattak föl a falra” (*akasztottak föl*).

„A gép hibáját gyorsan elhárították” (*kijavították, megszüntették*; elhá-rítani csak bekövetkező bajt stb.-t lehet).

„A tanítási napok számát rövidítették nálunk” (*csökkentették*).

„Hiába beszéltünk neki, a leckét nem fogadta meg” (a *tanácsot* vagy *intelmet*).

(Sz. A.)

2. Egy kis „tárgyalás”

Tréfásan így mondhatjuk: „Tárgyalásunk tárgya a tárgy.” (Vajon milyen feladat következhet ezután?) Arra vagyunk kíváncsiak, hány tárgyat találsz a következő mondatokban. Húzd alá őket szaggatott vonallal (vagy — esetleg — ábrázold a tárgy összefüggését, viszonyát egy másik mondat-részhez)!

- a) Egy nehéz tárggyal lenyomtatták a képeket tartalmazó könyvet.
- b) Olyan sok volt a lecke, hogy nem tudtam mind megtanulni.
- c) Barátom kölönsöknérte a rejtvényeket és fejtöröket tartalmazó könyvem.
- d) Szót sem akart vesztegetni rá.
- e) Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani.
- f) Látni akartam külsőmet, megnéztem hát magam a tükörben.
- g) Nemcsak tudni kell a jót, hanem tenni is.

3. Művészi mondatok

Egyik írónk, Illyés Gyula írta a következő mondatokat:

„Ahogy szememet, akként tágitottam volna fületem, ha tehettem volna.” — „Hasonló tünetek másutt is megindítják a mosolyt s a gondolatot.” — „A nép fiaival poharat, eszmét koccintok.” — „Szerszámot és parolát cseréltünk boldogan.”

a) Mi a közös ezekben a mondatokban az állítmány és a tárgy szempontjából? (Két tárgy kapcsolódik ugyanahhoz az igei állítmányhoz.)

b) Ha felfedezted a közöset a mondatokban, akkor írd ide, hogy miért érdekes a mondatoknak ilyen megformálása (szerkesztése, felépítése)! (Az írói tömörítés kiváló példái: két egymástól jelentésben ugyan távoli, de éppen ezért feszültséget előidéző szó kerül érintkezésbe az állítmány révén. Innen ered a „villamos szikráztatás”).

4. Vajon mit?

A következő mondatokban nincsen tárgy: „Albert fejfel továbbított a hálóba.” — „A délelőtti műszakban hatkor kezdenek.” — „A népszerű belga filmszínész Rómában forgat.” — „A gyors csatárok gyakran veszélyeztettek.”

a) Miért nincs tárgy ezekben a mondatokban? (Az összefüggésből a hiányzó láncszem beleérthető.)

b) Ha ki akarod tenni a tárgyat, akkor milyen tárgyat tennél ki az állítmány mellé? Írd le az állítmányt meg a hozzá tartozó tárgyat! (*továbbította a labdát, kezdik a munkát, filmet forgat, veszélyeztették a kaput*)

(Sz. A.)

5. Keresd a párját!

Két sorozatot találsz itt könyv- és újságcímekből. Keresd meg a kettőből az egymáshoz valókat!

Úgy találod meg a címpárokat, ha az első sorozatnak mindegyik címéről megállapítod: milyenfajta mondat és milyen mondatrészeket tartalmaz. Azután az ugyanolyan fajtájút és hasonló felépítésűt keresd meg a második sorozatból, és írd eléje az első sorozatbeli párjának sorszámát!

(Vigyázz: hasonló felépítésű mondatokat párosítunk össze, nem teljesen azonos felépítésűeket! Pl. *Mire fáj a fogad?* és *A húgod mit tanul?* hasonló felépítésű: egyszerű, bővített, kérdő mondatok; az alany és állítmány mellett mind a kettőben egy-egy bővítmeny van kérdő névmással képviselve. A két bővítmeny nem azonos – határozó, illetve tárgy! –, és a két mondat szörendje is különböző.)

Első sorozat:

1. *Nem élhetek muzsikaszó nélkül*
2. *Sosem lehet tudni*

3. *A szülő is ember*
4. *Rákérdezhetek?*
5. *Mit tehet egy király?*
6. *Hahó, idő!*
7. *Megtanulta, mi a munka*
8. *Az ember, aki jól dolgozik*
9. *Amit nem lehet elvárni*
10. *Jó ebédhez szól a nóta*

Második sorozat:

- *Akinek a foga fáj* (9.)
- *Lehet valamit keresni* (2.)
- *Füstös a levegő* (3.)
- *Lefekvésre int a takaródó* (10.)
- *Hozzászólsz?* (4.)
- *Cselekedj lelkiismereted szerint* (1.)
- *Szerelem, ó!* (6.)
- *Hogyan fiadzik a pénz?* (5.)
- *Mutasd meg, mit tudsz!* (7.)
- *A munka, ami még nincs befejezve* (8.)

(Fajcsék Magda)

8. osztály (A szófajok)

1. Hogyan rendeznéd?

Húsz szót olvashatsz itt, ezeket kell rendezned. Magad határozd meg, milyen szempont szerint alkotsz belőlük csoportokat. (Legjobb, ha kivágod a szavakat, a szókérttyűkkel könnyebben boldogulsz.)

DERŰLÁTÓ	DERŰS	HAHOTÁZIK	JÓKEDVŰ
KACAG	KACAGÁS	KACAGVA	KACARÁSZIK
MOSOLY	MOSOLYOG	MOSOLYOGNI	NEVET
NEVETÉS	NEVETHET	NEVETŐ	NEVETSÉGES
NEVETTET	RÖHÖG	VIDÁM	VIGYOROG

(Rendező szempont lehet a szófajiség, a toldalékoltság, a rokon értelműség az árnyalatok szerint stb. Minden indokolható csoportosítás elfogadható.)

(T. E.)

2. Totózz!

Állapítsd meg, hogy a következő szavak végén milyen toldalék van! Képző: 1, jel: 2, rag: x

1. <i>selymes</i>	...	8. <i>szenvedélyesen</i>	...
2. <i>szabályt</i>	...	9. <i>engedély</i>	...
3. <i>mélyül</i>	...	10. <i>komolyság</i>	...
4. <i>furulyázz</i>	...	11. <i>gomolygott</i>	...
5. <i>mosolyog</i>	...	12. <i>osztályzat</i>	...
6. <i>golyák</i>	...	13. <i>uszállyal</i>	...
7. <i>kastélyban</i>	...	+1	
		14. <i>imbolyognak</i>	...

(Szabó Kálmán)

3. Hol a hiba, mi a hiba?

Keresd meg a következő mondatok hibáit, s alapos elemzéssel mutasd meg a tévedést. Hogy volna helyesen? (Nyelvhelyességi vétségek az igehasználat köréből.)

- a) „Én is megpróbálnák a kérdésekre válaszolni” (*megpróbálnék*).
- b) Párbeszédet hallottunk a villamoson:
 - Leszállok, megnézem a moziban a Dél csillagát.
 - Nem az játszik, de azért csak szállj le! (*Nem azt játsszák vagy adják.*)
- c) „Az idő már erősen előre van haladva” (*előrehaladt*).
- d) „A gyógyszerek károsak is lehetnek, ha rendszertelenül fogyasszák” (*fogyasztják őket*).
- e) „Ha kinyissák az ajtót, megláthassák, mi van odakint” (*kinyitják, megláthatják*).
- f) Humoros célzattal mondta egy tanár: „Mi el nem mulasszuk a harcot a »suksük« ellen!”

4. Botlások és érdekességek

Ilyenek fedezhetők fel a következő mondatokban:

- a) „Lenin századik születésének évfordulóját 1970-ben ünnepeltük” (... *születésének századik* ... — a jelzők helytelen sorrendje értelemzavaró hibát okozott).
- b) „A küldöttek mintegy 198 napot töltöttek külföldön.” (A *mintegy* jelentése: 'megközelítőleg, körülbelül', tehát ellentétben van a napok pontos számának a közlésével.)
- c) „Jelentős, számottevő eredmények születtek a munkaversenyben.” (Az egyik főlöseges a két azonos fajtájú jelzőből.)
- d) Ma már nem így mondjuk: „Tavaly 20 830 házasság kötöttetett.” Mit mondunk másképpen, miért? Ugyanígy: „A szabály ebben az esetben nem tartatott be.”
- e) Mi az érdekes a következő mondat igei állítmányának használatában? „Ezt a másfél órás filmet tanulóink este nem aludták el, annyira érdekelte őket.” (Az *elalszik* tárgyatlan ige, itt mégis tárgyasan használjuk.)
- f) Miben áll az ügyetlenség a következő mondat fogalmazásában?: „Ezért tudják ezt a harcot folytatni, amelyet az imperializmus ellen folytatnak.” (Szóismétlés. „... amelyet ... *vív*nak”.)

5. A megszakadt kábel

Ezt olvastuk: „Zavar keletkezett a távközlésben, mert megszakadt két nagy tenger alatti kábel Európa és Amerika között.” Melyik szófajta szabályos használata ellen követett el hibát a mondat szerkesztője? (*Elszakadt* alakot kellett volna írnia.)

- a) Mi az, ami megszakadhat? (a tárgyalás, a telefonösszeköttetés, a kapcsolat, a barátság, a szív stb.)
- b) Milyen igeikötős alakjai vannak még a *szakad* igeének, s ezek mit jelentenek? (*rá-, be-, félbe-, le-, bele-, össze-, ketté-, ki-, fel-, benn-, át-, szét-, szakad*)
- c) Milyen esetben volna mégis helyes az újságból idézett mondatban a *megszakadt* igealak? (Ebben a jelentésben: 'egy darabig nem folytatódik, s ott egy rész hiányzik belőle'.)

6. Tetőtől talpig

Szemléletesebben fejezzük ki magunkat, ha szólásokat használunk. Például ha valaki vágyakozik valamire, és szeretné megszerezni magának, akkor — szólással kifejezve — *feni rá a fogát*.

Ebben a szólásban a *fog* szerepel. Egyéb szólásokban más testrész (szerv) neve fordul elő. Ha megtalálod a következő kifejezéseknek vagy szavaknak megfelelő szólást, akkor megérted ennek a feladatnak a címét.

A szó vagy kifejezés	A megfelelő szólás
'megszidják'	(Megmossák a <i>fejét</i>)
'oda se figyel'	(<i>Füle botját</i> se mozdítja)
'hoppon marad'	(Felkopik az <i>állá</i>)
'aprólékosan megmagyarázza'	(<i>Szájába</i> rágja)
'unszólásra vagy jókedvében el-	(Megoldódik a <i>nyelve</i>)
kezd beszélni, közlékeny lesz'	
'bejárja az egész várost'	(<i>Nyakába</i> veszi a várost)
'igen megkönnyebbült'	(Nagy kő esett le a <i>szívéről</i>)
'kegyetlenül ellátom a bajodat!'	(Szíjat hasítok a <i>hátaból!</i>)
'ügyesen, gyorsan dolgozik'	(Ég a <i>keze</i> alatt a munka)
'kikezd valakivel'	(<i>Újját</i> húz valakivel)
'a halogatott munka nagyon sür-	(<i>Körmére</i> égett a munka)
gőssé vált'	
'rossz kedvű, ingerlékeny'	(Bal <i>lábbal</i> kelt fel)
'szabálytalanság miatt kelle-	(Megüti a <i>bokáját</i>)
metlensége támad'	

7. Szép sorok — helyes magyarázattal (ismétlésül)

Néhány szép mondatot olvashatsz itt. Magyarázd meg a tartalmukat (mondanivalójukat), s vizsgáld meg mondat szerkezetüket!

a) „A kis kölyök, ki voltam, ma is él...” (József Attila)

b) „Addig éljen, míg a hennak él!” (Vörösmarty)

c) „... adj emberséget az embernek,

Adj magyarságot a magyarnak!” (József Attila)

d) „... aki nem gondolkodik, nem ember!” (Bessenyei György)

e) „Amíg az emberek tanítanak, tanulnak.” (Seneca)

f) „Egynek minden nehéz; soknak semmi sem lehetetlen!” (Széchenyi István)

g) „Ha a fülemüle megszólal, a verebek abbahagyják a csiripolást.” (Mikszáth Kálmán)

h) „Mióta ember néz az égre,

Vörös csillag volt a reménye.” (Ady Endre)

(Sz. A.)

Gége nélküli beszéd

(A nyelvőcsőbeszéd élettani és akusztikai sajátosságai)

Az emberi beszéd több beszéd szerv összehangolt működésének végeredménye. Ha a szervek közül egyik vagy másik működésképtelenné válik, nem okvetlenül szűnik meg a beszéd funkció, hanem — a beszéd magas szintű szervezethez tartozó tanúságaként — a tevékenységében gátolt szerv helyett mások végzik el a feladatot. Egy példa: az állkapocs nyílásának növekedése-szűkülése nélkülözhetetlenül szükséges a nyíltabb és zártabb magánhangzók képzéséhez, sőt az egyes mássalhangzók képzésekor is más és más állkapocsállás figyelhető meg; Jespersen, a híres dán fonetikus viszont megfigyelte, hogy a kocsmában szünet nélkül pipázgató dán tengerészek tökéletesen érthetően beszélnek, anélkül, hogy pipájukat egyetlen pillanatra is kiemelnék foguk közül. A nagyobb rezonátortér formálásához szolgáló nagyobb állkapocsnyílást a nyelv hátrább és lejjebb szorításával helyettesítették a beszélgető matrózok, s bár párbeszédük bizonyára kevésbé volt szabályos, zavartalanul megértették egymást.

A beszéd szervek közül az egyik legfontosabb kétségkívül a gégefő, amely a hangot létrehozza. Ezt az alaphangot a többi beszéd szerv (a nyelv, az ajkak, maga a szájüreg) az ejtendő beszédhang létrehozásához modulálja. Így a gégefő voltaképpen nyersanyaggal látja el a további hangképző egységeket.

A hiányzó funkciók pótlásának sok lehetséges esete van. De működhet-e egy üzem, ha a nyersanyagellátás megszűnik? Beszélhetünk-e hangunk nélkül? Képzeliünk el olyan ideális szervezethez gyárat, ahol ez is megoldódik: a nyersanyagbázis elmaradása után viszonylag rövid idővel olyan nyersanyagpótlékok kerülnek az üzem mechanizmusába, amelyekből az eredeti funkcióra felhasználható végtermékek előállíthatók.

Az emberi beszéd legszélsőségesebb paradoxona kétségtelenül a gége nélküli beszéd. A következőkben azt vizsgáljuk, mi teszi lehetővé létrejöttét (A rész), és miben áll (B rész).

A.

I. Az emberi hang és beszéd kialakulásához a légzés, a hangképzés (fonáció) és az artikuláció harmonikus egysége szükséges. Gégerák miatt végzett eredményes gégeeltávolítás (exstirpatio totalis laryngis) következtében a fonáció lehetősége megszűnik, s a hiányzó funkció pótlására, a szájüregben modulálандó beszédhang helyett más, helyettesítő megoldást kell találnia a betegnek, hogy környezetével beszédben érintkezhesen.

1. Könnyen elsajátítható az ún. pszeudo-suttogó beszéd. A garat- és a szájüregből kiáramló levegőt a beteg természetes artikulációs mozgással modulálja. Mivel azonban — a gége hiányában — a levegő útjában nincs zörejeltető akadály (mint amilyen ép gégefővel rendelkezőknél a „suttogó” állásban elhelyezkedő hangszalagok), ez igen halk, nehezen érthető.

2. Egy lehetséges pótlóeszköz a hangprotézis (electrolarynx). Ez voltaképpen egy kisméretű elektromos hanggenerátor, amely az áll alatt elhelyezve a szájüreg felé sugározza azt az alaphangot, amelyet a beszédszervek majd beszédhangokká formálnak. A gégehangot tehát mesterséges alaphang helyettesíti. Az eredmény ennek megfelelően jellegzetes gépi hang: az elektrolaringális beszéd teljesen érthető, de a beszédhangoknak kizárólag beszédhang-, vagyis fonemikus funkcióját hordozza, érzelmek kifejezésére, hanglejtés, intonáció közlésére alkalmatlan.

3. Legnagyobb jelentősége a nyelöcsőbeszédnek (oesophagusi beszédnek) van. A gégeirtás (laryngectomy) utáni rehabilitáció egyik fő célja ennek a beszédformának a megtanítása (Seeman 1958).

4. Az oesophagusi beszéd létrejöttének előfeltétele az, hogy a hangszalagok által képzett hangrés (glottis) helyett annak funkcióját átvevő, ún. álhangrés (pseudo- vagy neoglottis) alakuljon ki (vö. Brankel 1957, Schlosshauer—Möckel 1958, Tato et al. 1954, Welder—Schwaab 1955). Ennek helye a IV—VI. nyakcsigolya magassága. Alakja lehet kerek, sima, kettős vagy szabálytalan. A kerek és a kettős formák esetén a legjobb a beszédalképzés, a szabálytalan alakzat viszont gyakorlatilag lehetetlenné teszi nyelöcsőbeszéd produkálását.

II. A nyelöcsőbeszédnek két fázisa van. A fonációs előfázisban a nyelvgyök előre és felfelé emelkedik. Egyidejűleg az alsó garati üreg (hypopharynx), valamint a nyelöcsőbemenet izomzatának feszültsége (tónusa) lecsökken, ennek következtében az álhangrés szétnyílik, s a levegő a nyelöcsőbe áramlik. Az alsó garati üreg és a nyelöcső így légszákként szolgál a beszédhez.

A második, a fonációs fázisban az álhangrés izomfeszültségének növekedése következik be. A felgyülemlett levegő a hangrés megnyitásával távozik, s rezgésbe hozza a neoglottis nyálkahártyáját. A nyelöcsőbeszéd folyamán a két szakasz folyamatosan ismétlődik.

III. A nyelöcsőbeszéd megtanításának legelterjedtebb és legeredményesebb módszere Seeman (1958) inhalációs metodusa. Ennek lényege az, hogy légzési gyakorlatok segítségével kialakítja a fonációs előfázist, a fonációs fázist pedig mindig egy zárhang ejtésével köti egybe (a páciensek *pa*, *pe*, *pi*, *po*, *pu* stb. szótagokat mondanak ki). Ezeknek az alapgyakorlatoknak sikeres megtanulása után az elsajátított szótagok összekapcsolt variálásával megkezdődik a szóképzés (*pi+pa*, *pa+pa* stb. szótagokkal), később rövidebb-hosszabb mondatok következnek. A rehabilitáció végén a hangerősséget fokozó és hangtartási gyakorlatokkal elérhető, hogy a légző és a hangképző mozgások szabályosan különválaszthatók legyenek, s így a belégzés zöreje ne zavarja a hangképzést. Ettől függetlenül alakul viszont a tüdőlégzés, amelynek ún. légzési zöreje rávetül a nyelöcsőbeszédre (vö. Sáfrán 1971).

B.

I. Gégeirtásosok beszédének vizsgálatára tíz kísérleti személyt kértünk fel. Mivel a beszédhang nemi megkülönböztető jellegét a gége határozza meg, esetünkben az alaphang frekvenciáját illetően az egész anyag egynemű: az alaphangot az oesophagopharyngalis nyálkahártya rezgése helyettesíti (Vallancien et al. 1962, 299), ennek rezgésszámát pedig a nyelöcső gyakorlatilag azonos mérete határozza meg.

Ez a sajátosság idézi elő a nyelöcsőbeszéd személytelenségét. Eltűnik ugyanis mindaz az információ, amelyet a beszédhang — a beszélő egyedi jellemzőjeként — hor-

doz, mivel ez a gége modulációs tevékenységének köszönhető. Nyilván ez a sajátosság ihlette Jean-Luc Godard francia filmrendezőt, hogy Alphaville-jében a városon uralkodó számítógépet nyelvcsőbeszéddel szólaltassa meg, a rideg személytelenség imitációjaként.

1. Az esetek megoszlása a nyelvjárási viszonyok szerint eléggé egyöntetű, a kísérleti személyek általában köznyelvi ejtésűek voltak. Egy közlő palóc, aki megőrizte nyelvjárási sajátosságait, hiszen a fiziológiai változás nem befolyásolja a beszéd nyelvi tényezőit: az [a]-t helyettesítő rövid [a] a köznyelvi [a:] hangszínképét mutatja; a fonemikus a:/ megfelelője egy hosszú [a:], amelynek részhangjai az [a] formánsainak elhelyezkedését követik (l. a táblázatban [a:] és [a] adatai, összevetve [a] és [a:] frekvenciaértékeivel).

2. A felvételek a budapesti Orvostudományi Egyetem Fül-, Orr-, Gégeklínikáján (VIII., Szigony u. 36.), TESLA, négysávos magnetofonnal, BASF hangszalagon készültek 9,5 cm/sec sebességgel; a szalagok dr. Sáfrán Antal tulajdonában vannak.

3. A kísérleti személyek hangkapcsolatokat és mondatokat olvastak fel. Az egyszerű és összetett mondatok között a legrövidebb három szótagos, a leghosszabb tizenhárom szótagos volt. A hangkapcsolatok [p] + magánhangzóból álltak. A pácienseknek egymást követően kétszer kellett elmondaniuk a szöveget. A szöveg elmondása folyamatos volt, a közlésegségek között 2–5 mp-es szünetek voltak.

II. Az oesophagusi beszéddel általában orvosok foglalkoztak, főként a jelenség fiziológiai leírása kapcsán (l. Snidecor 1962, Vallancien et al. 1962, 299–306), de érintették a kérdést fonetikailag is: holland kutatók — a nyelvcsőbeszéd röntgenfilmen alapuló bemutatásán kívül — a nyelvcső-artikuláció közben felvételeket készítettek a nyelvcső, a légcső, valamint a tüdőbe és a tüdőből kifelé áramló levegő légnyomásáról (Van den Berg et al. 1958). Megállapították, hogy a beszéd folyamatossága a közleményben szereplő beszédhangok levegőigényének függvénye, vagyis azonos levegőmennyiséggel több szótag mondható el akkor, ha a közleményben sok a zárhang, s kevesebb, ha a nazálisok vagy a likvidák vannak többségben.

Francia gégeszek is foglalkoztak a hangok realizációjával (Vallancien et al. 1965). Nem találunk viszont utalást arra, hogy a nyelvcsőbeszéd jelenségeit méréseknek vették volna alá.

1. A beszéd kutatásának a fiziológiai mellett másik fő témaköre a beszédnek mint akusztikai jelenségek összességének vizsgálata. A hangnak akusztikai struktúrája van, amely megszabja a hang minőségét; az időtartam (más tényezők közrejátszásával) eldönti, hogy a hang hosszú vagy rövid — ezek az érthetőség alapvető kritériumai. Ha a nyelvcsőbeszédnek meghatározó sajátosságait keressük, elsősorban ezeket az akusztikai jegyeit kell vizsgálnunk.

a) Ép gégefővel a beszéd úgy jön létre, hogy a hangszalagok rezgésével létrehozott alaphang a toldalékosban módosul: mássalhangzóknál a moduláló elem az itt keletkezett akadály (záródás vagy szűkület létrehozása), magánhangzók esetében pedig az, hogy a toldalékosnak az alakját változtatjuk. A rezonátortér (a száj- és esetleg az orrüreg) szűkítésével, bővítésével, rövidítésével vagy nyújtásával más és más felhangok jönnek létre, bizonyos felhangok kialakulnak, felerősödnek, mások elhalnak. A létrejött részhangcsoportok együtthangzása adja az egyes magánhangzókat (Helmholtz 1913, Fant 1960, 1965). E részhangcsoportoknak, azaz formánsoknak az alaphangtól való távolsága egyben fontossági sorrend is: minél közelebb van a formáns az alaphanghoz, minél kisebb

a rezgésszáma, annál lényegesebb a magánhangzó meghatározása szempontjából. Gyakorlatilag nélkülözhetetlen az első és második formáns (F_1 és F_2), a negyedik formáns (F_4) hiánya viszont nem befolyásolja az érthetőséget.

b) A hangok akusztikai szerkezetét úgy ismerhetjük meg, ha részhangcsoportjaira bontjuk, s ezeket a részhangokat külön ábrázoljuk. Ezt a műveletet a szonográf (Sona-Graph) végzi el (Pulgram 1964). A berendezés frekvenciaszűrőkkel fölbontja a hangot, majd hőérzékeny papíron a szűrőkről érkező elektromos impulzusok fekete sávokkal jelzik, melyik frekvenciatartományban van összetevő.

2. Az így létrejött hangszínkép három összetevőt mutat: az időt (ez a hossz tengely), a frekvenciát (a függőleges tengely mentén 0 és 8000 Hz között, alulról fölfelé) és az intenzitást, amelynek a világosabb és a sötétebb árnyalatok, ezek különbsége felel meg. Az egyes magánhangzók részhangjai sötétebb vonulatok formájában jelennek meg. A mássalhangzók közül csak a nazálisoknak és az $[l]$ -nek vannak ilyen „formánsai”, a zárhangokat rövid szünet, a réshangokat összefüggő, sötét „zajfolt” jelzi (Fónagy—Szende 1969).

A felvételen — a Hz-skála rögzítése után — elhatároljuk az egyes beszédhangokat, majd megállapítjuk, hol húzódnak a közleményben szereplő magánhangzók formánsai, részhangcsoportjai. (A formánsok méréshelyeinek megjelölése végett a fő vonulatot ceruzajelzéssel kiemeltük).

3. Az oesophagusi beszéd levegőellátása független a tüdőtől. Ezért a beszéd időtartama alatt is folytatódhatik a légzés (az 1. ábrán jól látható a légzés és a beszédtevékenység egyidejűsége, a felvételen együtt mutatkoznak a hangok akusztikai jelei és a lélegzetvétellel járó zajelemek nyomai). E körülmény némileg megnehezítette a formánsok pontos azonosítását, az anyag azonban így is alkalmas akusztikai elemzésre.

III. Eredményeinket az alábbiakban összegezhetjük.

1. A nyelőcsőbeszéd akusztikai tulajdonságai fontos eltérést mutatnak a normális beszéddel szemben az alaphang frekvenciáját illetően. Míg ez utóbbi férfiaknál 117—148 Hz, nőknél 200—245 Hz (vö. Magdics 1965, 16—17), gégeirtások esetében nem haladja meg a 100 Hz-et, tehát sokkal „mélyebben” beszélnek (Vrtička 1967, 329).

2. A magánhangzók formánsértékeinek kiszámításakor úgy jártunk el, hogy átlagokat nem számolva, csak az egyes frekvenciatartományokba eső előfordulásokat tüntettük fel. Ezzel igyekeztünk elkerülni a mérésekkel okvetlenül együtt járó pontatlanságok beszámítását, s képet kaptunk arról is, hogy milyen határok között, milyen statisztikus eloszlásban alakulnak a formánsok frekvenciaértékei (l. 1. táblázat).

a) A nyelőcsőbeszéd magánhangzóinak formánsértékei — az elfogadható statisztikai szórás határain belül — megfelelnek a normál beszéd adatainak (vö. 1. táblázat, ill. Tarnóczy 1971, 63, Magdics 1965, 7). Ez egyik végső bizonyítéka lehet a magánhangzók akusztikai elméletének (l. Helmholtz 1913, Fant 1960), amely szerint a magánhangzók minőségét a rezonátortér modulációja határozza meg.

b) Mindamellett azt találjuk, hogy szabályos eltérések is vannak Magdics Klára főfriközlekre vonatkozó méréseihez viszonyítva (l. 2. táblázat: + jelet tettünk, ha a magánhangzó formánsa az oesophagusi beszédben magasabb volt, — jelet, ha alacsonyabb, nincs jelzés, ha az értékek között az eltérés nem jelentékeny; $[u]$, $[u:]$ és $[o:]$ adatait nem tüntettük fel, mivel második és harmadik formánsuk nagy ingadozást mutat). A nyelőcső beszéd képzésekor kialakuló speciális fiziológiai körülményekből

fakad, hogy az [o] és [u] „formánsváltó” hangként viselkednek (vö. Szende T.—Szende V. 1970, 193, jegyzet): második formánsuk latenciába kerül, azaz úgyszólván teljesen elhalkul, elhal (l. 1. táblázat), mert a rezonátortérben olyan szűkület áll elő, amely ezt kioltja. A jelenség összefüggésben van azzal a sajátos, feszítettebb állkapocshellyel, amely artikuláció közben kialakul.

Az illabiális magánhangzóknál az eltérés csekély; a formánsok frekvenciaértékei hol emelkednek, hol csökkennek, esetleg azonosnak tekinthetők, az ingadozás mértéke nem nagy. Minél nyíltabb az illabiális magánhangzó, annál inkább hajlamos a süllyedésre a hang formánsainak (F_1 -nek és F_2 -nek) frekvenciája a normálbeszéd átlagértékeihez képest. A labiális magánhangzók frekvenciaértékeinél ez az eltérés egyértelmű és egyirányú. A labializáltság fokának arányában növekszik a formánsok (különösképpen F_1) átlagos Hz-száma.

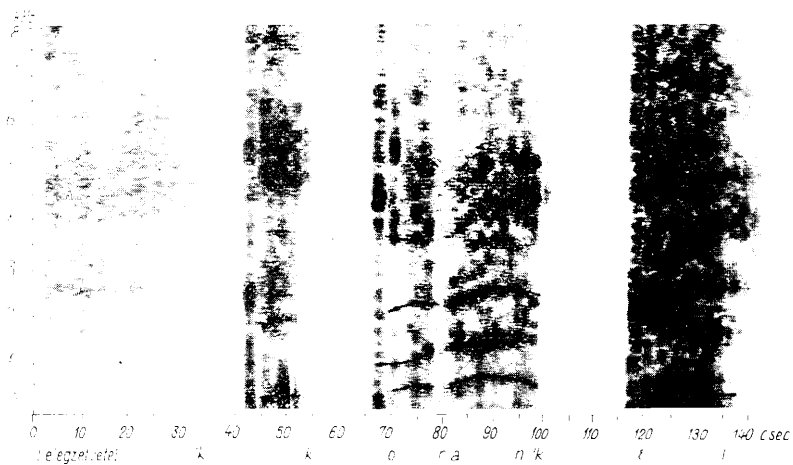
Ez annak a következménye, hogy az oesophagusi artikuláció közben a beszélőnek — részben a gége hiányában is — szájüregi rezonátortere bizonyára megnyúlik; a beszédhez szükséges légmennyiség pótlásakor a nyelvtő megfeszül, hátrafelé csapódik, ez pedig csak feszített állkapocshelyzetben valósítható meg. Ennek folytán azonban a szájüreg hosszanti irányban ellapul, s a szűkebb toldaléksőben magasabb részhangcsoportok keletkeznek.

c) A formánsok átlagértékeinek megállapításán kívül egy általános törvényszerűség is felismerhető: minél magasabb a magánhangzó formánsának indexszáma, annál inkább ingadozik a formáns Hz-értéke. Tehát, az F_1 frekvenciaértékének ingadozása kisebb, mint F_2 -é, és az F_2 frekvencia változékonysága szintén kisebb, mint F_3 -é (l. pl. az [a] magánhangzó frekvenciátáblázatát). Ez a tény azt a szabályszerűséget fejezi ki, hogy a formánsok frekvenciaértékének növekedésével a formáns szerepe a magánhangzó minőségének meghatározásában fokozatosan csökken.

3. A nyelőcsőbeszéd fiziológiájának megfelelően a beszélőnek lényegesen kisebb levegőmennyiség áll rendelkezésére mondatai kiejtéséhez. A légmennyiséget gyakrabban kell pótolnia, mint annak, akinek a beszédhez a tüdő térfogata áll rendelkezésére, tehát többször tart szünetet. Ha a mondat rövid, nem tagolja megszakítás a közlést (l. 1., 2. ábra). Ha több tagmondatból áll, rendszerint a tagmondatok határán van levegővétel. Ha a tagmondat hosszabb, szavak között is kialakulhat szünet (l. 3. ábra). Szünet csak igen ritkán szakít meg szavakat (l. 4. ábra). Ha a légmennyiség kimerül, a szó félbemarad, vagy utolsó szótagja(i) megcsönkul(nak) (l. 5. ábra). A beszélő nem ismétli az egyszer elkezdett szót egy következő szólamban (bár a kísérleti anyag természete is hozzájárulhatott e sajátosság létrejöttéhez). A szünetek alkalmazása a beszélő gyakorlottságának mértékétől is függ.

4. A nyelőcsőbeszéd lényegében ugyanazzal a kalkulációval programozza beszédét: a rendelkezésére álló levegőmennyiséghez méri az ejtendő szólam nagyságát. Ha ennek a szólamnak az ejtése nem bontható úgy, hogy a szólamban ejtett rész egyben a közlemény nyelvi-logikai egysége is legyen, akkor a mondatot vagy annak egy logikusan, nyelvilag természetesen leválasztható részét tovább kell tagolnia. Ez a tagmondaton belül szóhatárok megkeresését jelenti. Ha a beszélő azonban már az előző fázisban úgy döntött (öntudatlanul), hogy a közlésegyiséget, annak tartalmát a felhasználható légmennyiség, ha csekély eltéréssel is, de fedezni fogja, akkor a szólamot kitöltő közlésrészt átalakítja. Az átalakítás célja az, hogy az elemek a szólamban egyenletesen oszoljanak el. Vagyis, ha viszonylag rövidebb közlésegyiséget kell kimondania, igyekszik azt terjedelmesebb szélességben elosztani. Ha ez a közleményszakasz relatíve hosszabb, le kell rövidítenie az egyes elemeket. E kalkuláció azonban nem mindig egyforma hatásokkal

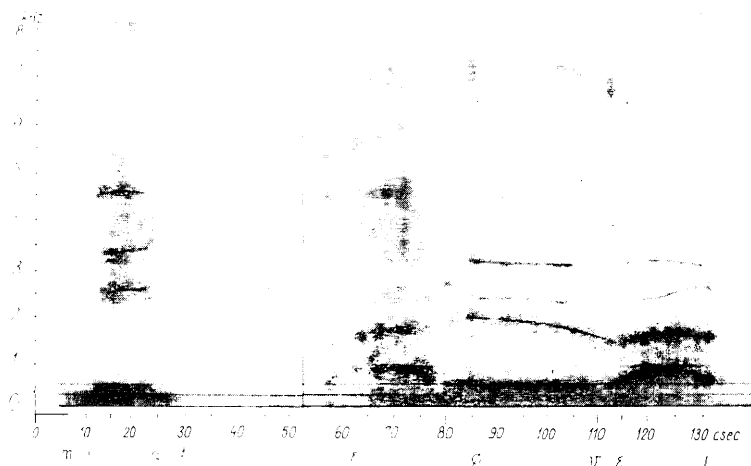
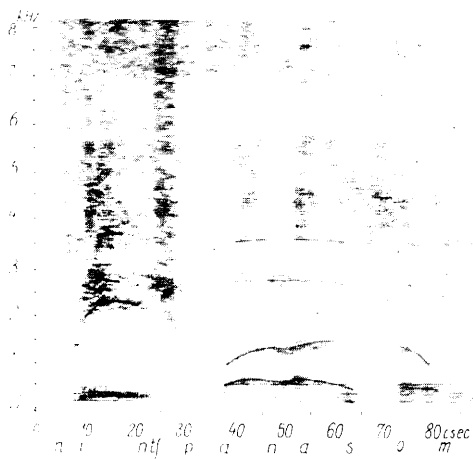
KÉPMELLÉKLETEK

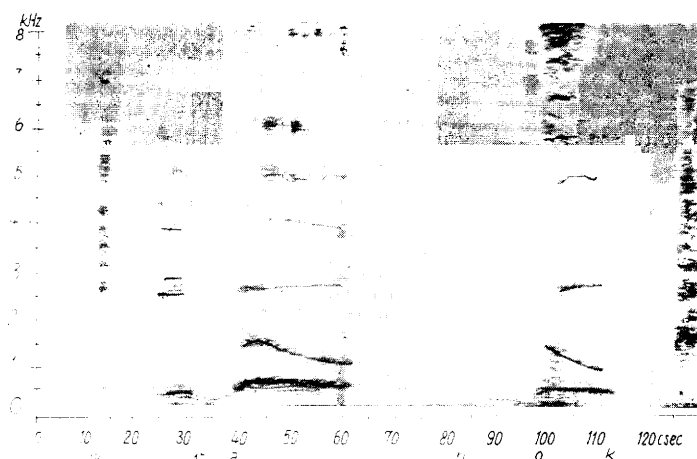

1. ábra. A légvétel zaja a *Ki korán kel* mondat hangszíneképén

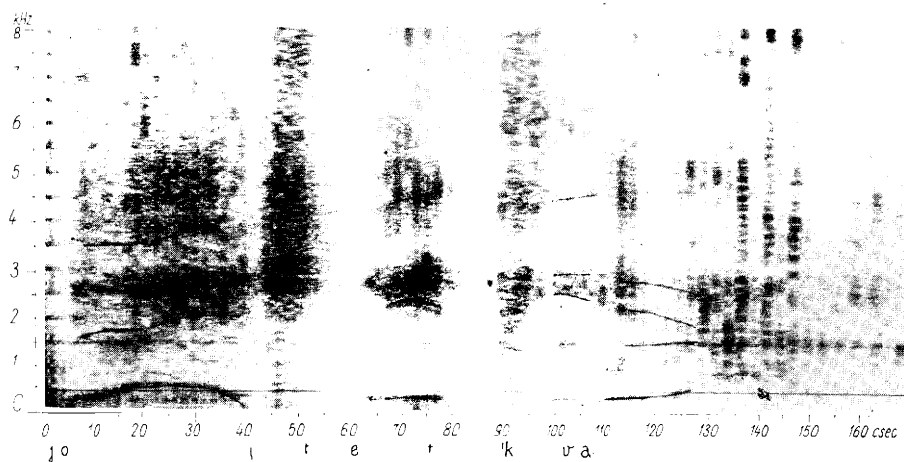
2. ábra. A *Nincs panasgom* mondat hangszíneképe

3. ábra. A *mint erővel* tagmondat hangszíneképe

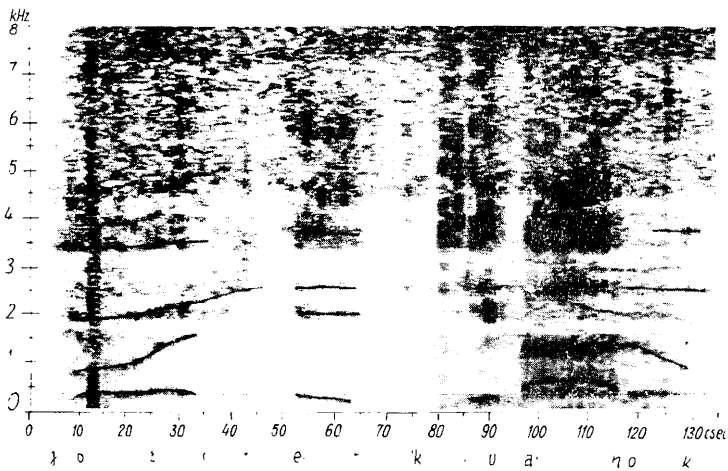

4. ábra. A *kívánok* szó hangszíneképe

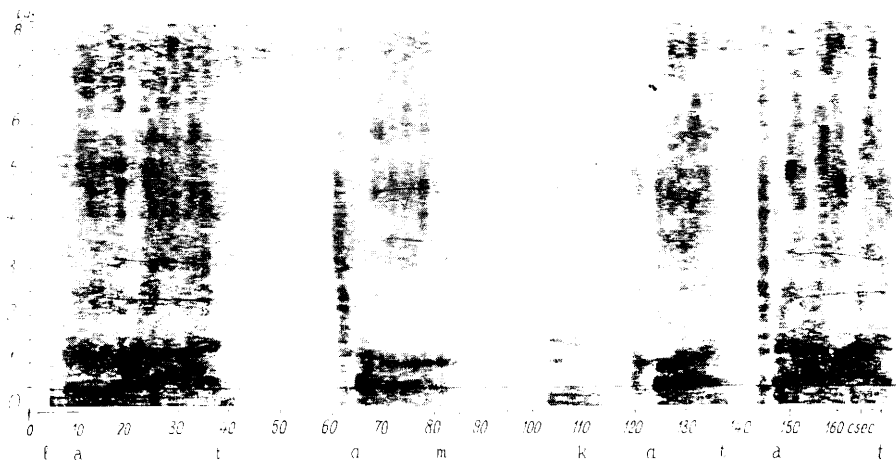
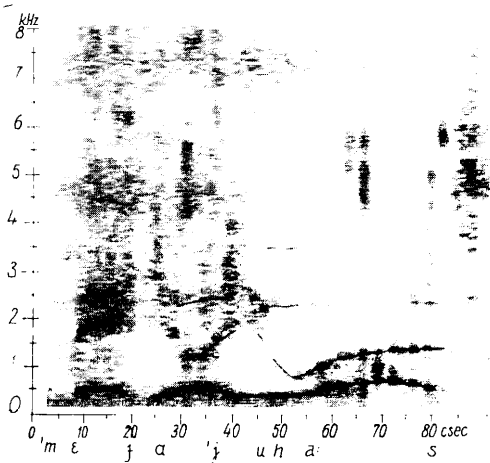
5. ábra. A *Jó estét kívánok* mondat hangszíneképe

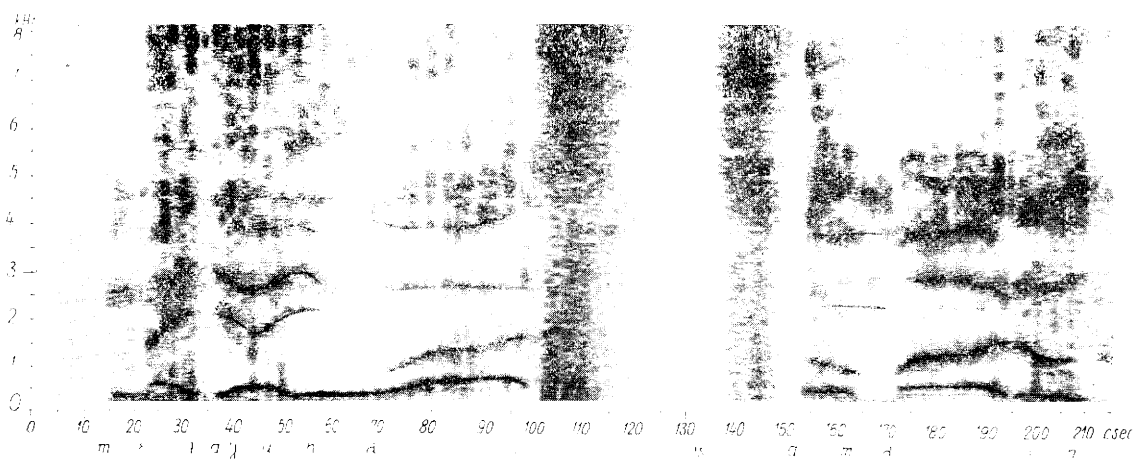

6. ábra. A *Jó estét kívánok* mondat hangszíneképe

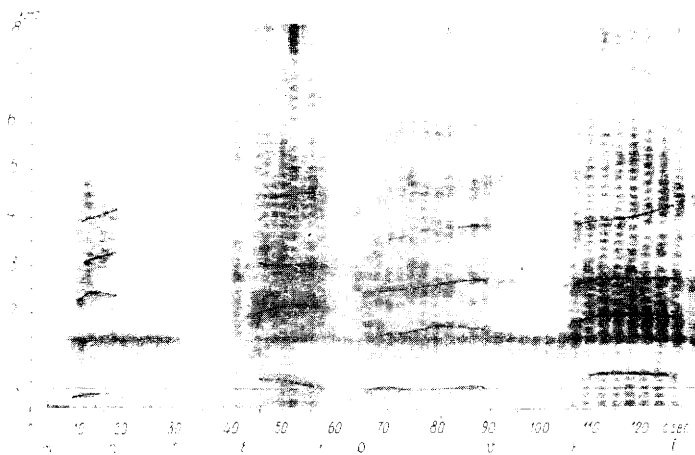
7. ábra. A *Megy a juhász* tagmondat hangszíneképe

8. ábra. A *Láttam Katát* mondat hangszíneképe

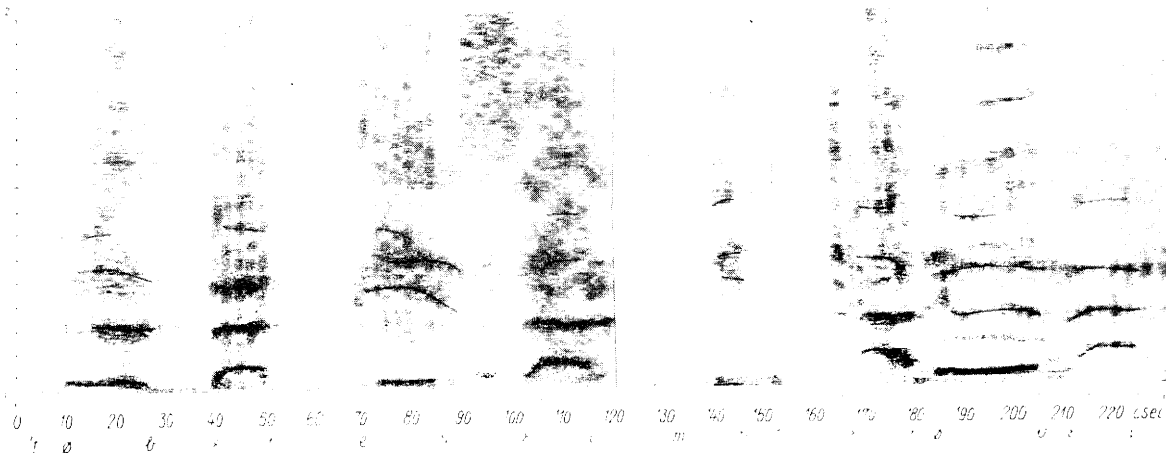
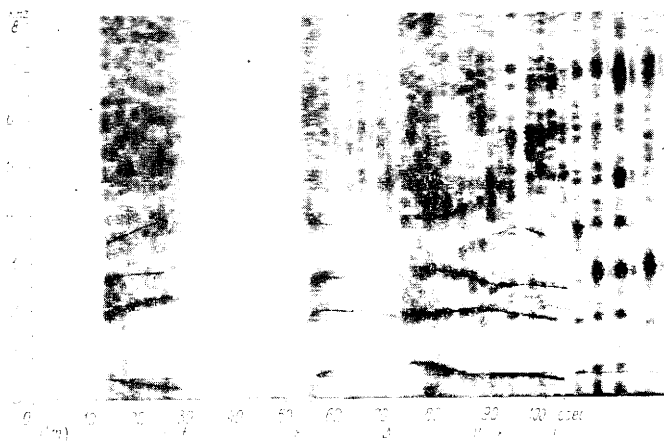
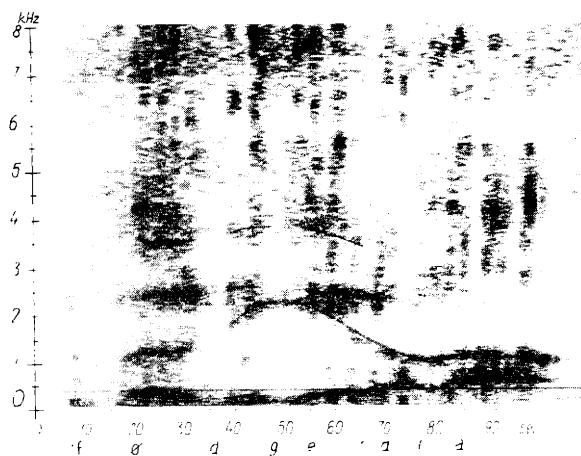

9. ábra. A *Megy a juhász szándékon* tagmondat hangszínképe

10. ábra. A *mint erővel* tagmondat hangszínképe

11. ábra. A *földig ér a lá(ba)*
tagmondat hangszíneképe
12. ábra. A *mint erővel* tagmon-
dat hangszíneképe

13. ábra. A *Többet ésszel, mint erővel* mondat hangszíneképe

sikerül. Egyszerűbb a megoldás akkor, ha a levegőmennyiség bőségesen elég a közle-ményrész elmondásához. Bonyolultabb, ha terjedelmes szakaszt kell ejteni, hiszen az elemek számának növekedése mindig komplikálja is az eloszlás mechanizmusát. Emellett a gondolati tényezők több számításba veendő módosító elemet hozhatnak magukkal (a szóválasztás is inkább itt esetleges). Továbbá: ha a levegő beosztása rossz volt, abból a rövidebb közleményre semmiféle károsodás nem következik, míg a léghiány elkerülését célzó beosztás hibája a közlemény csonkításával jár (az utóbbit látjuk az 5. ábrán, ahol az utolsó szótag csaknem teljesen eltűnik a léghiány beállta miatt).

Ez a magyarázata annak, hogy az oesophagusi mondatok időtartamviszonyai szembeszökően eltérnek normális beszédünkétől. Rövidebb közlésszakaszok megnyúlnak, hosszabbakat gyorsabban mond a beszélő. Ha összehasonlítjuk a *megy a juhász* vagy a *megy a juhász számaron* egység *juhász* szava [a:]-jának, valamint a névelőjének, az [a]-nak átlagos időtartamát a *Láttam Kutát* mondat *Katát* eleme [a]-jának és [a:] -jának átlagos időtartamával (kiemelve a markáns, középső hangszakaszt), az alábbi képet kapjuk:

<i>Katát</i>	<i>a juhász</i>
[a] 0,132 sec	[a] 0,105 sec
[a:] 0,234 sec	[a:] 0,198 sec

Eszerint az azonos légmennyiségre jutó hosszabb közlésegségben a hangsúlyos [a] átlagosan 20,5%-kal rövidebb, mint a rövidebb közlésegségben szereplő [a]. A két [a:] hang között ez az arány 15,4% (l. például 7., illetve 8. ábra). (Ez az eset is azt mutatja, hogy a hosszú mássalhangzók általában stabilabb ejtésűek, tehát a különféle hatások kevésbé változtatják meg ejtési adottságaikat, mint a rövidekéit. A rövid/hosszú oppozíció elemeinek ilyen viselkedését más, a labiális artikulációra vonatkozó mérések is megerősítik, vö. Szende 1969, 369–71.) A normális beszédben is van kapcsolat a beszédtempó és a szólamhossz között (vö. Fónagy—Magdics 1960), az attól eltérő beszédformákban az időtartam ilyen kompenzáló szerepe más téren is igazolható (vö. Fónagy—Baráth 1966). A rövid/hosszú oppozíció és az időtartam összefüggése a megszokott beszédformában sem közvetlen (vö. Kassai 1971).

5. A nyelőcsőbeszéd kevésbé érthető, mint a normális, tüdőlégzéses beszéd. Ez több tényezőnek az együtthatásából adódik. Egyrészt nincsenek hangmagasságíngadozások, mivel a nyelőcső hossza akaratilag nem irányítható. Másfelől a hangerő eleve korlátozott, szintje nem változtatható. Az oesophagusi beszéd így a szónak két értelmében is „halkabb” a megszokottnál.

a) A hangerő eleve korlátozott, mivel a levegőnyomás nem fokozható és csillapítható, és

b) a jel/zaj viszony lényegesen kedvezőtlenebb.

Ez az utóbbi (b) a következőkre vezethető vissza. (1.) A 4000–4500 Hz fölötti frekvenciatartományban nagyobb intenzitású zajsáv, valóságos „zajtörklődés” alakul ki, amely a nyelőcső korlátozott térfogatában kialakuló rezonanciaviszonyok következménye. E körülmény állta útját annak, hogy anyagunkban a mássalhangzók párhuzamos hangszínképelemzését is elvégezzük. A jelenséget kisebb vagy nagyobb mértékben minden felvételen észleljük (l. pl. 9. ábra). (2.) A beszédhez felhasznált levegőmennyiség csökkenésével, tehát a szólam végén, a levegőnyomás szintje leesik. Ez azzal jár, hogy a felhasznált levegő rezgése — amely az alaphang (más szóval a gégehang) funkcióját betölti — olyan kihagyásokat mutat, hogy ez a „nyelőcsői alaphang” többé alig észlelhető egységes hangként (jól követhető a jelenség, ha megnézzük a 10., a 11. és a 12. ábra

1. táblázat

A magánhangzók első, második és harmadik formánsának frekvenciaértékei statisztikai eloszlásban

[a]		[a]	
F ₁		F ₁	
450 Hz alatt	2	560 Hz	
450—499 Hz	6	590 „	
500—549 „	26	620 „	
550—599 „	30	620 „	
600—649 „	60		
650—699 „	22		F ₂
700—750 „	14		
750 Hz felett	9	1130 Hz	
		1540 „	
		1050 „	
		1280 „	
F ₂			
1000 Hz alatt	8		F ₃
1000—1099 Hz	14		
1100—1199 „	39	2200 Hz	
1200—1299 „	41	2750 „	
1300—1399 „	21	2800 „	
1400—1500 „	24	2700 „	
1500 Hz felett	18		
nem konstathálható	4		[a:]
F ₃		F ₁	
2000 Hz alatt	2	600 Hz alatt	11
2000—2199 Hz	3	600—649 Hz	24
2200—2399 „	24	650—699 „	24
2400—2599 „	49	700—749 „	17
2600—2799 „	46	750—799 „	16
2800—3000 „	20	800—849 „	13
3000 Hz fölött	15	850—900 „	4
nem konstathálható	10	900 Hz fölött	11
[a:]		F ₂	
		1100 Hz alatt	9
	F ₁	1100—1199 Hz	11
560 Hz		1200—1299 „	40
560 „		1300—1399 „	26
620 „		1400—1499 „	17
		1500—1599 „	5
		1600—1700 „	6
	F ₂	1700 Hz fölött	6
890 Hz			
920 „			F ₃
1040 „		2200 Hz alatt	6
		2200—2399 Hz	10
	F ₃	2400—2599 „	43
2450 Hz		2600—2799 „	35
2780 „		2800—2999 „	8
2600 „		3000—3200 „	5
		3200 Hz fölött	8
		nem konstathálható	5

[ε]		2600–2799 „	22
		2800–2999 „	8
F ₁		3000–3199 „	3
		3200–3400 „	2
500 Hz alatt	2	3400 Hz fölött	3
500–549 Hz	9	nem konstatalható	1
550–599 „	21		
600–649 „	31	[i]	
650–699 „	18		
700–749 „	15	F ₁	
750–799 „	11		
800–850 „	14	200 Hz alatt	1
850 Hz fölött	7	200–249 Hz	6
		250–299 „	35
F ₂		300–349 „	25
		350–400 „	22
1400 Hz alatt	4	400 Hz fölött	8
1400–1499 Hz	11	nem konstatalható	1
1500–1599 „	34		
1600–1699 „	41	F ₂	
1700–1799 „	9		
1800–1899 „	9	1900 Hz alatt	1
1900–2000 „	11	1900–1999 Hz	8
2000 Hz fölött	9	2000–2099 „	11
		2100–2199 „	10
F ₃		2200–2999 „	25
		2300–2399 „	6
2200 Hz alatt	1	2400–2499 „	17
2200–2399 Hz	12	2500–2600 „	12
2400–2599 „	42	2600 fölött	6
2600–2799 „	47	nem konstatalható	2
2800–2999 „	13		
3000–3200 „	8	F ₃	
3200 Hz fölött	3		
nem konstatalható	2	2600 Hz alatt	8
		2600–2799 Hz	30
[e:]		2800–2999 „	25
		3000–3199 „	19
F ₁		3200–3400 „	9
		3400 Hz fölött	5
300 Hz alatt	1	nem konstatalható	2
300–349 Hz	10		
350–399 „	18	[i:]	
400–449 „	11		
450–500 „	6	F ₁	
500 Hz felett	3		
		250–299 Hz	3
F ₂		300–349 „	4
		350–399 „	4
1900 Hz alatt	5	400–450 „	2
1900–1999 Hz	2		
2000–2099 „	7	F ₂	
2100–2199 „	15		
2200–2299 „	5	2000–2099 Hz	2
2300–2399 „	1	2100–2199 „	2
2400–2499 „	6	2200–2299 „	4
2500–2600 „	7	2300–2399 „	0
nem konstatalható	1	2400–2499 „	4
		2500–2600 „	1
F ₃			
		F ₃	
2200–2399 Hz	3		
2400–2599 „	7	2400–2599 Hz	3

2600–2799	„	0	350–399	„	9
2800–2999	„	6	400–449	„	13
3000–3199	„	1	450–500	„	2
3200–3399	„	3	500 Hz fölött		1

[o]

F₂₋₃

F ₁			600–699 Hz		5
			700–799	„	5
350 Hz alatt	1		800–899	„	10
350–399 Hz	3		900–1000	„	4
400–449	7		1100–1199	„	3
450–499	6		1200–1299	„	3
500–549	20		1300–1399	„	3
550–600	18		1400–1499	„	3
600 Hz fölött	2		1500–1599	„	2
			1600–1700	„	1
			1800–2200	„	6

F₂

900 Hz alatt	2				
900–999 Hz	9				
1000–1099	11				
1100–1199	13				
1200–1299	5				
1300–1399	8				
1400–1500	6				
1500 Hz fölött	3				

F₃

2000–2199 Hz	5				
2200–2399	5				
2400–2599	22				
2600–2799	18				
2800–3000	3				
3000 Hz fölött	2				
nem konstatható	2				

[o:]

[u:]

F₁

			250 Hz alatt		1
			250–299 Hz		1
			300–349	„	5
			350–399	„	5
			400–449	„	3
			450–500	„	1

F₂₋₃

			500–599 Hz		1
			600–699	„	5
			700–799	„	1
			800–899	„	2
			900–1000	„	2
			1000–1099	„	1
			1100–1199	„	1

F₁

350–399 Hz	6		1400–1499	„	2
400–449	5		1500–1599	„	4
500–550	3		1600–1699	„	3
550 fölött	1				

[ø]

F₂₋₃F₁

600–700 Hz	4		400 Hz alatt		1
800–1000 Hz	2		400–449 Hz		10
1000–1099	5		450–499	„	5
1100–1200	1		500–549	„	5
1500–1600	2		550–599	„	2
1600 Hz fölött	1		600–649	„	4
			650–700	„	3

[u]

F₂F₁

250 Hz alatt	2		1200–1299 Hz		2
250–299 Hz	2		1300–1399	„	5
300–349	10		1400–1499	„	3
			1500–1599	„	15
			1600–1699	„	1

1700–1799 „	2		F ₃	
1800–1900 „	2			
		2200–2399 Hz		8
		2400–2599 „		7
F ₃		2600–2800 „		4
2200–2399 Hz	10			
2400–2599 „	11			
2600–2799 „	6		[y]	
2800–3000 „	2			
3000 Hz fölött	1		F ₁	
		240 Hz		1
[ø:]		300 „		3
		320 „		2
F ₁		420 „		1
350 Hz alatt	1			
350–399 Hz	2			
400–449 „	7		F ₂	
450–499 „	6	1520 Hz		1
500–550 „	2	1640 „		1
550 Hz fölött	1	1700–1800 Hz		4
		2020 Hz		1
F ₂				
1400 Hz alatt	1		F ₃	
1400–1499 Hz	2			
1500–1599 „	2	2270 Hz		1
1600–1699 „	7	2360 „		1
1700–1799 „	4	2400–2500 Hz		4
1800–1900 „	3	2720 Hz		1

szonagramjának kezdő fázisát, ahol még a szólam elején teljes alaphang mutatkozik, majd a végét, ahol egyre szélesebb függőleges, üres sávok szakítják meg a folytonosból töredékessé váló közlemény egyöntetűségét). Ezáltal a hallgató többé-kevésbé nyelvi valószínűségekre van utalva, hogy megértse a közleményt. (3.) Ennek következtében a szólam végén a részhangok intenzitása is erősen csökken (a 13. ábrán jól látható, hogyan halványodik el a hang színe a szólam végefelé). A részhangok elhalkulása

2. táblázat

*A nyelőcsőbeszéd magánhangzóinak formánsértékeiben mutatkozó eltérések
a normális ejtésű magánhangzókéhoz viszonyítva*

(+ = emelkedés -- = csökkenés)

	F ₁	F ₂	F ₃
[a]	+	+	+
[a:]	–	–	+
[ɛ]	+		
[e:]	–	+	+
[i]		+	+
[i:]	+		
[o]	+	+	+
[o:]	+	+	+
[ø]	+	+	
[ø:]	+	+	
[y]	+		

a magánhangzók pontos azonosítását nehezíti elsősorban, akkor is, ha maguk a formánsok ugyanazokat a frekvenciaértékeket mutatják is, hiszen az ezeket meghatározó rezonátor (a szájüreg) alakzata nem változik.

IV. Összegzésül megállapíthatjuk, hogy a nyelvcsőbeszédben fontos változások következnek be: az alaphang fiziológiailag más eredetű, a beszédhangok frekvenciaszerkezete módosul, az időtartamviszonyok lényeges eltéréseket mutatnak, a közlemény konszisztenciája mégis azonos marad. Az egyes beszédtevékenységek megváltoztatása lehetséges és informatív szerepet kaphat. A változtatás helyettesítő vagy kiegyenlítő jellegű; elképzelhető a beszéd egyes tényezőinek (esetünkben a hanglejtésnek) teljes eltűnése is. A módosításoknak, változtatásoknak viszont az érthetőség határát szab, másfelől az érthetőségnek éppen a módosítás hatékonysága az egyik fontos kritériuma. Az érthetőség és a korrekciók hatékonysága ilyen dialektikus egységben hozta létre a nyelvcsőbeszédet is.

Hivatkozások

- Brankel, O.: X-ray stroboscopy, of the form and position of the pseudoglottis after laryngectomy. *Folia Phoniatic.* 9 [1957.]: 18—31.
- Fant, G.: Acoustic theory of speech production. Hága, 1960.
- Fant, G.: Formants and cavities. *Proc. 5th int. Congr. phon. Sci. (Münster, 1964.)*. Hága, 1965.
- Fónagy Iván—Baráth Judit: Időtartam és hangosság. *NyK.* 68 [1966.]: 115—24.
- Fónagy Iván—Magdics Klára: Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. *MNy.* 56 [1960.]: 450—8.
- Fónagy Iván—Szende Tamás: Zárhangok, réshangok, affrikáták hangszínképe. *NyK.* 71 [1969.]: 281—343.
- Helmholtz, H.: *Die Lehre von den Tonempfindungen.*⁶ Braunschweig, 1913.
- Kassai Ilona: Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához. *NyK.* 73 [1971.]: 171—90.
- Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. *NyÉrt.* 49., Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- Pulgram, E.: *Introduction to the spectrography of speech.* Hága, 1964.
- Sáfrán Antal: Vergleichende Untersuchung der Leistung der Normal-, Flüster- und Ösophagussprache sowie der Stimmprothese mit dem Sona-Graph. *Folia Phoniatic.* 23 [1971.]: 323—32.
- Schlosshauer, B.—Möckel, G.: Evaluation of x-ray tone films in laryngectomized patients. *Folia Phoniatic.* 10 [1958.]: 154—66.
- Seeman, M.: Pathology of the oesophageal voice. *Folia Phoniatic.* 10 [1958.]: 44—50.
- Snidecor, J.: *Speech rehabilitation of the laryngectomized.* Springfield/Ill., 1962.
- Szende Tamás: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. *NyK.* 71 [1969.]: 345—85.
- Szende Tamás—Szende Virág: Az utca hangja. *Ny.* 94 [1970.]: 189—204.
- Tarnóczy Tamás—Radnai János: Eine Möglichkeit automatischer Erkennung von Vokalen. *Proc. 7th int. Congr. Ac. (Budapest, 1971.)*. Budapest, 1971, III., 61—4.
- Tato, J. M.—Mariani, N.—DePiccoli, E. M.—Mirasov, P.: Study of the sonospectrographic characteristics of the voice in laryngectomized patients. *Acta Otolaryngologica (Stockholm)* 44 [1954.]: 431—38.
- Vallancien, B.—Besançon, F.—Dinville, C.—Chérigé, E.—Hébert, F.: La voix oesophagienne. Etude cinéradiométrique de l'expulsion de l'air. *Proc. 4th int. Congr. phon. Sci. (Helsinki, 1961.)*. Hága, 1962, 299—306.
- Vallancien, B.—Dinville, C.: Réalisation du phonème dans la voix oesophagienne. *Proc. 5th int. Congr. phon. Sci. (Münster, 1964.)*. Bazel—New York, 1965, 565—8.
- Van den Berg, J.—Moolenaar-Bijl, A.—Damsté, P.: Oesophageal Speech. *Folia Phoniatic.* 10 [1958.]: 66—84.
- Vrtička, K.: Relation between frequency and the pitch of the oesophageal voice. *Folia Phoniatic.* 19 [1967.]: 327—42.
- Welder, H. W.—Schwab, W.: X-ray appearance of the hypopharynx after laryngectomy. *Arch. Ohr., Nas- u. KehlHeilk.* 168 [1955.]: 8—18.

Sáfrán Antal—Szende Tamás

Szó- és szólásmagyarázatok

Amerika. Kiss Lajos nemrégiben közzétette munkaprogramjának a Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárára vonatkozó nagy jelentőségű tervezetét. Készülő műve ismertetésében megfogalmazta a szótörténeti kutatás egyik alapvető tételét: Minden név magyar nyelvi életének rögzített időpontja fontos, mert megvan „az a haszna, hogy a továbbiakban lesz honnan kiindulni, lesz mivel összevetni az újonnan felbukkanó névtörténeti adatokat” (Nyr. 94: 336). E gondolat jegyében mutatnék rá az 1620-ból adatolt *Amerika* korábbi előfordulásaira.

Földrajzi neveken gazdag históriás ének a Török császárok krónikája. Nyomtatott kiadása valószínűleg szerzetetésének évében jelent meg Kolozsvárott: 1597: „Mit szollyac en neked az Spaniol országról, | Az Neapolisrul, es az Siciliarul, | Es az uy vilagrol az nagy *Americarul*” (RMKT XVII. sz. 1: 97; jegyzet: 524. Az ének újabban felfedezett részletei is bővelkednek földrajzi neveken: Magyar Könyvszemle 86 [1970]: 389–94).

Hasonlóan értékes földrajzi neveket találunk Lépes Bálint nyitrai püspök barokk műveiben. Amerikát többször említi: 1617: „Ezek . . . az örvények, kik Európának, Africának, Afíának, es *Americanak* helyeiben lövellenek ki” (Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükrök 1: 27. L. még 45, 91).

Annak érzékeltetésére, hogy a XVII. század elején szinte már nem is megy ritkaságszámba *Amerika* neve, idéznék szavunkat az eddig legkorábbiaként vélt forráshelynél (Szepsi Csombor Márton: *Europica* varietas. 1620: FNESz. Próbaszóciikk) egy esztendővel később kiadott műből: A spanyolok az egyház nevében sok ezer embert öltek meg az újonnan felfedezett világgrészen: 1621: „Ez az uy vilagh az mellyet *Amerikanak* Indianak hívónk kit Chriftophorus Columbus talala, 1492. efztendőben” (Kecksméti Alexis János: Az Dániel Prophéta Könyveinek . . . magyarázatja 837).

Munkásmozgalom. Kunszery Gyula címül írt szavunkat szépirodalmi forrásból mutatja ki: Jókai Mór használja elsőnek A jövő század regénye című, 1872-ben megjelent művében, természetesen még nem a mai politikai-társadalmi értelemben (Nyr. 95: 211). Ezt a jelentéslemaradást Kunszery magától értetődő jelenségnek tartja: „Nálunk ebben a korban még általában nem tulajdonítottak jelentőséget az akkoriban már Európa-szerte kibontakozó munkásmozgalomnak” (uo.).

A valóság másképp tükröződik. A fáziseltolódás Jókai szóhasználatában egyéni vonás, s nem függ össze a munkásmozgalom alakulásával. A francia forradalom óta ugyanis az állandó osztályharc változatos formái ellenőrizhetően jelzik az európai munkásmozgalom történetét, s ezek már a reformkorban magyar földön is élénk érdeklődést keltenek. Innen táplálkozik nem egy haladó személyiségünk antikapitalista magatartása, és innen az aggodalom, miképp lehetne megakadályozni a kommunizmus eszméjének átszivárgását hazánkba, jöllehet ekkor még gyári munkásságról nem is beszélhetünk.

A kapitalista termelési rend lassú hazai nekilendülése miatt a *munkásmozgalom* fogalmát jelölő szó csak későn jelentkezik nyelvünkben. De ha Jókainál és egyebütt a kifejezés jelentése elűt is mai tartalmától, a történelmi áttekintésekben vagy a fejlettebb ideológiai szemléletű írásokban a *munkásmozgalom* magában hordozza mai fogalmi jegyeit.

A magyar munkásság számára álcázottan és irányzatosan szerkesztett Munkások Ujsága a tőke és a munka kibékítésére, tehát az osztályharc tompítására törekszik. Nem egy cikkírójának mondanivalója meglepő történeti tájékozatlanságot árul el. Mégis: a lap egy-egy közleményében megfelelő jelentésben alkalmazza szavunkat: 1868: „A *munkás mozgalom* fejlődése Franciaországban, hol keletkezett, több ízben, különösen 1832-ben véraldozatokba is került s a sz. Simonisták vezére Babeuf[!] s mások ez évben vérpadon lakoltak [!] meghiusult kísérleteikért! (Munkások Ujsága 9). A munkáskérdésekről szóló cikk további részében az angol munkásmozgalmi törekvéseket említi. Az általános választójog kivívásáért megindított agitáció keserű tapasztalatokkal járt, „míg egyszerre néhány szegény szatócs körében támadt egy eszme, mely a *munkásmozgalomnak* egyszerre gyakorlatibb [fogyasztói egyletek alakítására vonatkozó] irányt adott” (uo.). „A történelmi képek a *munkás mozgalomból*” című cikk a franciaországi februári forradalom eseményeit érinti, s a nemzeti műhelyek kérdésével foglalkozik (uo. 135). Az újság kivonatossan közli az I. Internacionálé alapító üzenetét. A bevezető szövegben találjuk ezt a mondatot: „Történelmi pillantást vetvén az 1848 alatti és utáni *munkás-mozgalomokra* megérinti a szózat a harmincz évi harc után kivitt tíz óra billt” (uo. 159) stb.

Hazai vonatkozása miatt jelentős közleményt tett közzé Kretovcics József: 1869: „A magyar *munkás mozgalom* keletkezése és a magyarországi munkás egyletek alakulásának rövid története” című írását így kezdi: „Sokat hallottak már e b. lap t. olvasói a *munkás mozgalomról* Magyarországon; . . . de nem ösmerik még annak keletkezését” (Aranytrombita 323). Átnézetéből két lényeges mozzanat emelkedik ki: A magyarországi munkásegylet megalakításának terve 1867-ben merült fel,¹ jóllehet „a *munkás mozgalom* már 1863-ban . . . megindult” (uo. 324).

Szavunk kezdeti lelőhelyeit további forrásokkal egészíthetjük ki. Az Általános Munkás-Ujság *Munkás-mozgalom* címmel írt szerkesztőségi cikkében arra vállalkozik, hogy helyzetjelentést közöljön az európai országok munkásmozgalmi törekvéseiről: 1870: „megkíséreljük nektek lehető szabatossággal a *munkásmozgalom* mai állásáról tudósítást adni”: „Ausztriában a *munkásmozgalom* minden rendőrségi akadály daczára napról napra jobban halad”; „Angolhonban a *munkásmozgalom* gyakorlatilag már régen működik”; „Oroszthonban mindinkább tért nyer a *munkásmozgalom*” stb. (Ált. Munkás-Ujság 3). A lap híreket közöl: „A *munkásmozgalom* komolyodása napi renden van. Most Csehországban vannak felszinen [ti. a sztrájkok] (uo. 12); lefordítja Jacoby porosz demokrata képviselő beszédét „A *munkás-mozgalom* célja” címmel (uo. 19); rovatcímül használja a „*Munkásmozgalom*” szót s benne rögzíti az örvendetes tapasztalatot: „A *munkásmozgalom* Magyarországon már a külföld figyelmét is kezdi fölébresztetni” (uo. 79). Munkássajtónk ez időben még nem marxista jellegű. Gyakran szólnak Lassalle-ról, aki Franciaországban tartózkodása alatt „az itteni *munkásmozgalomokban* nagy mértékben vett részt” (Testvériség 1871. 4) stb.

De Marx korai magyar híve, György Aladár művelődéstörténész és kritikus már ekkor hosszú tanulmányt írt az Internacionáléről, amelynek maga is tagja volt. A szerkesztők (Kazár Emil és Szokoly Viktor) nem azonosítják magukat a szocialista nézetekkel, de szerkesztői megjegyzésük mégis arra mutat, hogy a közönség körében növekszik az

¹ Az Általános Munkásegylet megalakulásának időpontja: 1868. febr. (ÚjMLex. 1: 88).

igény a munkáskérdések megismerésére. Kazárék szerint a folytatásosan közölt cikkeknek az a fő érdemük, hogy olyan eszmékkel és problémákkal foglalkoznak, amelyekről igen sokat hallunk, de amelyeket a magyar lapok alig tárgyalnak (Hazánk s a Külföld 1871. 428). A tanulmány a munkásság első nemzetközi kongresszusának alapszabályait is közli: 1871: „Mindaddig, míg a *munkás-mozgalom* eredménye bármely országban csak az egyesülés hatalma által biztosítható, . . . a nem egyesült munkás-egyleteket illető nemzetiségük szerint egyes central nemzeti organummal bíró testületekbe tömörítsék” (uo. 439). György Aladár rövidesen újabb tanulmányt jelentet meg. Benne a tőke alakulásáról, a szabad népállamról stb. értekezik. Dolgozatának címe: 1872: „A socialisták és a *munkás-mozgalmak*” (uo. 38).

Természetesen nem állíthatjuk, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulóján *munkás-mozgalom* szavunk általában tisztázott fogalomként élt a tudatban. A Kunsági [= Illésy György hírlapíró] szerkesztésében megjelenő Munkások Ujsága például „Hazai *munkás-mozgalmak*” című rovatában (6,21) nemcsak munkáskérdésekről ír, hanem gyáralapításokról, a varrógépek divatjáról, építési engedélyekről, a közúti vaspályáról stb. Szerkesztőségi változás vet véget e felemás hírszolgáltatnak (162). Mégis úgy véljük, idézteink eléggé valószínűsítik, hogy *munkásmozgalom* szavunk a hatvanas évek legvégén az európai munkásmozgalmak fedezete mellett az osztályharc jegyében megszilárduló fogalmi tartalommal vonult be szókincsünkbe.

Publicista. Mai jelentése: „Hírlapban, folyóiratban rendsz. közérdekű s a lap elvi állásfoglalását kifejező cikkeket (főleg vezércikkeket) író személy; közíró. . . Hírlapíró, újságíró” (ÉrtSz. 5: 850). Régebben: 'jogtudós, államtudós': „Publiciste 1748 «qui écrit sur le droit public»” (Bloch—Wartburg: DietEtFr.³ 512); „Publizist, früher: Lehrer d. Staatsrechts” (W. Liebknecht: Volksfremdwörterbuch 1948. 404). Hazai szótáraink is ebben az értelemben tartják számon: Márton 1803: 'törvényekben jártas'; Fogarasi 1845: 'országjogász, nyilvánjogász'; Bloch 1847: 'ua'; Ballagi 1854: 'országjogász, nyilvánjogász, országjogász, (ideg) *publicista*'. Még Babos 1865-ben is csak ennyit közöl: 'államtudós'. A két jelentésváltozatot együttesen szótározza Tolnai Vilmos: 1. 'Közjogász, államtudós'; 2. 'közíró, közjogi író v. tudós; vezércikkíró' (A PH. Nyelvőre [1932.]). Hasonlóképpen Sauvageot 1932: 1. 'közjogász, államtudós'; 2. közjogi író, vezércikkíró, *publicista*'. Mai kétnyelvű szótáraink már nem említik a 'jogtudós' jelentést.

Tehát több mint háromnegyed évszázad telt el, amíg a 'közjogász' jelentésű *publicista* szavunkat a 'közíró' értelmű *publicista* szótári keretben követte, jóllehet a kifejezést a reformkor nyelve párhuzamosan mind a két jelentésben használta.

1. A *publicista* 'jogtudós' jelentkezésének legkorábbi nyomára Mokry Benjámín életrajzgyűjteményében akadtam. Filangieriről, a közjog, közgazdaságtan és büntetőjog kiváló művelőjéről szól e lexikoni mondat: 1819: „Nagy hires nevezetes *Publicista* született 1752” (Közönséges Hist.-Biogr. Kézi-Lexikon 2: 163). Következő idézetünkben a két alany révén elkülönülő fogalom biztosítja szavunk 'jogtudós, közjogász' jelentés-tartalmát: 1832: „A német *publicisták* és ujságok felhányják actáikat 's kezdik már bírálgatni a szüvetséggyűlési protocollum pontjait (Jelenkor 479). Kállay Ferenc az angol alkotmányról értekezik: 1834: „Álbion . . . status-alkotmányának mind materiás formája, mind az abban létező életerő bámulatra méltó jelenetekben tüntetik ki régóta az országot mások felett, melyeknek megfejtése a' *publicisták* dolga” (Tudománytár 3: 3). Szalay László a Magyar Tudós Társaság 1839. évi közgyűlésén előadást tartott: „Kollár Ferencz mint *publicista*” címmel. Tárgyát így jelöli meg: „Előadásom munkásságának csak egyik oldalát fogja tárgyzani, azt, mit a' jog mezején köszönünk neki” (Publicistai dolgozatok. Pest, 1847. 1: 5). Név és gondolat sorolja szavunkat a 'jogtudós' kategóriába e példamondatunkban: 1842: „A régi monarchiának minden *publicistái*,

maga Bossuet is azt taníták, hogy a régensség nem az isteni jogra épített törvény- és alkotmányformában alapszik” (Pesti Hírlap 635–6). Stb.

2. Néha nehéz kétséget kizárólag megállapítani, vajon a szónak ’közjóság’ vagy ’közíró’ értelmezése közelíti-e meg pontosabban a jelentést. Ilyen határesetnek minősül a *publicista* tartalmi hovatartozása a következő hírlapi szövegrészekben: 1836: „A’ Globe szerint Maryleboneban egy lakomát szándék[oznak] adni, mellyen számos reformer tag az alsóházból, . . . a mexicói követség személye, ’s több híres szabadelnű francia nyilvános *publicista* is meg fog jelenni” (Jelenkor 270). Franciaországban az 1815. évi államszerződések kiadására készülnek. A híradásban megnevezett politikus-diplomata-történetírók neve után általánosan említett *publicisták* mindkét értelmezésre lehetőséget adnak: 1841: „E’ szerződések mellé lesznek nyomtatva — mond tovább a’ National — Pradt, Chateaubriand, Montgaillard urak ’s mind azon *publicisták* szöszatai, kik ez ügyben Franczhon becsületének ’s érdekeinek tolmácsai voltak” (Pesti Hírlap 54).

3. Megnyugtatóan csak azokban az esetekben fedi a *publicista* az ’újságíró közíró’ fogalmát, amikor a szövegek név szerint említenek újságírót, lapszerkesztőt, vagy félreérthetetlenül körvonalazzák a hírlapírói munkakört. A dekabrista felkelésről szóló francia lapközlemények miatt méltatlankodnak a bécsi uralkodó körök: 1826: „ezen rosszszul tudósítottatott *Publicistáknak* hebehurgya pennájik . . . szemtelen véleményekkel, hiu jövendölésekkel ’s álnok sugallásokkal megszámlálhatatlan levél-lapokat töltöttek-be” (Magyar Kurir 1: 66); „azt is remélhetjük, hogy Miklós Császár nem lévén olly kemény, mint a’ mi megfizettetett *Publicistájink* azon emberben . . . egy jó lelkiismeretű Szolgát fog megesmérni” (uo. 67). Ausztria párizsi nagykövetének magatartását a Franciaországban divatozó megszólítások mellőzése miatt támadják: 1827: „Az elől nevezett két Újságok’ [= a Courier és a Journal des Débats] *Publicista-írói* . . . messze mennek a magok eszelősködéseikben” (uo. 1: 122). Az augsburgi Allgemeine Zeitung hallei levelezője ismerteti az angol politikai élet alakulásának eshetőségeit: 1835: „E’ kérdések foglalják el most a *publicistát*” (Jelenkor 148). Több párizsi hírlapíró nevétség tárgyává akarja tenni az angol koronázási ünnepélyeket: 1838: „Az ilyen *publicisták* rég meggondolhatták volna, miszerint épen Franciaországban, . . . soha sem lehet állandó a’ respublica” (Hirnök júl. 26. 2). Személyi hitele van a szónak ezekben a közlésekben: 1841: „Fonfride Henrik, ismert *publicista* július 23-kán Boudeauxban meghalt” (Pesti Hírlap 529); 1842: „A’ francia követkamara Girardin Emil urat, Franciaország-nak talán legbélyegzettebb *publicistáját* befogadá” (uo. 574); 1842: „Ekkor [Tracy a követkamarában] felolvasott egy helyet Constant Benjamin előadásából, mellyben e híres *publicista* határozottan nyilatkozik az idegen tengeri rendőrség ellen” (Világ 101). Stb.

Ritmus. Szavunk történetének eddigi ismeretét két adat jelzi: Beniczky Péter: 1670; Felvinczy György: 1693 (Kiss Lajos: MNy. 64: 469). Cikkünk korábbi előfordulásokat közöl:

A ’szabályos váltakozás, egyenletes hullámmzás, periodikus ismétlés’ jelentésű *ritmus* (<latin *rhythmus* <görög *ῥυθμός*) szavunk (vö. ÉrtSz. 5: 1042.; Horváth János: Rend. magy. verstan² 5; László Zsigmond: Ritmus és dallam 13; Fónagy Iván: MagyÍrLex. 2: 615) már a XVI. század nyelvében megjelenik. Régi irodalmi használata szerint jelentése általában a vers fogalmával azonosult. Metonimikusan a rész, a jellemző jegy, a ritmus jelölte az egészet, a verset. E lehetőséget az a feltétel teremtette meg, hogy a XVI–XVII. században a vers és dallam szorosan összetartozott, a históriás énekek dallamát is nótajelzések kísérték (Varjas Béla: MagyÍrTört. 1: 403; Kardos Tibor—Dömötör Tekla: RMDE. 2: 99).

A *ritmus* legkorábbi lelőhelyén félreérthetetlenül verses formát jelöl. A verses szöveg címe így hangzik: 1531: „Mind Szent Apostolokhoz *Rithmusokban* foglaltatott ayétatos Imadsagh” (Thewrewk-kódex 165). A század végétől kezdve aztán mind gyakrabban találkozunk a *ritmus ~ vers* azonosítással: 1588: „Effectus Amoris Az Szerelemnek ereje, kit Acheneusból Magiar *Ritmusba* szerzettenek, Atiaknak, Aniaknak tanúságára” (Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly RMK című munkájának I–II. kötetéhez 28). Kolosi Török Istvánnak 1630-ban írt, de nyomtatásban csak 1644–1648 között megjelent asszonydicsérő költeménye ezt a címet viseli: „Az asszonyi-nemnek nemességéről méltóságáról és ditsiretiről valo *rythmusok* (Varga Imre: RMKT. XVII. sz. 4: 457). Szentmártoni Bodó János egyik mesterségdicsérő énekének ez a címe: 1645/1647: „Az sonak ditsiretiről való magyar *rythmusok*” (uo. 4:443). E vershez Thuri Mihály, a kolozsi sóaknak ispánja ír ajánlóverset. Epigrammájában számba veszi Szentmártoni Bodó műveit is. A tékozló fiúról szóló álbibliás históriáját így jellemzi: Hogy a tékozló fiú milyen példát adhat ifjaknak, atyáknak „Szent Martoni János ezt eneklő lantján, | Okosan formálta értelmes *Rythmusan*” (uo. 4: 443–4). A Gönczi György-féle énekeskönyv XVII. századi kiadásainak címében is ezt a kifejezést találjuk: 1647: „Az Sz. David Profetanak ékes *Rhytmusu* Soltarival . . . tellyes könyv” (Bártfa 1647., Nagyvárad 1654, Kassa 1662. stb.). Örvendi Molnár Ferenc a biblia szövegét megverselő históriájának ezt a címet adja: 1666: Lelki tárház, Avagy Az O Es Uj Testamentum Canonicus Könyveinek rövid Summái. Mellyek Magyar *Rythmusokba* foglaltattak es egy-módon nótára szabattattak” (RMK. I. 1431).

Beniczky Péter verseskönyve első kiadásának egyetlen példányán a címlap hiányzik. Költeményeinek utánnyomása „Magyar *Rithmusok* avagy Versek” címmel 1670-ben jelent meg. De már az első kiadás berekesztő szakaszának egy-egy sora is hitelesíti a *ritmus ~ vers* képletet. 1664: „Veget vetek immár cfekey *rithmufimban*” (238); „Nem laktam Oskolat én a’ tanulaftert, | Ezt értvén, ne gúnyoly engem *rithmufimert* (241).

A dráma területén is jelentkezik a *ritmus ~ vers* azonosítása. A verses drámának mint műfaji megjelölésnek két elemét határozza meg Eszéki István iskoladrámája címének főmondata: 1667: „*Rythmusokkal* való Szent Beszélgetés” (Varga Imre: Irod. Füz. 59: 84). A század végén Felvinczi György Comico-Tragoediájának címében ugyanezt a műfaji tájékoztatást közli más változatban: 1690 k.: Műve „Tragoediai játék rendiben és Magyar *Rhytmusokban* alkalmaztatott volt” (RMDE. 2: 472). Vidám szórakoztatásra szánta drámáját. Ezért fordul disztichonos kéréssel olvasóihoz: „*Rhytmusimat* ha látod, szivesen reá nézni ne resteld: | A’ ki komor vagy igen, tsak kezeidbe se vedd” (uo. 2: 439). — Ez időben írta Felvinczi az irtalmas szamaritánusról szóló históriáját is: 1689: „bővebb beszéddel való *Rhytmufokban*” (Sztripszky Hiador i. m. 214).

A *ritmus* más viszonylatban ritkán fordul elő. Görcsöni Ambrus Mátyás királyról írt históriás énekében a *ritmus* és a *vers* mint külön fogalom jelenik meg. 1581. évi kiadása a címlapon feltünteteti a mű javított jellegét: „hól mi vétkes volt mind *Verseckel* mind *Rithmufokkal* meg epitetőt es meg corrigaltatot” (Szép jeles históriás ének az felséges Mátyás királynak . . . jeles viselt dolgairól). Ha ezt a kiadást összevetjük az 1577. évi kiadással, tájékozódhatunk a vers és a ritmus módosításának jellegéről. Az 1581. évi kiadás a vers szövegét kiegészíti, növeli, „megépíti”. Például a Hunyadi János származásáról szóló mondai részben az értelmi zökkenőt az a nyolcosoros betoldás tünteti el, amely a bojár szép leányának bátyjához intézett szavait tartalmazza (mindkét kiadásban: A4a). Egy-egy verssor ritmusa pedig szövegváltoztatás útján „korrigáltot”. Így javult meg például a következő sorokban a három ütemű tizenegyes ritmusos szerkezete: 1577: „Efzes Podebradi dolgaban vala” (F4b) = 1581: „Efzes vala Pogebradi dolgában” (Gb); 1577: „Szilagyt benne Gubernatorul hagyac” (G2b) = 1581: „Szilagyt

ben Gubernatorul hagyac” (G3b) stb. — Tofeus Mihály újszerű kapcsolatot teremt három idevágó motívum között. Mózes énekére célozva (Ex. 15,1—3) a kérdéskörbe tartozó fogalmakat újabb elemmel (carmen) szaporítja: a ritmus és a vers mellett az „énekelt beszéd ritmusát”, a dallamot is említi: 1683: „Mojtes . . . azt mondgya: Ennékem fzés *Rythmulokból* álló Carmenem s’ Verfem, az én Iftenem; mert engemet meg-izabadita, az Ur erős hadakozó, Ur az ő neve”. Az idézet talán így értelmezhető: Szép ritmusokkal elénekelt versem szövegének tárgya: az isten (A Szent Soltarok Resolutioja 347).

Zsoldos Jenő

Ír-mag. 1. Eddigi magyarázata szerint az *ír* előtagban valószínűleg a ’gyökér’ jelentésű *ír* szó rejtőzik (TESz). Eléggé nehezen magyarázható azonban mint mellérendelő összetétel. A magyarázók az *ír-magja* sem maradt variánsból indultak ki, s azt úgy értelmezték, hogy valamely növény úgy kipusztult, hogy sem gyökere, sem magja nem maradt. Különös azonban, hogy miért éppen a ritkán előforduló *ír* ’gyökér’ szó rögződött meg az összetételben, s miért nincs egyáltalán egy várható *gyökere-magja* vagy legalább is *íre-magja* változatunk.

2. Egyszerűbb megfejtés kínálkozik, ha az *ír-mag* első tagjában az *ír* ’orvosság’ szót látjuk, s jelzős összetételnek fogjuk fel. Az *ír* ’orvosság, kenőcs’ jelentése ősinek tekinthető a TESz. szerint. Az *ír-mag* a. m. orvosságmag, orvosságul félretett, s ezért féltve őrzött mag, amely olyan becses, mint a legkedvesebb „magzat” a családban. Az *ír-mag* 2. jelentése: ’legkedvesebb gyermek a családban’ (1838., Tsz.).

Orvosságul a régi időkben sokféle magot használtak. Többnyire porrá törve füstölték meg vele a beteget, vagy írt készítették belőle, esetleg olajat. A számos példa közül hadd soroljak itt fel néhányat. „*Bálfű magot* s keserű gombának a szárát új fazékban megaszalván, meg kell törni s azzal kell embernek magát füstöltetni” (1668., Erd. Orszgy. Eml., 14: 408); „*répa magot* beadni neki, ha himlő lenne” (1637., TörtT. 1901. 511); egy 1676-beli orvossággönyvben *sárfű mag* (TörtT. 1894. 395), *beléndfű-mag* (uo. 396), „*repcziny* avagy *mustar mag*” (uo. 405) szerepel egyebek közt; igen hasznos orvosság volt a *fenyőmag* is, mellyel füstöltek, olaját csapkészítéshez (uo. 398), de varázsszerként is használták, amint ez egy ráolvasásban olvasható: „végy kilenc szem *fenyőmagot*, fokhagymát két fokot . . .” stb. (Ethn. 26: 46).

3. Az ilyen magokról mondhatták, hogy „még ír-magnak valót sem hagy belőle”, azaz annyit sem, hogy betegség esetén orvosságul használhatnák. Az írul használható mag éppen olyan megbecsült volt, mint maga az ír. Ilyen értelemben használták is az *ír* szót a régi nyelvben: „Kd annyira elvoná magát közülünk, hogy *írul is alig kaphatjuk* már Kdet” (1661., Teleki Mihály Lev. 2: 44). Az „írul is alig” értelme nyilvánvalóan a. m. ’olyan ritkán és becsesen, mint az orvosságot’. Éltek ugyanilyen értelemben az „orvosságuk” szókapcsolattal is. „Minket bizony az Isten olly igen bevete az idegen vereshasú tótok közé, hogy *orvosságul látunk* emberséges embert is” (uo. 90). Dugonics ugyanezt a kifejezést az *írul* szóval kapcsolja az Etelka Karielben c. színművében: „némely vén Oláhokon kívül szakállas Világiakat *írul se láthatunk*” (Jeles Tört. 207). Ugyanő él az *írul se találni* idiómával is: „Itt ugyan *írul se lehetne* egyget *találni*” [t. i. asszonyokat] (uo. 189). Az *ír* és *orvosság* szavak mellett járatos volt ugyanilyen értelemben az *ír-mag* is. „Nem kapni azt még *ír-magul se*” formában jegyezték fel a század elején Hódmezővásárhelyen (Nyr. 45: 138), de használta ezt már Csokonai is Dorottya-jában: „S mikor a csemegét kezdik hordogatni, Bezzeg auditort is *ír-magul kaphatni* (1896-i kiadás, 35., azaz a csemegénél már ritka és megbecsült az odafigyelő hallgató.

Mint láttuk, Teleki Mihály az *ír-magul* helyett az *írul* szóval élt: „*írul is alig kapni*”. Az *írul*, *ír-magul* és *orvosságul* tehát szinonimáknak bizonyultak, s ez amellett bizonyít, hogy az *ír-mag* szóban az *ír* ’orvosság’.

A *délibáb*-hoz 1. A *délibáb*, régebben *déli baba* eredeti jelentését legutóbb (Nyr. 93: 483–4) Zsoldos Jenő próbálta megfejteni. Zsoldos bizonyítottan veszi Juhász Jenő fejtegetését arról, hogy a *bába* utótag jelentése 'nem igazi, csak látszólagos', jöllehet a TESz. ezt a jelentést — és vele együtt a magyarázatot — csak mint feltevést ismerteti. A TESz. egybek közt ezt írja: „Utótagja feltehetően *bába* szavunkkal azonos, de ez jelentésanilag nincs kellően tisztázva.” Éppen ezt a jelentéstani tisztázást szeretném itt elvégezni.

2. Közismert, hogy a *délibábot* vagy egy ahhoz igen hasonló tengerparti légtükrözést több nyelv olasz szóval *Fata Morgana*-nak nevezi, melynek jelentése Morgana tündér vagy varázslónő, neki tulajdonítják ugyanis e varázslatszerű légi tünemény felidézését. A tünemény tehát felidezőjének nevét viseli. A kelta mondavilágban van egy hasonló nevű tündér: *Morgan la Fée*, aki azonban, mint a legendás Arthur király féltestvére, ott másfajta varázslatokat űz. Megemlítem, hogy Robert Graves, a kiváló angol író és mitológus, e Morgan tündért előttem ismeretlen okból fehér istennőnek is nevezi (Steps 98).

Ez annyiból érdekes, mivel a német néphit is ismer egy fehér varázslónőt, ez a „weise Frau”, akinek egy másik elnevezése: „die Mittagsfrau” erősen a mi *déli bábánkra* emlékeztet. E Mittagsfrau nem *délibábot* varázsol — Németországban e jelenség igen ritka —, hanem a *déli hőségben* elszenderedő mezei munkásokat segíti meg: „Da soll denn die Mittagsfrau im Felde umgehen und die ruhende Arbeit weiter fördern” (W. Boette: Religiöse Volkskunde 104, Reklams U. B. 6555–6. sz.)

Az orosz mitológia szintén ismer egy ilyen déli varázslónőt, mondhatnánk szláv szóval *bábát*. Neve *poludnyica* a *poldjeny* 'dél' szóból; az *-ica* képző nőnemű személyt jelöl. Az orosz *poludnyica* Dalj szótára szerint egy borzas, rongyos nőszemély, kivel a szülők gyermekeiket ijesztik, nehogy azok pajkoskodni a vetemények közé menjenek, míg ők a munkában elfáradva déli álmukat alusszák. E varázslónő is feherruhás, mint ezt magamnak régebben feljegyeztem, sajnos forrásmegjelölés nélkül.

Tegyük még hozzá, hogy a *baba* szó a szláv nyelvekben nemcsak vénasszonyt, hanem 'bábát, javasasszonyt' (bolgár, óorosz), tehát varázserővel felruházott nőt is jelentett (l. TESz.; vö. még szlovák *jezibaba* 'vasorrú baba', uo.). Mindezek után, úgy vélem, nem merész az a feltevés, hogy a mi *délibábunk* valójában déli baba, azaz déli varázslónő, s rokon a *poludnyicával*, a Mittagsfrauval és távolabbról a *Fata Morganával*.

3. Minthogy a *délibáb* néven ismert légtükrözés nem kifejezetten déli jelenség, hanem inkább délelőtti, valószínű, hogy a mi déli bábánk eredetileg szintén csak délben tevékenykedő (ártó?) szellem volt, akinek a funkciói közé a *délibáb* felidézése csak másodlagosan került, talán őseink mostani hazánkba költözésekor.

A fenti női alakok nevében szereplő *dél* szóval kapcsolatban tudnunk kell, hogy a néphitben a *dél* épp oly jelentős fordulópontja a nappalnak, mint az éjfél az éjszakának. Ilyenkor megelégnül az ártó szellemek tevékenysége, amire ilyen magyar adatok is utalnak: „*Délben* vagy *éjféln*kor nem jó kosiúton menni, mert ilyenkor a *Szépusszony* tálja ki van téve az út közepire. Aki belelép, megsántul” (SzegSz.); „*Déledőben* senki ne menjen dolgát végezni, mert a *rosszak* ott érik” (OrmSz.); „Ream jövenek, *finyes Délben* erőssen meg ragalának” (a boszorkányok, 1715., Hencida; Schram: Boszorkányperek 1: 75). Mint látjuk, délben női szellemek járnak. A déltáji vagy déli természeti jelenségeket e démonok tevékenysége eredményének tartja a néphit. Gyakran előfordul, hogy a rekkenő nyári melegben déltájt hirtelen erős légmozgás, kisebbfajta forgósél támad, mely megborzoslja a fák lombját, végighullámszik a gabonamezőkön, felkavarja a port a mezsgyéken. Könnyen az a benyomása támad a szemlélőnek, hogy egy hatalmas szellemalak vonult végig a tájon, s lengő köntöse kavarta fel az út porát. Az ormánsági nép *szél-*

suddulás-nak nevezi a déli szélmozgást, s ugyancsak ártó szellemeknek tulajdonítja „Út a csöpgésbe, osztán a dél ott érte. Nekimönt egy *szélsuddulás*” (OrmSz.).

A régi nyelvben gyakori „fényes dél” kitétel azt is magyarázza, hogy miért láttak ilyenkor fehérruhás szellemeket.

4. Eldöntendő még az a kérdés, milyen értelemben használta Melius a *déli bába* szót a Zsoldostól felkutatott legrégebbi adatunkban. Lássuk még egyszer a közölt hely lényeges részeit mai átírásban: „Agyafúrott deli cifra szentegyházi szolgálk, avagy inkább *déli bábák* azok, kik a dicsereteket, psalmusokat . . . feleségektől való félelmekben nem mondják . . .” (Aran Tamás, 112–3). Vessük ezt össze Melius egy másik helyével: „czalardsaggal, mint egy kentefites ördögöc, *babac*, ty papoc, meg etettetek a nepet” (Sz. Ján. 457). Kiténik, hogy Meliusnak kedvenc szavajárása volt a más hitű papokat bábáknak, azaz kuruzsló, kenceficés vénasszonyoknak nevezni. Ebből viszont az következik, hogy a déli bábában is varázsló asszonyszemélyt kell látnunk, amely foglalkozás Melius szerint annál is inkább is illett a többi becsméről jelzőhöz, mivel a déli bába mestersége szemfényvesztés. Egyébként a vénasszony jelző illik azokhoz a papokhoz is, akik „feleségüktől való félelmükben” nem merik a dicsereteket énekelni.

A délibábot nőnek, tündérnek, tehát varázslónak tartják a regék is. Belőlük merítve nevezte a délibábot a „puszták szép tündérleányá”-nak Petőfi is. Kuthy egyenesen *déli hölgy*-nek nevezi híres Hortobágy-leírásában (Hazai rejtelmek, Franklin, 1906; I: 204–5).

Igen valószínű, hogy a *bába* szónak 'varázslónő, tündér' jelentését őrzi a palóc *bábabukra* 'szivárvány' tájszó is.

5. A teljes hitelesség kedvéért nézzük meg, van-e *bába* szavunknak 'nem igazi, látszólagos', vagy éppenséggel 'üres' jelentése, amire Zsoldos szómagyarázatát alapozza. Még ha volna is, a *déli bábá*-ban a *bába* nem előtag, mint a *bábakakas*-ban és társaiban, s vajon van-e értelme egy 'déli nem igazi' jelentésű szóösszetételnek. De nyugodtan kijelenthetjük, hogy még az előtagokban sem az volt eredetileg a bába értelme. A *bábakakast* azért hívják így, mert hermafrodita, azaz asszonykakas, a *bába* szó itt nőies mivoltára utal. A sokkal ritkábban előforduló *bábatyúk* már csak analógiás alkotás a *bábakakas* mintájára. A *bábaszilva* nem egyéb, mint 'vénasszonyszilva'. Érthető, hogy miért nevezték e nem ehető, hasznavehetetlen, összeaszott szilvát (vö. *nyomorék szilva* Kassai I: 225) éppen bábaszilvának. A *bábabeszéd* pedig egyszerűen 'vénasszonybeszéd'.

Bernáth Béla

Biberés, biberás. Nem vállalkozom az Inczeffi Géza és Lőrincze Lajos közt a *Biberés* földrajzi név értelmezésében támadt nézeteltérés (MNy. 59: 68, 64: 47, 65: 58) eldöntésére, de egy kezembe került adalékkal talán lehetővé teszem a megoldás megközelítését. Az érdemes makói hírlapírónak, H. Szabó Imrének (1888–1968) a Dél-magyarország 1933. karácsonyi számában (december 24. 36) nevének kezdőbetűivel jelzett érdekes visszaemlékező írására akadtam: „A biberás ember és az öreg csuvár” a címe, „Két regényes makói figura” az alcíme. Ebből idézem: „Haj, régi szép idők, amidőn kutató szemekkel fürkészte a határt a pusztai ember, nem tűnik-e fel valahol a *biberás* ember alakja. *Biberás* ember vagy másként *hátaspatikáros*. Az utolsó példányát még ismertem. Öles termetű, öklelő bajuszú ember volt Volánszki János uram. Tekintélyét a tanyái körökben a mai mértékekkel már megmérni is alig lehet. Hetekkel előbb már vert a híre, hogy a semlyékben jár a biberás ember . . .” A továbbiakban leírja a biberás ember érkezését, hírhordó szerepét. Az üzlet másnapra maradt. Vesszőkosarából bajuszpedrőt, subieket, harisnyát, tükröt, pántlikát, kenőcsöt árult rándulás, kelés, claganat, általában minden nyavalya ellen.

Lehet tehát tünődni, mit rejt a *biberás ember* neve? Ha arra gondolunk, hogy valaha a paprika malária elleni gyógyszerként volt használatos, hajolhatunk Inczeffi értelmezésére. Ha meg az jut eszünkbe, hogy Lőrincze a *Biberás* határész vizes, semlyékes jellegét hangsúlyozta, a *biberás* olyan embert jelenthet, aki a gyógyfüveket vagy éppen piócát s más hasonlatos gyógyító növényt, állatot gyűjt, s belőlük készült kenőcsöket, teákat, porokat stb. árul. Talán újabb adalékok, párhuzamok elősegíthetik a döntést.

Péter László

A léhűtő-höz. Grétsy László „Csakugyan léhűtő volt-e a léhűtő?” című, kitűnő összeállítású cikkéhez szeretnék tárgyi bizonyítékot szolgáltatni. Ha nem is úgy, ahogy kívánja, hogy „befejezésként idézhetnék egy olyan adatot is, amelyben a régi serfőző mesterek segédeit vagy alkalmi segítőitársait csakugyan *léhűtő*-knek nevezik”. De kerülő úton igazolni kívánom azt, amit Borsody-Bevilaqua Béla, Prohászka János helyes úton kikövetkeztetett, és Grétsy László a kérdést összefoglaló cikkében bizonyított.

Már több ízben hivatkoztam arra a nagy mennyiségű művelődéstörténeti kincsre, amely Takáts Sándor munkáiban rejlik. Más irányú kutatásaim során ismét forgattam köteteit, és a „Rajzok a török világból” című kitűnő, óriási anyagot rejtő munkájában a következő sorok ütötték meg szememet: „Makoviczán például 1641-ben az uraság házában volt 75 szarvastekenő, 5 serfőzőshez való tekenő, 3 új tekenőcske, stb.”, továbbá „A makoviczai kastélyban 1671-ben ilyen tekenőkkel találkozunk: réztekenő 10, hamuhordó tekenő 10, serhűtő tekenő 10, cipőhordó tekenő 10, füles tekenő 5, fületlen tekenő 11, serhisítő öreg tekenő, öreg szarvastekenő, stb.”.

Ezekután nyilvánvaló, hogy kutatóink helyes nyomon keresték a *léhűtő* kifejezés magyarázatát. A *serhűtő* tekenő, a *serhisítő* öreg tekenő olyan frappáns tárgyi bizonyítékok, amelyek másfél századdal vetítik vissza e kifejezés keletkezésének lehetőségét. Szerintem is helyesen látja Grétsy László fokozott lehetőségét a *léhűtő* kifejezés keletkezésének úgy, hogy házilag is folyt a serfőzés. Háborús időkben, mint a XVII. század is volt, sok mesterséget gyakoroltak kastélyainkban, uraságok házában, szükségleteik kielégítésére. A sörfőzés elterjedtségét mutatja, hogy 1657-ben Batthyány Ádám rabja volt Sörfőző Memhet (Takáts i. m. 1: 247, 3: 321).

Takáts Sándor adatait műve 3. kötetének 242–3. lapján közli, s hivatkozik a Nádasdy-számadások E fasc. 21. f. 6. nr. 1641 és OL. Urb. 21. f. 8. nr. 1671 iratokra [valószínű azonban, hogy hivatkozása a Nádasdy-iratokra téves, és az is az OL. U. & C. anyagára vonatkozik]. Ezeknek átforgatása talán még több adatot szolgáltatna.

Köpcé. A SzLJsz. I/2, 677–8. lapján tárgyalta, több jelentésű szó egy adatára s ezzel kapcsolatban a NySz. egy félreértésre mutatnék rá. A NySz. 2: 1324. hasábjában *pőce* címszó alatt egy félreértett adatot közöl, amely nyilvánvalóan szavunk eddigi második, általam ismert előfordulása.

1618: Davidnak is amaz három vitezek egy *keő pőcze* vizet viven agyendekba kedvesen veve teőllek. Az adat Vásárhelyi Kerekes Ferenc, Epitaphion katastrofikon. Az az Szomorvsaghol eőrőmre waltozo versek stb. Szében, 1618 nyomtatott ritka kiadványban található. A NySz. gyűjtője a szétválasztott szóban szavunkat fel nem ismerve, a *pőce* címszó alá vonta, s emiatt a kutatók figyelmét elkerülte.

Szóföldrajzi elterjedéséhez szolgáltat adatot domahídi Sipos Zsigmond, Borzsova monographiája (Beregszász, 1911.) következő adata, amelyet a szerző a birtokában levő írásokból idéz. 1796 előtt: „Borzsovay malombeli egy *kőpéce* részöket” (158). Az adat mutatja, hogy Szabolcsból, Beregből 'merítő faedény' jelentésben ismert szónak is molnármérték eredete lehetett.

Tombász ~ tombác. A *dereglye* szó vizsgálata közben számos, a magyar nyelvben honos vízijármű nevének adata került kezembe. Ezek közül elsősorban megragadta figyelmemet a *tombász* szó.

A szót *tombác* alakban és 'faoszlop' jelentésben több mint húsz éve a baranyai Vízvölgy magyar népétől, Magyaregregy, Kárász, Vékény lakosságától ismertem meg, hol használata mindennapos.

Később Lambrecht Kálmán kitűnő művében (A m. malmok könyve. [Bp.], é. n. 34—6) megismertem a *tombác*os *malmot*, amelyre a MTsz.-ban is számos adatot tartanak nyilván. Ismeri ezt a tudós Takáts Sándor is („A gátas malmoknál használt hajók között jobbra az órhajókat, a gorondhajókat, a folyóhajókat, a kötőhajókat, a *tombác*okat és a folyós kishajókat emlegetik.” Rajzok a török világból. 2: 446).

Alábbi adataimból megállapítható, hogy *tombász* szavunkat az oszmán-török nyelv katonai műszavaként ismertük meg, s terjedt el elsősorban hajózható folyóinkon. Adataim a következők: 1663: „Mivel a sereg a budai hídon szándékozik átkelni, a Dunán és már útra kelt, a hidat sürgősen javítsák ki, a korhadtt pontonokat (*tombaš*) erős, újakkal cseréljék ki, hogy azok az összes bal-jemez ágyúkat elbírják” (Fekete L., Levtközl. 6: 301—2); 1665: „A budai hídhöz szükséges pontonokat (*tombaš*) . . . csináltassa meg . . . [az eszéki kađa]” (I. h. 7: 95). 1697: „Visnicza nevű rácz falu . . . mellett az Dunán . . . csináltak három ízben is *tumbeszok*ra karfás hidat az Dunán az török császárnak, midőn Tömösvár mellé ment” (Szamota I.: Régi m. utazók Európában 1532—1770. Nagybeeskerek, 1892. 316 — Lambrecht i. m. nyomán).

A Tiszán, a Tisza keleti mellékfolyóin a vízimalom vízikerek [fő]tengelyét tartó úszójárművet *tombác* néven ismerik (l. a MTsz.-ban, SzegSz. 2: 585). Mint érdekességet említem meg, hogy egy szegedi hajósdinasztiát is *Tombác*-nak hívtak (NéprÉrt. 17: 30, vö. SzegSz. i. h.).

A baranyai *tombác* 'faoszlop' jelentésű szónk a török *tombász* 'ponton' átvétele. A jelentésfejlődés oka az lehetett, hogy török csapatok számára hadihídépítéshez, hajóhídépítéshez a szükséges faanyagot a helyszínen, esetleg a Mecsek erdeiből szerezték be (ad analogiam 1945-ben a bajai hídépítéshez is szállítottak tölgyfa anyagot az átkelő csapatoknak a Mecsekből). Jómagam is a szót akkor ismertem meg, amikor az államasutak háborús kárainak helyreállításához, a kárászi erdőgondnokságnál nagy mennyiségű talpfarönköt, váltófarönköt termeltettem, s azt a helybeliek *tombác*-nak, azaz valamilyen faoszlopnak nézték. Ugyanis a *tombác* 'faoszlop' szón mindig függőleges helyzetben felhasznált rönköt értettek (pl. kapubálvány, kerítésoszlop stb.), a talpfarönk pedig ezekhez hasonlítható.

A közvetlen átvétel fontosságát azért hangsúlyozom, mert más, a tiszai és dunai török hajózásban használt oszmán-török elnevezés átvételének útját és lehetőségét mutatja meg. A magyarságnak bőven volt alkalma a török katonasággal ilyen vonatkozásban érintkeznie, nem látom szükségesnek a szerb közvetítést feltenni (SzJsz. I/2, 773).

Reuter Camillo

Deme László: Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1971. 1 - 406.

1. Ha majd egyszer valaki megírja a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány történetét, akármilyen részterületről indul is el, minduntalan találkozni fog Deme László nevével. Munkássága (életműről még korai volna beszélni) egyaránt kiterjed a nyelvjáráskutatásra és hangtanra, a nyelvművelésre és nyelvfilozófiára (nyelvészeti ideológiára); de szívesen tesz egy-egy nem eredménytelen kirándulást a nyelvtudomány olyan területeire is, mint a stilisztika vagy a nyelvtörténet. Ezekben a sokfelé ágazó munkákban közös vonás a választott részletkérdés pontos elhatárolása és mélyreható vizsgálata, de az egyesből az általános, a részből az egész felé mutató törvényszerűségek megkeresése is. Annak a kutatónak, aki ilyen egészet átpillantó, de mélybe fúró igényességgel lép fel, szinte szükségszerűen el kell jutnia a speciális kérdésektől az univerzálékig, az atomrészcsekkétől a nagy egységekig. Deme mindkét utat megtette. A kisebb útjelzőket mellőzve, a magyar nyelvtudománytól az általános nyelvészetig vezető útját átfogóan a „Nyelvről felnőtteknek” népszerűsítő könyvecskéje (1966); a hangok világából a mondathoz jutását legújabb monográfiája: „Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata” (1971) igazolja.

Ez a könyv a munka természete szerint két részre tagolódik. Az egyik az elméleti alapvetés. Ezt a szerző módszertani résznek nevezi, s „a mondat szerkezetéről és elemzéséről” címet adja neki. A másik rész, terjedelemben az elsőnek háromszorosa, a „tűzetes” rész: „A mondat egyes szerkezeti jellemzői, s ezek gyakorisága”.

Annak, aki mondattani kérdésekkel foglalkozik, vagy mondattan iránt érdeklődik, nehéz volna eldönteni, melyik a lényegesebb, vagy melyik az érdekesebb része a könyvnek. Az első rész voltaképpen sűrített mondatelmélet. Demének is — mint a mondattan minden művelőjének — rá kellett bukkannia azokra a fehér foltokra, amelyeket a kutatás eddig nem töltött ki, vagy gondosan elkerült. Továbbá szembe kellett néznie néhány hagyományosan átörökölt, de az újabb kutatások fényében tarthatatlannak bizonyult alaptétel újrafogalmazásával is.

Az alapkérdések vonatkozásában (21—44) a szerző a langue—parole hullámzásra utalva világosan leszögezi, hogy vizsgálódásának anyaga a beszéd, mégpedig „az akcióban levő, az aktualizált nyelv”, azaz a nyelvhasználat. Ez az általános megjelölés azonban szűkítésre, precízebb körülhatárolásra szorul; először a köznyelvre mint a művelt nemzeteknél a nyelvhasználatnak, a nemzeti „kommunikációs tevékenységnek” fő típusára. Ezen belül pedig az „igényes beszélt nyelvre”. Ez az igényes beszélt nyelv a „közlő prózának” beszélt formája „szókincsében és mondatszerkesztésében sokkal igényesebb, mint mindennapi beszédünk — és jóval közelebb áll az újsághírekhez, brosúrákhoz, könnyebb szövegű tanulmányokhoz, mint a családi tanácskozásokhoz vagy szerelmi vallomásokhoz.” Ez az igényes köznyelv tehát „a közlő próza írott nyelvtípus élő szóban elmondva” (22—3). Érdemes ezt a megfogalmazást — amely egyébként már az egri kiejtési konferencián is elhangzott — egybevetni a NyFK.-ból ismert — a köznyelv az irodalmi nyelv

beszélt változata — megjelöléssel (33). Tehát a régebbi elvont, elméleti síkról (irodalmi nyelv) induló szemlélet a konkrét és valósan érzékelhető alapra (nyelvhasználat) épült át. Erre a konklúzióra azért (is) volt szüksége Demének, mert a mondatot — funkcionálisan — kommunikációs egységnek tekinti: „a kommunikációnak funkcionális alap-egysége, a beszédműnek láncszemnyi egysége a m o n d a t” (41).

A kommunikációs hierarchia tehát Deménél így rétegeződik (alulról felfelé irányban): mondat — beszédmű — beszéd. A mondat az alapegység. A beszédmű (megnyilatkozás, Äusserung, utterance stb.) az önálló és valós legmagasabb egysége a beszédnek (41). A beszéd pedig — mint láttuk — egyenlő a nyelvhasználattal. A mondat és a beszédmű konstrukcionálisan jellemezhető, mert alapvető sajátosságuk a szerkesztettség, azaz sajátosan jellemző nyelvtani szerkezetük van még akkor is, ha ez a szerkezet zérus fokú, nem konstrukcionális, csak kontextuális. (Vö. a *Lát, Szobában, Be, Igen* stb. típusú mondatokat [387].) Deme szerint a mondategység (értel: egyszerű mondat vagy tagmondat) szerkesztettsége nem szükségszerű, de szokásszerű jellemző (41).

A mondat és beszédmű azonos kategóriába sorolása indokolt, sőt nyilvánvaló. De mi köztük a különbség? Vagy Demével együtt téve fel a kérdést: „valós egység-e a szöveg; nemcsak egymást követő mondatok pusztja összege? Van-e a beszédműnek szerkezete, s vannak-e olyan vonásai, amelyek szerves magasabb e g é s z é teszik az alkotóelemeitől szolgáló mondatokkal szemben?” (380, vö. 32 is).

A kérdés sokkal bonyolultabb annál, semhogy egy recenzió részleteként tüzetesen kifejthető volna. Így csupán jelzem, hogy e tekintetben Deme fejtegetéseit nem találom megnyugtatónak. Az összetett mondat (a szerző terminológiájával mondategész) és beszédmű közti határ elmosódik, nem realizálható. Vagy a beszédmű azonosítandó az írásművel? Magam is szükségesnek tartom a mondatnál nagyobb beszédegységnek a számbavételét és realizálását, amint erre már jóval régebben (I. OK IX [1956]: 357) utaltam. De közelebbi körülhatárolását talán inkább a lexikográfiai kontextussal rokonítva, szemantikai-szerkezeti oldalról vélem megközelíthetőnek.

A mondat és beszédmű határkérdésével kapcsolatban még egy rendszerezési elvet látok vitathatónak. Deme koncepciójában a parole nyelvészet körébe tartozik: a beszédmű, mondat, szintagma, illetőleg az ő felosztásában: beszédmű, mondategész, mondat-egység, mondatrész, glosszéna. Ami ez alatt van (morféma, fonéma) már nem tartozik a kommunikációba, nincs a közlésben betöltött szerepe, „csak a nyelvben betöltött (képzet- vagy képzetkomplexum-keltő erejű) funkció marad meg” (388). Én úgy látom, a kommunikáció valósága, realizálódása csupán a beszéd, a nyelvhasználat, amely a maga teljességében mint közösségi, társadalmi produktum végtelen és oszthatatlan f o l y a m a t, mégpedig időben és térben, szinkronikusan és diakronikusan egyaránt az. Konkrétan megragadható, vizsgálható és különböző szempontok szerint minősíthető, de csupán mesterségesen létrehozható részei a beszédműtől a fonémáig terjednek. (Számomra ezt igazolják Deme sorai is: „A beszédmű tehát minimálisan egy mondatnyi, a mondat minimálisan egy morfémányi, s a morféma minimálisan egy fonémányi. De a fonéma önmagában csak akkor töltheti be a morféma szerepét, ha társadalmilag kötött hangalak és társadalmilag hozzárögzített jelentés együtteseként áll. A morféma önmagában csak akkor lehet mondat értékű, ha a szituáció (előzmények és körülmények együttese) megfelelő módon kiegészíti és (ha deiktumot használunk) határozott tartalommal tölti meg. S a mondat is csak akkor lehet önmagában teljes beszédmű értékű, ha megfelelő kontextusban áll, s azzal közösen és kölcsönösen teljes értékű kommunikációs aktussá egészítik ki egymást” (40). Végeredményben mindegyik beszédegység elméleti képződmény, elemi rész annak az ugyancsak elméleti úton megalkotott rendszernek az állományában, amelyet nyelvnek nevezünk. A mondat tehát: — számomra — továbbra is langue, egy (kimondott vagy leírt) mondat továbbra is parole marad.

De lépünk innár ki az örök vitatémák világából! Deme munkája megköveteli ezeknek a kérdéseknek újrafelvetését s a határozott állásfoglalást. Ezt a feladatot a szerző elvégezte, s ezzel — akár osztjuk nézeteit, akár nem — biztosította, hogy meghatározott nézőpontból indulva az olvasó is vele együtt végigjárhassa a különféle vizsgálatok útját.

Csak hogy ezekhez a vizsgálatokhoz még igen sok mondattani kérdést kellett a szerzőnek felvetnie, s bennük ugyanígy és persze ugyanennyire vitathatóan állást foglalnia. Bármily csábítóan vitára ingerlő is e kérdések egyike-másika, meg kell itt elégednünk pusztá felemlítésükkel. Ilyen: az alany és állítmány alá-fölé rendeltségi viszonya. Tesnière felfogásához hasonlóan Deménél az állítmány a mondat szuverén magva, az alany a többi mondatrészekkel egyforma alárendelt szerepet tölt be. (47). A szerzőnek a mondaton belüli „szinteződésről” és „tömbösödésről” szóló felfogását már ismerjük régebbi publikációiból (Nyr. 90 [1966]: 392—404; A nyelvről felnőtteknek). Az utóbbi kérdésben tartalmilag aligha, terminológiailag annál inkább lehetne vitatkozni a szerzővel. Igen fontosnak és helyesnek tartom szerzőnk ama szemléletét, hogy az összetett mondat nem minőségileg, csak fokozatilag különbözik az egyszerű mondattól (72); valamint azt, hogy az összetett mondatban nem az összetettséget, hanem a szétbonthatóságot tartja lényegesnek (86). Ennek megfelelően fontos különbség van az egyszerű mondat és az összetett mondat tagmondata között: az egyszerű mondat konstrukciónális és funkcionális egység is egyszerre. A tagmondat nem, ez csak konstrukciónálisan egység, de funkcionálisan csak részegység (91).

2. Akár a szerző kalauzolását követve, akár tőle elszakadva, vagy éppenséggel ellentétes irányban haladva, de mindenképpen át kell vergődnünk ezeken az ágashogas, gyakran útvesztőkbe juttató elméleti kérdéseken. Csak így tudjuk végigjárni Deme László könyvének másik, az előzőktől merőben különböző, de akadályoktól útvesztőktől épp annyira kevésbé mentes „tüzetes” részét: a mondat egyes szerkezeti jellemzőinek s ezek gyakoriságának vizsgálatát. Az akadályok itt a statisztikai, matematikai módszer elengedhetetlen tartozékaiként számoszlopokból, képletsorokból, grafikonokból tornyosulnak a nem matematikus olvasó szemé elé. Deme vizsgálati műveletei és modelljei lényegesen egyszerűbbek, áttekinthetőbbek, mint a matematikai nyelvészet („nyelvészeti matematika”) vagy a strukturalizmus egyes művelőinek képletsorai, ágrajzai vagy ábrarajzai. Mégis, a matematikailag járatlan olvasónak sok-sok visszalapozásra, újrakezdésre, böngészésre van szüksége ahhoz, hogy a fától meglássa az erdőt. De — tegyük hozzá — a vizsgálatok és eredmények a végzett számítások kihagyásával is jól áttekinthetők és könnyen nyomon követhetők.

Mire terjednek ki ezek a vizsgálatok?

A mondathosszúság és szerkesztettségi mutató; a mondategységek kapcsolásformái és bonyolultsági mutatója; a szinteződés és mélységi mutató; a tömbösödés és a tagoltsági meg a zsúfoltsági mutató; a mondattejedelem és telítettségi mutató vizsgálata a mondategységen és mondategészen, lényegében az egyszerű és összetett mondaton belül. Végül a mondategység (egyszerű mondat, illetőleg tagmondat) elemeinek, valamint a beszédműnek statisztikai vizsgálata.

Ez a nem is teljes tartalomjegyzék mutatja a szerző vizsgálati körének gazdagságát. De épp így sokoldalú és főleg gondos körületekintéssel van kiválasztva a vizsgálódás anyaga.

A statisztikai vizsgálódáshoz a szerzőnek egyforma nagyságú szövegegységeket (korpuszokat) kellett kiválasztania. A szövegegységek nagysága 100 000 betűhelynyi (2,5 szerzői ívnyi). Hogy ez a szöveg nagyság reális képet nyújt az elvégzett vizsgálatokhoz, azt a szerző a szöveg tágitásával és szűkítésével is ellenőrizte, s több alkalommal

bemutatta. A szövegegységek egy-egy szerzőnek (vagy szerzői munkaközösségnek) tollából és egy-egy műből valók. Így biztosítható a vizsgálati egységek homogenitása és a statisztikai felmérés céljaira való alkalmassága (120). A szerző tehát biztosítani törekedett, hogy egy-egy kiválasztott egység legalább a személy, téma és műfaj együttese tekintetében legyen homogén; hiszen „épp az egyéni és egyszeri segít hozzá, hogy az összevetések során lehántsuk róla azt, ami szerzőre, témára, műfajra jellemző, s megtaláljuk benne a magyar nyelvhasználatra (vagy épp „a” nyelvhasználatra mint emberi tevékenységre) jellemző jegyeket” (121).

A szövegegységeket az ún. közlő és fejtegető prózából választotta a szerző. De igen helyesen két szépirodalmi korpuszt is felhasznált. Így a vizsgálatok a műfajjal kapcsolatos egyes sajátságokra is fényt derítettek. A magyar nyelv egészére érvényes törvények kereséséről lévén szó, a szépirodalmi szövegek csak bizonyos fenntartásokkal voltak bevonhatók a vizsgálatba (123).

A vizsgálatok célja — összefoglalóan — a mondat szerkezeti sajátságok feltárása, megismerése; mégpedig azoké az alapsajátságoké, amelyek a kommunikáció — közlés és megértés — sorsát befolyásolják. Hiszen ezekről a sajátságokról csak nagyon általános és homályos ismeretekkel rendelkezünk. Fontos, hogy a vizsgálat nem „állománystatisztika”, hanem „használati statisztika”, s ez jelzi, hogy nem l'art pour l'art elméleti kutatásról van szó, hanem a szaktudomány fejlesztése mellett a nyelvművelésben, pedagógiában, voltaképpen a mindennapi fogalmazásban fontos és hasznosítható ismeretekről.

Az a tény, hogy a szerző konkrét korpuszok konkrét mondatállományát vizsgálta, igazolja a statisztikai módszer jogosultságát. Nyilván nem is a módszer jogosultságának kétsége, hanem a vizsgálat tárgyának bonyolultsága okozta, hogy az eléggé kiterjedt hang- és szóstatisztikai vizsgálatok mellett a szerző egyetlen régebbi mondatstatisztikai vizsgálatra sem tud utalni (12). (Éppen ezért a legszerűebb ilyen jellegű kísérletek is figyelmet érdemelhetnek: Új Hang III [1954]:122, illetőleg Nytud. Ért. 35: 94.)

A vizsgálat módszerével kapcsolatban ki kell emelnem Demének azt az igen célszerű eljárását, hogy vizsgálatát először mindig egy „alapszövegen” végzi, ez az alapvizsgálat. Ehhez viszonyítja a többi korpuszok mint kontrollegységek vizsgálatának eredményeit. Így nemcsak az egyező és általános, hanem az eltérő sajátságok is kidomborodnak, mintegy maguktól jelzik, hol van (viszonylagos) egyöntetűség, hol kell további részletekutatásokat végezni, illetőleg hol nem lehet vagy nem érdemes a vizsgálatokat tovább vinni.

3. A vizsgálatok eredményéről már csak röviden szólhatok. Ezek egyébként is tények. Különböző ezek a vizsgálatok és vizsgálati módszerek részben már ismertek a munka korábban közölt részleteiből, illetőleg előmunkálataiból (vö. MNy. 61 [1965]: 170—87, 63 [1967]: 408—27).

Ahhoz, hogy a vizsgálatok módszeréről, az egyes vizsgálatokhoz felhasznált különféle eljárás módokról, képletekről, százalékos kimutatásokról és grafikonokról csak megközelítően is képet alkothassunk, igen hosszadalmas taglalásra volna szükség, s az sem nyújtana többet, mint az egyes fejezeteknek — természetesen tökéletlen — kivonatát. A számomra legizgalmasabb, a mondat terjedelmével és a telítettségi mutató megállapításával foglalkozó 125 lap terjedelmű rész — külön kis monográfia — címszavainak felsorolása is sok volna egy recenzióba. A tanulmány körülmekintő alaposágára, a belé fektetett rengeteg munkára némileg következtetni enged a terjedelmi vizsgálat előkészítése, elvi alapvetése. A szerző a mondat terjedelmét a mondatban foglalt tartalmas szavak számával méri. De ehhez tisztázni kellett azt, hogy mit tekint tartalmas szónak, és mit tekint egy szónak. (Két szónak számolta a „segédigei” jellegű szavakat, pl. *alta volna* meg az állandó szókapcsolatokat, pl. *dugába dől*; nem számította be a

„kötőszói szófajú”, azaz csak kötőszó funkciójú kötőszókat, valamint a névelőket 244–5). A lexikográfiában jól ismert az a sziszifuszi küzdelem, amelyet a szóhatárokkal vagy szóhatárokként folytatni kell. Vajon nem volna itt egyszerűbb és realisabb a mondatfunkciós egységek (mondatrészek) szerinti számlálás? Így talán elkerülhető volna az olyan torzulás, hogy az „Ebéd után indult volna el” mondat terjedelme azonos a „Kovács délben leült a hallban pihenni, s nézegette az aznap megjelent újságok halmazát” mondatokéval. Deménél mindhárom mondat azonos terjedelmű típusba kerül, mindegyikben öt tartalmas szó van (245). (NB! A szerző nagyon jól látja ezt a reális és fontos különbséget, de a mechanikusan numerikus vizsgálathoz ezt a rendszerezést tartja alkalmasnak.)

Az itt végzett vizsgálatok arányaira nézve némi tájékoztatót ad az, hogy ebben a részben 74 grafikont és 72 százalékos táblázati kimutatást közöl a szerző. Minthogy itt elsősorban grafikonokkal, nem képletekkel dolgozik, a matematikai jellegű képletek száma „csak” 11. Ezt a rengeteg számítást az tette szükségessé, hogy a szerző külön-külön vizsgálja a két, három, valamint a háromnál több tagú összetett mondat terjedelmét. De nemcsak a mennyiségi adatokat, hanem azt is megállapítja, hogy van-e összefüggés a mondategységen belül a tagok egymáshoz viszonyított hosszúsága között, meg azt is, hogy milyen összefüggés van a tagmondatok terjedelme (terjedelmi különbsége) és egymáshoz való viszonya között. Így jut el a „zsugorodási” törvény megállapításához, amely nemcsak abban a természetesnek tetsző, de nagyon általános tendenciában mutatkozik meg, hogy a tagmondatok számának növekedésével csökken a tagmondatok terjedelme, hanem lényegesen differenciáltabban: „Minél nagyobb tagmondatszámú mondat hosszúsági csoporthoz érünk, annál kisebb e csoport átlagterjedelmének növekedése az előző csoport átlagához mérve. És más oldalon: a mondat hosszúság növekedésével az átlagterjedelem egyre lassabban ér el a kiindulásul szolgáló egyszerű mondat átlagterjedelmének kerek többszöröséhez.” (274.) Másrészt a mondat egységek (tagmondatok) felől: „Minél nagyobb az adott mondat hosszúsági csoportban a tagmondatok száma, a tényleges telítettség mutatók annál nagyobb szétszóródással követik a csoportbeli tagmondatokra nyert mechanikus átlagot” (278).

Még tovább menve külön vizsgálja a szerző az „ultrarövid”, vagyis az egy, két és három tartalmas szóból álló mondatokat, illetőleg tagmondatokat, mert az „ultrarövid mondat egységek megjelenése nagyon is összefügg azzal a kérdéssel, hogy milyen hosszú (hány mondat egységből álló) az őket magában rejtő mondategész” (279). Végül még egy igen fontos vizsgálati tanulság: az összetett mondatnak megvannak a maga „formai-konstrukcionális jegyei”. Más szóval az összetett mondat szerkezetileg is önálló egység; az összetett mondat „a benne foglalt tartalmas szavak számát illetően sohasem kerek többszöröse az egyszerűnek! S a telítettség foka tekintetében a legnagyobb zuhanás éppen az egyszerű meg a kéttagú összetett mondat átlaga között van” (283).

Nem az elvégzett és csak nagyon vázlatosan körvonalazott vizsgálatoknak negatívuma, hanem a statisztikai módszer szükségszerű velejárója az, hogy elsikkad benne a mondat (és a beszéd) egyik alapvetően jellemző vonása: az állandó belső mozgás. Ez annál érthetőbb, ám egyúttal annál sajnálatosabb, minthogy ez a belső mozgás több síkú. Megmutatkozik többek között a mondat legjellemzőbb sajátosságainak érvényesülésében. Ezek a jellemző sajátosságok Deménél: a kommunikatív funkció, a belső konstrukcionális jegyek és a mondat külső kontextuális (szerintem inkább szituációs) kapcsolataiból adódó jegyek (44). (Negyedikül ideiktatnám a szuperszegmentális, mégis minden mondatvizsgálathoz nélkülözhetetlen intonációs, illetőleg frásjelzésű vonásokat is.) Deme szerint is ezekből a jegyekből kell elemzési rendszerünk megalkotásakor kiindulnunk (44). Csakhogy ezek az alapvető mondatjellemzők nem egyformán, nem egyenlő részarányban nyilvánulnak meg a mondatban, hanem egymással birkózva, versengve, hol egyiknek, hol másiknak a győzelmével. A beszéd tehát végső soron úgy tekinthető,

mint bizonyos szabályossággal végbemenő, magasrendű mozgásforma. E mozgás szabályainak elvonásából jön létre a nyelvi rendszer, voltaképpen a mondat is.

Mi sem bosszantóbb, mint az a kritika, amely egy műtől olyasmit kér számon, ami a szerzőnek egyáltalán nem volt szándéka. Az viszont — úgy vélem — nemcsak joga, hanem kötelessége is a recenzensnek, hogy rámutasson azokra a kérdésekre, amelyek új gondolatot, kételyt támasztottak benne, s így további vizsgálatra serkentők. Hiszen ezek nem jelentéktelen fokmérők a mű értékelésében. Az eddigiekben is igyekeztem alkalmazni ezt a mércét, s a felvetett kérdéseket még jó néhányval megtétezhethetném. Ilyen a szerző által is jelzetten részletvizsgálatokat igénylő területek többek között: mik a mondategységre tagolás fogodói, azaz vannak-e a mondategységre tagolásnak (vagyis összetett mondatban a tagmondatok számának, illetőleg az egyszerű és összetett mondat közötti határnak) objektív fogodói? Ez szorosan összefügg a mondat szerkesztettségének hiányos vagy teljes voltával (99–100, 103 kk.; vö. Nyr. 92 [1968]: 446–52); a mellérendelő mondatok osztályozásában a magyarázó viszony kettéválasztása okadó és kifejtő magyarázó mondatra (162); a megszólítás mondatlani szerepe (387; vö. Leíró m. nyelv-tani gyakorlatok [Főisk. jegyzet] 1968. 304–5) stb.

A munka felépítése, a végzett vizsgálatok belső logikáját feltáró és nyomon követő elrendezés könnyen lehetővé teszi a szerzővel együttes „pokoljárást” annak minden fáradtságával vagy unalmával, de érdekességével és izgalmával is.

Új utakon járó szakmunkáról, még hozzá általános nyelvészeti vonatkozásokról szóló művel kapcsolatban említést kell tennem a könyv terminológiájáról, nyelvi megformáltságáról. Szaktudományunk nyelvének — szerintem — torzulásos, járványos betegsége az a tünet, hogy idegen szókkal, kifejezésekkel agyonhalmozott „tolvaj-nyelvű” kezd válni. (Találón ironikus bírálat erről: Valóság 1966/I: 86.) Ezért igen örömdetes, hogy Deme László nem követi ezt a divatot. Könyve mindvégig megőrizte az érthetőséget. Ő sem fukarkodik az idegen szók használatával vagy új szók, terminusok gyártásával (*gramméma, konstrugma, textéma; zömösödés, mélységi fekvés, szint-mélység, szintnépesség, zömképződés* stb.) Terminológiája vitatható, de sohasem értelemzavaró. Az idegen szókat, új terminusokat mindig értelmezőként használja, illetőleg pontosan értelmezi őket. A megértést könnyíti a műhöz csatolt „Terminológiai mutató” is (403–5).

Benkő László

Szabó T. Attila: A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkek II. Bukarest 1971. Kriterion Könyvkiadó. 573 lap

Egy évvel gyűjteményes munkái első kötetének megjelenése után jóleső érzéssel a szerzőbe vetett bizalommal és jogos várakozással vettük kezünkbe a második kötetet, mely terjedelmében és felépítésében megegyezik az első kötettel. Hat nagyobb fejezetben 88 tanulmányt és — reá jellemző szerénységgel szólva — „cikkecskét” válogatott össze e kötet számára Szabó T. Attila. A kötet végén, csakúgy, mint az előbbiben, forrásjelzés-rövidítések és eligazító jegyzetek egészítik ki a tanulmányokat, cikkeket.

A fegyelmezett, tömör, közvetlen stílusú, ódon zamatú szavakkal és patinás fordulatokkal gazdagon színezett tanulmányok hosszú sorából az ismertetés erejéig is nehéz választani. Minden cikk a maga nemében érdekes, tanulságos, hasznos, ha másért nem, már egyedülálló erdélyi nyelvtörténeti adatai miatt is; a kérdés inkább az, kit melyik témakörbe tartozó cikk érdekel inkább. Engedtetsek meg tehát e sorok írójának, hogy egy-két kiragadott példával izelítőt adjon Szabó T. Attila most megjelent könyvéből.

A szavak szólásainkban című I. fejezet az eddig általánosságban már ismert magyarázatokat teszi élettelibbé, és pontosabban meghatározza jelentésüket saját erdélyi szótörténeti gyűjtésének adataival.

Felkiáltójellel, mottóul is választhatnánk a II. fejezet címét: A szavak sorsa [!]. Az Észrevételek az *ázalék* és az *aprólék* szóról című cikk befejező soraiban érthető sajnálkozással teszi a szerző szavá, hogy cikke korábban megjelent (MNY. 59: 86–90) változatának az *ázalék* és *aprólék* szó jelentéseire vonatkozó megállapításait a TESz. nem vette figyelembe. „Az ilyenféle jelentésfejlődéssel szemben való indokolt óvatosság szükségességére való figyelmeztetés, úgy látszik, hiába hangzott el: e jelentés [az *ázalék*-nál 'ételmaradék' és 'zsíros húsétel' az *aprólék* szónál a nagyon ritka 'gyerek' és a melléknévi 'szétaprózott'] több más tévedéssel együtt tovább vándorol majd szófejtő, sőt értelmező szótárainkon... Talán — az időknek végezetéig. Az *ázalék* erdélyi táj- és köznyelvi jelentésének kimaradása semmivel sem indokolható ['disznóölésből származó májas, tüdős, véres hurka, véres gömböc és — ritkábban — kolbász összefoglaló neve'], hiszen a szótárba bekerültek egészen ritka, szűk körben használatos tájszavak, népnyelvi jelentések is” (99).

Szabó T. Attila egyik fő művének, az Erdélyi Szótörténeti Tárnak gyűjtése, anyaga a XIX. század második feléig tart (524). Ebből arra következtethetnénk, hogy talán a szerző érdeklődése is. Szabó T. Attilát azonban a gyorsan változó élet nyelvi reprezentánsai éppen úgy érdeklik, izgatják, mint az V. fejezet címül is adott „Holt és halódó szavak, változó jelentések”. A *mezei hadak* és a többi mezeiek című cikkében a *mezei hadak* szókapcsolat ÉrtSz.-beli 'jogász' értelmezését igazítja ki, majd az oktatásban használatos *levelező* és *esti* szavak tárgyalása kapcsán figyelemre méltó és megszívlelendő megjegyzést tesz: „nem ártana, ha az ezutániakban körültekintő adatgyűjtéssel a szótári számontartás szintjéig emelnők az ilyenféle újabb nyelvi képződményeket, még a gazdasági, társadalmi, művelődési, szervezeti változások miatt kérdéséletűnek bizonyult szókat is, hiszen ezek mutatják igazán, hogy a társadalomban végbemenő változások milyen mértékig tükröződnek a szókincsbeli és — általánosabb értelemben — a nyelvi változásokban” (147).

És mert nemcsak az elmúlt századok szavai, kifejezései, hanem a mai élet „divatszavai” is izgatják a szerzőt, ezért hiányoljuk a mai nyelvben — a szerző kedvelt kifejezésével élve — „szeres-szerte” használatos *kelim*, *kelim-szőnyeg*-re való utalást a szépen felépített, gonddal felsorakoztatott erdélyi *kilim* 'szőnyeg' adatai közül. Sajnálatos, hogy e tárgykörbe tartozó mindkét cikkből — A *festékes* és erdélyi társai és Még néhány szó a *festékes* és társai erdélyi életéhez — kimaradt az eredeti tanulmány kelimszőnyegre való utalást tartalmazó lábjegyzete (Ethn. 57: 108), melyre egyébként a TESz. is hivatkozik, mint az egyetlen helyre, ahol a magyar *kelim* eredetének kérdése szóba van hozva.

Az első kötet ismertetése során (Nyr. 94: 354–6) már szóltam Szabó T. Attila módszeréről, gazdag szótörténeti adatokkal alátámasztott, társadalmi-gazdasági tényezőket messzemenően figyelembe vevő szómagyarázatairól. A jelen kötet III. fejezetének A szókincshatás köréből című egyik tanulmányát módszertani szempontból különösen figyelemre méltónak tartom. A Szótörténeti észrevételek a *kaláka* kölcsönszó életéhez című tanulmány mintaszerű. Az oklevelekben és más történeti emlékekben előforduló *kaláka* alapszónak, származékainak, jelzős szerkezeteinek felsorakoztatása után a szerző foglalkozik a *kaláka* szóföldrajzi jelentkezésével, nyelvjárási előfordulásaival, a szó használatának, elterjedésének társadalmi körülményeivel, a szó eredetével, a románból átkerült magyar *kaláka* jelentésének alakulásával, a magyar szókészletben elfoglalt mai helyével. Végezetül a szerző levonja módszertani következtetéseit is: „A közvetlen és állandó népi érintkezés olyan különleges esetében, mint amilyen a román–magyar egymás mellett élés esete, a szókincsbeli kölcsönhatás vizsgálata csakis a történeti, gazdasági és társadalmi viszonyok minél bensőségesebb ismerete esetén biztathat eredményel. Éppen az ilyen vizsgálat minél eredményesebb végzése érdekében a történeti adatoknak pontos időhöz, helyhez, személyhez és társadalmi rétegekhez kötése elenged-

hetetlen kíváncsi... Amennyiben ez egy-egy szó esetében megtehető, a kérdéses szó történetét a tőle jelzett néprajzi szokással, a népi élet megfelelő mozzanatával kapcsolatban kell megvizsgálni...” (271). A tanulmány elolvasása után az járt a fejemben: ezt a módszert tanítani kellene, egy esetleges újabb egyetemi szöveggyűjtemény összeállításakor a kötelező nyelvészeti irodalomba feltétlenül be kellene venni, de addig is az egyetemi hallgatók és mások figyelmét fel kell hívni e tanulmány módszertani eredményeire.

Egy bizonyos vidéken együtt élő különböző nyelvű népek egymásra vonatkozó nyelvi hatása a terület helynévanyagából is kimutatható. A vegyes nemzetiségű területről gyűjtendő helynévanyag azon gyűjtőinek, kiket a helynév eredete is érdekel, ajánlom figyelmébe a III. fejezet két cikkét: A kolozsvári *Bongárpatak* és az erdélyi *Bongorok*, A román *bungăr* tájszó és a *Bungur*, *Bunguriș*, *Bungăraș* helynév. Ez utóbbi magyar nyelven csak e kötetben jelent meg. A *bongor* ’gyümölcsös; bozotos, bokros, fás hely’ tájszóról Szabó T. Attila először 1933-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásában tesz említést: „Az erdélyi *bongor* tájszó, melyre eddig mindössze három (!) bizonytalanságban hagyó adatot ismertünk, a kéziratos helynévgyűjteményekben levő mintegy kilencven (!) adat alapján véglegesen az erdélyi szász *bąngert*-, *bongert*-ből származónak bizonyult” (MNY. 30: 165; vö. TESz.). Az előadás a helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről ad teljes képet, útbaigazítást. A fentebb említett cikkekben jelzett tájszó és a helynévi adatok vegyes, mégpedig román, szász, magyar lakosságú területről, Bethlen és Beszterce környékéről származnak. A szerző a rá jellemző módszerességgel és körültekintéssel a középkortól kezdődő adatokra, főleg azonban a XVII. század elejétől kezdődő saját gyűjtéséből származó gazdag oklevéltári, szótörténeti anyagra támaszkodva világítja meg a magyar és román helynevek eredetét, egymásra való hatását.

A Tájszavaink életéből című IV. fejezet és a fentebb már említett Holt és halódó szavak, változó jelentések című V. fejezet összesen 31 cikkében tesz értékes megállapításokat a pazar bőséggel tálalt erdélyi nyelvtörténeti adatai alapján.

A VI. fejezetben — Széljegyzetek nyelvemlékeinkhez — nemcsak nyelvészeti szempontból, azaz jelen esetben helyesírás-történeti (Cheh István deák nyelvéhez) és nyelvjárástörténeti (Egy 1552-i mezőszéki szövegemlék és nyelvjárástörténeti adalékai) oldalról vizsgálja és értékeli a nyelvemlékeket, hanem biztos kézzel nyúl a jog-, művelődés- és irodalomtörténeti kérdésekhez is, illetőleg feldolgozásaiban rendkívül becses adatokkal szolgál a témakörökhöz.

A Sebből pirosan buzog a vér... című cikk egy 1585-i kolozsvári törvénytörvénykezési jegyzőkönyv felhasználásával teszi nyilvánvalóvá, hogy Arany János a Tetemre-hívás című balladájában „teljes epikai-balladai hitellel használta fel céljainak, lélektani és költői indítékainak megfelelően a tőle ismert szokásjogi és nyelvi adalékokat, ... a vérbuggyanás motívumát” (516). A csecsemőjét elpusztító leányt az ítélszék „Az városból kő perengerezettette”, mivel „hogy az Artatlan magzat vereh a’ leany zíninek es lako helienek eleotte el indult”, és hogy „eo magais Az leany vallia magat gilkosnak lenny” (513).

Egy másik 1585. évi kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyv szintén irodalomtörténeti vonatkozása. Egy parázna leányzó ügyének kivizsgálásakor a tanúvallomásokból terhelő bizonyítékként többek között az is kiderül, hogy az erkölestelen mulatozások közepette virágénekeket mondanak (Virágének-mondás egy 1585-beli kolozsvári nyelvemlékben). A leányt is több más terhelő bizonyíték alapján kiűzik Kolozsvár területéről (vö. MNY. 60: 499–501).

E kötet számára írta a szerző egy XVIII. századi perszöveg felhasználásával a Négy ökör mint — alperes című tanulmányt, amelyben szinte vígjátéki szituációt te-

remtve beszél egy korabeli — bürokráciától akkor sem mentes, paragrafusokhoz értelmetlenül ragaszkodó — elmarasztaló bírósági határozatról. A kártevő, de megszökött tulajdonosok helyett a hátrahagyott négy ökröt mondja ki bűnösnek, alperesnek a bíróság. Az alszolgabíró jelentése szerint: „... el mentem in hoc Anno praesenti 1769. Die vero 9na Mensis Decembris ... Királyhalmára ... az holottis Tanálván az Instructiob(an) declaralt negy ökrököt egy Istálloban egy más végtében rendre kötözve in vinculis, és ottan az kezemben adatott Instructiot előttök el olvastam, és annak Continentioja szerént Certificaltam” — azaz az alszolgabíró alperesként törvénybe idézte „is ökök De Certificationmra nem lévén Szollo nyelvek semmit nem felelének hanem Széna lévén előttök ettenek” (506).

A II. kötet méltó befejezéseként szerkesztési elveiről, gondjairól számol be Az Erdélyi Szótörténeti Társaság szerkesztése közben című nagyobb tanulmányában. Mit fűzhetünk e gondolatokhoz? Nagyon várjuk e nagyszabású munka mielőbbi megjelenését. Az Oklevél-Szótár és Nyelvtörténeti Szótár közzététele óta nem kapott ilyen mértékű segítséget a nyelvtörténettel, szófejtéssel, nyelvjárástörténettel foglalkozó nyelvész, mint az Erdélyi Szótörténeti Társasággal kapni fog. Kívánunk Szabó T. Attilának jó egészséget, töretlen munkakedvet és kitartást további — a magyar nyelvtudomány fejlődését és gyarapodását szolgáló — munkájához.

Fehértői Katalin

Anyanyelvi örjárat. Szerkesztette Ferenczy Géza. Bp., 1971. Gondolat. 280 lap

I. A kötet, akárcsak az utóbbi évtizedben megjelent hasonló jellegű elődök¹ (mint az Édes anyanyelvünk, a Nyelvművelő levelek, a Szaknyelvi kalauz, Egy emberöltő nyelvünk védelmében és a Nyelvőrészen — hogy csak a legismertebbeket említsük), a magyar nyelvet beszélők tudatában egységes nyelvi eszmény kialakítását kívánja hatásosan és eredményesen szolgálni. A tizenkilenc tagú írógárda ugyanis ezt vallja a tágabb értelemben vett nyelvművelés napjaink egyik legfontosabb feladatának. A könyvből hivatásos nyelv gondozók szólnak hozzánk, olvasókhöz, anyanyelvünket használókhöz, és adnak a szóban forgó kérdésekre megbízható eligazítást. Bár ez a gyűjtemény nem pótolja — jellege és terjedelme miatt nem is pótolhatja — a sokunk által várt nyelvművelő kézikönyvet, mégis jelentősnek és hasznosnak ítéljük megjelentetését.

Valamennyi cikkből a nyelvi kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalások társadalmi felelősségének tudata árad: „Nyelvünk életének vizsgálói előtt nem kell hosszasan bizonyítgatnom, mennyire szüksége van nyelvünknek a gondozásra. Éppen napjainkban, amikor a művelődési forradalom nyomán társadalmunknak különféle rétegeiből mind nagyobb tömegek szólnak bele köznyelvünk alakításába. Okvetlenül eligazításra várnak ezek a tömegek; tudni akarják, mi az, ami egybevág köznyelvünkkel, mi az, ami idegen tőle, ami nem válik javára. Az eligazítás természetesen csak akkor lehet megbízható, ha nyelvünk életének, nyelvünk fejlődése törvényszerűségeinek ismeretén alapul.”

És egy másik megállapítás, amit a kötet szerkesztője így fogalmaz meg: „Nemcsak a nyelv változik, hanem tudománya is. Ezt a változást általában haladásnak mondhatjuk. E változásnak egy s más nyomát megelhetjük közös kötetünkben is. Itt-ott föl-

¹ Vö. Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos. 1961.; Nyelvművelő levelek. Szerk. Ferenczy Géza és Ruzsiczky Éva. 1964.; Grétsy László: Szaknyelvi kalauz. 1964.; Nagy J. Béla: Egy emberöltő nyelvünk védelmében. 1968.; Lőrincze Lajos: Nyelvőrészen. 1968.

villan egy-egy új szempont, amely hasznára válhat nyelv művelésünknek." És hogy ez valóban így van, elég, ha fellapozzuk a tartalomjegyzéket.

Ami pedig leginkább újszerűvé teszi az anyagot a bevezetőben felsorolt elődökhöz viszonyítva: a témák egy része nem tartozik bele a szűkebb értelemben vett nyelv-helyességi kérdések tárgyalása körébe, hanem részben a nyelvtudomány és más tudományágak (matematika, gépesítés) kapcsolatáról, illetve kölcsönhatásáról szól, részben pedig nyelvtörténeti vonatkozásokat ölel fel, sőt tájékoztatást kapunk a magyar nyelvnek határainkon túli életéről is.

A cikkek nagyobbik része már lapokban napvilágot látott, kisebbik része külön e kötet számára — mintegy kiegészítésként — készült.

Szólnunk kell valamit a „katonás” címről is. Már csak azért is, mert ezzel is ismereteinket gyarapítjuk: egyik szavunk új jelentésárnyalatának kialakulását követhetjük nyomon. Idézzük a szerkesztő magyarázatát: „Három-négy évtized óta szelídebb jelentése is keletkezett az *őrzéskor*²-nak, effajta: 'vizsgálódó, szemlélődő barangolás', mégpedig nemcsak a kultúra tájain, hanem egyéb területeken is. Az *őrzéskor* szónak ezt az átvitt jelentését még nem találjuk meg A magyar nyelv értelmező szótárában, pedig már megérdemelné a számbavételt. Hisz nem ritkán olvashatunk ilyen című újságcikket: »Piaci őrzéskor«.”

2. „... Az előterepen” címszó alá gyűjtött cikkek sorát a kötet szerkesztő nyitja meg, az általa „indulás előtt” tisztázandónak ítélt kérdésekre adott válaszával. „A mi őrzéskorunk a magyar nyelv tág mezején tájékozódik; sok helyen megállunk több kevesebb időre, hogy szemügyre vegyük a környéket. Ezekről az úti tapasztalatainkról számolunk be írásainkban.”

A fejezet további cikkei igen különböző kérdésekről szólnak. Ferenczy Géza arra a kérdésre keresi a választ, hogy „Mire való a nyelv művelés?”. Szerinte a közöny és a türelmetlenség nehezíti a munkát. Ezért a nyelv művelő tevékenység legfőbb célja nem lehet más — Kosztolányi szavaival élve — mint a szunnyadó nyelvi lelkiismeret fölkelése, és tegyük mindjárt hozzá, ébrentartása. Majd a cikkíró így folytatja kissé korhó szavait: „Van hát elég okunk rá, hogy anyanyelvünk kérdéseivel törődjünk, lankadatlanul. Aki pusztán ösztönében, nyelvérzékében bíz, vak, ingatag marad, csak a nyelv rendszerének, mozgatóerőinek mélyreható megismerésével, tudatosításával állhatunk, járhatunk bizton.” Ugyancsak tőle tudjuk meg „Nyelv művelésünk és közönsége” című cikkéből, hogy ma már valóban széles közönségre teget érdekel nyelvünk ügye. Nyelvünk egészségéről szólva Szépe György megállapítja, hogy „az egész tevékenység messze túlmegy a nyelvészkedésen, nyelvcsőszködésen; a társadalomnak és az azonos nyelvet beszélők nemzeti közösségének életében jelentős tényező.” De egyben felhívja a figyelmet arra is, hogy a nyelvi helyesség keresése nem mehet a nyelvi kifejezés őszinteségének rovására. Nyelvünk rétegeiről szólva Ferenczy Géza érvekkel alátámasztva hangsúlyozza, hogy a nyelv művelő munkában „mindig a közmagyar nyelvre figyelünk, annak hangzására, annak nyelvtani rendszerére, hozzá igazítjuk nyelvhelyességi olveinket, gyakorlatunkat.”

Böles mértéktartásra int Balogh Lajos a nyelvjárás és a köznyelvi kiejtés vonatkozásában. Tiszteljük, becüljük — írja —, az utókor számára is megőrizsük a rég, de egyszersmind arra töreksünk, hogy beszédben is egyre jobban eltűnjön a különbség falu és város között. Társadalomnyelvészeti (szociolingvisztikai) kérdést elemez Szépe György, amikor a mai helyes nyelvi eszmény kérdéséről szól. Kifejti többek között, hogy az anyanyelv birtoklása segíti a nyelv általános elméletének megértését, a gondo-

² Vö. A magyar nyelv értelmező szótára. 5: 496.

latok sajátos, kötött formájú átadását, az idegen nyelv elsajátítását. Társadalmi igénynek nevezi a nyelvi közlőképesség állandó fejlesztését. Elgondolkodtató megállapításokat tesz az iskolai és iskolán kívüli nyelvi nevelés szerepéről és jelentőségéről. Az újabb nyelvi irányzatok bemutatásával egyidejűleg Szépe György azt is kutatja, hogy ezeknek az irányzatoknak milyen új gondolatait lehetne fölhasználni, beleépíteni nyelvművelésünk elméletébe és gyakorlatába. Érdekes tájékoztatást kapunk ugyancsak tőle a matematikai nyelvészet lényegéről, szerepéről és az anyanyelvi műveltséggel való kapcsolatáról. Arra a kérdésre pedig, hogy milyen segítséget kaphat a nyelvművelés a gépesítéstől, így válaszol: „A számológép a nyelvészt ugyanúgy segíti, mint bármilyen nagy adatmennyiséggel dolgozó szakembert.” Konkrét területekre utalva említi a gépi szövegelemzést, a helyesírás ellenőrzését, a gépi nyelvi elemzést és az automatikus stíluselemzést, sőt a gépi tanácsadást is. Fontos szempontot vet fel a kommunikáció (közlikapcsolat) és a nyelvművelés viszonyával kapcsolatban, ugyanis csak társadalmi és nyelvi normák együttes figyelembevétele alapján dönthető el, mi a helyes közlés. Szépe György mutatja be egyik divatossá vált új szavunk jelentésskáláját is: „A *struktúra* olyan műszóvá vált, melyet ma már nem lehet egyetlen szóval visszaadni; a *szerkezet*, a *rendszer*, a *felépítés* és a *szervezet* szó egyaránt helyettesítheti, de csak helyenként.” Majd megmagyarázza, mi köze lehet a struktúra fogalmának anyanyelvünkhöz.

A gyermekek szavairól olvashatunk Vértés O. András cikkében. Két gondolatot emelnénk ki belőle: Számolni kell — írja — a potenciális szókészlettel, az aktív szókincsnek azzal a rétegével, amely azokat a szavakat tartalmazza, amelyeket a gyermek sohasem hallott ugyan, de megérti, mert alkotóelemeit ismeri. Kíváncsnak és hasznosnak tartaná a gyermeki szókészlet életkorok szerinti felmérését.

Gulya János őseink nyelvéről szólva a finnugor rokonság tudományosan megalapozott eredményeit adja közre dióhéjban. Nyelvünk évszázadokkal ezelőtti állapotát mutatja be, és a történeti fejlődést magyarázza Szende Aladár két nyelvemlékünknél: a Tihanyi Alapítólevélnek és a Halotti Beszédnek egy-egy mondatából kiindulva. Ugyancsak tőle tudunk meg sok érdekességet szavaink múltjáról.

Anyanyelvünk szerkezetével foglalkozik írásában Tompa József. A kérdés kibontását a hangállomány, a szókészlet és a nyelvtani rendszer területén végzi el. Ugyancsak ő emlékezik egy külön cikkben a magyar nyelvtudomány néhány kimagasló egyéniségére: Sajnovics Jánosra, az összehasonlító nyelvészet hazai megalapítójára, Révai Miklósról, a történeti nyelvtudomány egyik úttörőjére, továbbá Gyarmathi Sámuelre, Reguly Antalra, Budenz Józsefre, Simonyi Zsigmondra, Szarvas Gáborra és Balassa Józsefre.

Deme László a helyzet pontos ismeretében reális megállapításokat tesz a szomszédos államokban élő magyarság anyanyelvének állapotáról, és arra a következtetésre jut, hogy az idegen nyelvi környezetben fokozott felelősség hárul a tudatos anyanyelvi nevelésre.

Ezt a fejezetet a kötet szerkesztő két cikke zárja: egyikben arra int, „Ne ijesszük-riasszuk hát nyelvünk idegen ízelgetőit a nehézség mumusával!”, a másikban — a zárócikkben — „nyelvünk honi becsmérliő”-nek tudomására hozza; „akárhány idegen nyelven cseveghetünk, de ha anyanyelvünket nem tudjuk helyesen használni szóban és írásban, nem lehetünk művelt emberek.” Ez a kissé szigorú figyelmeztetés talán elég is ahhoz, hogy végiglapozzuk a könyv második fejezetét is ugyanolyan figyelemmel és érdeklődéssel, ahogy azt az első fejezet esetében tettük.

3. „... A rengetegben”, azaz a második, terjedelmesebb fejezetben hatvannyolc „terepártárgyat” jelképező cikket találunk. Valamennyiről természetesen nem tudunk külön-külön szólni. Megkísérlünk egy olyan csoportosítást, rendszerezést, amely a leg-

gazdaságosabbnak ígérkezik anélkül, hogy a fejezet arculatának hiteles bemutatása torzulást szenvedne.

Az olvasmányos formában megírt cikkek sorát O. Nagy Gábor három írása nyitja meg: az elsőben néhány újszülött szólásra hívja fel a figyelmet, a másodikban a rokon értelmű szavak szerepéről szólva a *barátság* szó szinonimáit sorolja fel, a harmadikban pedig a *boldog* alapjelentéséhez legközelebb álló szavakat adja közre. Egyes szavak napjainkban végbemenő jelentésváltozásáról és az értelemsűrítő összetételek hasznosnak ítélt keletkezéséről tudósít Kovalovszky Miklós. Néhány szavunk zavart okozó jelentésváltozásának kialakulását és terjedését helyteleníti Lőrincze Lajos, és — úgy hisszük — joggal marasztalja el az Értelmező Szótárt a *kies*³ szó 2., ritka jelzéssel ellátott jelentésárnyalatának közlése miatt. Majd friss és szellemes példákkal mutatja be, hogyan „romlik meg a levegő egy-egy szavunk, kifejezésünk körül”, és hogy az ilyen szó felhasználása komoly szövegben milyen bonyodalmat idézhet elő.

A következőkben olyan jellegű cikkek anyagát gyűjtjük csokorba, amelyeknek ezt az összefoglaló címet adhatjuk: Válaszok egy mondatban, avagy „mini” nyelvművelőkódex címszavakban. *Ólmos eső — ónos eső*: Használjuk bátran mind a két változatot (Ferenczy Géza). *Az összes használata*: Ügyeljünk két fő jelentésére! (Ferenczy Géza). *Pillangó* vagy *lepke*: Döntse el a nyájas olvasó! (Szilágyi Ferenc). Idegen szavak: Kerüljük az olyan idegen szavakat, amelyek magyarul könnyen, az értelem kára nélkül helyettesíthetők! (Fábián Pál). *Egy és másról* vagy *egyről és másról*: Helyesnek fogadhatjuk el a közkeletű rövidített alakot annak ellenére, hogy általában a szabály az, hogy minden tagon meg kell ismételni a toldalékot (Tompá József). — *Indoklással — indokolással*: Az ilyen egyenértékű változatok nem hibáztathatók. (Bár jelentéktelen hangulati, stílusbeli különbségek akadhatnak.) Azt használjuk, amelyiket kedvünk tartja. Ha azonban más jellegű különbség is van a kettő között, akkor válasszuk a köznyelvibbet (Grétsy László). *Időben — idejében*: A második alak jelentése — a kellő időben (Ferenczy Géza). Egyes szófajokról külön is kapunk megszívlelendő tanácsokat. Névelőhasználati vétésekről szól Grétsy László, a vonatkozó névmások helyes használatát néha álszabályok zavarják, állapítja meg Ferenczy Géza, ugyancsak ő tájékoztat bennünket az igekötők indokolatlan elhagyásáról, illetve fölösleges használatáról. Szóba kerülnek a hangok is. A különféle kötőhangzók szerepéről, változásáról kapunk tájékoztatást Tompa Józseftől: Mi mindenre jó egyetlen hang? című írásában. Éder Zoltán pedig arra hívja fel figyelmünket, hogyan tudnak hangulatot kelteni a versekben nyelvünk legkisebb egységei: a hangok. Az egyetlen helyesírási kérdéssel foglalkozó cikk az 1954 óta használatos *elsődleges* írásalak történeti⁴ kialakulásával foglalkozik. A cikkíró Ferenczy Géza megállapítja, ez az alak az igazán élő, mégis hiányolja, hogy az Értelmező Szótár legalább 'ritka, régies' minősítéssel nem tartja számon az *elsőleges* alakot. Arra a kérdésre, mik ma nálunk az utónévas⁵ szempontjai, Grétsy László a következő választ adja: 1. családon belüli névöröklés, 2. magyar nemzeti nevek keresése, 3. különleges, ritka nevek keresése, 4. a családnévhez való igazodás, 5. igazodás vallásokhoz és naptárakhoz, 6. beszélő, emlékeztető nevek választása, 7. névasd példaképek, ismert, népszerű személyek neve alapján, 8. irodalmi, művészeti alkotásokból megismert név választása. Hozzájuk, mintegy kiegészítésül kilencedik pontként a következő megállapítást olvashatjuk:

³ Vö. A magyar nyelv értelmező szótára. 4: 52; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 2: 484.

⁴ Vö. A magyar helyesírás szabályai. 1954. 124; Helyesírási tanácsadó szótár. 1961. 173.

⁵ Vö. Ladó János: Magyar utónévkönyv. 1971. 10. és 12.

„Annál szerencsésebb a névválasztás, minél jobban egyesíti az általános meg a sajátos szempontokat, s minél nagyobb, minél tartósabb örömet szerez a név viselőjének.”

Az ifjúság nyelvének néhány jellemző vonását elemezve Kovalovszky Miklós arra a tárgyilagos megállapításra jut, hogy „Az ifjúság ösztönösen felbuzgó, kiapadhatatlan nyelvtերemtő ereje az értelem és az ízlés szabályozta csatornákon át frissítheti és gazdagíthatja az egyetemes magyar nyelvhasználatot.” Ezt a szemléletet mindannyian magunkévá tehetjük. A hivatali nyelvről, annak újabb fejleményeiről mondja el véleményét Szűts László. Fogadjuk meg tömören összefoglalt tanácsát: Ne dobálódzunk ízetlen frázisokkal, üres szólamokkal, ne használjunk homályos, szószaporító kifejezéseket. Kerüljük a hivatalos nyelv elkoptatott divatos szavait és idegenszerűségeit. Ferenczy Géza ugyanezt a témát még a tekintély oldaláról is vizsgálja, és a következő tanulságot fűzi fejtegetéséhez: „csak az értelmes, helyes magyarságú, világos, szabatos közléssel lehet igazán tekintélyt szerezni.” Kiegészítésül külön cikkben szól a nyelvi forma és az udvariasság kapcsolatáról. Tanulságos olvasmány Kovalovszky Miklós sajtónyelvi tallózása, valamint Ferenczy Géza cikke a hirdetések helytelenségeiről. Szólnunk kellett volna még a mozaikszókról, arról, hogy milyen gondot jelentenek a nyelvművelés számára (Ladó János: A MÁV-tól a MAHART-ig); az állandó határozókról, a pontosabb kifejezésnek megbecsülést érdemlő finom eszközeiről (Ruzsiczky Éva: Amikor az állandó határozók nem állandók); a stílusról, amelynek oly nagy szerepe van nemcsak az irodalmi nyelvben, hanem a köznyelvben is (Ferenczy Géza: A szenzációhajhász stílus). De, bár az idő végtelen, az ismertetés nagyon is véges. Ezért fogadjuk el követendő példaként a ma is helytálló Babits-vallomást a stílusról, amelyet kötetzáró cikkében Éder Zoltán idéz emlékezetünkbe: „Stíluson a nyelv tudatos kezelését, a mondatok belső logikáját, a szók választásának és használatának gondosságát értem.”

4. Kikémelve az „előterepet”, és bejárva a „rengeteget” megállapíthatjuk, hogy az „anyanyelvi őrjárat”, a ’szemlélődő barangolás’ eredményes volt. A kötet méltán kér helyet magának a bevezetőben már említett hasonló jellegű elődök között. Azt a szenvedélyes szeretet érezzük minden mondatában, amely képessé tette a kötet szerkesztőt, hogy egész életét az anyanyelv ápolásának szentelje. Ez az a szemlélet, amely ha uralkodóvá válna a köztudatban, az elkövetkezendő esztendőket a magyar nyelv éveinek lehetne nevezni. De ne essünk túlzásba! Annyi azonban kétségtelen tény, hogy a legtöbb nyelvművelő cikk mondanivalójának meggyőző volta oly mértékben sugallja a nyelv használatában a helyesnek, a szépnek, a magyarosnak, a stílusosnak az elfogadását, illetve elfogadtatását a helytelennel, a nem széppel, a nem magyarossal, a stílustalannal szemben, hogy szemléletformáló erőt képvisel. Ami pedig a tájékoztató jellegű és más területekre kitekintő írásokat illeti, valamennyi továbbgondolásra készítet, újabb összefüggések keresésére, észrevételére ösztönöz. Minden feltétel megvan tehát ahhoz, hogy gyümölcsöző kapcsolat alakuljon ki író és olvasó, közlő és befogadó között.

Graf Rezső

Király István: Ady Endre. (Magvető Kiadó, 1970. I–II.)

1. Az Ady-irodalom egyszerre gazdag és szegény. Gazdag személyes emlékezőésekben, irodalomtörténeti részletkutatásokban, egyes esztétikai kérdések vizsgálatában. Szegény viszont az egész életmű egyetemes igényű értelmezésében, összefoglaló feldolgozásában. Koncepciótletben ugyan nem volt hiány az egész életmű értelmezését illetően sem. De az ajánlattevők javaslataikat többnyire esszéikben körvonalalták; esszéikben, amelyek kiválóan alkalmasak gondolatok, tételek fölvetésére, s fölülte alkalmatlanok gondolatok, tételek kifejtésére, s még alkalmatlanabbak e tételek és gondolatok valóság-

hitelének bizonyítására. Az igazi esszé ugyan a filológiai, az irodalomtörténeti kutatásokon túl kezdődik; az Adyról szóló esszék azonban jórészt még e kutatásokon innét helyezkednek el. Kifejtetlen eszmevillanások, bizonyítástalan állítások, érvelés nélküli vélekedések füzérét foglalták magukba; s nem tüzetes vizsgálódások végsőkéig tömörített, közérthetővé tisztult végeredményét hoesátották világos szép rendben az olvasó elé. És nem is csak a rövid tanulmányokban, az esszékben, állt így a helyzet, hanem rendszeren a terjedelmesebb dolgozatok is így jártak el: sem a kötelező tudományos rendszerességet és logikát, sem a közben fölhalmozódott hatalmas irodalomtörténeti anyagot nem vették tekintetbe. Ideje volt, hogy irodalmunk egyik alapműve hivatott értelmezőre találjon.

Király István könyve a mai magyar életmű-értelmezések egyik legjobbika. Tisztázott szemlélet, világos célkitűzés, határozott módszer, következetes kivitel jellemzi. Azt a gazdag gondolatanyagot, amely szerzőjének átélő erejéből, gyors társító készségéből, friss tájékozottságából, sokrétű műveltségéből született, e tulajdonságok fogják jól rendezett, egységes és arányos szervezetté össze. Király éppoly bátran ereszkedik egyes kérdések távoli részleteibe, mint amilyen bátran vet ki tárgyalásának menetéből oly elemeket, melyeket a hagyományos értelmezések kötelezően meg szoktak tárgyalni. Szerteágazó részleteiben ritkán veszti el célkitűzése verérfonalát, kivető átíveléseinél alig egy-két helyen szakítja meg műve belső folytonosságát. Mindig az egészre tekint: az életmű teljességének lényegére s a maga célkitűzése egészének lényegére. Ezért teheti, hogy a tárgyalást az érett, a kész költővel kezdi, s csak akkor tekint vissza a részletekben a korábbi, az 1905 előtti szakaszokra, ha azok az egész megértéséhez szükségesek. S ezért van az, hogy bár folytatását ígéri 1912-vel záruló művének, teljes Ady-kép bontakozik ki munkájából már most is.

2. Jelentős életművek értelmezése sohasem zárulhat le; de nem jelentésüket változtatják a korok változásával, mint ahogy ezt a közkeletű frázis hirdeti; hanem minden kornak más-más arcukat mutatják meg, minden kor más-más oldalról szemléli őket. A valódi történést, kivált a marxistát, épp az különbözteti meg, hogy egyszerre tárja föl azt is, keletkezése korában mit jelentett a mű, s azt is, az értelmező esztendeiben mit jelent. E kettős igény együttes érvényesítése, e kettős törekvés kölesönhatása mind az esztétizáló relativizmustól, mind a historizáló esztétikátlanságtól megőrzi az értekezőt. Király könyve mindkét igénynek eleget tesz, mindkét kérdésre határozott választ ad. Szükségszerűen épít így Adyt értelmező jelentős elődeire, kivált Földessy, Révai és Lukács műveire; de szükségszerűen lép is egyben túl rajtuk: abból a szemszögből nézi Ady költészetét, miben segíti a ma emberét, milyen értéket képvisel ez a költészet évtizedeink számára. Ezáltal azonban a történeti képet is átalakítja: azokat a mozzanatokat állítja hőse korszakából előtérbe, amelyek a mi korunk szemszögéből történeti jelentőségűeknek bizonyultak, amelyek a történelem s ezen belül a tudatalakítás alaptényezői lettek és maradtak napjainkig.

Király szemléletét mindenekelőtt az jellemzi, hogy az emberi értéket kibontakoztató társadalomtörténet egyetemes folyamataiban gondolkodik, hozzájuk viszonyít. Tudja, hogy e történeti folyamatokon belül a művészet, az irodalom önelvűséggel rendelkezik, de társadalmi szempontú irodalomszemléletének megfelelően ítélete végső soron mindig a szociális emberi haladás szolgálatával mér. Szem előtt tartja azonban azt, amit nálunk tán Arany fogalmazott meg legegyszerűbben s leghatározottabban: az író, mint író csak esztétikai értékű megnyilvánulásokon át szolgálhatja a haladást. Könyvének tetemes terjedelmét éppen az az erőfeszítés magyarázza, hogy az Ady-művekben megtestesülő társadalmi szolgálatnak, esztétikai értéknek mibenlétét úgy kívánja megmutatni, hogy egyben a társadalmi nézőpontú esztétikai szemlélet elsőbbségét is bizonyítsa.

Vagyis az irodalomtörténeti mellett irodalomelméleti feladatot is vállal, mint a jelentős művek rendszerint.

3. Az esztétikai érték fölmutatásának fő eszköze könyvében az elemzés. Elemző eljárásai gazdagok, sokrétűek. Verstan és vallástörténet, lélektan és művelődéstörténet, mitológia és fonetika, jeltudomány és művészettörténet s megannyi társuk: mind helyet talál elemzéseiben. Nyelvészeti folyóiratról lévén szó, vegyük kissé részletesebben szemügyre elemző eljárásának nyelvi elemét; annál is inkább, mert egyik fő erőssége ez könyvének.

Ady verseiről viszonylag sok nyelvi elemzéssel rendelkezünk. Csalogató tárgy volt ez mindenkor; ez a nyelvi gazdagság, főleg pedig ez a szokásostól oly gyakran eltérő szó-, mondat- és metaforahasználat könnyű és gyors sikert ígért. S valóban. Egy-egy Ady-vers nyelvhasználatának, egy-egy Ady-vers néhány képi jellegzetességének külső leírása nem tartozik a nehezebb feladatok közé. S még a leírás utáni első lépést, a szöveg nyelvlélektani, jelképtani magyarázatát is könnyűszerrel el lehet végezni. V a l a m i f é l e magyarázatát. Az Ady-elemzéseket, sajnos, többnyire az jellemezte, hogy esetleges, alkalmi magyarázatokat adtak: a szembesítés az egész életművel, a vonatkoztatás a teljes életmű egyetemes jelentésére rendszeren elmaradt. Király elemzéseinek épp ez a kettős mozzanat adja igazi jelentőségét: a folytonos vonatkoztatás és az állandó szembesítés.

Elemezni egy lírai életmű egyes verseit egymás után sorra csak egy bizonyos eljárási szabvány, egy bizonyos mechanizmus segítségével lehet. Ez azonban fölötte nagy veszélyeket is rejt magában: a kialakított szabvány igazolása például fölébe nőhet a magyarázatnak: ahelyett, hogy azt kapnánk, mit jelent egy vers, s miként jelenti azt, csupán egy elemzési módszertant kapunk. A cél helyett az eszközt. De kísért az a veszély is, hogy az elemzési mechanizmus egybemossa az egyes műveket, megfosztja őket egy-szerűségüktől, egyediségüktől, így megfosztja őket műalkotásjellegüktől is. Lélektani, művelődéstörténeti, szociológiai, életrajzi vagy egyéb bizonyító ábrává válnak.

Király az ilyen veszélyeket a vonatkoztatás és a szembesítés imént hangsúlyozott kettős mozzanatával kerüli el. Eljárása legtöbbször az, hogy indításként fölvezet a költemény ama föltételezett értelmét, jelentését, amelyet versértő készsége, emberi tapasztalata, lelki fölkészültsége alakított benne ki a költemény olvasói befogadása folyamán. Majd rétegeire bontja a verset: hangtántól a mondatépítésig, szókinccstől a jelenetkészletig, retorikai eszközöktől a metrikáig, képanyagtól a szimbólumvilágig mindenre kiterjed számbavevő figyelme. De nem ír le mindent. Hierarchizálja, értékrendbe állítja a rétegeket, a nyelvi-stilisztikai összetevőket. Majd egy kulcsszó, majd egy vezérmetafora, majd egy retorikai alakzat, majd egy ritmikai megoldás, majd egy nyelvtani sajátosság, majd egy szóképi jellegzetesség (stb.) kerül előtérbe. A vonatkoztatás és szembesítés szerepe éppen ebben nyeri el jelentőségét. Azokat az elemeket emeli ki a leírt rétegekből, a folsorakoztatott eszközökből, amelyek az illető versben is domináns, vezető-rendező szerepet töltenek be, s amelyek az illető verset az egész életmű vezető-rendező eszközeihez is kapcsolják. Azokhoz, amelyek az egész életmű föltételezett jelentését is domináns módon hordozzák. Kettős funkcionalitás érvényesül tehát minden elemzésében, egyik az illető versre néz, a másik a teljes életmű lényegére. S a kettő egymástól elválaszthatatlan. Így minden elemzése egyedi eljárás alapján megy végbe, de mindenik része egy az egész életmű megragadására, értelmezésére kialakított eljárásnak is. Hathatósan fokozza ez Király könyvének, elemzéseinek összetartozását, koherenciáját, azt a koherenciát, amelyet elsősorban az biztosít és az tesz különösen érzékelhetővé, hogy olyan poétikai fogalmak köré építi elemzéseit, amelyeket a marxista filozófia történetiszemléletére, társadalomszemléletére, etikájára, lélektanára alapoz.

S amelyeket — mintegy magából a vizsgált anyagból — Ady életművéből és korából bont ki.

4. Király könyve példamutató könyv. Nem utolsósorban azért is, mert szerzője Horváth János óta egyike az elsőeknek, aki pontos és korszerű nyelvi, stilisztikai-poétikai fogalomkincsel dolgozik igen nagy következetességgel. Olyan fogalomkincsel, amelyet egy határozott esztétikai szemléletbe, egy világosan végiggondolt életmű-értelmezésbe épített be. Ellenvetést, fönttartást, kérdőjelet, mint minden határozott felfogást képviselő, gondolatban gazdag munka, természetesen Királyé is bőven vált ki. Csupán az elemzésekre szorítkozva, érdemes például megfontolni, szükséges-e a fogantató élethelyzet hangulati elemeinek ily terjedelmű és állandóságú fölidézése. Találó, szép hevülettel megírt mondatok, részletek ezek mindig, de bonyolítják a szöveget, megtörik logikai vonalát, s növelik a könyv amúgy is nagyra nőtt terjedelmét. Szóvá lehetne tenni talán azt is, hogy bár Király általában kellő áttételekkel szembesít nyelvi formát és világ-szemléleti elemet, néha mégis közvetlenül s nem a teljes művön át teremt esztétikai jelentéskapcsolatot. Ami viszont összefüggésben lehet azzal, hogy Király kevésbé használ ki egy nagyon is bőven gyümölcsöztethető lehetőséget: a versbeli beszédhelyzet és a versdikció összefüggésének vizsgálatát. Ez azonban nem annyira az ő módszerére, mint inkább egész poétikai gondolkodásunkra jellemző: nem tudatosítottuk eléggé részint azt, hogy a vers mindig beszéd, és sohasem nyelv, részint pedig azt, hogy a versbeszéd és a köznapi beszéd összevetésének, egyezéseinek és különbözőségeinek számbavétele az egyik leghatalmasabb eszköz egy korszerű, valóban funkcionális poétika kialakítására, amelynek érdekében Király ebben a könyvében máris oly sokat tett.

Ezek s a hozzájuk hasonló észrevételek azonban a bőség felidézte kívánságok: aki ennyire értője ennek a költészetnek, ennek a nyelvnek, attól lehetőleg mindkettőnek minden kérdéséről szeretnénk hallani. Király könyve mindenesetre nemcsak az irodalom-történésznek, hanem a költői nyelv kutatójának is nyereség és ajándék.

Németh G. Béla

A Nyelvőr postája

Buda Pestre — Nagy Váradra — Sáros Patakra. Puruczki Béla korábbi érdekes cikkére, amelyben a *Budapest* helynév történetére vonatkozó adatokat foglalta össze (Nyr. 91: 60–5), nemrégiben Kunszery Gyula tért vissza (Nyr. 95: 493). Szerinte Puruczki „a *Budapest* szó első tudatos használatának évét 1832-ben jelöli meg”, s ehhez a maga részéről egy újabb adatot közöl, amellyel „a két város összetartozásának és majdan való egyesítésének tudatosítása kerek két évtizeddel korábbra datálható”.

Kunszery „korábbi” datálása számomra nem meggyőző. Egyfelől Puruczki cikkéből nem sikerül kiolvasnom azt, hogy ő fővárosunk mai nevének első tudatos használatát 1832-re tenné. Másfelől viszont 1832 előttől is több adatot sorol föl. Ezek közül — Szerémi György adatait nem számíthatva ide — az első a XVIII. század utolsó harmadából, 1784-ből való, ami csaknem három évtizeddel megelőzi Kunszeryét.

Igaz, Puruczki közlése némi kiegészítésre-kiigazításra szorul. Ezt írja ugyanis: „A Magyar Hirmondó című újság 1784-i évfolyamának »Uj esztendőre való« kezdetű felhívásában írja a szerkesztő, Szatsvay Sándor: »Küldök a Főebb oskoláknak is Buda Pestre, Egerbe, Zágrábba . . .« (MNY. 17: 225).” E közlésben — amely a Magyar Nyelvből való, és T.V.-től, tehát Tolnai Vilmostól származik — két dolgot érdemes helyesbíteni. Az egyik maga az idézet, amely teljesebb és pontosabb alakjában így szól: „Küldök a’ Főebb Oskoláknak is: Buda Pestre, Egerbe, Zágrábba, Nagy Váradra, Kolosvárrá, Enyedre, Debretzenbe, Sáros Patakra . . .” (Magyar Hirmondó. 1784. 14. 1.). Ebből ugyanis nyomban kiviláglik, hogy a cikk szerzője — *Nagy Várad*-hoz és *Sáros Patak*-hoz hasonlóan — *Buda Pest*-et is összetett szónak (helynévnek) tekinti, csak a helyesírásban — de legalábbis a helynevek írásában — a különírás alapján áll. Egyben megerősíti azt a nézetünket is, amit egyébként a városnevekben a helyhatározói ragok használata amúgy is tanúsít, hogy nem hibáról, nem véletlenről, hanem tudatos írásról van szó.

Helyesbíteni kell másfelől a cikkíró személyére való utalást is, mert az nem Szatsvay Sándor volt, hanem Révai Miklós. Kiderül ez magából a cikkből — amely egyébként újságírói működésének beköszöntője, programadó cikke volt —, de régóta számon tartja a szakirodalom is. Tudta már Bánóczy József (vö.: Révai Miklós élete és munkái. Bp. 1879. 96–116; a szóban forgó mondatot idézi is — bár hibásan — a 107. lapon); tárgyalta Csaplár Benedek (vö.: Révai Miklós élete. II. köt. Bp., 1883. 105–31., ő is idézi — helyesen — a mondatot a 117. lapon); legutóbb pedig Kókay György foglalkozott részletesen Révai újságírói munkásságával (vö.: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei [1780–1795], Bp. 1970. 178–214), s ő is idézi a mondatot, de sajátosan átalakítva, így: „Küldött ezen kívül Révai újságot a »Főebb Oskoláknak« is: »Budára [!], Pestre, Egerbe, Zágrábba, Nagy Váradra, Kolosvárra [!], Enyedre, Debretzenbe, Sáros Patakra.«” (i. m. 187.).

A *Budapest* szó első tudatos használatára tehát az eddig rendelkezésre álló adatok közül, véleményem szerint, az 1784-ből valót kell tekinteni. A tudatosságért Révai Miklós személye szavatol.

Végül — az eset kapcsán, de a helynév első előfordulásán már túlmenően — szabadjon két tanulságot is levonni. Az egyik: tudományos cikkekben — különösen ha perdöntő adalékról van szó — ne érjük be a másodkézből eredő közlésekkel, hanem menjünk vissza magához a forráshoz is. A másik: tudományos művekben a régi források idézeteit adjuk betűhíven, s ne „javítsunk” önkényesen a hibás — vagy hibásnak vélt! — szövegben.

Éder Zoltán

Budapest. Amikor megírtam A *Budapest* helynév története című szerény közleményemet (Nyr. 91: 60—4), igazán nem gondolhattam, hogy messzehullámzó visszhangja támad. A hatodik hozzászólás után tennék egy-két rövid megjegyzést.

Elsőként Ruffy Péter méltatta (Magyar Nemzet 1967. ápr. 23.), majd az Élet és Tudomány kalendáriuma (1968. 76) közölt belőle kivonatot. É. Kiss Sándor (Nyr. 91: 491—2) olyan adalékkal egészítette ki a cikket, ami nálam nem szerepelt. Bizonyára a véletlen műve, hogy ugyanezt az adatot az eredeti forrás, vagyis a krakkói egyetem anyakönyve alapján részletesebben megírta Drenyovszky János (Budapest a krakkói egyetem anyakönyvében 1499-ben. Bp., 1967. okt. 15.) is.

Legutóbb Kunszery Gyula vetett fel egy látszólag új adatot (Nyr. 95: 493). Teljes mértékben egyetértek Éder Zoltánnak fentebbi hozzászólásával, azaz én nem mondtam, hogy a *Budapest* név első tudatos használata 1832-ből való. A Magyar Hirmondó-beli idézetem kívül korábbi Batsányi János verse 1791-ből, Titel Pál könyve 1830-ból és magának Széchenyi Istvánnak egy általam idézett levele 1828-ból.

Jankowich Miklós 1812-ben kiadott kötete, amelyet Kunszery Gyula idézett, nem ad újat, ráadásul nem is írja egybe a két város nevét, hanem vesszőt tesz közéjük, mint közeli fogalmak kerülnek egymás mellé, ugyanúgy, ahogyan a „BETŰ, ÍRÁS” is egy címszó nála. Tény, hogy ő együvé tartozónak tekintette Budát és Pestet, de ebben is megelőzték. Robert Townson angol geológus 1793-ban járt hazánkban, *Travels in Hungary* című könyve 1797-ben jelent meg Londonban. Ebben olvasható: „Mi, ha a fővárosunkról beszélünk, a három várost egynek tekintjük, tehát Buda és Pest városokat is egynek tekinthetjük, hiszen csak a Duna választja el őket, a folyamon pedig derék hajóhid vizs át” (Források Budapest múltjából I. 1971. 38). Ez a megjegyzés pedig Jankowich előtt 15, illetve 19 évvel korábban keletkezett. Természetesen az sem közömbös, hogy ez esetben az egyesítésről és nem a *Budapest* formájú városnévről van szó. Jankowich Miklós javaslatot sem tesz a két város egységes elnevezésére.

Kunszery Gyula közleménye alapján azt lehetné az olvasó, hogy a *Pest* helynevet Jankowich azonosította a 'kemence' jelentésű, szláv eredetű közszóval. Ezt a feltevést maga Jankowich cáfolja meg, hiszen tudja, hogy Oláh Miklós már így értelmezte (Magyar szo-nemzés ötven példákban. 1812. 71), sőt őt megelőzve Sylvester János az 1539-ben kiadott *Gramatica Hungarolatina*-ban utalt rá. Az utóbbiról ezt írta Jankowich: „Sylvester János Gramaticájában egyedül azt mondja, hogy Pest, Ofen, Kementzét jelent . . .” (Uo. 73—4).

Ennek ellenére W. Jankowich Miklós fejtegetéseinek s így Kunszery Gyula hozzászólásának tulajdoníthatunk tudománytörténeti jelentőséget, de csak azt. A *Budapest* formájú összetétel kialakulásában nem szerzett érdemeket. Mellesleg ő maga sem tartotta sokra azt, amit csinált, hiszen az ajánlás utáni első mondata így hangzik: „Nem annyira Tudománynak, mint tudós mulatságnak állíthatjuk a Nyelv-Származást, és Szó-Nemzést, (Philologia, et Etymologia)”. Hol találhatik az az etimológus, aki ezt aláírja?

Puruczki Béla

A földrajzi köznevek és a földrajzi nevek. Földrajzi köznévek az a főnév tekintendő, amely földrajzi fogalmat fejez ki, és a földfelszín kisebb-nagyobb darabját, természetes vagy mesterséges részletét jelöli (*aszó, bányagorc, bérc, berek, domb, fertő, halastó, horhos, út* stb.). A földrajzi köznevek felhasználásával szakszerű leírást lehet adni valamely terepről akkor is, ha valaki most jár ott először, s nem tanulmányozta előzetesen a térképet sem. Így például az, aki nem ismeri a Visegrádi-hegységet, de tisztában van a magyar földrajzi köznevekkel, efféleképpen foglalhatja szóba az Eötvös Loránd turistaház mögötti kilátóhelyen szeme elé táruló látványt:

„Egy fennsíkká szélesedett hegygerincnek az északi sziklaperemén állók. Tőlem északra mintegy 5 km-re egy nagy folyó patkószerű kanyarral kerül meg egy kúp alakú hegyet. A folyó innenső partján egy falu szélső házai látszanak. A falu felé egy völgy húzódik. A völgytől nyugatra alacsonyabb, keletre pedig magasabb hegyek csoportja emelkedik. Az alacsonyabb vonulat egyik nyergében egy tanyaszerű épületes csoport van. Az épületes csoport és álláspontom közötti mély völgykatlant két kisebb hegy tagolja. Stb.”

Ennek a tereptájékoztatásnak egy szépséghibája van: az, hogy nem egyedileg határoz meg, s ezért nem teszi lehetővé a biztos azonosítást. Semmi biztosítékunk sincs ugyanis arra nézve, hogy az elhangzott tereptájékoztatás csupán a Visegrádi-hegységnek egy adott pontján érvényes, és sehol másutt. Végeredményben a Föld más pontján is váltokozhatik hegy, völgy, folyó stb. olyan elrendezésben, mint hallottuk. Tökéletesen konkrétta és félreérthetetlené akkor lesz a leírás, ha a földrajzi objektumokat saját nevükön nevezzük. Az előbbi tereptájékoztatás részletei például a következőképpen válhatnak egyedileg meghatározottá:

„A Dobogó-kő kilátóján állók. Tőlem északra mintegy 5 km-re a Duna patkószerű kanyarral kerül meg a Szent Mihály-hegyet. A Duna innenső partján Dömös szélső házai látszanak. Dömös felé húzódik a Szókeforrás-völgy. A Szókeforrás-völgytől nyugatra a Prépost-hegy, keletre pedig a Keserűs-hegy vonulata emelkedik. A Prépost-hegy vonulatának egyik nyergében van Körtvélyes-pusztá. A Körtvélyes-pusztá és Dobogó-kő közötti mély völgykatlant az Árpádvár és a Rám-hegy tagolja. Stb.”

A két szövegváltozat összevetéséből kitűnik, milyen különbség, de ugyanakkor milyen szoros kapcsolat is van a földrajzi köznevek és a tulajdonnevek közé számító földrajzi nevek, azaz a földrajzi terminológia és a földrajzi nomenklátúra között. Az egyedi meghatározásra, azonosításra szolgáló földrajzi nevek gyakran tartalmazznak egy vagy több földrajzi köznevet (pl. Prépost-hegy, Szókeforrás-völgy), sőt valamely földrajzi köznév egymagában is átváltozhat földrajzi névvé. A Herendnél eredő és Ósinnél a Sárvízbe ömlő *Séd* például 'patak, csermely' jelentésű földrajzi köznévből alakult. Természetesen nem minden földrajzi név vagy névelem származik földrajzi köznévből. A Prépost-hegy-ben szereplő *prépost* vagy a Szókeforrás-völgy-ben szereplő *szóke* például nem földrajzi köznév, hanem egyházi méltóságnév, illetőleg színnév.

Arra is van eset, hogy valamely földrajzi névből földrajzi köznév válik. *Vö. Karszt* → *karszt*.

Kiss Lajos

Herkules a népnyelvben. Héraklész, az óriási erejű hős a görög mondavilágból ismeretes. A rómaiakhoz az etruszkok által jutott el tisztelete. Héraklész Rómában *Herkules*-nek hívták, nálunk is a hős nevének e latinos alakja terjedt el és vált közhasználatúvá mind a mai napig. Alakja a mitológiában az apoteózis, a földi szenvedéseket vállaló hőst jutalmazó „istenülés” mintája, a halál felett győzedelmeskedő emberi kiválóság. (Vö.: Trencsényi-Waldapfel Imre: Mitológia. Bp., 1960. 194, 273.) Tulajdonosságai közül nagy testi ereje vált legendássá, ő maga pedig az erős ember szimbólumává. (Vö.: Dug: Péld. 1: 217; Szendrey: MNY. 32: 252; J. Soltész: MNY. 67: 189.) A testi erő általában fejlett testalkattal párosul, ezért beszélünk a *herkulesi erő* mellett *herkulesi alak-ról*, *herkulesi izmok-ról*, *herkulesi termet-ről*, átvitt értelemben *herkulesi munká-ról* is (l. ÉrtSz. *herkulesi* a.). Kinizsi Pált is így jellemezte a krónikaíró: „Szép Hercules termetű ember vala” (Helt: Krón. 137).

Nyelvjárásainkban — a tájszótárak tanúsága szerint — „nem ismerik” Herkulest. Egyedül a SzegSz.-ban találtam rá adatot: „Valóságos *Herkules* a koma fia”. Ezért

hallottam nagy csodálkozással a Győr-Sopron megyei Rábacsanakon 1971 tavaszán a mérges természetű, indulatos emberről: *hérkülös éggy embër*. Az említett kifejezést a legnagyobb természetességgel használják, de csak ebben a jelentésben. A testi erő kifejezésére a másutt is szokásos szóláshasonlatokkal élnek: *erős, mint a bika; erős, mint a vas; stb.*

Posgay Ildikó

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Eltársnak vagy elvtársnőnek szólítsuk-e a nőket? Rezsnyák Győzőné kérdezi, lehet-e *elvtárs*-nak szólítani a nőket? Vagy az *elvtársnő* a helyes?

Nem könnyű röviden felelni erre a kérdésre, mert sok csínja-bínja van a dolognak.

Kezdjük talán azzal, hogy a magyarban nincsen nyelvtani nem, s az ilyenféle foglalkozásnevek: *dolgozó, tanuló, igazgató, elnök* stb. — jelölhetnek férfit is, nőt is. Az *elvtárs, kartárs* összetételhez közel áll utótagjával a *házastárs, élet* szó. A férfi és a nő egyformán *házastársá*-ról, *élettársá*-ról beszél. Eszerint helyesebb volna a Kovács Jánosné *elvtárs, kartárs*-féle kifejezés, mint a Kovács Jánosné *elvtársnő, kartársnő*-féle. Idegen nyelvi hatásra azonban már igen elterjedt a Kovács Jánosné *elvtársnő, kartársnő*-fajta megnevezés, megszólítás is, annyira, hogy már nemigen merjük helyteleníteni. Az bizonyos, hogy a másik magyarosabb. Helyesebb, ha gyűlésen, értekezleten is ilyen megszólítást használ a szónok: *Kedves elvtársak! Kedves kartársak!*; ebben a nők is benne vannak, sőt úgy is mondhatjuk, hogy nyelvünk ilyen szempontból kezdettől fogva egyenrangúsította a nőket: a társ társ, akár nő, akár férfi.

Ha szükséges, természetesen valakinek a nő voltát is megnevezhetjük. „Egy *elvtársnő* kereste az igazgató elvtársát”: ez a mondat helyes is, célszerű is, ha a beszélő egyértelműen ki akarja fejezni, hogy nő volt a látogató.

F. G.

Bélpoklos. Mádi Ella monori levélírónk úgy tapasztalta, helytelenül használják ezt a szót. A magyar nép a sokat evő emberre azt mondja: *bélpoklos*. Van-e összefüggés a szörnyű betegség és e megnevezés között?

A *bélpoklos* eredetileg csak a leprában szenvedő beteget jelentette. Mégpedig ennek a betegségnek valószínűleg abban a fajtájában szenvedőt, amely a belső szerveket, különösen a tüdőt és a beleket lepi el, például bélhurutot, vérhasszerű tüneteket okozva. Magyarországon is pusztított jó ideig. A betegség hazánkából való eltűnése folytán a *bélpoklos* szó értelmetlenné vált, illetőleg a *bél* és a vele kapcsolatos nagyétkűség — ezt pedig általában rossznak, szinte betegségnek tartják — képzeete került benne előtérbe. Elősegítette ezt a jelentésváltozást nagymértékben az, hogy a *pokol* szó maga is régtől fogva használatos súlyos, csúnya betegségek megjelölésében pl.: *pokolszél* (guta), *pokolkelet* (kelés, gennyes) vagy *pokolvar, pokolszökés* (carbunculus); régen minden rosszra mondták: *pokol hír, pokol példa; Nincs poklabb a hazug embernél; poklul járának*. A *poklos* egyedül is jelentette és jelenti a leprást.

A mai nyelvjáráásokban még így is nevezik a nagyétút: *pokolbélú, pokolbél; Ez olyan pokolbél* (Debrecen). Aki sokat eszik, annak *pokol a béle*.

R. L. G.

A rámutató szó hiánya. Bérczes István ref. segédlelkész azt kérdi, nem hiányzik-e a rámutató szó a következő alárendelő összetett mondatok főmondatában: „Mezőgazdaságunk fő célkitűzése, hogy minél jobb minőségű és több terménnyel lássa el a lakosságot”; „[A párizsi tárgyalások eddig nem jártak eredménnyel.] Ennek oka, hogy az Egyesült Államok nem hajlandó . . .”. A levélíró mind a két alkalommal odatenné a főmondat végére az az mutató névmást.

Igaza van Önnek; mindkét mondatban helyesebb kitennünk a rámutató szót (utalószót), mert határozottabbá, világosabbá tesszük vele a fő- és a mellékmondat viszonyát. A mutató névmás betoldásával s egyéb apró módosításokkal jobbá válik a két mondat: „Mezőgazdaságunk fő célja az, hogy minél jobb minőségű és minél több terménnyel lássuk el a lakosságot”; „Ennek oka az, hogy az Egyesült Államok nem hajlandó...”. Megijesztette és zavarba ejtette Önt, hogy levelében Ön is elkövette a szóvá tett „hibát” (mint mi is; ebben a mondatban mi sem tettük ki a *hogy* kötőszó elé az *az* mutató névmást). Erről a mondatról van szó: „Érdekes, hogy ha a mellékmondatban nem az alany, hanem például a tárgy van kibontva, a mutatószó nélkül is kereknek találom a mondatot: *Elmondta, hogy mit látott*”.

Nos, nincs hiba sem az Ön mondatában, sem a miénkben. Nem a mellékmondat fájától függ, hogy szükséges-e a rámutató szó, hanem attól, hogy van-e nyomaték rajta, rászoruló-e erre értelménél és szerkezeténél fogva az összetett mondat. Például az Ön mondatában nem az alanyon, vagyis az alanyi mellékmondaton van a hangsúly, hanem az állítmányon, az *Érdekes* mondatrészen (ennyiből áll a főmondat): „Érdekes, hogy ha...”; hasonlóképpen a mi mondatunkban: ott szintén az állítmányon van a nyomaték: *Megijesztette és zavarba ejtette*. Ha az alanyt akarnánk kiemelni, akkor persze nem maradhat el az utalószó: „Az az érdekes, hogy ha...”; „Az ijesztette meg és ejtette Önt zavarba, hogy...”. Akármiféle a mellékmondat (alanyi, állítmányi, tárgyi, határozói, jelzői), akkor van helyén az utalószó (*az, annyi, azt, azért, olyan* stb.), ha különösebben rámutatunk a mellékmondat tartalmára. Az Ön következő mondatának tárgyi mellékmondata nem kívánja meg a rámutatást: „Elmondta, hogy mit látott.” Sőt itt a *hogy* kötőszót is jobb elhagynunk (Arany János is elítélte a *ki, mi, melyik, milyen, miért, hogyan, meddig, hol* stb. kérdő névmás és határozószó előtti *hogy* használatát). Így kifogástalan tehát a mondat: „Elmondta, mit látott”, hogyha tudniillik az *Elmondta* állítmány a hangsúlyos. Ha a tárgyon, a tárgyi mellékmondaton van a hangsúly, akkor ki kell tenni a rámutató névmást: „Azt mondta el, ...”; a mellékmondatot kétféleképpen is fogalmazhatjuk: „... (hogy) mit látott”, „... amit látott”. Arany János arról nem szól, hogy ha kitesszük a főmondatban a rámutató szót, akkor bizony általában oda-kívánczozik a kérdő névmás vagy határozószó elé a *hogy* kötőszó. Természetesen az *ami* vonatkozó névmás előtt már nem lehet helye a *hogy*-nak.

Vannak olyan határesetek, mikor ki is tehetjük, el is hagyhatjuk az utalószót; olyankor tudniillik, amikor nemcsak a főmondat állítmányának jut a nyomatékból, hanem (legalább valamelyes) annak a mondatrésznek is, amelyet a mellékmondat kifejt. Például Arany Jánosnak következő mondatában (Széchenyi emlékezete): „Nem hal meg az, ki milliókra költi Dús élte kincsét, ámbár napja múlt...”. Különben a „Nem hal meg az, ki...”-féle mondatban előfordul az, *ki*-ből lett az *aki* összetett vonatkozó névmás. Így voltaképpen az *aki, amely, ami*-fajta névmásokba beleforradt a rámutató szó, az *az* névmás. Ma már az ilyen látszólag pleonasztikus forma sem helytelen: „nem hal meg az, aki...”. Kiváltképpen olyankor tapasztaljuk a rámutató szó kitételének vagy elhagyásának egyaránti helyességét, amikor a mellékmondat megelőzi a főmondatot: „Aki elfáradt, (az) üljön le”; „Ami elmúlt, (az) nem térhet vissza”.

Nem hallgathatjuk el, hogy mostanában (főként a mozgalmi nyelvben) olyankor is használják az utalószót, amikor teljesen fölösleges; rendszerint csak arra való, hogy a szónok időt nyerjen mellékmondatának összeszedésére. Ilyenkor a rámutató szó pusztán töltelék. Gyakran hallunk a rádióban, televízióban ilyesmit: „Megállapítottuk azt, hogy...”; „Kérem az elvtársakat arra, hogy...”. A szónok többnyire jól megnyomja a fölösleges utalószót, esetleg a szokásosnál hosszabb szünetet is tart utána, hogy még több ideje legyen a gondolkodásra.

F. G.

Egészségnevelés. Az Egészségügyi Felvilágosítási Központból azzal a kérdéssel fordultak hozzánk, helyes-e, jogos-e az Egészségügyi Minisztérium Egészségügyi Felvilágosítási Központjának munkatársai által végzett tevékenységet *egészségnevelés*-nek nevezni, vagy sem. A kérdésre csupán nyelvészeti szempontú szakvéleményt adhatunk, ez pedig — figyelembe véve a levelükben kifejtetteket — a következő:

Mint hogy intézményük neve Egészségügyi Felvilágosítási Központ, mindenkéltől azt kell eldöntenünk, nem megfelelő-e az a kifejezés, amely már az intézmény nevében is benne van, ti. az *egészségügyi felvilágosítás*. Erről a levélben ez olvasható:

„1. Nem tartjuk megfelelőnek a *felvilágosítás* kifejezést, mivel tevékenységünk kifejezetten nevelés jellegű, funkcióinkban csak nagyon kis részben szerepel a tényleges felvilágosítás.

2. Nem megfelelő az *egészségügyi* kifejezés sem, mivel az meghatározott szervezetet, jogi értelemben körülhatárolt szakterületet, apparátust jelent. Nevelési tevékenységünk ezzel szemben az egészség megtartására, illetőleg visszaszerzésére irányul.”

Megítélésünk szerint mindkét érvek jogos, helytálló. A *felvilágosítás* szónál az általuk kifejtett jelentéstartalom felidézése valóban sokkal jobb a *nevelés*, mivel ez utóbbi elvszerű, tudatos és módszeres irányítást, erkölcsi ráhatást jelent, míg a *felvilágosítás* inkább csak egy vagy néhány kérdésben adott, alkalmi tájékoztatást. Ami pedig az *egészségügyi* jelzőt illeti, ez csakugyan túlságosan szervezeti jellegű szó, s éppen ezért csak a kelleténél lazábban utal arra, amit pedig ki kellene fejeznie. Nem azt jelenti: 'az egészséggel kapcsolatos, az egészség megtartására, visszaszerzésére vonatkozó', hanem csupán ezt: 'az egészségüggyel kapcsolatos'. Ez jóval kevésbé konkrét, s így ebben az esetben kevesebbet ér.

Ezek után már válaszolhatunk arra, hogy helyes-e a levelükben javasolt *egészségnevelés* szó. Megítélésünk szerint helyes, kifogástalan. Hogy jelentéstartalmát tekintve helyes, az már az eddigiekből is nyilvánvaló, de hozzátéhetjük: nyelvi szerkezete alapján sem emelhetünk ellene kifogást. Lehet, hogy néhányan hibáztatják majd, azzal érvelvén, hogy nem az *e g é s z s é g e t* kell nevelni, ez azonban erőltetett, téves érvelés. Az igaz, hogy az *-ás*, *-és* képzős utótagú összetételek túlnyomó része tárgyas vagy birtokos viszonyt fejez ki, pl. *erdőtás*, *gondviselés*, *időszámítás*, *keresetsökkenés*, *népművelés*, *példamutatás* stb., ez azonban korántsem jelenti azt, hogy határozós összetételek nincsenek nyelvünkben, vagy hogy ez utóbbiakat helytelenítenünk kellene. Ahogy a tudományok s általában a társadalom fejlődése egyre bonyolultabb, egyre összetettebb fogalmakkal ismertet meg bennünket, ugyanúgy hozzá kell szoknunk e fogalmak nyelvi kifejezéseihez is, akár tesszik, akár nem. Lássuk csak! A *dolgoztatás* még csakugyan azt fejezi ki, hogy egy vagy több személy *d o l g o z a t o t í r*, a *gépírás* ellenben nem azt jelenti: *g é p e t í rás*, hanem ezt: *g é p e n* (esetleg *g é p p e l*) való írás. És még sorolhatjuk a példákat! A *hőkezelés* nem arra való, hogy a *h ő t* kezeljük, hanem hogy *h ő b e n* kezeljük az anyagot. A *balesetbiztosítás*-sal nem a *b a l e s e t e t* biztosítjuk, hanem a biztosítóval szerződő személyt, arra az esetre, ha baleset éri. Az *anyag*-, a *víz*- vagy a *hűsellátás* nem azt jelenti, hogy az *a n y a g o t*, a *v í z e t*, a *h ú s t* látjuk el, hanem ez az érteleme: a *n y a g g a l*, a *v í z e l*, a *h ú s s a l* való ellátás. Úgy véljük, ezek után nem nehéz belátni, hogy az *egészségnevelés* szónak is ez a legtermészetesebb értelme: *e g é s z s é g r e* (vagyis egészséges életmódra) nevelés.

Amíg egy kifejezés új, szokatlan, sokan viszolyognak tőle, még ha kifogástalan is; amihez viszont hozzászórtak, azt még akkor sem érzik rossznak, ha valójában torz, hibás, idegenszerű. Az *egészségnevelés* ma még szokatlan — talán a szakemberek számára is —, de szabályos, s ahogy látjuk, szükséges összetétel. Bizonyosak vagyunk abban, hogy használata esetén rövid időn belül igen sokan megbarátkoznak vele.

G. L.

Kontrasztív nyelvészeti konferencia Pécsen

A nálunk már néhány éve folyó kutatások (magyar—orosz) után most a kontrasztív kérdésekről konferenciát rendeztek Pécsen. A konferencia nemcsak az összehasonlító munkák kiterjesztése és a gyakorlati megvalósítás igényéből született, de az előkészítés mellett alapozásra is szükség volt ezen a nem minden problémától mentes területen.

Bár a kontrasztív kutatásokat mindenütt elsősorban a nyelvoktatás szemszögéből nézik, nem kétséges, hogy a tisztán nyelvészeti vonatkozások alapvető jellegűek. Kontrasztív összehasonlításról nem lehet ugyanis addig szó, amíg nincsenek meg az összehasonlítandó nyelveknek kidolgozott grammatikai rendszerei. S mivel maga az összevetés is rendszerező jellegű, a leírás alapját tevő nyelvészeti szemlélet itt is központi szerephez jut. A nyelvészeti szemléletet talán csak akkor lehetne kikapcsolni a kontrasztív leírásból, ha két-két nyelvet mint teljes rendszert hasonlítanánk össze, ennek azonban nincs értelme. Az összevetés csak részrendszerek összehasonlítását jelentheti, és a nyelvoktatásban is csak ez hasznosítható.

Az elmondottak alapján felvetődik a kérdés, mennyire lehet különböző szempontok alapján írt nyelvi rendszerek részeit összehasonlítani, és melyek azok a területek, amelyek összehasonlíthatók? Milyen biztosítékokat tud a nyelvészet szolgáltatni arra vonatkozóan, hogy az összehasonlított részek valóban „egyneműek”? A nehézségek nem jelentéktelenek, különösen, ha arra gondolunk, hogy még az azonos nyelvészeti szemlélettel megírt nyelvtanok között is mennyi eltérés van az egyes részletek leírásában (pl.: magyar nyelvtan — az indoeurópai nyelvek nyelvtanai).

A nyelvoktatás gyakorlati oldala felől támadó kérdések sem jelentéktelenek. Mert míg a grammatika a nyelvet egységes és megállapodott rendszernek tekintheti, a nyelvoktatás folyamatában a teljes, ill. megközelítően teljes nyelvi rendszer kialakítása csak a tanulási folyamat végén következik be (ideális állapotban). A tanulás menetében csak kisebb-nagyobb teljességű részrendszerekről beszélhetünk, amelyek csak a legjobb esetben olyanok, hogy korrekció nélkül épülnek egymásra. A teljes nyelvi rendszerek helyett a nyelvoktatásban „primitívebb” rendszerekkel kell számolni, és az összehasonlítás során ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A kontrasztív kutatásokból kapott nyelvészeti anyagot elsősorban a nyelvoktatás használja fel, de a felhasználás mikéntje szintén nem mentes a problémáktól. A nyelvoktatás ugyanis nem szükségszerűen igényel ilyen anyagot. A direkt módszer követői közismerten azt hangoztatják, hogy az anyanyelv bekapcsolása nélkül lehet az idegen nyelv megtanulásához szükséges „idegen” nyelvi gondolkodásmódot legjobban elsajátítani. Még a tanított nyelv és az anyanyelv közötti különbséget céltudatosan felhasználó tanítási módok között is sok változat lehetséges. A nyelvi különbségeket föl lehet használni grammatizáló módon, az állandó fordítgatás módján, a két nyelv vonásainak tudatosított szembeállításával, de úgy is, hogy a kontrasztív grammatikákból kapott anyag a nyelvoktatás háttérül szolgál, és szempontokat ad a nyelvtani és lexikai anyag összeválogatására, a tanítási egymásután megállapítására, ill. a súlyponti helyek kijelölésére.

Külön kérdést jelent a nyelvoktatás számára az is, hogy az összehasonlítást melyik nyelv oldaláról végezzük el. Ha az anyanyelvi ismert rendszert vesszük összehasonlítási alapul, nyilván megkönnyítjük az idegen nyelv használatának elsajátítását, hisz ebben az esetben a tanulandó nyelv az anyanyelv valamiféle „változatának” látszik. De ugyanakkor ez a megközelítési mód nagy veszélyeket is rejt magában: aki így tanulja

a nyelvet, talán sohasem vagy csak megkésve jön rá arra, hogy az idegen nyelv önálló rendszer, amelyben csak úgy tudok mozogni igazán, ha belülről ismerem. Szükség van tehát az idegen nyelvi alapról való megközelítésre is, de a kettőnek a viszonya, a kettőnek a nyelvtanításban betöltött szerepe még tisztázatlan.

A pécsi konferencia feladata nem a kérdésfeltevés volt, hanem a válaszok keresése. A kontrasztív kutatások nyelvészeti megalapozására az elhangzott előadások alapján talán többféle lehetőség is kínálkozik. *Dezso László* és *W. Nemser* közös előadása (Tipológia és kontrasztív nyelvészet) a tanulás közben kialakuló részrendszerek fontosságának hangsúlyozása mellett a szinkrón tipológiai kutatások eredményében látja a kontrasztív kutatások alapját. Módszertanilag két eljárást tart lehetségesnek: a két nyelv rendszerének (deduktív jellegű) összehasonlítását és a hibaelemzés induktív útját.

A mondatstruktúrák összehasonlítása két előadásban is szerepelt. (*Gáldi László*: A magyar és francia nyelv összevetésének módszertanához; *Demel László*: Funkcionális kiindulás a kontrasztív vizsgáldásban). Az utóbbi a mondatstruktúrák mellett a mondatfunkciós részként vagy szerkezettagként előforduló konstrukciók összehasonlítását tartja lényegesnek, mert így lehetne az elemkészletet és annak felhasználását legjobban megragadni.

A kontrasztív összevetések körültekintő megalapozására mutattak rá *Hegecs József* (A magyar—angol kontrasztív nyelvtan néhány alapkérdése) és *Temesi Mihály* (A nyelvi rendszerek összevetésének területei és eljárásai). *Szathmári István* (Összevető nyelvtan és stilsztika) az összevetés stilsztikai vonatkozásáról beszélt.

Szűkebb módszertani kérdésekről aránylag nem sok előadás hangzott el. *Tóvölgyi Henrik* (A kontrasztív grammatika helye, szerepe az idegen nyelvek oktatásában) azt részletezte, hogy a nyelvtanítási folyamat mely szakaszában és milyen terjedelemben lehet az anyanyelvvel való összevetést alkalmazni, *Stephanides Éva* Angol nyelvtankönyvek nyelvtani felépítésének kontrasztív vizsgálata címen 12 nyelvkönyv grammatikai tanmenetét hasonlította össze.

A konferencia legtöbb előadása nyelvi jelenségeket vetett össze, ami kidomborította az értekezlet munkajellegét. A szekciósülések a különböző nyelveknek megfelelően folytak párhuzamosan: szláv szekció (orosz; szerb-horvát, szlovák), germán szekció (angol; német), román szekció (francia; olasz, román, spanyol). Ezeken mintegy ötven előadás hangzott el a nyelvtan egész területéről gazdag anyagon mutatva be a nyelvi összevetés lehetőségeit és módjait.

A második nap estéjén a TIT pécsi szervezete rendezett *Szépe György* vezetésével jól sikerült kerekasztal-konferenciát a nyelvtanítást érintő kérdésekről.

A konferencián Szlovákiából, Romániából, Franciaországból, Jugoszláviából, az NDK-ból vettek részt meghívott vendégek.

A rendezők (a Pécsi Tanárképző Főiskola), elsősorban *Temesi Mihály* tanszékvezető főiskolai tanár jó munkáját dicséri a konferenciára benyújtott előadások és hozzászólások kivonatos megjelentetése. A 125 lapnyi sokszorosított kiadványt különösen értékesé teszi az a mintegy 300 címet tartalmazó irodalomjegyzék, amelyben a kontrasztivitás kérdéseiről írt legjobb külföldi cikkek mellett a szinte teljes idevágó hazai bibliográfiát is megtaláljuk.

A három napos konferencia (1971. okt. 14—16.) a Pécsi Tanárképző Főiskola termében, helyiségeiben folyt. *Kálmánchey Zoltán* főigazgató köszöntője után *Tamás Lajos* akadémikus mondta a megnyitó beszédet. A záró ülésen *Bárczi Géza* akadémikus foglalta össze a konferencia legfontosabb eredményeit.

Hell György

Szemle

Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (Ismerteti: <i>Benkő László</i>)	233
Szabó T. Attila: A szó és az ember (Ismerteti: <i>Fehértői Katalin</i>)	238
Ferenczy Géza szerk.: Anyanyelvi órájárát (Ismerteti: <i>Graf Rezső</i>)	241
Király István: Ady Endre (Ismerteti: <i>Németh G. Béla</i>)	245

A Nyelvőr postája

<i>Éder Zoltán</i> : Buda Pestre — Nagy Váradra — Sáros Patakra	249
<i>Puruczki Béla</i> : Budapest	250
<i>Kiss Lajos</i> : Földrajzi köznevek és földrajzi nevek	250
<i>Posgay Ildikó</i> : Herkules a népnyelvben	251

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Elvtársnak vagy elvtársnőnek szólítsuk-e a nőket? — <i>R. L. G.</i> : Belpoklos	
— <i>F. G.</i> : A rámutató szó hiánya — <i>G. L.</i> : Egészségnevelés	252

A Nyelvőr hírei

<i>Hell György</i> : Kontrasztív nyelvészeti konferencia Pécsen	255
---	-----

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavale és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ...	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hendendorff Edű: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: Anyelvtudomány mint az őś-ésnéptörténet forrástudománya</i>	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i>	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i>	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i>	12 „
<i>Alak- és mondatnani gyűjtemék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ...	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igeekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsilká J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i>	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i>	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára</i> I—II.	250 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosítószók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben</i>	15

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bárczi Géza: A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet

Rácz Endre: Újabb tanúvallomások az ami-pörben

*Szathmári István: A magyar nyelvészeti tanszékek
külföldi kapcsolatairól*

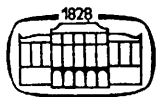
Pető Gábor Pál: Vadhajtasok a nyelvművelésben

Mizser Lajos: A diáknyelv témakörei

*Andor György: Adalékok a szabad vers és a próza-
vers ritmusához*

Herczeg Gyula: Révay József Manzoni-fordítása

Kóhádi Zsolt: Jegyzetek fiatal írók nyelvéről

KADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

96. ÉVFOLYAM 1972. JÚLIUS—SZEPTEMBER 3. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSZKY MIKLÓS,
O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bárczi Géza: A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet</i>	257
<i>Ráczi Endre: Újabb tanúvallomások az ami-pörben</i>	267
<i>Szathmári István: A magyar nyelvészeti tanszékek külföldi kapcsolatairól</i>	269
<i>Pető Gábor Pál: Vadhajtasok a nyelvművelésben</i>	282
<i>Mizser Lajos: A diáknyelv témakörei</i>	285

Íróink nyelve

<i>Andor György: Adalékok a szabad vers és a prózavers ritmusához</i>	287
<i>Herczeg Gyula: Révay József Manzoni-fordítása</i>	297
<i>Kórháti Zsolt: Jegyzetek fiatal írók nyelvéről</i>	314

Nyelv és iskola

<i>Fésűs András: A magyar szórend, hangsúly és hanglejtés tanítása idegen ajkúaknak</i>	321
<i>Pesti János: A beszédképzés főiskolai tapasztalatairól</i>	338

A nyelvtudomány műhelyében

<i>Radics Katalin: A tipológiai és a nyelvi univerzálék</i>	351
---	-----

Nyelvjárásunk

<i>Szabó József: A felső nyelvvállású magánhangzok megterheltsége</i>	Nagykőnyiban 356
---	------------------

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Ország László: Astoria</i>	364
<i>Bernáth Béla: Akasztófa címere — Nem úgy verik a cigányt</i>	366

Imre Samu

(1017-1000)

A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet

1. A szabadságharc leverését követő csaknem két évtizedes idegen uralom nemcsak gazdaságilag rendítette meg az országot, hanem egyszersmind gyökerében támadta meg és szinte megsemmisítéssel fenyegette a magyar művelődést és elsősorban ennek hordozóját, a magyar nyelvet, mely a reformkornak, e kor levegőjében felsarjadt fiatal nemzedéknek munkája nyomán oly szépen kivirágzott volt. Az országot ellepő idegen hivatalnoksereg, a közigazgatásban, a bíraskodásban és a közoktatás magasabb szintjein kötelezővé tett német nyelv súlyos teherként nehezedett mindenre, ami magyar. Budán, Pesten és több más olyan városban, mely egy-egy országrészben művelődési középpontként tekinthető, a német nyelv jobbra a mindennapi életben is általánossá vált, s az egész magyar értelmiség szükségszerűen kétnyelvűvé lett. Ennek következtében a magyar nyelvű társalgásban, majd fokozatosan az írott nyelvben is óriási méretekben elszaporodtak az idegenszerűségek, jövevényszavak áradata öntötte el a mindennapi nyelvet, de ami ennél sokkal súlyosabb megítélés alá eshetik, idegen szólások, szerkesztésmódok, tükörfordítások szinte kivetkőztették a magyar nyelvet hagyományos sajátágaiból, s a magyar szavakból összerótt mondat is hovatovább idegen gondolkodásmódot takart.¹ Méltán írta Arany János, hogy „soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk, mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő és megrontó germanizmusok és mindenféle izmusok ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltssa a »Carthaginem delendam«-ot.”

Ilyen hangok valóban jelentkeztek, ha nem is mindig kíváncsú csengéssel. A nyelvnek és stílusnak ez az ijesztő elfajulása, az idegenszerűségek áradata természetesen kihívta a védekezést, a szükségszerű ellenhatást, mely érthető módon elsősorban az idegen hatás legfeltűnőbb nyomai, az idegen szavak ellen irányult, kissé elhanyagolva a tükörszerkezeteket. S az is érthető, hogy az elkeseredett küzdelem sajnálatos túlzásokra vezetett. Példának ott volt a diadalmas nyelvújítás, mely sok kitűnő leleményen kívül maga is számos önkényes, a nyelv hagyományaival nem igazolható szóalkotással bővítette a szókészletet, tehát mintegy látszólagos jogalapot teremtve ösztönözte szélsőséges híveit arra, hogy hadat üzenjenek válogatás nélkül minden idegen szónak és nem sokat törődve a nyelv hagyományos törvényeivel, minden korláttól szabadon derűre-borúra faragjanak új szavakat mind enyves idegen helyett még akkor is, ha azok esetleg hosszabb idő óta részt vettek nyelvünk történeti fejlődésében. A nyelvi helyességgel szemben tanúsított közömbösséget jól

¹ Hogy milyen mélyen fertőzte meg az idegen hatás nyelvünket, arra jellemző, hogy az ellene harcot indító Magyar Nyelvőr korai füzetekben meglepődve bukkanunk egy-egy ilyen akaratlanul elejtett idegenszerűségre.

fejezi ki György Sándor: „A nyelvileg helyes, de tárgyilag nem szabatos szó r o s s z, a nyelvileg szabálytalan, de tárgyilag helyes szó j ó” (Ak. Math. és Termt. Ért. III. 1862.). Az 1858-ban megjelent Német–magyar tudományos műszótár is arról tanúskodik, hogy szerzőik, illetve szerkesztőik a mindenáron való magyarítás kedvéért nem sokat törődtek a nyelv hagyományos szóalkotási törvényeivel. E szélsőséges törekvések csúcsa volt Bugát akadémikus Szócsintana, mely a szócsinálás 13 teljesen új önkényes módját javasolja, s ilyen szavakat ajánl, mint *kirányú* és *birányú* 'centrifugális és centripetális', *haltanyú* 'anyátlan árva', *lomb* 'méhmagzat (leendő ember)' stb. Ez a mű szerencsére kéziratban maradt, tehát nem került a nagyobb nyilvánosság elé, bár így is talált utánczókra.

A helyzet tehát a kiegyezés idejében a következő volt. A nyelv épségét egyrészt tömérdek idegen elem, főleg az idegen mintára átültetett szólások, fordulatok, idiotizmusok, tükörfikejezések serege, másrészt a nyelv hagyományos szellemét semmibe vevő szócsigázások korlátlanul szaporodó tömege ostromolta. Az Akadémia, megalakulása óta, híve és terjesztője volt a nyelvújításnak, a mozgalomnak ilyen elfajulása azonban tudósait és íróit is megriasztotta. Egyes cikkekből, tanulmányokban többen is állást foglaltak a túlzó újítások ellen, a Nyelvtudományi Bizottság pályázatot is hirdetett a kérdés tisztázására, csakhamar be kellett azonban látni, hogy a baj már nagyon mélyre hatolt, és néhány — különben is csak szűkebb körnek szóló — tanulmánnyal, könyvvel útját állni nem lehet. Ekkor bírta meg a Nyelvtudományi Bizottság javaslatára az Akadémia Szarvas Gábort, levelező tagját egy nyelv-művelő folyóirat szerkesztésével, melynek feladata a nyelv fejlődését helyes mederbe terelni. Ezzel 1872. január 15-én megindult az új ortológia rendszeres hadjárata a helyes magyarság érdekében.

2. A Magyar Nyelvőr tehát nem az alkotó nyelvtudománynak vagy valamely diszciplinájának, például a nyelvtörténetnek vagy a nyelvjáráskutatásnak a művelésére alakult, hanem a nyelvtudomány szűkebb világából kilépő harcos orgánumnak készült, és az is lett, mely a nagyközönség számára közérthető nyelven bizonyos nyelvtudományi ismeretek közvetítését is vállalta, de elsősorban a nyelv megtisztogatását, a helyes magyar nyelvhasználat, stílus ápolását és fejlesztését tűzte ki célul, s ennek megvalósítására legsürgősebb feladatául egyrészt az idegenszerűségek, nem az idegen szavak, hanem az idegen fordulatok kíméletlen üldözését, másrészt a nyelvújítás — a régi és az újabb nyelvújítás — szabálytalan termékeinek kiirtását látta. Mint Szarvas Gábor mondja beköszöntőjében: „Akarjuk, hogy ott, s hol az ingadozó alapokra fektetett, rögtönözve létesített nyelvújítás szabályellenes szóalkotásokat hozott létre, a helyesség visszaállítását, a hol az idegen nyelvekkel való érintkezés korcs kifejezéseket természetett, a tisztaság előmozdítását.” Ugyanekkor egy magyar nyelvtan előkészítése, a függőben levő kérdések megvitatása és tisztázása is szerepelt a programban, mégpedig „mindezt a magyar nyelv életéből merített eszközök segítségével” akarták megvalósítani.

3. A programban külön súly esik, a cél meghatározásán kívül „a nyelv életéből merített eszközök”-re. A nyelvi helyesség kritériuma ugyanis Szarvas Gáborék fölfogása szerint egyrészt a régi magyar nyelv tanúsága, másrészt a népnyelv, azaz a nyelvjárások vallomása. Ha nem fogadnak is el kritikátlanul a mai nyelv mértékéül mindent, ami a régi nyelvben használatos lehetett, vagy

ami a nyelvjárásokban él, mégis a vitás esetekben e kettőben kerestek döntést. Ámde a Nyelvőr megindulása korában egyrészt a régi magyar nyelvről nem állottak elegendő és rendszerezett ismeretek a nyelvművelők rendelkezésére, másrészt a tájnyelvek szókincsének, hangtani és alaktani jelenségeinek feltárása még hézagosnak sem volt mondható. A Révaitól oly magas szinten megindított nyelvtörténeti kutatások nem teljesedtek ki, téves nyelvfejlődési elméletek határozottan visszavetették a magyar nyelvtudomány történeti stúdiuit. És bár nyelvjárási gyűjtések régen megindultak volt, sőt értékes monográfia és nyelvjárási szótár is napvilágot látott, a földerített anyag csekély maradt és részben megbízhatatlan is volt. A Nyelvőrnek tehát, minthogy mértékül a régi nyelvet és a tájnyelvek tanulságait állította maga és közönsége elé, saját magának kellett vállalkoznia nyelvtörténeti kutatásokra, fejtegetésekre, nyelvjárási gyűjtésekre.

E feladatokat, melyek mellé természetesen egyebek is sorakoztak, a Nyelvőr szerkesztője világosan látta és programadásában hangsúlyozta is, amikor az új folyóirat teendői között a következőkre mutatott rá:

„1. A történeti nyelv körében

Az elhanyagolt nyelvkincseknek felkutatása és belőlük a czélszerűeknek szükség-kívánta ajánlása és terjesztése.

Az ingadozó nyelvtani alakok megállapítására szükséges adatoknak egybeszedése.” (Ehhez járul egy későbbi megjegyzés: „A Nyelvőr programjának egyéb pontja között ott volt az etymologia is.” (I, 249.)

„2. A nép-nyelv körében:

Ismeretlen tájszók és tájszólások gyűjtése és azok (így!) terjedésének és hatásának kimutatása . . .”

Mind a két pont fogalmazásából kitűnik, hogy e diszciplinákat a Nyelvőr nem önmagukért, a nyelvtörténet vagy a nyelvjáráskutatás belső szempontjai alapján óhajtotta művelni, hanem mint elkerülhetetlenül szükséges segédtudományokat, melyek a nyelvművelés gyakorlati céljait voltak hivatva szolgálni. A kutató munka csak arra való volt, hogy olyan eredményeket hozzon, amelyeket a gyakorlati, az alkalmazott nyelvtudomány, azaz ennek egy-egy fontos ága, a nyelvművelés és a leíró nyelvtan fölhasználhasson. Bár így a Nyelvőr a maga sajátos szempontjaiból foglalkozott e tudományokkal (mondhatnók, az alapkutatásokkal), de foglalkozott, mégpedig egyre többet és életének egy hosszú szakaszában igen sokat foglalkozott velük, s ezzel az alkotó magyar nyelvtudomány történetében is mindkét ágazat hathatós és értékes művelésével nagyon jelentős szerepe volt. S ez a szerepe annál fontosabb, minthogy ez időben a magyar nyelvtudományt egyetlen másik nyelvészeti folyóirat gondozta, a Nyelvtudományi Közlemények, ebben azonban a magyar nyelvvel foglalkozó tudománynak osztoznia kellett minden más, Magyarországon művelt nyelvészettel (uráli, török, indoeurópai, általános nyelvtudomány stb. stb.). A magyar nyelvnek, s ezen belül a magyar nyelvtörténetnek itt csak szerény hely juthatott. Arról nem is beszélve, hogy az ott feltárt tudományos eredmények közkinccsé nem válhattak, hiszen, mint egy helyütt a Nyelvőr megjegyzi, e folyóiratot nem olvassák (ti. a nagyközönség körében, melyre pedig a Nyelvőr mindenekelőtt hatni kívánt), a legtöbben azt sem tudják róla, hogy van. A Nyelvőr pedig úgy óhajtotta a tudományt művelni, hogy az ne csak a nyelvművelésnek szolgáljon alapul, hanem egyszersmind a közönség érdeklődését is fölkeltsé, és nyelvészeti ismeretek közvetítésével szellemi látóhatárát tágítsa. A nyelvművelésen kívül ez a kettősség, az alkotó nyelv-

tudomány és a tudománynépszerűsítés szoros egybefonódása a Nyelvőrnek, bár egyre igényesebb szinten, mindvégig jellegzetes vonása maradt, különleges szint adva szakközleményeinek és egész arculatának.

Ami szorosan véve a nyelvtörténeti diszciplínát illeti, a Nyelvőr kezdettől fogva apróbb-nagyobb cikkek, adatközlések és tanulmányok hosszú sorával járult hozzá az ismeretek fejlesztéséhez és helyesbítéséhez, mégpedig mindig az akkor elérhető legjobb színvonalra törekedve, amilyen mértékben ezt a népszerűsítő szándék megengedte. Pedig a nyelvtörténet terén igen nagy nehézségekkel kellett megküzdenie.

4. A nyelvtörténetnek, ha hitelt érdemlő eredményekre akar eljutni, elsősorban adatokra, adatok tömegére van szüksége. Adatok azonban ekkor csak meglehetősen korlátozott számban álltak a kutatók rendelkezésére. Nem volt Nyelvtörténeti Szótár, nem volt Oklevélszótár, sem Nyelvújítási Szótár. A Nyelvméltár is csak 1874-ben indult meg, s ebben már a Nyelvőrnek, ha nem is mint folyóiratnak, hanem a köréje csoportosuló munkatársak által döntő szerepe volt mind a tervezésben, mind a munka végrehajtásában. A Halotti Beszéden, a Döbrentei-féle Régi magyar nyelvméltárakon és a Nádor-kódexen kívül kiadott, tehát könnyen hozzáférhető szövegemlék alig volt, a szókincsre vonatkozólag legföljebb Jerney Magyar nyelvkincseinek nem éppen megbízható adataira és Mátyás Flórián kísérletére támaszkodhattak, valamint Czínár mutatójára, de a szórványok fölhasználása, talán éppen ezért ekkor és még egy ideig eléggé kivételes volt. Ezért a Nyelvőr kezdettől fogva fontos feladatának tekintette a nyelvtörténeti gyűjtő munkát, az adatok közlését. Már az I. kötetben Szarvas Gábor a Jókai-kódex érdekesebb szavaiból közöl jegyzéket az egész mondat és latin megfelelője idézésével, tehát sok tekintetben valóban szakszerűen, majd fokozatosan a folyóirat állandó és gazdag rovatává nőnek a nyelvtörténeti adatok. Ezek túlnyomóan egy-egy író munkáiból kibányászott érdekesebb szavakat, szólásokat tartalmazznak, tehát bizonyos fokig a Nyelvtörténeti Szótár szellemében fogantak, vagy inkább ez utóbbi fejlődött belőlük, de csakhamar megjelennek az „Okiratheli magyar szavak” is, ezek közlése megint előrelépés korai jele. Kétségtelen, hogy a Nyelvőr dolgozógárdájában született meg a Nyelvtörténeti Szótár terve is, de ennek szintén csak kezdeményezőin (Budenz és Szarvas), tervezőin, munkatársain és szerkesztőin (Szarvas és Simonyi) át volt köze a Nyelvőrhöz, szervezetileg nem lehetett, hiszen a folyóirat az Akadémiától függött, önálló pénzalapja, szervező személyzete nem volt. Szervezésre, kiadásra csak az Akadémia vállalkozhatott. A munka megindulásakor azok az ellentétek, melyek a későbbiek folyamán annyira kiélesedtek az Akadémia egy szárnya és a Nyelvőr között, főleg ez utóbbinak a nyelvújítás ügyében elfoglalt kíméletlen álláspontja miatt, még alig jelentkeztek. Szarvas, Simonyi, Volf György személye rámutat arra, hogy e rendkívül fontos mű tervezése és szerkesztése egyaránt nagyrészt a Nyelvőr érdeme. Tudjuk, hogy a Nyelvtörténeti Szótárnak nem csekély fogyatékokai vannak, és hogy egy időben vad személyeskedéssé fajuló viták dúltak körülötte. Véleményem szerint e fogyatékok az adott körülmények között aligha lehettek volna elkerülhetők. (E kérdés taglalásába itt nem bocsátkozhatom.) Kétségtelen, hogy e gyakran súlyos fogyatékok megvannak, de az is kétségtelen, hogy a Nyelvtörténeti Szótár fölmérhetetlen szolgálatokat tett a magyar nyelvtudománynak, s hogy nélküle még ma is minden nyelvtörténeti kutatás bénán vergődne, s ismereteink több mint egy

fél századdal elmaradtak volna attól, ahol ma tartunk. — Magának a folyóiratnak ez a feltáró munkája idővel veszít fontosságából, amilyen mértékben bővülnek a nyelvemlékekkel foglalkozó kiadványok. A Nyelvtörténeti Szótár megjelenése után a Nyelvőr folytatta ugyan szűkebb terjedelemben a régi nyelvre vonatkozó adatok közlését, ezek sokáig a Nyelvtörténeti Szótárhoz való hozzászólások, kiegészítések alakjában jelentkeznek, majd, mint említettem, a szótár körül kitört hatalmas viharral foglalkoznak. Később mint külön rovat, a régi nyelvre vonatkozó adatok közlése megszűnik, de természetesen a Nyelvőr mindmáig hajlandó, ha érdemes, helyt adni régi nyelvi közleményeknek.

A Nyelvőr elsődleges, sajátos célját tekintve érthető, hogy különösen sokat foglalkozott a nyelvújításra vonatkozó adatokkal, mintegy előkészítve ezzel A Magyar Nyelvújítás Szótárát. A feltáró munkát a folyóirat munkatársai indították meg, s a napvilágot látott monográfiák is e kör tudósainak a munkái (Imre Sándor és Ponori Thewrewk Emil), s nyilván e tevékenység adott ötletet Szily Kálmán szótárához. Ennek megjelenése után azonban a nyelvújításra vonatkozó rendszeres adatközlés természetesen fölöslegessé válik.

5. A Nyelvőr nyelvtörténeti munkásságának eleinte erős hátráltatója volt a szakemberek hiánya. Akik voltak, azok sem mind álltak sorompóba, lehet hogy a Nyelvőrnek sajátos, tudományos és egyszersmind népszerű jellegét szokatlannak érezték, s ezért nemigen vettek részt munkájában. (Hunfalvytól nyelvtörténeti jellegű cikkecske mindössze három jelent meg, összesen öt lap terjedelemben.) Ilyen, akár a nyelvtörténetben, akár az összehasonlító nyelvtudományban képzett tudós ritkaság volt. Jellemző, hogy az első kötetekben etimológia vagy más nyelvtörténeti jellegű cikk alatt úgyszólván csak Budenz és Szarvas Gábor nevét olvassuk. Nem tudjuk, többen küldtek-e be ilyen tárgyú cikkeket, ha igen, ezeket a szerkesztőség nyilván nem tartotta megfelelő színvonalúaknak. Pedig azt, hogy Szarvas Gábor milyen fontosnak ítélte a nyelvtörténeti ismeretek terjesztését, a magyar közönség nevelését, a nyelvtudomány eredményeiről való tájékoztatását, mutatja az a tény, hogy időről időre beszámolót adatott a Nyelvtudományi Közleményekben megjelent magyar tárgyú nyelvtörténeti dolgozatokról, így Budenz két gyöngyszeméről, a *meg* és az *el* igeikötőkről írt tanulmányáról és a Magyar — ugor Szótárnak szinte minden egyes megjelent füzetéről közölt ismertetést. Ugyane cél szolgáltatta Czuczor — Fogarasi alapos bírálata magának Szarvas Gábornak tollából. Nyelvtörténeti tényekre való egy-egy elszórt hivatkozás persze több helyütt is felbukkan, sőt akad az etimológián kívül toldalékokkal foglalkozó tanulmány is, melyekben a nyelvtörténet szóhoz jut. Mindez eleinte nem tartozik a folyóirat legfeltűnőbb színei közé. Lassan azonban új nevek jelentkeznek: Simonyi (Steiner) Zsigmond, Halász (Fischer) Ignác, Szilasi Mór, Edelspracher Antal, majd egy későbbi hullámban Balassa József, Szinnyi József, Munkácsi Bernát, Katona Lajos és sok más. Még Szily Kálmán is itt kezdte nyelvész pályafutását. Különösen érdekes az első 10 — 15 évfolyam szerzőinek névlajstroma és cikkeik egyre magasabb szintje, ebből világosan kidomborodik a Nyelvőr tudósnevelő munkája. A korai kötetekben közölt etimológiák egy része fölött bizony eljárt az idő (ez különben az etimológiák eléggé gyakori sorsa), bár derék munkák is akadtak, főleg Budenz és Szarvas tollából. Ámde a jól képzett fiatal nyelvésznemzedéknek — Budenz tanítványainak — bekapcsolódásával nemcsak a magyar nyelvtörténeti cikkek, tanulmányok száma

emelkedett gyors ütemben, hanem a színvonaluk is egyre magasabb lett, és tárgyuk is kiterjedt a szavak etimológiáján és történetén kívül a szóképzésre, alaktanra, mondattanra, a történeti mondattannak szinte minden ágára. Itt jelent meg magyarul Miklosichnak szláv jövevényszavainkról írt munkája; ha Horváth István egy régi tanulmányát nem számítjuk, ez az első összefoglaló jövevényszó-tanulmány. Ezt mai szemmel talán hajlandók volnánk leicsinyelni, pedig ez korának színvonalán állt és ösztönző volt sok más, hasonló jellegű tanulmányra (német kölcsönszók, germán elemek, olasz, rumén, latin elemek stb.), ezzel pedig hozzájárult a magyar etimologizálás kibontakozásához. Maga Szarvas Gábor sok tucat szófejtéssel bővítette vagy helyesbítette ismereteinket, és etimológiai jelentékeny része ma is helytálló.

A nyelvtörténet egyre nagyobb helyet foglalt el a folyóirat lapjain. A Nyelvőr a fokozatosan kibontakozó magyar nyelvtörténeti kutatások középpontjává lett. Az újabb nemzedék felnövő tudósai szinte mind a Nyelvőrben jelentkeztek zsengéikkel, majd rendszerint a folyóirat állandó munkatársai lettek. Nem volt a magyar nyelvtudománynak és segédtudományainak olyan neves vagy szerényebb híré képviselője, aki ne tartozott volna a Nyelvőr állandó vagy legalább alkalmi munkatársai közé. Igaz, ez már átvezet a Nyelvőr történetének következő szakaszába.

6. A Nyelvőr történetének első szakasza teljesen összefonódik Szarvas Gábor nevével, aki a folyóiraatra nyomta a maga harcosszellemének bélyegét. És Szarvas Gábor nyelvtörténész is volt, mégpedig a javából. Első nagy munkája, A magyar igeidők (1872.) nyelvtörténeti monográfia, és meg kell vallanunk, ma sem tudunk sokkal többet a régi magyar igeidők jelentéséről, mint amit e könyvben olvashatunk. Simonyival együtt ő szerkesztette a Magyar nyelvtörténeti szótárt, nyelvünk múltjának e ma sem pótolható, legalább is nem pótolható kincsesládát. A Nyelvőr más irányú célja és hivatása mellett bőséges teret adott folyóiratában a nyelvtörténeti kutatásoknak is, fokozatosan kialakítva egy jelentékeny számú és sokat ígérő magyar nyelvtörténész gárdát, melyre a jövőt nyugodtan rábízhatta. Munkásságának nem a régi magyar nyelv búvárlata lett a fő területe, de örök érdeme egyebek között az is, hogy a rábízott orgánusokat a történeti nyelvtudomány és a tudósnevelés szolgálatába állította. Tudománytörténetünk nagy alakja ő, nemcsak a Magyar Nyelvőrnek, hanem az egész magyar tudományosságának dicsősége.

7. Ha a Nyelvőrnek a nyelvtörténeti kutatásban vállalt szerepével kapcsolatos nehézségeket számba vesszük, meg kell emlékeznünk a kutatási módszer és az általános nyelvészelmélet, a nyelvéleti ismeretek fogyatékoságairól. A szerencsétlen gyökelmélet, mely évtizedekre megbénította a magyar nyelvtudományt, és melynek még a reformkor legjelentékenyebb nyelvésze, Vörösmarty Mihály is áldozatául esett, ekkor már a végét járta. Bár Czuczor — Fogarasi utolsó kötete csak 1874-ben jelent meg, a gyökelmélet ekkor már nálunk is túlélte önmagát, mert Riedl Szende, Hunfalvy Pál, Budenz és mások munkássága érvényre juttatta a korszerű összehasonlító és történeti nyelvtudományt, s a gyökelmélet utolsó nyomait maga a Nyelvőr is segítette elsöpörni, így Czuczor — Fogarasiról adott kritikájával, de egész szemléletével és munkásságával is. A nálunk kissé elkésve uralomra került Bopp — Grimm — Rasmus-féle és Humboldt — Steinthal-féle irányzat már a modern nyelvtudomány történetébe tartozik, mégis számos módszertani fogyatékosága szembe-

tűnő. Bár ismeri a szabályos hangmegfeleléseket, ezek korlátai, lehetőségei, természetük homályban vannak, a nyelv életének számos mozzanata nem részesül megfelelő figyelemben, a fonétika háttérbe szorul, s a nyelvjárások fontosságát nem ismerik fel stb. stb. A történelmi nyelvtudománynak szilárd alapokat az újgrammatikus iskola, Leskien, Brugmann, Paul stb. adott. E forradalmas új tanokat keletkezésük után nem sokkal Simonyi átplántálta hozzánk, és éppen a Nyelvőr hasábjain terjesztette. A Nyelvőr felkarolta őket és fokozatosan bevitte a magyar nyelvtudomány vérkeringésébe. Már a Nyelvőr 7. évfolyamában megjelenik Simonyinak a hangátvetésről írt dolgozata, mely sok tekintetben mintha az új szemléletet tükrözné, s ezt nyomon követik, a kombináló szóalkotásról, az elvonásról, az analógiáról stb. írt tanulmányai, de egyébként egész munkássága számos cikkében, tanulmányában ez iskola hívének mutatja. Amikor Gombocz Zoltán A jelenkori nyelvészet alapvonalai című tanulmányában összefoglalja ugyancsak a Nyelvőrben az újgrammatikus iskola alapelveit és módszertanát, a Nyelvőr körül felnőtt új nemzedék minden jelentősebb tagja, Gombocz, Melich, Horger, Zolnai stb., hívei az új irányzatnak, mely akkor a legmodernebb volt és melyet a Nyelvőr sugárzott szét a magyar nyelvtudományba. Bevonul nyelvészetünkbe az újgrammatikus iskolától megfelelő szerephez juttatott fonetika Balassa Józseffel egyrészt a folyóiratban megjelent cikkeiben, másrészt A fonetika alapelvei című könyvében (1886.), mely a Nyelvőr és az újgrammatikus iskola szellemében fogant. Ez az új szellem minden nyelvtörténeti közleményben fokozatosan érvényesül. Ennek a megvalósulását látjuk a monumentális Tüzetes magyar nyelvtanban, Simonyi és — a fonetikai rész — Balassa műve, melybe ugyan beleépülnek a mester Budenz hatásából nehezen kibontakozva, régibb és vitatható eredmények is, de általában már az új módszeresség szigorúsága uralkodik benne. Tudjuk, hogy ez a Tüzetes magyar nyelvtan hajlott kora ellenére ma is mindig megkerdezett tanácsadó, s a magyar nyelvtudománynak, az újgrammatikus iskolának, a Nyelvőrnek, az egész magyar nyelvtudománynak maradandó értéke. Ma tudjuk, hogy az újgrammatikus iskolának is voltak hiányai, túlzásai, dogmatikus merevségei, tévedései, de minden újabb nyelvtörténeti irányzat belőle sarjadt, lényeges tételei nagyrészt időállónak bizonyultak, ha módosításokat szükségszerűen szenvedtek is. Simonyinak és a Nyelvőrnek egyik nagy érdeme, hogy nyelvtudományunkat szinte egy csapásra az egyetemes nyelvtudomány akkori legmagasabb szintjére emelte. Amellett nem zárkózott el a Nyelvőr az újabb elméletek elől sem, így például szóhoz jutott benne a Wundt-féle társas lélektannak a nyelvvel kapcsolatos fölfogása is.

3. Simonyi szerkesztése alatt különben a Nyelvőr tovább folytatja azt a sokoldalú tevékenységet, mely Szarvas Gábor irányításával kibontakozott. Lapjain a nyelvtörténet egyre jelentékenyebb mértékben kap teret, etimológiák százai látnak napvilágot, a szóalkotás, a szójelentés tan (mely minden ellenkező vélemény ellenére elsősorban történeti stúdium), a mondataktan és a mondatjelentés tan változatos kérdései kapnak benne előrevívó megvitatást, mindig közérthető nyelven, de magas tudományos színvonalon. Hogy csak egyet-egyet említek, a Nyelvőrben mutatkozott be a kétnyíltszótagos tendencia szakszerű taglalása, az ún. Horger-törvény, mely kitűnő példa arra, hogy nagyjában már azelőtt is ismert tények az új iskola szellemében hogyan rendszereződnek, hogyan tömörülnek szilárd tétellé, mely immár nyelvtudományi közhellyé általánosult, s a kutatás fontos magyarázó elvévé vált. Ugyanakkor

a nyelv élettana, az általános nyelvtörténeti ismereteknek a magyar nyelvre való alkalmazása arról tanúskodik, hogy a folyóirat érdeklődése kiterjedt minden, a nyelvtudomány körébe tartozó diszciplínára. Simonyi szerkesztésének első tíz éve alatt a Nyelvőr továbbra is a magyar nyelvtudománynak és ezen belül a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak középpontja, rendíthetetlen tekintélyű fóruma. Körülötte ismét egy újabb tudósnemzedék nő fel és folytatja többretűen, színesebben az elődök munkáját. Közben pedig a Nyelvőrben szaporodnak azok a cikkek, tanulmányok, melyek bár közérthető nyelven vannak megírva, tárgyuknál és fölépítésükénél fogva inkább csak a szakmailag képzett olvasó figyelmére számíthattak. Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a közönség az 1900-as évek első évtizedeiben jelentékenyebb számú volt, mert a középiskolai tanárság az önképzésre, tudományos ismereteinek szinten tartására sokkal több időt és energiát fordíthatott, mint ma.

9. Simonyi a Nyelvőr tevékenységét és egyszersmind a magyar tudományos irodalmat egy fontos kezdeményezéssel is bővíti. Megindítja a Nyelvészeti Füzeteket, ezt a tartalmas kiadványsorozatot, mely eleinte ugyan többnyire a folyóiratban megjelent hosszabb tanulmányok különnyomatait tartalmazza egy-egy füzetben, tehát mintegy a folyóiratból kitermelődő és könnyen kezelhető monográfiákat ad, de már korai számaiban is megjelennek a Nyelvőr munkatársai tollából származó, de a folyóiratba terjedelmük miatt bele nem férő dolgozatok is. Ezzel Simonyi apránként megteremti a kiadványok egy új típusát: a folyóirat kereteit már szétfeszítő, de könyv méreteit még el nem érő „nyelvjárási tanulmányokat, nyelvtani és nyelvhelyességi értekezéseket, továbbá nyelvészeti kézikönyveket és forrásműveket” közreadó sorozatot. E kezdeményezés igen termékenynek bizonyult, s erről nemcsak a Nyelvészeti Füzetek hosszú sora tanúskodik, hanem a más hasonló kiadványsorozatok, melyek fölismerve a példa hasznosságát, követik a mintát, és a Nyelvészeti Füzetek megszűnése után is hosszabb-rövidebb idő óta szolgálják a nyelvtudományt.

A Nyelvészeti Füzetek ugyan túlnyomóan nyelvjárásokkal vagy tudománytörténettel foglalkoztak, de jócskán van közöttük nyelvtörténeti és általános nyelvelméleti tárgyú is. Kitűnő fóruma volt ez egyszersmind a fiatal nyelvészeknek, kik első nagyobb dolgozatukat így önálló kiadványként is láthatták.

10. Az Akadémia uralkodó szárnya és Simonyi között bekövetkezett törés, melynek folytán az Akadémia megvonta a folyóirattól a támogatást, új helyzetet teremtett. A Nyelvőr megszűnt a magyar nyelvtudomány vezérorgánuma lenni, ezt a szerepet meg kellett osztania a Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóiratával. Eleinte az egész Nyelvőr-gárda lelkesen állt az új társaság zászlója alá, sokan részt vettek választmányában, és cikkeikkel támogatták a folyóiratot. Lassan, fokozatosan azonban a Simonyihoz közelebb álló nyelvészek elkedvetlenedtek, végül sajnálatos szakadás állt be a magyar nyelvészek között. Bár jó ideig a másik táborba tömörülő magyar nyelvészek nagyrészt továbbra is munkatársai maradtak a Nyelvőrnek, de azok a szálak, melyek őket e folyóirathoz kötötték, meglazultak és gyakran el is szakadtak. Ennek ellenére a magyar nyelvtudomány ekkor már oly fejlett volt, hogy két folyóiratot, majd többet is, el tudott látni, s így a Nyelvőr Simonyi szerkesztése alatt megtartotta színvonalát és a nyelvtudomány életében betöltött fon-

tosságát. Tovább is munkatársai maradtak nem kevesen a régiak közül, és számos jelentékeny fiatal tudós támogatta írásaival a terjedelmét és színvonalát az Akadémia támogatása nélkül is büszkén őrző folyóiratot, egyebek közt Mészöly Gedeon, Losonczy Zoltán, Kertész Manó, Németh Gyula, Fokos Dávid, Beke Ödön, hogy csak néhányat említsek. És természetesen maga Simonyi változatos témájú cikkek hosszú sorával gazdagította a nyelvtudományt a Nyelvőr lapjain. Ez alatt az idő alatt készítette el mondatтанát, melynek kézírata azonban, tudományunk örök kárára, a háború viharában megsemmisült.

11. Simonyi nemcsak a magyar Nyelvőrnek, hanem az egész magyar nyelvtudománynak — e kettő évtizedeken át különben is szinte egyet jelentett — egyik legnagyobb alakja. Óaltala történeti nyelvészetünk új, korszerű alapokra épült át, és nemcsak maga gazdagította tudásunkat, cikkek, tanulmányok, monográfiák, nagy szintézisek gazdag bőségével, hanem a Nyelvőrön át több új tudósnemzedéket nevelt föl, irányított, segített, míg végre a nyelvészet alkotó munkásai olyan tekintélyes számra növekedtek, hogy szétfeszítették a folyóirat kereteit. Ha elfogulatlanul szemléljük a dolgokat, az is első sorban Simonyi és a Nyelvőr érdeme, hogy az idők megérték a Magyar Nyelvtudományi Társaság létesítésére, s egy új „tudományos—közérdekű” folyóirat megindítására. Az új folyóirat meg a régi voltaképpen nem voltak vetélytársak: tudományos ellentét nem volt köztük soha, mindketten ugyanazokat a diszciplínákat művelték korszerű szinten, legföljebb a Nyelvőr inkább a nagyközönség tájékoztatására, a Magyar Nyelv a szakkörök szempontjaira vetett nagyobb súlyt, a másikat sem veszítve szeme elől. A nyelvtörténet művelését mind a két orgánus egyaránt fontosnak tartotta.

Simonyi halála után, a két világháború között éli a Nyelvőr a legnehezebb korszakát. Hivatalos támogatás nélkül, anyagi gondokkal küzdve az egyes, rendszerint összevont számok vékony füzetekre zsugorodnak. A szerkesztő, Balassa József, tovább is követi a Simonyitól örökölt hagyományokat, amennyire a lehetőségek megengedik. Így szűk keretek között a nyelvtörténet is szóhoz jut, sőt a tartalomnak elég tekintélyes részét foglalja el és méltó a folyóirat múltjához. Talán elég csak példaképpen arra hivatkozni, hogy itt jelennek meg Kertész Manó kitűnő szólástörténeti magyarázatai, melyek két szép könyv magvát alkotják, a Szokásmondásokét meg a Szállok az úrnak-ét. És az állandó vagy legalábbis gyakori munkatársak közé tartozik (a magyar nyelvtörténet tárgykörében is) Munkácsi Bernát, Fokos Dávid, Beke Ödön, Zolnai Gyula és sok más jónevű magyar nyelvész. E külsőleg sovány füzetek gazdagok nemcsak meggondolkodtató ötletekben, hanem módszeresen kidolgozott és mintaszerű magyarsággal megírt tanulmányokban, úgyhogy a Nyelvőrnek ez a korszaka talán több figyelmet érdemelne, mint amiben olykor kutatóink részesítik.

12. A felszabadulás után a Nyelvőr egy változó összetételű szerkesztőbizottság, illetve Beke Ödön szerkesztésével terjedelemben fokozatosan megnövekedik, és dolgozótársainak száma is igen megszorodik, de mintha egy ideig keresné a maga sajátos arculatát, mely csak nagy vonásokban emlékeztet az előző évtizedek gyakorlatára, ami persze nem hibáztató megállapítás, hisz a folyóiratnak alkalmazkodnia kell a saját helyzetéhez és közönsége többé-kevésbé helyesen fölmért igényéhez. A nyelvtörténet ekkor is szóhoz

jut benne, főképp apróbb közlemények, etimológiák, szómagyarázatok alakjában, de a szakszerűen kidolgozott tanulmányok nem tartoznak többé jellemző vonásai közé. Mintha a folyóirat egyre inkább a tudománynépszerűsítés, különben komoly és értékes munkáját vállalná középponti feladatául. Mire pedig Lőrincze Lajos veszi át a szerkesztést, már kialakul a folyóiratnak új képe. Az iskola, az oktatás szempontjai domborodnak ki benne különösképpen, és ez szinte új szín a *Nyelvőr* történetében. Különös nyomatékot kap benne a stilisztika, továbbá a nyelvtudománynak és a néprajznak szorosabb összefüggései, ami természetesen ha nem is közvetlenül, de közvetve nagyon is érdekli a nyelvtörténeti stúdiumokat is. Természetesen a nyelvművelés és a tudományos eredmények népszerűsítése is a hagyományos célok közé tartozik. A nyelvtörténet mint önálló kutatási feladat viszont háttérbe szorul, ami nem jelenti azt, hogy megfelelő nyelvtörténeti háttér ne épüljön egyes fejtegetések mögé, valahányszor ennek helye van, vagy hogy nyelvtörténeti tárgyú cikket, tanulmányt eleve kizárna a szerkesztő a folyóirat programjából. Erről tanúskodik egyebek közt a Szó- és szólásmagyarázatok című rovat is. Mégis a *Nyelvőr* a nyelvtörténet kutatását szemmel láthatólag átengedte más orgánumoknak. Lehet, hogy ez a munkamegosztás, az ún. profilozás kedvéért történik, de az is lehet, hogy ebben a nyelvtörténeti stúdiumok általánosan tapasztalt sajnálatos visszahúzódásának jelét kell látni, mely a Magyar Nyelv lapjain, valamint a kiadványsorozatokban is félreérthetetlenül jelentkezik. Én a magam részéről, bár megérttem a tudományos területek felparcellázásának, a munkamegosztásnak előnyeit, sőt talán szükségességét is, nem örülök annak, hogy a folyóirat ebben a programponthban nem követi megfelelő lendülettel a Szarvas—Simonyi-féle hagyományokat.

13. Összegezve a mondottakat, meg kell állapítanunk tárgyilagosan, minden túlzás nélkül, hogy a *Nyelvőr* az egész magyar tudományos élet fejlődésében, történetében igen előkelő helyet foglal el. S ebben a keretben a magyar nyelv történetének vizsgálatában és az ezzel szorosan összefüggő nyelvélettani kutatásokban kiemelkedően fontos szerepe volt. Különösen Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szerkesztésének, irányításának félszázados idejében hosszú évtizedeken át a kutatások elvitathatatlan középpontja, vezetője volt. A magyar nyelvtörténet művelésének különösen eredményes korszaka azonosul a *Nyelvőr* virágzásának e hosszú szakaszával. E folyóirat ekkor tudós nemzedékek egyre népesebb sorát neveli fel, és munkatársainak köszönhetők a magyar nyelvtudománynak e termékeny korszakbeli jelentős alkotásai, összefoglaló nagy munkák és becses monográfiák, részlettanulmányok jeles sora. A *Nyelvőr* teremti meg ekkor a magyar nyelvtörténeti stúdiumoknak azokat a szilárd elvi, tudományos alapjait, melyekből aztán az ún. budapesti iskola, igazabban talán a sajátos színezetű magyar nyelvtörténeti irányzat bontakozik ki. Számos más téren, mind az alkotó, mind az alkalmazott nyelvtudományban, sőt ami nemzeti szempontból mindennél fontosabb, a magyar irodalmi nyelv fejlődésének megfelelő irányításában a *Nyelvőr*nek igen fontos szerepe, elévülhetetlen érdemei voltak és vannak, de ezekkel párhuzamosan kiemelkedő helyet biztosított magának a nyelv történelmi szemléletű kutatásában is: nélküle nemcsak ismereteink volnának hézagosak, hanem e tudományág mai fejlettsége elképzelhetetlen volna. A Magyar Nyelvőr az egyetemes nyelvtörténetnek ebben a fejezetében különösen fényes lapot érdemelt ki.

Bárczi Géza

Újabb tanúvallomások az *ami*-pörben

A fent írt pör a Magyar Nyelvőr 88. és 89. évfolyamában zajlott le. Kollányi Teréznek „Az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdéséhez” című cikkével kezdődött (88: 17–21). Vele szállt vitába Nagy J. Béla (88: 412–5). Észrevételeihez „Hadd legyen per!” címmel fűztem megjegyzéseket (88: 415–8). Ezekre válaszolt ugyancsak Nagy J. Béla „Legyen hát per, ha úgy tetszik!” című írásában (89: 327–31).

Arról, hogy az egész mondatra vonatkozó *ami* használata helyes is lehet, alkalmas valamely körülmény mellékes voltának a kifejezésére, a közbevetés vagy a hozzátoldás érzékeltetésére, illetőleg – a főmondat előtt állva – a figyelem felhívására, Nagy J. Bélát, sajnos, nem sikerült meggyőznünk. Pedig – csupán tallózó adatgyűjtéssel is – számos kiváló írókat idéztük meg tanúnak: Petőfit, Aranyt, Mikszáthot, Gárdonyit, Mórát, Móriczot, Krúdyt, Kosztolányit, Nagy Lajost, Tamási Áront, Szabó Pált, Veres Pétert, Bókát, Németh Lászlót, Illyést és másokat, akik többször is leírtak efféléket: „Elég az hozzá, hogy Jóska bekukucskált a kerítésen, *ami még nem lett volna baj*, de tudomra is adta, hogy jelen van” (Móra: Kincsesás halottal. Elbeszélések. 1957. 8); „... az érelneszese miatt eltiltották a szesztől is, meg – *ami jobban fájt* – az ő kedves szivarjaitól” (Kosztolányi: Pacsirta. 1957. 25); „Egyéni külön világ ez is, lakóinak nemcsak szókinése, hanem még álomvilága is teljesen egyedülálló, *ami természetes is*” (Illyés: Puszták népe. 1956. 5); „A püspöknek lehet több báránya, de nem minden báránynak van gyapja. [Bekezdés.] *Ami bizony igaz lehet*, tekintve a szegény szépesi egyházmegyét” (Krúdy: A podolini kísértet. 1957. 237); „Aznapi este, búcsúzásakor, *amit sosem tett meg*, kezét nyújtott Lajosnak” (Németh László: Bűn. 1961. 1: 19). – Megjegyzem, hogy újabban Hadrovics László is egész sor ilyen példát hoz fel Jókai, Mikszáth és Gárdonyi műveiből (A funkcionális magyar mondat alapjai 302).

Nagy J. Béla nem tartja fontos érvnek a szépírói gyakorlatra való hivatkozást. Elismeri azonban, hogy az egész mondatra vonatkozó *ami* kérdésében a nyelvészek, nyelvvelők felfogása is megoszlik. Második vitacikkét a következő szavakkal fejezi be: „A szóban forgó *ami*-s mondatfűzésről három vélemény alakult ki: 1. Már teljesen meghonosodott ez a szerkezet, úgyhogy nem lehet hibának minősíteni. Mondatkapcsolásra éppoly alkalmas, mint a mellérendelés. 2. Használhatjuk, de nem mindig, mert némelykor jó, máskor azonban nem. 3. Mindig hiba, ma is a kerülni való idegenességek közé tartozik. Én e harmadik felfogásnak vagyok híve nemcsak egymagam, hanem másokkal együtt” (Nyr. 89: 331).

Annak idején nem firtattam tovább a dolgot, bár – megvallom – kíváncsi voltam, hogy azok között a „mások” között, akiket Nagy J. Béla említ, egyáltalán akad-e mai nyelvvelő. Nemigen hittem benne. Most mégis jelentkezik Ferenczy Géza. A következőket írja „Anyanyelvi örjárat”-ában (159–60):

„Elsősorban tehát akkor helyes az *ami* használata, hogyha nincs külön főnévvel megnevezve az a dolog, amelyre mellékmondatunkat vonatkoztatjuk. De régen is, ma is voltak, vannak olyan nyelvészek, akik nemcsak ilyenkor helyeslik az *ami* használatát, hanem olyankor is, amidőn az egész mondat tartalmára vonatkozik. Ilyenfélre gondolok: »Elhagyták barátai, *ami* nagyon megviselte.» Itt az *ami* régen a latin *quod*-nak az utánzata volt, később inkább

az ugyanilyen értékű, a latint követő német *was*-nak a fordítása. Bármennyire elterjedt is, éreznünk kell idegenszerűségét. Kezdetről fogva így tartja helyesnek nyelvészeink többsége az előbb idézett mondatot: »Elhagyták barátai, s ez nagyon megviselte.« Aki sokat hallja, olvassa a rosszat, s magyar nyelvérzéke nem eléggé tudatos, az könnyen úgy hiheti, hogy a mondatra vonatkoztatott *ami* használata ellen sem lehet semmi kifogásunk, hiszen különleges stílusértéke van. Valóban különleges ez a stílusérték: az idegenszerűségé, s az ilyesmi »csábos«, mert a szokásostól eltérő hangulatával, másnemű árnyalatával »kelletti magát«. Ha valaki ilyenként kedveli, hát használja. Aki nagyon megszokta a mondatához viszonyított *ami*-t, az esetleg úgy érzi, hogy az *ami*-vel szorosabb egységbe kapcsolódik a mondat, a másik, az eredeti magyar szerkesztésmóddal pedig egy kicsit meglazul, sőt »széttörik« az összetartozó tagmondatok egysége. Nézzük csak, látunk-e ilyen szerkezeti lazulást néhány efféle jó magyar mondatban: »Anyja babusgatta, apja korholta, s ezzel csak vérszemet kapott«; »Visszaesett régi rossz szokásába, s ezt nem bocsátották meg neki«; »Tiltották tőle, ez pedig csak olaj volt a tűzre.« Ha újra ezt a jó magyar szerkesztésmódot szokjuk meg, akkor majd nem érzünk benne »lazaságot«.

Talán mondanom sem kellene, hogy eszem ágában sincs a bekezdés végén idézett mondatok helyességét kétségbe vonni, s „lazaság”-nak minősíteni használatukat.

Ferenczy Géza soraiban azonban megint csak felüti fejét a másokra, sőt „nyelvészeink többségé”-re való hivatkozás. De vajon melyik oldalon van a többség m a ?

A pört felújították, keressünk hát újabb tanúkat! Az írókat — úgy látszik — Ferenczy Géza sem fogadja el (a m i egyébként eléggé sajnálatos). Nyelvészeink, nyelvművelőink pedig mostanában közvetlenül alig-alig nyilatkoznak erről a kérdésről (vö. mégis: Szende: Szórol szóra 186; Hadrovics: i. h.). Állásfoglalásuk azonban kiderül saját nyelvhasználatukból: írásaikban igen sokan élnek a vitatott mondatípussal. Bár e tekintetben sem végeztem tervszerű adatgyűjtést, mégis számos idevágó példára bukkantam. Hadd sorakoztassam fel hát tanúként mindazokat, akiktől az alábbi idézetek származnak:

„Ez a magyar szöveg voltaképpen még a XIV. századba tartozik, tehát régiebb a Marosvásárhelyi Soroknál, a Besztercei és a Schlägli Szójegyzéknél, mert 1380 körül készült, ránk azonban csak a XV. század közepe táján leírt másolatban maradt, azért nyelvészeink általában mint XV. századi szöveget tartják nyilván, *ami nem egészen helyes*, mert bár a másoló olykor módosíthatott a szövegen, egészében mégis inkább a XIV. század utolsó negyedére jellemző” (B á r c z i: A magyar nyelv életrajza 91–2). „Mégis a magyar nyelvészeti füzetek kiadását a szakbizottság és a minisztérium részéről nem jellemezte elég tervszerűség: az egyik oldalról megjelentek olyan — a maguk nemében egyébként kitűnő — munkák, amelyek az egyetemen leadott tananyag céljait nem szolgálják közvetlenül, másrészt nem készültek el, sőt — *ami majdnem olyan nagy baj* — konkrét tervbe sem igen kerültek olyan kézikönyvek, amelyeknek a hiányát az egyetemi oktatás: tanár és hallgató a legközvetlenebbül érzí” (B e n k ő L o r á n d: MNy. 55: 336–7). — „A jelenség súlyát, értékét az emlékből — *ami pedig története szempontjából sem közömbös* — sohasem a pozitív példák száma mutatja önmagában, hanem mindig a pozitív példáknak és az ellenpeldáknak egymáshoz viszonyított aránya” (D e m e: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái 295–6). — „A szerzők a legtöbbször a betűkből indulnak ki (*ami a betű és hang e korbéli*

általános szét nem választása miatt korántsem meglepő), majd az ábécé betűin végighaladva jellemzik az egyes hangokat, egyszersmind megjegyzéseket téve a betűk írásmódjára is” (F á b i á n: Az akadémiai helyesírás előzményei 30). — „Az alábbi néhány példa s a zárójeles helyesbítések alapján, remélem, menten érthetővé s *ami még fontosabb*: meggyőzővé válik e tanácsunk is . . .” (G r é t s y: Szaknyelvi kalauz 218). — „Leíró jellegű megállapításainak megvannak ugyanazok a fogyatékoságai, amelyeket Balassával kapcsolatban említettem, *ami nála is lényegében hasonló okokra vezethető vissza*” (I m r e: A mai magyar nyelvjárások rendszere 40). — „Emellett szerkezeti bővülés is történt: az eredetileg tárgyatlan ige tárgyassá lett, *ami több igényen megfigyelhető*, egy minőségi változás szaporodó jeleként (*lefutja az ezer métert*)” (K o v a l o v s z k y: Nyelvművelésünk főbb kérdései 181). — „Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Dunántúl nyugati részén a *tüskésborz* járja, délen a *tüskésborz*, nagyobb keleti felén meg a *tüskésdisznó*. A Duna—Tisza közén inkább a *sündisznó* — *sindisznó* a divat. Az ország keleti felén meg — északról délnek tartva — a *szürösdisznó*-nak, majd a *tüviskesdisznó*-nak, végül a *sindisznó*-nak van egy-egy területe. De a valóságban persze sokkal tarkább a süntérkép, *ami talán ennek a hasznos kis állatnak a kedvelt voltát is bizonyítja*.” (L ő r i n c z e: Nyelvőrészen 44.) — „Az *Öveges* névalak különben szintén Dunántúl délnyugati részére utal, *amit Öveges professzor kiejtése sem hazudtol meg*” (L ő r i n c z e: i. m. 54). — „. . . a *fontos alma*, *font hús* így is hangzik, illetőleg hangzott nálunk: *funtos alma*, *funt hús*, de a *fontos kalács* sohasem volt *funtos* kalács. Sem Veszprém megyében, sem másutt. *Ami alighanem mégis arra mutat*, hogy két különböző eredetű szóval van dolgunk.” (L ő r i n c z e: i. m. 57–8.) — „Szólássá ugyanis csak akkor válik valamely irodalmi műből kiszakadt szókapcsolat, ha az a köznyelvben is meghonosodik, és — *ami ezzel együtt jár* — a kifejezés tömörsége, szemléletessége miatt határozott stilisztikai értéket kap” (O n a g y G á b o r: MNyTK. 87. sz. 22). — „Néhány esetben azonban íráshibás vagy torzult alakok is bekerültek az adattárba, *ami az ilyen hatalmas munkában bizony elfordulhat*” (N y í r i: MNy. 64: 135). — „Azonban a jelen nyelvvállapot keretében elintézett leíró meghatározásokkal, csupán a mostani — igen sokszor elméleti elgondolásokkal fertőzött — nyelvérzékhez hozzáigazított jellemzésekkel, kategorizálásokkal, tipizálásokkal kevésre mehetünk a jelenségek lényegének felismerése irányában. *Ami pedig utóvégre a tudományok feladata*.” (P a i s: MNy. 55: 458.) — „Nyelvművelésünk sajnálatos módon még nem terjesztette ki elég hatékonyan tanácsadó szolgálatát a mozaikszavak alkotóira, s így ezek a szavak legtöbbször spontán módon keletkeznek. *Ami persze nem volna nagyobb baj akkor*, ha alkotóik kellő nyelvi, sőt esztétikai érzékkel rendelkeznének . . .” (S z e n d e: Szóról szóra 79.)

Lám, az egész mondatra vonatkozó *ami* kifejező, helyes használatának finom szabályait nemcsak a költők érzik, a nyelvészek is tudják. Egységes táboruk erejét perdöntő jelentőségűnek vélem.

Rácz Endre

A magyar nyelvészeti tanszékek külföldi kapcsolatairól

1. Mindenekelőtt néhány megjegyzést az egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékek külföldi kapcsolatainak a f o n t o s s á g á r ó l, i d ő s z e r ű s é g é r ő l!

A) Nem kétséges, hogy a tudományok között a magyar nyelvészet is csak úgy tarthat lépést a fejlődéssel — és ez minden korra vonatkozik —, ha nemcsak folyamatosan figyelemmel kíséri a külföld nyelvtudományának eredményeit, hanem ha annak intézményeivel, kutatóival állandóan kapcsolatban van, sőt ha ez a kapcsolat kétoldalú olyanformán is, hogy bizonyos esetekben az „átadó” szerepében mutatkozik.

Mindez már abból egyenesen következik, hogy az úgynevezett speciális nyelvtudományoknak van egy „általános” részük, amely egyrészt ugyan szervesen összefügg velük, másrészt azonban túl is mutat rajtuk, más speciális nyelvtudományok, illetőleg az általános nyelvészet felé. — Hadd jegyzem meg, hogy én az általános nyelvészetbe — egy kissé az egyetemi oktatásra is gondolva — a következő problémaköröket sorolom: nyelvelméleti kérdések (a nyelv mibenléte, összetevői, jellemzői stb.); a nyelvtudományi kutatások különféle módszerei; a speciális nyelvtudományok általános problémái; az egyes (rész)diszciplínák általános elvi és módszerbeli vonatkozásai; mindezeknek a történeti fejlődése, illetőleg mindenkori kritikája, azaz tulajdonképpen a nyelvtudomány története.

De a fenti megállapítás jogos volta mellett szól az is, hogy — bár korábban összehasonlíthatatlanul kisebb mértékben s főként a finnugor nyelvészet keretében, illetőleg a két világháború között a szomszédos országok egyeteminek a magyar tanszékein — külföldön szintén foglalkoztak és foglalkoznak (a felszabadulás utáni helyzetről és a máról l. később) a magyar nyelvnek, nyelvünk egyes jelenségeinek ilyen vagy olyan jellegű vizsgálatával. Ezek eredményei és a belőlük leszűrhető tanulságok már mindenkor közvetlenül is felhasználhatók a magyar nyelvészeti kutatásokban.

B) Ha pedig a magyar nyelvészeti kutatásokkal foglalkozó intézmény egyúttal (vagy inkább: elsősorban) — mint a mi esetünkben — egyetemi vagy főiskolai tanszék is, akkor az említett kapcsolatnak még jobban ki kell szélesednie, tudniillik a fentiekén kívül ki kell terjednie a felsőfokú nyelvészeti — benne főként a magyar nyelvészeti — oktatás valamennyi tartalmi és módszertani kérdésére. (Azért említettem „általában” is a felsőfokú nyelvészeti oktatást, mert bármilyen nyelvről van szó, a szerzett tapasztalatok — legalábbis mutatis mutandis — értékesíthetők a mi nyelvtudományunk oktatása közben is.)

C) És hadd tegyem hozzá mindjárt az eddig elmondottakhoz, hogy az említett kapcsolat különösen fontos — mondhatnám: nélkülözhetetlen — a p a j a i n k b a n. Miért?

a) Elsősorban azért, mert a nyelvtudományban az utóbbi évtizedekben — gyakran külföldi hatásra — hihetetlen gyorsasággal olyan súlyponteltolódások és szemléletmódosulások következtek be, és részben vagy egészben új kutatómódszerek léptek fel olyan mennyiségben, mint soha a korábbi időben (ezek közül egyesek kikristályosodtak, vagy most vannak kikristályosodóban; mások egy-egy ponton gazdagították a nyelvészeti kutatást; ismét mások úgyszólván eltűntek vagy eltűnőben vannak). És ez a folyamat — ha némi intenzitáscsökkenéssel — ma is tart, és minden bizonnyal — éppen a gyorsan változó, fejlődő élet igényeinek hatására — a jövőben szintén tartani fog. — Gondolok itt — csupán jelzésszerűen — a szinkrón jellegű kutatások és a gyakorlatibb (a beszélt és írott nyelvhasználatot a legkülönbözőbb célból vizsgáló) diszciplínák (a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelv művelés, a lexicográfia, a nyelvtanítás, a kommunikációkutatás, a gépi fordítás stb.) előtérbe

kerülésére; a strukturalista néven összefoglalt, gyakran lényegesen eltérő és nagy átalakuláson keresztülment irányzatokra (Bloomfield, Harris, Chomsky stb. irányzata; a generatív grammatikák; a tipológiai vizsgálatok; a szemantikai elméletek stb.); az egzaktitás követelményének az érvényesítésére (matematikai és kvantitatív módszerek stb.); a komplex vizsgálatok erősödésére (erre utalnak az efféle új stúdiumok: matematikai nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika stb.); stb.

b) Különösen szükség van azonban a külföldi kapcsolatokra napjainkban azért is, mert a szomszédos és távolabbi államokban eddig soha nem tapasztalt mértékben keletkeztek — és reméljük, hogy a jövőben is keletkeznek — magyar nyelvészeti kutatóhelyek, melyeknek az eredményei számunkra is rendkívül fontosak, de amelyeket — különböző okokból — föltétlenül támogatnunk kell, sőt — amennyire lehetséges — akár közös kollektív munkálatokban is együtt kell működnünk velük (l. később is). — E kutatóhelyek keletkezése egyébként részben azzal magyarázható, hogy ezek magyar nyelv és irodalom szakos tanárokat képező intézmények, másrészt azonban azzal is, hogy megnőtt az érdeklődés nyelvünknek mint olyan nyelvnek a vizsgálata iránt, amely nem indoeurópai eredetű és felépítésű, tehát alkalmas különböző strukturalista, tipológiai stb. módszerek kipróbálására, ellenőrzésére.

Inkább csak emlékeztetésképpen hadd idézzem fel a *The Hungarian Language* c. könyvben (Edited by Loránd Benkő and Samu Imre. Bp., 1972.), a magyar nyelvtudomány történetét bemutató tanulmányomnak azt a részét, amely ezekről igyekszik az olvasót tájékoztatni.

„Sajátos színeket képvisel a romániai kolozsvári nyelvészek munkássága, amely tekintélyes múltja és hagyományai, valamint Szabó T. Attila, Márton Gyula és a Babeş — Bolyai Egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének kiemelkedő eredményei révén méltán érdemelte ki a „kolozsvári nyelvésziskola” megkülönböztető elnevezést. A Csúry Bálint kezdeményezte úton haladva az erdélyiek mindenekelőtt rendkívül gazdag nyelvjárási gyűjteményeikkel tűnnek ki. A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlasza, nyolc regionális nyelvatlasz, különféle szókincsfeldolgozások és tájszótárak várnak kiadásra, hogy páratlan anyagukkal bekerüljenek nyelvtudományunk vérkeringésébe. Szinte felmérhetetlen jelentőségű továbbá Szabó T. Attilának forrásanyagfeltáró tevékenysége. Az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár és az Erdélyi Szótörténeti Tár — amelynek anyaga már 1968-ban jóval meghaladta az egy millió nyelvi adalékot — olyan nélkülözhetetlen szintézisnek ígérkezik, mint a századforduló táján keletkezett, ma is fontos munkaeszközeink (a Nyelvtörténeti Szótár, az Oklevélszótár stb.). Végül nem jelentéktelen mértékben vitték előre kolozsvári kollégáink a magyar nyelvjárástani, nyelvtörténeti, irodalmi nyelvi, stilisztikai stb. kutatásokat.

Csehszlovákiában a pozsonyi Komenský Egyetemen, a nyitrai főiskolán és a prágai Károly Egyetemen, vagyis azokban a felsőfokú intézményekben folynak magyar nyelvészeti kutatások, ahol magyar tanszékek működnek, és ahol a magyar szakos tanárokat képezik. Érthető okokból itt is a nyelvjárásgyűjtés (tájszótárak, regionális nyelvatlasz szerkesztése stb.) áll a középpontban. Ezenkívül foglalkoznak csehszlovákiai kollégáink a szlovákiai magyar írók, költők stílusával, a nyelvművelés mindennapi kérdéseivel, a szlovák magyar nyelvhatás problémáival; különböző szótárakat, tankönyveket, jegyzeteket jelentetnek meg stb.

Jugoszláviában a magyar nyelvészeti kutatások részben szintén a felső-

oktatáshoz kapcsolódnak, részben azonban a mintegy tíz éve Újvidéken (Novi Sad) megalakult Hungarológiai Intézetben folynak. Kiemelkedik itt is a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás. Az elmúlt években már napvilágot látott Penavin Olga Mura-vidéki és baranyai regionális nyelvatlása és Szlavóniai (kórogyi) szótárának I. kötete, továbbá készül a „Jugoszláviai magyar nyelvjárások atlasza”. Nagy jelentőségűek a kétnyelvű szótári munkálatok (dolgoznak a szerb-horvát–magyar szótáron, a különféle szakszótárakon), valamint a magyar–szerb-horvát kontrasztív nyelvtan megírására irányuló – a magyarországi nyelvészek közreműködését is igénybe vevő – törekvések. Az Újvidéki Egyetem és az Intézet évkönyvei, a megjelent nyelv művelő könyvek, a Jugoszláviai Magyar Nyelv művelő Egyesület jelentős rendezvényei stb. mind, mind arról tanúskodnak, hogy a jugoszláviai tanárok, kutatók számottevően előbbre viszik nyelvtudományunkat.

A Szovjetunióban elsősorban az Ungvári (Uzsgorod) Egyetem magyar tanszékén és a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben folytatnak jelentős magyar nyelvészeti kutatásokat. Többen vizsgálták és vizsgálják nyelvünknek mindenekelőtt – az ukránnal való múltbeli és mai érintkezését, kapcsolatát (l. pl. Lizanec P. M.: Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok. Egyetemi jegyzet. Uzsgorod. 1970. 250 l.). Itt is folyik a kárpátaljai magyar nyelvjárások több szempontú tanulmányozása, különböző két nyelvű szótárak szerkesztése, a magyar nyelvet tárgyaló egyetemi és más iskolai nyelvtanok megjelentetése stb. Meg kell emlékeznünk a nyelvünk egész rendszerét, valamint egyes jelenségeit szinkrón vagy diakrón szempontból vizsgáló kutatásokról is. Ebben a vonatkozásban különösen kiemelkedik Klara Majtinszkaja „Vengerszkij jazik” (I–III. Moszkva, 1955., 1959., 1966.) című munkája, amely nyelvünk történetének a bemutatása után az orosz leíró nyelvtani hagyományokat követve érdekes módon tárgyalja mai nyelvünk teljes rendszerét.

A magyar nyelv vizsgálatának – más okokból, más indíttatásra, más körülmények között – sajátos és szintén igen jelentős műhelye alakult ki az Amerikai Egyesült Államokban, elsősorban 1947 óta, amikor a New York-i Columbia Egyetemen Lotz János professzor vezetésével létrejött Amerikában elsőként egy magyar tanszék, és még inkább az 1958-at követő években, amikor egymás után alakultak meg a magyar nyelvvel foglalkozó intézetek. Az amerikai kollégák által végzett gyakorlati jellegű (a magyar nyelv oktatása) és tudományos kutatások igen hasznosan egészítik ki hazai vizsgálódásainkat. Ők ugyanis mindenekelőtt a következő területeken értek és érnek el – nyilván a jövőben is – hasznosítható eredményeket: a magyar nyelv modern szempontú és módszerű fonetikai és fonológiai, valamint grammatikai elemzése; magyar–angol egybevető (kontrasztív) nyelvtan elkészítése (ez a mi Nyelvtudományi Intézetünkkel közös vállalkozásként); továbbá nyelvészeti információ feldolgozása és gépi nyelvészet; valamint nyelvpedagógia. Külön meg kell említenünk a Thomas Sebeok professzor által szerkesztett s Bloomingtonban, az Indiana Egyetemen megjelenő kitűnő urál-altaji sorozatot (Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series), amely több régi és mai magyar vonatkozású munkát tartalmaz (pl. Sylvester és Szenczi Molnár nyelvtana, Sajnovics Demonstráció . . .”-ja, Gyarmathi Sámuel „Affinitas . . .”-a stb.).

Megemlékezhethetnénk valójában mindazokról a helyekről (egyetemek, főiskolák stb.) – az említett és még nem említett országokban –, ahol magyaroktatás van, ahol legalább magyar nyelvi lektor működik (ott ugyanis kisebb-nagyobb mérvű magyarkutatás is folyik), jelen összefoglalásunkban azon-

ban most már csak arra szorítkozhatunk, hogy az elmondottakon kívül felsoroljuk azokat az országokat (s benne a legfontosabb városokat), amelyeket mint a magyar nyelvészeti kutatások egy-egy műhelyét tartjuk számon: Lengyelország (Varsó), Német Demokratikus Köztársaság (Berlin), Német Szövetségi Köztársaság (Hamburg, Göttingen, München), Franciaország (Párizs), Nagy Britannia (London), Finnország (Helsinki, Jyväskylä), Svédország (Uppsala, Lund), Olaszország (Róma, Padova), Ausztria (Bécs) stb.”

Itt utalok arra, hogy a nyelvünk iránti érdeklődés felkeltéséért nem keveset tesz a Magyarok Világszövetsége, különösen az 1970. augusztus 1–15-e között Debrecenben és Budapesten megrendezett anyanyelvi konferencia óta (anyagát l. „A magyar nyelvért és kultúráért” című egyik első tájékoztatóban. Szerk.: Imre Samu. Kézirat gyanánt. Bp., 1971. 204).

c) Végül ma különösen nélkülözhetetlen egyetemi és főiskolai magyar nyelvészeti tanszékeink számára a megfelelő külföldi intézményekkel való kapcsolat az oktatás szemszögéből is. A felszabadulás után megnövekedett hallgatói és oktatói létszám jóllehet igen öröndetes eredmény, hiszen — többek között — a tanszékek így válhattak (és még inkább: válhatnak) az Akadémia Nyelvtudományi Intézete mellett jelentős kutatóhelyekké, de az oktatás megfelelő, korszerű tartalmának, módszereinek kialakítása számos olyan gonddal jár együtt, amely lényegében hasonló módon jelentkezik minden felsőoktatásban. Az új, hasznosítható eredményeket beépíteni s ugyanakkor az oktatás folyamatosságát és bizonyos állandóságát biztosítani, továbbá olyan módszereket kialakítani, amelyek kevesebb megtanulandó anyaggal szilárdabb készségeket, a jövőre szükségletekhez jobban alkalmazkodó jártasságot eredményeznek — bizony egyáltalán nem könnyű dolog. E tekintetben szintén van hát mit tanulnunk egymástól!

2. Nem lehet feladatunk nyelvtudományunk külföldi kapcsolatainak a történeti áttekintése, e folyamat néhány vonására és pontjára, különösen a XX. századi alakulására mégis rá kell mutatnom, hogy a mai helyzetet megérthessük, és jövő feladatainkat világosabban láthassuk.

Induljunk ki Bárczi Géznak a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1967-i nyelvtudomány-történeti konferenciáján elhangzott igen találó megállapításából: „Elődeink Sylvestertől Riedl Szendéig, és Riedl Szendétől a minket megelőző nemzedék nagy nyelvészeiig mindig össze tudták hangolni a nemzeti célú tudományt az európai műveltségben való széles körű tájékozottsággal és a nemzetközi szakirodalomban való elmélyüléssel, beleillesztve a magyar nyelvészetet az egyetemes nyelvtudományba” (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből. Szerk.: Szathmári István. Bp., 1970. 10). És talán nem hat szerénytelenségnek, ha idézem a magam hasonlóan összegező megjegyzését is: „Sylvester Jánostól kezdve . . . napjainkig, nyelvünk múltját és mindenkor jelenét a nyelvtudósoknak, a nyelvtudomány kisebb-nagyobb munkásainak hosszú sora kutatta, akik felmérve a hazai szükségletet, tanulmányozva a külföldi módszereket, eredményeket, nemcsak itthon szereztek hírnevet a magyar nyelvészetnek, hanem elérték azt is, hogy nyelvtudományunk fejlődésének legtöbb szakaszában nemzetközi szintű volt, sőt nemegyszer innen kerültek ki egy-egy új kutatómódszer, irányzat stb. első képviselői.” (Az említett tanulmány bevezetéséből.)

E megállapításoknak mintegy az igazolásaképpen hadd utalok néhány — egyébként ismert — kiemelkedőbb nyelvtudomány-történeti tényre.

XVI–XVII. századi magyar nyelvtanaink és szótáraink arról tanúskodnak, hogy szerzőik nemcsak kivételes képességű, hanem külföldet járt, a külföldi eredményekből bőven merítő szakemberek voltak (Sylvester pl. Közép- és Kelet-Európában elsőként, de Nyugat-Európát tekintve is az elsők között foglalkozott vulgáris nyelv grammatikájával; Szenczi Molnár Albert a francia Ramus nyomdokain építi fel nyelvtanát; Geleji Katona István a holland és német Sprachgesellschaftok mintájára toborozta Gyulaféhevárott a nyelvvel foglalkozó tudósokat; stb.). — A XVIII. században bár az összehasonlító és történeti nyelvtudomány megalapozása és európai elterjesztése a Franz Bopp és Rask Rasmus, illetőleg a Jakob Grimm nevéhez fűződik, az úttörésnek, valamint a finnugor összehasonlító nyelvtudomány és a magyar nyelvtörténeti kutatások megindításának az érdeme (mint az 1970-i székesfehérvári szimpozion is megmutatta) elvitathatatlan a magyar Sajnovics Jánostól, továbbá Gyarmathi Sámueltól és Révai Miklóstól. Még ebben a században ugyanakkor Kempelen Farkas „Mechanismus der menschlichen Sprache . . .” (1791.) című, később franciául is megjelent nevezetes munkájában a beszéd fiziológiai feltételeit vizsgálja, és összeveti a német, francia, angol és magyar beszédhangok képzését, közben hasznos észrevételeket téve a nyelv változékonyságáról és egyéb általános sajátosságairól. — Eredményességében, hatásában meglehetősen egyedül álló nyelvújításunk európai mozgató rugóiról, sőt bizonyos külföldi (pl. a hasonló török mozgalomra gyakorolt) hatásáról — úgy gondolom — felesleges szólnunk. Bárczi Géza idézett megnyitójában a továbbiakra vonatkozólag ezt mondja: „Csakhamar megjelenik a kellőképpen még nem méltatott Riedl Szende, s vele, valamint Hunfalvy Pállal nyelvtudományunk ismét bekapcsolódik az európai tudományosság frissülő vérköreibe” (i. h.). Valóban az akkor föltétlen előrelépést jelentő — Humboldt, Heyse és Steinthal képviselte — irányzatot nálunk bizonyos kritikával Riedl Szende tette magáévá, s ennek a tanulságait, valamint az összehasonlítás eredményeit is felhasználva alkotta meg „Magyar hangtan” című nevezetes munkáját (1859.). Az első tudományosan is felvértezett nyelvészcsoporthoz a megszervezése, továbbá az urál-altaji összehasonlító nyelvtudomány elméleti alapjainak lerakása meg a Hunfalvy Pál nevéhez fűződik, ő hívta életre az Akadémia égisze alatt — Európában a legkorábbiak között — az első tisztán nyelvészeti folyóiratot, a Magyar Nyelvészetet (1856–1862.), továbbá az ő szerkesztésében indult meg a Nyelvtudományi Közlemények, amely fontos orgánuma lett a nemzetközi finnugrisztikai kutatásoknak. A továbbiakban Budenz mindenekelőtt nagy összefoglaló munkával (MUSz., UA.) oly mértékben vetette meg nyelvünk szókincsének és nyelvtani rendszerének összehasonlító módszerrel végzett történeti kutatását, hogy rájuk épült a hazai és a hazain túli finnugrisztika egész további fejlődése. Hosszú időn keresztül szinte napjainkig kell számolni továbbá a múlt század hetvenes éveitől — főként a lipcei nyelvészek körében — kibontakozó újgrammatikus iskolának mind pozitív, mind negatív hatásaival. Ennek az iskolának a módszertani elveit a külföldi iskolázottságú, kivételes képességű és hallatlan munkabírással, szervezőerővel megáldott Simonyi Zsigmond ültette át — késedelem, de nem minden kritika nélkül — a hazai gyakorlatba. Elsősorban neki köszönhető, hogy a szűkebb értelemben vett magyar nyelvészet nemcsak felsorakozott a finnugrisztika mellé, hanem nemzetközi mértékkel mérve is igen magas és elismert színvonalra emelkedett, és hogy az egyetemi magyar nyelvészeti oktatás — Simonyi oktatónak is kiváló volt! — szintén ekkor alapozódik meg igazán. Simonyi munkássága a magyar

nyelvtudománynak szinte valamennyi területét felölelte, az újgrammatikus nézeteken túllépve nem lényegtelen lépéseket tett a leíró jellegű és a mondat-tant is érintő kutatások felé. Nyilván az sem volt véletlen, hogy ő jelenteti meg az első tudományos összefoglalást idegen nyelven (*Die ungarische Sprache*. Bp., 1907). Egyébként — Simonyi és mások jóvoltából — a századforduló körüli idő a ma is nélkülözhetetlen — gyakran kollektív munkával létrehozott — szintéziseknek, összefoglaló műveknek a kora. Talán megjegyezhetjük minden szerénytelenség nélkül, hogy alig van olyan európai nyelv, amelynek igen korán, igen rövid idő alatt ilyen változatos és nagy terjedelmű szótárai (NySz., OklSz., MTsz., NyŰSz. stb.) jelentek volna meg. A finnugor nyelvészet további fejlődése (Munkácsi Bernát, Halász Ignác, Pápay József, Szinnyei József stb.), a magyar nyelv egyes jövevényszó-csoportjainak a kutatása (Asbóth Oszkár, Melich János, Gombocz Zoltán stb.), előbbre lépés a fonetikában (Balassa József, Gombocz Zoltán stb.), a névtudomány önállósodása (Melich János, Gombocz Zoltán stb.), a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása — mind, mind tükrözi a külföldi nyelvészettel és nyelvekkel való akkori kapcsolatot.

Nyelvtudomány-történetünknek a két világháború közti szakaszát — különösen az előző föllendüléshez képest — mint a visszaesés korát tartjuk számon. Hiányzott az anyagi és az erkölcsi támogatás; nem jött létre olyan szervezeti forma (tudományos intézet, nagyobb egyetemi tanszék stb.), amely összehangolta volna a különböző helyeken folyó magyar nyelvészeti kutatásokat, és megindíthatta volna az ekkor már föltétlenül szükséges kollektív munkálatokat; nem akadt az egyébként kiemelkedő nyelvtudósok között sem olyan tudományszervező egyéniség, aki a központi irányító intézményt valamelyest pótolta volna; stb. Mindezek — más, itt fel nem sorolt tényezőkkel együtt — nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy e kornak hatalmas, szinte páratlan vállalkozásai (EtSz., „A magyar nyelvtudomány kézikönyve” sorozat) torzóban maradjanak; a folyóiratok részben megszűnnek, de amelyek fennmaradnak, azok is meggyérődnak; és — ami a mi szempontunkból jelenleg különösen lényeges — meggyérülnek a külföldi kapcsolatok is (bár ennek a pontos felderítése még a jövő feladata), mindenesetre az akkoriban jelentkező újabb nyelvészeti irányzatok (Saussure, a prágai iskola, a funkcionális szemlélet stb.) vagy el sem jutottak hozzánk, vagy ha igen, korántsem hatottak a kíváncsított mértékben. Természetesen — éppen e korbéli kiváló nyelvtudósaink (Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső, Bárczi Géza, Ligeti Lajos, Németh Gyula, Tamás Lajos, Klemm Antal, Horger Antal, Mészöly Gedeon, Szabó T. Attila, Tolnai Vilmos, Kertész Manó stb., illetőleg Zsirai Miklós, Beke Ödön, Fokos Dávid stb.) munkásságának az eredményeképpen — előbbre léptek, gazdagodtak a magyar és finnugor nyelvtörténeti diszciplínák (etimológia-szótörténet; hang-, alak- és mondat-tan; jelentés-tan; szólástörténet; névtudomány; őstörténet; tudománytörténet stb. stb.), valamint a fonetika (Balassa, Gombocz, Horger, Laziczus stb.), a nyelvjáráskutatás (Csúry, Horger, Bárczi, Szabó T. Attila stb.) stb. Sajnálatosképpen azonban a két utóbb említett tudományág kivételével szinte teljesen hiányoztak a szinkrón jellegű kutatások (más országok, népek nyelvtudományával szemben nálunk ebben az időszakban sem született meg egy megfelelő színvonalú és részletességű magyar leíró nyelvtan, a következő korszakra maradt az értelmező szótár megszerkesztése, csak jelenleg folynak a korszerű szinonímaszótár munkálatai stb.); nagyon szegényes továbbá az általános nyelvészeti termés (Gombocz nyelv-

történeti módszertanán és Schmidt József „A nyelv és a nyelvek” című tanulságos összefoglalásán kívül különösen Laziczius „Általános nyelvészet”-ét emelhetjük ki), ami egyrészt következménye, másrészt oka annak, hogy — mint már említettem — Saussure, a prágai iskola stb. tanai és módszerei az egy Laziczius munkásságán kívül alig-alig hatottak.

Mi történt a felszabadulás után, különösen a külföldi kapcsolatok területén? Mindenekelőtt utaljunk arra, hogy a megváltozott társadalmi, gazdasági és művelődésbeli viszonyok következtében alapvetően módosult nyelvtudományunk helyzete: új kutatóközpont jött létre, az Akadémia Nyelvtudományi Intézete, és kutatóhelyekké nőttek — illetőleg nőnek — az egyetemi, valamint a főiskolai tanszékek, de természetesen változott a nyelvészélet, és gazdagodott a kutatás módszere is. Ezúttal nem részletezhetve az elért eredményeket, a meglevő hiányosságokat, az esetleges aránytalanságokat stb. (egyrészt — mint a ma kérdései — ezek ismereteseek, másrészt az 1966-i debreceni kongresszus bevezető előadásai, valamint a jubileumi megemlékezések az elmúlt években ezt megtették), csupán a következőket jegyezném meg:

a) Azokat a magyar (és finnugor) nyelvészeti kutatásokat — természet-tudományi-közgazdasági műszóval: alapkutatásokat — helyeztük előtérbe, amelyeket — több okból — sehol másutt el nem végeznek és nem is végezhetnek.

b) Elsősorban múltbeli adósságaink törlesztésére törekedtünk. Ez a kettő — nyilván nem véletlenül — a legtöbb ponton egybeesik (l.: ÉrtSz., MNyR., A magyar nyelvjárások atlasza; TESz., MSzFE.; az EMNyF.-sorozat; Zala megye földrajzi nevei stb. stb.).

c) Újjászülettek vagy újtukra indultak egyes diszciplínák (nyelvjárástörténet, az irodalmi nyelv vizsgálata, stilisztika, nyelvművelés stb.).

d) Bár nyelvtudományunknak az elméleti kérdésekkel, az általánosabb összefüggésekkel való foglalkozás sohasem — e legutóbbi korszakban sem — volt erős oldala, annyit mégis elmondhatunk, hogy több diszciplína területén olyan tanulmánygyűjtemények láttak napvilágot, amelyek számos elvi-elméleti és módszertani (vagyis az általános nyelvészetre is számítható) tanulságokat — nemegyszer nemzetközi érdeklődésre is számíthatókat — tárnak föl (pl. A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Szerk.: Bárczi Géza. Bp., 1956.; Szótártani tanulmányok. Szerk.: Országh László. Bp., 1966. stb.; l. még a nyelvtudomány-történet területéről a már idézett „Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből” című munkát).

Részben ezzel, részben a külföldi kapcsolatok alakulásával (l. később is), részben más, összetettebb okokkal függ össze, hogy az új nyelvészeti irányzatok, módszerek (a strukturalizmus korábbi változatai; a transzformációs és generatív grammatika; a fonológiai szempontú hangtani vizsgálatok; az információelmélet; a nyelvtipológia; a kvantitatív nyelvészet; a matematikai nyelvészet; az újabb szemantikai rendszerek, elképzelések; a kontrasztív nyelvészet; stb.) megkésve, nemegyszer szélsőséges módon jelentkeztek, és csak az 1960 körüli időtől mondható kiegyensúlyozottabbnak a fejlődés (l. A magyar nyelv strukturális [generatív] grammatikája c. tervmunkát, az Általános Nyelvészeti Tanulmányok köteteit, a szegedi nyelvtipológiai szimpozion anyagát stb.).

Ami most már közelebbről a külföldi kapcsolatokat illeti, röviden a következőket állapíthatjuk meg. A felszabadulás utáni években —

amely kor az újjáépítésnek és a nyelvészek körében is a sorok rendeződésének az ideje volt – természetesen az addig nem vagy kevéssé ismert szovjet nyelvtudomány hatása érvényesült, s ennek nem kis része volt a nyelvszemlélet és kutatómódszer megváltozásában. Mindezt azonban nagymértékben megzavarta a marizmus érvényesülése. Nálunk szerencsére nem sokáig, mert Sztálin cikkei és a körülötte kibontakozó viták, a további tervek stb. ismét reális vágányokra terelték a nyelvészeti munkálatokat. Egy – a mi jelenlegi szempontunkból – nem lényegtelen negatívuma mégis volt e korszaknak (elsősorban az ötvenes évek első felének), amely aztán a jövő fejlődésére máig kedvezőtlenül hatott: tudniillik az, hogy nem nyitott utat az elsősorban nyugaton megindult és akkor már hódító (sőt egynémely esetben le is tűnő) nyelvtudományi irányzatok, útkeresések, módszerek megismerésének. Ennek aztán – mint már jeleztem – az lett a következménye, hogy az ötvenes évek végétől, a hatvanas évek elejétől (amikor ezen irányzatok megismerésének a különféle akadályai elhárultak) egyes kutatók csak valamely „modern” irányzatra való áttérésben látták a magyar nyelvészet jövőjét, mások viszont jobbra elzárkóztak gyakran még a megismerésüktől is.

Úgy gondolom, öt-hat éve értünk oda, hogy az úgynevezett modern irányzatok hívei csak alapos kutatás után körvonalazzák az illető irányzatnak, módszernek a nyelvtudományunkban való alkalmazhatóságát; viszont a „hagyományos” nyelvészet hívei is behatóan tanulmányozzák az új próbálkozásokat, és ezek eredményeit – a lehetőség határain belül és az egyénektől determináltan – alapvetően fel is használják kutatásaikban (a modern irányzatok hatása egyébként az ötvenes évek végétől már érezhető). A jövő útja nyilvánvalóan egyrészt bizonyos szintézis: az új módszerek egyes elemei beolvadnak mintegy azt megtermékenyítve a korábbiakba. Másrészt viszont több irányzat halad egymás mellett, s az eredmények döntik majd el ezek életrevalóságát. Az utóbbi mondottakat – azt hiszem – a kiszélesült külföldi kapcsolatok legkülönbözőbb formái is igazolják (l. később).

3. A külföldi kapcsolatok alakulása – mint az eddig mondottakból is kitűnik – roppant sok (belső és külső, nem utolsósorban politikai) tényezőtől függő, b o n y o l u l t kérdés. Hogy mégis mertem vállalkozni – egyetemi és főiskolai magyar tanszékeink viszonylatában (amely azonban érthető módon rávilágít az egész magyar nyelvtudomány nemzetközi kapcsolataira is) – a tájékoztató és értékelő összefoglalásra, az elsősorban a következőkkel magyarázható: az elmúlt években módomban volt több szomszédos és távolabbi ország egyetemein, magyar tanszékein járni, ott előadást is tartani, továbbá több külföldi vendéget fogadni a dekanátuson, a tanszéken, illetőleg a Magyar Nyelvtudományi Társaság vendégeként és előadójaként; és közben arra törekedtem (és törekszem a továbbiakban is), hogy a testvérintézményekkel hasznos (nem formális) kapcsolatokat építsünk ki; végül foglalkozom nyelvtudomány-történettel, amelynek ez is szerves része.

Ezen további összeállításához f o r r á s k é n t azokat a tanszéki jelentéseket használtam fel, amelyeket a tanszékvezetők a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság felkérésére készítettek, a következő megküldött szempontok figyelembevételével:

1. A tanszék milyen külföldi intézményekkel (tanszék, intézet stb.) tart kapcsolatot? Mióta? Milyen jellegű ez a kapcsolat (szerződéses együttműködés, közös könyvkiadás, könyvcseréje, előadók cseréje, hallgatók cseréje stb.)?

2. Az egyes személyek kapcsolatai:

a) Kivel, illetőleg milyen intézménnyel van állandó kapcsolata, s ez milyen jellegű?

b) Mikor, mennyi ideig, milyen konkrét céllal volt külföldi intézménynél, tudósnál?

c) Mikor, mennyi ideig, milyen célból fogadott külföldi szakembereket? (Az utóbbi három évet részletezve.)

3. A tanszék és az egyes személyek tervei a jövőre vonatkozólag.

4. Javaslatok a külföldi kapcsolatoknak még intenzívebbé tételére. Választ a négy egyetemi (Eötvös Loránd Tudományegyetem: Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani, valamint Mai magyar nyelvi tanszék; József Attila Tudományegyetem: Magyar nyelvészeti tanszék; Kossuth Lajos Tudományegyetem: Magyar nyelvészeti tanszék) és négy főiskola (az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola; a Nyíregyházi, a Pécsi, valamint a Szegedi Tanárképző Főiskola) Magyar nyelvészeti tanszékétől kaptunk.

A továbbiakban először röviden bemutatom az egyes tanszékekre leginkább jellemző, majd az egyéb kapcsolatformákat. Aztán kitérek a javaslatokra, és végül felhívom a figyelmet a legfontosabb teendőkre.

4. Az egyes tanszékekre leginkább jellemző kapcsolatformák.

Az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke mindenképp előtt szakmai segítséget és útmutatást ad az újvidéki (Novi Sad) Egyetem Magyar tanszékének a Jugoszlávia magyarlakta területein folyó földrajzinévgyűjtési munkájához, illetőleg a gyűjtés feldolgozásához. — Rendkívül fontos és gyümölcsöző továbbá az a kapcsolat, amelyet a tanszékvezető számos külföldi meghívása alkalmából (előadások tartásával, megbeszélésekkel, egyezmények megkötésével stb.) létesített, illetőleg szilárdított meg (1971-ben például Ungvárott, Göttingában, Hamburgban adott elő, az ottani magyar, illetőleg finnugor tanszéken; Moszkvában a Lomonoszov Egyetem és az ELTE közötti egyezmény megkötése céljából töltött egy hetet; októberben egy hétig a Román Szocialista Köztársaságban szakértőként vett részt a felsőoktatási miniszterek konferenciáján). — A tanszék állandó kiadványcserét folytat a kolozsvári, a pozsonyi, az ungvári egyetem magyar tanszékeivel.

Az ELTE Mai magyar nyelvi tanszékének — egyrészt mivel mai szervezeti formáját 1970-ben nyerte el, másrészt mert olyan diszciplínák tartoznak a körébe (leíró nyelvtan, stilisztika, nyelvművelés stb.), amelyek leginkább a forrongás stádiumában vannak — az a fő törekvése, hogy a szomszédos államokbeli, valamint a távolabbi egyetemek magyar és finnugor, továbbá más nyelvészeti tanszékeivel intenzív és több oldalú személyi és intézményi kapcsolatot építsen ki. Ezt a célt szolgálták az előadásokkal, megbeszélésekkel egybekötött kiutazások, a külföldi kollégák fogadása és meghívása, folyóirat- és könyvesere stb. (a tanszékvezető 1970-től előadott a következő egyetemeken: Bukarest, Kolozsvár; Párizs — Sorbonne —; Nyitra; továbbá megfordult Prágában, Tallinnban, Aix-en-Provence-ban, Grenoble-ban Toulouse-ban; Orléans-ban, Újvidéken, Leningrádban, Moszkvában, valamint Pozsonyban, — ezenkívül a tanszék más tagjai hasonló célból jártak Padovában, Újvidéken, Tallinnban, Pozsonyban, Lipcsében és Ungvárott; a tanszék fogadott számos külföldi kollégát; stb.). — A tanszék szakmailag segíti — előadások, előadás-

sorozatok tartásával; bizonyos segédletek pozsonyi megjelentetésével stb. — a szlovákiai magyar szakos tanárok továbbképzését.

A JATE Magyar nyelvtudományi tanszéke elsősorban az Újvidéki (Novi Sad) Egyetem Magyar tanszékével tart kapcsolatot 1959 óta. A kapcsolat kölcsönös tanulmányutak és látogatások formájában, előadások tartásában, továbbá nyelvjáráskutatásban és könyvcsereben nyilvánul meg. — Ezenkívül a tanszékvezető jó személyi kapcsolatot tart fenn W. Schlachter göttingai és több finn professzorral (Erkki Itkonen, Terho Itkonen, Pertti Virtaranta), egyébként a tanszék a jövőben óhajt kapcsolatba kerülni más külföldi magyar nyelvészeti tanszékkel.

A KLTE magyar nyelvtudományi tanszékére* az jellemző, hogy 1954 óta tervszerű és rendszeres kapcsolatban áll a megfelelő finnországi intézményekkel. Ez a kapcsolat sokoldalú: a tanszékvezető 1965 óta minden nyáron magyar nyelvtörténeti előadásokat tart a jyväskyläi nyári egyetemen, külön kutatói ösztöndíjjal szótári tanulmányokat végzett Helsinkiben, ezenkívül több finn társaságnak, valamint a Finn–Magyar Vegyesbizottság magyar albizottságának a tagja stb.; továbbá a tanszék minden oktatója vagy lektor-ként vagy ösztöndíjasként hosszabb ideig tevékenykedett Finnországban; végül évkönyvüket megküldik cserében számos külföldi intézetnek.

Az egri Ho Si Minh Tanárképző Főiskola Magyar nyelvészeti tanszéke az Erfurti Pedagógiai Főiskola megfelelő (filológiai, nyelvi) tanszékeivel, valamint a prágai Komenský Intézet munkatársaival alakított ki eredményes munkakapcsolatot. A Comenius-kutatás hozta össze az egri tanszéket a besztarcebányai (Banská Bystrica) Pedagógiai Főiskola hasonló területen működő tanáraival. Ezenkívül tevételes részt vállaltak abban az együttműködésben, amelyet az egri főiskola a csebokszári és a krasznodári felsőoktatási intézményekkel létesített. Természetesen — a fentieknek megfelelően is — igen sok külföldi kutató és nyelvészprofesszor látogatta meg a tanszéket, akik közül többen előadást is tartottak.

A Nyíregyházi Tanárképző Főiskola Magyar nyelvészeti tanszéke az Ungvári Állami Egyetem hasonló tanszékével van kapcsolatban 1965 óta. A két évenként megújított együttműködési szerződés szerint két hétre, egy hónapra előadókat cserélnek, július elején pedig kéthetes nyelvjárási- és néprajzanyag-gyűjtő, valamint a történeti és kulturális emlékeket megismertető cserelátogatáson vesz részt a két tanszék 12–15 hallgatója 2–2 oktatóval. Ezenkívül — az alapelvekben való megállapodás után — közös témán fognak dolgozni: a Felső-Tisza vidéki tájszótár és táji atlasz elkészítésén; továbbá a két intézmény tankönyveit, jegyzeteit, kiadványait is megküldik egymásnak.

A Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar nyelvészeti tanszéke részben távolabbi országok, részben a szomszédos Jugoszlávia megfelelő intézményeivel és szakembereivel létesített sokoldalú és gyümölcsöző kapcsolatot (Center for Applied Linguistics - Lotz János; Centre d'Etudes Finno-Ougriennes, Institut de Phonétique de Paris — Jean Perrot; Lipcsei Pedagógiai Intézet; továbbá az Újvidéki Egyetem és a maribori Pedagógiai Akadémia). Ezt alapozta meg a tanszékvezető 1966-i féléves franciaországi és NSZK-beli tanulmányútja, majd jugoszláviai látogatása, továbbá a tanszék tagjainak maribori nyelvtanári működése és valamennyi oktatónak számos külföldi útja, továbbá

* A jelentést még a tanszék nemrég hirtelen elhunyt vezetője, Papp István professzor állította össze.

a külföldiek pécsi látogatásai, megbeszélései. Ezenkívül a tanszék állandó munkakapcsolatot tart fenn Baranya, illetve a Duna–Dráva háromszög földrajzinév-anyagának a feldolgozása céljából az Újvidéki Egyetem magyar tanszékével.

A Szegedi Tanárképző Főiskola Magyar tanszékének egyrészt szerződéses együttműködésen alapuló hivatalos kapcsolata van 1962 óta a Potsdami Pedagógiai Főiskolával, 1963 óta a Nyitrai Pedagógiai Fakultással és az Ungvári (Uzsgorod) Állami Egyetemmel, 1968 óta az Odesszai K. D. Usinszkij Pedagógiai Főiskolával és 1970 óta a Szabadkai Tanárképző Főiskolával. E kapcsolat legfőbb tartalma a korszerű tanárképzést érintő tapasztalatcsere, valamint a szomszédos országokban folyó magyar szakos tanárképzés segítése és a szaktárgyi kutatásban való együttműködés (közös látogatások, előadók cseréje, kiadvány- és jegyzetcsere stb.). Másrészt a tanszék egyik oktatója utazásai során és levelezés útján a Szovjetuniótól Angliáig és Svédországtól Spanyolországig – főként írói szótárakat szerkesztő intézményekkel és szakemberekkel – valóban igen széles körű kapcsolatot létesített (előadások tartása, szakmai megbeszélések, kiadványcsere, publikálás stb.).

5. Természetesen az előző pontban már csak helyszűke miatt sem térhettem ki a fő kapcsolatformák pontos, számszerű adataira; nem sorolhattam fel az összes kiutazót, illetőleg az összes fogadott vendéget és valamennyi személyi kapcsolatot stb. Nem szóltam egy-egy tanszék esetében a rá kevésbé jellemző olyan kapcsolatformákról sem, amelyek más tanszék említésekor – mivel ott fő formát jelentettek – szerepeltek. Ebben a pontban tehát egyrészt az előbb említett esetekből utalnék néhány olyanra, amelyet fontosnak vélek (I.), másrészt felsorolom a kevésbé kiugró kapcsolatformákat (II.).

I. a) Minthogy a külföldi egyetemekre, főiskolákra egy vagy több évre kiküldött vendégprofesszorok, vendégtanárok, lektorok stb. rendkívül fontos szerepet töltenek be a külföldi kapcsolatok alakulásában, hadd sorolom fel egyébként azokat, akik ilyen feladatot láttak vagy látnak el: ELTE I.: Kázmér Miklós (Pozsony); ELTE II.: Fábián Pál (Padova, Bologna), Szemere Gyula (Pozsony), Kiss Jenő (Göttingen); JATE: Pálfalvi Etelka (Göttinga, Krakkó); KLTE: Papp István (Jyväskylä: nyári egyetem), Jakab László (Turku), Nyirkos István (Helsinki); Pécs: Rónai Béla (Maribor), Kerekes László (Maribor).

b) Fontosnak tartom a nem közvetlenül szakmai jellegű külföldi tanulmányutakat, például az olyanokat, amelyeknek célja a felsőoktatási rendszer és a nyelvészeti oktató módszerek tanulmányozása általában (ELTE I.: Pusztai Ferenc: Anglia; Nyíregyháza: Bachát László: Anglia) vagy egy-egy új diszciplínát illetően (Pécs: Kerekes László és Pesti János: Lipcse, a korszerű beszédművelés tantárgypedagógiája), és adott esetben hasznos a nyelvtanulás, tapasztalatszerzés is (Szeged: Békési Imre: Kiev, Moszkva).

II. a) Jó kezdeményezésnek tartjuk külföldi magyar tanszékeknek oktatókkal és hallgatókkal együtt történő és nyelvjárásgyűjtéssel egybekötött meglátogatását (ELTE I–II.: 1971-ben Jugoszlávia, Újvidék, a vajdaság több faluja, Kórógy, Székelykeve, Vojlovica; 1972-ben Pozsony, Szlovákia délnyugati és délkeleti része).

b) Csak helyeselhető a – szakmánkhoz tartozó vagy ahhoz közel álló külföldi, továbbá a hazai (nemzetközi jellegű) kongresszusokon való részvétel

(csaknem minden egyetemi tanszék egy vagy több oktatója előadott például a tallinni harmadik Nemzetközi Finnugor Kongresszuson stb.).

c) A külföldi kapcsolatoknak szerves részét jelentik a szomszédos államokbeli magyar szakos tanárok továbbképzésének a segítése (előadások, szemináriumok tartásával stb.), illetőleg az ottani nyelvművelésnek előadásokkal, cikkekkel stb. való támogatása (pl. ELTE II.: Szathmári István és Szemere Gyula: Szlovákia; Pécs: Rónai Béla: Szlovákia és Jugoszlávia).

d) Hasznos külföldi kapcsolatot jelenthet oktatóinknak, ha a hozzánk közel álló külföldi társaságok, akadémiák tagjaik soraiba választják őket, és több formában részt vesznek azok munkájában, vagy legalábbis kapcsolatot tartanak velük.

Igen biztatóak tanszékeinknek a jövőre vonatkozó t e r v e i. Mindegyik fenn akarja tartani, sőt bővíteni szeretné jelenlegi kapcsolatait, új partnerek keresésével is (pl. ELTE I–II.: meghívta W. Schlachter göttingeni, G. Antoine orléans-i és P. Imbs nancyi professzorokat; JATE: a romániai testvér-institúciókkal igyekszik szorosabb kapcsolatba kerülni; Nyíregyháza: új partnerük az Űstí nad Labem-i Tanárképző Főiskola; Szeged: hallgatókkal együtt nyelvjárásgyűjtést terveznek Szabadka környékén stb.).

A j a v a s l a t o k általában azt az igényt jelzik, hogy a tanszékek kapjanak lehetőséget terveik teljesítésére. Egy javaslatot idéznék külön is: „... az a felfogásunk, hogy a magyar tanszék oktatóinak okvetlenül szükségük van a finn nyelv rendszerével és történetével való beható foglalkozásra. Általánosságban azt a javaslatot említjük meg, hogy véleményünk szerint minden külföldi magyar lektornak elsősorban magyar nyelvészeket kellene kiküldeni, olyanokat, akik nemcsak gyakorlatilag tudják oktatni nyelvünket angol, francia, német s más nyelvterületen, hanem mint a magyar nyelv kutatás aktív munkásai nyelvünk lényegéről és fejlődéséről is felvilágosítást tudnak nyújtani, ha az alkalom úgy kívánja.” (A Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének jelentéséből.)

6. Tanszékeink külföldi kapcsolatainak itt vázolt képe — úgy gondolom — különösebb aggodalomra nem ad okot, sőt m e g n y u g t a t ó n a k mondható. Megnyugtató azért, mert általában mindegyik megtalálta az adottságainak (területi elhelyezkedés, tudományos tervek, oktatási feladatok, anyagi és szellemi lehetőségek stb.) legjobban megfelelő fő és mellékesebb formákat, és e kapcsolatok — országos szinten — jól kiegészítik egymást minden tekintetben. Megnyugtató ez azért is, mert vezetőik és beosztottak egyaránt azon voltak, hogy minél teljesebbek, minél tartalmasabbak legyenek tanszékük külföldi kapcsolatai. És — mint jeleztem — nincs baj a jövődó tervekkel sem.

Mégis — különösen a jövőt illetően — talán nem volt haszontalan ez az összeállítás (hisz a tanszékek ötleteket, elgondolásokat, módszereket stb. vehetnek át egymástól), és talán szintén nem lesz haszontalan, ha — ezzel mintegy az illetékesek figyelmét is felhívva — utalok néhány föltétlen fejlesztendő kapcsolatformára, illetőleg rámutatok legfontosabb t e e n d ő i n k r e.

1. A magyarországi és külföldi magyar nyelvészeti tanszékek között biztosítsunk gyakoribb előadócserét, továbbá szervezett tankönyv-, jegyzet-, kiadványcserét.

2. Több és rendszeresebb lehetőséget kérnénk az illetékes szervektől az oktatók (minden tekintetben) célszerű kiutazására, valamint a külföldi kollégák megfelelő fogadására.

3. Továbbra is kívánatos a szomszédos államokbeli magyar tanszékek munkájának segítése az eddigi kapcsolatformákon kívül pl. a szakemberek kiképzésében való közreműködéssel — ilyen van alakulóban az Újvidéki Egyetem magyar tanszékén —, további közös vállalkozásokkal (pl. különféle kontrasztív nyelvtanok szerkesztése stb.). De még arra is kellene gondolnunk, hogy valamilyen módon — akadémiai, művelődésügyi minisztériumi vagy akár államközi szinten — hozzájáruljunk a szomszédos államokbeli magyar nyelvészeti tanszékeken felhalmozódott nyelvjárási és egyéb anyagnak a megjelentetéséhez.

4. Több szempontból hasznosak az oktatók és hallgatók közös csoportos látogatásai a szomszédos külföldi egyetemek, főiskolák magyar tanszékein, úgyszintén az általuk szervezett nyelvjárásgyűjtés. Szorgalmaznunk kellene az efféle kölcsönös látogatásokat és gyűjtéseket, hisz ezek szakmai gyakorlatok is egyúttal.

5. Biztosítani kellene, hogy a külföldi és hazai nemzetközi jellegű magyar és finnugor nyelvészeti kongresszusokon minden szakember részt vehessen, de minél többen eljuthassanak valamennyi olyan tudományos összejövetelre, ahol nyelvészeink tanulhatnak, szakmai és módszertani ismeretekben gyarapodhatnak.

6. Más, kisebb népekhez hasonlóan sokkal több külföldi egyetemre kellene küldelnünk vendégtanárt, lektort, mert az igény — mint magam tapasztaltam Franciaországban — föltétlenül megvan.

7. Az említett „The Hungarian Language” című munkát más hasonlóknak kellene követniük, hogy az érdeklődők tudjanak mihez nyúlni, ha meg akarnak ismerni valamit nyelvünkről.

8. Nem propagáljuk eléggé eredményeinket külföldön (egy toulouse-i dialektológus, francia regionális nyelvatlaszok szerkesztője pl. nem tudott ott jártamkor a mi megjelent nyelvatlaszunkról), bár az idegen nyelvű folyóiratok (Acta Linguistica; Annales, Sectio Linguistica), a magyar nyelvű cikkek, tanulmányok angol, francia, német, orosz összefoglalásai sokat segítenek ezen a téren, arra törekedjünk, hogy minél több magyar nyelvészeti tanulmány, sőt könyv lásson napvilágot külföldön vagy itthon, de idegen nyelven.

Végül megjegyzem: helyes volna az itt leírtakat a Nyelvtudományi Intézet, valamint az egyetemek finnugor és általános nyelvészeti tanszékeinek a hasonló jelentéseivel egybevetni és azután úgy megszabni kinek-kinek a közelebbi és távolabbi feladatokat.

Szathmári István

Vadhajtások a nyelvművelésben

1. A műkedvelő nyelvművelők ügybuzgalma, sőt támadó kedve, olykor erőszakossága és mindig csorbíthatatlan önbizalma — ha napvilágot lát — néha ijesztő tévedéseket ültet el a köztudatban. Az ő „jóvoltukból” bukkannak fel nemcsak a nyelvben, hanem nyelvművelésünkben is furcsa vadhajtások. Felfelüti a fejét egy türelmetlen, korlátolt szemlélet is: az, hogy egyértelműen el kell dönten: „ez az egyetlen helyes felelet — a többi mind rossz”. Akkor aztán nincs is más feladat, mint — ha szabad az újságírásból kölcsönkérni ezt a kifejezést — „behasonlítani” a tanuló (vagy éppen az újságíró) mondatait,

stílusát, és ha egyezik: jó, ha meg nem — hibás. Ez az eljárás még számtandolgozatok esetében is helytelen (hiszen hibás úton is eljuthat valaki véletlenül a jó eredményhez!), a nyelv, a stílus kérdéseiben pedig határozottan hibás. Ugyanazt sokféleképp lehet mondani, s több megoldás is jó lehet.

A nyelv élő, fejlődő, gazdagodó, közben persze torz alakokat is létrehozó szervezet. Szabályait v é g l e g e s e n rögzíteni nevetséges és tudománytalan törekvés volna, t e l j e s e n p o n t o s a n rögzíteni pedig — bár kívánatos, de — lehetetlen. Így azután egyes erőszakos műkedvelő nyelv művelőink — akiknek tevékenységére inkább illik a régimódi és rossz ízű „nyelvvédelem” szó — a maguk egyéni ízlését próbálják a nyelv szabályaivá nyilvánítani, és ebbe a Prokruosztész-ágyba beleerőltetni a nyelvtant, a stílust.

Nyelvünk vadhajtasait nyesegetni nemcsak szabad, hanem kell is. Csak-hogy szeretettel és türelemmel, ahogyan a kertész is teszi, nem pedig tűzzel-vassal, indulattal, vagdalkozva. Nyelvészeinknek, az igazi nyelv művelőknek — a korszerű nyelv művelés szemléletének megfelelően — eszükbe sem jut, hogy ilyenfajta módszerekkel „védjék” nyelvünket. Pedig ők igazán értenek hozzá. Ne feledjük: más a lövész, még a mesterlövész tudása is a fegyverről — és más a fegyverszakértő; másként veszi kézbe a kardot a vívóbajnok, másképp a fegyverkovács.

2. A Magyar Nemzet 1972. február 27-i számának „Vitaforumá”-n Timár György *vélt* tollhegyre tűzni néhányat a mai köznyelv vadhajtasai közül. Tíz szóhasználatot, stílári fordulatot említett, azonban aki megnézi a laikus számára is legkönnyebben hozzáférhető és kezelhető szakmunkát, A magyar nyelv értelmező szótárát, tíz perc alatt megállapíthatja, hogy a tíz hibáztatott nyelvi fordulat közül hétben pontosan az ellenkezője igaz annak, amit Timár György oly nagy magabiztossággal és határozottsággal kinyilatkoztat. Nem szeretném itt a helyet rabolni, ezért csak felsorolom, amiben nincs igaza — pontosan megjelölve az Értelmező Szótárnak azokat a helyeit, ahol a részletes magyarázat megtalálható:

— Nem igaz az, hogy „biztosítással az Állami Biztosító foglalkozik”; a szónak ez az értelme nem is az első helyen szerepel (1: 644).

— Nem igaz, hogy az *érdekében* csak úgy használható, hogy „valakinek az érdekében szólok”. „Viselni kell ezt a tengernyi munkát . . . a köz érdekében” — idézi az Értelmező Szótár (2: 408) a nemcsak stilisztának, hanem nyelv művelőnek sem utolsó Kosztolányi Dezsőtől származó példamondatot.

— Nem igaz, hogy „a *mennél* csak mennyiségre vonatkoztatható” („Mennél messzebbre foly, annál inkább dagad” — idézi az ÉrtSz. 4. kötet 1255. lapja Arany Jánost, aki nemcsak költő, hanem tudatos és tudós nyelv művelő is volt!).

— Nem igaz, hogy „a *minél*-nek semmi keresnivalója a *több*, ill. a *kevesebb* szó előtt” (4: 1330 — itt úgy látszik a *mennél* és a *mennyiség*, illetve a *minél* és a *minőség* szavak véletlen összecsengése tévesztette meg az ilyesmire érzékeny fülű költőt).

— Nem igaz, hogy „nyelvi képtelenség haragot érezni valaki *íránt*” — sem Arany, sem Mikszáth, sem Gárdonyi nem érezte így (3: 525., az *íránt* szócikk b pontja).

— Nem igaz, hogy az „újszerű . . . a meg tévesztésig olyan, mintha új lenne, pedig valójában nem az” — használja azt bizony *új* értelemben

Szabó Lőrinc is (7: 42); a *-szerű* féltucatnál is többféle értelméből (6: 238) T. Gy. csak egyet „fogad el”.

— Nem igaz, hogy a *megelőznünk őket* csak annyit jelent, hogy valahová előbb érünk, mint ők. „Robespierre, megelőztél csupán” — mondja Madáchnál Danton, pedig éppen ő, Danton „ér oda előbb” a guillotine-ra. De Mikestől Kosztolányiig (4: 1019) sokan használták a *megelőzni* szót abban az értelemben, amit az Timár szerint „nem jelent” . . .

— és az sem igaz, hogy a „ha rajtam múlna” hibás és „a múlás csak be nem következett dologra vonatkoztatható”: „rajtam nem fog múlni = én nem fogom megakadályozni” (5: 51.).

Csak azért volt érdemes Timár György észrevételeivel ilyen hosszadalmasan foglalkozni, mert jellegzetes, habár sajnos nem egyedülálló példája annak, milyen „felkészültséggel” születnek meg egyes a nyelv ügyében (?) elhangzó vagy megjelenő megnyilatkozások.

3. De ha már a nyelvművelés vadhajtasairól és zsákutcáiról van szó, hadd hívom fel a figyelmet egy másik jelenségre.

Ki kellene irtanunk végre azt a sokszor már szinte mulatságos „eredményekhez” vezető rögeszmét, amelyet *germanofóbiának* nevezhetünk.

Érthető persze, hogy mivel Magyarországot évszázadokon át a német hódítás, az elnémetesítés fenyegette, szenvédélyesen védekeztünk a németesség mindenféle térhódítása ellen, különösképpen pedig nyelvünket védtük a germanizmusok ellen. Csakhogy a német veszély a világtörténelem nagy fordulatával legalábbis régi formájában — megszűnt, és a mai nyelvromlás már inkább a — főleg természettudományi és technikai területen betörő — angol (azaz amerikai) szavak felől fenyeget. (Hogyan van az, hogy a más idegen nyelvekre — esetleg a latinra — emlékeztető kifejezéseket, szerkezeteket senkinek sem jut eszébe hibáztatni, csak a német a „mumus”?) Éppen ezért neveltséges, amikor többnyire hiányos nyelvtudású emberek — megállapítva, hogy egy-egy szavunk vagy nyelvi szerkezetünk megvan a német nyelvben is — rögtön germanizmusról kiáltoznak, és ki akarják irtani a magyar nyelvből a németnek vélt szót, kifejezést, szóképet stb. Pedig hát az, hogy valami él a német nyelvben is, még csak azt sem bizonyítja, hogy onnan került át a magyarba. De még ha onnan került is: ettől még nem kell a kiirtandók közé sorolni. Az meg éppenséggel hajánál fogva előrángatott érvelés, hogy amit le lehet fordítani németre, az németes, és mint ilyen üldözendő! Ugyan kinek jutna eszébe kifogásolni a Kazinczy alkotta *előítélet* szót, amely pedig tükörszava a *Vorurteil*-nak?

4. Végül — visszatérve Timár György fentebb vitatott cikkére — hadd tegyek egy megjegyzést javaslatára, amely voltaképpen egy, az autóvezetőkéhez hasonló jogosítványt és „nyelvi KRESZ-vizsgát” javasol mindazok számára, akik a mikrofon, illetve a kamerák elé állnak.

Tagadhatatlan, hogy a nyelvromlást leggyorsabban és elsősorban az „elektronikus sajtó”: a rádió és a televízió (közvetíti és ezáltal) terjeszti. A mikrofon a szerkesztői nyelvtudás „cenzúrája” nélkül továbbítja a magyartalan vagy éppenséggel hibás kiejtést, kifejezést.

Ennek ellenére túlzás volna mindenkit, aki a stúdiókba lép, az Akadémia bizottsága elé állítani. Azonban mint „minimális programot” talán két dolgot megpróbálhatnánk elérni. Az első: hogy a bemondók, riporterek, hírmagyará-

zók, állandó szereplők beszédét ez a testület időnként barátságosan (és bizalmasan) megbírálja.

De legalább ilyen hasznos lenne egy olyanfajta megállapodásnak akár csak hallgatólagosan is törvényerőre emelése, hogy nyelvűvelő cikkeket csak az Akadémia Nyelvűvelő Munkabizottságával egyetértve közöljenek az újságok. Mert ha igaz is a pesti szólás, hogy „mindenki úgy blamálja magát, ahogy akarja”, nem szabad a „spontán” nyelvromlást még azzal is siettetni, hogy az újságcikknek – még a vitacikknek is – kijáró akaratlan tisztelet segítségével további hibákat terjesszenek olyanok, akiknél a nyelvtudást a „nyelv-érzék”, a szakszerűséget az állítólágos ésszerűség helyettesíti.

Pető Gábor Pál

A diáknyelv témakörei

1. A diáknyelv elválaszthatatlan az iskolától, tehát a diákság egyéb területen használt – a köznyelvi jelentéstől eltérő – szókinsét nem soroljuk ide, hiszen nem csupán a diákságra jellemző. Az ún. ifjúság nyelvéből csak azokat a kifejezéseket emeljük ki, amelyek valamilyen formában az iskolai tevékenységgel kapcsolatosak. Anyagomat Szolnok megyei középiskolás tanulóktól gyűjtöttem több éven át. A diákszókincs vizsgálatakor a következő témaköröket állapíthatjuk meg: 1. Az iskola intézményei, részei. 2. A tantárgyak és a velük kapcsolatos felszerelések nevei. 3. Az elégtelen, illetve a bukás megjelölései. 4. A tanítási órán történt események elnevezései. 5. Az egyéb, órán kívüli tevékenység elnevezései.

2. a) Az iskola és intézményei, részei. Az iskola általános megnevezése áll leginkább közel az argóhoz, a *suli* szót variálják: *sulaj*, *sulkó*, *sulka*, *sulesz*. Idegen nyelvi fordítása jóformán csak az oroszra korlátozódik: *skóla*. A magyar elnevezések a szabadságvesztéssel vannak kapcsolatban: *fogda*, *börtön*. Az iskola szó becézett alakja: *isi* leginkább az alsó tagozatban használatos. Az intézményeknek, illetve az iskola egyes részeinek általában egy elnevezése van: *koli* (kollégium), *tancsi* (tanulószoza), *déhá* vagy teljesen: *diriház* (igazgatói iroda) az argóízű *diliház*-ból keletkezett, *Samulak* (biológiai szertár), *moslékos*, *vályú* (ebédlő). Itt említünk meg néhány ételnevet is, amelyek csaknem bizonyos, hogy iskolai étkezdeben keletkeztek: *Leníngrád-leves* (ehetetlen; <'bevehetetlen, mint Leningrád'), *tejbepapi* (tejbegríz), *zsiros deszka* (zsiros kenyér).

b) A tantárgyak és a velük kapcsolatos felszerelések nevei csaknem teljesen az iskolában keletkeztek. A tantárgyak nevét lerövidítik, és többnyire kicsinyítő képzővel látják el: *nyevi* (magyar nyelv), *tőri* (történelem), *gyaki*, *gyakszi* (gyakorlati foglalkozás), *főci* (földrajz); több -*tan* utótagú összetett szót is találunk, a tananyag egy részére utalnak a humor kedvéért: *dőgtan*, *dudvatan* (biológia), *bűztan* (kémia), *bíttan* (ének); olykor visszatérnek az eredeti formához (olykor nem a teljes alakban): *ruszki* (orosz), *biosz* (biológia), *fűzisz* (fizika); egyéb: *népnyomorító* (matematika; újabban terjed a *matek* rovására). A felszerelési és egyéb tárgyak elnevezései között is sok becézett alakot találunk: *cerka* (ceruza), *vonca* (vonalzó), *bizi* (bizonyítvány), *racska* (radír), *tasi* (táska), *doli*, *doga* (dolgozat, dolgozatfüzet), *röpcsi* (röpdolgozat). Ha más szóval fejezik

ki, akkor az új szónak csak egy tulajdonsága jellemző az illető tárgyra: *traktor* = varrógép (zakatolás), *csendes, surranó* = tornacipő (járás közben alig kopog), *pakszus, marhalevél* = ellenőrző (ebből tudja meg a szülő a rossz jegyet), *bizony hitvány, számárpakszus* = bizonyítvány (rossz jegyeket is tartalmaz), *Samu, Hugó* = csontváz.

c) Az elégtelennel, illetve a bukás megjelölőivel már foglalkoztunk (Nyr. 95: 418–9). Annyival egészítjük még ki, hogy ebben a témakörben az alábbi változatokkal találkozunk: 'egyest kap': *beszed, cövekel, bekapja a horgot*; 'egyest ad': *bezügat, szór*; érdekes megjegyezni, hogy vannak olyan szavak, amelyek mind a kettőt jelentik: *fásít, cövekel, arat*; 'megbukik': *elhasal, konyec, hurok*; az elégtelen elnevezései (csaknem száz variáns): *csülök, partizán, ficak*. A javítóvizsgára való készülés: *nyári egyetem*.

d) A tanítási órán történt események sok elnevezésében egy fájdalmas vagy negatív momentum a domináns, többségük a feleléssel és a tanári kérdésekkel függ össze: *cidrizik, citerázik* (fél a feleléstől), *pikkol rá, kirúg rá, rászáll* (a tanár állandóan egy tanulót kérdez), az ilyen tanár neve: *keresztapa (-anya)* (ez a neve a buktató tanárnak is); *mázli, megúsza* (nem feleltették). Érdekesekek azok a kifejezések, amelyek főnevek, és egy teljes mondat helyett állnak: *drót* (add tovább!), *posta* (figyelem! levél megy!), *ablak* (valami érdekes esemény történik kint).

e) Az egyéb, órán kívüli tevékenység lehet legális, illetve tiltott cselekedet. Legális események: *hegyi beszéd* (az igazgató [az osztályfőnök] rendszerint korhólo beszéde, amelyet az egész iskola[osztály]közösség előtt tart), *sulibuli* (klubest), *jön!* (valamelyik tanár közeledik). A tiltott tevékenység elnevezései sokrétűbbek, és mások számára alig érthetőek. Tekintélyes részüket a dohányzás kifejezései adják. Cigarettazni többnyire a WC-ben szoktak, s ezt a helyet *klub*-nak, *kávéház*-nak vagy az argóból kölcsönzött szavakkal *sneci*-nek, *slazi*-nak, *sló*-nak nevezik. A cigaretta általában *bagó, füstrúd, dekk, csikk*, sőt: *citrombambi* is. Az egyes cigarettafajták elnevezései — a saját nevükön kívül — nem csupán a diáknyelvre jellemzőek, tehát könnyen lehet, hogy nem diákok találták ki, noha használják, pl. *koncert, Beethoven* (Symphonia), *veréb, szárny nélküli* (Fecske). Az óra előtti másolás: *kotta, kottázás*, a másolandó füzet: *kottafüzet* (néha: *hangjegyfüzet*). Ha a tanuló nincs bent az órán: *lóg, fityeg, oson*. Kissé durva szokás a kezdő bejárók elfenekelése a vonaton: *avatják, felavatják*.

3. A témaköröket áttekintve, most vizsgáljuk meg, hogy az egyes témakörök szókinése hogyan oszlik meg! Az iskola intézményei, részei: 11,9%, a tantárgyak és a velük kapcsolatos felszerelések nevei: 14,9%, az elégtelen, illetve a bukás megjelölései: 46,3%, a tanítási órán történt események elnevezései: 16,4%, az egyéb, órán kívüli tevékenység elnevezései: 10,5%. Az 1., 2., 4., 5. 10 és 20% között mozog. Szembetűnő a 3. csoport, amely csaknem annyi elnevezést tartalmaz, mint a többi együttvéve.

Mizser Lajos

Adalékok a szabad vers és a prózavers ritmusához

1. Halász László „Hogyan reagálnak az olvasók a versre?” című cikkében (Élet és Irodalom, 1970. január 10.) megállapítja, hogy Nagy Lászlónak „Bartók és a ragadozók” című versét — kötetlensége miatt — a nagyközönség sokkal kevésbé érti és élvezi, mint a hagyományos, kötött formákban íródott műveket. „Prózának érzem, mert hiányzik a rím, amit megszoktam” — idézi a szerző az egyik kísérleti alanyt.¹ A kötetlen vers és főleg a prózavers érthetlenségének, népszerűtlenségének egyik — talán legfőbb — oka ritmusának nem kellő tisztázottságában rejlik. A kötött ritmus több évezredes — csaknem töretlen — múltra tekint vissza, verstana is sokkal kidolgozottabb, mint testvéré.² A kötetlen ritmus a költészet (szómagia) első vagy legalábbis egyik első formája lehetett, de a kötött ritmus, a metrikus verselés kialakulásakor olyanra a háttérbe húzódott, csak olyan, a nagyközönség számára ismeretlen népi műfajokban élt tovább (mint például a sirató), hogy ritmusát, formáját egészen elfelejtettük. Amikor aztán — megváltozott formában — újra felbukkant, már nem ismertük meg, idegennek, érthetetlennek éreztük. Az olvasó — és néha még a szakember is — nem tud mit kezdeni a rövidebb-hosszabb sorokkal, melyeknek ritmusa alig vagy egyáltalán nem hasonlít a megszokott versritmushoz, melyekben nem találja a várt metrikus kötöttségeket, s melyek mégis ugyanazokat a stiláris költői eszközöket használják, mint a jól ismert és sokat elemzett szabályos formák. Megtanulta — vagy érzi —, hogy mi az „ősi nyolcas”, hogy mi a hexameter, de a szabad versről csak annyit tud: a ritmusa kötetlen, s nem érti, hogy mitől vers az, amiből hiányzik a megszokott metrum, strófaszerkezet stb., hiszen számára ezek jelentik a verset. Még inkább így van ez az abszolút kötetlennek, ritmustalannak látszó prózaverssel.

Ezért tartom indokoltnak összehasonlítani Nagy László és Juhász Ferenc néhány versének ritmusát. Dolgozatomban elsősorban azzal szeretnék foglalkozni, hogy van-e a vizsgálandó szabad és prózaversek ritmusában valami olyan metrikus vagy egyéb ritmikai kötöttség, tényező, mely a hagyományos, „szabályos” metrumot helyettesíti, mely a látszólagos kötetlenség ellenére, kötötté teszi e verseket; azaz mi a különbség és esetleg mi a hasonlóság a

¹ Az idézett válasz jellemző az átlagolvasó verstani ismereteinek hiányaira. A rím korántsem alapvető velejárója a versnek. A kísérleti alany valószínűleg a szabályos, megszokott metrum hiányát érezte, de hiányérzete okául egy számára sokkal szembe-tűnőbb jelenséget jelölt meg.

² A szabad verssel is foglalkozó néhány legfontosabb mű: Hegedűs Géza: A költői mesterség. Budapest, 1959.; Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat. Budapest, 1961.; Péczeli László: Tartalom és versforma. Irodalomtörténeti füzetek 49. sz. Budapest, 1965. Nagyon sok tanulsággal szolgál Kiss Ferenc: Alkotás vagy önesonkítás (Kortárs, 1960. 7. sz. 95) és Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség (Nyr. 91 [1967.]: 420) című cikke.

metrikus és a nem metrikus versek ritmusa között. A négy akusztikai tényező³ közül csak az időtartamviszonyok és a hangerősségviszonyok egy részét kívánom elemezni. Nem foglalkozom részletesen az olyan — Nagy Lászlónál és Juhász Ferencnél rendkívül fontos — tényezőkkel, mint az időmértékes metrum (a bimetrikus verselés),⁴ a dallam és a hangminőség szerepe. Ezekre adott esetben csak utalni szeretnék.

Az elemzésemben megállapított jelenségekből nem szabad azonban túlságosan messzemenő következtetéseket levonni. A nem metrikus verselés, a kötetlen ritmus sokfélesége miatt legfeljebb csak azt állapíthatjuk meg, hogy mi jellemző a két költő nem metrikus verseinek — helyesebben néhány ilyen versének — ritmusára; milyen kötöttségeket hagy el, és milyenekkel helyettesíti őket Nagy László és Juhász Ferenc.

A versek elemzéséhez a ritmus fogalmából kell kiindulnunk. Nem akarom tovább szaporítani az elég bőséges ritmusmeghatározások számát,⁵ a ritmust most inkább egy — tudomásom szerint — eddig eléggé elhanyagolt oldalról, a pszichikairól szeretném megközelíteni.

A művészi ritmus — és így a versritmus is — a műalkotás objektív anyaga valamely tulajdonságának a szubjektum számára azonosnak tetsző⁶ szakaszokban való ismétlődése, a szakaszosság folyamatosága. Minden szakasz (ütem) két részből áll: egy nyomatékosból (ez a ritmust létrehozó tulajdonság) és egy nyomatéktalanból (egy másik vagy több másik tulajdonság, azaz a nyomaték hiánya; ez a ritmust fenntartó tulajdonság). A nyomaték folyamatos ismétlődésével feszültséget kelt a műélvezőben; minden feszültséget a következő nyomatékos rész old fel, egyben új feszültséget teremtve. Ha a nyomatékos rész a sorozatosság által megkövetelt időben nem lép fel, akkor a feszültség egy ideig még fokozódik (retardáció), aztán — előbb lassan, majd egyre gyorsabban — csökken, míg végül önmagától szűnik meg, nem teremtve új feszültséget: megszakad a ritmus folyamatosága. A ritmus tehát — esztétikai funkcióinak egy jelentős részét nem tekintve — akkor jó, ha a nyomatékos rész keltette feszültség nem önmagától hal el. A versritmus akkor lesz jó, nem dőcögős, ha ütemei nem haladnak meg egy bizonyos hosszúságot. (A klasszikus verstanok ezt a hosszúságot négy szótagban állapították meg. Véleményem szerint — a környezettől és az ütem szótagjainak hosszúságától függően — ez több szótag is lehet.) Ha viszont túl arányosak az ütemek, akkor monoton, nagyon

³ Lásd Kecskés András: A komplex ritmuselemzés elvi kérdései című tanulmányát (ItK. 1966. 108).

⁴ A szimultán versről, a bimetrikus verselésről lásd: Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951.; Gáldi László i. m.; Szuromi Lajos: Ady szimultán ritmusa (ItK. 1969. 671—92.).

⁵ A hazai és a külföldi irodalomban nagyon sok meghatározás született a ritmusról. Itt csak a legfontosabbakra szeretnék utalni: Arany János: A magyar nemzeti versidőmről. 1856. 7; Torkos László: Költészettan. Pest, 1865. 93; Négyesy László: A magyar vers. Eger, 1887; Horváth János: A magyar vers. Budapest, 1948. 3—19 (részletes bibliográfiával és idézetekkel); Horváth János: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951. 15—17; Szabédi László: A magyar ritmus formái. Bukarest, 1955. (Lásd újabban: Szabédi László: Kép és forma. Bukarest, 1969. 198—203); Gáldi László i. m. 8 (bibliográfiával). Kecskés András i. m. 107.

⁶ Az azonos vagy akár a megközelítően azonos szakasz gyakran csak a szubjektum érzetében egyenlő, az objektív valóságban ez a kiegyenlítődség legfeljebb tendencia (pl. a hangzó vers ritmusa, a film vágásának ritmusa, a cselekmény ritmusa stb.). A hangzó versről lásd Hegedűs Lajos (Melich-émlékkönyv. Budapest, 1942.) és Kecskés András (i. m.) méréseit.

merev ritmust kapunk. De nem lesz jó a ritmus akkor sem, ha az egymás után következő, éppen feloldódó feszültségek erősségükben nagymértékben térnek el egymástól, azaz ha a nagyon rövid ütemek gyakran váltakoznak nagyon hosszúakkal.

Jó lesz tehát a ritmus, ha az ütemek szótagszáma megmarad egy bizonyos határon belül, azaz ha az ütem nem hosszabb a feszültség önmagától való feloldódásának idejénél. Hogy ez a hosszúság mekkora lehet, azt befolyásolja az értelem — a nyomaték értelmileg mennyire fontos helyen áll —, a műélvező ritmusérzéke és nem utolsósorban a szövegkörnyezet. Ha hozzászoktunk a hosszú ütemekhez, akkor az öt-hat szótagnyi időtartam alatt sem oldódik fel a feszültség, míg az egy-két szótagosak után a négy szótagból álló ütem már hosszúnak hathat. A szótagszám önmagában már csak azért sem döntheti el a ritmus minőségét, mert a szótagok ejtési ideje nagyon is különböző, egy-egy szótagé többszöröse is lehet más szótagokénak. Meg kell tehát vizsgálni — és dolgozatom egyik feladatának ezt tartom — az ütemek szótagjainak időviszonyait, és ezt egybe kell vetni a szótagszámmal.⁷ Másrészt — és ez a másik feladat — meg kell vizsgálni, hogy az egymástól szótagszámban, illetve ejtési időben jelentősebb mértékben eltérő ütemek hogyan követik egymást: gyakori-e a nagyon hosszú és nagyon rövid ütemek váltakozása, vagy a hosszú ütemek inkább a hosszabbak között helyezkednek el, a rövidebbek pedig inkább a rövidebbekkel társulnak.

Természetesen így csak az ideális metrumot tudjuk megvizsgálni, az esztétikai-kifejező funkció megváltoztathatja — és meg is változtatja — az alkotás során megszülető ritmust.

2. Ezek után nézzük meg, hogy Nagy László és Juhász Ferenc néhány kötött és kötetlen ritmusú versében hogyan érvényesülnek az előbb elmondottak.

Nagy László „Asszony-fejű felleg” című verse⁸ néhány kivételt nem tekintve három ütemre bomló kilenc szótagos sorokból áll, pontosabban a kilenc szótagos sorok középcézúrával két félsorra válnak szét, s az egyik — többnyire a hosszabb — félsor szinte minden esetben további két ütemre oszlik. Néha mindkét félsorból két-két ütem lesz. Ez a ritmikai jelenség nem ritka Nagy László költészetében, Juhász Ferencnél pedig nagyon gyakori. Emellett az Asszony-fejű felleg jellegzetes bimetrikus ritmusú. (Ez a verselés sem ritka a két költőnél.) Hogy választásom mégis e versre esett, annak az az oka, hogy nem akartam Nagy Lászlónak egy, a többi vizsgált versnél jóval régebbi művét elemezni, s a Himnusz minden időben darabjai közül az előbb elmondottak ellenére is ez a vers látszik a célra legmegfelelőbbnek.

⁷ Dolgozatomban csak a jelentkező tendenciákra szeretném felhívni a figyelmet. Ezért nem tartottam szükségesnek, hogy a méréseknél a Kecskés András által javasolt „reális, de nem végleges” i_{rel} átlagértékkel számoljak (vö. Kecskés András i. m. 126). Feltétlenül szükséges azonban a dolgozaténál összehasonlíthatatlanul nagyobb anyag elemzése és sokkal pontosabb — esetleg gépi — mérés, ha ezzel — vagy ehhez hasonló módszerrel — korok, stílusirányzatok, életművek stb. ritmusát akarjuk vizsgálni.

⁸ Nagy László verseit a „Himnusz minden időben” (Budapest, 1965.) c. kötet szövege alapján vizsgálom.

Fölébredésem, // didergésem
 áhítózás // nagy tűzü / szeszre,
 az ég is // szedres / remegésben
 lángcirkuszt vár // májusi / naptól . . .
 . . . Erősödök a // fénytől, a / hangtól,
 fönn a kék / hazában és / bennem
 olajfavirágtól // szagosan
 asszonyfejű / felleg // barangol.

A vers 130 ütemének legnagyobb része három szótagos (az összes ütem 37,69 %-a), ezt követi a két (33,08 %) és a négy szótagos (22,31 %) ütem. A rövidebb ütemek sokkal több szótagot tartalmaznak, mint a hosszúak, ez az amúgy sem jelentősen eltérő ütemhosszak további kiegyenlítődését eredményezi:

szótagszáma:	Az ütemek		A rövid szótagok		a hosszú szótagok	
	száma:	aránya %-ban	aránya	%-ban		
1	3	2,31	—		100,00	
2	43	33,08	17,44		82,56	
3	49	37,69	44,89		55,11	
4	29	22,31	37,92		62,08	
5	6	4,62	60,00		40,00	
összesen:	130		37,43		62,57	

A Zöld Angyal soronkénti ütem- és szótagszáma kötetlen. A vers első négy részének – az előzőeknek megfelelő – adatai mégis hasonló képet mutatnak, mint az Asszony-fejű felleg mutatói, sőt a rövid és a hosszú szótagok megoszlása még kedvezőbb is, és ez nagyobb kiegyenlítődést tesz lehetővé. Az Asszony-fejű felleg kötött szótagszáma és nagyjából kötött ütemszáma, a két, három és négy szótagos ütemek majdnem százszázalékos aránya, a sorperiódusok önmagukban is elég kötötté tették a ritmust, nem volt szükség további nagyfokú kiegyenlítődésre. A Zöld Angyal kötetlenebb ritmusát viszont jól ellensúlyozza a rövid és a hosszú szótagok megoszlási aránya.

Nem zülленek el a / fák, a / füvek, a / gyomok,
 nem zülленek el a / mohák, a / nyirok / zöld erei,
 zúdulva jött a / Zöld Angyal a / házra, ahol / születtem,
 megjelölte a / házat / s világát az / ítélet / jeleivel, . . .
 . . . ez már a / záporoké, a / csillagoké, a / Zöld Angyalé,
 aki / orcátlanul / eljött, / példákkal / fölcicomázva,
 leverni / arany / tűnődést, / megrontani / jelenemet !

szótagszáma:	Az ütemek		A rövid szótagok		a hosszú szótagok	
	száma:	aránya %-ban:	aránya	%-ban:		
1	20	3,48	—		100,00	
2	160	27,87	27,71		72,29	
3	259	45,12	49,42		50,58	
4	107	18,64	51,64		48,36	
5	26	4,53	49,23		50,77	
6	2	0,35	66,67		33,33	
összesen:	574		45,41		54,59	

Még változatosabb az ütemek szótagszáma a Bartók és a ragadozók című prózaversben, de a rövid és a hosszú szótagok aránya itt is az ütemek hosszának kiegyenlítését segíti.

Nem az erdő, / nem a levegő / meg a víz / remek / királyai, /
nem ezek a vadak / ólálkodnak és / őrzöngnek a / szívünk
körül. / Hajunkat / oroszlán- / sörénnyel / elkeverni / veszély-
telenebb, mint / megértően / pillantanunk az / emberségé-
ből / kivetkőzött / lényre . . . Őt látom a / magasban, /
fehéren izzó / haját, a / sztratoszférát / legyőző / szemeit. /
Tenyerében / óra: / méri és / ellenőrzi a / Mindenség /
zenéjét.

Az egy és a négynél több szótagból álló ütemek aránya e műben 31,09 %, míg az Asszony-fejű fellegben 6,93 % és a Zöld Angyalban 8,36 % volt.

szótagszáma:	Az ütemek száma:	aránya %-ban:	A rövid szótagok aránya %-ban:	a hosszú szótagok aránya %-ban:
1	2	1,22	—	100,00
2	19	11,59	18,42	81,58
3	44	26,83	39,39	60,61
4	50	30,49	42,00	58,00
5	30	18,29	46,67	53,33
6	18	10,97	55,55	44,45
7	1	0,61	57,14	42,86
összesen:	164		43,49	57,51

Az ütemenkénti átlagos szótagszám az Asszony-fejű fellegben 2,94, a Zöld Angyalban is 2,94, a Bartók és a ragadozóknak viszont sokkal nagyobb: 3,88 szótag.

Juhász Ferenc Anyám című műve olyan kétütemű nyolcas sorokból áll, melyekben a hosszabbik félsor gyakran további két ütemre bomlik, hasonlóan az Asszony-fejű felleg félsoraihoz.

Áll anyám a // téli ködben,
az isten- / orrika // füstben,
áll, / mereng, a // ködbe réved,
kérdézi a // mindenséget,
ruhájából a // köd lobog,
hajában a // köd gomolyog, . . .
. . . de csak áll // csipásan, / vakon,
anyám mellett az // udvaron.⁹

Az ütemek átlagos szótagszáma 3,33. Megtaláljuk itt is a kiegyenlítődést:

⁹ Uj Írás, 1969. 6. szám 10 – 11.

szótagszáma:	Az ütemek száma:	aránya %-ban:	A rövid szótagok aránya %-ban:	a hosszú szótagok aránya %-ban:
1	4	1,84	—	100,00
2	46	21,20	29,35	70,65
3	64	29,49	37,50	62,50
4	84	38,71	41,37	58,63
5	18	8,30	53,30	46,67
6	1	0,46	50,00	50,00
Összesen:	217		40,14	59,86

A József Attila sírja¹⁰ első 269 üteméből is több a két szótagos, mint a három szótagos (egy ütemre átlagosan 2,75 szótag jut).

Képzelet- / rózsá, / gondolat- / nárcisz, / képzelet- / őszirózsá, /
semmi- / liliomkúpac, /
erjedő, / dühödt, / vak, / burjánzó- / állkapcsú, / szagos- / fogsorú /
virág-kazal . . .
. . . mi égettünk / Erzsikével, / merengve / sorsomon s a / tiéden / merengve.

A mű egy másik részében¹¹ (összesen 112 ütem) nő az ütemek átlagos szótagszáma, s így ismét a három szótagos ütemek lesznek többségben.

Mert / ott fekszenek az / út / túlsó felén a / társak, a / Haragosak, a / Csodások,
a Mégis- / magányosak, a / Mégis- / együttvalók, / összebújva / szinte . . .
. . . lengeti / kopasz / bordaszárnyait, / elrepülne és / unatkozik.

Szótagszám:	1	2	3	4	5	6
Első rész	3,72 %	40,20 %	36,49 %	16,55 %	2,70 %	0,34 %
Második rész	3,36 %	32,77 %	44,54 %	13,45 %	5,88 %	0,00 %

A két részlet összesített adatai jelentős kiegyenlítődést tükröznek. (Az öt és a hat szótagos ütemeknél az ütemek kis száma miatt a valószínűség-számítás nem mindig ad eléggé hű képet. Hiszen ezek a számítások — már csak az esztétikai, kifejező funkció miatt is — erősen tendencia jellegű törvényeket tükröznek. A második rész „magányosai”-nak felsorolása, a nevek már önmagukban is befolyásolják az ütemek alakulását.)

szótagszáma:	Az ütemek száma:	aránya %-ban:	A rövid szótagok aránya %-ban:	a hosszú szótagok aránya %-ban:
1	15	3,61	—	100,00
2	158	38,07	28,48	71,52
3	161	38,79	42,65	57,35
4	65	15,68	44,80	55,20
5	15	3,61	66,67	33,33
6	1	0,24	50,00	50,00
Összesen:	415		39,91	60,09

¹⁰ Harc a fehér báránnyal. Budapest, 1965. 82.

¹¹ I. m. 86.

Az Örvénylések Bartók Béla körül¹² — Nagy László Bartók-verséhez hasonlóan — prózavers és egy részletének adatai is jó ritmusra engednek következtetni (a szótagszám 2,82 ütemenként).

... A fiatal / Bartók Béla / ott ült a / sárga / Magyarország- / pusztaságban
egy / kereszt-nyakig / süllyedt, / zöld-szürke / foltokkal / elgombá- / sodott, /
pelyhesen / beszűrő- / sődött / kősr- / keresztben és / dacosan / merengett / ...
a sötétre / foszfor- / krétával / rajzolt / Hyeronimus / Bosch-kép.

szótagszáma:	Az ütemek		A rövid szótagok		a hosszú szótagok	
	száma:	aránya %-ban:	aránya %-ban:		aránya %-ban:	
1	9	3,24	—		100,00	
2	93	33,45	32,36		67,64	
3	117	42,09	38,17		61,83	
4	56	20,14	46,43		53,57	
5	3	1,08	80,00		20,00	
összesen:	278		39,49		60,51	

3. Egybevetve az eddigieket, megállapíthatjuk, hogy az egyes elemzett versek, illetve a metrikus és nem metrikus ritmusok között az ütemek szótag-számában, a rövid és a hosszú szótagok kiegyenlítő törekvésében jelentős eltérés nincs. Sőt, még azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy minél kisebb az eltérés az ütemek szótagszámában, minél kevesebb a szélsőséges szótag-számú ütem (esetleg minél több az olyan kötöttség, mint a sorok állandó szótagszáma vagy ütemszáma, szabályos sorperiódusok, rímek stb.),¹³ annál kisebb a rövidebb-hosszabb szótagok kiegyenlítő törekvése és fordítva: minél szélsőségesebben alakul az ütemenkénti szótagszám (illetve minél kevesebb az egyéb kötöttség), annál inkább igyekszik ellensúlyozni ezt a rövid és a hosszú szótagok száma.

Érdeemes lenne az előzőeket a művészi próza hasonló ritmikai mutatóival összevetni.

Kamondy László regényének egy részletét¹⁴ minden előzetes megfontolás nélkül választottam ki.

Kóci az / árkádok alatt / sétált s / várta a / káplánt. / Szeretett vele / beszélgetni, / élvezte, hogy / nyugtalanító / hatással van / rá / ... menni és / maradni is / szeretne, ha / ketten vannak, / s állandóan / körülnéz, mint- ha / azt lesné / figyeli-e / valaki; / ha pedig / feszülő / mellére pillant, / zavar- tan / dadog s / elhallgat.

A kiegyenlítődsre való törekvés itt is megfigyelhető:

¹² I. m. 128.

¹³ Ezek persze többnyire együtt járnak: nyilván elsősorban a kötött szótagszámú versben kisebb az eltérés az ütemek szótagszámában, a szabályos periódus, a rím is gyakoribb az ilyen művekben.

¹⁴ Kamondy László: Apostolok utóda. Kortárs, 1960. 7. sz. 8—9.

szótagszáma:	Az ütemek száma:	aránya %-ban:	A rövid szótagok aránya %-ban:	a hosszú szótagok aránya %-ban:
1	12	4,43	—	100,00
2	77	28,41	33,12	66,88
3	91	33,58	38,09	61,91
4	64	23,62	42,58	57,42
5	24	8,85	48,33	51,67
6	3	1,11	50,00	50,00
összesen:	271		35,47	64,53

de már korántsem olyan nagy mértékben, mint az előző műveknél. Kisebb az ütemek koncentráltasága is; e műben a legkisebb az eltérés a két és a négy szótagos ütemek rövid-hosszú szótagjainak arányában. Az egy szótagos és a négy szótagosnál hosszabb ütemek aránya 14,39%, ennél csak Nagy László Bartók és a ragadozókjában találunk nagyobb százalékarányt (31,09%). A két művet összehasonlítva azonban azt látjuk, hogy a prózaversben kisebb az ütemek koncentráltasága, nagyobb az átlagos szótagszám (3,88, ugyanez az Apostolok utódában 3,33). Nagy László műve – többek között – a rövid-hosszú szótagok kiegyenlítő hatása miatt mégis sokkal kötöttebb, határozottabb ritmussal rendelkezik, mint a regényrészlet.

Juhász Ferenc Petőfi Sándor csontjai című írása¹⁵ a költő terminológiája szerint verspróza, azaz átmenet a vers (prózavers) és a művészi próza között. Ezt mutatják a vers adatai is: a próza és a prózavers között állnak mutatószámok.

Jaj, / mi marad / földbe-gyömöszölt / vérző / tetemünkéből / százhusz / év után a / földben, / jaj, / mi marad? / Mi marad / megváltó / anyagunkból, / életreváltó / húsunkból és / csontunkból, / a semmiből / létünket- / kiváltó / gyalázatos és / gyötrelmes / anyagunkból / ... mintha / úsznánk / hanyattmerülve az / úrben ...

szótagszáma:	Az ütemek száma:	aránya %-ban:	A rövid szótagok aránya %-ban:	a hosszú szótagok aránya %-ban:
1	10	3,59	—	100,00
2	69	24,82	25,35	74,65
3	104	37,41	38,78	61,22
4	75	26,98	31,33	68,67
5	20	7,19	49,00	51,00
összesen:	278		38,26	61,74

4. Végül egy köznyelvi szöveg hasonló adataival szeretném bemutatni, hogy milyen eltérés van a metrikus vers, a nem metrikus vers, a művészi próza és a köznyelvi beszéd ritmusa között. (Az elemzett szöveg¹⁶ egybefüggő, folyamatos elbeszélés. Valószínűnek tartom, hogy a párbeszéd még szaggatottabb, aránytalanabb, mint a folyamatos közlés, ilyen szöveg elemzésekor még nagyobb dekoncentráltaságot találhatnánk.)

¹⁵ Élet és Irodalom, 1969. július 26. 30. sz.

¹⁶ Az szöveget V. I., négy polgárit végzett 61 éves nyugdíjas mondta el. A közlés időpontjában a vizsgálatról nem volt tudomása.

Elindultam / sétálni és / menet közben a /lábam / egy kicsit úgy / meg-
bicsaklott egy / kőbe. / Egy kicsikét / fájt, / mozgattam és / kis fájditással /
hazaértem / körülbelül / ötszáz / méterre a / lakóhelyemre. És akkor / nézem
a / lábamat: / már dagadt. És akkor / fogok / ruhát, / bevizezem és / köt- / át-
kötöm / vizes ruhával...¹⁷

szótagszáma:	Az ütemek száma:	aránya %-ban:	A rövid szótagok aránya %-ban:	a hosszú szótagok aránya %-ban:
1	7	1,72	—	100,00
2	46	11,30	20,65	79,35
3	119	29,23	31,65	68,35
4	101	24,82	38,61	61,39
5	87	21,38	39,33	60,77
6	27	6,63	37,65	62,35
7	13	3,20	42,85	57,15
8	6	1,48	45,83	54,17
9	1	0,24	33,33	66,67
összesen:	407		36,45	63,55

Az ütemenkénti átlagos szótagszám 3,94. Az egyszótagos és a négynél több szótagot tartalmazó ütemek aránya 34,68%. A rövid és a hosszú szótagok kiegyenlítődése minimális, legfeljebb a rövidebb ütemeknél számíthat valamit.

Láttuk tehát, hogy a metrikus és a nem metrikus versekben az egyes ütemek hosszúságukban nem térnek el túlságosan egymástól, sőt, a kötetlenebb, nem metrikus művekben néha még nagyobb az ütemek szótagszámának koncentrálttsága és a szótaghosszak kiegyenlítő törekvése, mint a metrikus versekben. Ez utóbbiaknál ugyanis a szabályos metrum, a sorperiódus stb. olyan szabályozó tényező, mely a maga önálló ritmusával „felülről, magasabb szinten” egységbe tudja fogni az esetleg széthullani készülő ütemeket, a ritmust.

(Itt szeretném megjegyezni, hogy a kötetlen ritmusú szövegek vagy akár csak a kötetlenebb, sőt olykor még a kötött (metrikus) versek ritmizálása is bizonyos mértékben szubjektív, függ az egyéni ritmusérzéktől és a vers szövegének értelmezésétől. Az egyik műélvező érezhet két ütemet ott, ahol egy másik olvasó csak egyet érez, ütemképző nyomatéknak foghatja fel a gyengébb melléknyomatékokat. Mindez azonban nem teszi fölöslegessé a ritmus törvényeinek aprólékos tanulmányozását, hiszen e törvények nemegyszer igen nagy-mértékben tendencia jellegűek; s az esetleges eltérő ritmizálás csak jelentéktelen eltéréseket eredményezhet, az ütemhatár az esetek legnagyobb részében nagyon is egyértelmű.)

5. A továbbiakban azt szeretném megvizsgálni, hogy az egymástól szótagszámban jelentősebben eltérő ütemek milyen gyakran követik egymást, és hogy alakul a rövid és a hosszú szótagok aránya, milyen mértékű a kiegyenlítőds az ilyen ütempárokban.

¹⁷ Az elbeszélés elemzésekor nemcsak a leírt szöveget vettem figyelembe, hanem a magnetofonra felvett beszéd mondatfonetikai és egyéb sajátosságait is.

Az utolsó táblázat mutatja a két szótagnál nagyobb eltérésű ütempárok rövidebb és hosszabb ütemében a rövid és a hosszú szótagok százalékos arányát és azt, hogy az összes ütempár hány százaléka tartozik a nagyobb eltérésű párok közé.

	Rövid ütem:		Hosszú ütem:		Az összes ütempár %-ában:
	rövid szótag:	hosszú szótag:	rövid szótag:	hosszú szótag:	
Asszony-fejű felleg	11,11	88,89	54,90	45,10	8,52
A Zöld Angyal	21,05	78,95	60,75	39,25	3,86
Bartók és a ragadozók	31,03	68,97	49,23	50,77	12,72
Anyám	22,73	77,27	50,85	49,15	5,55
József Attila sírja	22,50	77,50	59,66	40,34	6,05
Örvénylések Bartók Béla körül	—	100,00	69,23	30,77	2,16
Petőfi Sándor csontjai	22,22	77,78	54,90	45,10	3,97
Apostolok utóda	31,37	68,63	48,95	51,05	10,74
Köznyelvi szöveg	23,15	76,85	40,69	59,31	18,20

A nagyobb eltérésű ütempárok aránya tehát a köznapi beszédben a legnagyobb, s a művészi prózát is csak Nagy László prózaverse előzi meg. De míg a Bartók és a ragadozóknál nagy szerepet játszik az időmértékes lejtés is, az Apostolok utódában ennek nincs jelentősége. És ha figyelembe vesszük az öt szótagos vagy az ennél is hosszabb ütemek arányát: ez sokkal nagyobb Nagy László művében, mint Kamondyében; ami azt jelenti, hogy az előzőben több a nagyon hosszú ütem kapcsolata közepes hosszúságúval, mint az utóbbiban. A közepes hosszúságú ütemek pedig — mint az előzőekből láttuk — arányban több hosszú szótagból állnak, mint a röviddek. Tehát valamennyi mutatót figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a prózavers adatai jobbakként, mint amilyeneknek az első pillanatokban látszanak.

Az utolsó táblázatból is az olvasható ki, hogy az elemzett művek ritmikai alapja — a nyelvi meghatározottságú nyomatéktrend — meglehetősen hasonlít egymáshoz.

Nem ezek eltérésében kell tehát a metrikus és a nem metrikus versek alapvető ritmikai különbségeit keresni — legalábbis Nagy László és Juhász Ferenc műveiben nem —, hanem egyéb ritmusteremtő, a ritmust támogató tényezők meglétében, illetve ezek részleges vagy teljes hiányában.¹⁸ A kötetlen, nem metrikus ritmusú versekben felbomlanak a szabályos sorok, sorperiódusok; a prózaversekben ezek teljesen eltűnnek. Ahol még megvannak, ott rendkívül változatos ritmust tudnak teremteni, fogalmakat képesek kiemelni, fokozottabban hangsúlyozni, egymástól való eltérésükkel vagy hasonlóságukkal, a nyelvtani szerkezetekkel való egybeesésükkel vagy eltérésükkel önálló mondanivalót hordozni. S a sorok, sorperiódusok ritmusát támogathatja a rím, mely a kötetlen versekben fokozottabban a tartalomnak van alárendelve — míg a metrikus formákban elsősorban a formának, a hagyománynak. A rím a prózaversekből éppúgy hiányzik, mint a szabályos sorokkal, sorperiódusokkal egybeeső nyelvtani szerkezetek (mondat, mellékmondat, szintagma), melyek támogathatták a ritmikai egységeket: a sorokat, sorszerkezeteket.

¹⁸ Dolgozatomban nem foglalkozhattam néhány, a ritmus szempontjából nem lényegtelen mondatfonetikai tényezővel (pl. a hanglejtéssel).

Ritka továbbá az alliteráció, mely a hagyományos formákban inkább csak dísz vagy a kiemelését segítő eszköz, a nem metrikus versek egy részében viszont gyakran önálló ritmusteremtő erő. A prózaversekben viszont legfeljebb a kötött, metrikus formákban betöltött szerepe marad meg. Az alliteráció feladatához hasonló a gondolatritmus funkciója is, és legfeljebb csak nagyon ritkán találjuk meg Nagy László és Juhász Ferenc prózaverseiben, versprózáiban a hangsúlyos ritmust oly gyakran támogató — vagy vele éppenséggel szembe-szegülő — időmértékes lejtést, pedig ez a két költőnél egyébként nagyon gyakori. Rendeztelenebb a hanglejtés is. A prózavers ezen eszközök használatában inkább a művészi prózához hasonlít; a József Attila sírja és A Zöld Angyal-féle versek viszont nagyon gyakran élnek az előbb említett eszközökkel.

Ebben állapíthatjuk meg tehát elsősorban a metrikus, a nem metrikus versek, a prózaversek és versprózák ritmikai különbségeit. A szabad vers ritmusa nem lesz igazán kötetlen, csupán az eddigiek helyett más kötöttségeket vesz magára. Lemond a megszokott eszközökről, s az ezen eszközökkel (a kötöttséggel) járó kifejezési lehetőségekről, helyettük a tartalomnak jobban megfelelő lehetőségeket használ fel. E művek ritmikai szabadsága abban rejlik, hogy ezek a — sokszor nagyon is szigorú — szabályok, kötöttségek gyakran csak az őket megteremtő műre (néha ezeknek is csak egy részére), legfeljebb egy-egy költő műveire érvényesek, más és más művekben a ritmus más és más kötöttségeket teremt és veti alá magát saját maga teremtette törvényeknek; a jó költőnél sohasem öncélú szabadságot, hanem mindig a tartalomnak legjobban megfelelő, azt legjobban kifejező egyéni metrumot, ritmust hozva létre. Ezek a törvények egy másik műben esetleg éppúgy nem érvényesek, mint ahogy nem érvényesek a periódusok, a strófák stb. megszokott szabályai sem. E versek ritmusának vizsgálatakor minden egyes művet önálló ritmikai szabályrendszerrel létrehozó, önálló törvényekkel, egyedi metrummal rendelkező műként kell vizsgálni. Ez természetesen nehezíti a művek megértését, de növeli a ritmus lehetőségeit.

Nem mondhatjuk tehát, hogy a kötetlen ritmus éppolyan meghatározott, egységes ritmikai kategória, mint például a határozott, állandó metrumú rendszerek. Sokkal inkább állíthatjuk azt, hogy minden költő — vagy esetleg minden vers — a metrikus versek ritmusánál sokkal önállóbb, sokkal egyedibb, külön vizsgálandó építmény, mely néha nagyon is közel áll a kötött, metrikus ritmushoz — mint Nagy Lászlóé esetében —, máskor távolabbra kerül tőle; egyszer tökéletes, a „szabályos” formákat megszegyenítő ritmussal rendelkezik, másszor legfeljebb annyival, amennyivel bármely művészi próza.

Andor György

Révay József Manzoni-fordítása*

Vizsgálódásaink kettős célt követnek. Szóhasználati és mondatszerkezeti szempontból azt kutatjuk, mennyire hű a magyar szöveg, helyesebben meddig terjedhet a kötelező hűség mértéke; elemzéseink módot nyújtanak arra, hogy

* Alessandro Manzoni: A jegyesek. Európa, 1971. 797 l. Fordította: Révay József. A kiadás egész kevés szóváltoztatást nem tekintve az 1956-ban az Új Magyar Könyvkiadónál megjelent szöveget tartalmazza.

az ismert tudós és műfordító munkáját értékelhessük. Ugyanakkor — mint-hogy az eredeti mű és a fordítása erre kitűnő alkalmat szolgáltat — megkísér-
reljük tisztázni a Zelnai Béla óta többször érintett körmondat, tiráda problé-
mát.¹

Az „I promessi sposi” első kiadása 1827-ben, a második, főként nyelvileg átdolgozott és az élő toszkán nyelvhez közelített kiadása 1840-ben jelent meg. Erőtéljes próza, amely magán viseli az olasz romantikus stílus számos ismertető jegyét. Ennek ellenére nem mernénk egyértelműen romantikus prózának nevezni: a párbeszédekben, a beszélt nyelvi fordulatokban, a híres hasonlatokban, amelyek közül nem egy a művelt olasz társalgási nyelv közkincsévé vált, lehetetlen fel nem ismerni a később kialakult realista próza kezdeteit. Kétségtelen azonban, hogy a század húszas-harmincas éveiben végleg megszűnik a XVIII. század rövid mondatos prózájának az uralma, és terjedelmes, nagy mondatokat kedvelő stílus lép a helyébe,² ebbe az áramlatba tartozik „A jegyzések” is.

I. Kezdjük a szóhasználattal. Említettük, hogy Manzoni a második kiadásban, amely a magyar fordítás előzménye, az élő toszkán nyelvhez közelítette az első kiadás szövegét: sok lombard sajátosságnak tekinthető szót elhagyott; sok, főként szótárakból kiírt toszkán szót vagy fordulatot viszont felvett; a jegyzetes kiadások főként ha a jegyzeteket toszkánok készítik szívesen elidőznek egy-egy „hibánál”, megjegyezve, a nép nem így mondja, illetőleg, hogy a Manzoni által felvett alak középkori sajátság.³ Mindez nem változtat azon a tényen, hogy a második kiadás szóhasználati szempontból eleveőbb, színesebb és feltétlenül népiesebb az elsőnél: elég a beszélt nyelvi fordulatokra, a párbeszéddek természetességére, esetleg a hasonlatokban megnyilatkozó, sokszor közmondásszerű népi bölcsességre gondolni.

Révay tökéletesen megértette ezt az írói álláspontot; megértette, hogy a klasszikus, elvont prózanyelv élénkítése, színezése az alkotó egyik fontos elvi álláspontja és esztétikai célja. Hasonlóképpen járt el, híven az eredetihez, sőt azon túlmenve, igyekezett színezeni és élénkíteni mindenütt, ahol a magyar nyelv erre lehetőséget adott, illetőleg ahol a saját műfordítói stílusa ezt megkívánta. Következésképpen sokszor ott is szemléletes, lényeges a magyar szöveg, ahol az eredetiben elvont, vagy köznap szöval találkozzunk.

Lássunk néhány példát:

a) „Vagyis azt akarja, hogy fénytelen legyek *fűtől-fától* kérdezősködni” (31); az eredetiben csupán: „Vucl dunque ch'io sia costretta di *domandar qua e là* stb.”, vagyis: „itt-ott, ettől-attól kérdezősködni.”⁴

„Valamit mindenesetre *konyítok hozzá*” (37); az eredetiben csupán: „Bisogna ben ch'io *ne sappia qualche cosa*”, vagyis: „tudjak róla vagy arról valamit”.

¹ A „Nyelv és stílus” című tanulmánykötetben, 1957. 149–73. Eredetileg a pécsi Minerva című folyóirat 1929-i számában.

² A XVIII. századi rövid mondatos prózastílus továbbélését olasz nyelvű cikkünkben mutattuk be. G. Herczeg: *Appunti per la struttura del periodo nell'epoca romantica. Lingua Nostra*, XXIX (1968); 65–70.

³ Pl. Enrico Bianchinak a Le Monniernál először 1945-ben megjelent, főként nyelvi szempontból igen értékes jegyzetes kiadása.

⁴ Ma helyesen: *costretta a domandar stb.*

„... aztán mi vagyunk a *bűnbakok*” (uo.); az eredetiben csak: „E noi siam quelli che ne *andiam di mezzo*”, vagyis: „ráfizetünk.”⁵

„*Lassan a testtel*, az ilyen dolgokat...” (39); az eredetiben:

„*Abbiate pazienza*, non sen cose...”, vagyis: „legyen türelemmel”.

„... *fütyülök* a latinjára” (uo.); az eredetiben: „Le ho detto che *non voglio latino*”, vagyis: „nem akarok latinul hallani, latin szavakat ne mondjon.”

„... *tengelyt akar akasztani* egy gróf-herceggel” (104); az eredetiben:

„... *voler cozzare con un conte duca*”, vagyis: „összeütközni, súrlódni egy gróf-herceggel.”

Ebben a szakaszban egyébként a *podestà* előadásában (don Rodrigo házában folyik a szó fra Cristoforo jelenlétében) maga Manzoni is halmozta a színes „kiszólásokat”; ezek visszaadásában Révay vetekszik az eredetivel: *zabot hegyezni*; *ha jobbra sandít, balra út*; *mi rottyog a többi udvarok fazékaiban* stb.

„... én máis *kirúgtam a hámból*” (106); az eredetiben: „*ho già fatto un disordine*”, vagyis: „rendetlenséget okoztam, rendetlenkedtem.”

„... hogy is mondjam? Hogy ez a barát kegyedet megtérítette... — *Bolond lyukból bolond szél fúj*” (138). Az eredetiben sokkal egyszerűbben, de sokkal kevésbé hatékonyan: „*Eccone un'altra delle vostre*”, vagyis:

„ismét egy újabb szamárság; ismét melléfog.”

„Mencio pedig, *illa berek, nádak erek*, neki egyenesen a harangtoronynak” (161); az eredetiben „*Menico, via a gambe per la strada*, alla volta del campanile”, vagyis: „rohanva, az utcán loholva a harangtorony felé.”

„*Jól pörög* a nyelve...” (185); az eredetiben: „— *Siete ben pronta a parlare*”, vagyis: „könnyen beszél, hamar megjön a szava.”

„De aki tud bánni vele, az az *ujja körül csavarhatja*” (187); az eredetiben: „*Ma chi la sa prendere per il suo verso, le fa fare ciò che vuole*”, vagyis: „azt műveltet vele, amit akar.”

„... sohasem hitte volna, hogy az apácák ilyen dolgokon is *köszörüljék a kíváncsiságukat*” (227); az eredetiben: „non aveva mai pensato che *la curiosità delle monache potesse esercitarsi* intorno a simili argomenti”, vagyis: „gyakorolja magát, gyakorlatozik.”

„... de ha már a dolog idáig fajult, haladéktalanul és léméletlenül *ki kell húznunk a méregfogát*” (393); az eredetiben: „Ma, al punto a cui la cosa è arrivata, se non la *tronchiamo* noi, senza perder tempo”, vagyis: *troncare* 'véget vetni' igéből Révay szemléletes képet alkotott.

„Őfomagasságába nem köthet bele, mert sokkal nagyobb úr nála; előtte *be kell húznia a farkát*” (484); az eredetiben: „... li bisognerà *rodere il freno*”. A mai olaszban *rodere* helyett inkább *mordere il freno* = 'kelletlenül tűr valamit; lázong, de engedelmeskedik.'

„... mert ne tessék azt hinni, hogy a háború *fenékiig tejfől*” (545); az eredetiben: „non credeste che nella guerra sia *tutto rose*”, vagyis: „csupa rózsza.”

b) Vessünk egy pillantást a közmondások és szólások szellemes megoldására; Révay ügyel a tömörségre, arra, hogy az eredeti hosszúságot megtartsa; és néha arra is, hogy az összecsengő sorvégződést visszaadja.

„Aki fejét bűnre *adta*, árnyéktól is fél, *ebadta*” (160); az olaszban: „*Chi è in difetto è in sospetto*”, vagyis: „aki nem jár egyenes úton, arra gyanakozanak.”

⁵ *siam* és *andiam* (siamo és andiamo) helyett; tehát a szóvégi csonkulás helytelen alkalmazása is gyakori kifogás tárgya a jegyzetekben.

Kitűnő a „dar un colpo al cerchio e uno alla botte” magyar fordítása; a szó szerinti értelem: 'egyet üt az abroncsra, egyet a hordóra', vagyis 'úgy tesz, hogy a kecske is jóllakjék és a káposzta is megmaradjon.'

Mindkét megoldás ügyetlen, jóllehet pontos; nem fogadható el a második megoldás sem; élénkebb, színesebb, mint a szó szerinti, de bőbeszédű és magyarázkodó. Révay a rá jellemző ötletességgel tömörít és még arra is van gondolja, hogy a hanghatásokkal búvárszédjék: az *o* hang uralkodó az olasz változatban; a magyarban is az *o*-t teszi meg uralkodó hangszínné, és így kapjuk a „De hogy itt is koppanjon, ott is csattanjon, mint a közmondás tartja, vagyis, hogy egy kis ijesztéssel nagyobb nyomatékot adjanak a jó tanácsoknak” (314).

Szellemes az „*ambasciator non porta pena*” szólás magyar változata; jelentése az, hogy a hírhozó nem büntetendő. A két utolsó szóban felülről hangzáshasonlóság játékosságra indította a fordítót, és így lett a szólás magyarul: „Sérthetetlen a követ, senki sem vet rá követ” (98).

c) Egy-egy főnév, melléknév, határozószó is színesebben jelenhet meg, mint ahogy az eredetiben találjuk. A *dolce di cuore*, 'jószívű' mint *vajszívű* fordul elő (37); a *povero cavaliatore*, vagyis 'szerény képességű lovasból' *koccalovas* lesz; kitűnő a *soccorso di Pisa* magyar változata, az *eső után köpönyeg*, minthogy olyan segítségről van szó, amely késve érkezik (286). Dicsérjük meg az *artiganello* fordítását és azt, hogy a főnévi alakváltoztatás magyar visszaadásának szabályait jól ismeri a fordító: *incifinci mesterember* sikerült fordítás, mert az olasz derivátum voltaképp nem mindig kicsinyít, hanem az eredeti értelmet affektív tartalommal tölti meg.

d) Külön észrevételezést kíván a beszélő nevek kérdése; itt, úgy látjuk, változás van az 1956-i kiadással szemben. Manzoni egyes esetekben, főként a brávók neveivel kapcsolatban törekedhetett esetleg a couleur locale-ra, vagyis az olvasóban a névvel ilyen vagy olyan, többnyire negatív hatást kívánt ébresztetni. Nem tudom, helyes-e a mai magyar olvasótól elvárni, hogy megborzongjon, ha egyik brávó *Torzpofa*, a másik *Fortélyos*, a harmadik *Vércse* névre hallgat? Még ez sem következhethet be azonban a *Hegylakó* névtől (*Montanaro*); a *Hordóhasú*, az *Illaberek* meg egyenesen a mesék világába visz, holott a regényben ezeknek a brávóknak a szerepe semmitől sincs annyira távol, mint a mesétől. Révay, amikor a 11. fejezetben szóba kerül *Torzpofa* és *Illaberek* (*Sfregiato* és *Tira-dritto*, *Tiradritto*) valóban magyarosít, de először azért az olasz nevet is megemlíti. *Torzpofa* többször nem szerepel, *Illaberek* még egyszer a 20. fejezetben jelenik meg *Hegylakó*, *Fortélyos* és *Hordóhasú* társaságában; ezek később nem is lépnek színre. Még említsük meg *Vércsét*, vagyis *Nibbiót*, aki a 20. és 21. fejezetben tevékenykedik. Mint már említettük, Révay két brávó nevét magyarosította meg, a többiekét meghagyta olasz formájában. És ezt nagyon jól tette; mert mi történt? az 1971. kiadás magyarosításai feleslegesek, ill. *Fortélyos* és *Hordóhasú* esetében még tévesek is. *Fortélyos* az olasz szövegben *Squinternotto*, *Hordóhasú* pedig *Tanabuso* névre hallgat. *Squinternato* (ebből származhat a név) jelentése éppenhogy zavaros fejű, félcédulás és nem *fortélyos*; a *Hordóhasú* előzménye *Tanabuso*, milánói nyelvjárási szó, amely a DEI-ben, az olasz etimológiai szótárban is szerepel; jelentése: 'búvóhely, odú, lyuk'. Nyilván ezeknek a jelentéseknek az alapján lehetett volna szellemes megoldással valamilyen, a körülményekhez is vágó, de a magyar olvasó élményanyagával is összhangban levő megoldást találni, feltéve, ha érdemes. Hogy aztán a beszélő nevek ezen túlmenően milyen komikus helyzetbe sodorták az 1971-i kiadás szerkesztőjét, azt leginkább a fő-brávó,

Griso nevével kapcsolatban lehet szemléltetni. Révay mindenütt meghagyta az olasz nevet; az 1971-i kiadásban, amelyet nem láthatott, *Hóká*-ra van magyarítva a név. Vajon miért? Griso az irodalmi olaszban *grigio*, vagyis 'szürke, őszes'. A Manzoni-jegyzetek szerint: élő, a kor dokumentumaiban előforduló név, nyilván ragadványnév. Hogy lesz a szürkéből hóka, egy sajátos lófajtát jelölő, főleg melléknév (ritkán fordul elő főnévként), ez megmagyarázhatatlan; a hóka ugyanis olyan lovat jelöl, amelynek a homlokán fehér, esetleg csillagszerű folt látható. A ló színére nem utal a *hóka* név. Ez csak az egyik baj; még nagyobb baj az, hogy az olvasók többsége nem érti a *hóka* nevet, nem tudja, mit jelent; de akkor meg miért igyekszünk olyan beszélő nevet adni, amelyik nem beszél, mert szavát nem értik. Végül a legnagyobb baj az, hogy bár nem értik, hangulati, felidéző értéke igenis van a *hókának*; ugyanúgy a mesék világát hozza közel hozzánk, mint a *Hordóhasú* meg az *Illaberek*; márpedig — és ismételnünk kell —, „A jegyesek” nem idill, bár pozitív a végső kicsengés és a megoldás; ha a brávók szerepét ilyen mesebeli (ugyanakkor rosszul kigondolt) beszélő nevekkal semlegesítjük, elvesz a mondanivaló leglényegesebbnek mondható része: a társadalombírálat és a megvetés a népet elnyomó hatalmaskodók ellen.

Griso magyarítása, ha nagyon akarnánk, *Öreg* lehetne. Ám így sem találó, mert a *griso* mai olasz olvasóban viszont a *grisù* 'sújtólég, bányalég' képzetét keltheti; a mai olasz olvasó tehát önkéntelenül is valami nagyon rosszra, negatívumra gondol egy majdnem azonos alakú szó folytán; ez már inkább összhangban van Manzoni szándékával. Legcélszerűbb volna visszatérni az 1956-i kiadásban követett gyakorlathoz, és visszaállítani Révay szövegét. Amint láttuk, Révay nem utasította el teljesen a beszélő név fordítását beszélő névvel, feltéve, ha az az írói szándéknak megfelelő jellemábrázoló erejű, pl. *Torzipofa* vagy a még nem idézett *Csúrcsavari* ügyvéd (*il dottor Azzecca-garbugli*). Megtartotta az eredeti olasz nevet, ahol a magyar fordításban ilyen jelentése nem lehetett, ill. ahol az olasz név sem volt beszélő név, legfeljebb hangzásával támaszthatott jellegzetes értelmi hatást az olasz olvasóban.⁶

Ha eltekintünk a beszélő nevektől, amelyeknek „átköltésével” nem értünk egyet, ill. csak annyira fogadjuk el, amennyire maga Révay élt vele, a fordítás nyelvének színező, elevenítő eljárását teljes egészében helyeseljük. Egyébként a régi próza magyar fordításában alkalmazott, az eredeti szóhasználatot a színesség érdekében megváltoztató módszerrel foglalkoztunk már a Decameron fordításáról írott elemzésünkben.⁷ Akkor a kérdést nyitva hagytuk; hivatkoztunk Gyergyai Albertnek a Racine-fordításra tett észrevételeire; ezekben Gyergyai joggal ítélte el Racine romantikussá tételét. Egyrészt kifejtettük, hogy Boccaccio nyelve bizonyos értelemben ugyanolyan „visszafogott”, szintelen és absztrakt, mint Racine nyelve; másrészt azonban prózáról és széles körök olvashatóságáról lévén szó, esetleg elfogadható a mai olvasó ízlésének tett lexikai engedmény, tekintettel arra, hogy Révay — ahogy kimutat-

⁶ Nehéz döntení a beszélő nevek kérdésében. Révay az 1954-i Boccaccio-válogatásban engedett a rábeszélésnek, és különféle, egyébként az eredeti szöveg által nem indokolt beszélő neveket gondolt ki; a későbbi teljes kiadásokban azonban visszaállította az olasz elnevezéseket, ahogy a felszabadulás előtti saját Decameron fordításaiban is az eredeti nevek szerepelnek. L. még: G. Herczeg: I cosiddetti „nomi parlanti” nel Decameron. Atti e Memorie del VII Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Firenze—Pisa, 1961. 189—99.

⁷ Nyr. 78 (1954): 437—43 és Jelenkor 5 (1962): 427—30.

tuk — mondatszerkezeteiben utolérhetetlen pontossággal és leleménnyel adta vissza a nehéz boccacciói mondatokat. A helyzet sokkal egyértelműbb Manzoni nyelvazete esetén. Manzoni maga is színez sok esetben; szókincse sokkal bővebb, népieskedő szólásokban gazdagabb, mint a korábbi klasszikus olasz próza. Így Révay mást nem is tehetett, mint követte a szerző álláspontját, ill. ahol a magyar nyelv és saját műfordítói leleménye megengedte, még tovább ment a szerző által kijelölt stilisztikai úton.

2. Igen nagy érdeme a műfordítónak, hogy megtartotta és kínos gonddal adta vissza Manzoni nagy mondatait, vállalva azt a viszonylagos bonyolultságot, amely ugyan egészen más jellegű, mint a boccacciói mondatok sokrétű összetettsége, magyarrá tételük mégis hatalmas filológiai tudást és mesterségbeli felkészültséget igényel. Az alábbiakban bemutatunk és szerkezetileg elemzünk néhány jellegzetes nagy mondatot; ezzel egyidejűleg jellemezni tudjuk az olasz romantikus mondatszerkesztést és a műfordító munkáját.

a) T ö b b a l a n y párhuzamos helyzetben a mondat elején található; az alanyokhoz *hogy* kezdetű mellékmondatok csatlakoznak; így szabályos párhuzamosság, ritmus jön létre a mellékmondatok közt is:

{	„Az a kívánság,	<i>hogy</i> lekötelezze a gvárdián atyát,
	az az öröm,	<i>hogy</i> pártfogolhat valakit,
	az a gondolat,	<i>hogy</i> az ilyen Istennek tetsző támogatás csak jó
		gyümölcsöket teremhet,
	hajlandósága Lucia iránt	
{	és az a fölemelő érzés,	
		<i>hogy</i> {jót tehet ezzel az ártatlan teremtéssel, segíthet és vigasztalhat elnyomottakat,

csakugyan arra indította a méltóságos kisasszonyt, hogy felkarolja a két szegény menekült nő sorsát” (228).

A mondat jól szemlélteti a párhuzamosságot az alanyok közt; a negyedik főnév-alanyhoz nem csatlakozik *hogy*-os mellékmondat, viszont az ötödik alanyhoz ritmikusan elhelyezett, két mellékmondat is járul. Révay pontosan követte az eredeti szöveget; az alanyokat és e mellékmondatokat úgy helyezte el, ahogy az olaszban találta; még az inverziót is megtartotta a *hajlandósága Lucia iránt* mondatban, az olasznak megfelelően: *una certa inclinazione per Lucia*.

Ugyanakkor nem tett erőszakot a magyar nyelv szellemén; az eredeti szövegben az első, második és ötödik alany után mondatrövidítő, viszonysszóval bevezetett főnévi igenév áll:

{	Il desiderio d'obbligare il padre guardiano,
	la compiacenza di proteggere,

	e anche un certo sollievo nel far del bene a una creatura innocente,
	nel { soccorrere
	e consolare oppressi stb.

A főnévi igenevek ilyen mondatrövidítő használata megszokott a mai olasz (és francia nyelvben); a magyarban azonban feltétlenül *hogy*-os mondatokkal oldandók fel, úgy ahogy ezt Révay tette, megőrizve a ritmikus felépítést.

b) Igen jellegzetes képlet az alanyokhoz hasonló módon elhelyezett értelmező rendszer; ilyenkor majdnem minden értelmezőhöz *hoggy*-os mellékmondat járul és így ritmus jön létre. Az alanyok és értelmezők ritmikus felépítése közt azonban van különbség: az alanyok halmozása esetén az állítmány a mondat végén helyezkedik el, tehát a mellékmondatok a mondat belsejében találhatók; amikor az értelmezőket halmozzuk, a mondat már voltaképpen lezárult, az alany és állítmány már szerepelt. Az író azonban újra kezd; úgy érzi, részleteznie kell az alanyt, szükség van pontosabb és körültekintőbb meghatározásra, és ezért függeszti a voltaképp lezárt mondathoz az értelmezőket, amelyeket szabályos ritmusban ellát mellékmondatokkal.

Imádkozás közben az érzelmek meghatározhatatlan zűrzavara áradt el [benne:

öröm,
 hogy valóban visszatért gyermekkorra szokásaihoz;
fájdalmas elkeseredés,
 mikor arra gondolt,
 mekkora szakadékot vágott gyermekkorra és jelene
 [között;
forró vágy,
 hogy az engesztelés cselekedeteivel {megújítsa lelkét,
 és közelébe kerüljön annak az ár-
 tatlanságnak, amelyet úgysem
 [érhet el már;
hála és bizakodás az isteni irgalmasságban,
 {amely visszajuttatja abba az állapotba,
 {és máris számos jelét adta,
 hogy akarja is ezt (507).

Erősen retorikus mondatot idéztünk: a ritmus a négy értelmezőre épül és arra, hogy mind a négy értelmezőhöz párhuzamosan elhelyezett mellékmondat járul; kétszer *hogy*, egyszer pedig *mikor* és egyszer *amely* vezet be a mellékmondatokat.

Míg az első értelmezőhöz csatlakozó mellékmondat további mellékmonddal nem bővül, a második értelmező mellékmondataához, az első fokú időhatározó mellékmondathoz másodfokú függő kérdő mellékmondat járul. A harmadik értelmező első fokú *hogy* kezdetű mellékmondatát másodfokú jelzői mellékmondat egészíti ki, végül pedig a negyedik első fokú jelzői mellékmondatot másodfokú *hogy* kezdetű mellékmondat zárja le.

Ezenkívül a harmadik tagban az első fokú mellékmondat megkettőződött:

hogy { az engesztelés cselekedeteivel megújítsa lelkét,
és közelébe kerüljön annak az ártatlanságnak,
amelyet stb.

Ugyanez a helyzet a negyedik tagban; az első fokú mellékmondat hasonlóképpen kettőzve fordul elő, mint a harmadik tagban:

amely [visszajuttatja abba az állapotba,
 és máris számos jelét adta,
 hogy stb.

Révay tökéletesen megőrizte a mondat felépítését, amely az olasz szövegben és Révay magyar szövegében azonos módon tagozódik, azonos módon szimmetrikus; az olaszban is négy értelmező van, ugyanúgy helyezkednek el, mint a magyarban. Ami az értelmezőkhöz csatlakozó bővítményeket illeti: az olasz tömörebb szerkezetet, a határozós és mondathelyettesítő főnévi igeneves szintagmákat a fordító mondatná alakította át. Ez a magyarosság érdekében történt, az eredeti ritmust nem változtatta meg, a szimmetria megmaradt, viszont a szöveg így vált érthetővé:

una certa dolcezza in quel ritorno materiale alle abitudini dell'innocenza,

ez az első értelmező; az igei absztrakt főnevet, a *ritorno* 'visszatérés' szót Révay helyesen feloldotta mellékmondatná: „öröm (= *dolcezza*), hogy valóban visszatért” stb. Említsük meg, hogy az 1956-i kiadásban *visszatért* helyett *visszaédesedett* áll; ez a szemléletesebb ige egyébként hívebb az eredetihez; a *dolcezza* főnévből jogosan lett *öröm*, de az eredeti jelentést jól vitte át az igei állítmányra azzal, hogy megalkotta a *visszaédesedett* összetételt.

un inasprimento di dolore al pensiero dell'abisso
che aveva messo tra quel tempo e questo;

ez a második értelmező; itt a *pensiero* 'gondolat' az absztrakt főnév és ezt az igei tartalmú főnevet kellett mellékmondatná feloldani a magyaros szerkezet érdekében: „fájdalmas elkeseredés, mikor arra gondolt”; a másodfokú (az olaszban nyilvánvalóan első fokú) mellékmondat valósággal mellékmondatot ad vissza: *al pensiero dell'abisso che aveva messo* stb.: „mekkora szakadékot vágott” stb.

*un ardore d'arrivare, con opere di espiazione, { a una coscienza nuova,
 { a uno stato il più vicino
 {all'innocenza,
 a cui non poteva tornare;*

A harmadik értelmezőhöz mondathelyettesítő főnévi igenév csatlakozik; feloldása kötelező volt mellékmondatná; éppen ezért az az első fokú jelzői mondat, amely az olaszban a főnévi igeneves szerkezethez járul, a magyar fordításban másodfokú mellékmondat lesz. A fordító gondosan ügyelt a párhuzamosságra a főnévi igeneves szerkezeten belül:

{megújítsa lelkét
 {és közelébe kerüljön annak az ártatlanságnak stb.

*una riconoscenza, una fiducia in quella misericordia (hála és bizakodás az isteni
 irgalmasságban)*

{che lo poteva condurre a quello stato,
 {e che gli aveva già dati tanti segni
 di volerlo.

A negyedik értelmező esetében nem volt szükség az elvont főnevet mellékmondattá feloldani, annál kevésbé sem, mert az elvont főnévből szerkesztett határozóhoz már az olaszban két párhuzamos jelzői mellékmondat járul; célszerűtlen lett volna a mellékmondatok számának szaporítása továbbá azért is, mert a második párhuzamos első fokú jelzői mellékmondatot az olaszban mondatrövidítő főnévi igenév zárja le; ezt viszont mindenképpen át kellett alakítani (másodfokú) tárgyi mellékmondattá.

c) Az eddig idézett két példában halmozott, egymást követő főnevek és a hozzájuk szimmetrikusan kapcsolódott mellékmondatok közt alakult ki a ritmikus lüktetés; a főnevek alanyok, ill. értelmezők voltak, s a mondat elején, ill. végén álltak. A ritmikus építkezés egyetlen mondat keretén belül történt. Elképzelhető, és több példa igazolja, hogy főmondatok is állhatnak halmozottan, olyan párhuzamos elhelyezkedéssel, mint a főnevek; ilyenkor azonban a ritmus a mondatok közt keletkezik. A főneveknél a ritmus azzal jött létre, hogy az adott távolságban, azonos módon ismétlődtek szemantikailag alapvetően nem különböző főnevek, hisz az alanyokat egy közös állítmány fogja össze; az értelmezőként álló főnevek pedig egy korábban megadott főnevet jellemeznek, bontanak részekre.

Amikor a főmondatokat helyezzük el szimmetrikusan, voltaképp hasonlóan járunk el; az alanyok szemantikailag összetartoznak, azonos jellegű jelentésskála tagjai, az állítmányok pedig mindvégig azonosak, megegyeznek. (Fordítva is lehetséges: az alanyok is lehetnek azonosak és az állítmányok különbözők.) Minden főmondathoz ugyanúgy csatlakozik mellékmondat, mintha főnevek szimmetrikus elhelyezéséről volna szó.

Örült a család,

mert becsülettel került ki az ügyből;

örültek a barátok,

{mert megmentettek egy embert,
{és megmentették kiváltságaikat,

anélkül, hogy bárkit is ellenségükké tettek volna;

örültek a lovagiaskodás bolondjai,

mikor látták,

hogy az ügy szabályszerűen végződött;

örült a nép,

{mikor látta,

{hogy egy népszerű férfi kimászott a csávéból,
{együttal pedig csodálta is megtéréséért;

végül pedig mindenkinél jobban örült nagy fájdalmában is a mi Lodovico

barátunk,

aki ezzel megkezdte új életét, {a kiengesztelést
{és a szolgálatot,

amellyel, ha nem is teheti jóvá bűnét,

{de legalább megbűnhődik érte,

{és elcsendesíti elviselhetetlen lelkiismeret-furdalásait (82).

A ritmikus főmondatok száma öt; minden főmondat egy vagy több mellékmondattal egészül ki: az első főmondathoz egy okhatározó, a többi négy főmondathoz okhatározó, időhatározó és jelzői mondat, és ugyanakkor az említett

elsőfokú mellékmondatokhoz másodfokú mellékmondatok járulnak. A második főmondat kettős okhatározó mellékmondatában a másodfokú módhatározó mellékmondat csatlakozik; a harmadik és negyedik főmondat első fokú időhatározó mellékmondatát mindkét esetben másodfokú tárgyi mellékmondat egészíti ki, mégpedig a negyedik főmondatnál az első időhatározó mondatához járul a tárgyi mellékmondat. Egyébként itt (kötőszó nélküli) kettőzés jelentkezik, tehát a főmondatból egymással szimmetrikus két időhatározó mellékmondat indul⁸.

Bonyolultabb az ötödik főmondat és mellékmondatai: az első fokú jelzői mellékmondatához két szimmetrikus másodfokú ugyancsak jelzői mellékmondat csatlakozik; közülük az elsőbe egy harmadfokú megengedő mellékmondat ékelődik.⁹

Ha most megvizsgáljuk az olasz eredetűt, ugyanazt látjuk, amit eddig: Révay a bemutatott összetett mondat esetében is pontosan ragaszkodott szerkezetileg az eredeti mondatfelépítéshez. Ugyanakkor a magyar nyelv alapvető mondattani tényein nem változtathatott: ezért azonban a magyar mondat valamivel összetettebb lett, mint az eredeti: a mondatrövidítő olasz főnévi igeneveket mellékmondatokká kellett átváltoztatnia, mint korábbi példákban láthattuk.

A főmondat Manzóninál is a *contento* névszói állítmány ismétlődésén alapszik, öt állítmány nélküli párhuzamosan elhelyezett főmondat olvasható az eredetiben; Révay ugyan iges főmondatokat alkotott, de a szerkezet azonos:

Contenta la famiglia, che . . .

contenti i frati, che . . .

contenti i dilettanti di cavalleria, che . . .

contento il popolo, che . . .

e che . . .

contento finalmente, e più di tutti, in mezzo al dolore, il nostro Lodovico, il quale . . .

Az olaszban a négy első főmondatához *che* kezdetű jelzői mellékmondat járul, és így a négy főmondat ritmusa valamivel egyöntetűbb, mint a magyar megfelelőé: Révay két ok- és két időhatározó mondatot hozott létre, egyébként nem egészen alaptalanul; a *contento* után *che mellékmondat* tartalmazhatja a főmondati cselekmény okát.

A második főmondatához csatlakozó első fokú okhatározó mellékmondatot a magyar fordításban másodfokú módhatározó mellékmondat teszi teljesebbé, és ez pontosan megfelel az olasz *senza* kezdetű főnévi igeneves mondatrövidítő szerkezetnek.

Nyilvánvalóan a főnévi igeneves szerkezetet, jelesen egy accusativus eum infinitivót *vedevano* vezérlése után tárgyi mellékmondatokkal kellett a fordítónak feloldania a harmadik első fokú mellékmondat esetében is: *contenti i dilettanti di cavalleria, che vedevano un affare t e r m i n a r s i lodevolmente*.

⁸ . . . egyuttal pedig csodálta stb. mondat a *mikor* látta stb. mondatnál van koordinálva nem pedig (ahogy elképzelhető volna) az örült a nép főmondatnál.

⁹ Ez a kicsit bonyolultabb szerkezetű összetett mondat is meggyőzhet arról, mennyire célszerű a felépítés jobb áttekintése érdekében a Deme László által kidolgozott tömbösítést is tekintetbe venni. L. legutóbb: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971. 80–90.

Hasonlóképpen járt el a negyedik első fokú mellékmondat esetében is; ott is feloldotta a tömör határozót, a *fuor d'impiccio*-t:

contento il popolo, {*che vedeva fuor d'impiccio un uomo ben voluto,*
[*e che, nello stesso tempo, ammirava una conversione;*

A mondatná feloldás ellenére meg tudta menteni a két első fokú mellékmondat párhuzamosságát, bár – mint láttuk – a második mondat előtt a magyarban hiányzik a kötőszó (de ez így magyarosabb).

Az ötödik *contento* esetében pontosan tudta követni az eredeti szöveget; itt a magyar nyelv szelleme megengedte, hogy ne alkosson több alárendelt mellékmondatot, mint amennyi az eredetiben eleve adva volt. Ám így sem volt könnyű a munkája, mert az olasz eredeti is sok mellékmondatot tartalmaz az ötödik főmondat esetében: egy első fokú jelzői mellékmondatot, abból kiinduló két azonos alanyú, párhuzamosan elhelyezkedő másodfokú jelzői mondatot, végül pedig egy harmadfokú feltételes mellékmondatot is, amely az először elhelyezett másodfokú mellékmondatba ékelődik bele, úgy azonban, hogy ez nem érinti a másodfokú két jelzői mellékmondat szimmetriáját:

contento finalmente, e più di tutti, in mezzo al dolore, il nostro Lodovico,
il quale cominciava una vita {*d'espiazione*
[*e di servizio,*
che potesse
se non riparare {*pagare almeno il mal fatto,*
[*e rintuzzare il pungolo intollerabile del*
[rimorso.

d) Utolsó ritmikus típusunk olyan felépítésvariáció, amelyben sem főnevek, sem főmondatok szimmetriája nem található; a párhuzamosság ellenkezőleg az azonos helyzetben levő mellékmondatok révén jön létre; ezek vagy a főmondat előtt, vagy a főmondat után állnak. Főmondat mindenképpen egy van, ehhez kapcsolódnak – előtte állva vagy utána téve – a mellékmondatok. Manzoninál ritka az előre tett mellékmondati rendszer, és ha van, a kötőszó nem ismétlődik. Sokkal gyakoribbak a főmondat után elhelyezkedő párhuzamos mellékmondatok általában ismétlődő kötőszókkal.

Idézzünk egy olyan példát, amelyben a főmondatot választó okhatározó mellékmondatok követik; *vagy (o)* mellérendelő kötőszó áll, és ez látszatra, de csak látszatra mellérendelő jelleget ad a mondatnak:

Ugyancsak hadakoznia kellett nevelőivel,

akik {*titokban*
[*és mintegy meglepetésül igyekeztek ráerőszakolni egy-egy főúri*
[*használati és felszerelési tárgyat, olyasmit,*
[*ami megkülönböztetheti a többiektől,*
[*és kiemeli társai közül mint a legelőkelőbbet;*

{*vagy azt hitték,*
[*hogy ezzel biztosítják későbbi jóindulatát,*
[*vagy az a sunyi talpnyalás hajtotta őket,*
[*amely másnak a ragyogásában találja a maga*
[*büszkeségét*
[*és örömét,*
[*vagy az óvatoskodók közé tartoztak,*

{ *akik* éppúgy félnek az erénytől, mint a bűntől,
 és egyre azt hajtogatják,
 hogy a tökéletesség a középúton van;
 és azt a középutat ott jelölik ki,
 ahová ők érkeztek,
 és ahol kényelmesen vesztegelnek (444).

A főmondat, amelyhez a három választó okhatározó mellékmondat csatlakozik, maga is bővül egy első fokú jelzői mellékmondatallal; a jelzői mellékmondathoz *olyasmint* utalószóval kapcsolódó értelmező jelzői, kettőzött, természetesen másodfokú mellékmondat járul; a mellékmondat kifejti az utalószó értelmét.

Most pedig figyeljük meg a ritmust és a szimmetriát a mellékmondatok közt. Valójában a parataktikus szerkesztés folytán ezek főmondatoknak tűnnek, de a fordító a *vagy*-ok elé tehette volna az *azért*, *mert*, ill. csak a *mert* kötőszót, ezzel nyilvánvaló a mellékmondati jelleg. Az olasz eredeti alapján is nyilvánvaló, hogy ezek okhatározó mellékmondatok, amelyek a főmondat első fokú jelzői mondatával egyenrangúak ezért szintén első fokúnak számítanak. Mindegyikükbe beleépül egy-egy másodfokú mellékmondat: *hogy* ezzel . . . ; *amely másnak* . . . ; { *akik* éppúgy . . . ;

és egyre . . . ;
 és azt a középutat . . . vagyis a harmadik másodfokú
 jelzői mellékmondatok száma három s köztük éppolyan szimmetria van, mint az első fokú okhatározó mellékmondatok közt. A második másodfokú jelzői mellékmondatba harmadfokú tárgyi mellékmondat ékelődik; a harmadikba pedig szimmetrikusan elhelyezett két darab helyhatározói, természetesen harmadfokú mellékmondat:

ahová ők . . . ,
 és ahol kényelmesen vesztegelnek.

Az összetett mondat tehát a mellékmondatok többfajta szimmetriájára épül: az első szimmetria a *vagy*-os (okhatározó) mondatok közt keletkezik; a második szimmetria a harmadik okhatározó mondathoz csatlakozó, ugyancsak három jelzői mondat révén jön létre. Ez hármas lüktetésű; szerényebb, kettőzésen alapuló ritmus észlelhető az okhatározó mondatok rendszere előtt az első fokú jelzői mellékmondathoz kapcsolódó két értelmező jelzői mondat révén. De kettős lüktetésű ritmus van az összetett mondat végén, amikor két szimmetrikus helyhatározói mellékmondat indul, mint harmadfokú mellékmondat, a harmadik másodfokú jelzői mellékmondatból.

Emeljük ki, hogy ezt a nem könnyű szerkezetet Révay mesterien adta vissza, majdnem pontosan ragaszkodhatott az eredeti szöveghez annál is inkább, mert csak egy mondathelyettesítő főnévi igenevet talált (de nem talált igei eredetű főnevet), amelyet célszerű volt mellékmondattá változtatni. Az olasz összetett mondat pontosan úgy írható fel szerkezetileg, mint a magyar:

Un'altra guerra ebbe a sostenere con gl'istitutori,
 i quali, { furtivamente
 { e come per sorpresa, cercavano di mettergli davanti, addosso,
 [intorno, qualche suppellettile più signorile, qualcosa
 { che lo facesse distinguere dagli altri,
 { e figurare come il principe del luogo:

{ *o credessero* di farsi alla lunga ben volere con ciò (az egyetlen főnévi igenév)
o fossero mossi da quella svisceratezza servile che s'invanisce e si ricrea
 [nello splendore altrui;
o fossero di que' prudenti
 { *che s'adombrano* delle virtù come de' vizi,
predicano sempre *che* la perfezione sta nel mezzo;
e il mezzo lo fissan giusto in quel punto
 { *dov'essi* sono arrivati,
e ci stanno comodi.

Számos ilyen és ehhez hasonló mondatunk van; a legterjedelmesebb olyan összetett mondat, amely a fenti képlethez hasonló, de még több párhuzamos és szimmetrikus mellékmondatot tartalmaz, a 28. fejezetben, a milánói pestisszel foglalkozó, „Nem meglepő tehát...” kezdetű összetett mondat, amely 25 nyomtatott sort tesz ki. Ennek elemzéséről helyhiány miatt le kellett mondanunk; voltaképp ugyanazt szemléltethettük volna, amit a bemutatott, jelen-tétekn, de mégis sokkal rövidebb összetett mondaton; a párhuzamos elemek, ill. mellékmondatok sokkal nagyobb száma alapvetően nem változtatja meg az amúgy is szimmetrikus mondatépítkezést.

3. Példáink kettős célt szolgáltak: módot nyújtottak Révay József műfordítói teljesítményének méltatására; egyúttal azonban bemutathattuk a k ö r m o n d a t egyik sajátos fajtát, azt, amelyet a romantikus korban Európaszerte alkalmaztak a prózaírók. Lényege -- ahogy láttuk -- a párhuzamosság, amely még az alárendelés esetében is kötelezően érvényesül. A szimmetria nem kedvez annak, hogy a ritmikusan elhelyezett elsőfokú mellékmondatokba további másod-, harmad- stb. fokú mellékmondatok ékelődjenek; ha ez megtörténik, akkor nemegyszer az ilyen mellékmondatok elhelyezése is szimmetrikus.¹⁰

Nevezzük elemzett mondatainkat r o m a n t i k u s k ö r m o n d a t n a k; kérdés, milyen a b a r o k k k ö r m o n d a t?

Kutatásaink alapján nem kétséges számunkra, hogy a mondatfelépítés lényeges ismertetőjegyei szerint a barokk stílust is a paralelisztikus és szimmetrikus mondatok jellemzik, mint a romantikus stílust. Tagadhatatlan viszont, hogy egyes képviselőinél találhatunk olyan, egyelőre változatlanul szimmetrikus jellegű megoldásokat, amelyekben egyrészt túlhajtott a paralelisztikus formulákban szereplő mondatok száma, s fellép nem egyszer az antitézis mint mondatrendező elem; másrészt a koordináló jelleg ellenére nagyobb szerephez jut az alárendelés. Utóbbi megjegyzésünk azonban a példák viszonylag kis

¹⁰ A paralelisztikus mondatfelépítés jellemzi a prózát, de részben a versmondato-
kat is. Az utóbbira vonatkozólag kevés kutatás áll rendelkezésünkre, de hadd utaljunk
pl. Zolnai említett tanulmányában a Himfy strófákra, továbbá két saját tanulmányunkra:
G. Herczeg: *Premesse teoriche per un' interpretazione stilistica della frase leopardiana*,
Atti del primo congresso leopardiano a Recanati, 1964: 1–47. és Herczeg Gyula: A Ma-
gyar Petrarca. Filológiai Közönlöny 1969. 412 kk.

számára vonatkoztatható; a többség olyan, hogy -- a régies ízt leszámítva -- bízvást romantikus körmondatnak is felfoghatók, bár a barokk kor szülöttei. Az alábbi két összetett mondat -- és ilyen Pázmány stílusa általában -- szerkezeti és elrendezési szempontból a fenti *c)* és *d)* kategóriába tartozó mondat-tal pontosan megegyezik:

. . midőn a Vulgata Versiőt { tisztának
és igaznak valljuk,
nem azt *mondjuk*,
 hogy sokult { a leírásban
 { vagy nyomtatásban fogvatkozás nem eshetett benne;
azt sem *állítjuk*,
 hogy némely mondásokat { tisztább deák szókkal,
 { ékebben,
 { világosabb értelemmel nem fordíthatták
 [volna;
sőt azt sem *vitatjuk*,
 hogy mindenütt szóról szóra fordíttatott volna { a görög
 { vagy zsidó betű:
hanem csak azt *tanítjuk*,
 hogy → → azokban hamisságot nem ejt (Kalauz 497).
 ami illeti { a hitet
 { és a tökéletes életre szükséges dolgokat,

A főmondatok ritmikusan helyezkednek el; az alanyok azonosak, az állítmányok pedig összetartozó, azonos jellegű jelentésskála tagjai. Minden főmondat-hoz egy *hogy* kezdetű első fokú mellékmondat csatlakozik; a negyedik mellékmondatba másodfokú mellékmondat ékelődik. Az idézett, Pázmánytól eredő mondat azonos a Manzoni-féle *Örült a család, örültek a barátok* stb. összetett mondat-tal, csupán az a különbség, hogy ott az állítmány volt azonos, és az alanyok voltak eltérők, bár ugyancsak szemantikailag rokonok.

És most lássunk egy *d)* típusú mondatot; viszonylag ritka a főnév után álló mellékmondatok szimmetriája; sokkal gyakoribb a főmondatot megelőző mellékmondati paralelizmus:

. . . merő hiúság prédikátorokat tartani;
 { nemcsak *azért, hogy* ezek { kiszántó béresek,
 { ragadozó farkasok
 { és nem Istentől küldetett pásztorok;
 { hanem *azért is, mert* { haszontalan
 { és mindenképpen heába való az ő tisztek a magok
tulajdon { vallási
 { s tanítási fundamentuma szerint (Kalauz 211).

A kettős okhatározó mondat nem kapcsolatos, hanem ellentétes.

azaz nem kell csak { a régi Ecclesia értelme szerént magyarázott Szentírásból,
 a hívek között állhatatosan megrögzött tradíciókból,
 az Anyaszentegyház közönséges praxisából,
 szertartásának rendiből és formájából,
 a dicsőségben uralkodó mártírok és szt. Atyák értelméből,
 a gyülekezetek méltóságából bizonyítani;

ha ezeknek helyt adnánk

mert →

→ fáradtság nélkül kinyilatkoznék,
 hogy ragadozó farkasok mindazok,
 kik a római Ecclesia ellen magok agyából faragott találmányokat szentírás
 [színével támogatnák (Kalauz 623).

A bemutatott hatalmas mondat alapvetően a korábbi párhuzamosságon alapuló ritmusra épül: struktúráját eleve meghatározza a halmozás és a szimmetria. Mindazonáltal feltűnő és a korábbi mondatokkal szemben újszerű a mellékmondatok igen nagy száma, jóllehet ezek elhelyezkedése is általában szimmetrikus.

A mellékmondatok egyrészt a rendkívül rövid főmondat *előtt*, másrészt *utána* helyezkednek el.

Az összetett mondat indul két első fokú párhuzamos időhatározó mellékmondatral; az elsőbe négy másodfokú tárgyi mellékmondat ékelődik be: a második és harmadik tárgyi mellékmondat ellentétet kifejező *nemcsak...de* kötőszóval kapcsolódik. Ugyanakkor a második első fokú időhatározó mondatot egy másodfokú tárgyi mellékmondat egészíti ki, és ehhez még egy harmadfokú időhatározó mellékmondat járul. Említsük még meg, mint a halmozás feltűnő jelét, hogy az első időhatározó mellékmondatot bővítő *negyedik* másodfokú tárgyi mellékmondatban elhelyezkedő határozói igeneves szintagmában három párhuzamos tárgy található; és ugyanígy a második első fokú időhatározó mellékmondat másodfokú tárgyi mellékmondatában négy párhuzamos tárgy van.

Mindez a tömeges szimmetria, ill. nagyszámú mellékmondat (ezek száma nyolc) a főmondat *előtt* helyezkedik el. Nem kevésbé nagy a főmondat *után* található szimmetriák és mellékmondatok száma.

Két első fokú tárgyi mellékmondat indul ki a főmondatból; az elsőnek négy mellékmondata, csupán egy kettős határozó alkot szimmetriát. A második első fokú tárgyi mellékmondat viszont annál összetettebb: elsősorban egy másodfokú okhatározó mondat származik belőle, abba egy harmadfokú feltételes mondat ékelődik be, ill. indul ki belőle egy ugyancsak harmadfokú alanyi mellékmondat, tehát a feltételes mondat és az alanyi mondat egyenrangú, mert ugyanabból a mondatból származnak, bár a mondat két különböző pontján keletkeznek, s így nem is szimmetrikus elhelyezésűek.

Végül a harmadfokú alanyi mellékmondatához még egy negyedfokú jelzői mellékmondat is csatlakozik. Így a második részben a mellékmondatok száma hat; az első és második részben összesen 14 mondatról, ill. mellékmondatról beszélhetünk, s ha a főmondatot is számítjuk, akkor az összetett mondat 15 mondatról áll. Összehasonlításként, hogy megértsük a pázmányi mondat szerkesztés jellegét, hivatkozzunk Deme László megállapításaira; közlő, értekező és szépirodalmi példái közt (forrásai többek közt Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza; Laziczius Gyula: Fonetika; Fejes Endre: Vigyori; Németh

László: Irgalom című műveiből vett részletek), ami a négytagú összetett mondatot, a négy mondategységből szerkesztett mondategészet illeti, annak még viszonylag elegendő mennyiségű példája van, szám szerint 29. Az öttagú összetett mondat száma azonban csupán hat, és még ennél is kevesebb a hattagú összetett mondat: négy példát talált a szerző a vizsgált művekben, holott példái a közlő és értekező próza köréből is származnak.¹¹ Több mondattagú példát nem említ, mert a vizsgált művekben nem talált.

Bizonnyítottunk tehát, hogy a barokk összetett mondat is a paralelizmuson, szimmetrián alapszik, de a párhuzamos mellékmondatok száma lehet kisebb, de lehet ugyanakkor igen jelentékeny is.

Visszatérve a legutóbb idézett példára, még egy sajátosságra kívánnánk rámutatni. A főmondatot követő második rész alapvető ritmusossága nem vitatható, ennek ellenére azonban a második első fokú tárgyi mellékmondatban a ritmikus elhelyezést felváltja a csigavonalban haladó, már nem szimmetrikus építkezés: a másodfokú okhatározó mondatba folytatólagosan, előrehaladva épül be a harmadfokú feltételes és a harmadfokú (de nem szimmetrikus) alanyi mondat, amelyből a negyedfokú jelzői mellékmondat indul ki.

Ezt a ritmikus szabályokat elhanyagoló, a kötőszókat szabálytalanul sűrítő, zsúfolt, nehezen áttekinthető, főnévi, melléknévi és határozói igenevektől terhelt körmondatot lehet *klasszikusnak* nevezni. Megalkotója (liviusi előzmények és példák nyomán) Boccaccio, főként a Decameron prózájában; uralma a reneszánsz prózában teljes; de a barokk, majd a XVIII. századi rövidmondatos és a romantikus, szimmetrikus próza idején is jelentkezik bizonyos műfajokban. Az olasz mondatban szempontjából főként a kötőszók árnyalt használata, ill. a kötőszók számának megnövekedése következik be; ugyanakkor a szerkezet diszharmonikus, a mondatok felette nehezen tekinthetők át tömörségük folytán, bár a közléstartalom számos eleme logikai viszonylatok érzékeltetésével építhető be egyetlen mondatba.¹²

Amikor a *klasszikus* alárendelő típusú körmondatot fokozatosan felváltja a *barokk* mellérendelő mondat, érthető, ha az alárendeléses szerkesztés egyes sajátosságai beszűremkednek a mellérendelő mondat típusokba. Ennek a folyamatnak egyes fázisait megkíséreltük megragadni az olasz irodalmi nyelvben,¹³ nyilván erről van szó az idézett utolsó Pázmány-példában. Talán ehhez a típushoz tartoznak Bornemisza Péternek élete utolsó korszakában írott mondatai: „Ennek a stílusnak [ti. az élete vége felé alkalmazott stílusnak] Itália a szülőhazája, és bár valóban olyan jellegűek Bornemisza-nak ezek a mondatai, amelyet népszerűen gyakran „barokk”-nak neveznek, mégis inkább egy jóval korábbi itáliai folyamattal vethetjük egybe Bornemisza stílusát.”¹⁴

Foglaljuk össze mondanivalónk lényegét. Véleményünk szerint két körmondat van, a *mellérendelő*, *paraleliztikus*, *szimmetrikus* és a *zála alárendelő*, az egymásba fonódó mellékmondatokkal terhelt, dísztelen,

¹¹ Deme László i. m.: 270–2. L. itt a szószámlálást a mondatrterjedelmre vonatkozólag és az egy szó mennyiségre eső terhelést.

¹² Herczeg Gyula: Az olasz próza kezdetei és a humanizmus. ELTE olasz tanszék kiadványai, 1957. 5. G. Herczeg: Alcuni tipi di frase del Boccaccio. Omagiu lui Alexandru Rosetti la 70 ani de naștere. București, 1965. 365 kk.

¹³ Herczeg Gyula: A mondat szerkezet az olasz postrenaissance próza válságában. ELTE Bölcsészeti kari évkönyv, 1953. 161 kk.

¹⁴ Nemeskürty István: Bornemisza Péter, 1959. 31.

jószerével áttekinthetetlen szerkesztésű. Az előbbi főként a romanticizmus korában leljük meg, de használhatták és használták is akár napjainkban, mint nálunk nemegyszer Szabó Dezső, Krúdy Gyula, de mások is. Az utóbbit Boccaccio emelte rangra az újabb európai irodalmakban; egyelőre még nem tudjuk, nálunk mikor kezdett terjedni, sem azt, milyen mértékű volt elterjedtsége. Ami a barokk körmondatot illeti, lényegében véve az első változattal egyenlő; sajátos variánsa azonban a klasszikus körmondat egyes jegyeit is magán viseli: így a viszonylag sok mellékmondatot és nem egyszer a csigavonalszerű építkezést.

Herczeg Gyula

Jegyzetek fiatal írók nyelvéről

1. Milyen magyar nyelvet ígér a holnap irodalma; stílusi hagyomány és újítás milyen arányai várhatók? A kérdés nem egészen önkényes: az Ahcl a sziget kezdődik című próza-összeállítás¹ hátlapján hasonló gondolatmenetben ösztönzik az olvasót mérlegelésre, vizsgálódásra.

Nincsen szükségünk nyelvi jóstudományra, futurológiára ahhoz, hogy észrevételeket tehessünk, hiszen a szóban forgó „új írók” nemcsak a holnapi, hanem már a mai irodalmi élet részvevői is: gyakran publikálnak, s írásaikkal máris fölkeltek a közönség érdeklődését.

Fontosnak látszik a pályakezdők nyelvi létszégét, eredményeit gondosan és minél előbb mérlegelni, mert az ábrázolásmód, az élettapasztalatok terén sokat gazdagodhatnak még, ám a nyelv, a stílus többé-kevésbé már *most* meghatározhatja későbbi működésüket. Hogyan értékeljük őket? Ennek a módszerei is forrongásban vannak; megnyugtató és teljesnek mondható elemzési séma nem áll rendelkezésünkre.² A hagyomány és újítás néhány ténye azonban így is megállapítható - elsősorban a tárgyalt alkotások *s z ó k é s z l e t e* alapján; megfigyelhető a szövegek *t ó n u s a, h a n g u l a t a*, alkalmazkodása a *n y e l v i n o r m á k h o z* stb. Ilyen szempontok alapján két antológia legfőbb tanulságait foglaljuk össze: az Együtt című kötetét (debreceni és Hajdú-Bihar megyei fiatal alkotók antológiája),³ s a már említett novellagyűjteményét (Ahol a sziget kezdődik).

2. A debreceni kötet hat költője az „Alföld-Stúdió” legtehetségesebb fiataljait reprezentálja.

Verseik alapvető sajátossága: szakítottak a hagyománycs, kötött formákkal; általában rímtelen szabad verseket írnak. Nemegyszer mellőzik az interpunkciót; egyikük — Aczél Géza — szívesen használ kisbetűs tulajdonneveket (*segesvárnál, ikaros, sziszüphosz*). Az ikes ragozás választékos alakjait nem őrzi meg. Tárgyatlan igenevet egyetlen alkalommal szerepeltettek tárgyasként: *búzárt aranyló / dombok* — Gábor Zoltán költeményében.

¹ Magvető, Bp. 1971. Szerk.: Vilmon Gyula.

² L. pl.: Formateremtő elvek a költői alkotásban és A novellaelemzés új módszerei. Mindkettő az Akadémiai Kiadónál, Bp. 1971.

³ Debrecen, 1971. Szerk.: Fülöp László, Juhász Béla, Tóth Endre.

Érdekes, hogy merészebb egyéni szóalkotással e gyűjteményben nem találkozhatunk. Népies-régies alakok jeleznek legföljebb valami hasonló törekvést:

„Avaron gyullad krematórium: | s *hamuhát* sok *porka* hőst” (Ószabó István); (varjú) *ruganyoz*; (széles rózsafüzér) *görgelődik*, *göngyölő* (Tisza), festékes [= kifestett] (lányok), nekizöldülnek (a dombok). Valamint: *elhössenti* (a lánygot), *állong*, (álmok) *permetegje*, *kunkorgó* (kacs), *gunara* [= gunárja?], *rakottabb* (illatú füvel-ke), *komód*, *nyüstöl*, *lomolni*, *elütött* (fejvel bandukolok) stb. Továbbá: *kiszólítanak* (téli hajnalok), *az idő önmagát elműlatja*, *nyűgeim*, *zsarátnok*, *verhenylő* (csalánveréssel), *megmenekedett* (sejteted), *sivatag* [= kietlen, sivár] felszínén, *bilyognak*.

Egyéni, *filozofikus* hangulatú Bálint Lea két sora: „Május van | Nélküled van” (27).

Meglepő, hogy ezek a fiatal költők milyen kevésbé táplálkoznak a tájnyelv adta hagyományokból, hogy mennyire „urbánus” eszmények szerint, azaz egységes irodalmi nyelv szellemében gondolkodnak. Ószabó István, valamivel kevésbé Gulyás Imre és Gábor Zoltán mutatnak csupán hajlandóságot mélyebb nyelvi rétegek föltárására.

Itt-ott a hétköznapi élet bizalmas hangulatú elemei is megjelennek a kötet verseiben. Sajtónyelvi klisé — groteszk célzattal: „önök | komoly eredményeket értek el | a szocializmus építésében” (Aczél Géza); argó hangulatú szólás: „engem nem ejthet át” (Gábor Zoltán); magnóra; kitikkadt (nyári dombsor). (A *kitikkad* a pesti argóban — tapasztalatom szerint — ’elfárad’ jelentésben használatos.)

A „modern világkép” a versek szóképzésében is megmutatkozik. Beszüremkednek a költeménybe a matematika, a fizika, a mai technika kifejezései: *gyökvonása*, *kapillárisát*, *kibernetika*, *betonculápra* [népies is?], *kapcsolótábláján*, *légglökéses rakéta*, *hanggrobbanás*, *meteor-vihar*, *kozmosz viharok*; az orvostudomány, a lélektan — *agytumor*, *meghipnotizált* (tömeg) — s a zene — *metronom*, *orkeszer*, *disszonanciák* — műszavai.

Meglepő az is, hogy a mai költői gyakorlatban viszonylag ritka a szóösszetétel mennyire kedvelt eszköze a kötet szerzőinek. Az alábbi példák nemegyszer nyelvi leleményre, találékonyságra vallanak, tehát mintegy indokolják a szóösszetétel költői módszerének időszerűségét. (Ne felejtjük el, hogy Juhász Ferenc normateremtő modern költészetében a szóösszetétel — különösen a kötőjeles változat — rendkívüli fontosságú.) A szemügyre vett fiatalok közül Gulyás Imre, Ószabó István és Várkonyi Anikó kedvelik leginkább a szóösszetételt, s érdekes, hogy a hétköznapi nyelv, az argó fordultaira fogékony Gábor Zoltán egyik összetett szava (*dögmelegtől*) szintén argó hangulatú.

Lássuk a példákat, a bonyolultabb szerkezetektől haladva: *pipacsvadon-mítoszban*, *századmásodperc-levelek*, *koldusmarka-levelét* (a lapu kinyújtja); *tök-nagy virradat-kos*; *füstalak*, *obeliszka-árnyék*, *rög-tenyerükben*, *kised-jászol*, *hold-bazár*, *Hold-fáklya*, *hahota-hegy*, *venyige-emberek*, *ember-jegenyék*, *csont-csarnokok*, *csillag-magányom*, *bokor-vitézek*, *sásocska-szolgák*, *jellel-ágyúk*, *érc-koromban*, *lelked-szava*, *szörny-álarok*, *jéreg-körtánc*, *metronom-szíved*; (az ég) *lánglepedéke*, *dögmelegtől*, *másrafordulás*, *mészharma*, *diadalkendők*, *öklőlágakon*, *betonágain*, *sugárnyájakat*; *halál-sóhajtó* (acél), *tó-szemű* (Eurüdikéd), *vitrola-fehér* (arcát), *kő-lobogású* (zene); *álompikulás* (remény), *éjütött* (ficsúr), *óceánn nyugalmú* (anyák), *űrrontotta* (szikjét).

A szóösszetételek között kevés olyan akad, amely jellegzetesen tükrözné a XIX. századi romantikus költészet (például Vörösmarty) hatását. A legtöbb példa Vajda János s leginkább Ady inspirációjára vall; egyik-másik összetett szó pedig Weöres Sándor, Juhász Ferenc — és mások — friss hatásáról tanúskodik. Komorabb s játékosabb hangulatú összetételekre egyaránt van példa az elsoroltak közt.

Mi a végső benyomásunk? Tehetségesen, mondhatni: rutinosan írnak a megismert Hajdú-Bihar megyei költők, ám verseikből meglehetősen egyforma stíluskép tárul elénk. Nem érezzük, hogy a magyar líra meglevő s eddig főlhalmozott eredményeihez jelentősen hozzájárulhatnának majd: kevés bennük a teremtőkészség, a nyelvalkotás izgalma. Nem veszik észre kellőképpen, hogy a líra alkalmas kivesző, a mindennapi beszédben nem vagy egyre kevésbé használatos nyelvi elemek megmentésére. Vállalniuk kellene pedig ezt a továbbbörökítő-megújító szerepet!

3. Szerencsés szerkesztői ötlet folytán az Együtt című összeállításban fiatal esszéisták írásai is helyet kaptak.

Az esszé egyben szépprózai műfaj is, s a tartalmi-szakmai hitel mellett legalább ekkora súllyal esik latba a nyelvi megformálás, a stílus értéke. A 30-as–40-es évek kitűnő magyar esszéírói s a mai fiatal nemzedék között azonban nem zavartalan a folytonosság: nem teremtettek „iskolát”, annak ellenére, hogy a „nagyok” kortársai közül többen ma is magas színvonalon éltetik e hagyományokat. Ellentmondásos tehát maga a műfaj, s ellentmondásokkal teli a története is. Mindez szembeszököen megmutatkozik a Hajdú-Bihar megyei fiatalok próbálkozásaiban is.

Többször bukkanunk közvetlenkedő, hevenyészett megoldásokra: „A korabeli *felállás* szerint ugyanis az Országos Magyar Sajtókamara (...) két főcsoportra oszlott” (116–7 — A sportnyelvi kifejezés nem helyénvaló ebben a szöveggörnyezetben). S hasonlóképp: „Amire kitelt a három évi szolgálati idő, *harangoztak* a fasiszta sajtókamarának, a vizsgáztatókkal együtt” (117); „Szándék és megvalósítás, mint annyszor és annyi helyen, most is és itt is — gyakran *messziről köszöntek egymásnak*” (117).

Az élő beszéd sajátosságait utánozza, s ezért itt pongyola hatású az alábbi részlet: „Imrus *nem akkor* tízenyolcéves *amikor*, hanem ha az öreg Bódog szivarral kínálja, azaz nagykorúsítja” (226). Valamint: „*Aki* egymásutánját figyeli a verseknek, *az az* érzése, hogy Dante fordított útját járta meg Pilinszky” (191).

Képzavarral is találkozunk: „A bozót-világ ezer ágával áll az ifjú Sarkadi előtt” (118). „Önelemző sorai a világba dobott értelem tapogatózásai” (119–120).

Máskor a szóválasztás pontatlan, stílus szempontról vagy nyelvtanilag helytelen: „mert a három regény és a novellisztika belső összefüggéseinek föltárása, értékelése újabb dolgozat témáját képezhetné” (146): „Eörsi az ötletet filozófiává *bonyolítja*” (226). Suta és lapos ez a mondat: „Sarkadi és Csurka a modern ember kérdését hozza be a színpadra” (222).

A tartalmi pontatlanságból származó nyelvi pontatlanságra példa a következő részlet: „Kettőjük [József Attiláról és Pilinszky Jánosról van szó] lírájában egyébként is sok a rokonság. Maga Pilinszky is érzi, tudja *egymásra-utaltságukat*” (188).

A kötőszó hibás megválasztására pedig — s egyszersmind a stílus zsú-

foltságára, túlzott pátoszára: „Belelapozva, az első, ami szembetűnik, a cselekvésképtelen lélek vergődése, a ketrecbe kényszerített lét szorongása; és a mindig komor, mindig sötét tónus, *amelyik* csak riasztóbbá, kísértetiesebbé válik, ha olykor-olykor felizzik a fény, felparázslík a színek világa” (190).

Bonyolult a mondatszerkesztés: „Örkény tehát kísérletet próbál teremteni a cselekvés mítoszára” (225). Egyszerűbben hatott volna pl.: „Örkény tehát a cselekvés mítoszáat próbálja megteremteni”.

Egyik-másik szerzőnek érezhetően kedvelt, vissza-visszatérő fordulatai vannak. Kulcsár Ernő szívesen írja le az *emberi* s a *belső* jelzőt: „Az *emberi* humanizációs folyamatban” (144. — Itt a jelző tautologikusan is hat.); „*emberi* sorskérdéseket” (146); „végső *emberi* magatartásokban” (146., itt a *végső* jelző sem indokolt); „A regény *belső* szerkezetét vizsgálva” (149); „Lelkiismeretének *belső* parancsai jutnak primer szerephez” (154).

Homályos a szókép, félreértést sejtet s modoros is Takács Péter szövegében: „A könyv vége felé pedig megszaporodnak a *semmibe mutáló* [= megsemmisülő, semmivé váló?], elbizonytalanodó tagadó és kötőszavak” (190); „felizzítják, ragyogtatják a *semmibe mutáló* lélek vergődéseit” (202); „A megszűnt lét, a halottak emléke *mutál itt a semmibe*” (206). — Talán a fiatal tanulmányíró valamelyik példaképétől ered — nyilván félreértve-félremagyarázva — ez a furcsa sztereotíp fordulat.

Ablonczy Lászlónál: „Majd *bevértet* a történelem szövege: 1956” (216); „A dráma szövege *átvértik*: látnivaló az erőfeszítés hiábavalóságát” (225, a tárgyrag lehet sajtóhiba is).

És ide sorolható — szerencsére csupán egyetlen példa kapcsán egy divatszó alkalmazása: „Leginkább Václáv Jasek érvelésére hajlandó *odafigyelni*, de úgy dönt mellette, hogy közben az erőszaknak is enged” (149, Kulcsár Ernő dolgozatában).

Eddigi példáink is érzékeltették a szépprózai stílus modorosságából, túlzásából származó veszélyeket. Egyetlen idézetet még: „Az utána [1956 után] következő konszolidációban sokszor riadt, ideges, *infarktusos* az emlékezés” (216).

A Hajdú-Bihar megyei esszéírók sem kezdők voltaképpen. Vannak közöttük egyetemisták, de egyetemi oktatók, újságírók, kritikusok is, tehát a stíuselemzés szigora indokolt. A kifogásolható mozzanatok ellenére figyelemre méltó a kötet több tanulmányírója: ezek a legjobb debreceni — vagy Debrecenhez is kötődő — hagyományokat kísérlik meg elsajátítani; Adyét, Németh Lászlót, Gulyás Pálét, Sarkadiét — hogy csak néhány nevet említsünk találmra —, s természetesen: élő tanáraikét. Kulcsár Ernő tudományos prózája — apróbb sallangjaival is — sokra hivatott; érett esszéstílusban elemzi Illyés költeményét Imre László, és Cs. Nagy Ibolya némileg készen kapott, megszőkött elemekből alakította ki korrekt írásmódját.

4. Az Ahol a sziget kezdődik novellistái közül is nem egy kiadta már első önálló kötetét, filmforgatókönyvet írt, de legalábbis folyóiratokban jelentkezett írásaival.

Összevetve az Együtt című antológia költőivel, azt tapasztaljuk, hogy ezek a fiatal prózaírók bátrabb nyelvalkotók, mint lírikus pályatársaik. Ez annál meglepőbb, mivel a novella — s általában a széppróza — különösen pedig a modern próza — a líránál sokkal szorosabban kötődik az élőbeszédhez: nyelvertermő lehetőségei „elvileg” szegényebbek.

Fiatal prózaíróink nyelvalkotó törekvése némely esetben prózaíróba oltott lírikusi hajlandóságra, érzekre mutat. Dobai Péter már-már eklektikus, sokarcú, kollázsszerű stílusára jellemző ez leginkább. Idézzük néhány szóösszetételét: *Vattacukor-fáklyás sétány; Szájkokárdák; Zenesűrűség; Könyugalom; Kötürelem; Mindennézés*. Hasonló szellemben fogant Tóth Bálint összetett szava: *vízkatetrális*. Érdekes — ám már kevésbé szokatlan, meghökkentő — Csaplár Vilmos szóalkotása: „A *fadara* favarogva vegyül a folyó szélében lebegő sokféle szeméttel.” S azonos logikával szerkeszt összetett szót Csörsz István is: „mintha egy *fanyáj* indult volna lefelé vagy felfelé.”

A társadalomnak szinte valamennyi nyelvi rétegén keresztülhatolnak. Egyéni ízzel használják fel a népnyelv, a nyelvjáráscsk szókészletét. Ördögh Szilveszter riportszerű elbeszélése bőven tartalmaz valódi tájszavakat vagy nyelvjárási ejtésmóddal használt kifejezéseket: *hamuhodott, garabolyba, páttyolgatni, csérpák, hozzánkig, onokám, oskola, megfrustokolok, rekaméron*. S ami fontos: a szövegkörnyezetből mindig kiderül a szó jelentése. A novellabeli nagypapa beszédmódja a városias hatásokat is jelzi: „Az vót az új reszortja” — mondja például. Ebben a nyelvjárási közegben kedvet kap az író sajátosan egyéni megoldásra is: „azt mondja meg nekem valaki: hogy miért érzem magamban *rakozódni* a szomorúságot.”

Csalog Zsolt elsősorban a fonetikus ejtés érzékeltetésével idézi föl a nyelvjárási beszédmód stílushatását. Szókészletéből: *inteligens, egzisztálok* [itt: kínlódom], *szuszikra, kamara, apróliknak* [= baromfinak], *cekket, felkövérítette, kóborgok, csoze*. Vitatható, hogy Csalog következetesen *-suk, -sük* nyelven beszélteti szereplőjét: „csak *lássák*, hogy fordul vissza a saroktul”; „A Sanyi meg csak nem szólal, csak szégyellősen *ódalhajtsa* a fejét.” A suksüközés érzékeltetésére elegendő lett volna csupán néhány egyszerűbb szóalak — például: *lássák* —; az *ódalhajtsa* ugyanis egyszerre pontos és pontatlan; részben megtartva a helyesírási szabályt, részben megszegve érzékelteti a szabálytalanságot. Az *ódal* íráskép a hangsort idézi, míg a *hajtsa* a hangsor szóelemző — tehát az eredeti hangélménytől elidegenedett — változatát adja. Eldöntendő volna egyébként is: meddig mehet el az író a hős nyelvi ábrázolásában? Milyen mértékben térhet el a normáktól s szabályoktól, ezzel egyszersmind bizonytalanságot, zavart okozva az olvasóban? A naturalisztikus túlzás, aprólékosság alighanem ilyenkor sem szerencsés.

A fiatal írók nem ismerik el „nyomdafestéket nem tűrő” szavak létezését. Öncélú trágársággal azonban mégsem találkozunk e novellákban. A „legsúlyosabb” kifejezést — Csalognál: „No baszd meg...” — is kedélyes-bizalmas nyelvjárási hangulat köríti; afféle „kicsúszott a számon” szólás. A trágár szavak, káromkodások társadalmi rétegek életmódját, szemléletét jellemzik. Mindenesetre, a tájszótárakban legdurvábbnak jelzett szavak hiányoznak kötetünk elbeszéléseiből.

Fiatal íróink szókészletében bőségesen szerepelnek irodalmias, hagyományörző kifejezések: *szapult, meg kell nyerniök, bökkenő, révetegen, meghibbantál, megorrontott; megjegecesedett; elemőzsiát, ültéből, időnkint, szintügy, lekendezve, átellenben, filigrán*. Szinte Jókait idézi Csörsz István egyik mondata — bekezdésben —: „Az a negyed cigánynegyed volt.”

A diáknyelv régebbi s újabb stílusárnyalatai is jelen vannak, Mikszáth, Móricz (Légy jó mindhalálig) egyes regényeit juttatva eszünkbe; argószavakkal keveredve: *kalamárisok, mameluk, pedellus, guggyi, tütü*, valamint: *klasz-*

szabb, cuccai, pia, diri, csapattanács-elnökre, éltanulóra, állati kassa, haverkodni, csaj, dumál, benyögései, árukat [= lányokat].

Idegen szavak, szakkifejezések jelenítenek meg különféle szakmákat, életszférákat. A filmezés köréből: *objektívokat, din, asa, tele, statív, blendét, svenket, kamerakezelés, varió*; az író-újságíró-zsargont idézi a *telibe írni* kifejezés. Dobai Péter találekonyan, magabiztosan ad leírást egy röntgenfelvételtől; jóformán anélkül, hogy szakkifejezéseket használna! S ugyanő érzékelteti idegen szavak szándékos halmozásával a mai élet „művelt” beszédmodorát: „A kolostor túlvilági egyensúlyával szemben a medence és környéke *aszimmetrikus, labilis*: a *profán*, érzéi világ *ultramarin* játéka az *eksztázis* és a *transzcendencia* közvetlen közelében” (156 – 7). Hasonló módszerrel rajzolja meg – divatosan fölkapott szó ismétlésével – Tóth Bálint egy filmkritikus portréját: „*Valahol* azonban, úgy érzem, ez kevés. (...) *Valahol* az egész túl statikus. (...) Pedig tudjuk, a ma hőse *valahol* a hétköznapi ember” (308).

Általában jellemző, hogy az író a háttérben marad. Kevés az elbeszélő, elmélkedő rész, a narráció. Jobbára a novella főhősét halljuk: az írás a belső monológgra épül, s ezt meg-megszakítják – kollázsszerűen – a különféle betétek: horoszkóp leírása, idézet divatlapokból, szakmai felsorolások (Dobai Péternél: „Flektogon, Carl Zeiss, Jena, 4/25 : 6375170” – vagyis dokumentumképpen egy fényképezőgép adatait közli); slágersorok stb.

Kevés az objektív, a háttérből figyelő leírás, s íróink legtöbbször nem is törekednek arra, hogy hosszabb, hamisítatlan szépprózai szövegrészeket alkossanak. Érdemes azonban Csaplár Vilmostól idéznünk: „Mellkasa egyenesen emelkedik-süllyed, a nap heldudvarokat szárít a hasán” (78). Ebben a rövidke részletben három ellentétmozzanat teremti meg a szöveg logikai ritmusát: *a)* emelkedik – süllyed; *b)* nap hold (udvarokat); *c)* mellkasa – hasán. S ugyancsak tőle valók a következő mondatok: „Csapásai nagyokat csattannak a folyó húsában, csillogó csöppeket, | erőszakosan fölfelé törő kis fényes golyókat fröcsköl maga fölé, amelyek aztán visszahullnak, és eláztatják” (85). A cezúrával két „alliterációs tartományt” választottunk el egymástól: a *cs* illetve az *f* hangok uralkodnak bennük. Nem véletlen, hogy az antológia éppen Csaplár Vilmos novellájáról kapta a címét.

Gyakorlatlanabb a leírás Nádudvari Anna elbeszélésében, s nem kellő gondnal megválogatott szavak csorbítják a hatást: „A kapun belépve hirtelen kerül az ember a kapualj mozdulatlan homályába, amelyet a szemégyűjtőből kiáradó rothadásszag *fűszerez*” (229). S valamivel később: „az a szokás, hogy minden lakó ide rakja a csontot vagy más, még *élvezhető* ételmaradékot” (230).

A rossz igekötő-megválasztás okoz zavart Munkácsi Miklós szövegében: „A hó makacsul hullott; még *le sem dolgozhattak* egy utcát, máris kezdhették volna előlről” (214). Nem szerencsés a szóválasztás ebben a mondatban sem: „A csoportok *lélekszakadva* birkóztak a mindent ellepő hóáradattal” (215). Pedig Munkácsiban van kedv és buzgalom költői leírásra is: „Az ősz az öklébe fogta, *rászorult* a mellére, megfojtotta benne az izgalmakat. Az álmok, amelyek felizzították az estéit, s eddig könnyen kárpótolták azért a *tudhatatlanul* is fájó dallamért, aminek csak a hiányát ismerte, most elfáradtak benne” (208). Ám ez a leírás is itt-ott túlzásokba téved, nem eléggé gondos – mint kiemeleléseink is jelzik –, s a mondatok szerkezete sem eléggé áttekinthető. Kísért a giccs némi veszélye is.

Fiatal novellistáink is szakítottak az ikes ragozás választékos alakjaival, s ezt nem könnyű tudomásul vennünk. Láttuk azonban, hogy nem idegenked-

nek a hagyományoktól sem. A szöveg elkülönülő rétegeit olykor kurziválással érzékeltetik; csupa nagybetűvel írott részek jeleznek hangsúlyos mozzanatok (Csörszénél például). Vámos Miklós érdekes, ironikus szerepű zárójeltechnikával kísérletezik. Dobai Péter novellájában fontos szerep jut a nominális stílusnak. Igényes és kevésbé igényes eszközök egyaránt jellemzőek rájuk; a szöveghumor olcsóbb — Rejtő Jenő-i — fogására példa Csörsz István elbeszéléséből: „— Patkány! — üvölti Popei óvatosan” (95).

5. Mintha a fiatal prózaírók fejlődése izgalmasabb képet mutatna, mint az ifjú költőké. Valószínű, hogy a magyar próza továbbfejlesztésének nagyobbak a lehetőségei — irodalomtörténetünk folyamán általában a líra, a költészet haladt az élen —, míg József Attila óta líráinkban számottevő újításra, továbbfejlesztésre nem adatott mód. (Juhász Ferenc ebből a szempontból magános jelenség; eredményeinek hasznosítása, lebontása nem képzelhető el olyan mértékben, ahogyan József Attilával történt.)

A lényeg azonban: fiatal íróink munkálkodása nem készíthet senkit aggodalomra; a magyar nyelv semmiképpen sem romlik majd az ő tollukon. S ez maga öröndetes tény.

Kóháti Zsolt

A magyar szórend, hangsúly és hanglejtés tanítása idegen ajkúaknak

I. A magyar nyelvnek idegen nyelvként való tanítását több-kevesebb rendszerességgel mintegy tíz éve folytatom. Ezidáig főleg német és angol (kivétekléppen: két ízben fél-fél évig orosz és spanyol) anyanyelvűeknek tanítottam nyelvünket, s most, a lille-i egyetem magyar lektoraként francia anyanyelvű tanítványaimmal végzem ezt a munkát. Az idegennyelv-oktatásban — s ezen belül a magyartanításban — három területen végeztem hosszabb kísérleteket: a szövegfeldolgozás gyakorlatsorait, a szemléltetés új módjait, valamint a strukturális gyakorlatok rendszerezését és készülékes irányításuk módozatait kutattam. (Ezekről a munkáimról eddig az Új módszerek a nyelvtanításban és nyelvtanulásban, Győr, 1968. és a Ciklusos nyelvvoktatás, Győr, 1969. című kiadványaimban számoltam be.)

Jelen írásomban szórendünk és hanglejtésünk kérdéseit szeretném érinteni (előrebocsátva és hangsúlyozva, hogy nem „belső” rendszerkereséssel, hanem „külső”, oktatásgyakorlati szempontú és célú rendszerbemutatással), melyek fontosságát külön aláhúzza az a tény, hogy a nyelvünket idegen nyelvként tanult emberek beszédében és írásában — bármilyen jó szinten beszélnek is már nyelvünket — e két terület a legmakacsabb hibaforrás: szórendi hibáik és hanglejtési, szünettartási, hangsúlyozási vétségeik, valamint élettelen, gépiesen monoton vagy hadaró beszédstílusuk kíséri el legtöbbször őket. Mindkét hibacsoport nagyon is szervesen összefügg, s eredőjük azonos: a bő szórendi, szórendváltozati gyakorlatok hiánya okozza mindkettőt.

Magyar tankönyveink szinte kivétel nélkül adósak ezekkel a gyakorlatokkal. Nyelvünket tanító pedagógusainkban nemegyszer fölmerül az óhaj, hogy valamilyen minta eljárásrendszer kimunkálása lenne szükséges, melynek aztán az egyes nyelvek viszonylataira alakított, egyes területeken bővített, másutt szűkített változatait alkalmaznánk. Azt hiszem, egy ilyen gyakorlatgyűjteményben nagyon előkelő hely illetné meg a szórendi gyakorlatokat, melyeknek hatékony bevetése nélkül csak az a babonánál is alaptalanabb és kártékonyabb tévhit él a nyelvünket tanulóknál (és sokszor tanítóknál is), hogy a magyar szórend annyira egyes esetekre, helyzetekre szabott, bonyolult nyelvi megszokásokon alapuló „szabad variánsokat” mutat fel, hogy miattuk nyelvünk nehéz, megtanulhatatlan. „Szabad szórendről” beszélünk, de ideje volna, hogy egy napon végre „több funkciójú” szórendről szóljunk, e funkciórendszer bemutatásával, valamint nagyon bő és alapos strukturális gyakorlatokat alkalmazva e területen is.

Erre sürget bennünket, nyelvtanárokat az is, ami tanítványaink kérdéseiből előbontakozik: legtöbbször azt sürgetik ezek, mi, melyek a magyar szórend, hanglejtés alapvető szabályai. — Nos, néhány alapszabállyal szolgálunk is, mint az alany-állítmány egyenes és fordított szórendje (az alany-állítmány

vagy állítmány-alany sorrendtől függően — nyelvoktatásunkban meghonosodott szakkifejezéseként értve és alkalmazva itt őket), az állítmány és közvetlen bővítményeinek Simonyi kifejezésével — összefoglaló vagy kirekesztő rendje (aszerint, hogy az igei állítmány ige kötőjét, szólamszerűen hozzánőtt tárgyát, határozóját, az összetett állítmány a névszói részét, a segédige a főnévi igenevet maga előtt tartja vagy maga mögé utalja, mint : *elmegy, levelet ír, gyárba jár, katona volt, dolgozni fog* stb.), s ezeknek elméleti elsajátíttatásával nincs is baj. A szófaji jelleghez kötődő sorrendi kérdéseket (mint a névelő, névutó, kötőszó, indulatszó, valamint a tagadás, tiltás, határozószók) nem is említtem itt, hiszen ezeket elméletileg szinte azonnal felfogják, s a gyakorlatba is ezek ültetődnek át leghamarabb.

De nemcsak a tanítványi igény, hanem a tanítási gyakorlat, tanító munkánk eredményességének tárgyilagos vizsgálata is ezek fontosságát húzza alá. A biztos szórendi ismeret, az erre épülő bőséges szórendváltozati, hanglejtési, szünettartási és beszédtempó-beállító gyakorlatok nélkül soha nem jön létre élő, kifejező nyelvi megnyilvánulás; a tanulók beszédének kísérője a gépiesség és az örök feszültség, írásának jellemzője az állandó bizonytalanodás, szóról szóra, kifejezésről kifejezésre lépegető, szegényes mondatstruktúra-változatú írásmód lesz. Mindezen elmondottak valami új megoldást sürgetnek.

Annyi világosan áll előttünk, hogy az eddiginél sokkal tágabb teret kell szentelnünk a szórend és hanglejtés kérdésének, valamint az is, hogy a szórendi tanulmányok tartalmazta példagyűjtemény csak a magyarul beszélők számára ad rendszert, nyelvi tudatosságot, gazdagulást — nyelvoktató munkánkban azok fontossági és nehézségi szempontú, tervszerű megépítése és az erre alapuló korszerű gyakorlatfajták, gyakorlatrendszer megteremtése szükséges. A tanítványok anyanyelvének mondattani változataiban is tükröztetve szembeállító (kontrasztív) alapon, valamint strukturalista szemléletű gyakorlatokban, azonos fölépítésű forma- és mondat sorokon kell a magyar mondat szórendjét, hanglejtését bemutatnunk, begyakoroltatnunk, míg az a tanulónak valóban élő készségévé nem válik. Mert enélkül nyelvoktatásunk többé-kevésbé elemeire szétesett szabály- és ismerethalmaz elsajátíttatása lenne, ahelyett, hogy a nyújtott nyelvtani ismeretanyag valóban szerves, funkcionális egységében, összefüggésében jelennék meg.

A továbbiakban arra tennék kísérletet, hogy egy ilyen szórendi gyakorlatrendszer vázlatát adjam.

II. A z egyes mondatokkal végezhető műveletek: operációk és transzformációk kérdése merül föl eleve egy gyakorlatsor vázlatos bemutatásakor. (Az alábbiakban ezeket egy és ugyanazon mondaton mutatom be tárgyam világosabb előadása végett, újfent megjegyezvén, hogy a nyelv-tanító gyakorlatban minden mozzanatot más-más mondaton, sőt mondatok során és többnyire együtt álló csoportjain tanítunk, valamint, hogy az egyes műveletek felsorakoztatásánál nem jelzem azok transzformáció vagy operáció voltát, ami talán zsúfolttá tenné ismertetésemet.)

A bemutató mondat hangozzék így: „A fiú megvárja a kislányt az iskolánk előtt.”

A mondattal végezhető műveletfajták:

1. Logikai változatok:

- állító: *A fiú megvárja a kislányt az iskolánk előtt. (a)*
- tagadó: *A fiú nem várja meg a kislányt az iskolánk előtt. (b)*
- kérdő: *Megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt? (c)*
 - a rá adott állító válaszok: — *Igen. — Igen, megvárja. — Igen, megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt. (d)*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem várja meg. — Nem, nem várja meg a fiú a kislányt az iskolánk előtt. (dd)*
- tagadva kérdő: — *Nem várja meg a fiú a kislányt az iskolánk előtt?*
 - a rá adott állító válaszok: — *De. — De igen. — De igen, megvárja. — De igen, megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt. (e)*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem. — Nem, nem, nem várja meg. — Nem, nem, nem várja meg a fiú a kislányt az iskolánk előtt. (ee)*

M e g j e g y z é s e k: a) Az állítmány összefoglaló és megszakított szórendjét sajátítják el az állító mondatok során (*megvárja; meg is várja; meg fogja várni* stb.).

b) Itt tanítjuk meg és gyakoroltatjuk be az igekötős stb. állítmány kirekesztő szórendjét. Tananyagrendezés és programozás kérdése a két szórendfajta kellő sűrűségű oppozíciója, valamint hogy mikor és milyen ütemezéssel vigyük át az itt szerzett ismereteket és készségeket az igei-névszói, a segédige főnévi igenévvvel szerkezetű állítmányokra és az állítmányhoz szólamyszerűen hozzáőtt tárgy, határozók eseteire. — A gyakorlat tanúsága szerint minden formánál mintegy 20–25 mondat egyéni, illetve 6–8 (egyenként 8–10 mondatból álló) azonos felépítésű mondatcsoport együttes begyakorlására van szükség.

c) A kérdő mondatok ismeretanyaga és készségszintigénye: a jellemző emelkedő-eső hanglejtés elsajátítása, valamint az egyenes–fordított szórend bőséges oppozíciós gyakorlása az alany–állítmány vonatkozásában.

d, dd) Az *igen* és a *nem* bevezető módosító szó emelkedő hanglejtése — itt a *nem* zártabb lendületű, erősebb, „meredekebb” hanglejtésű —, a rákövetkező szünet, majd a válaszmondatok élénkebb menete, az állító válaszban az állítmány, a tagadóban a tagadószó szólamába vont állítmány külön nyomatéka tanítandó itt meg. A gyakorlatban ezek bizonyulnak a leghálásabb mondat típusoknak, s igényes gyakorlattal a nyomatékok, jellemző szünetek és hanglejtés mellett az itt szükséges arejákat, fej-, valamint kézmozdulatok kidolgozása is megtörténik. (A nyelvtanár csak megdöbben, hogy a különböző nemzetbeli tanítványok mennyire más és másféleképpen mozdítják „magyartalanul” arcukat, kezüket!)

e, ee) A módosítószók: a tagadva kérdő mondatnál szembehelyezkedő, erőteljesen ráállító *igen, de igen* erőteljesebb ejtésű itt, iní a voltaképpen itt helyeslő szerepű tagadó mondat *nem, nem*-je nyugodtabb, utána a szünet is hosszabb, s a válaszmondat tempója kényelmesebb. (Az utóbbi két megjegyzésről válaszváltozatai természetesen mások is lehetnek nyelvünkben az érzelmi töltés, stíluszint szerint; itt a legáltalánosabbakat és ezért oktatásunkban legelőbb sorra kerülőket tüntettük fel.)

2. Elemző változatok (kiegészítendő kérdések a rájuk adandó válaszmondatokkal)

- az alanya:
 - *Ki várja meg a kislányt az iskolánk előtt? (a)*
 - *A fiú. — A fiú várja meg. — A fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt. (b)*
- az állítmányra:
 - *Mit csinál a fiú az iskolánk előtt? (c)*
 - *Megvárja a kislányt. — A fiú megvárja a kislányt az iskolánk előtt.*
- a tárgyra:
 - *Ki vár meg a fiú az iskolánk előtt? (d)*
 - *A kislányt. — A kislányt várja meg. — A kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
- a határozóra:
 - *Hol várja meg a fiú a kislányt?*

— *Az iskolánk előtt.* — *Az iskolánk előtt várja meg.* — *Az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*

— a jelzőre:

— *Kinek az iskolája előtt várja meg a fiú a kislányt?*

— *A mi iskolánk előtt.* — *A mi iskolánk előtt várja meg.* — *A mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.* (e)

M e g j e g y z é s e k: a) Az itteni ismeretanyag a kérdőszavak és a kérdőszavas kérdésformák szörendi sajátosságai — az alanyra kérdezőn kívül mind fordított szórendű, valamint — az állítmányra kérdezőn kívül — mind kirekesztő szórendű; — és e mondatok gyorsabb tempója, ereszkedő hanglejtése. A német és angol anyanyelvűeknél fokozottabb gyakorlás kell: erősebben hajlamosak a kérdőszó utáni szünettartásra, szívósabb az ellenállásuk azellen, hogy az állítmányt a kérdőszóval egy szölamba vonják.

b) A kiegészítendő kérdésekre adott válaszok jellegzetes egyszavas, egy szókapcsolatos, egy szókapcsolat és állítmányos, valamint teljes mondatos változatai együtt szerepelnek gyakorlatainkban. Itt vetődik föl — a gyakorlat tanúsága szerint már tanítási munkánk kezdetén — a kiemelés kérdése a kapcsolt szörendi problémákkal: az alany kiemelésekor természetesen egyenes a szórend az állítmány kirekesztő szórendjével, a tárgy, határozó kiemelése esetén a fordított szórend és a kirekesztő szórend együtt szerepel a mondatban. — És mivel a kiemelések fajtáinak ismerete és biztos készségi szinten való elsajátíttatása (mely a kifejező élőnyelvi előadás egyik alapja) oly fontos a magyartanításban, majd egy külön műveletfajta, a kiemelésváltozatok során is foglalkozunk velük.

c) E variációnál alkalmazzuk a „Mi történik?“, „Mit állítunk?“, „Milyen(ek) a...?“ állítmányi kérdéseket is a mondatok jellege és lehetőségei szerint.

d) A mondatművelet-gyakorlatok örök velejárója — még a haladottabb szinteken is —, hogy itt állandóan kitéréseket alkalmazzunk az alanyi-tárgyas ragozás oppozíciós gyakorlataira.

e) A birtokos személyrag jelölte birtokos, a *mi* felszínre kerül a hangsúlyos formánál! — Tananyagrendezési gyakorlat, hogy tanításunk során bőséggel kerüljenek elő olyan mondatok, melyekben az *a l a n y* (pl. *Sietek az iskolába*) — a *t á r g y* (pl. *A barátom vár (engem, minket, téged vagy titeket)* lehet a tárgy), — a birtokos jelző, pl. *A fenti mondat*, — nincs külön kitéve, hiszen a személyrag jelzi annak számát, személyét; majd a *h a t á r o z ó k* egyszerű személyragos és nyomósított formáit, pl. *értem* — *én-értem* stb. állítjuk szembe e helyzetekben. Tapasztalat, hogy ez a probléma a francia és spanyol ajkú hallgatók számára a legmakacsabb: hiszen nyelvük nagyon bő ragozott és külön határozói szerepű névmásfajtákkal rendelkezik, s nehezen állnak rá a névmások elhagyására, illetve a kiemelések esetén is viszonylag egyszerű rendszerre. Főleg a paradigmatis sorgyakorlatok bizonyulnak eredményesnek, majd azokat követhetik a mondatcsoportos strukturális gyakorlatok.

Itt említtem a kiemelésnek azt az esetét, mikor bármelyik névszói elemmel kifejezett mondatrésznek *j e l z ő j e* van, s a kiemelésbe — szoros kapcsolatot alkotván — együtt kerülnek, s a mondatrész, illetve a jelző kiemelő hangsúlyozása külön-külön tartalmi elhatárolásokat, más-más elemre való rámutatást idéz föl. Pl. *A z a n g o l k i s l á n y t várja meg a fiú* (nem a németet) és *A z a n g o l k i s l á n y t várja meg a fiú* (jelenti, hogy nem a németet, vonatot, levelet stb.). A nyelvoktatás magasabb fokán ez a jelenség kibővül, hiszen egyrészt nemcsak a jelzőre, hanem minden alárendelt, azaz mondat szint alatt álló bővítményre áll a szoros szerkezetek e szabálya, másrészt a jelzőnek saját vonzatai, bővítményei is külön gazdagítják ezt a formát (pl. *valamire büszke*, *valamit sejtő*, *valamit látott* stb. melléknévi vonzatok és igenévi bővítmények esetén).

(A kiemelések oly gazdag változatanyaga és nyelvünkben a szórenddel és hanglejtéssel való oly szoros kapcsolata szükségessé teszi, hogy külön pontban foglalkozzunk velük a későbbiekben. Az itt vázolt gyakorlatsorban az eddig felmerült „rámutató” kiemelésfajtaival végezhető és végzendő további művelettípusokat vázolom.)

3. Kiemelésváltozatok

Ezek a magyartanításnak talán leghasznosabb gyakorlatfajtái.

E gyakorlatok során külön kiemeljük az egyes mondatrészeket a mondat élére: mintegy sűrítjük azokat az ismereti és készségi elemeket, melyeket a fenti elemző válto-

zatok során még szétszórva, a lehetséges válszajfajták egyikeként alkalmazott a nyelv-tanuló.

- az alany kiemelése:
 - *A fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt. (a)*
- az állítmány kiemelése:
 - *Megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt. (b)*
- a tárgy kiemelése:
 - *A kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
- a határozó kiemelése:
 - *Az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
- a jelző kiemelése:
 - *A mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*

Megjegyzések: a) A kiemelésváltozatokat általában mondatcsoportokon hajtjuk végre, kezdetben kizárólag azonos szerkezetű mondatokon, melyeket később már úgy válogathatunk meg, hogy a 8–10 mondatból álló sorozat utolsó két-három mondata már kissé eltérő szerkezetű legyen; s csak később merülhet föl az az igény, hogy teljesen különböző szerkezetű mondatokból álló nagyobb egységen, esetleg nem is didaktikai célú, szabad szövegen hajtsa végre a tanuló az egyes mondatrészek kiemelését: ezen a fokon már egy villanás alatt föl kell hogy ismerje a mondatokban a keresett mondatrészt, esetleg annak hiányát, valamint értékelni kell tudnia a kiemelés lehetőségét (pl. nem köti-e az illető mondatrészt magába egyéb, szétválaszthatatlan szoros szerkezet stb.).

b) Felszínre jut e gyakorlatoknál az a törekvésünk — a strukturális gyakorlatok összeállításának ki nem mondott „törvénye”, hogy mind az egyenes — fordított alany — állítmányi, mind az összefoglaló és kirekesztő állítmányi szórendben az alany mindig közvetlenül az állítmány mellett álljon (az egyenes szórendben közvetlenül előtte, a fordítottnál közvetlenül utána). S majd ha már a nyelvtanuló nagyon alaposan, magas készségi szinten elsajátította a szórendi variánsokat, későbbi munkája során észre sem veszi, hogy az ő beszédében is fellazul ez a „törvény”, s helyet enged más, oldottabb formáknak is. (Ilyen mondatokban, mint: *Az iskolánk előtt várja meg a kislányt a fiú* — melyben már az elemek emlékezetbe idéződésének sorrendje is tükröződik, bizonyos fontossági sorrend is kifejezésre jut.) De rossz a tapasztalat arról az eljárásról, mikor ezt a „szabadságot” túl hamar megadjuk neki, és gyakorlataink összeállításában is érvényre engedjük jutni: ilyen esetben — s különösen (hogy miért? . . .) a franciák — nagyon hamar olyan helyen is az alany és állítmány közé ékelnek mondatrészeket, ahol nem lehet, illetve ahol a mondat jelentését megváltoztatja (néhol kialakul a következő fejezetben elemezendő ráutaló kiemelésfajta). S ezt a hibát megfékezni aztán roppant nehéz.

4. A kiemelésváltozatokra épülő logikai változatok

A már ismert logikai változatok újból való alkalmazása itt arra szolgál, hogy egyrészt a mondatformák újabb széles tartományait tárja fel a tanuló előtt, másrészt hogy a kiemeléssel kapcsolatos szórendi — hanglejtési — hangsúlyozási változatokat még jobban elmélyítsük.

1. Logikai változatok az alany kiemelésével:

- állító: — *A fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.*
- tagadó: — *Nem a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.*
- kérdő: — *A fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt? (a)*
 - a rá adott állító válaszok: — *Igen. — Igen, a fiú. — Igen, a fiú várja meg. — Igen, a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: (b) — *Nem. — Nem, nem a fiú. — Nem, nem a fiú várja meg. — Nem, nem a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.*
- tagadva kérdő: — *Nem a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt?*

- a rá adott állító válaszok: — *De igen.* — *De igen, a fiú.* — *De igen, a fiú várja meg.* — *De igen, a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.*
- a rá adott tagadó válaszok: — *Nem.* — *Nem, nem.* — *Nem, nem, nem a fiú.* — *Nem, nem, nem a fiú várja meg.* — *Nem, nem, nem a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.* (c)

M e g j e g y z é s e k: a) A kiemelő főhangsúlyt és az eldöntendő kérdés jellegzetes emelkedő-ereszkedő hanglejtését együtt szerepeltető mondatnál nagyon nehéz megbírs közni a tanításban, tanulásban egyaránt. E kérdő, valamint tagadva kérdő variánsnak az élőbeszéd kifejező, könnyed megnyilvánulási szintjéig való „kicsiszolása”, sőt még a benne bujkáló, megejtően hajlékony kis érzelmi-logikai árnyalatok megéreztetése, kifejezésének elsajátíttatása próbákó lehet bárki számára.

b) A kérdő változatra adott, azt helyeslő állító válasz és a vele szembenálló tagadó válasz, valamint a tagadva kérdő változatra adott vele szembenálló állító, illetve a tagadva kérdés gondolati tartalmát helyeslő tagadó válasz között itt többszörösen oly erős a különbség, mint az egyszerű logikai változatoknál, melyekben csupán a mondat gondolati tartalmának egyszerű megkérdőjelezése történt (az állítás igaz-e vagy nem), a kérdésbe oltott külön kiemelő tartalom nélkül, mint mostani esetünkben. — Azt hiszem, a magyart idegen nyelvként tanulóknak ilyen vonatkozások megérzésén kell keresztül-menniük ahhoz, hogy nyelvünkben valóban élő kifejezési formát lássanak.

c) A magyarra jellemző többszörös tagadás egyik szemléletesen funkcionális esete. Nagyon fontos a rá jellemző erősebb tempó, a kétszer is fel-felkapó hanglejtés és a jellegzetes szünettartások gyakoroltatása. (A tagadószó kettőzése kifejezőbb, erőteljesebb és színesebb is, mint a köznyelvben gyakran hallott, egyszeri, erős nyomatékú „nem”. Az oktatási gyakorlatban ennek a kettőzött formának előbb való bevezetése bizonyult kedvezőbbnek.)

2. Az állítmány kiemelésére épülő logikai változatok sem ugyanazok, mint a már mutatottak: itt az állítmányban kifejezett cselekvésre stb. van fokozott rámutatás, elkülönítés más lehetséges tartalmaktól.

- állító: — *Megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt.* (a)
- tagadó: — *Nem megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt, (hanem ...)*
- kérdő: — *Megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt?* (b)
 - a rá adott állító válaszok: — *Igen.* — *Igen, megvárja.* — *Igen, megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt.*
 - a rá adott tagadó válasz: — *Nem.* — *Nem, nem megvárja, (hanem ...) — Nem, nem megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt, hanem ...*
- tagadva kérdő: — *Nem megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt?*
 - a rá adott állító válasz: — *De igen.* — *De igen, megvárja.* — *De igen, megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt.*
 - a rá adott tagadó válasz: — *Nem.* — *Nem, nem, nem megvárja, hanem ... — Nem, nem, nem megvárja a fiú a kislányt az iskolánk előtt, hanem ...* (c)

M e g j e g y z é s e k: a) A mondatra vonatkozó egyszerű logikai változat az állítás és körülményeinek egyszerű valódiságát igazolta. Eme kiemelésnél a *megvárja* egyben elkülönít egyéb cselekvésektől: megvárja, nem pedig megpillantja, megszólítja, megkérdi stb. Aztán az állítmányt kifejező ige és a vele összeforrott bővítmények vonatkozásában is képes ez a forma rámutatást-elkülönítést kifejezni: az ígére, pl. *nem megvárja* (hanem *meglesi* stb.), az ígékötőre, pl. *nem megvárja* (hanem *ki várja*). Az ilyen formáknak hatékony tanítását csak jól szervezett és tudatosan összeállított strukturális gyakorlatokkal tudjuk megoldani, különben csak „anekdotizálunk” nyelvünk gazdag árnyalatairól és hajlékonyságáról.

b) Egybeesik az eldöntendő kérdés hanglejtésindulása a kiemelő hangsúllyal. Ha jól megfigyeljük ennek a mondatnak a kiejtését, igazat adunk a külföldiek észrevételének, hogy itt a mondat nagyobb ívű hanglejtésvonalán belül lejátszódik egy kisebb emelkedő-eső hanglejtésvariáns magán a kiemelt szón belül is.

c) Mind a kérdő, mind a tagadva kérdő mondatban egyaránt állhat a kirekesztő szörend is az itt látott összefoglaló helyett — s a válaszokban ugyanúgy —, csak akkor a kivételesen erős nyomaték látja el a kiemelés szerepét.

3. Logikai változatok a tárgy kiemelésével:

- állító: — *A kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
- tagadó: — *Nem a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
- kérdő: — *A kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt?*
 - a rá adott állító válaszok: — *Igen. — Igen, a kislányt. — Igen, a kislányt várja meg. — Igen, a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem a kislányt. — Nem, nem a kislányt várja meg. — Nem, nem a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt. (a)*
- tagadva kérdő: — *Nem a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt?*
 - a rá adott állító válaszok: — *De. — De igen. — De igen, a kislányt. — De igen, a kislányt várja meg. — De igen, a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem. — Nem, nem, nem a kislányt. — Nem, nem, nem a kislányt várja meg. — Nem, nem, nem a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*

M e g j e g y z ő s: a) Az alany, tárgy, határozó, jelző esetében — ha a tagadás rájuk vonatkozik mint kiemelt mondatrészre — két hangsúlyozás lehetséges minden tagadó elemet magában foglaló mondatformánál: a mondatrészt a tagadószó szólamába vonva, csak a tagadószt hangsúlyozva: „nemakislányt” ejtéssel; valamint a mondatrészt külön hangsúlyozva, szünettel elválasztva a tagadósztól: „nema kislányt”-féle ejtéssel, mely erősebb elkülönítést fejez ki.

4. Logikai változatok a határozó kiemelésével:

- állító: — *Az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt. (a)*
- tagadó: — *Nem az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
- kérdő: — *Az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt?*
 - a rá adott állító válaszok: — *Igen. — Igen, az iskolánk előtt. — Igen, az iskolánk előtt várja meg. — Igen, az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem az iskolánk előtt. — Nem, nem az iskolánk előtt várja meg. — Nem, nem az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
- tagadva kérdő: — *Nem az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt?*
 - a rá adott állító válaszok: — *De igen. — De igen, az iskolánk előtt. — De igen, az iskolánk előtt várja meg. — De igen, az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem, nem. — Nem, nem, nem az iskolánk előtt. — Nem, nem, nem az iskolánk előtt várja meg. — Nem, nem, nem az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*

M e g j e g y z ő s: a) Itt is, mint minden szoros szerkezetnél, a névutó szófaji jellegéhez kötődő sorrend mindig megmarad (kivéve az olyan ritka szerkezeteket, mint: *előtte az iskolának*), s az egész szókapcsolatot emeljük ki. A hangsúlyozás itt is kétféle lehet: „az iskolánk előtt” a főnévi elem szólamába vonva, valamint az „iskolánk e l ő t t” formában a névutót külön hangsúlyozva, s mintegy teljesen más körülménybeli vonatkozást tárva fel. (Az „iskolánk előtt” jelentése ’nem másutt’; az „iskolánk e l ő t t” jelentése szűkebb: nem az iskola mögött, mellett stb. lehetőségektől határol el.)

5. Logikai változatok a jelző kiemelésével:

- állító: — *A mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
- tagadó: — *Nem a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
- kérdő: — *A mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt?*
 - a rá adott állító válaszok: — *Igen. — Igen, a mi iskolánk előtt. — Igen, a mi iskolánk előtt várja meg. — Igen, a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem a mi iskolánk előtt. — Nem, nem a mi iskolánk előtt várja meg. — Nem, nem a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
- tagadva kérdő: — *Nem a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt? (a)*
 - a rá adott állító válaszok: — *De igen. — De igen, a mi iskolánk előtt. — De igen, a mi iskolánk előtt várja meg. — De igen, a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*
 - a rá adott tagadó válaszok: — *Nem, nem. — Nem, nem, nem a mi iskolánk előtt. — Nem, nem, nem a mi iskolánk előtt várja meg. — Nem, nem, nem a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*

M e g j e g y z é s: a) E három szó együtt áll a szófaji jelleghez kötődő szórend és a szoros kapcsolat miatt. Itt a lehetséges hangsúlyeltolási variánsok: *a mi iskolánk előtt*; — *a mi i s k o l á n k előtt*; — *a mi iskolánk e l ő t t*, a kiemelés rámutató-elhatároló jellege miatt mindig új és új körülményt emelve ki.

5. Változatok a személyes névmások sorozatában

Olyan mondatok sor- és a magyar nyelvi rendszeren belüli szembeállításos (oppozíciós) gyakorlatai kerülnek sorra itt, melyeknek egyik mondatrésze személyes vagy birtokos névmás. (Példamondatunkban a birtokos jelző kiemelése teremtett olyan helyzetet, hogy a személyes névmás jelenléte is szűkségessé vált a mondatban. Erre már ráépíthetők a személyeket párhuzamos vagy ellentétes párokba, csoportokba, sorozatokba rendező gyakorlatok.) Mivel e gyakorlatfajta — mind a következők is — nem érinti a most közelebbről tárgyalt szórendi stb. kérdéseket, csak felsorolásként álljanak itt, a teljesség kedvéért. Róluk bővebb leírást a bevezetőben említett kiadványaimban adtam.)

6. Idő- és módváltozatok. A p á r h u z a m o s í t ó (mondatsor más-más időbe való helyezése), s z e m b e á l l í t ó (*dolgoztam, de ma nem dolgozom; dolgozom, de akkor nem fogok dolgozni; nem dolgozám stb.*) és *sorgyakorlatai* (egy mondat bemutatása az ige-idősoron más-más személyben) állnak itt is rendelkezésünkre. Külön problémát a jövő idő segédigés alakja jelent. Itt a fent említett gyakorlatok előtt újra föl kell idézni az összefoglaló, kirekesztő és megszakított állítmányi szórend példamondatait. Jó anyagkezeléssel ez bővített és új szempontokat felhozó ismétlés is egyben. Nagyon fontos didaktikai helyzet, hiszen az itt szerzett ismeretekhez, készségekhez fog majd járulni a többi segédige (*tud, bír, akar, óhajt, kíván, kell stb.*) minden szórendi s egyéb, ragozási vonatkozása.

A magyartanításban külön nehézség a felszólító mód kirekesztő szórendi alakjait beilleszteni a kijelentő és feltételes mód formasorába.

7. és 8. A mellérendelő és alárendelő összetett mondatok változatainak kialakítása;

9. A mondatépítés gyakorlatai;

10. Mondatrészek bővítései;

11. Mondatrészek halmozása;

12. Mondatrészek cseréi;

13. Mondatszűkítési gyakorlatok

— valamint a hozzájuk társuló kórusos és szűrő szóbeli megoldások, írásos és analógiai kereső emlékezeti megoldó feladatok teszik teljessé a mondatműveletek sorát, de ez utóbbiak nem érintik mostani kérdéskörünket.

A kiemelés fajtáiról és a velük kapcsolatos tanítási kérdésekről külön kell szólnunk.

Elöljáróban leszögezhetjük, hogy a nyelvünket tanulók a bonyolultságtól mentes, egyszerű szerkezetű mondatok kapcsán hamar megismerik az alany — állítmány egyenes szórendjét, majd a kérdésekben, tagadásban stb. a fordított szórendet, illetve az állítmány összefoglaló és kirekesztő szórendje is előkerül ezek után. Tapasztaljuk később, hogy tanítványaink nem is nagyon követnek el vétségeket az egyszerű közlésekben, mely mondatok célja Arany megfogalmazásában „valamely, az alanyra vonatkozó tény, vélekedést, ítéletet egyszerűen kifejezni, közleni másokkal, más részletek kiemelése vagy az indulat belejátszása nélkül”. Az összefoglaló szórenddel sincs baj, ahol „az ígét, ha nem áll pusztán, az állítmány legközelebbi egészítője előzi meg közvetlenül” (Joannovics).

Nos, a továbbiakban is velük folytatva: Arany: „ha az állítmány hangsúlya nem az igekötőn, hanem a tárgynéven van, akkor a szerkezet más.” Joannovics: mikor „a nyomatos fogalmat nyomban követi a határozott módú ige, hátralökvén az igekötőt vagy másnemű állítmány-egészítőt, és ezzel jelezvén a közvetlenül előtte álló fogalomnak nyomatékos mivoltát.” — Nyelvünket tanítók nap mint nap látjuk és tapasztaljuk mindnyájan, hogy ezen a ponton kezdődnek és sokszor huzamosan tartanak nehézségeink.

Mélyítsünk el bármennyire szövegeket, velük kapcsolatos alkalmi vagy tematikus párbeszédeket, azok mind a „parole” esetlegességeit hordozzák, nem szilárdítják meg a tanítvány szórendi érzékét olyan fokon, hogy annak teherbíráására nyugodtan építkezhetnék a haladottabb fokú nyelvtanítás és önálló nyelvtanulási munka. Ilyen megszilárdításra csak az egyenes mondatokon végzett sor- és variációs gyakorlatok, tervszerűen kialakított mondatcsoportokon végzett bő strukturális gyakorlatok képesek. Ezek kialakításához pedig mind a tankönyvírók, mind a nyelvtanárok részéről a teljes rendszer minél teljesebb számbavétele szükséges. Az a tananyag-programozás feladata, hogy egyes elemek megtanítását milyen sorrendben, adagolásban és bőséggel ütemezze, mikor, milyen szinten indítson el s majd foglaljon össze ismeretköröket. De a nyelvtanárnak is nagyon világosan látnia kell, milyen terjedelmű és pontosan milyen tartalmú egyes jelenségek rendszere. Az tehát, hogy milyen tananyaggal léphet be az állítmányok összefoglaló és kirekesztő szórendje, nagyrészt a tananyaggal adva van, természetesen következik bizonyos előzményekből. De mindenképpen látnunk kell a teljes kérdéskört, nevezetesen, hogy milyen esetekben és formáknál fordul elő egy-egy megoldásfajta. Az összefoglaló — kirekesztő szórend előfordulási eseteit Simonyi sorolja fel: — az igekötős igéknél; — a hely- és képes helyhatározóknál (*templomba megyek, színházba járok, hajóra szállunk, anyámra gondolok*); — mód- és állapothatározóknál (*szépen énekel, jól beszél, magára hagyták*); — tárgyagnál (*kenyeret eszik, bort iszik, almát szed, vállat von, kedvet kap*); — igei-névszói állítmánynál (*fáradt vagyok, katona volt — lesz — lenne — lett volna vagy marad, válik* stb.); — nyelvtani alanynál (*vasárnap van, kedre van, hó esett*); — majd a segédigés főnévi ige-neveknél (*menni fog, aludni kíván, beszélni óhajt, dolgozni akar*) stb., hogy csak a legfontosabbakat idézzük. Az ilyen előfordulási sorozat biztos ismeretében tudjuk csak strukturális és egyéb készségépítő mondatgyakorlatainkat megtervezni, kidolgozni, fokozataikban gyakorlásra beállítani. Csak így tudunk friss, hatékony gyakorlatanyaggal a felmerülő nyelvi hibák ellen fordulni.

Ilyen előzmények után tehetjük együttes vizsgálat és gyakorlás tárgyává magunk s tanítványaink előtt a nyelvünkre jellemző kiemelésfajtaikat.

1. Beszéljünk előbb a nyomatékos vagy rámutató-kiválasztó kiemelésről.

Formai változatait az egyes mondatrészek kiemelésének elemzésekor mutattam be, s ugyanott láthattuk a rájuk épülő logikai változatokat is. Sajátossága, hogy a kiemelt mondatrész a mondat élén áll, megkülönböztető, fokozott hangsúlyt kap, majd a rákövetkező szünet után a mondat élénkebb tempóban hangzik el, sokkal enyhébb nyomatékkaal telítve. (Tolnai fontosabbnak tartja a jelzett szünetnél az egymásra következő részek nyomaték- és hangmagasságbeli különbségét: „a szölamokat nem szünetek, hanem a nyomaték és a hanglejtés fordulatszerű változásai választják el egymástól.”) Jellemzi továbbá, hogy (az alany kiemelésén kívül) mindig fordított szórend, (az állítmány kiemelésén kívül) mindig kirekesztő szórend jár vele.

Tartalmi lényege, hogy a kiemelt mondatrészre fokozottan rámutat, szembeállítva és elkülönítve — mintegy: kiválasztva — a még lehetséges helyettesítő elemek közül; a kiemelt rész tartalmazza voltaképpen a mondat „közlését”, új elemét. Az *A fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt* mondat minden egyéb vonatkozása ismeretes volt már a beszélőtárs vagy olvasó előtt, az új közlést csak a *fiú* szó tartalmazza. Hangsúlyos rámutató-kiválasztó kiemelésnek nevezem ezt a kiemelésfajtát a jelzett formai és tartalmi jellemzők alapján.

Tanításával kapcsolatban az egyik gyakorlati észrevételt elmondtam már: hosszú ideig arra kell törekednünk, hogy a tanítvány főleg olyan mondatokkal találkozzék, melyekben a kiemelt mondatrész mindig a mondat élén áll, és az alany közvetlenül az állítmány előtt vagy után helyezkedik el a szórendtől függően. Különben ha megelégszünk azzal, hogy az egyenes — fordított szórend csak sorrendi kérdés, és az alany és állítmány közé sok magyar mondatban bekerülhet más mondatrész is anélkül, hogy a mondat értelmét csak árnyalatában is megváltoztatná (pl.: *Az iskola előtt várja meg a fiú a kislányt* . . . vagy: *a kislányt a fiú.*) — több hibaforrást hagyunk szabadon, sőt nyitunk meg! Az idegen ajkú tévesen általánosít majd, hiszen magyar nyelvhasználatában nem vezetik ránk, magyarokra jellemző beidegzések, és olyan helyen is az alany és állítmány közé csúsztat más mondatrészeket, mikor pl. az alany kérdőszó, pl.: *Ki az iskola előtt várja meg* . . . stb. De eme durva és kezdetleges hiba hamarabb elhárítható még, hiszen segítségünkre vannak a társalgások, kérdés-felelet gyakorlatok, ahol sok ilyen kérdés is előfordul. A nagyobb veszély később jelentkezik, mikor a kiemelt alany és állítmány közé ékel más mondatrészeket (*A fiú az iskola előtt várja meg a kislányt.*), s mondata leírva ha elfogadható is, egészen mást jelent, kiejtésében pedig — a *fiú* szó stb. kiemelő hangsúlyozását megőrizvén, olyan szörnyszülötteket hoz létre, melyeknek helyrehozásához nem is tudjuk hirtelen, hol kezdjünk hozzá. Az alany-állítmány közvetlen egymásmellettisége tehát első látásra „megmeregíti” talán a mondat szerkezetet, de — később amúgy is fellazulván — biztonságos alapot nyújt. (Nem is beszélve arról, hogy a szellemében képzett mondatok mindig helyesek a fenti kiemelésfajtanál.)

A nyomatékos rámutató-kiválasztó módon kiemelt mondatrésznek a mondat élén való szerepeltetése is nagyon fontos, különösen kezdetben. Sajnos, tankönyvíróink is megfélekeznek — igen

is sűrűn — az ettől való eltérés következményeiről. Tolnai említi — hanglejtési rendszerezésében egyik főalakként — a névmástalan kérdés ama változatát, ahol a nyomatékot hordozó részt a mondat végére helyezzük, s ha az egy- vagy kétszótagú, megbontja a mondat emelkedő-eső hanglejtését, s a mondat végén — mint új elemet hozó rész — az egy és két szótagú eldöntendő kérdő mondatok emelkedő hanglejtését hozza létre. Pl. *Senki nincsen otthon?* helyett: *Nincsen otthon senki?*; *Nincsen ebből több már?* helyett: *Ebből több már nincsen/nincs?* — mondatpárokban figyelhető ez meg. És ezekkel a bonyolult formákkal találkozunk tankönyveinkben mindjárt a nyelvtanulás elején, megbontva a kialakulás kezdetén levő hanglejtési képet. S ilyen fokon ezek magyarázata nehéz, s mindenképpen elriaszt bonyolultságával. (Kellő tervszerűséggel az ilyen formák csak későn, a következőkben elemzésre kerülő ráutaló-megszorító kiemelésfajtanak is megbízható ismerete után szabadna előkerülnie.)

Az itt tárgyalt kiemelésfajta tanításával kapcsolatos tapasztalat, hogy a német ajkúaknak lehet legkönnyebben megtanítani, hiszen ők is nyelvünkéhez hasonló nyomatéktobblettel, szünettartással és hanglejtéskülönbséggel és a mondat élére emelik legtöbbször (ritkábban a mondat végére hátravetéses kiemeléssel) a kiemelendő mondatrészt, és a szoros szerkezetek hangsúly-játékai ugyanazok, mint nyelvünkben: „Vor unserer Schule erwartet der Junge das Mädchen” mondat kiemelt részeinek hangsúlyváltozatai: *Vor unserer Schule...*, *Vor unserer Schule...* és *Vor unserer Schule...*

A francia és angol nyelvűeknek nehéz lenne a megtanítás az ő nyelvükbeli formákra való pontos utalás (majd a magyar francia, illetve magyar angol formákat szembeállító — kontrasztív — gyakorlatok nélkül. E nyelveknek külön szemantikus formulái, mondatfordulatai vannak a mi hangsúlyos rámutató-kiválasztó kiemelésünk helyén, s mindkettőben élénkebb hanglejtés kíséri ezt a kiemelést (a legnagyobb eltérést a francia mondat erősen fel-felkapó hanglejtése jelenti a mi mondatunkkal, sőt még a francia szokásos mondatokkal szemben is). A francia „C'est ... qui ...”, „C'est ... que ...”, az angol „It is ... who ...”, „It is ... which ...”, „It is ... that ...” formulák ezek, s ha csak végiggondoljuk rajtuk a lehetséges logikai változatokat, máris meggyőződünk mondataik szóban-írásban tapasztalható világosságáról. S ez a helyzet külön súllyal írja elő számunkra, hogy nyelvünk kiemelésváltozatait nagy élességgel mutassuk be, és bő, világos gyakorlatokban sajátíttassuk el.

A gyakorlat tanúsága szerint — nemcsak a ráfordított munka, hanem a kellő érdeklődés vetületében is — a heti 2–4 órás nyelvtanításban általában fél év kell a nyomatékos rámutató-kiválasztó kiemelés elsajátíttatásához.

És fontos kérdések vannak még hátra, melyekről nekünk és tanítványainknak is átfogó, pontos képünk kell hogy legyen. Azokról a nyelvi elemekről van szó, melyek után — ha ilyen rámutató-kiválasztó kiemelésben állnak is — nem áll elő az állítmányok kirekesztő szórendje. Ezek nem ismerése állandóan zavarja különben munkánkat, sokszor beleakadunk egyikükbe-másikukba, s az egész gyakorlat megzökken és leáll, magyaráztatás kezdődik. Holott az volna a cél, hogy ezeket eleve számba véve tervezzük meg tanításunkat, és majd külön strukturális gyakorlatokat állítsunk össze ezekkel, szembeállítva és párhuzamosítva őket az ilyenkor kirekesztő szórendet kívánó formákkal.

Célszerűnek tartom ezen elemek gyors felsorolását e helyen is, mert tankönyveink nem közlik, leíró nyelvtanaink csak hiányosan, és meglehetősen nehéz hozzáférni a Simonyi-féle tanulmánysorhoz, melynek Joannovics kiegészítéseit és észrevételeit is figye-

lembe véve és néhány elemmel megtoldva idézem példaanyagát a szerző nagy anyagbőségű és mintaszerű lényeglátású rendszerében.

Fontos előrebocsátatunk, hogy példái többjénél már Simonyi is felhívja a figyelmet, hogy ha „a nyomatos kifejezésen oly hangsúly fekszik, mely inkább a distinkciót szolgálja”, legtöbbszörük után a kirekesztő szórend fog állani. Egy mondatban vonz ugyanaz az elem kétféle szórendet: *Ami hamar megárt, attól hamar kell megszabadulni.* és . . . *hamar meg kell szabadulni.* — mutatván a jelentésárnyalat hozta ingadozásokat. Így: *Sokan kijöttek* — *Sokan jöttek ki* stb. E kettős hangsúlyos, a Simonyi óta már elkülönült jelentésárnyalatokat fölvetett esetek tehát nem abszolút értékű szabályt jelentenek többnyire, de a mi módszertani vonatkozásunkban fontos feladatunkat jelölik: mind összefoglaló, mind kirekesztő szórenddel való előfordulásukat értelmeznünk kell és bő példaanyagban begyakoroltatnunk.

Ezeket előrebocsátván, íme, azok az elemek, melyek után nincs kirekesztő állítmánya szórend, ha nyomatékos rámutató kiemelésben állanak is:

a) Többtagú felsorolásban: *is, szintén, még, megint, még egyszer, újra, csakúgy, ismét, éppúgy* — pl.: *a húst is megettük, még kettőt kihoztam.* (Simonyi további pontja és példái az itt vázoltam kiemelésfajták közül a következő, nyomaték-talan ráutaló-megszorító kiemelés körébe tartoznak.)

b) Valami összességre vonatkozó mondatokban az összesség ilyen kifejezései után: *bár-, akár-, és összetételeik, összes, teljes, egész(en), örökre, mind, minden, mindig, valamennyi* — pl.: *Minden esztendőben meglátogathatnók.*

c) Sokságra, nagy fokra vonatkozó kifejezések után (Arany: „mely az állítás erejét még neveli”): *sok, elég, rengeteg, nagy, nagyon, erősen, ugyancsak, okvetlen, bizonyosan, azonnal, mindjárt, korán, rég, sok, több, számos, számtalan, akárhány;*

— időhatározók: *sokszor, gyakran, többnyire, többször, soká, sok ideje, sok idő óta, rég, régóta, idejében, hamar, gyorsan, hirtelen, egyszerre, csakhamar, előbb-utóbb, mindjárt, azonnal, nyomban, rögtön;*

— módhatározók: *igen, erősen, szörnyen, rettenetesen, ugyancsak, jól, jobban, inkább, előbb, hamarabb, eléggé, tökéletesen, derekasan, becsületesen, szépen, hiven, figyelmesen, szorgalmasan, szentül, részletesen, pontosan, bőven, világosan, nyilván, közvetlen, egyenesen, szívesen, örömet, készséggel, bátran, bizvást;*

— helyhatározók: *messzire, hosszúra, mélyen, magasan;*

— bizonygató határozók: *bizonyosan, igazán, valóban, csakugyan, okvetlen, mindenesetre, kétségkívül, bizony, lehetőleg, úgyis, majd, majd csak;*

d) A nagyzás, nagyítás kifejezései után: *hisz, ám, akár, majd, már,* — s különösen felkiáltásokban: *annyi, mennyi, annyiszor, hányszor, annyira, úgy, mennyire, hogyan!* — pl.: *Már akkor megmondtam neki. Mennyire fölrepült!, Mennyire elmérgesedett a dolog!, Két ennyiszor megkaptunk ajka simaságában.* — Kifejezések, melyek a sokság fogalmát kerek számokkal fejezik ki: *Tízszor visszajött, Legalább százan elestek.* — *is-sel: Százan is elestek.*

— fokozó, nagyító értelemben álló egyéb névszók is lehetnek: *Ha te előjnnél, akkor tudom, jól mulatnánk., Ha én megfoglak, tudom, úrröpüsz, mint . . ., maga elismeri, maga megvallotta.*

— fokozó kifejezéssel: *még . . . is* — pl.: *Még az apját is megcsalná.*

— határozók mellett, ha csatlakozik hozzájuk a *rég* vagy *hamar* képze: *már akkor megmondtam, akár ma elmegyek* (Arany), *már a nevével elárulja idegen eredetét.*

— fokozó értelmű *majd*-dal: *Majd a kezem lefagyott., Majd lefagyott a kezem.*

— az eredetileg kirekesztő *csak* szócska is állhat fokozó szerepben: *Ha csak három libát eladunk . . ., Ha csak egy kissé megfigyeljük is.*

— fokozó értelmű szók, kifejezések: *Csak magamat el tudjam tartani, még a szemfénnyel is elveszett, Fizess, ha a fene megesz is, a szívem meghasad szegényért, Ha a szemem kiolvasom sem találhatok bennök ilyeneket.*

2. A szórend és hanglejtés változásainak funkcionális vizsgálata során eljutunk a nyomaték-talan ráutaló-megszorító kiemelés kérdéséhez.

A szakirodalom a mondat előtér-részének, majd Arany és Joannovics óta előkészítő, illetve be- vagy átvezető résznek hívja. Ez a kiemelésfajta a mondat egyik vagy több mondatrészét nyomaték-talanul a mondat élére állítja, s vele egy már előbb fölmerült elemre, vonat-

kozásra utal rá, s azzal kapcsolatban mutatja be a mondatlallal kifejezett gondolat tartalmát. Formai sajátossága, hogy a mondat élén áll, mindig együtt szerepel a mondatban közvetlenül utána álló rámutató-kiválasztó kiemeléssel, nyomatéktalan, emelkedő hanglejtésű vagy középtájt egyhangúan lebegő és közte s a főnyomatékos rámutató-kiválasztó mondatrészszel kezdődő mondat között szünet áll: befejezetlenséget érzékeltető forma.

Ezzel a kiemelésfajttával is kiemelhetünk bármely mondatrészt, s bármelyiket emeljük is ki, e formákra is ráépülhetnek az állítás, tagadás, kérdések és tagadva kérdések és válaszfajták: ily módon minden egyes ráutaló-megszorító kiemelést tartalmazó mondat újabb mondatformasorok lehetséges forrása, reprezentánsa.

Példák a kiemelésekre:

— az alany kiemelése

- vele az állítmány: *A fiú megvárja a kislányt az iskolánk előtt.*
- vele a tárgy: *A fiú a kislányt várja meg az iskolánk előtt.*
- vele a határozó: *A fiú az iskolánk előtt várja meg a kislányt.* (Itt is szerepelhet a névutó külön hangsúlyozása: *A fiú az iskolánk előtt várja meg a kislányt.*)
- vele a jelző: *A fiú a mi iskolánk előtt várja meg a kislányt.*

(— az állítmány kiemelését — formai különlegessége miatt — a bővítmények után mutatom be)

— a tárgy kiemelése

- vele az alany: *A kislányt a fiú várja meg az iskolánk előtt.*
- vele az állítmány: *A kislányt megvárja a fiú az iskolánk előtt.*
- vele a határozó: *A kislányt az iskolánk előtt várja meg a fiú.*
- vele a jelző: *A kislányt a mi iskolánk előtt várja meg a fiú.*

— a határozó kiemelése

- vele az alany: *Az iskolánk előtt a fiú várja meg a kislányt.*
- vele az állítmány: *Az iskolánk előtt megvárja a fiú a kislányt.*
- vele a tárgy: *Az iskolánk előtt a kislányt várja meg a fiú.*
- a jelző mindig szoros szerkezetet alkotván, melyből nem léphet ki, itt sem kerülhet főhangsúlyos helyzetbe.

— a jelző kiemelése

- vele az alany: *A mi iskolánk előtt a fiú várja meg a kislányt.*
- vele az állítmány: *A mi iskolánk előtt megvárja a fiú a kislányt.*
- vele a tárgy: *A mi iskolánk előtt a kislányt várja meg a fiú.*
- vele a határozó: *A mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.* — vagy: *A mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*

— az állítmány kiemelése: (a nyomatéktalan ráutaló-megszorító kiemelésben főnévi igenévi formában áll a mondat élén, s a mondatban ragozott alakban megismétlődik)

- vele az alany: *Megvárni a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.*
- vele a tárgy: *Megvárni a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.*
- vele a határozó: *Megvárni az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.* (Vagy: *Megvárni az iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*)
- vele a jelző: *Megvárni a mi iskolánk előtt várja meg a fiú a kislányt.*

(A fenti formák mindegyikében állhat az igekötős ige főnévi igeneve helyett a puszta igekötő is: „Meg a fiú várja meg a kislányt az iskolánk előtt.” stb. E forma a „Meg a fiú várja a kislányt...” szórendi változat forrása.)

A bemutatott formalehetőségek köre azzal bővül aztán szinte beláthatatlanná, hogy bármelyikükre ráépülhet a teljes logikai változattartomány,

valamint - ugyancsak a főhangsúlyos elemre épülve - a kérdőszavas (kiegészítendő) kérdések és válaszfajták.

a) A logikai változatok az egyik kiragadott formán (alanykiemelés, vele a tárgy):

— állító: — *A fiú a kislányt várja meg az iskolánk előtt.*

— tagadó: — *A fiú nem a kislányt várja meg az iskolánk előtt. (a)*

— kérdő: — *A fiú a kislányt várja meg az iskolánk előtt? (b)*

— a rá adott állító válaszok: — *Igen. — Igen, a kislányt. — Igen, a kislányt várja meg. — Igen, a fiú a kislányt várja meg az iskolánk előtt. (c)*

— a rá adott tagadó válaszok: — *Nem. — Nem, nem a kislányt. — Nem, nem a kislányt várja meg. — Nem, a fiú nem a kislányt várja meg az iskolánk előtt.*

— tagadva kérdő: — *A fiú nem a kislányt várja meg az iskolánk előtt?*

— a rá adott állító válaszok: — *De igen. — De igen, a kislányt. — De igen, a kislányt várja meg. — De igen, a fiú a kislányt várja meg az iskolánk előtt.*

— a rá adott tagadó válaszok: — *Nem, nem. — Nem, nem, nem a kislányt. — Nem, nem, nem a kislányt várja meg. — Nem, nem, a fiú nem a kislányt várja meg az iskolánk előtt.*

M e g j e g y z é s e k: a) A tagadósók helyét nem érinti jelen bemutatásom, de az előbbi formasorok tagadó változatait kicsit is végiggondolva azonnal kitetszik, hogy a tagadósók szőrendi helyét illetően is egészen más, rugalmasabb, funkcionális szemléletű képünk lesz ezen kiemelés számbavételével.

b) Az ilyenfajta kérdőmondatok újdonsága, hogy a hangsúlyos rész nem a mondat élén lévén, az eldöntendő kérdőmondatokra jellemző emelkedő-eső hanglejtés íve csak a mondat belsejéből indul el, előtte a jellegzetes nyomatéktalan rész ereszkedő hanglejtéssel, és az elválasztó szünettel. — Nagyon fontos a magyaros kiejtésben, hogy az állító és tagadó mondatban még emelkedő volt a nyomatéktalan kiemelt rész hanglejtése, s csak itt, a kérdő mondatok ezen fajtájánál lesz ereszkedő, hirtelen lezáródó.

c) Ebben és minden további válaszban sokszor szerepelhetnek a hangsúlyos rámutató kiemelésnél látott formák is („Igen, a kislányt várja meg a fiú az iskolánk előtt.”).

b) a nyomatéktalan részt követő főnyomatékú részre vonatkozó kiegészítendő kérdés- és válaszfajták: (e változatsorban minden mondatrészre vonatkozó kérdés- és válaszfajták fölmerülhetnek). A fenti „alany kiemelés, vele a tárgy” kiragadott esetére:

— *A fiú kit vár meg az iskolánk előtt?*

— *A kislányt. — A kislányt várja meg. — A fiú a kislányt várja meg az iskolánk előtt.*

(Itt is fölmerülhet a tagadó formára vonatkozó kiegészítendő kérdés- és válaszfajták sora: — *A fiú kit nem vár meg ... stb.*)

Az ilyen kérdő mondatokban leli magyarázatát és rendszerbeli helyét Tolnai oly érdekes intonációs példája: *A gyerek merre ment?* A nyelvünket tanuló idegen ajkú soha nem vergődne át gátlásain, kétségein ilyen mondatokra lelven, vagy talán ha mondani akarná őket.

c) A hangsúlytalan ráutaló-megszorító kiemelés érinthet együttesen több mondatrészt, szó szerkezetet is. Így például az alanyt kiemelő forma mellé társulhat a tárgynak a ráutaló-megszorító kiemelésben való szerepeltetése is: *A fiú a kislányt megvárja az iskolánk előtt* vagy: ... *az iskolánk előtt várja meg.*

Végletesnek érezzük, de elképzelhető akár minden mondatrész (az állítványon kívül) együtt a ráutaló-megszorító kiemelésben: *A fiú a kislányt az iskolánk előtt megvárja.*

d) A hangsúlytalan ráutaló-megszorító kiemelés — nyelvünk rugalmas hangsúlykezelésének szemléletes bizonyítékaként — kiterjedhet egész kérdő szerkezetekre is.

— Az alanyra vonatkozó kérdés a vele álló, nyomatékkal kiemelt mondatrészekkel:

- vele az állítvány: *Ki várja meg a kislányt az iskolánk előtt?*
- vele a tárgy: *Ki várja meg a kislányt az iskolánk előtt?*
- vele a határozó: *Ki várja meg a kislányt az iskolánk előtt?* (vagy: ... az iskolánk előtt?)
- vele a jelző: *Ki várja meg a kislányt a mi iskolánk előtt?* (Az utóbbi két kérdő mondatban a *kislányt* szó is része már a hangsúlytalan kiemelésnek: helyettük az ilyen mondatok volnának példaszzerűek: — *Ki várja meg az iskolánk előtt a kislányt?* — vagy: — *Ki várja meg a mi iskolánk előtt a kislányt?*)

Majd az állítványra, tárgyra, határozóra, jelzőre vonatkozó kérdőszavak, kérdések után ugyanígy állhat nyomatékkal kiemelve a többi mondatrész. — A gyakorlásra szánt mondatok, mondatcsoportok olyan szembeállítás is kell hogy tartalmazzanak itt, mely a kérdőszavaknak különben mindig főnyomatékos formáival állítja szembe ezeket a szerkezeteket.

A nyomatéktalan ráutaló-megszorító kiemelés tanításának problémái: roppant nehéz a megértetése a kontrasztív eljárások, a tanítványok anyanyelve idevonatkozó formáinak mozgósítása, az azokkal való megvilágítás, a formák párhuzamos gyakorlása és a minél pontosabb magyarázat megkísérlése nélkül.

Az angol és francia külön szemantikus eszközökkel rendelkezik erre a kiemelésfajta-ra is, a német jellegzetes nyomaték- és szünetmanőverekkel (mint sokszor az angol és a francia is a határozók ilyen fajtájú kiemelésekor) adja vissza. Az angol *as for* . . . , a francia *quant à* . . . ráutaló kiemelő szerkezetekről van szó. (— *As for the boy, it's the girl that he is waiting for before our school.* — *Quant au garçon, c'est la jeune fille qu'il attend devant notre école.* — Ha tehát a tanulók találkoztak már előbb a nyomatékos kiemelés angol *it's* . . . *who* — *which* — *that*, francia *c'est* . . . *qui* — *que* szerkezeteivel, most a *quant à* . . . , *as for* . . . szerkezettel való együtt szereplésben segítő, erősítő motívumot lelnek a magyar forma megértésére, befogadására.)

Az alany nyomatéktalan ráutaló-megszorító kiemelésekor az angol és a francia aztán nagyon bő rokon változatokkal szolgál: mindkettő kifejezheti az alábbi mondatot nyomatéktalan menettel kezdődő, majd szünettel előkészített, főnyomatékos mondatrészes mondattal:

- *The boy is waiting for the girl before our school.*
- *Le garçon attend la jeune fille devant notre école.*

valamint a ráutaló-megszorító kiemelésben szereplő mondatrészt névmási formában megismételve:

- *The boy — he's waiting for the girl before our school.*
- *Le garçon — il attend la jeune fille devant notre école.*

— és ez a forma már átvezet a ráutaló-megszorító kiemelésben álló mondatrésznek mellékmondatban való szerepeltetéséhez, melyet olyan főmondat követ, melynek élén az illető kiemelt mondatrésze vonatkozó személyes vagy mutató névmás, mutató határozószó áll a kiemelt mondatrész főmondatbeli szerepének megfelelő esetben, a már látott szintaktikus kiemelőformulák kíséretében.

— *As far as the boy is concerned, it's the girl that he's waiting for.*

— *En ce qui concerne le garçon, c'est la jeune fille qu'il attend.*

— *Ami a fiút illeti, ő . . . őt . . . vele . . . miatta* stb. — a magyar formában is ugyanúgy megjelenik a névmással stb. való visszautalás, és a névmás olyan esetben áll, amely szerepet a kiemelt mondatrész viselt a főmondatban.

Az analógiák terén ennyi elég is volna a ráutaló-megszorító kiemelés értelmezéséhez. Nyelvtörténeti szempontból — persze csak tartalmi rokonító kísérlettel — a latin accusativus Grecus v. respectivus („Os humerosque deo similis”), illetve az ablativus limitationis („Pleraque faciliora sunt dictu quam factu”) volna felidézhető. S talán a latin forrásra való visszahagyatkozás, a ráutaló-megszorító kiemelésben határozói jelleg keresése az angol és francia kiemelő elemek (*à, for*) eredeti szerepét tekintve már nyelvtörténetileg sincs teljesen alap nélkül. A ráutaló-megszorító kiemelésben szereplő mondatrészek határozói árnyalatát — a mellékmondat kétségtelen tekintethatározói jellegén kívül — a tekintethatározó kifejezéseinek és az itt kiemelt mondatrészek stb. szinte az azonosságig hasonló hanglejtéséből is kihallhatjuk.

3. A semleges vagy osztott nyomatékú mondatok kérdése

Az eddigiekben olyan mondatformákkal foglalkoztunk, melyekben a szórendnek, hanglejtésnek, hangsúlyozásnak, szüneteknek, beszédíramnak külön logikai vagy egyéb jelentésárnyaló szerepe van.

A nyelvünket tanulók olvasmányaikban, leíró-elbeszélő gyakorlataikban főleg csak olyan mondatokkal találkozunk, melyekben egyszerű közlés történik, melyekben nincs még meg a logikai változatok, a kiemelések feszültsége, összetettebb formakincse. A logikai és kiemelési formáknak strukturális gyakorlatokba való építésével ezeket a sima lefolyású — kontextus nélküli mondatokat „keltjük életre” — ágyazzuk kontextusba —, bemutatva a szórendben, hanglejtésben, hangsúlyozásban, szünetekben, a villózza érzékeny beszédíramban levő lehetőségeket. (Sőt, az arcjáték és taglejtés nem egy jellegzetes mozzanata is felszínre kerül.)

Az élesen és kézzelfoghatóan szemléltető strukturális és kontrasztív gyakorlatok során a tanítványokat kiemeljük a sima lefolyású „normál” mondatok özönéből, s a formavariánsokat élő funkcióikban és rendszerszerű összefüggéseikben sajátítván el, a normál mondatokban nem megkövült, kihűlt formákat látnak többé, hanem a rájuk építhető formaváltozatok reprezentánsait, alapformáit, „nyersanyagát”.

Meggyőződéssel állíthatja bármely nyelvtanár, hogy a nyelvtanulás mindaddig őrli munkavégzés, míg a formasorok teljes rendszere nem villan fel a tanulóban egy-egy forma láttán, valamint amíg egy jelenségre, helyzetre több kifejezési forma nem áll rendelkezésére, amíg az egyes formákat gépiesen alkalmazza, és még nem „választ” a fölmerülhető megoldások között. Mert addig nem „érti”, csak „fölfogja” a nyelvi jelenségeket, nem beszél egy nyelvet, hanem csak néhány dologról idegen szavakat mond idegen szabályok szerint, s nem azt mondja, ami leginkább illő volna a helyzetre, hanem amit

már mondani tud. És amíg e fokokon túl nem jut a nyelvtanuló, az idegen nyelvi anyag esztétikai vonatkozása föl sem merülhet.

Ezért nem hathat – ebben az összefüggésben – furcsának, hogy a nyelvet tanuló csak egész magas szinten, már a formaváltozatok teljes rendszerének ismeretében (sőt, azokat készségi szinten elsajátítván) fogja tudni felfogni, megérezni éppen – a legegyszerűbb formákban is azok másodlagos jelentését: a hangulati velejárót, az esztétikumot. (Hiszen az „egyszerű” forma sohasem abszolút értelmében az, hanem viszonylataiban, nevezetesen abban, hogy az összetettebb, árnyaltabb formakincs nem jelentkezik benne: de ezt a tanuló csak akkor érzi meg, ha ezt a rendszert bejárta, ösztönösen is át tudja fogni, más szóval: ha egy nyelv bonyolult beidegzési rendszereibe már beférkőzött.)

Ez a helyzet a semleges vagy osztott nyomatékú mondatokkal is. Ezek funkciója, hogy egy-egy helyzetképet, leírást adjanak, elbeszéljenek, szándékosan megfosztva a mondatot a kiemelésekben rejlő – a szórend, hanglegjtés, kiemelő hangsúlyozás vagy hangsúly elhagyása, szünetek, beszédíram stb. útján érvényesülő kiválasztó vagy megszorító árnyalatoktól. Funkciótlanná – így „szabaddá” – válik bennük az alany-állítmány szórendje, valamint a mondatrészek sorrendje is. E mondatok rendszerint kijelentők, bennük az állítmány szórendje a tagadó mondatokon kívül – általában összefoglaló.

Ilyen mondatok:

- *A fiú az iskolánk előtt megvárja a kislányt, . . .*
- *Az este itt volt nálunk a barátom, kellemesen elbeszélgettünk, . . .*
- *„Leveles dohányját a béres leveszi | a gerendáról . . .” (Petőfi)*
- *„A mellékudvarból a fény | hálóját lassan emeli . . .” (József A.)*

A hallgató, olvasó mindegyik ilyen mondat után – mivel ezek is eleve a befejezetlenség érzetét keltik – hasonló leíró – elbeszélő – hangulatfestő mondatokra vár, ilyen mondatok tagjainak tekinti őket. Ritkán is állnak egymagukban.

A mondatrészek pontosan azonos súlyú nyomatéka bennük, a mindegyik után ott álló azonos hosszúságú szünet, a hanglegjtés egyvonalú menete, monotonitása, a rendszerint lassúbb és egyenletesebb tempó mind az általában hallott-olvasott mondatformakéítól eltérő szupraszegmentális elemek: éppen tűnően leszűrített, uniformizált voltak vagy éppen hiányuk teszi expresszív, itt: a leíró – elbeszélő – hangulatot festő feladatra alkalmassá őket.

Az ilyen stilisztikai vonatkozások meglátására, megérzésére csak akkor jutnak el nyelvünket tanuló tanítványaink, ha a magyar mondat formakincsének minél teljesebb rendszerét sikerül gyakorlatainkkal felszínre hoznunk és értelmi, készségi sajátjukká tennünk.

Fésűs András

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Joannovics Gy.: Szórend (Nyr. 1: 166–71, 206–14, 254–60, 303–10)
2. Arany J.: A szórend (Nyr. 2: 7–11)
3. Joannovics Gy.: Szórend (Nyr. 13: 53–8, 103–10, 197–204, 299–306, 391–6)
4. Joannovics Gy.: Szórend (Nyr. 33: 16–9, 215–20, 318–24, 361–9, 486–90)
5. Simonyi Zs.: A magyar szórend (Nyr. 31: 57–61, 121–9, 180–6, 234–41)
6. Tolnai V.: Adatok a magyar hanglegjtéshez (MNy. 11: 51–9, 108–16, 152–6)

7. Gyomlai Gy.: Szórend, hangsúly, hanglejtés a feltételes megengedő mondatokban (MNy. 34: 16–26)
8. Jakobi Lányi E.: Hangsúly és hanglejtés (MNy. 35: 102–11)
9. Laziczus Gy.: A mazvar hangsúly és kiejtés dolgában (MNy. 35: 173–6)
10. Deme L. ismertetése Molnár I. A magyar hanglejtés rendszeréről c. könyvéről (Nyr. 80: 135–9)
11. A mai magyar nyelv rendszere. 2. köt. Budapest, 1962. 457–522.

A beszédképzés főiskolai tapasztalatairól

1. A tanár legfontosabb munkaeszköze: a nyelv, a beszéd. Szükséges tehát, hogy tanárjelöltjeinket megtanítsuk igényes, helyes használatára. A beszédnek, az előszóbeli és írásbeli nyelvi kifejezésnek mestereivé csak akkor válhatnak hallgatóink, ha nem restelik azt a fáradságot, időt, amit beszédük állandó tökéletesítésére kell fordítaniuk. Valószínű, hogy a tanárjelöltek belátják: „... a tanár beszéde az általános iskolában az ismeretek és nevelőhatások közvetítésének nélkülözhetetlen eszköze, egyben követendő példa a tanulók számára” (a „Nyelvművelés és beszédtechnika” c. tárgy tanárképző főiskolai programjából. Az MM-ben készült sokszorosítás, 14–5). Ám csupán e belátásra hagyatkoznunk nem elég. A tanárképző főiskolákon még hatékonyabbá kell tennünk a beszédképzést. Éppen e továbblépés érdekében kívánom összefoglalni azokat a tapasztalataimat, amelyek a címben jelzett témával kapcsolatosak.

A tanárképző főiskolákon immár két évtizedes múltja van a beszédművelésnek. Bakos József és Rónai Béla több alkalommal írt és szólt e munka részeredményeiről, problémáiról.¹

E cikk írója arra vállalkozik, hogy számot adjon a beszédképzés főiskolai eredményeiről, hogy beszámoljon azokról a pécsi kísérletekről, amelyek a beszédoktatás javítását kívánják elősegíteni a tanárképző főiskolán.

2. A Pécsi Tanárképző Főiskola magyar nyelvi tanszékének oktatói 1950-től 1970-ig a „Stilustan” és a „Nyelvművelés” c. tárgy keretén belül sokat foglalkoztak a beszédművelés, a beszédtechnika kérdéseivel. Mégis 1967-ig a fogalmazási, szerkesztéstani ismeretek mellett másodlagos szerep jutott a

¹ Bakos József: „A szép magyar beszéd I. A magyar beszédművelés és beszédnevelés fejlődéstörténete” — Az Egri Ped. Főiskola Füzetei, 58. sz.; — Uő.: „A helyes és szép beszéd. Retorikai és fonetikai alapvetés” — Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve IV. Eger, 1958. 181–208; — Uő.: „A tanári beszéd. A tanítási óra nyelvi formálása — Az Egri Ped. Főiskola Évkönyve VI. Eger, 1960. 7–23.; — Uő.: „A »tanári beszéd« hangalakja” — Nyr. 91 [1967.]: 160–171. — Uő.: „Kiejtés és »tanári« beszéd a felnőttoktatásban” — Helyes kiejtés, szép magyar beszéd — Tankönyvkiadó Bp., 1967. 85–100. — Uő.: „A tanári beszéd »retorikája«” — Nyr. 94 [1970.]: 456–463.

Rónai Béla: „Nyelvművelő feladataink a pedagógiai főiskolán” — Anyanyelvünk az iskolában, 1954. február, I. évf. 4. sz.; — Uő.: „Nyelvművelés az iskolában” — Anyanyelvünk az iskolában, 1956. április, III. évf. 5. sz.; — Uő.: „Nyelvi nevelés a nyelvtanórán kívül”. — A Pécsi Ped. Főiskola Évkönyve, 1956. 49–65. Kny. — Uő.: „A magyar szakos főiskolai hallgatók anyanyelvi műveltségének fejlesztése” — A Pécsi Tanárképző Főiskola Tud. Közleményei, 1963. 71–88.; — Uő.: „A korszerű magyar szakos tanárképzés”. — Felsőokt. Szemle 1966. január; — Uő.: „A helyes magyar kiejtés oktatásának néhány kérdése nyelvjárási, illetve kétnyelvű területen.” — A magyar nyelv története és rendszere. Nyelvtud. Ért. 58. sz. Bp., 1967. 523–7.

beszédtechnikának; vagyis elsősorban a beszédművek tartalmi és szerkesztéstan tudnivalóival ismertettük meg a hallgatóságot. A közlés fonetikai jellegességeinek tanítására már nem sok idő jutott. A beszédművelésben akkor kapta meg méltó helyét a beszédtechnika, amikor (1967-ben) elkészült a 15 fülkés nyelvi laboratóriumunk. A viszonylag jó technikai felszerelés most már lehetővé teszi, hogy hallgatóink kiejtését jobban megfigyelhessük, hogy tanácsokat adjunk a kiejtési hibák javítására.

A tanárképző főiskolák tanterve elsősorban az I. és II. félévben biztosít legtöbb időt, heti 2 órát a hallgatók élőszóbeli és írásbeli nyelvi kifejezőképességének fejlesztésére. A Pécsi Tanárképző Főiskolán az I. félévben szólnak a nyelvművelés fogalmáról, tárgyaról, feladatáról; a nyelvművelés rendszeréről és részterületeiről. Elmélyítjük a fogalmazási és szerkesztéstan ismereteket. (A fogalmazási folyamat három szakasza; az anyaggyűjtés és módszerei; a szerkesztés elvei; a fogalmazás fajtái; a beszédművek kidolgozása.) Az ismétléssel egyidőben már az I. félévben felmérjük hallgatóink beszédképességét, és beszédtechnikai gyakorlatokat is végzünk. Ez a részleges tematikamódosítás (ti. a tanterv szerint csak a II. félévben kezdődhet a beszédtechnika tanítása) lehetővé teszi, hogy a heti 2 óra maximális kihasználásával félév helyett egy teljes évig foglalkozhatunk hallgatóink kiejtésének formálásával, mégpedig az alábbi tematika szerint:

A beszéd, a beszédművelés és a beszédtechnika — A beszéd fajtái — A beszédellégzés — A hangindítás — A beszéd belső (tartalmi) követelményei és a beszéd hatását befolyásoló egyéb tényezők — A beszéd külső (kifejező) követelményei — A magánhangzók és a mássalhangzók helyes képzésének gyakorlatai — A hangszalagok, a nyelv, a száj és az ajkak működése — A hangadás: a magánhangzók helyes rezonanciájának kialakítása — A hangmagasság — A hanglejtés — A hangerő, a hangsúly — A helyes és szép magyar kiejtés tényezői — A változatos beszéd követelményei — A hangszín, a tempó, a szünet, a ritmus mint a beszéd hatásosságának feltételei — A köznyelvi és tájnyelvi kiejtés sajátosságai a hallgatók nyelvében — A magán- és mássalhangzókapcsolatok a helyes kiejtésben — A beszéd folyamat váltásai: a beszéd magassági, erősségi és hangszínbeli váltásai; a tempómodulációk és a ritmusváltások; a szünetek alkalmazása — Szövegek előkészítése előadásra, felolvasásra — Szövegek értelmezése: a kiemelés, tagolás módjainak, formáinak és mértékének megállapítása — A mondat „dinamikai és melodikai görbéjének” (Deme kifejezése, l.: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd — 51–52.) megtervezése — A helyes és kifejező felolvasás, a versmondás — Az előadás vagy a felolvasás szövegének tagolása. Az elkülönítés, a kiemelés, a folyamatosság biztosítása — A felolvasás, az előadás érzelemkifejező jellegének gyakorlása — A „komoly”, az „ironikus” és a „parodisztikus” szándék a beszédben, a felolvasásban — A beszédhibák feltárásának és javításának módjai — A beszéd egészségtana.

3. Gyakorlati foglalkozásainkon a magyar beszédpedagógia hagyományos módszereit követjük. Fischer Sándor (A beszéd művészete. Gondolat Kiadó, 1969.), dr. Kanizsai Dezső (A beszédhibák javítása. Tankönyvkiadó, 1968.), Szabó László (A gyakori beszédhibák. Tankönyvkiadó, 1970.), Nagy Adorján (A beszédtechnika vezérfonala. 1947.) és Hernádi Sándor (Beszédművelés. Tankönyvkiadó, 1970.) útmutatásai, gyakorlati tanácsai alapján szervezzük óráinkat, és a beszédtechnikai gyakorlatokat is e munkákból állítjuk össze.²

² A beszédgyakorlatok megtervezésében és megvalósításában nélkülözhetetlen elméleti tudnivalókat merítettünk az alábbi tanulmányokból és könyvekből: Deme László: „Kiejtésünk vitatott kérdései” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd — Tankönyvkiadó Bp., 1967.); — Uő.: „A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása” Nyr.

„A beszédművelés és beszédtechnika” oktatásában 1971 szeptemberétől korszerűbb eljárásokkal dolgozunk. Eddig a nagy csoportlétszám (20–25 fő!), az órarendi kötöttségek és a nyelvi laboratórium korlátozott számú férőhelye miatt (15 fülke) csak általános beszédművelést tudtunk nyújtani hallgatóinknak. Mivel a fülkékben történő egyéni gyakorlásra (ezek a „magnós órák”) nem tudtunk minden hallgatót beosztani, a speciálisabb egyéni foglalkozásokról sajnos le kellett mondanunk. Ezért a beszédgyakorlatokat mindenkivel elvégeztettük, még azokkal is, akik viszonylag hibátlanul beszéltek. A nyelvi laboratórium jobb kihasználásának és az egyéni foglalkozás megvalósításának gondolata készített bennünket arra, hogy a beszédtechnikai gyakorlatokat jobban differenciáljuk. Ezért a gyakorlati foglalkozások csoportjait négy részre osztottuk: *A*) a gyenge hangúak csoportja, *B*) akik jó hangképzéssel beszélnek, de nem kifejező az előadásuk, *C*) az artikuláció javítására szoruló, *D*) beszédhibások. E csoportokkal külön-külön tanmenet szerint foglalkoztunk. Úgy például, hogy az *A* + *B* csoport a fülkékben felvételt készített; ugyanakkor a *C* + *D* csoport tagjai a tanár vezetésével hangképzési gyakorlatokat végeztek a fülkéken kívül, de ugyanabban a teremben. Természetesen itt sokféle variációs lehetőségünk van. Például az *A* + *B* + *C* csoport a fülkékben, a *D* csoport egyéni foglalkozáson végezhet gyakorlatokat; a *B* + *C* + *D* csoport a fülkékben, az *A* csoport egyéni foglalkozáson stb. A csoportalakítás elkerülhetővé teszi, hogy a jobb képességű beszélőket minimális igényű gyakorlatok végzésére kötelezzük. Újításnak számít az is, hogy 1971 szeptemberében a hallgatókat az ún. próbabeszélgetés (tesztpróba) alapján már a tanév elején csoportokba soroltuk, és a jegyzőkönyvben rögzített beszédhibákról munkalapot adtunk, amelyen feltüntettük a hibák javítását biztosító gyakorlatokat is. A gyakorlatok elvégzését aláírással igazoltuk. A beszédművelési munkalapok nagy segítséget nyújtanak a beszédhibák feltárásában; az órán pedig megkönnyítik ezek gyors áttekintését. Mivel ezeket a lapokat 1971 szeptemberétől a nyelvi tanszéken megőrizzük, a beszéd kutatás szakemberei e dokumentumok alapján megbízhatóbb képet rajzolhatnak majd tanárjelöltjeink beszédéről, kiejtéséről.

Minthogy a beszédképzésre vonatkoztatva is igaz ez a summázás: „Kévsé elméletet, sok gyakorlatot!”, — az évi 60 órából csupán 8 órát fordítunk az elméleti kérdések tisztázására. Úgy tervezzük, hogy a hallgatók a tanár vezetésével megbeszéljék az alábbi témák elméleti tudnivalóit: 1. A beszédképzés fontossága, módszerei. A beszédlégzés, a hangadás. 2. A beszédtempó,

94 [1970.]: 270–80); — Wacha Imre: „Az 1967. évi Kazinczy kiejtési verseny tapasztalatai” (Bp., 1967.); — Uő.: „A helyes kiejtés oktatásának néhány problémája” (Nytud. Ért. 58. sz. 575–80); — Bolla Kálmán — Molnár József: „Az audio-vizuális eszközök a kiejtés oktatásában”. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd — Tankönyvkiadó Bp., 1967. 137–53); — Fónagy Iván: „A nyomaték hangos vetülete” (NyK. LXIV, 157–65.); — Uő.: „Suttogott dallam?” Nyr. 92 [1968.]: 253–62); — Fónagy Iván — Magdics Klára: „Az érzelmek tükröződése a hanglejtésben és a zenében” (NyK. LXV, 103–36); — Magdics Klára: „A beszéddallamtól a zenei dallamig” (NyK. 65: 341–60); — Fónagy Iván — Magdics Klára: „A magyar beszéd dallama” (Akadémiai Kiadó Bp., 1967.); — Fónagy Iván: „A hangsúlyról” (NytudÉrt. 18. sz. 1958.); — Elekfi László: „Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz” (Akadémiai Kiadó, Bp., 1962.); — Éder Zoltán: „Audio-vizuális eszközök és eljárások a magyar beszéd oktatásában” (NytudÉrt. 58. sz. 430–4); — Fónagy Iván: „Hanglejtés-metaphora, hanglejtés-változás” (NytudÉrt. 58. sz. 234–44).

a szünetek. A hangerő, a hangfekvés a tanár hangjában. A beszéd dallama és hangsúlya. 3. A beszéd egészségtana. A beszédzavarok. — A beszéd főbb elméleti kérdéseinek áttekintése után csak gyakorlatok következnek. A gyenge hangúak és az elégtelen artikulációjú hallgatók számára szeretnők kötelezővé tenni, hogy heti 2 órában gyakoroljanak a nyelvi laboratóriumban. Természetesen tanári, technikai felügyelettel, illetőleg irányítással. Ezután jobban ügyelünk arra, hogy minden hallgató egyéni képességei vagy beszédhibái alapján kapjon feladatot: a gyengébbek könnyebbet, de többet; a jobbak kevesebbet, de nehezebbet.

4. Öt évi kísérleti munkánk még nem elegendő messzemenő következtetések levonásához, néhány figyelemreméltó tapasztalat azonban már most jelzi, hogy a beszédtechnika (beszédművelés) tanítása nem volt eredménytelen főiskolánkon. Ezt tanúsítja az a felmérésem, amelyet 1970—71-ben I. éves magyar szakos hallgatóink körében végeztem. — A magyar—ének és a magyar—orosz szakos hallgatók beszédképességének megismerése céljából 11 kérdésre kértem írásos választ.

Az 1—3. kérdésben a név, a születési hely, idő szerepelt, és az, hogy hol nevelkedtek a hallgatók gyermekkorukban, hol jártak középiskolába. A válaszból már év elején megtudtam, kinél milyen nyelvjárási sajátságra kell majd felfigyelnem. Mivel főiskolánk „felvételi területe” a Dunántúl, a hozzánk érkező I. évesek a nyugati, a dunántúli és a déli nyelvjárás kiejtési sajátságait őrzik beszédükben, ki nagyobb, ki kisebb mértékben.

A 4. kérdés: Tud-e arról, hogy valamilyen beszédhibája van? Figyelmeztette-e valaki (szülő, tanár, ismerős) a meglevő beszédhibájára? Milyen tanácsokat kapott a hiba javításának módjára vonatkozóan? Milyen az artikulációs készsége, milyen a kiejtése? Ha jó, miért? Ha rossz, miért?

Az 51 hallgató közül 25 (49,01%) tud arról, hogy kisebb beszédhibája van. A „bevallott” beszédhibák zöme a temporális beszédhibákhoz tartozik. Tizenhatan megemlítik, hogy gyorsan, hadarva, kapkodva beszélnek (30,76%). Néhányan tudnak arról, hogy selypes a hangképzésük. Akad olyan hallgató is (11,76%), aki kijelenti magáról, hogy beszédhibája nincs. Harmincegyen (66,66%) csak feltételezik, hogy beszédhibájuk van, de nem tudnak róla. Ők ezt írják: „Gondolom, nem beszélek hibátlanul, de erre még senki nem figyelmeztetett.” Hallgatóinkat elsősorban a szülők figyelmeztették a beszédhibákra. A tanítók, tanárok ritkábban, csak a „ne hadarj, ne rohanj” erejéig. Artikulációs készségét csak 16 hallgató (30,76%) tartja jónak, illetőleg elfogadhatónak. — Első éveink mintegy háromnegyed része (!) most, 18—20 éves korában döbrent rá arra, hogy mennyi javítanivaló van kiejtésében. Sokan csak most kezdik felismerni, hogy a tájnyelvi artikuláció milyen fokban színezhetsz vagy színezi a regionális köznyelvet beszélők kiejtését.

A hallgatói vélemények egyrészt azt fejezik ki, hogy a tanárjelöltek keveset tudnak a kiejtésről, s a maguk beszédét is csak nagyon felületesen ismerik. A saját beszédhibáikkal szemben elnézőek. Ezért az ezekre való utalás, s főleg a hibák javításának szorgalmazása sok türelmet és tapintatot kíván.

Az 5. kérdés: Beszédképességét hogyan formálták tanítói, tanárai? Kik voltak a példaképei a helyes, szép beszéd elsajátításában? Miért? Kapott-e ösztönzést a szép beszédre a rádió és a tv bemondóitól, valamint színészeinktől? Ha igen, kiktől és mit? A válaszból jól kitűnik, hogy kevés pedagógus

foglalkozik rendszeresen a tanulók beszédének javításával. A tanári tanácsok inkább csak a fogalmazásra, a nyelvhelyességre, az értelmes beszédre vonatkoznak. A hangképzésről, az érzelmileg is árnyalt beszéd sajátosságairól (a helyes hangsúly, a változatos dallam, tempóváltások stb.) alig esik szó általános és középiskoláinkban. — Nézzük, milyen segítséget kaptak I. éveseink tanáraiktól! — „Felszólítottak, hogy tükör előtt beszéljek, és figyeljem szájmozgásomat” (33,33%); „Sokat olvastattak velem” (23,52%); „Szó szerint tanultattak velem” (5,88%); „Sokszor kellett folyamatosan beszélnem egy témáról” (19,60%); „Sokszor szerepeltetett tanárom versmondással” (48,07%). — Sokan írtak arról is (41,17%), hogy tanítóik, tanáraik különösképpen nem foglalkoztak beszédképességük formálásával. Íme egy vélemény: „Csupán felelős közben szóltak rám néha: »Hangosabban! Lassabban!« — ez minden!” — Nagy kár, hogy a beszéddel kapcsolatos gyakorlati tanácsok elmaradnak az órákon! Általános iskolás és középiskolás tanulóink beszédét pedig könnyebb formálni, mint a felnőttekét. Ezért jó lenne, ha egyre többen lennének az olyan (szépen beszélő) tanáraink, akik képesek arra, hogy a szép beszéd elsajátításában is mintát adjanak tanulóinknak. — Örvendetes, hogy 24 hallgató (47,05%) úgy emlékszik vissza tanítójára, tanárára, hogy a helyes, a szép beszéd elsajátításában ők voltak a példaképek. Sajnos, arra is van adatunk, hogy a beszédnevelésben negatív példát adó tanáraink, tanítóink száma még mindig elég magas. Tizenketten (23,52%) le merték írni: „Sok tanárom csak arra adott példát, hogyan nem szabad beszélnem.” Többen megemlítették, hogy az általános iskolában úgy-ahogy szó esik a szép beszédről: a középiskolában erre már nem érnek rá a tanárok. Ezért is javasolta egyik hallgatónk: „Mindenképpen tanítanám én a szép magyar beszédet. Az unalmas és meddő nyelvtanórák egy részét beszédtechnikára kellene fordítani. Hasznos lenne rámutatni középiskoláinkban a tanulók feltűnőbb beszédhibáira, vagy legalább az érdeklődést, az igényt felkelteni a helyes magyar beszéd iránt.”

A beszéd tanításával foglalkozóknak számítaniuk kell arra is, hogy a modern tömegkommunikációs eszközök: a rádió és a tv lassan a szép beszéd első számú műhelyeivé válnak; egyre több emberben ébresztik fel a hatásos, kifejező beszéd igényét. Nézzük, mit tanulnak bemondóinktól, riportereinktől I. éves hallgatóink! Pintér Sándor és Körmendy László beszédéről ezt írják: „... tiszta, világos artikuláció jellemzi beszédüket. Kettejük kiejtése a magyar beszédben szinte abszolút normának számít!”

Tamási Eszter és Kudlik Júlia népszerűségének — írják — az a magyarázata, hogy „ők is ügyelnek a pontos hangképzésre; és könnyed, kifejezően szép arcjátékkal kísérik beszédüket”. Dicsérik hallgatóink Takács Mari beszédének dallamosságát, Vértessy Sándor és Vitray Tamás igényes szerkesztésű, választékos stílusú megnyilatkozásait; csodálják Szepesi György szókincsét.

34 hallgatónk úgy vélekedik, hogy a szép beszédre ösztönzést kapott a rádió és a tv bemondóitól. Érdeklődésük jele az is, hogy kéri: a rádió és a tv igazgatósága szigorúbb mérce alapján állapítsa meg a mikrofon elé kerülő emberek beszédalkalmasságát. Wacha Imre szavaival szólva: „Így mindkét intézmény műsoraiban csak olyanok szerepelhetnének, akiknek kirívó beszédhibájuk nincs” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd — 186 - 7).

Kiváló színészeink nemcsak alakításaik miatt népszerűek. A színészek, előadóművészek, rádió- és tv-bemondók beszéde minta, követendő példa hallgatóink számára. „Népszerűségi versenyünkben” az itt felsoroltak kaptak jelentősebb számú szavazatot: Bánffy György, Bán György, Básti Lajos,

Berek Katalin, Béres Ilona, Bessenyei Ferenc, Bitskey Tibor, Egresi István, Gábor Miklós, Gáti József, Jancsó Adrienne, Kálmán György, Lukács Margit, Major Tamás, Pálos György, Sinkovits Imre, Tolnai Klári, Töröcsik Mari.

A beszéd tanításában mindig támaszkodnunk kell tanítványaink utánzó-készségére és hallására. Ezért a 6. kérdést így fogalmaztam meg: „Milyen a zenei és a beszédhallása? Van-e ritmusérzéke? Van-e utánzó-készsége?”

A megkérdezett 51 hallgató közül 36 (70,58%) ezt írja: „Zenei- és beszédhallásom jó, ritmusérzékelem ugyancsak.” 15 hallgatónk (29,41%) ritmusérzéke jó, de rossz a hallása. A gyenge hallásúak között 6 hallgató (11,76%) úgy tudja, hogy beszédhallása jó, bár zenei hallással nem rendelkezik. 4 hallgatónk (7,84%) egyáltalán nincs zenei hallása. Heten (13,72%) azt írják, hogy közepes hallásúak.

A hallgatók a beszédhallásuk és ritmusérzékük megítélésében ugyanolyan bizonytalanok, sok esetben liberálisak, mint a beszédhibák „meghallásában és beismerésében”. Alaposabb vizsgálattal kiderítettem, hogy a megvizsgált 55 hallgató közül 22-nek (43,13%) igen gyenge vagy rossz a beszédhallása. Feltétlenül igaza van Wacha Imrének, aki így vélekedik a „belső hallás” fejlesztéséről: „... a beszédhallás és a belső hallás művelése azért is fontos, mert az emberek többsége olykor még a mások beszédében sem érzékeli a hibákat, rendellenességeket. A sajátjában pedig kiváltképpen nem” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd... 187). — Mivel sok rossz vagy gyenge hallású ember kerülhet jelenleg a főiskolákra, meg kellene állapítani azt a hallásszintet is, amit leendő magyar szakos tanárainktól elvárunk.

13 hallgatónk (25,49%) úgy véli, jó az utánzó-készsége. Többen megemlíti, hogy a jó hangutánzó készségükkel sajnos nem párosul a gesztusok, a mimika, a mozgások utánzásának képessége. 13 hallgató (25,49%) úgy tudja, hogy utánzó-készsége nem a legjobb, vagy még nem alakult ki. 15-en (29,45%) utánzó-készségüket még nem tették próbára, ezért azt nem is ismerik. 10 hallgatónak (19,60%) nincs utánzó-készsége.

Tapasztalataim szerint e kérdésben is elnézőbbek a hallgatói vélemények. A tanárjelöltök 75%-a szinte képtelen bizonyos elemi cselekvésformák (járás, taglejtés) utánzására, és a hangutánzással sem boldogulnak egykönnyen. Tehát hallgatóink utánzó-készségével nem lehetünk elégedettek, jölehet ez a készség a beszéd tanításában nélkülözhetetlen. Ezért törekszünk arra, hogy a kifejező mozgások (gesztusok, arcjáték) helyes alkalmazására, a hangképzés utánzásának elsajátítására is megtanítsuk hallgatóinkat. A leendő tanárok csak úgy tudják majd tanítványaik beszédhibáit javítani, ha a helyes és helytelen hangképzést maguk is képesek szemléltetni, ha jól tudnak utánózni.

A beszédhibák oka (vagy kísérője) a gátlásosság, a beszéd-től való féltel. Ezért kell tudnunk, kik azok a hallgatók, akik e vonatkozásban biztatásra szorulnak. A 7. kérdéssel ezt kutattuk: Szokott-e szerepelni? Íme a válaszok: Szokott szerepelni 23 hallgató (45,09%). Ritkán szokott szerepelni 12 hallgató (23,52%). Nem szokott és nem is szeret szerepelni 16 hallgató (31,37%).

Sajnos, kevés a szereplést (előadás, versmondás stb.) is szívesen vállaló hallgatóink száma. A hallgatók zöme nem szeret és nem is tud szerepelni! És beszélni sem! — Ezért a tanév elején fel kell figyelniünk azokra, akik ezt írják magukról: „Mindig is gátlásos voltam, ezért nem szeretem a nyilvánosságot, sokszor szinte irtózom a szerepléstől.” Ezekkel a hallgatókkal többet foglalkozunk, hogy képesek legyenek a lámpaláz elviselésére, illetve fegyelmezett lekiűzésére, hogy örömről teljen a beszédben. — E munka módszerei még eléggé kidolgozatlanok a szakirodalomban.

A 7. kérdéssel kapcsolatba hozható a 8., amely így hangzik: A beszélőknek melyik típusába sorolná magát? a) közlékeny, b) csak biztatásra közlékeny, c) nem szeret beszélni.

A válaszok szerint közlékeny (szeret beszélni) 26 hallgató (50,98%). Többen megjegyezték: közlékenyek ugyan, de társaságtól függően. Csak biztatásra, tehát nem túlságosan közlékeny 21 hallgató (41,17%). Nem szeret beszélni 4 hallgató (7,84%).

Az adatokból kitűnik, hogy a hallgatóknak több mint fele nem szeret beszélni. Érdekes az is, hogy a szűkszavúak, „a csendesebbek” között találjuk a beszédhibások nagy részét. Ezért tartom beszédoktatásunk szép eredményének azt, hogy sok olyan hallgatónk van, aki a beszédhibák javítása után (vagy ezzel egy időben) kezdte megszokni a szereplést és megszeretni a beszédet.

Kíváncsi voltam arra is, mennyire tájékozottak hallgatóink a beszédművelés irodalmában. A 9. kérdéssel ezt vizsgáltam: „Olvasott-e könyvet vagy tanulmányt a beszédművelés köréből? Sorolja fel az olvasott műveket! Mit tanult ezekből?” 37 hallgató (72,54%) a helyes kiejtésről, a szép beszédéről szóló könyvek közül egyet sem tudott megnevezni. 10-en (19,60%) csak kisebb cikkeket olvastak e témáról újságokban, folyóiratokban. Mindössze 4-en (7,84%) ismerték Fischer és Gáti munkáját. A válaszokban sokszor szerepel: „Sajnos, nem olvastam, mert nem is tudtam róla, hogy ilyen könyv létezik.”

A szép beszéd évente rendezendő nagy országos versenye: a Kazinczy-verseny középiskolásaink százait szólítja pódiumra. Kétségtelen: ez a nemes vetélkedő többet tehet és tesz a szép kiejtés propagálásáért, mint egy-egy szakkönyv, hisz az aktív beszédre, a szereplésre serkenti diákjainkat. Főiskolásainkat éppen ezért érdemes megkérdezni. „Van-e tudomása az országos középiskolai kiejtési versenyről? Mikor vett részt kiejtési versenyen, milyen eredménnyel? Hogyan készült fel erre?”

Megnyugtató, hogy a versenyről tudott és a feltételeit is ismerte 47 hallgató (92,14%). Csupán 4 hallgató (7,84%) nem hallott róla. A helyi és megyei versenyeken 13 hallgató (25,49%) vett részt; nem indult 38 hallgató (74,51%).

A Kazinczy-versenyre jobban elő kellene készíteni diákjainkat. Sok helyütt csak annyit hallottak a szereplők, hogy „ott majd olvasni kell”. — „Felkészülésem abból állt, hogy kiválasztottam egy szöveget, és azt néhányszor elolvastam” (!); „Nem hiszem, hogy készülni lehet egy kiejtési versenyre” (!). E vélemények „szerzői” természetesen nem is jutottak el a döntőig, de ismernek olyan I. díjast is, aki magára hagyatva, tanári segítség nélkül készült fel a versenyre. Ezt a tanári kényelmességet éppúgy nem tartom szerencsésnek, mint azt, hogy a győri döntőkön pár percnyi időt ad csupán a zsűri a kötelező szöveg tanulmányozására. Egy teljesen ismeretlen szöveg tartalmát felfogni és ilyen rövid idő alatt az előadást is megtervezni nem lehet.

A felmérésben végezetül megkérdeztem: „Milyen segítséget kér és vár tőlünk beszédképessége javításához?”

11 hallgató (21,56%) beszédének őszinte, szigorú bírálatát várja. 5-en (9,80%) a helyes beszédlevegést szeretnék megtanulni. 6 hallgató (11,76%) az értelmesen szép beszédet akarja elsajátítani. 8-an (15,68%) artikulációs készségüket szeretnék fejleszteni. 19 hallgató (37,25%) így vélekedik: „Hogy izgalmas természetem megváltozzék, több szereplésre lenne szükségem, nagyobb társaság előtt.” A helyes tempójú folyamatos beszéd kialakításához négy hallgató (7,84%) kér segítséget. 5-en (9,80%) a helyes hangsúlyozást szeret-

nék tanulmányozni. 5 hallgató (9,80%) beszédhibáit szeretné megszüntetni. 6-an (11,76%) hangerejüket akarják növelni, 3-an pedig (5,88%) a beszédpedagógiai módszereket szeretnék elsajátítani a gyakorlatokon.

A felmérés fentebb ismertetett adatai és az év eleji magnófelvételek alapján feljegyzést készítettem I. éves hallgatóink kiejtésének akkori állapotáról.

Így vált lehetővé, hogy már a tanév elején tanácsokat tudtam adni arra vonatkozóan, hogy ki, milyen gyakorlatokat végezzen beszédhibájának javítása érdekében.

5. A tanév végén, 1971 májusában azt kérdeztem meg hallgatóinktól, hogy: „a heti 2 órában tanított beszédművelésnek milyen gyakorlati haszna van?” Íme a kérdések és a válaszok!

Az 1.-kérdés: „Hogyan segítette kiejtésének formálását a Beszédművelés c. tárgy?”

34 hallgató közül 11 (32,35%) úgy tudja, hogy a magnós órák nyújtottak a legtöbbet a beszédhibák felismerésében és javításában. Négyen (11,76%) ezt írják: „A gyakorlatok után most már képes vagyok tudatosabban és hosszabb ideig is a kiejtésemre összpontosítani.” Két hallgatónk (5,88%) úgy véli, a beszédtechnikai órák a helyes hangsúlyozásban is segítséget adtak. Nyolc hallgató (23,52%) szól arról, hogy e tárgy elméleti része azért hasznos, mert a hangképzés fonetikai tudnivalóit jól tudatosítja. Öten (14,70%) a gyakorlatok eredményeként szebben, tagoltabban tudnak beszélni, ha figyelik magukat. A mindennapi, a tudatosan nem ellenőrzött beszédben elő-előbukkannak kiejtési fogyatékoságaik (a renyhe artikuláció, a légzési zavarok). Különösen ezeknek a hallgatóknak van szükségük további gyakorlásra és az állandó, szigorú önkontrollra. — Négy hallgató (11,76%) úgy tudja, hogy e tárgy nem segítette kiejtésének formálását.

Érdeemes áttekinteni azokat a beszédhibákat, amelyeket a laboratóriumi órákon fedeztünk fel.

Három hallgatónk (8,82%) itt győződött meg arról, hogy mássalhangzóképzésükkel nem lehetünk elégedettek. (Hibáik: a rotacizmus és a szigmatizmus.) Négy hallgatónk (11,76%) kismértékben javult az ajakműködése, álléjtése. Négyen (11,76%) felismerték, hogy tájnyelvi kiejtésüknek milyen sajátosságai vannak. Hatan (17,64%) értették meg, hogy szintelen, jellegtelen beszédük oka a monoton dallam. Négyen (11,76%) sikerrel lassították beszédük tempóját. Szintén négy hallgató a tisztább, erőteljesebb artikulációt tanulta meg a gyakorlatokon. Két hallgatónk (5,88%) szépen fejlődött légzési technikája. Négyen (11,76%) „ellesték” a beszéd érzelmi árnyalásának titkait. Hárman (8,82%) bevallják, hogy a gyakorlatok csak némileg segítették őket a magánhangzók időtartambeli különbségeinek (írt, írt) érzékelésében és hangoztatásában.

Többen helyesen ismerték fel, hogy a kiejtés javulását érzékelni nagyon nehéz. Néhány véleményből: „Igazi eredményt csak több éves gyakorlással lehetne felmutatni. E tárgyban a javulás nem lehet 100%-os”; „A heti 2 órában nem hozható helyre az a sok hiba, ami a kiejtésben 19 – 20 év alatt belénk rögződött.”

A 2. kérdés: „Megítélése szerint javult-e artikulációja?” A 34 hallgató közül 11 (32,35%) azt írja, hogy sokat javult artikulációja. 9-en (26,46%) úgy érzik, hogy csak keveset javult kiejtésük. Ketten (5,88%) kijelentik, hogy nehéz ezt megítélni, mert pl. társalgás közben nem figyel az ember a kiejtésre.

„Ha odafigyelek, feltétlenül tisztábban beszélek, mint régebben.” Két hallgató (5,88%) ezt írja: „Javult, bár a helyes kiejtéssel eddig sem volt nagyobb problémám.” Két hallgató véleménye (5,88%): „Artikulációm javulása még nem tudatosodott bennem, csak sejtem, hogy tisztábban beszélek.” Nyolcan (23,52%) adtak tagadó választ, így: „Nem javult a kiejtésem.”

A 3. kérdés: „Hogyan ismerte fel kiejtésének hibáit?” Hat hallgató (17,64%) ezt írja: „A gyakorlatvezető tanárcsm részletes elemző értékelései vezettek beszédhibáim felismerésében.” Öten (14,70%) így vélekednek: „Szüleim és mások figyelmeztettek beszédhibámra.” 18 hallgató (52,92%) ezt tartja a legfontosabbnak: „A magnószalagok rendszeres visszahallgatásánál és értékelésénél magam is rájöttem beszédhibámra.” Hárman (8,82%) a fonetikai ismeretek fontosságát emelték ki a beszédhibák felismerésében. Ketten (5,88%) megemlítették: „Hernádi Sándor Beszédművelés c. jegyzetének gyakorlataival is jól ellenőrizhettük, hogy helyes-e kiejtésünk.”

A 4. kérdés: „Nem zavarja ez (hogy ti. most már ismeri beszédének kisebb-nagyobb fogyatékoságait) a beszédben?”

15 hallgató (44,11%) ezt írja: „Nem zavar.” 11 hallgató (32,35%) úgy vélekedik, hogy kismértékben zavarja a felismert beszédhibája. Szerintük sok gyakorlás kellene, hogy ez a zavaró tényező beszédükben megszűnjön. „Néha zavar az a tudat, hogy hibátlanul kell artikulálnom” — írják többen is. Két hallgató (5,88%) véleménye: „A köznapiban beszédben nem zavar beszédhibám, de vizsgákon gátlásaim vannak, és ott fokozottabban kell figyelnem az érthető beszédre, és ez is zavar.” Ketten (5,88%) ezt írják: „Először idegesítettek beszédhibáim, de ezt hamarosan lelőzöttem.” Négy hallgató (11,76%) véleménye: „Eddig nem zavartak, de most kifejezetten idegcsit a tudott hibám.”

Mi Pécssett arra törekszünk, hogy ne alakuljon ki hallgatóinkban az a tudat, hogy beszédhibájuk végzetes és javíthatatlan. 18–20 éves korban is képes az ember arra, hogy kiejtését tökéletesítse. Ebben a tudatban minden beszédtechnikai órán megerősítjük hallgatóinkat. Tapasztalataim szerint a felismert beszédhibák csak a gyenge akaratú hallgatókat idegesítik. Szerencsére, egyre kisebb a nyugtalan, az akaratgyenge, a szétszórt figyelemű hallgatók száma. Ezek, a tanári munkában oly káros emberi tulajdonságok a felvételi vizsgán nem mindig derülnek ki. Nagy részükre csupán a beszédművelési órákon tudunk felfigyelni. — Feltétlenül és sürgősen megoldandó feladat tehát, hogy a tanárképző főiskolák alkalmassági vizsgáinak követelményeit (a tiszta, jól tagolt beszéd; nyugodtság, kiegyensúlyozott lelki élet stb.) mielőbb kidolgozzuk. A felvételi vizsgákon pedig a szakismeretek ellenőrzése mellett kapjon végre nagyobb szerepet a nyelvi, kifejezésbeli alkalmasság!

Az 5. kérdés: Fejlődött-e beszédhallása?”

Erre 22 hallgató (64,70%) igennel válaszolt. Igaz, sokan még csak ott tartanak, hogy mások beszédében veszik észre a hibákat, a magukéban nehezebben. Négy hallgató (11,76%) ezt írja: „Kismértékben fejlődött beszédhallásom.” Megjegyzik, hogy a további javuláshoz sok gyakorlásra lenne szükség. Négyen (11,76%) úgy vélik, hogy a beszédtechnikai órákon sokat fejlődött beszédhallásuk. Ketten (5,88%) ezt írják: „Nem vettem észre.” Két hallgató (5,88%) beismeri, hogy nem fejlődött a hallása.

A 6. kérdés: „Meg tudja-e figyelni mások kiejtésének hibáit?”

23 válaszban (67,64%) olvasható ez: „Igen.” 10 hallgató (29,40%) a hibák közül többnyire a kiugrókat (hadarás, racsolás) veszi észre; a „rejtettebbeket” (a magánhangzók labialisabb-illabialisabb, ill. zártabb-nyíltabb

ejtése) már nehezebben. Egy hallgató (2,94%) ezt írja: „A magam és mások beszédhíát most már gyorsan felismerem.” – Egy érdekes vélemény: „Nem tudom, mennyire nevezhető ez szerencsésnek, de a beszédhibák jó részét észreveszem, és ha hozzám közel álló személynél tapasztalom, felhívom rá a figyelmet. Persze tapintatosan.”

A beszédhibáknak az effajta kritikus megítélése – gondolom, a beszédtechnikai gyakorlatok hatására is – egyre több hallgatóra jellemző. Természetesen a hallgatók valamennyi beszédhibájukat nem képesek felismerni. Egy év alatt sokat javult a beszédhallásuk, ennek ellenére a beszédhibák nagy része (selypítés, raccsolás, *q*, *ö*, *j* stb.) rejtve marad előttük.

A 7. kérdés: „Figyeli-e rendszeresen tanárai, hallgatótársai és mások beszédét?”

10 hallgató (29,40%) válasza: „Igen.” 6 válaszban (17,64%) ez olvasható: „Csak azokét, akiknek feltűnően jellegzetes a kiejtése”; „Csak a fülbeéltő hibákat figyelem tudatosabban.” Négyen (11,76%) gondolnak arra, hogy abszolút hibátlan beszéd nincs, ezért megértőbbek, ha hibát vesznek észre. „Tanáraim, társaim beszédét figyelmesen hallgatom, de nem keresem tudatosan a hibáikat.” A furcsaságokra viszont akarva-akaratlanul is felfigyelek.” Három hallgató (8,82%) véleménye: „Mindig figyelemmel kísérem mások kiejtését, és a hibákat szóvá is teszem, ha lehet.” Hatan (17,64%) ezt írják: „Csak néha figyelem mások beszédét, de akkor nagyon kritikusan. Inkább csak komolyabb beszédműfajok (előadások, szónoklatok) fonetikai arcúata érdekel.” Négy hallgató (11,76%) a nyelvjárási vagy az ahhoz közel álló beszédet figyeli rendszeresebben, mert azt igen érdekesnek tartja. Egy hallgatónak (2,94%) így hangzik a válasza: „Nem figyelem. Helyesebben a tartalmat figyelem, nem a formát.”

A 8. kérdés: „Miért érdekes ez (ti. a beszéd megfigyelése) az Ön számára?”

20 hallgató (58,82%) szerint ez azért érdekes, mert mások kiejtési hibájából sokat lehet tanulni. A válaszokból: „Ez hozzásegít beszédem javításához”; „A kiejtés eltéréseit figyelve azt vizsgálom, miből adódhatnak ezek az eltérések”; „A kiejtés megfigyelésével jobban tudatosodik bennem, miben tér el az emberek kiejtése a köznyelvi normától; és az is, hogyan közeledik a kiejtés e norma felé”; „Ha mások beszédét összevetem a magaméval, a saját beszédem jellegzetességeit is jobban felismerem.” Tizenketten (35,28%) azt is észrevették, hogy a beszéd megfigyelése élményt nyújthat számunkra. „Érdekes ez, mert magam fedezem fel, miért szép valakinek a kiejtése, és élményt ad az is, ha a furcsa vagy a hibás artikuláció okait megértem”; „Érdekes, mert a beszélő egyéniségére következtetni lehet abból is, hogyan, milyen kiejtéssel beszél. Számomra a beszédvizsgálat egy kicsit jellemvizsgálat”; „Élmény az is, ha meg tudom állapítani a kiejtés alapján, hogy társaim Magyarországnak mely részéről valók. Ennek felismerése számomra nyelvjárástanulmány”; „Érdekes volt az a felismerésem, hogy követhetnek el kiejtési hibákat olyan személyek is, akikről eddig azt hittem, mindig szépen beszélnek. Megnyugtató, hogy nincs abszolút tisztán beszélő ember.” Két hallgató (5,88%) nem adott választ a 8. kérdésre.

A válaszok itt is egyértelműek. Megnyugtató, hogy a hallgatók 58,92%-a a kiejtés tanulmányozását érdekesnek, hasznosnak tartja.

A 9. kérdés: „Képes-e figyelni a beszéd modulációira?”

18 hallgató (52,92%) igennel válaszolt. Sokan megemlítették, hogy elsősorban a kiváló előadók beszédét figyelik ilyen szempontból. Hárman (8,82%) azt írták, hogy mások beszédének modulációs sajátosságait képesek megfigyelni, de a saját beszédükben erre még nem tudnak koncentrálni. Hatan (17,64%) úgy vélekednek, hogy nem képesek figyelni a beszéd zeneiségére. Ez elsősorban a gyorsbeszédűekre vonatkozik. Akad olyan hadaró, aki megakad, ha a modulációkra figyel. Négy hallgató (11,76%) a beszéd modulációs váltásait csak elképzelni tudja, megvalósítani nem nagyon. Hárman (8,82%) csak kis mértékben képesek erre figyelni, és nem rendszeresen. Egy véleményből: „Ha valaki szélsőséges modulációkkal beszél, arra mindig felfigyelek.”

Jó eredménynek tartom, hogy a gyakorlatok után a hallgatók fele (52,92%) képes figyelni a beszéd modulációira. A felismeréssel úgy látszik nincs baj, hisz a beszéd folyamat váltásainak funkcióját értik a hallgatók, — ám a megvalósítás mégsem könnyű.

A 10. kérdés: „Hogyan tudja a beszédében megvalósítani a beszéd folyamat váltásait?”

18 hallgató (52,92%) eljutott oda, hogy a modulációkra alkalmassá tette hangját. Ezt írják: „Ha felolvasok vagy vizsgázom, tudatosan igyekszem jól hangsúlyozni és jobb dallammal beszélni. A köznap beszédben mindez kevésbé tudatos nálam.” Hat hallgatónk (17,64%) úgy tartja, hogy egészen jól tud bánni a mondatfonetikai eszközökkel. Ők az irodalmi színpad tagjai, rutinos versmondók. Ketten (5,88%) csak részben tudják a váltásokat érzékelteni. Nyolcan (23,52%) úgy vélekednek, hogy a modulációs váltásokat megvalósítani nehezen tudják; főleg, ha több ember előtt beszélnek. A 10. kérdésre adott válaszokat az alábbiak szerint is értékeltem: 8 hallgató (23,52%) ír arról, hogy a hangerő- és tempóváltással most már különösebb problémája nincs. 18 hallgató (52,92%) elismeri, hogy a magassági (hangszín) váltást nem tudta tökéletesen elsajátítani. Hárman (8,82%) egyelőre képtelenek a beszéd-tempó módosítására. Öten (14,70%) megértették, hogy a beszéd modulációit a mondanivaló, a közlés határozza meg. Egy véleményből: „Érteni akarom a szöveget, s azt a tartalomnak megfelelően tolmácsolni. Úgy vélem, az értelmes szövegmondásban csak jó lehet a ritmus-, a hangerő- és a tempóváltás.” Más: „Csak jól el kell képzelni, amit a hangommal ki akarok fejezni, és akkor a beszéd dinamikájával sem lehet baj.”

A hangmagasság-váltás tanítása és tanulása egyaránt nehéz. Kiváló hallás és sok-sok gyakorlás kell ahhoz, hogy hallgatóink az érzelmiileg is árnyalt beszéd dinamikáját, zenéjét képesek legyenek meghallani és kifejezni. — Mivel a mondatfonetikai eszközök elméletével és a beszédben való érvényesítésével csak 1968 óta foglalkozunk elmélyültebben, elsősorban Deme László és Wacha Imre kutatásai alapján, nem meglepő, ha eredményeink e tekintetben még nem a legjobbak. — A hallgatók véleményei e kérdésben is megközelítik a valóságot.

A 11. kérdés: „Szívesen végezte-e a beszédtechnikai gyakorlatokat?”

15 hallgató (44,11%) válasza csak ennyi: „Igen.” Ketten (5,88%) nagyon szívesen végezték a gyakorlatokat. Négyen (11,76%) a félévi kezdésnél még érdekesnek tartották ezt a munkát, később számunkra unalmasakká váltak a magnós felvételek. Hat hallgató (20,58%) írt arról, hogy bár tehetségtelennek érezték magukat az adott feladathoz, nem voltak terhesek számukra ezek az órák. Hatan (17,64%) helyenként erőltetettnek találták a gyakorlatok szövegét, és azt a célt is, amit ezekkel el kell érni.

Kétségtelen, fárasztó ugyanazt a szöveget többször elmondani. A beszédgyakorlat fizikai erőfeszítést is kíván; éppúgy, mint minden edzés. Úgy hiszem, hallgatóink nagy része azért tudott átjutni a gyakorlatok (beszédedzések) holtpontjain, mert kedvelte ezt a munkát, mert hétről hétre tájékoztattuk őket a gyakorlatok eredményeiről.

6. A hallgatói vélemények után, gondolom, olvasóink kíváncsiak a cikk szerzőjének átfogóbb tapasztalataira, a tanulságok összegezésére is. Kezdjük a beszédtechnika alapjával, a légzéssel!

Nehéz megértetni hallgatóinkkal, hogy a beszédtechnika alapja a helyes légzés, amelynek elsajátítására sok időt kell fordítani. Sajnos, hallgatóink türelmetlenek, ha légzéstechnikájuk néhány hetes gyakorlás után nem javul. A mechanikus jellegű légzésgyakorlatokat nem nagy szorgalommal végzik; ezért a „tüdőerősítést” természetesebb formában oldjuk meg: a gyors, zajtalan levegővételt és a lassú, takarékos kilégzést, *b e s z é d o l v a s á s k ö z b e n* gyakoroltatjuk. — Sajnos, hallgatóink artikulációs készsége igen gyenge. Azt tapasztaltuk, hogy ez a hanyag, erőtlen, lusta artikuláció viszonylag könnyen javítható, az eredmény elég gyorsan jelentkezik. — A hallgatók beszédének ritmustalansága, illetőleg hibás ritmusa ugyancsak általános jelenség. Ez egyrészt a helytelen légzésnek és a ritmusérzék hiányának következménye. Feltehető, hogy a rossz ritmusú beszédben a hallgatók fogalmazó (mondatalkotó) készségének meglehetősen alacsony foka, illetőleg az eléggé pallérozatlan gondolkodókészség is tükröződik. — I. évesekink beszédtempója általában túl gyors. Sokan hadarnak. Fontos feladatunk, hogy ezeket a hallgatókat megtanítsuk a beszédtempó lassítására, a jobban tagolt, érthetőbb beszédre.

Tapasztalataim szerint a tanárjelöltek nem vagy alig érzik a beszéd dallamát és hangsúlyviszonyait. A hallgatók nagy része kis hangterjedelemmel beszél. Éppen ezért nemcsak a helyes hangadást (hangindítást) tanítjuk, hanem a beszédhangok magasítását, mélyítését is. A hangterjedelem fokozására azonban csak kevés hallgatónk képes, inkább csak az ének szakosok. Dunántúli hallgatóink kiejtésében változatlanul jellegzetes az, hogy a köznyelvben hosszú magánhangzós szavak magánhangzójának időtartama rövid (*hus, ut, viz, kut*). A nyelvjárási hangvariánsok (*á, q, g, e, ä, o, u, ő, ö, t, d* stb.) elég erőteljesen színezik hallgatóink kiejtését. E hangoknak a köznyelvi ejtésnormához való igazítása adott kereteink között szinte reménytelennek látszik. Nem akadt eddig egyetlen olyan hallgatónk, akinek erőteljesebben nyelvjárási artikulációját meg tudtuk volna változtatni. Éppen emiatt a nyelvjárási eredetű hangképzési sajátosságokat megértéssel tudomásul vesszük, megszüntetésüket azonban nem erőltetjük. A nyelvjárási beszéd megítélésében az egri kiejtési konferecia álláspontját követjük. (Lásd: A „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” c. kötetben Deme és Lőrincze cikkét — 33. 4, 61–9) — Nehéz leszoktatni hallgatóinkat az iskolás, „felelő” hangról, melynek jellegzetességei: a felgyorsított beszédtempó, az emelt, „préselt” hang, az egysíkú (monoton) ún. „diákos” hanglejtés. — Közismert panasz: pályánk elnöiesedésének egyik veszélye az, hogy iskoláinkban egyre nehezebb fegyelmet tartani. Ezért nőhallgatóink hangerejét növelnünk kell. Sok gyakorlatot végzünk, hogy hallgatóink „nyitott torokkal” (Wacha Imre kifejezése) beszéljenek, hogy szavaik távolról is jól érthetők legyenek. Vagyis fontosnak tartjuk, hogy a hallgatók hangja „elől szóló”, „vivő erejű”, „jól megtámasztott” legyen. — Az érzelmileg is árnyalt beszéd tanítása többek között azért nehéz, mert a hallgatók nem érzik a beszéd folyamat dinamikáját, nehezen hallják meg a beszéd különböző vál-

tásainak (pl. a hangerőváltásnak) helyét, funkcióját. A hangképzési gyakorlatok mellett kevés idő jut a hallgatók produktív beszédképességének fejlesztésére. A rögtönzésszerű beszédet, amely fokozottabb koncentrációt kíván, csak akkor tudják elsajátítani a hallgatók, ha több lehetőséget kapnak órán is a szereplésre. Ezért a jövőben ún. „rögtönzésgyakorlatokat” is végeztetünk. Régi tapasztalatunk, hogy a kötetlen beszédben (beszélgetés, vita, szabad-előadás) erőteljesebben jelentkeznek a beszédhibák. — Végezetül kiemeljük, hogy e tárgy tanításában különösen fontos a hallgatók bizalmának, jóindulatának megnyerése. Ezért törekedtem arra, hogy tanítványaim értsék a beszédművelés szerepét; és szívesen, örömmel végezzék a beszédtechnikai gyakorlatokat. Minden óra végén meg kell erősödnie a hallgatónak abban a hitben, hogy nem javíthatatlan a beszédhibája.

Talán nem lesz elriasztó, ha megemlítem, hogy tárgyunk tanítása nagyon időigényes. A gyakorlatok összeállítása, a felvételek visszahallgatása, értékelése a hagyományos órákhoz viszonyítva mintegy négyszeres (!) időfoglaltságot jelent az oktató számára.

*

Ha a nyelv, a nyelvtan tanításában a korszerűsítés elodázhatatlan, a beszédoktatásban még súlyosabbak gondjaink. Sajnos, a beszédtechnika tanításának eredményeiről, tanulságairól tudományos fórumokon — ritkán aultak számot nyelvészeink. Az e témáról szóló cikkekben tanulmányokban inkább csak a vészharangokat kongatjuk, pedig többre, másra lenne szükség! Eddig jobbára ezzel a tanulssággal zárultak a beszéd tanításával foglalkozó cikkek: „Nem tudunk szépen beszélni” . . . „Tovább romlik a kiejtésünk.”

Lépjünk, sőt ugorjunk már egyet: ne azon rágódjunk, miért volt eddig eredménytelen beszédoktatásunk; ne csak azt fontolgassuk, hogy kellene tanítani a szép beszédre tanítványainkat!

Szóljunk végre erről: „Mi így tanítjuk a beszédet.”

Pesti János

A tipológia és a nyelvi univerzálék

„... a világ nyelveit ma már úgy szemlélhetjük, mint variációkat egy világot átfogó témára, az emberi nyelv témájára.”

(Roman Jakobson)

1. A nyelvek osztályozásának gondolata nem új a nyelvtudomány történetében. Az elmúlt másfél évszázadban számos próbálkozás született a nyelvek típusainak megállapítására. A tudomány azonban csak az elmúlt két évtizedben érlelte ki eszközeit a feladat valódi elvégzésére. Hogy megértsük, hogyan érkezett el erre a fejlődési fokra, tekintsük át vázlatosan a tipológiai kutatások kezdeti erőfeszítéseit.

Az első megfigyeléseket a XIX. század elején mutatta be Friedrich Schlegel, néhány évvel később bátyja, August Wilhelm Schlegel már a nyelveknek három típusát különböztette meg. Ezt az osztályozást alaki vagy morfológiai tipizálásnak nevezzük, mert a nyelvek egyes alaki vonásainak különbözőségére épít. Az August Schleicher által továbbfejlesztett elgondolás három fő típust különböztetett meg: elszigetelő (izoláló), ragozó (agglutináló) és hajlító (flektáló) nyelveket. Az osztályozást később tovább finomították, újabb típusokat állítottak fel, de ugyanekkor — az általában uralkodó evolúciós szemlélet hatására — a felosztást értéktelítéssel is összekötötték, s a típusok között fejlődésvonalat állapítottak meg. E nézet teljességgel elfogadhatatlan, hiszen minden nyelv lényegében a fejlődésnek azonos fokán van, egyformán alkalmas bármilyen mondanivaló kifejezésére. (Az értéktételek gondolata, mielőtt teljesen eltűnne, még egyszer kísért a nyelvtudományban: N. V. Marr a nyelv felépítmény voltának tévedéséből kiindulva tulajdonít fejlődési fokokat a nyelveknek.)

A tipológiai vizsgálódások száma a XIX. század végén és a XX. század elején eléggé megcsappant, egyrészt mert az értékrenddel összekapcsolt osztályozás kompromittálta a vizsgálati módszert, másrészt pedig az érdeklődés a nyelv történeti-összehasonlító stúdiuma felé fordult.

2. Edward Sapir volt az első XX. századi tudós, aki újra hozzányúlt a kényes témához, és részletes, ugyancsak morfológiai kiindulású típusrendszert dolgozott ki (E. Sapir: Az ember és a nyelv. A nyelvi struktúra típusai. Gondolat, 1971. 53—79). Sapir szakított elődeinek merev sémáival és egyetlen szemponton alapuló módszerével. „... eleve tudatában vagyunk — írja —, hogy lehetetlen olyan meghatározott számú típust megállapítanunk, amelyek minden vonatkozásban összhangban volnának a Föld hátán beszélt több ezer nyelv és dialektus sajátosságaival. Miként minden emberi léte-sítmény, a nyelv is rendkívül sokféle és rendkívül nehezen megfogható, s ezért rendkívül nehéz teljes biztonsággal bármiféle címke alá is besorolni” (i. m. 54). Sapir típusai már jóval hajlékonyabban igazodnak a nyelvi tények gazdagságához, változatosságához. A század első felének tipológiai munkái közül említsük meg Vladimir Skalička műveit, aki a sapiri hagyományt a prágai nyelvészeti iskola eredményeivel összekapcsolva éppen a magyar nyelvről írta meg egyik legjelentősebb tanulmányát (Zur ungarischen Grammatik. Prága, 1935.), nyelvünk első tipológiai elemzését.

A strukturalista nyelvtudomány két jelentős, esetrendszerrel foglalkozó tipológiai munkát produkált a 30-as években. Louis Hjelmslev (La catégorie des cas... Acta Jutlandica, 1935., 1937.) és R. Jakobson (Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. TCLP 6. 1936. 240—88) tanulmánya ma is nélkülözhetetlen az esettani kutatások számára.

3. Az ötvenes évekig néhány kivételes, de jelentős vállalkozást nem tekintve (pl.

Trubetzkoy fonológiai munkái) ismét szüneteltek a tipológiai kutatások. Ez az időszak a deskriptív nyelvészet térnyerésének kora volt; az új módszerrel új színben látták a nyelvek leírásának lehetőségét. Az ismeretlen amerikai indián nyelvek százait írták le, s úgy látszott néhány kutató számára, hogy a nyelvek végtelenül különbözhetnek egymástól. A nyelv rendszerszerű szemlélete azonban az ellentétes vélekedések ellenére kiérlelte azokat a megközelítési lehetőségeket, kategóriakészletet és szemléletet, melyekből kiindulva az ötvenes évek végén újra fellendülhettek a kutatások. Az elméleti alap kiépítésében két fontos tényezőt kell megemlítenünk. A generatív grammatika a humboldti örökséget elevenítette fel, mikor a nyelvleírás keretként az egyetemes jellegű grammatikaelméletet, az ember nyelvalkotó képességének leírását jelölte meg (vö. Telegdi Zsigmond: *Nyelvelmélet és nyelvtipológia humboldti egysége*. *ÁNYT.* 7: 229–37). Ezt ekkor már tudományosan időszerű feladatként tűzhette maga elé, mert egy ilyenfajta leírás alapfeltétele, a nyelvnek mint rendszernek a szemlélete a saussure-i tanítás széles körű elterjedése által adva volt. A másik fontos felismerés a szinkronia és diakronia merev szétválasztásának feloldása. Igaz, már a XIX. századi történeti-összehasonlító nyelvészet is felismerte, hogy a nyelvallapotot mint történeti folyamat eredményét kell szemlélni, azonban „a fejlődésben ez a tudomány csak azt a folyamatot látta, amelyből az állapot létrejön, nem egyben az állapot belső tartalmát, a nyelv egy történetileg meghatározott formájában nem ismerte fel állapot és fejlődés egységét” (Telegdi Zsigmond: *A nyelvtudomány meghasonlásáról*. *ÁNYT.* 1: 296–7). Saussure érdeme, hogy felismerte: a nyelv egy adott időbeli állapota tudományosan vizsgálható, összefüggő rendszert alkot; hogy lényegéhez hozzáférjünk, nem kell visszanyúlni történetéhez. Az állapotot és a fejlődést azonban mereven szembeállítja, a fejlődést úgy tekinti, mint az állapot előzményét, mely ettől idegen, ezen kívül esik (Telegdi i. m. 299). A jelenkori tipológiai felfogásnak egyik első elméleti megközelítésében, Roman Jakobsonnak az 1957-i oslói nyelvészkongresszuson előadott referátumában (R. Jakobson: *Hang—Jel—Vers. A nyelvtipológia*. Gondolat 1969. 175–85) már feloldódik a szinkronia és diakronia kettőssége: „Az egy nyelvi rendszerben végbemenő változások csak a rendszerrel együtt érthetők... az átmenetek... a teljes nyelvi kód részei, az átfogó nyelvi rendszer dinamikus alkotóelemei.” Állapot és fejlődés egysége az első, 1961-i New York-i tipológiai konferenciának is központi gondolata: „nincs olyan szinkrón állapot, mely ne a lehetséges diakrón folyamatok eredménye volna..., s nem állítható fel diakrón folyamat, mely olyan nyelvallapothoz vezetne, mely megsért egy egyetemesen érvényes szinkrón normát” (J. H. Greenberg—Ch. E. Osgood—J. J. Jenkins: *Memorandum Concerning Language Universals. Universals of Language*. Szerk: J. H. Greenberg, 1966. xxiii).

A nyelv rendszerszerű szemlélete és a szinkronia—diakronia dinamikusabb megközelítésének gondolata — úgy véljük — alapvetően hozzájárult a tudományos igényű tipológiai kutatások megkezdéséhez. Az alábbiakban megpróbáljuk felvázolni a mai tipológia célját, s a nyelvi univerzálék jelentőségét a kutatásban és az emberi nyelv megismerésében.

4. A tipológusok jó része ma már megegyezik abban, hogy a tipológia feladata az emberi nyelv legáltalánosabb törvényszerűségeinek felállítása, az emberiség nyelvalkotó képességének felmérése. Ezt a feladatot a tipológia úgy tudja elérni, ha feltárja a minden nyelvben meglevő sajátosságokat és korrelációkat, univerzális tulajdonságokat. A nyelvek látszólagos különfélesége mögött olyan elvek, strukturális lehetőségek rejtőznek, melyek magát az emberi nyelvet jellemzik. Ezek az elvek és lehetőségek adják meg azt a keretet, melyen belül „minden egyes nyelv sajátos összekapcsolódása azoknak a tipológiai lehetőségeknek, melyek együttesen tartalmazzák a »lehetséges emberi nyelv« fogalmát” (J. H. Greenberg: *The role of typology in the development of a scientific lin-*

guistics. Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Budapest, 1970. 14). Az eddigi kutatások már bizonyították, hogy a nyelvek szerkezeti, strukturális lehetőségei véges számúak, nem mutatnak kaleidoszkópként minden alkalommal más és más elrendeződést. Elemeik egymással bizonyos törvényszerűségek szerint kapcsolódnak, az egyik tulajdonság megléte maga után vonja egy másik sajátosság létezését.

Az eddigiekből talán kitűnik, hogy a mai nyelvészeti tipológia legfontosabb feladata a minden nyelvben megjelölhető kategóriák, tulajdonságok kutatása, ezek összefüggéseinek vizsgálata; egyszerűen nyelvi univerzálék feltárása. Bár a nyelvek felszíni különbözősége mögötti lényegi azonosság nem új gondolat, a nyelvi univerzálék kutatása iránti igény nem régi.

5. R. Jakobson említett oslói referátuma állítja először középpontba az egyetemes nyelvi megfelelések vizsgálatát. Ugyanitt fejti ki a nyelvek osztályozásának különböző alapjait is. Mint ismeretes, a történeti-összehasonlító nyelvészet a nyelveket közös eredetük alapján osztályozza. „Minél közelebbi a rokonság, azaz minél kevesebb idő választja el a nyelvi egységtől (és a nyelvi közelségtől) . . . a nyelveket, annál közelebb kerülnek az osztályozásban is egymáshoz, mert annál több közös vonást tüntetnek föl történeti szempontból, azaz annál nagyobb a kapcsolat szókincsük, formánskészletük, szerkezetük között, sőt hangállományuk között is szembetűnőbb a rokonság” (Bárczi Géza: Bevezetés a nyelvtudományba². 1955. 30–1). Az összehasonlítás tehát az idő- és tényezőket s a szerkezeti hasonlóságokat egyaránt figyelembe veszi, s ami a legfontosabb: a nyelvi egységeket úgy vezeti le egy eredeti közös változathoz, hogy azok jelentésében és hangalakjában végbement változások törvényszerűségeire épít.

A nyelvi osztályozás második fajtája a területi vagy areális módszer. Az összehasonlítás alapja itt a hasonlóság: az egymással hosszabb ideig szomszédságban élő nyelvek bizonyos mértékben hasonulhatnak egymáshoz. Problémát okozhat az összehasonlítás szempontjából, hogy mekkora terület lakosságának nyelveit vesszük alapul, s hogy a kimutatott hasonlóságok okvetlenül a szomszédos nyelvek hatására jöttek-e létre.

Az osztályozás harmadik fajtája a tipológiai. Ebben a módszerben sem az idő-, sem a tényezőt nem vesszük figyelembe. Az osztályozás alapja az izomorfizmus, a kisebb-nagyobb szerkezeti, rendszerbeli azonosság. A tipológiai módszer a hangalak és jelentés vizsgálatát különválasztja; külön foglalkozik hangrendszerbeli és jelentésszisztembeli stb. törvényszerűségekkel. Ezzel már arra is rámutattunk, hogy a tipológiai vizsgálódás az egyes nyelvek kész grammatikáját, nyelvi leírását veszi alapul; mikor pedig megállapításait a diakrón síkra is kiterjeszti, a történeti-összehasonlító nyelvészet eredményeit hasznosítja. Az adatok alapján levont általánosításai azután visszahatnak a nyelvéírásra és a történeti kutatásokra: egy ismeretlen nyelv leírásakor az univerzális összefüggések alkalmazásával eleve adottnak (de ellenőrizendőnek) tekinthetünk bizonyos strukturális sajátosságokat. J. H. Greenberg impozáns mennyiségű anyagból levont és több nyelvi szerkezetre kiterjesztett szórendi univerzáléi alapján például, ha egy nyelv domináns szórendje VSO (igei állítmány—alany—tárgy), akkor e nyelvben prepozíciós szerkezetek lesznek, s nem posztpozíciósak (J. H. Greenberg: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. *Universals of Language*. 1966. 73–114).

A történeti kutatásokban fontos szerepe lesz a tipológiának az alapnyelvek rekonstrukciójában. Támpontot ad ahhoz, hogy mely szerkezetek létezhettek együtt, s melyek zárják ki egymást; így sokkal kisebb lesz a valószínűsége annak, hogy a vissza-következtetett nyelvi jelenségek más-más szinkrón metszetekhez tartoztak. (Felesleges talán hangsúlyoznunk, hogy a tipológia „saját erejéből” nem képes az egyes nyelvcsaládok alapnyelveit rekonstruálni, e feladat megoldásához csak hozzájárul saját eszközeivel.) A tipológia elért és ezután elérendő eredményeivel meghatározható az is, hogy milyen változások milyen strukturális feltételek megléte esetén lehetségesek egy nyelv

történeti fejlődésében, s melyek nem lehetségesek (B. Uspensky: Principles of Structural Typology. Hága 1968. 15). Természetesen, hogy a változás bekövetkezik-e vagy nem, arra a tipológia sem adhat választ. Ch. A. Ferguson a nazálisokról szóló tanulmányában megállapítja, hogy „A nazális magánhangzók — a kölcsönzéseket és az analógia eseteit nem tekintve — mindig egy nazális mássalhangzó kiesésének eredményei” (Assumptions about nasals... Universals of Language. 1966. 59).

6. Az univerzálék jelentőségének felismerése háttérbe szorította a nyelvtípusok hagyományos, etalonszerű, inkább a tájékozódást könnyítő felállítását, mivel világossá vált, hogy a kutatások első, jelenlegi szakaszában a legfontosabb feladat minél több, minél alaposabb szempont szerint, lehetőleg igen sok nyelv vizsgálata alapján empirikusan feltérképezni az egyetemes sajátosságokat, feltárni variációs lehetőségeiket, s ezeknek a valóban feltárt összefüggései fogják majd „produkálni” a típusokat.

7. A nyelvi univerzálék logikai formájuk és jellegük szerint két nagy csoportba foglalhatók. Az első csoportot az ún. korlátlan univerzálék alkotják, a második csoportba pedig az implikációs univerzálék tartoznak.

A korlátlan univerzálék megállapítják, hogy mely sajátságok jellemzők minden emberi nyelvre. Egyik csoportjuk azokat a kategóriákat írja le, melyek minden nyelvben megvannak, ezért segítségükkel minden nyelv leírása megkezdhető, a másodlagos kategóriák belőlük levezethetők. Más fajtákat azok a megállapítások alkotják, melyek a kategóriákból és másodlagos kategóriákból levezethető grammatikai folyamatok, szabályok formáját írják le. Ezek a kutatások lényegében a nyelvreírás formális apparátusának kiépítésére irányulnak. A korlátlan univerzálék szervezési vagy szerkezeti fajtái pedig a teljes nyelvreírás szerkezetére vonatkozó állítások.

Roman Jakobson hívta fel először a figyelmet az univerzálék második nagy csoportjára, az implikációs univerzálékra a jelentőségére (Implications of language universals for linguistics. Universals of Language. 1966. 263—77). Az elnevezés az univerzálék logikai formájára utal. Feltételes állítást tartalmaznak; két nyelvi jelenség kapcsolatára hívják fel a figyelmet. „Ha egy nyelvre jellemző x tulajdonság, akkor y tulajdonság is jellemző lesz rá” — mondják ki ezek a megfigyelések. Az implikációs univerzálék azért igen fontosak, mert általuk kapcsolhatók össze a nyelvek egyes — egyébként csak leltárszerűen elsorolható sajátosságai, szerkezeti tulajdonságai rendszerré. E megállapítások alapján fontossági sorrendbe, hierarchiába, függőségi viszonyba állíthatók az egyes tulajdonságok. Rendszerező szerepük miatt nélkülözhetetlen, közbülső állomást jelentenek a nyelvtípusok feltérképezése felé.

8. Természetesen a világ nyelveinek teljesebb és pontosabb leírása módosíthatja a megállapításokat. Nem az univerzálék korlátozzák a nyelvi megvalósulás lehetőségeit; az univerzálék a nyelvek tudományos kutatásának eredményei, általánosítások, törvényszerűségek, melyek az adott kor ismereteinek szintjén tükrözik vissza a nyelvi jelenségeket. „Abban az esetben sem fogja értékét veszíteni a megelőzően tanulmányozott jelentős számú nyelv elemzéséből leszűrt általánosítás — írja Jakobson (Hang — Jel — Vers 179—80) —, ha valamely távoli, újonnan felfedezett nyelvben olyan tulajdonságot találunk, amely kérdésessé teszi valamelyik törvényt. A megfigyelt egyezés »megközelítő egyezés«-sé, nagy statisztikai valószínűséggel bíró szabállyá válik.” Feltételezték például, hogy minden nyelv tartalmaz legalább egy nazális mássalhangzót. Észak-Amerika északnyugati partjain azonban felfedeztek néhány olyan indián nyelvet, melyekben ez a hangfajta nem fordul elő. Ez a tény azonban csak az univerzálé csekély átalakítását vonja maga után, s nem csökkenti a nazálisokkal kapcsolatos számos, diakrón folyamatokra is kiterjesztett általánosítás jelentőségét (Ch. A. Ferguson i. m.). Az implikációs univerzálék területén: ha egy nyelvben a személyes névmások egyes szám második személyében külön alakot találunk a nyelvtani nemek szerint, akkor nagy valószínűséggel a harmadik

személyben is eltérő alak lesz a grammatikai nemek szerint (J. H. Greenberg: *Anthropological Linguistics* . . . New York, 1968. 142). Az univerzálé érvényes, bár Nigéria területén van néhány nyelv, melyre a megállapításnak csak az első fele igaz.

9. Az univerzálékutatások eddig a legtöbb eredményt a fonológia területén mutatják. Kialakult az elsődleges kategóriáknak, a fonológiai megkülönböztető jegyeknek (kb. hangképző mozzanatok) olyan állománya, melyből le lehet vezetni a másodlagos kategóriákat, a fonémákat (Szépe György: Az alsóbb nyelvi szintek leírása. *ÁNyT.* 6: 372). Nem egészen harminc megkülönböztető jegy alapján leírható az egyes nyelvek fonémarendszere. A fonémák száma egy-egy nyelvben legalább 10 és legfeljebb 70; átlagos számuk 35 körül mozog (J. H. Greenberg: *Anthropological Linguistics.* 144).

Az alaktani vagy morfológiai tipológia ma már a tipológiai kutatások egyik, bár nem jelentéktelen ágát alkotja. A sapi ri hagyományt folytató kutatások az alaktani típusok egzaktabb megközelítését célozzák (J. H. Greenberg: *A quantitative approach to the morphological typology of language.* *IJAL* 26: 178—95). Az alaktani típusokat igen szellemes összefüggésben mutatja be B. A. Uszpenszkij, a szovjet tipológia jeles képviselője (Sztrukturnaja tipologija jazükov. Moszkva, 1965). A szó mint egyetemes kategória tipológiai kérdéseit sokoldalúan elemzi egy másik moszkvai tipológus, Ju. V. Rozs-gyesztvenszkij (Typologija szlova. Moszkva, 1969.).

Az utóbbi években fellendülő mondattani kutatások az univerzálék kutatásában is meghozták első eredményeiket. Az egyetemes grammatikaelméleti keret kidolgozására irányuló tanulmányok közül említsük meg Ch. J. Fillmore munkáját (*The Case for Case. Universals in Linguistic Theory.* New York, 1968. 1—88), aki a szintaxis szemantikai kritériumokra épített alapkategóriáit ismerteti, valamint a leningrádi tipológiai iskola, kiváltképpen A. A. Holodovics, V. S. Hravovszkij és I. B. Dolinyina munkáit. A leningrádi iskola munkásságából érdemes külön is kiemelni a műveltetés kategóriájának és nyelvi megvalósulásának feltárására vonatkozó tanulmányokat (Typologija kauzativnüh konstrukcij. Morfologiceszkij kauzativ. Leningrád, 1969. stb.). A mondattani tipológia és a nyelvi gondolkodás általános problematikáját elemzi behatóan egy másik leningrádi tipológus, Sz. D. Kacnelson (Typologija i recsevoje müslenije. Leningrád, 1971.). Hatalmas nyelvi anyag empirikus vizsgálatán alapulnak az egyesült államokbeli Stanford egyetem kutatócsoportjának vizsgálatai. Az eddig hét vaskos kötetben publikált kutatások témája a nyelvi jelenségek számos fajtájára kiterjed (A sorozat címe: *Working Papers on Language Universals.* Stanford, California). Moravcsik Edit 106 nyelv vizsgálata alapján kutatta a határozottság nyelvi megvalósulásait (*Determination.* WPLU. 1: 64—99). 71 nyelv adatait vette figyelembe David Ingram a személyes névmások rendszerének vizsgálatában (*Typology and universals of personal pronouns.* WPLU. 5: P1—35). Az eldöntendő és kiegészítendő kérdések formáját Greenberg szórendi típusaival is összefüggésbe állítja Russel Ultan (*Some general characteristics of interrogative systems.* WPLU. 1: 41—63), s ugyanő vizsgálta meg a birtokos szerkezetek struktúráját is (*Toward a typology of substantial possession.* WPLU. 3: P1—27).

Magyarországon főleg a szórend, az esetrendszer és a határozottság területén folytatott tipológiai kutatásokat Dezső László (legutóbb: *Tipológiai vizsgálatok. Újvidék, 1971. és Bevezetés a mondattani tipológiába.* Budapest, 1972.).

A jelentéstan területéről Jakobsonnal elmondhatjuk, hogy „A »szemantikai kritériumok« alapján megállapított nagyszámú grammatikai univerzálé ékesen bizonyítja, hogy tévedés volt az a régi hiedelem . . . , hogy az univerzum szemantikai leképezése a nyelvekben lényegében önkényes” (*Implications* . . . 273). A szemantikai univerzálék feltárása ugyan éppen hogy megkezdődött, a tudomány még keresi a legizgalmasabb terület megközelítésének eszközeit, módjait az ember nyelvalkotó képességének megismerésére.

Radics Katalin

A felső nyelvvállású magánhangzók megterheltsége Nagykönyiban

(Folytatás)*

A labiális ü-z éshoz sorolhatók a szürü 'szérü' és szürühel 'szérüskert' jelentésű szavak, amelyekben a köznyelvi é-vel szemben mutatkozik labiális ü hang. Labiális ü-z és tehát mindössze néhány szóban jelentkezik, noha meglehetősen labializáló nyelvjárásról van szó.

A másik jelenség, amely sokkal inkább hozzájárul az ü megterheltségéhez, a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli ö terhére mutatózó zárt ü-z és. Zárt ü-z és szó belsejében elsősorban hangsúlyos helyzetben jelentkezik, ritkábban hangsúlytalan helyzetben is.

Független zárt ü-zés

I. Hangsúlyos helyzetben (csak szótövekben): *büffen*, *büffent*, *büffenyik* 'böffen', *büfög*, *büfögés*, *cüek* ~ *cüjek* 'cövek', *gyün* (*gyüök* ~ *gyüjök*, *gyüssz* ~ *gyüő* ~ *gyüjő*, *gyüünk* ~ *gyüjünk*, *gyüttök*, *gyünek* ~ *gyünnnek*), *gyütmént* 'jötmént', *hükküll* 'hököl'; hátrafelé mozog, hátrál', *hükkültet* 'marhafogatot hátrafelé nógat, hátráltat', *küecs* ~ *küjecs* 'kövecs', *küecsés* ~ *küjecsés* 'kövecses', *küed* ~ *küjed* 'megfő (szalonna, sonka, disznó részei); köved', *kües* ~ *küjes* 'köves', *küeszt* ~ *küjeszt* 'kifőz (szalonnát, sonkát, disznórészeket); köveszt', *küesztett* ~ *küjesztett* 'abált (szalonna, sonka)', *küesztő* ~ *küjesztő* 'disznórészekkel megrakott üst, amelyben abálnak', *küpill*, *küpillő* 'köpü', *tüe* ~ *tüje* 'töve', *tüirü hegyire* (~ *tüürü hegyire*) 'töviről hegyire', *tüürget* 'törülget', *tüürközök*, *tüürközök*, *tüürül*, (be)tüürül 'becsap', *üejje* (~*züejje*) ~ *üejje* (~*züejje*) ~ *üejje* (~*züejje*) ~ *üvé* (~*züvé*) 'övé'.

Ellenpéldák: *bök*, *cölömp* 'cölöp', *csörög*, *dög*, *gyökér*, *hörpint*, *körülmény*, *köszörü*, *között*, *sötét*, *szövetkőzet* és még 52 adat.

II. Hangsúlytalan helyzetben: *elü* 'elől (helyhatározószó)' és *közü-akaratu* 'közös akarattal'. Több példánk nincs.

Zárt ü-zés l előtt

1. Szó belsejében: Egyetlen adatunk van hangsúlyos helyzetben: *kücsön* 'kölesön' (Sz. *Kücsönkényér visszajár* = amivel tartozunk, meg kell adnunk). Idetartoznak még az -és képzővel az -ül végződésű (köznyelvben -öl végű) igékből alkotott főnevek. Például: *bömbüllés*, *büüllés*, *dézsüllés* 'dözsölés', *dörömbüllés*, *gürcüllés*, *könyöküllés* stb.

2. Az l igeképző előtt:

a) Nemcsak a *hegedüll*, *meneküll*, *merüll*, *röpiüll* stb. igék végződnek -üll hang-

* Vö. Nyr. 96: 78–80

kapcsolatra, hanem mindig *ü*-t találunk az *ö* helyén azokban az igealakokban, amelyek a köznyelvben *-öl* hangkapcsolatra végződnek.

Például: *bömbüll, bűtüll, dézsüll* 'hangosan beszél; dőzsöl', *dögüll, dörömbüll, gürcüll, gőzüll, gyűtüll* 'gyűlöl', *könyöktüll, pűtüll, üdvözüll* stb.

b) Az *l* igeképző előtti *ü* megterheléséhez járul hozzá a köznyelvi zárt *ë* helyén, az *-ël* hangkapcsolatra végződő igékben mutatkozó *ü*-zés. Itt minden bizonnyal az *ö*-zés fokán keresztülment jelenséggel állunk szemben, s az *ü* csak ezután léphetett föl. A következő igék tartoznak ide: *bérüll, bilincstüll, böcsmérüll, cséptüll, csiripüll, ebédüll, ecsetüll, éneküll, érdeküll, érdemtüll, értéktüll, felesüll, fércüll, föcsérüll, fűrésztüll, hécstüll, helésüll* 'helyesel', *hengertüll, igénytüll, ingertüll, irigytüll ~ irüll, ismétüll, innepüll, kelepüll* 'kerepel', *kertüll, kicűktüll ~ kicűjeküll* 'kicűvekel', *kicsinytüll, kiszemtüll, (ki)tesséküll, (ki)zsebüll, köröszttüll, lebzstüll, lefetyüll, (még)embertüll* magát, *pikküll, pöcsétüll, présüll, rëndüll, slingtüll* 'hímez', *stimüll* 1. 'egyezik', 2. 'hangol (zenekar)', *priccüll* 'spriccol', *szencségüll* 'káromkodik; szentséget', *szentüll, szeletüll, szereptüll, szigetüll, szüretüll, térdptüll, tippüll, trécsüll, ütlegtüll, üzletüll, vermüll, versüll* 1. 'verset mond', 2. 'fecseg', *vezénytüll, vicctüll* és *vikszüll*.

Ha a köznyelvi *-el* hangkapcsolatra végződő igékben nyílt *e* található, akkor nyelvjárástunkban is — néhány kivételtől eltekintve — nyílt *e* előzi meg a *l* igeképzőt (1. A nyílt *e* megterheltségénél). Csupán az *(ë)tenyerüll* 'eltenyerel', *(ki)béltüll* 'kibélel', *(ki)esztüll* 'kieszel', *lehtüll* 'lehel' és *szüntüll* 'színel' igealakok kivételek. Néhány igealak pedig két változata is van: *hetell ~ hetüll, hüssell ~ hüssüll, rühell ~ rühüll, szégyell ~ szégyüll, szemetell ~ szemetüll, tisztell ~ tisztüll* és *zódell ~ zódüll*. Figyelemre méltó, hogy *e* párok némelyikében jelentésmegoszlás van a változatok között. A következő igealakok tartoznak ide: *hüssell* 'árnyékban pihen', *hüssüll* 'hidegebbé válik, lehül (az időjárás)', *szemetell* 'szemetet szétoszór, rendetlenséget csinál', *szemetüll* 'szemerkél, szital (az eső)' és *zódell* 'zölddől, zölddől' *zódüll* 'zöldnek tart'.

c) Az *l* igeképző előtti *ü* megterheltségét növelik azok az igék, amelyeknek nincs a köznyelvben megfelelőjük. Ezek a következők: *büntüll* 'bűnösnek tart', *csöppüll* 'aprózat, kis mennyiségben csinál vmit', *csörül-pörüll*, 'pörlekedik', *dereftüll* 'tereferél', *(ë)pültüll* 'elinal', *(ë)rétüll* 'elver', *(ë)tértüll* 'elváltozik (az idő)', *esztüll* 'töpreng', *fekdecstüll ~ fekdcsstüll* 'fekszik, hever', *(fő)csévüll* 'főcsavar, föltekér', *föcsstüll* 'fröcsköl', *güzmüll* 'lassan, étvágytalanul eszik', *gyömöszstüll* 'gyümöszöl', *hibtyüll-habatyüll* 'fecseg', *hidegtüll* 'hidegnek tart', *höcsiktüll* 'ügyetlenül kaszál', *kehicsstüll* 'köhécsel', *kehüll* 'köhög', *kéktüll* 'kéknek tart', *kémstüll* 'kimél', *késtüll* 'késeinek tart', *(ki)öregstüll* 'nagyjából megcsinál vmit', *(ki)pemetstüll* 'kemencét tisztít peméttel', *(ki)üdtüll* 'erőre kap, meghízik', *lebetystüll* 'sokat beszél', *lehtstüll* 'lehel', *mécstüll* 'meccset néz vagy hallgat', *mécsstüll* 'méccsel világít', *(még)ehstüll* 'megéhezik', *(még)nesstüll* 'megijed', *melegtüll* 'melegnek tart', *messstüll* 'messzinek tart', *nyisztstüll ~ gyisztstüll* 'életlen vágóeszközzel hosszasan vág, nyiszál vmit', *öregstüll* 1. 'nagyjából elvégez vmit', 2. 'öregnek tart', *(össze)stimmstüll* 'összejátsszik vkivel', *pénzstüll* 'vmilyen áruért pénzt kap', *pepetystüll* 'csőrével sárban, vízben csapkod, iszik (kacsa, lúd)', *piciktüll* 'kicsinek tart', *püttstüll* 'iszogat', *plintystüll* 'vmit kis mennyiségben mozgat meg, dob tovább', *pöhlstüll* 'vmilyen takarmánynövény könnyű szemetét fölkaparja, szétszórja', *pörctüll* 'a rokka nem akarja bevenni, befelé engedni a gyapjú- vagy kenderszálat', *(rá)böszstüll* 'rátör vmire', *(rá)ehstüll* 'rátámad; ellene van', *rüskstüll ~ rüsstüll* 'élesít, reszel', *simstüll* 'ócsárol', *szégénystüll* 'szegénynek tart', *szükstüll* 1. 'szűknek tart', 2. 'kikap, lakol', *üszéktüll* 'a kukoricaszár lerágott maradékát a jászolból összeszedi és kévébe köti' és *viritystüll* 1. 'csőrért többször vízbe mártva iszik (kacsa, lúd), 2. 'beleiszik vmibe' (pejoratív).

d) A köznyelvben és a nyelvjárástok egy részében *-éz* végződésű igék nálunk ugyancsak *-üll* végződéssel állnak. Ebben bizonyára, a fentiekben már bemutatott

-tü: bekecstü, cseréptü, decembértü, embértü, eredménytü, fejtü 1. 'ágyfej', 2. 'az ágy fej felőli részén', péktü, sörtü, székekü stb.

Az u megterheltsége

Nyelvjárásunk egyik legmegterheltebb hangja az *u*, hiszen nemcsak a *buta*, *cukor*, *csuka*, *dungha*, *fut*, *huszár*, *kutya*, *lusta*, *ruha*, *szunyog*, *tulok* stb. szavakban fordul elő, hanem ezenkívül nagyban közrejátszik az *u* megterheltségében a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *o* (egy-két esetben *a*) helyén előforduló *z á r t u - z á s* jelensége. Nemcsak szótövekben — hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben — található meg, hanem igen jelentős számban az *l* igeképző előtt is.

Független zárt u-zás

I. Hangsúlyos helyzetben (csak szótövekben): *bujtár*, *bujtárkodik*, *buritt* 'borít', *borítotték* ~ *burítotték* 'borítotték', *burított* 'fűzfavesszőből font csirkeetető', *burull*, *csokoládé* ~ *csukoládé*, *Csuma* 'falunév (Csoma)', *csurdogáll*, *csurdótig* 'csordultig', *csurdull*, *csurgás* 'ereszalja', *csurgat*, *csurog*, *durung*, *juhászkodik* ~ *juhászkodik*, *fujt*, *fujtás*, *fujtogat*, *fujtóra köt* 'csomóra köt', *funt* 'régí súlymértékegység', *hogyann* ~ *hugyann*, *hun*, *hunnan* ~ *hunnand*, *kuffér* 'katonaláda', *mustoha*, *muzi*, *pucok* 'vakond', *summa*, *summás*, *sunka*, *uan* ~ *ujan* 'olyan', *ucsu* 'a gabona szemetes hulladéka csépléskor; ocsú', *unoka*, *Uzora* 'falunév (Ozora)', *uzorai*, *uzsonna*, *zsurma* 'morzsa', *zsurmall* 'morzsál' és *zsurmull* 'morzsol' (kukoricát).

Ellenpéldák: *bokor*, *bokréta*, *csomó*, *csoszog*, *dohány*, *forma*, *holmi*, *kocsi*, *mocsok*, *moha*, *pohár*, *ronda* és még 64 adat.

II. Hangsúlytalan helyzetben

1. Szó belsejében: *durung*, *hermunika* ~ *hërmunika* 'harmonika', *hermunikás* ~ *hërmunikás*, *hermunikázik* ~ *hërmunikázik*, *idegsukk*, *ithun* és *othun*.

Ellenpéldák: *abrosz*, *asszony*, *birtok*, *bokor*, *bolond*, *csokor*, *csutura* 'fából készített, egykor borhordásra használt edényféle', *dolog*, *finom*, *goromba*, *haszony* ~ *haszon*, *katona* és még 142 adat.

2. Toldalékok előtt: *mámorus* 1. 'álmós', 2. 'ittas'. Több adatunk nincs. Ellenpéldáink viszont igen, mivel ragok, jelek és képzők előtt nem válik zártabbá az *o*. Például: *-k* előtt: *adok*, *akarak*, *botozok*, *csalok*, *dugok* stb; *-m* előtt: *adom*, *akárom*, *botozom* stb.

Ellenpéldák: A *-tok* többes szám 2. személyű alanyi és tárgyas személyragokban, továbbá ugyanezen személyű birtokos személyragokban. A *-hoz*, *-kor*, *-szor* határozóragokban; a *-dogáll*, *-kod*, *-koz*, *-rog*, *-log* igeképzőkben és az *-alom*, *-dalom*, *-nok* névszóképzőkben.

A felsorolt példák rávilágítanak arra, hogy *z á r t u - z á s* nyelvjárásunkban a *mámorus* szavunk kivételével csak szótövekben találunk, ezen belül is főleg hangsúlyos helyzetben. Toldalékok előtt *o* hang helyén csak abban az esetben mutatkozik *z á r t u - z á s*, ha *l* hang követi. Ez a jelenség az *l* igeképző előtt fordul elő. A *-ból*, *-ról*, *-tól* helyhatározóragokkal szemben viszont *z á r t ú - z á s* tapasztalható minden esetben visszarövidüléssel. Ezeknek a példáknak a száma eléggé nagy, ami jelentős mértékben hozzájárul az *u* megterheléséhez.

Asszociatív zárt u-zás l előtt

1. Szó belsejében: *gondullóformán* 'találomra, amennyit gondol', *gyámút-alany* 'gyámoltalan', *gyámútalankodik* 'gyámoltalankodik', *káculódik* 'kászolódik', *házulló* 'házaló', *kapcsolat*, *kapcsulló*, *kóstulló*, *mángulló* 'mángorló', *tálullás* 'tálalás', *tárgyullás* 'tárgyalás' és *vakulat*.

Ide tartoznak továbbá az -ull végződésű igékből -ás főnévképzővel alkotott főnevek is. Például: *csatullás*, *dobullás*, *hajullás*, *kóstullás*, *kutyagullás*, *lapátullás*, *pocsékullás*, *szagullás*, *táncullás*, *zsarullás* stb.

2. Az l igeképző előtt:

a) Mindig u-t figyelhetünk meg az o helyén nyelvjárásunkban az olyan két vagy több szótagú igékben, amelyek a köznyelvben és egyes nyelvjárásokban -ol hangkapcsolatra végződnek. Például: *barangull*, *csatull*, *dacull*, *dobull*, *gombull*, *gondull*, *hajull*, *házull* 'házal', *kóstull*, *kutyagull*, *lapátull*, *pocsékull*, *szagull*, *tálull* 'tálal', *táncull*, *tárgyull* 'tárgyal', *tuszkull*, *zsarull* stb.

b) Az l igeképző előtti u megterheltségét növelik továbbá azok az igék, amelyeknek a köznyelvben nincs megfelelőjük.

Ezek a következők: *abriktull* 'üt ver', *apacsull* 'valamely tárgyhöz többször odaüti a tenyerét (gyermekjátékban)', *áslangull* 'hordót kénez', *barázdull* 'szántásra kerülő földterület szélein kezdő barázdát szánt', *(be)kalézull* 'bebarangol, bejár (erdőt, mezőt)', *bugyruull* 'gyalogosan terhet cipel', *cibákuull* 'cibál, rángat', *cikákuull* 'fulladozik', *csarnokull* 'tegyűjtőbe hordja a tejet', *csatragull* 'harmatban jár-ke', *csikull* 'csiklandoz', *(ē)bitanguull* 'elfecsérel', *(ē)bódull* 'éltéved', *(ē)csánkull* 1. 'elgáncsol', 2. 'eltulajdonít', *(ē)kavaszull* 'elkever, eltesz', *(ē)náspángull* 'elver', *(ē)násznagyull* 'elver', *(ē)pazérull* 'elherdál', *(ē)rífull* 'elhord, elszaggat (ruhát)', *(ē)rosszull* 'elzüllik', *(ē)taknyull* 'elesik, elvágódik', *(ē)zsibull* 'ellop', *finnyákuull* 'fitymál (ételt)', *fitymákuull* 'fitymál', *gagyarikull* 1. 'sokat beszél', 2. 'hízeleg, gőgicsél', *gazdagull* 'gazdagnak tart', *gyékull* 1. 'szaggat, tép', 2. 'döngönyö', *gyimákuull* 'szaggat, tép', *habázull* 'bőkezűen bánik vmivel', *hajszerull* 'hajszo', *háluull* 'összehalmoz, egy helyre hord vmit', *hibityül-habatyull* 'értelmetlenül mindent összefecseg', *horákuull* 'krákog', *hosszull* 1. 'hosszúnak tart', 2. 'hosszabbodik', *kácuull* 'fáj, zúg (feje)', *kalamájszull* 'kotyvaszt, gyorsan főz vmit', *kalamull* 'turkál', *kalantyull* 'kóborol', *katanguull* 'hosszasan kutat, keresgél vmit', *(ki)kodull* 'megéhezik', *(ki)kloffull* 'elver', *(ki)lafátyull* 'nyelvével kapkodva, szüresölve eszik (kutya)', *kohull* 'üt, ver', *kókányull* 1. 'tojásokat összeüt (húsvétkor)', 2. 'üt, ver', *korányull* 'korainak tart', *korficull* 'sokfelét összefűz', *korhácsull* 'ügyetlenül, sok forgácsot csinálva fát vág', *kottyull* 'köszöntöt mond (Luca reggelén)', *kunérull* 'dorgál, szid', *kupércull* 'guggol', *langyull* 'langyosodik', *(lē)poszkuull* 'lefogy', *(lē)saktérull* 'levág', *lilull* 1. 'lilának tart', 2. 'lila színben játszik', *lobicskuull* 'lubickol', *locsikuull* 'locsol', *lotyull* 'öntöz', *marcingull* 1. 'elzúz, szétzúz vmit (kézzel)', 2. 'fogdos, tapogat', *maricskuull* 'elzúz, széttör (rendszerint főtt krumplit vagy szőlőt)', *mazzagull* 'ténfereg, lopja a napot', *(mék)kotull* 'elkotlik (tyúk)', *(még)zódull* 'megzavarodik', *mujszikull* 'lassan eszik', *muszkuull* 'elzúz, széttör vmit (kézzel)', *nyalákuull* 'nyaldos', *nyérvákuull* 'nyávog', *nyulákuull* 'többször nyúl vmihez', *ócsull* 1. 'olesónak tart', 2. 'olesóbb lesz', *pajtikull* 'pajtáskodik', *pancsikuull* ~ *pantyikuull* 'pancsol', *pantyull* 'pancsol', *pátyull* 'gondosan bánik vmivel', *piharcull* 'piacon árúsít vmit', *pilácsull* 1. 'lámpával világít', 2. 'hol gyengébb, hol erősebb fénnel világít', *pocárull* 'pancsol', *poszkuull* 'soványnak tart', *potyétull* 'csepereg, szemerkél (az eső)', *raszull* 'pihen', *rikácsull* 'kiabál', *sipákuull* 'sipító hangot ad (csirke, kiskacsa, kisliba)', *sirbakull* 1. 'búslakodik', 2. 'siránkozik', *sumagull* 'a dolog könnyebb végét keresi', *suspirikuull* 'suttog, halkan beszél',

sutyurikull 'serceg, süll (hús)', *szállull* 1. 'kenderfonásnál válogatva ereszti a kendert az orsóba', 2. 'szálanként eszik (takarmányt)', *szomszédull* 'szomszédokba jár', *tottyull* 'le-fölemelgetve összeráz vmit', *tromfull* 'ellentmond, ellenvet', *uszull* 'nagyon kínál', *vaksull* 'gyanúsít', *vérácsull* 'virraszt, éjjelez' és *zuhull* 'vmit üt, amely mély hangot ad'.

c) Az *-ull* végű igéknek olyan nagy a száma, hogy bizonyos esetekben analógiásan áttérjedtek olyan igealakokra is, amelyekkel szemben a köznyelvben *-oz* végződés áll. Például: *ajándékull*, *almull*, *bádogull*, *bétonyoz* ~ *bétonyull* 'betonoz', *csákányull*, *divatull*, *gyantáz* ~ *gyántárull*, *hímül-hámull* 'hímez-hámoz', *kantárull* 'a ló fejére fölteszi a kantárt', *kormull*, *létárull*, *magull*, *porull*, *püderöz* ~ *püderull* és *szappanyoz* ~ *szappanyull*. De: *bakoz*, *besoroz*, *drótoz*, *dzsaszsoz* 'lop', *fótoz*, *futkároz*, *lapoz*, *motoz*, *pupoz*.

Nyelvjárásunk általában nem kedveli a *-z* képzőt, helyette inkább az *l* előfordulása gyakori. (1. Az *é* megterhelése: *-éroz* ~ *érull*; az *ü* megterhelése: *bukfencüll* 'bukfencézik' — típus).

3. T o l d a l é k o k b a n : Csak a köznyelvi *-íroz* igéképző egyik változatában (*-éroz* ~ *érull*) találunk *u*-t az *l* hatására *o*-val szemben. (Példák az *é* megterheltségénél).

A z á r t u - z á s jelensége nemcsak az *o*, hanem néhány esetben a két fokkal nyíltabb *a* hanggal szemben is föllelhető a következő szavakban:

I. H a n g s ú l y o s h e l y z e t b e n : *mujszull* 'majszol' (Több adatunk nincs).

II. H a n g s ú l y t a l a n h e l y z e t b e n : *áttu* 'át, keresztül; által', *áttujába* 'megegyezésre; átaljában', *borgyus* 1. 'borjas (tehén)', 2. 'csordás', *borgyuzik* 'borjazik', *fajtu*, *májjus* (*hurka*) 'májas (hurka)', *maskura* 1. 'álruhába öltözött', 2. 'csúnyán, hanyagul öltözködő', *szomgyus* 'szomjas', *szomgyuskodik*, *válulat* 'vállalat' és *vállull* 'vállal'. (Több adatunk nincs). A *borgyus*, *borgyuzik* szóalakokban minden bizonnyal az alapforma (*borgyu* 'borjú') hangalakja játszik szerepet.

Néhány esetben z á r t ú - z á s mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ó*-val szemben, bár nyelvjárásunkban visszarövidülés következtében mindig *u* található a megfelelő köznyelvi adatokkal szemben. Ez a jelenség eléggé kevés szóra terjed ki. Független esetben csupán néhány szó vehető ide, asszociatív kapcsolattól függő helyzetben viszont gyakoribb.

Független zárt ú-zás

1. S z ó b e l s e j é b e n : *azuta*, *müta*, *réguta*, *uta*.

2. A b s z o l ú t s z ó v é g e n : *furu* 'fűrő', *nyoszolu* 'ágy' (ritk.), *nyoszoluaszszony* 'a lakodalomban a menyasszony körül segédkező fiatalasszony', *nyoszolulány* 'az első koszorúslány a lakodalomban' és *tilu* 'kendertörő szerkezet'.

Asszociatív zárt ú-zás l hatására

1. S z ó b e l s e j é b e n : *alula* (*-m*, *-d*, ~, *-unk*, *-tok*, *-uk*).

2. A b s z o l ú t s z ó v é g e n :

a) S z ó t ö v e k v é g é n : *alu* 'alól' (névutó)

b) T o l d a l é k o k b a n : Mindig *u*-val hangzanak a honnan? kérdésre felelő belviszonyt (*-ból*), külviszonyt (*-ről*) és lazább külviszonyt (*-től*) kifejező helyhatározóragok mélyhangú alakjai. Néhány példát közlünk.

-*bu*: *asztagbu*, *bugyorbu* 'batyuból', *darábu*, *falubu*, *gyantábu*, *hajábu*, *házbu*, *kaszábu*, *nyakábu*, *pajtábu*, *sóbu*, *szóbu* stb.

-ru: asztagru, buzáru, csapru, dologru, fuszékliru 'zokniról', gombáru, gyomráru, hóru, lábáru, pókru, szakajtóru stb.
 -tu: ajtótú, aptyátú 'apjától', buksztú, csóktú, fátú, házátú, lábtú 'az ágy láb felőli részén', pálinkátú, sótu, szuroktú stb.

Időtartamkérdések

A rövid magánhangzós tendencia

Időtartam tekintetében nyelvjárásunk egyik legszembevetőbb jelensége a felső nyelvválású rövid magánhangzók (*i*, *u* és *ü*) nagyarányú előfordulása a megfelelő hosszú párjukkal szemben. Ez a rövid magánhangzós tendencia a középső és alsó nyelvválású magánhangzókra nem jellemző. A felső nyelvválásúaknál viszont megtalálható hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt.

A rövid *i* előfordulása

A köznyelvi és más nyelvjárásokbeli eredeti hosszú *i*-vel szemben hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben általában rövid *i* mutatkozik.

I. Hangsúlyos helyzetben: *biró*, *bizik*, *cím*, *címér*, *csik*, *csikos*, *csip*, *csipős*, *gyík*, *hid*, *himés*, *hír*, *hírész*, *ír*, *kigyó*, *kiván*, *nyílik* 'nyílik', *sip*, *sipull* 'sípól', *szív* (főnév), *tíz*, *víz*, *zsír* stb.

Ellenpéldák: *béjég* ~ *béjég* ~ *bíjég* ~ *bíleg* 'bélyeg', *hímül*-*hámull* 'hímez-hámoz', *hére-hóra* ~ *híre-hóra* 'alkalommal, esetben', *kínai*, *szíre-szóra* (ikerszó), *tíbláb* 'lábatlankodik' és *títutekint* 'körülnéz'.

A felsorolt ellenpéldák kivételével minden más hangsúlyos helyzetű köznyelvi és más nyelvjárásokbeli hosszú *i*-vel szemben rövid *i* található nyelvjárásunkban.

II. Hangsúlytalan helyzetben:

1. Szó belsejében: Csak az -*ít*-re végződő igékből képzett főnevekben fordul elő. Például: *diszített*, *épített*, *jeszített*, *fordított*, *fordított*, *készített*, *lázított*, *melegített*, *nyerített* stb.

2. Toldalékokban: Csak a köznyelvi -*ít* igeképzővel szemben mutatkozik -*ított* alakban. Például: *diszított*, *épített*, *jeszejt* ~ *jeszített*, *fordított*, *készített*, *lázított*, *merített*, *nyerített*, *pördített*, *puhított*, *szakajt* ~ *szakított*, *szelidített*, *tanított*, *terített*, *veszített* stb.

A *jeszejt* és *szakajt* alakváltozatok csak a középkorú és idősebb nemzedék szóhasználatában fordulnak elő.

Bár csak két szóban jelentkezik, mégis külön kell megemlítenünk, hogy a *szíva* és *szívás* 'szőlőskertek előtti, dűlőútig nyúló, rendszerint gyümölcsfákkal beültetett terület' jelentésű szóban vissza a rövid *ü*-lés figyelhető meg. Ezek a szavak mindig rövid *i*-vel hangzanak annak ellenére, hogy *i* nélkül állnak.

A rövid *u* előfordulása

Rövid *u* mutatkozik a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli eredeti hosszú *ü*-vel szemben szó belsejében és abszolút szóvégen.

1. Szó belsejében: *bucsu*, *bucus* 'búcsúi árus', *bucsuzik* 1. 'elköszön', 2. 'búcsúban mulat', *bucuszkodik*, *busull*, *busulló* 'karosszék', *buza*, *csucs*, *csuf*, *csunya*,

csunyaság 'genny', csuszik, csuszkáll, fur, husz, kuszik, kut, lud, nyul, nyullik 'nyúlik', pup, pupos, puputeve 'púpos teve', rud, szur, turó, ut stb.

Ellenpéldák: püdér, püderöz ~ püderull. (Több ellenpéldánk nincs).

2. Abszolút szóvégen;

a) Szótövek végén: ágyu, borgyu 'borjú', bucsu, gyaptyu, háboru, koszoru, sargyu 'sarjú', tanu és vargyu 'varjú'.

b) A vmivel bírót, ellátottat jelölő melléknévben: Például: disznószájju' az átlagosnál kisebb alsó ajkú', hosszú lábu, hosszú nyaku, hosszú ujjú, jómódu, kapafogu 'nagy, kiálló fogú', kis lábu, nagy fogu, nyulszájju 'az átlagosnál kisebb alsó ajkú (személy, állat)', rövid lábu, széles nyaku stb.

Visszarövidült *u*-t találunk a köznyelvi és más nyelvjárásokbeli *ó*-val szemben *l* hatására zárt *ú*-s alakokban, mert rövidült formában realizálódnak. Ez a jelenség a honnan? kérdésre felelő helyhatározóragok mély hangú változataiban (*-bu, -ru, -tu*) fordul elő elsősorban (1. Az asszociatív zárt *u*-zás *l* hatására).

Ugyancsak rövid *u*-val hangzanak a köznyelvben és más nyelvjárásokban a *-stul*, illetve *-ul* alakú határozóragok annak ellenére, hogy nyelvjárásukban *l* nélkül fordulnak elő.

Például: *-stu*: ajtóstu, bokrostu, fástu, kutyástu, ruhástu, zsákostu stb.

-u: hibátlanu ~ hibátlanyu, lábatlanu ~ lábatlanyu, sótlanu ~ sótlanyu, szótlanu ~ szótlanyu stb.

A rövid ü előfordulása

A köznyelvi és más nyelvjárásckbeli eredeti hosszú *ü*-vel szemben rövid *ü* mutatkozik szó belsejében és szóvégen egyaránt.

1. Szó belsejében: bün, bünös, dülö, fü fűrés, fűszér, gyűlöség, gyűlűll 'gyűlöl', gyűr, gyűrű, gyűszű, kü, lűj ~ lün 'lő', sürű, szűgy, szűk, szűz, tű, tür, tűz stb. Ellenpéldák: lűvész, hű, hűha (isz.), mütör, mütöld.

2. Abszolút szóvégen:

a) Szótövek végén: bötü, csöppü 'csepű', gyűrű, gyűszű, keserű, köszörű söprű, székfű, tetű stb.

b) A vmivel bírót, ellátottat jelölő melléknévben: Például: buksifejű 'nagy fejű', hosszú csőrü 'hosszú csőrű', hosszú kezű, jókedvű, jóképű, jóüzű 'jóízű', nagy étkű, naty fülű, naty szemű, rövid nyelű, vastag levelű stb.

Külön kell választanunk azokat az eseteket, amelyekben az *l* hatására megnyúlt *ü*-ből visszarövidült *ü* mutatkozik.

1. Szó belsejében: fésüködik, küd és küdőzget (Több adat nincs).

2. Abszolút szóvégen

a) Szótövek végén: elü 'elől' (Több példánk nincs).

b) Toldalékok végén: Ide sorolhatók a honnan? kérdésre felelő helyhatározói ragok magas hangú változatai (*-bü, -rü, -tü*), amelyekben a köznyelvi és más nyelvjárásbeli *ó*-vel szemben rövid *ü* mutatkozik (1. Az asszociatív zárt *ü*-zés *l* hatására). Rövid *ü* jelentkezik továbbá a köznyelvben és egyes nyelvjárásokban a *-stül* és *-ül* alakú határozóragokban, noha *l* nélkül mutatkoznak nyelvjárásunkban.

Például: *-stü*: fegyverüstü, feleségüstü, gyereküstü, mindénüstü stb.

-ü: éretlenü ~ éretlenyü, kégyetlenü ~ kégyetlenyü, leveletlenü ~ leveletlenyü, véletlenü ~ véletlenyü stb.

Astoria. Ez a szó több mint egy fél évszázadon át keveset mondott a legtöbb magyarnak. Hosszú ideig csak egy volt a sok pesti szállodanév közül. Két-három évvel ezelőtt azonban máról holnapra közismert és közhasználatú lett, amikor az akkortájt elkészült első gyalogos aluljáró, majd az új földalatti villamos vonal egyik megállója a közelében levő szállóról az *Astoria* nevet kapta. Ahogy évről évre növekszik Budapest forgalma, úgy válik egyre ismertebbé a neve, még vidékiek között is, ennek a főváros szívében levő fontos átszállóhelynek és útvonal-kereszteződési csomópontnak. Ez az egyetlen teljességgel idegen elnevezés az új földalatti megállóhelyei sorában, érdemes tehát kissé utánanézni, hogyan is került nyelvünkbe.

Az Astoria név a történelemben először 1811. április 12-én jelent meg (Lewis A. McArthur: Oregon Geographic Names. Portland, Ore. 1928. 450). E napon alapították meg a Csendes-óceán partján, a Columbia folyó torkolatánál azt a 3 kis épületből álló telepet, mely a távol-nyugati amerikai őserdők indiánjaitól és prémvadászaitól megvásárolta az értékes gereznákat, majd továbbította őket távoli piacokra. A település egy New York-i üzletembernek, John Jacob Astornak, illetve az ő irányítása alatt álló American Fur Companynek volt jelentős jövedelmet hajtó vállalkozása. A település azonban gyorsabban gyökerezett meg, mint a neve, Astoria. Két évvel megalapítása után, 1813-ban a bizonytalan hovatartozású terület brit fennhatóság alá került, Canada része lett, s az Astoria nevet elvetve az angol királyról a Fort George nevet nyerte. Újabb öt év múlva, 1818-ban, határrendezés következtében visszakerült az Egyesült Államok fennhatósága alá, s ekkor lassanként feléledt az eredeti *Astoria* név. (Lynn Middleton, Place Names of the Pacific Northwest Coast. Seattle, 1969.). A kisváros ma megyeszékhely, mintegy tizennégyezer lakosa van.

A névadó J. J. Astor 1763-ban született a németországi Walldorfban, Heidelberg közelében. Ősei Piemontból bevándorolt valdensi menekültek voltak, akiknek eredeti olasz *Astore* neve 'héja'-t jelent. (J. K. Brechenmacher: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Familiennamen. Limburg a. d. L. 1957–1960. 1: 46.) Astor, a huszonegy éves walldorfi henteslegény pár krajcárral a zsebében 1784-ben vándorolt ki az Egyesült Államokba. Prémkereskedelemmel és telekspekulációval hatalmas vagyont gyűjtött — állítólag ő volt az első dollármilliomos (Kenneth W. Porter: J. J. Astor, American businessman. Cambridge, 1931.). Élete vége felé korának egyik legjelentősebb amerikai íróját, Washington Irvinget kérte fel, hogy távol-nyugati szörmekereskedelmi vállalkozásai némileg retusált történetét megírja *Astoria* címen (1836.). Megbízhatóbb források alapján ma már tudjuk, hogy J. J. Astor a meggazdagodás eszközeiben nem volt válogatós. Híven héja jelentésű családnevéhez nem riadt vissza az erőszaktól és csalástól sem vagyona gyarapítása érdekében. (Gustavus Myers: History of the Great American Fortunes. New York 1907.; Matthew Josephson: The Robber Barons. New York 1934.). Viszont neki köszönhetjük, W. Irving sugalmazására, a ma legnagyobb New York-i könyvtár, a New York Public Library megalapítását is.

A mammutvagyonokat tisztelettel övező múlt század eleji Egyesült Államokban az *Astor* név nemcsak jelentős gazdasági hatalmat biztosított viselőjének és leszármazottainak, hanem mindmáig nagy tekintélyt, előkelő társadalmi rangot is. Ennek tulajdonítható, hogy nemcsak Nagy-New York városának egy kerülete nyerte *Astoria* nevét erről a családról, hanem három más kisváros is az Egyesült Államokban (Henry Gannett: *Place Names in the United States*. Washington D. C. 1902.).

Az *Astoria* helynevek *-ia* végződésével történő képzése nem volt kivételes jelenség a korai Egyesült Államokban. Elég csupán a nálunk legismertebb példát, Philadelphiát említeni. A mondott képző az újabb angol etimológiai szótárak (Onions, Klein) tanúsága szerint gyakori volt alkaloidák, betegségek és országok nevének megalkotásában az angol nyelvterületen kívül is, s mindmáig élő növénynevek (*dahlia*, *lobelia* stb.) képzésében, többnyire felfedezőjük nevéhez illeszkedve.

Mindez azonban nem lett volna elég ahhoz, hogy Budapesten egy szálloda és egy földalatti-megállóhely is ezt a nevet kapja. Ehhez az kellett, hogy a dinasztiaalapító, illetve leszármazottai a tulajdonukban levő New York-i építőtelveken az évtizedek folyamán szállókat emeljenek, melyek a család nevét viselik. Ezek között az első a viszonylag szerény Astor House volt 1836-ban, melyet jóval később a világvárosiasabb Astor Hotel követett a Broadway és a 44-ik utca keresztezésénél. Mindezeket messze túlszárnyalta mind méretekben, mind színvonalban a múlt század végén létesült Waldorf-Astoria. A névnek *Waldorf* eleme egyrészt a dinasztiaalapító németországi szülővároskájának, Walldorfnak állít emléket, másrészt a más *Astor* és *Astoria* nevű szállóktól való megkülönböztetés célját szolgálja. A századunk harmincas éveiben lebontott és a Park és Lexington Avenue-k valamint az 50. és 51. utcák közötti telken hallatlan luxussal felépített, ma is álló, 190 méter magas kéttornyú felhőkarcoló a nyugati félgömb egyik legelőkelőbb szállodája, az *Astoria* szállónév márka voltának hiteles őrzője.

A századfordulóra az *Astoria* név éppúgy minőséget jelző, presztízs értékű fogalom-má lett, akárcsak a Ritz vagy a második világháború után a Hilton. Ennek tulajdonítható, hogy Európában is több előkelő új szálló kapta az *Astoria* nevet (így egyebek között Bécsben, Belgrádban, Szentpétervárott, Abbaziában, sőt még nálunk Balatonfüreden is) anélkül, hogy ezek egységes vezetés alatt álló nemzetközi hotelláncolatot alkottak volna, ahogy azt a Ritz és Hilton hotelok esetében láthatjuk. A budapesti *Astoria* szálló olyan helyen épült, ahol már a múlt század első felében, 1830-tól vendégfogadó és kávéház állott. A hajdani Országút (Múzeum körút) és Hatvani utca (Kossuth Lajos utca) forgalmas sarkán álló Zrínyi nem volt a legjobb hírű hely. Vas Gereben többször említette mint korhely tivornyák, részeg ricsajok és különszobás kártyacsaták színhelyét. A Zrínyi fogadót 1852-ben le is bontották, csak a kávéház állt fenn 1880-ig, de a hely, a sarok *Zrínyi* neve a század végéig tovább élt.

Helyén, a Kossuth Lajos utca 19. számú telken a három utcára néző impozáns *Astoria* szálló építése 1912-ben kezdődött. Építtetője Gellér Mihály volt, aki a múlt század végén vándorolt ki az Egyesült Államokba. Ott idővel az Astor konszernhez tartozó Astor St. Regis igazgatója lett, s jelentős vagyon és nagy szakmai tapasztalat birtokában az 1910-es évek legelején tért vissza Magyarországra. Feltételezhető, hogy az *Astoria* név alkalmazása az új budapesti szállodára Gellérnek tulajdonítható. (Ballai Károly és Tábori Kornél: *Negyven év a magyar szállodás és vendéglősipar életéből*. Budapest, 1931.). A szállodát, mely 1914-ben nyílt meg, az első világháború kitörésének évében, Ágoston Emil és Hikisch Rezső tervei szerint építették (Művészet 1914. évf. 402–5; Magyar Művészet, 1926. 10. szám; Magyar Építő Művészet 1931. 1. szám).

A pesti *Astoria* nemcsak mint előkelő szálloda működött és működik, hanem — talán központi fekvése következtében is — időről időre más szerepeket is betöltött. Falán emléktábla örökíti meg, hogy 1918. októberének utolsó napjaiban a polgári demokratikus

forradalom Nemzeti Tanácsa működött épületében. Később a Tanácsköztársaság egyik direktóriumának adott otthont. (A második világháború utolsó évében pedig különféle német katonai és rendőri alakulatok hadiszállása volt.) Talán történeti múltja magyarázza, hogy amikor az ötvenes évek naiv hevületében tucatszám szüntették meg hazánkban az angol jellegű szálló-, étterem- és kávéházneveket, akkor a tagadhatatlanul amerikai vonatkozású *Astoria* név mégis megmaradhatott. A név továbbélését persze még az is segíthette, hogy Leningrádban is *Astoriá*-nak neveznek egy régi hotelt.

Országh László

Akasztófa címere. 1. Az eddigi magyarázatok szerint (O. Nagy: *Mi fán terem*, 2. kiad. 14–5) a szőlásban szereplő címer a nemesi címet jelenti. A címerbe rendszerint olyan képet festettek, amely jellemző volt tulajdonosára, s mivel az akasztófára a rajta száradó akasztott ember képe jellemző, így az akasztott ember mintegy címere az akasztófának.

Azt hiszem, a megfejtés a fenti magyarázatnál sokkal egyszerűbb. Az akasztófa címere nem jelent egyebet, mint az akasztófa díszét, virágát. A *címer* szó ugyanis a népnyelvben dísz, virágot, cifraságot jelent. Füzesabonyban a *címer* szó jelentése 'dísz, büszkeség' (MNy. 7: 381); a tálasok a tányércsomó legfelsőbb darabját „díszesen beírják címernek”, ez „virágosabb, jobban beírt edény” (Népr. Ért. 17: 89). A kanáltartóban a legdíszesebb kanál „a mindig virágosra festett *címerkanál*” (Hódmezővásárhely, Kiss L.: *Szegény asszony* 270); ugyanitt „hanyatlik a *címer*” a. m. 'múlóban a szépség' (uo. 306). A *cifra* kendőt is *címeres*-nek nevezik Nyíregyházán (MNy. 3: 238); közismert a *címeres ökör* 'pompás ökör' elnevezés, de a legjobb tehén neve is *címer* (Rábaköz, MNy. 11: 426).

2. E címer szót használták gúnyos intonációval becsmélő értelemben is, miként a *dísz*, *virág*, *gyöngyulak* szavakat. Ilyen használattal magyarázza O. Nagy Gábor is az *akasztófa virága* szókapcsolatot, amely már Dugonicsnál előfordul: „Indulj, *akasztófa virágja*” (Jeles Történetek 324). *Utca címerjé*-nek szídták egymást az asszonyok a XVIII. században a Nagykunságon (Györffy: Nagykunsági krónika 142), a Sárreuten ma is *utca-címer*, *faludísz*e a jelzője a nem jóféle asszonyoknak (Ethn. 47: 153). Az *utca-címer* pejoratív jelentése nyilván az effajta általánosan ismert szólásokból alakult ki: „*Utcacímer*, házi gyász” (NyF. 10: 64), „*úti cifra*, házi rossz (v. rongy, v. ronda)”, melyeket azokra a fehérnépekre alkalmaztak, akik az utcán cifrán kiöltözve lopták a napot, míg odahaza mind magukat, mind házimunkájukat elhanyagolták. E szólásvariánsokban is a *címer* szó a *cifra* szónak egyenértékese.

A címer szó becsmélő jelentésére jellemzőek a következő adatok is: „reám jöve, *címerezett*, *huncfutozott*” (Népr. Ért. 35: 143), amin azt kell érteni, hogy imigyen aposztrofálta az illetőt „te *címer* Rozi” (NyF. 10: 64). Az *utca címere* mellett előfordul a *részegek címere* kifejezés is: „Jere haza a kocsmából, *részegek címere*” (MNGy. 7: 265).

Amint tehát az *utca címere* azt jelentette, hogy az illető az utcán a „legékesebb virágszál” e szavak pejoratív értelmében, úgy az *akasztófa címere* megjelölés is annak dukált, aki az akasztófának is „dísz, cifrasága, virága” lett volna, illetve akire ez a sors várt. Az ilyen embert nevezték *akasztófa cifrázója*-nak is: „Ő te *büfő-cifrázó*, gyere ki a kocsmából” (Kiskunság, Nyr. 3: 568); „te hóhér kötélre való *akasztófa-cifrázó*” (MTSz., a *hóhér* szónál).

Mindezek után némileg meglepő, hogy az akasztott embert százötven-kétszáz évvel ezelőtt még valóban felcifrálták, felvirágozták. Meglepő, mivel szólásunkat nélkül is, pusztán a *virág*, *dísz*, *címer* szavak gúnyos alkalmazásával is meg tudtuk magyarázni. Az igazság azonban nyilván az, hogy a gúnyos, pejoratív jelentések is csak valósá-

gos szemléleti alap nyomán keletkeznek. E valóságot megtalálhatjuk Békés István „Magyar Ponyva Pitaval”-jában, két régi énekben. Az egyik a XIX. sz. elejéről származik, a címe: „Két felakasztott katonának a nótája”. Az idevágó két versszak így szól: „Így szólottak, és ki-multak | Tünt napjaik eddig nyultak. | *Karjaik fel-pántlikázva | Szép virágokkal tizfrázva* | Vólt egész Napnyugtáig | Dél után nyóltz óra tájig, | Mert akkor őket le-vették | Koporsó nélkül temették” (I. m. 20). A másik 1836-ból való: „Már az akasztófa szépen virágozik | Mert már Medve Pál rajta *illatozik*” (Medve Pál Gyilkos életéről írt versek, uo. 26). E második példánkban lehetséges, bár egyáltalán nem biztos, hogy a virágozást és illatozást képletesen kell érteni, mint Kiss István „Jeruzsálemi utazás”-ában, akinek papi felfogása szöges ellentétben áll a népi szerzőkével: „sűrű akasztófák, kerekék, nyársak, melyek ilylyetén *virágszálakkal* ugyan *bűzhödnek*, a szelek nagy robajjal a száraz csontokat zörgetik” (XVIII. sz. vége, Krajnáról írja, I. Szöveggyűjt. 2: 788).

E példák szemléletesen mutatják, hogyan alakult ki az *akasztófa virágja*, s vele párhuzamosan az *akasztófa cifrázója*, illetve *címere* szókapcsolat.

Nem úgy verik a cigányt. 1. Szólásunkat O. Nagy Gábor (Mi fán terem² 43) egy elterjedt adomából származtatja, és legrégibb előfordulásaként Máriafi „Kis magyar frázéológia”-ját jelöli meg (1788.). Ismeretes azonban a szólás régebből is. Így 1735-ből: „*de nem úgy szokták Magyarországon a cigányt verni*” (Századok 1870: 34); 1768-ból: „*Igy verik a cigányt*, így köll az ilyen álnok emberekkel bánni” (Pállya István: Ravasz és Szerencsés, Egy. Phil. K. 28: 754). Előfordul Gvadányi Rontó Páljában is: „*Hogy verik a cigányt nálunk, megmutatom*” (215). Végül még egy érdekes népmesei adatot közölök: „De Tilinkó is tudta ám, *hogy verik a cigányt*” ’értett a csízióhoz’ (MNGy. 9: 315).

Két szempontból is feltűnőek ezek az adatok. Egyrészt kettő közülük Magyarországhoz kapcsolja a cigányverést („Magyarországon”, ill. „nálunk”), másrészt azt bizonyítja, hogy a szólás nemcsak tagadó formában volt használatos, ami az anekdotikus magyarázat hitelét gyöngíti. Az anekdoták szerint ugyanis a cigányt nem verték meg, az furfangossága révén ettől mindig megmenekült, itt viszont mind Pállyánál, mind Gvadányinál a verés bekövetkezik.

2. Szólásunk tagadó alakjának a jelentése: ’nem úgy kell a dolgot csinálni’, illetve eredetileg ’nem úgy kell elbánni valakivel’ értelmileg igen közel áll a következő régi szólásokhoz: „Ho hó Uraim! *nálunk nem úgy járvák a Menyasszony tántzát*” (1792. Magy. Játékszín 1: 230; Simai: Zsugori); „*De nem úgy járvák ám a Magyar tántzot*” (1791., Székér Joachim: Magyarok eredete 1: 314). Mindkét szólásban, mint címül írt szólásunk régi variánsaiban is, megtalálható a *nálunk*, a *magyar* szó, és hangulatilag is teljesen azonosak szólásunkkal. Mindkét szólás tulajdonképpen fenyegetés: hohó, nem úgy járvák ám a táncot; miből következik, hogy majd az illető megmutatja (miként Gvadányinál is: „Hogy verik a cigányt nálunk, megmutatom”), hogy kell azt igazán járni, jobban mondvá járatni, azaz hogy kell istenigazából, „magyarán” megtáncoltatni valakit. Mert azt talán mondanom sem kell, hogy sem a a menyasszonytáncot, sem a magyar táncot nem szabad szó szerint, konkrét értelemben vennünk, hanem ezoterikusan. Mindkettő elverést, valaki bajának alapos ellátását jelenti. Mint ebben az adatban is: (Oláhország) „Mahometh Török Császár szakálla allá esküdött, szükséges vólt tehát, hogy ezt is *meg-tanítsa* Mátyás a’ *Magyar tántzra*” (Székér J. i. m. 2: 179).

Ez utóbbi adat is világosan bizonyítja, hogy az ilyen, voltaképpen fenyegető jellegű szólásoknak két változata volt lehetséges: 1. „nem úgy . . . (verik a cigányt, járvák a táncot stb.)” és 2. „majd megmutatom (megtanítom), hogyan kell . . . (verni a cigányt, járni a táncot).”

Bernáth Béla

Ladó János: Magyar Utónévkönyv. Akadémiai Kiadó, Bp., 1971. 257 l.

1. Minden alkotást a vele elérni szándékozott célhoz kell viszonyítanunk, s a mű annál jobban sikerült, minél nagyobb mértékben megközelíti a kitűzött elképzelést. Ladó János könyvének célja az, hogy „az anyakönyvi hatóságok részére . . . utónévjegyzékként szolgáljon, vagyis tételesen megjelölje, mely utóneveket lehet az anyakönyvbe bejegyezni és milyen formában” (5).

A munka hazai előzményei közé tartozik a „Nem-magyar keresztnévek jegyzéke” (1893¹, 1909²), de ez csupán az ország nem magyar ajkú lakosságának neveit, illetőleg magyar átírásukat tartalmazza. Lengyel Zoltán ügyvéd „Magyar névkönyv”-ében (1917.) közölt „az anyakönyvi utasítás figyelembe vételével” összeállított keresztnévjegyzéket (183–198), amelyben a becenevekkel együtt mindössze 299 férfinév és 232 női név található. Ez a jegyzék azonban bevallottan befolyásoló, magyarosító céllal készült, amely nem is kívánt a Ladó-féle könyvhöz hasonló »leltározó« funkciót betölteni. A Magyar Utónévkönyv elődeinek leginkább az anyakönyvi jogszabálygyűjteményekhez mellékelt keresztnévjegyzékek tekintendők, amelyek közül a Babó Szilárd-féle tartalmazott utoljára ilyent (A hatályos anyakönyvi, házassági és vallásügyi jogszabályok. Bp. 1948.). De ez a jegyzék is elavultnak tekintendő Ladó szerint mind névanyagában, mind — az 1954. évi helyesírási reform óta — írásmódjában, s éppen hibáinak kiküszöbölésére bízták meg az MTA Nyelvtudományi Intézetet a Magyar Utónévkönyv elkészítésével.

Az ilyen tanácsadó, útbaigazító jellegű külföldi könyvek közül csupán nyugati szomszédunkat ismerem.* Már néhány percnyi lapozgatás után megállapíthatjuk, hogy a Magyar Utónévkönyv ennél sokkal megbízhatóbb, lelkiismeretesebb munka, hiszen ebben a listában a magyar *Andrassy* és a román *Antonescu* keresztnévnek minősül a német *Andreas*, illetőleg *Anton* megfelelőjeként, sőt keresztnévként szerepel az orosz *Iwanowna* és *Nikolajewna* is. Bár nem ez az alkalom és a hely arra, hogy ezt az „Österreichisches Standesamt” című folyóirat különlenyomataként megjelent munkát megbíráljuk, de nem állhatom meg, hogy be ne mutassak valamennyit a minket természetesen leginkább érdeklő magyar vonatkozásaiból.

A női neveknél — a kisebb helyesírási hibákat nem számítva — a következő meg-
feleléseket találjuk:

német	<i>Anastasia</i>	magyar	<i>Nasztasz</i>	német	<i>Justine</i>	magyar	<i>Ustina</i>
	<i>Apollonia</i>		<i>Polka</i>		<i>Anna</i>		<i>Panni</i>
	<i>Dina</i>		<i>Dénes</i>		<i>Rachel</i>		<i>Rajla</i>
	<i>Eva</i>		<i>Jeva és Vucza</i>		<i>Theodora</i>		<i>Rucza</i>
	<i>Helene</i>		<i>Jela és Jelka</i>		<i>Virginia</i>		<i>Virgília</i>
	<i>Josefine</i>		<i>Iosana és Joszanu</i>		<i>Walpurga</i>		<i>Valburga</i>
	<i>Juliane</i>		<i>Utya</i>				

* Vornamen in ihrer richtigen Schreibung und Bedeutung. Eine Auswahl von über 3000 deutschen und fremden Vornamen besorgt und herausgegeben vom Fachverband der österreichischen Standesbeamten. Wien, 1953. 90 lap. (Újabb kiadása eddig nincs.)

A *Varvárá*-nál nyilvánvaló elírás az *ung.* rövidítés (helyesen *slaw.*), de a *Dina* – *Dénes* megfelelés már csak felületesség lehet a többivel együtt. A hibák forrása néhány esetben nyilvánvalóan az említett „Nem-magyar keresztnéveink jegyzéke”-nek bosszantóan gondatlanul végzett kicédulázása (*Virgília* név nincs). Az idegen nevek felvétele ötlet-szerűen történhetett, mert a mindössze tucatnyi magyar férfinév *Miklós*-sal végződik, s így az ábécének majdnem a fele hiányzik. Szemrehányást e tekintetben mégsem tehetünk, mert a könyvecske a célszerűségi szempontra való tekintettel nem tart igényt teljességre, s a felvett magyar, szláv és román (csak *Carol* és *Pietru*) nevek a véletlen személyéből kerültek az összeállítók látókörébe.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Ladó munkája mind magyar előzményeihez, mind osztrák megfelelőjéhez mérve hatalmas előrelépést jelent, szorgalmas adatgyűjtés és tudományos alaposság együttes eredménye.

2. Azok számára, akikhez nem jutott el, röviden ismertetjük. — Az 5–7. lapon a könyv céljáról, a gyűjtő- és rendezőmunkáról, valamint a névanyag megrostálásának szempontjairól kapunk tájékoztatást. Megtudjuk, hogy a mű törzsét alkotó névlajstrom a Minisztertanács Tanácsi Hivatalának megbízásából az MTA Nyelvtudományi Intézetének tervmunkájaként jött létre. Az intézet vezetősége állandóan figyelemmel kísérte a munkálatok haladását, és a mű mielőbbi elkészülése érdekében segéderek beállításáról is gondoskodott. A névgyűjteményt sok adattal gyarapította Grétsy László 1969. januári televíziós versenyfelhívása ritka keresztnévek beküldésére. Az összegyűlt névanyagból az intézet tudományos munkatársaiból alakított bizottság kiválasztotta az anyakönyvezésre javasolt neveket, majd »ajánlott» vagy »elfogadható» címkével látta el őket. Az első csoportba a régebben közismert, az elterjedt vagy az elterjedésben levő keresztnévek, a másodikba az elavulóban levők, a szokatlanok és a még meg nem honosodottak kerültek. A neveket az MTA Nyelvművelő Munkabizottsága anyakönyvezhetőségi és nyelv-helyességi, Helyesírási Bizottsága pedig helyesírási szempontból ellenőrizte. (A könyvben az első kategóriát — az *Éneás* címszó kivételével — félkövér betűjű szedés különíti el a másodiktól. A lajstromba felvett férfinévek 23,5%-a, a női nevek 28%-a ajánlott.) A félhivatalos jellegű kiadvány nem kívánja lezárni az anyakönyvezhető nevek körét, azaz nyitva hagyja a kiskaput, de a benne nem szereplő nevek bejegyzését az MTA Nyelvtudományi Intézetének javaslatától teszi függővé.

A 8–14. lapon a névcikkek beosztásáról, a keresztnévadás régebbi és mai szabályozásáról, valamint a névválasztáskor tekintetbe veendő szempontokról olvashatunk. Az utóbbiról szólva Ladó hangsúlyozza, hogy a névviselő érdekében a teljes név, azaz a vezetéknev és a keresztnév együttes jóhangzására is törekedni kell. Az ilyen összeolvasások, együtt való kiejtések valóban kelthetnek komikus hatást, sőt egyes esetekben megkeseríthetik a gyermeknek nevéhez fűződő viszonyát. A teljes név hangulatát előnytelenül befolyásolják az azonos magánhangzók és a rímelő szótagok; nem jó hangzásúak az igen rövid vagy túl hosszú nevek, és kerülni kell az egymással jelentéstani vagy hangulati ellentétben levő névadást (pl. *Fekete Fehérke*). Ezeken a lapokon foglalkozik a szerző a névadás praktikussági szempontjaival is, pl. kívánatosnak tartja, hogy ritka vezeték-névhez ismert keresztnév, gyakoribbhoz pedig kevésbé ismert keresztnév választassék.

A névcikkek beosztása a következő: minősítés után a név nyelvi származásáról, esetleg képzésmódjáról, jelentéséről kapunk tájékoztatást. Ezután a magyar becealakok (pl. *Máriá*-nál 77), majd a rokon nevek következnek. *Rokon név* alatt az ugyanazon forrásból eredő neveket érti; nemcsak a *Heléna* és a könyv szerint elfogadható „önállósult” *Hella* származéka rokonok, hanem a kettős átvételek is, pl. *Adorján* ~ *Adrián*, *Borbála* ~ *Barbara* és *Orsolya* ~ *Urzula*. A következő pont a névnapot adja meg, de ha több napot sorol fel (pl. *János* alatt 25-öt), sajnos nem tájékoztat a közöttük levő különbségről. A névnappal nem rendelkező nevek esetében Ladó János maga vállalkozott névnap ki-

jelölésére. A néveikk utolsó tétele az 1967. évben Magyarországon született névviselek számát tünteti fel. A Központi Statisztikai Hivatalnak e kimutatása szerint a jelzett évben 381 női és 259 férfinévvel adtak keresztnévként (ebben a számban azonban benne vannak a nem magyar anyanyelvű magyar állampolgárok nemzetiségi keresztnévet kapott gyermekei és a külföldi állampolgárok itt született gyermekei is), vagyis a jegyzékbe felvett neveknek csak alig valamivel több mint 35%-a került valóban felhasználásra.

Ezután következik a 17–121. lapon a 251 ajánlott és 644 elfogadható (összesen 895) női név, a 125–230. lapon pedig a 219 ajánlott és 713 elfogadható (összesen 932)-férfinév felsorolása. A 231–254. lapon a neveket naptári rendbe szedve kapjuk, tehát innen tudjuk meg, hogy mely napokon milyen névnapokat tartanak. A 255–257. lapon irodalom- és tartalomjegyzék zárja le a kiadványt.

3. Az ismertetőnek kötelessége, hogy bíráló megjegyzéseket is hallasson. Itt természetesen nincs helye, hogy számon kérjük a névjegyzék hiányait, hiszen a bevezetésből tudjuk, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársaiból alakult bizottság 908 női és 861 férfinévvel törölt. Mégis sajnáljuk, hogy kimaradt a vezetéknevként ismert *Áfra*, a régi erdélyi reminiscenciákat idéző *Druzsiana*, az újabban többször adatolt *Enéh*, a zsidó családok körében nálunk is kedvelt *Golda*, a népi hangulatú *Isméria*, a Nagy Méda író, illetőleg Péntes Bethen zoológus révén ismertté vált *Méda* és *Bethen* név, a Királyhágón túl használt *Dózsa*, *Pósa* és *Uzonka*, a Jókai hatására adott *Ividő* és *Oldamur*, az első királyunk nagynénje nevéből ismert *Karolt*, a nyugat-dunántúli *Ódor*, a hun nevek csoportjába tartozó *Uldin* stb. Hangsúlyozom, hogy hiányukat nem számon kérem, hanem csak sajnálom, mivel magyar vonatkozásaik vannak.

Nem volt szerencsés gondolat, bárkitől származzék is, a nevek minősítése, mert akarva-akaratlan befolyásolhatja a névválasztást. De ha már valami okból különbséget kellett tenni a nevek közt, az »ajánlott« és az »elfogadható« megjelölések szintén nem szerencsések. A neveket számos aspektusból lehet nézni, s előfordul, hogy amelyek az egyik szempontból ajánlani való, a másiktól nem az. Ha a magyar voltot vesszük mércének, csodálkoznunk kell, hogy az *Ajándék*, a *Delinke*, *Fehérke*, *Galamb*, *Tétény*, *Tomaj*, *Vajk*, *Vidor*, *Zsombor* csak elfogadható, azaz másodrendű név, míg az *Adina*, *Alida*, *Anita*, *Amarilla*, *Timót*, *Titusz*, *Valér*, *Valter*, *Vid* és számos társuk ajánlott. De felvethető persze más szempont is, így esztétikai, irodalmi, eufonetikai. Az anyakönyvvezhető névanyag kiválasztásában az volt a fő szempont, hogy a névjegyzék a magyar társadalomnak „az eddiginél nagyobb utónévválasztékot nyújtson” (6), vagyis hogy névállományunk kevertebb, tarkább legyen. Ebből a szempontból tehát a férfinévek gyakorisági versenyeiben hosszú évek óta vezető *László* nem ajánlható, de természetesen a hatszáz éve mindig az öt leggyakoribb magyar férfinév közt levő *István* sem, hiszen a névanyag színesebbé tétele csakis a kedvelt nevek visszaszorításával érhető el. Az ajánlott nevek kategóriájába kerültek a napjainkban „felfutó” női nevek is (*Ildikó* 3987, *Andrea* 3332, *Anikó* 1836, *Tünde* 1558, *Csilla* 1127, *Gyöngyi* 1049), jóllehet őket már nem kell ajánlani, mert felkapta a divat. A minősítés szempontjai tehát nem eléggé tisztázottak, illetőleg egységesek.

Hasznos és dicsérendő, hogy az Utónévkönyv mintegy tízezer becenevet is felvett, ezzel ugyanis lényegesen többíti és modernizálja a Varga Katalin „Becéző keresztnéveink” című, négy évtizeddel előbb megjelent doktori értekezésében rendelkezésünkre álló névanyagot. Sajnálandó azonban, hogy Ladó nem tisztázta a maga számára, hogy mi a becenev, s ezért nem oda tartozó, illetőleg nem szociális érvényű neveket is felvett közéjük. Pl. Babits egyik versének címében feleségének mindennapi, ezért szürke *Ilonka* nevét a romantikus, közép-amerikai hangulatot árasztó *Inká*-ra rövidítette (Karácsony elé *Inkának*, 1921). Ez az irodalmi tény azonban még nem jelenti azt, hogy az *Inká*-nak az *Ilona* becézői közt helye van, aninthyogy a *Dezire* és a *Dadi* nem is szerepel a *Dezso*,

illetőleg az *Aladár* becealakjai közt, noha így szólították barátaik Kosztolányit és Kun-
czot. A tv-pályázatra beküldött névanyaggal szemben erősebb kritikával kellett volna
élni e tekintetben. Egy pillanatig sem kételkedem benne, hogy a könyv élő, valóságos
nyelvtényeket rögzít, de hogy a *Ferkó*, *Bertuska*, *Dorkó*, *Matyi*, *Gazsi* a mai magyar köz-
nyelvben nem a *Nándor*, *Norbert*, *Adorján* vagy *Hiador*, *Amadé*, *Gábor* vagy *Gaszon*
becézője, az bizonyos, s hiába olvassuk, hogy a *Dönci* a *Dénes*-é, *Dezső*-é, *Dömé*-é, *Dömös*-é,
Dömötör-é, *Edömér*-é és az *Ödön*-é is lehet, a köznyelv csakis az utóbbiének tartja.
Egyébként mint elsősorban anyakönyvezési szempontot szolgáló könyvnek becenevek
felvétele nem lett volna feladata; ha mégis tájékoztatni akar róluk, szerencsésebb lett
volna csupán a szociális érvénnyel bíró neveket felsorolni. Érdekes, hogyamikor a könyv
a nemek szétválasztására törekszik a keresztnevекnél (*Irén*, *Cecil*), ez a törekvése a bece-
neveknél nem érvényesül: pl. az *Ilkó* nemcsak az *Ilona*, *Ilidikó*, hanem az *Ilárion* és *Ilján*
becézője is. Egyébként túlzottan kedveli a *-kó*, *-kő* kicsinyítő képzőpár mély hangrendű
alakját, magas hangrendűekhez is ezt illeszti, s ezzel szlávós hangzást ad nekik: *Berkó* <
Berill, *Csenkó* < *Csendike* és *Csenger*, *Deskó* < *Dezső*, *Elkó* < *Elemér*, *Erkó* < *Erik*,
Lelkó < *Lél*, *Meskó* < *Gilgames* stb. Mivel a becézés túlnyomórészt kicsinyítő képzővel
történik, egyes esetekben már csakis névalkotásra szűkült funkciójú képzővel, ezért a
beceneveknek etimológiai kapcsolatban kell állniuk az alapnévvel (más elbírálás alá es-
nek a jövevénybecézők). Az *Ágnes* alatt olvasható *Baranka*, az *Almos* alatti *Szusza* és a
Skolasztika alatti *Suli* a címnévnek tehát nem becézője, hanem a név vélt vagy valódi
jelentése alapján konstruált (tréfás) névdublettje (tkp. a párhuzamos névadás névlefor-
dítási alcsoportjába tartozó alakulatok). Ezek éppúgy nem tartoznak a becenevek közé,
mint a *Fefe*, *Lala*, *Titi*-féle gügyögő nevek, amelyek szavajárási neveknek tekintendők,
valamint a *Baba*, *Bapszi*, *Öcsi*, *Hugi*. Mivel semmiképpen nem vezethető le a *Gézá*-ból,
ezért a *Gyeggyó* nem lehet a *Géza* becézése, bár nem vitatom, hogy egy bizonyos *Gézát*
valóban hívhatnak így. A *Gyöngyös* és a *Cica* a *Gyöngyvér*-nek, illetőleg a *Cicellé*-nek nem
becéző változata, hanem a név első tagjának indukáló hatására létre jött más név.

A becézőkkel kapcsolatban annyit kell még megállapítanunk, hogy a névanyag
túlzottan városi-köznyelvi beállítottságú. Az természetesen nem baj, hogy a *József* alatt
fel van véve a bécsi németből átvett *Dodi*, *Pepi*, *Szepe*, az a hiba, hogy nincs felvéve a
Teréz alatt a SzamSz. *Terca* és a SzegSz. *Teronka* (erre vö. Rácz Endre: NytudÉrt.
70. sz. 127) neve, hogy nincs felvéve a *Magdolna* népdalokból ismert *Modol* és *Madal*
változata (Röpiülj, páva, röpiülj! 1954. 116, 176, sőt — mint látom — az Utónévkönyv
nem közli a *Mári* népies formát sem: 373), jóllehet a könnyen hozzáférhető tájszótárak
és népköltészeti gyűjtemények beledolgoztatása nem jelenthetett volna különösebb ne-
hézséget.

Itt természetesen nincs hely arra és nincs helye annak, hogy az egyes címszókkal
kapcsolatban észrevételeket tegyünk, csupán két megjegyzésre szorítkozunk. Először is
a szerzőnek azt a szemléletmódját kell szóvá tennünk, amely a névválasztást mintegy
ki akarja ragadni a család köréből, és elvont szabályok érvényesülési terévé szeretné tenni.
Ezt alátámasztják az olyanféle kijelentések, hogy a jóhangzás mindennél fontosabb (13).
Ha ez igaz lenne, a *Barta* nevet viselő családok az *Anna*, *Aranka*, *Antal*, *Barna*, *Magda*,
a *Gaál* vezetéknevűek az *Árpád*, *Ádám*, *Kálmán*, *Mátyás*, *Pál* keresztnevек kerülésére
volnának predestinálva, illetőleg viselődik szégyellhetnék magukat szüleik fogyatékos név-
kultúrabeli ismeretei miatt. Amikor megérkezett a hivatalos értesítés, hogy öcsém hősi
halált halt, megfogadtam, hogy ha lesz egy fiam, az ő emlékére *Imré*-nek nevezem. Nem
állítom, hogy egymás mellett a két *i* jól hangzik, mégsem restelkedem miatta, mert az
élet előbbre való az eufóniánál. Ha például komolyan vesszük a bevezetésnek azt a té-
telét, hogy az egyhangúság miatt nem kívánatos az azonos vezeték- és keresztnév, ezáltal
esetleg éppen a család ősenek emlékezetét rekesztjük ki nemzetiségéből, eszerint ugyanis

a régi *Aba* személynév felújítására legkevésbé az *Abaffy* család alkalmas. Egyébként más nyelvközösségekben az ilyen neveket nem tartják rossz hangzásúnak, és főként azokban az országokban van sok belőlük, ahol a vezetéksnevek aránylag későn alakultak ki: pl. *Zsivko Zsivkov* (a Bolgár Népköztársaság minisztertanácsának elnökhelyettese), a bolgár népi névadásban ugyanis szinte általánosnak tekinthető szabály, hogy az első fiút az apai nagypapa nevére keresztelik (vö. Kiss Lajos: Nyr. 90: 226). Még néhány példa a névbeli figura etymologicára: *Cennino Cennini* (XIV. sz.), *Boccaccio Boccaccini*, *Dosso Dossi*, *Geert Geertszen* = Rotterdami Erazmus (XV–XVI. sz.), *Leone Leoni*, *Camillo Camilli* (XVI. sz.), *Galileo Galilei* (XVI–XVII. sz.), *Björnsterne Björnson*, *Steen Steensen* (XIX. sz.), *Momme Mommsen*, *Mauro de Mauro* (1970 szeptemberében elrabolt újságíró), *Richards Richard* Győri Finomposztógyár Rt. (alapítva 1918.), *Vaszilisz Vaszilikosz* (XX. sz.). Ugye nem is csengenek rosszul? Ezek azonban, ha kevéssel is, de eltérnek a teljes megismétléstől (nálunk is *László László*-nál és *Péter Péter*-nél szebben hangzik *Lászlófi László*, illetőleg *Péterdi Péter*).

Másik megjegyzésem a mondanivaló nyelvi megformálására vonatkozik. A kényeszerű rövidség több helyen félreérthetővé tette a szöveget — számolnunk kell ezzel — a nagyközönség számára. Egy egyetemi hallgatótól például azt bizonygatta nekem, hogy az ő *Judit* keresztnéve az Utónévkönyv szerint franciául *Yvette*. Hát persze erről szó sincs, illetőleg az Utónévkönyv nem állít, csak azt mondja, hogy egyik a másiknak rokon neve, illetőleg — *Ivett* alatt — hogy m e g f e l e l ő j e, ez pedig nem jelent etimológiai kapcsolatot. A *Bertalan*-t horvatra *Jernej*-nek fordítjuk, jóllehet származásra semmi közük egymáshoz (utóbbi az *Iréneusz*-ból). Más: az erős tömörítés miatt a *Petúr* és az *Erazmus* címszó úgy hat, mintha soha nem létezett nevet fel lehetne újítani, illetőleg mintha a rotterdami tudós maga alkotta volna az *Erazmus* nevet. A mű az eredeti célkitűzés szerint nem névkönyvnek készült, tulajdonképpen „evés közben jött meg az étvágy”, de azért az előre látott széles körű érdeklődés kielégítésére több helyen elkelt volna a bővebb fejtegetés.

4. Ha nevet kellene adnom neki, az „ellentétek könyvé”-nek nevezném: szakmai feladat ellátására rendelték, de szinte névkönyvvé sikeredett; hatósági segédletnek készült, de jobbára a nagyközönség forgatja; szűk körű kollektíva tervezte, de egy intézet felelős érte; egy személyhez kapcsolódik, de egy bizottság hozta a döntéseket; közösségi alkotás, de egyéni név alatt jelent meg; az anyakönyvvezetők számára kötelező, de azért nem hivatalos kiadvány; s végül hiányai ellenére keresztnévanyagunk immár nélkülözhetetlen leltára, amelynek hasznos hibái tökéletesítésre serkentik, túlhaladásra ösztönzik névészeinket.

Mikesy Sándor

Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó. 414 lap.

Gombocz Zoltán jelentéstana¹ óta ez az első magyar nyelven megjelent jelentéstani áttekintés. (Igaz, hogy időközben Antal László is kiadott két szemantikai kötetet,²

¹ Gombocz Zoltán: *Jentéstan* (Pécs, 1926. Danubia. 114 lap).

² Antal László: *Questions of Meaning* (Hága, 1963. Mouton. 95 lap) = [magyarul] *A jelentés kérdései*. NyK. 68 (1966): 279–325; Antal László: *Content, Meaning and Understanding* (Hága, 1964. 63 lap).

a romániai származású magyar Ábrahám Samu és Kiefer Ferenc³ is egyet, ezek azonban csak részben jelentek meg magyar nyelven.) Így ennek a kötetnek a megítélésében — azt hiszem — az a fő kritérium: hogyan tükröződik benne az elmúlt harminc év nyelvészeti-nek fejlődése.

A nyelvészet elmúlt utolsó évtizedeiben a jelentéstannak furcsa sors jutott. A prágai iskola tevékenységének középpontjában a fonéma állott; a koppenhágai és az amerikai deszkriptív nyelvészet gyakorlata is inkább a nyelvi formára irányult, mint a jelentésre. A szovjet matematikai nyelvészet és a generatív nyelvészet első művei sem sok előrelépést jelentettek a szemantikában. Csak a legutolsó években jelentek meg áttörő jelentőségű művek az amerikai Katz és Fodor⁴ és az 1967-ben elhunyt Uriel Weinreich,⁵ valamint a szovjet Igor Melcsuk és Zsolkovszkij⁶ tollából.

Károly Sándornak nem volt könnyű dolga. Egyszerre kellett állást foglalni a legújabb vívmányokkal kapcsolatban, s egyszerre kellett magyar nyelven a magyarországi olvasó számára érthető és használható áttekintést adni a szemantika utolsó évtizedeinek fejlődéséről. A két feladat majdnem hogy kizárja egymást. S ezért teljesen érthető, hogy Károly Sándor azt az utat választotta, amelyen a magyar kontextusba próbálta integrálni, szervesen belehelyezni a modern szemantikát. A magyar kontextuson itt a magyar nyelv, a magyarországi nyelvészet, a hazai jelentéselméletének és gyakorlatának tradíciói, sőt a magyarországi humán tudományok múltjának és jelenének bonyolult összefüggései értendők. A szerző az ebben a keretben vállalt feladatot igényesen oldotta meg. Erre közismert munkabírásan és gondolkodásának önállóságán kívül az is alkalmassá teszi, hogy talán ő a klasszikus magyar nyelvészetet legjobban ismerő modern magyarországi általános és magyar nyelvész.

A könyv gyakorlatilag öt fő részre oszlik; ezek a következők: módszertan; általános leíró jelentéselmélet; általános történeti jelentéselmélet; magyar leíró jelentéselmélet; magyar történeti jelentéselmélet. Megpróbálom röviden, inkább csak jelzésszerűen összefoglalni a módszertani részt, valamint a két leíró jelentéselméleti részt. A történeti jelentéselméleti részek összefoglalásától illetéktelenségem miatt kénytelen vagyok eltekinteni.

A bevezetés a szemantikát elhelyezi a nyelvészeten belül, és a szerző által követett módszert mutatja be.

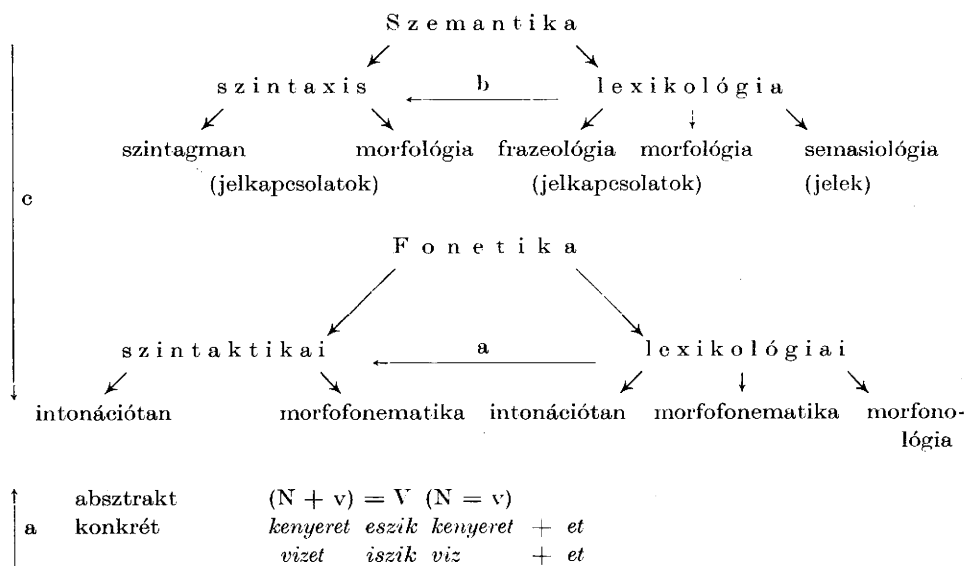
A 19. lapon a szerző rövid táblázatban közli a nyelvészeti résztudományok beosztását. Ezt a következő:

³ Ábrahám Samu és Kiefer Ferenc: *A Theory of Structural Semantics* (Hága — Paris, 1966. Mouton. 98 lap) = [magyarul] Kiefer Ferenc: *A jelentéselmélet formalizálásáról*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 4 (1966): 105—55.

⁴ J. J. Katz — J. A. Fodor: *Egy szemantikai elmélet struktúrája*: Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. (Szerk.: Telegdi Zsigmond. Bp., 1968. Tankönyvkiadó. Kézirat gyanánt. 352—370 [az angol tanulmány egy részletének fordítása]).

⁵ U. Weinreich: *Szemantikaelméleti vizsgálódások: Dokumentáció és nyelvészet* (Az értelmi összefüggések formalizálása) (Szerk.: Varga Dénes. Bp., 1969. Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. „Hivatali használatra”. 9—59 [az angol tanulmány fordítása]).

⁶ A. K. Zsolkovszkij — I. A. Melcsuk: *Szemantikai szintézis: az 5. jegyzetben idézett Szemelvénygyűjtemény 61—176* [az orosz tanulmány fordítása].

(A nyilak közül az a) = absztrahálódás; b) = aktualizálódás; c) = materializálódás.)

Ez a nyelvtanfelosztás reálisnak látszik a magyarországi nyelvtan kutatása és oktatása számára, nemcsak a generativisták számára. (A fonetikai rész műszóhasználatával ugyan nem tudok egyetérteni, de a felosztási kérdést itt is figyelemre méltónak tartom.)

Legszívesebben idézőjelben idézném „A jelek jelentése” című fejezet bevezető részletét (68–70), itt is csupán a táblázatot adom meg. Itt voltaképpen a kommunikáció makromezői (nagybetűk), a mikromezői (kisbetűk; s ezek vonatkozási (számok) alkotnak egy igen szemléletes skémát:

A) Jelrendszer,	a) Felhasznált jelek;
B) Világ;	b) Beszédtárgy, jeltárgyak;
C) Beszédművek;	c) Beszédmű, mondat;
D) Társadalom;	d) Beszédpartnerek;

1. A jelek vonatkozása a jeltárgyakhoz: $a \rightarrow b$ (Denotatív jelentés);
2. A jelek vonatkozása a jelsorokhoz: $a \rightarrow c$ (Szintaktikai jelentés);
3. A jelek vonatkozása a beszédpartnerekhez: $a \rightarrow d$ (Pragmatikus jelentés);
4. A jelrendszer vonatkozása a világhoz: $A \rightarrow B$ (Lexikológiai jelentés);
5. A jelrendszer vonatkozása művekhez: $A \rightarrow C$ (Műfaji jelentés);
6. A jelrendszer vonatkozása a társadalmi csoporthoz: $A \rightarrow D$ (Nyelvrétegbeli jelentés).

Ez a hatosság mind a jelek, mind a jelkapcsolatok jelentésének kényelmes vizsgálati kerete.

Károly Sándor könyvének különleges nyelvészettörténeti pozíciója van. Olyan ellentétes megközelítési módokat sikerült neki *s z i n t é z i s* be hoznia, amelyek összetartozását sokan érezték már az utolsó másfél évtizedben, de amelyek mégsem kerültek egymás mellé egyetlen könyv keretében. Mindez természetesen egyúttal a szemantika kiterjesztését is jelenti (ez természetesen ráadásérték), de — hangsúlyozni szeretném —

egy egész nyelvszemlélet szintetizálásáról van szó. Károly Sándor koncepciója ugyanis nyelvészeti megalapozottságú szemantika.

A szinkronia és a diakronia összekapcsolása nem eklektikus keretben ritkán sikerül. Károly Sándor ezzel a több oldalról is támadott feladattal sikerrel birkózott meg.

A langue és a parole felfogásában is figyelembe vette a nyelvészet fejlődésének legutolsó stádiumát is (a kompetencia és a performancia megkülönböztetését), de nem fogadja el a kalandos kiutakat, amelyeket a kommunikáció és a szöveg újrafelfedezése kínál. A „matematikai módszerek alkalmazása, a tudomány nyelve, a nyelv logikai és kommunikációs aspektusa” című fejezetben foglalkozik a matematikai nyelvészet problémájával. Könyvét azonban nem matematikai nyelvészeti hozzájárulásnak szánta, hanem a nem matematikai orientációjú olvasó számára írta. Ez magyarázza azt is, hogy bár bőven felhasználja a nyelvi egységek szimbolizálását, valamint az egyes műveletek formális ábrázolását, könyve azonban a szerző szándéka szerint sem tekinthető formális (matematikai) nyelvészeti műnek. Egyelőre nem is világos, hogy lehetséges-e már most egy ilyen jellegű áttekintő művet teljesen formálisan elkészíteni.

A könyv olyan ellentétpárokat is egységben látott, mint a magyar és általános jelentést. Ez egyébként a könyv szerkezetében is kifejezésre jutott.

A mindennapi nyelvhasználat és a művészi nyelvhasználat feloldása azt is lehetővé tette a szerző számára, hogy kiszabadítsa a művészi igényű nyelvhasználatot a stilisztikába való bezártságából.

Legnagyobb vívmánya azonban abban áll, hogy a jelek (lexikai egységek) szemantikáját kiterjesztette a jelkapcsolatok szemantikájává. Ezt a kombinatív szemantikai álláspontot az tette lehetővé, hogy a szerző felhasználta — és módszertanilag általánosította — a generatív nyelvészetnek, közelebbről a transzformációs szintaxisnak a tapasztalatait. A Károly Sándor által követett szemantika kétségtelenül a generatív nyelvészetten belül foglal állást, de nem interpretatív jellegű (mint Katz és Fodor, Abraham és Kiefer és részben Weinreich művei). Ez azt jelenti, hogy Károly Sándor nem egy formálisan felépített szintaktikai szabályrendszert kíván későbbi műveletekben szemantikai szabályok segítségével értelmezni. (Ez természetesen az egyetlen lehetőség a teljesen formális rendszerek esetében, mint például a matematika.)

Károly viszont úgy fogta fel a szemantika feladatát, hogy voltaképpen az értelemről indul ki, tehát a szemantika is elsődleges és generatív. Úgy látszik, hogy ez a felfogás jobban kielégíti az emberi nyelv leírásának sajátos szükségleteit. Melcsuk és Zsolkovszkij már ehhez a felfogáshoz áll közelebb. Voltaképpen George Lakoff⁷ javasolta 1963 augusztusában a generatív szemantikai megközelítést. (Én 1963 októberében hallottam Károly Sándortól ilyen jellegű elképzeléseket, de még nem transzformációs szintaktikai keretben. Lakoff műve viszont 1965-ig nem volt ismeretes Magyarországon.) A generatív szemantikáról 1970-ig mintegy másfél száz munka készült.⁸ S ebben a keretben készült a legutóbbi rövid modern szemantikai összefoglalás is.⁹

Károly Sándor könyve tehát bizonyos mértékben megelőzte korát. S ma világviszonylatban egyik legkorszerűbb nyelvészeti szemantikai bevezető-áttekintő kézikönyv.

Nem feladatom, hogy a könyv minden hiányosságát bíráljam. Bevallom, nem is tudnám. Több részletkérdésben eltér a felfogásom; ezek azonban inkább aspektuskérdések és súlyozási kérdések, mintsem ténykérdések. Hadd tegyem mégis szövé, hogy a

⁷ George Lakoff: Toward generative Semantics (Research Laboratory of Electronics, Mechanical Translation Group, Massachusetts Institute of Technology. 1963 augusztus. Belső memorandum 24 lap).

⁸ Bibliográfiájukat lásd: Herwig Krenn és Klaus Müller: Generative Semantik: Linguistische Berichte No 5. (Braunschweig, Vieweg Verlag, 1970) 85–106.

⁹ Herbert Brekle: Semantik (München, 1972. Fink Verlag. 144 lap).

leíró magyar jelentéstannal bőkezűbben bánhatott volna. (Reméljük, ezt is pótolja majd valahol.)

Károly Sándor nagy vonalakban igen jól szerkeszt. Stílusa nem szokványos tudományos próza: az átlagnál erősebb rajta a szépirodalom és — ettől függetlenül — a didaktika hatása. Kitűnő irodalmi idézetei és szemléltető értékű ábrái kétféleképpen könynyítik a súlyos tartalmú könyv olvasását. Természetesen egy ilyen vastag kézikönyv nem folyamatos olvasásra készült, hanem konzultációra. A fejezetek élén álló mottóktól eltekintettem volna, s talán kevesebb példával is megelégedtem volna.

Ha Gombocz élne, talán rövidebben dolgozta volna ki ezt a témát. De e n n e k a könyvnek a megírására sem ő, sem más nem vállalkozott volna. S akármilyen ambíciózus a könyv címe és célkitűzése, mégis voltaképp a szerző részéről hozott óriási áldozat a magyarországi nyelvész és nemcsak nyelvész közönségért: egyetlen kötetben — egyseges felfogásban — bemutatni magyar nyelven a nyelvészeti szemantika utóbbi évtizedeinek fejlődését és eredményeit. A szerző egyéni alkotó hozzájárulása is kétségtelenül igen jelentős. Ez a könyv azonban — úgy gondolom — mint a hetvenes évek összefoglalása járul majd hozzá a magyarországi jelentés-tan kutatásának és oktatásának föllendítéséhez.

Szépe György

Nyelvtantanítási vándorgyűlés

1972. április 6-a és 8-a között a Magyar Nyelvtudományi Társaság „Anyanyelvünk az általános iskolában” címmel vándorgyűlést rendezett Nyíregyházán a Művelődésügyi Minisztérium, Szabolcs-Szatmár megye tanácsa és a Nyíregyházi Tanárképző Főiskola közreműködésével.

A vándorgyűlés összehívásának pusztá ténye két dolgot jelent: egyrészt azt a felismerést, hogy az anyanyelvi nevelés ügye megérett a reformra, másrészt az illetékes szervezetnek azt a szándékát, hogy a reform előkészítésébe a „szakembereken” kívül bevonják a legérdekeltebbeket, a gyakorló pedagógusokat is, s ezzel lehetőséget teremtsenek arra, hogy a reform alapelvei széles körű viták során létrejött megegyezés eredményeként alakuljanak ki. A vándorgyűlés időtartamának rövidege és a zsúfolt program sajnos korlátozta az érdemi vitát, a különböző álláspontok racionális mérlegelését. Az üdvözléseken, bevezetéseken és zárszavakon kívül (amelyek az elengedhetetlen formalitások mellett értékes észrevételekkel érintették a vita tárgyát is) tizenhat tízpercesre tervezett, de gyakran harminc-harmincöt percesse is elnyúló előadás és korreferátum hangzott el két nap alatt, s csak a fennmaradó időben kerülhetett sor a hozzászólásokra, s ezek nagy része ugyancsak előre elkészített kiselőadás volt, nem spontán reflexió.

A spontaneitás kibontakozását azonban nemcsak a minden konferenciát jellemző időhiány gátolta, hanem az is, hogy az előadók rendkívül finoman, szélsőségektől mentesen fogalmazták meg álláspontjukat, s így nehéz volt észrevenni az álláspontok elvi különbségeit, s egyikhez vagy másikhoz csatlakozni, egyik vagy másik mellett érvelni.

A különböző frontok kikristályosodását nehezítette — s ezáltal szűkítette a vita kialakulásának lehetőségét — az is, hogy az előadások, korreferátumok más-más terjedelmű és tartalmú területeket fogtak át, s nemigen volt arra példa, hogy valaki egy részterületre vonatkozó észrevételeit, javaslatait összekötötte volna egy átfogóbb elgondolással, vagy fordítva, átfogó elgondolását valamilyen részterületre konkretizálta volna. (Ami ismét csak érthető a terjedelmi-időbeli korlátozásokból.)

Mindez azt eredményezte, hogy sokkal szembetűnőbb volt a konferencia résztvevőinek egyetértése, mint az, hogy voltak véleménykülönbségek is.

Az elmondottak alapján erőltetett kísérletnek tetszhet, hogy a továbbiakban igyekszem elhatárolni egymástól több álláspontot. Úgy gondolom azonban, hogy ez a lépés mindenképpen szükséges a konferencia eredményeinek hasznosításához, továbbfejlesztéséhez, s egybevág a konferenciát létrehívó szervek vitát kezdeményező intenciójával is.

Az alapkérdésben — abban, hogy reformra szükség van — a konferencia minden előadója és hozzászólója egyetértett. A tekintetben azonban, hogy miért, hogyan és hol kell hozzányúlni az anyanyelvi nevelés ügyéhez, korántsem volt egységes a résztvevők álláspontja.

Az egyik nézet szerint — amelynek leghatásosabb képviselője Bárczi Géza akadémikus volt — az anyanyelvi nevelés nehézségei két forrásból táplálkoznak: az egyik — és a súlyosabbik — az, hogy még a leghivatottabbakban, a magyartanárokban is el-

halványult a nyelv nemzetet összekovácsoló hivatásának és jelentőségének tudata, a másik pedig a tanár egyéniségének káros és az anyanyelv esetében különösen káros háttérbe szorulása a nevelési folyamatban. A bajok okának ebből a felfogásából a megoldást illetően az adódik, hogy a jelenlegi tanterv és a jelenlegi tankönyvek megváltoztatására nincsen különösebb szükség (a tankönyvek anyagának tudományos megalapozottsága mellett külön állást foglalt Bárczi akadémikus), elsősorban a tanárok egyéni lelkiismeretvizsgálata vezethet az anyanyelvi nevelés szükséges megújulására.

Egy másik álláspont — amely jogosságát több éves gyakorlati-kísérleti munka eredményeivel tudja megalapozni — képviselői (Szende Aladár, Takács Etel, Fajcsák Magda) az anyanyelvi nevelés módszertani megújítását tekintik az előrelépés zálogának. A tanterv célkitűzéseit és a tankönyvek leíró nyelvtani rendszerét lényegében elfogadva arra törekszenek, hogy a programozott oktatás, a munkafüzetek, feladatlapok, manuális segédeszközök komplex felhasználásával ezt az anyagot a gyermeki személyiség kibontakoztatásának hatékony-eszközzé tegyék. Ennek a programnak a kidolgozása során egyébként — bármennyire nem is ez az elsődleges cél — már eddig is lehetőség nyílt a modern nyelvtudomány egyes eredményeinek beépítésére a tananyagba éppúgy, mint a történeti nyelvtudomány által felhalmozott tudásanyag bizonyos részeinek hasznosítására.

Egy harmadik nézet szerint — amelyet Temesi Mihály főiskolai tanár fejtett ki a legrészletesebben dokumentálva — az anyanyelvi nevelés problémái a tanterv célkitűzései és a tananyag (tankönyvek) felépítése közötti összhangtalanságból erednek. Míg a célkitűzések egyformán lényegessé teszik a tanulók írásbeli és szóbeli nyelvi teljesítményének fejlesztését, a tantervek feladatrendszere egyoldalúan íráscentrikus. Súlyosítja ezt még az is, hogy a szóbeli kifejezőkészség fejlesztésekor nem veszik tekintetbe a kommunikációs helyzetek sokféleségét, csak a közlendő grammatikailag hibátlan megformálását kívánják meg. Temesi Mihály rámutatott arra, hogy a külföldi és hazai szociolingvisztikai kutatások eredményei sürgetővé teszik, hogy mindennek figyelembevételével lássunk hozzá a tananyag és a tankönyvek átstrukturálásához.

Végül elhangzott olyan vélemény is, amely a tanterv célkitűzéseit épp annyira érinti, mint a jelenleg forgalomban levő iskolai grammatikák tudományos státusának kérdését. Szépe György előadása mutatott rá többek között arra, hogy az anyanyelvi oktatás egyik nem elhanyagolható — de a jelenlegi tanterv feladatmeghatározásaiban nem említett — funkciója az idegen nyelvek oktatásának megalapozása. Ahhoz azonban, hogy a magyar nyelvtanoktatás ezt a funkcióját betölthesse, a jelenleginél korszerűbb általános nyelvészeti elveknek kell érvényesülniük az iskolai grammatikákban. Mindazonáltal az iskolai és a tudományos grammatika egészségtelen elkülönülésének megszüntetése csak egyik előfeltétele az anyanyelvi nevelés megújításának, a reform sikeressége emellett feltételezi még olyan tudományok eredményeinek figyelembevételét, mint a kommunikációelmélet, a szociolingvisztika és természetesen olyan hagyományos diszciplínákét is, mint a pszichológia és a pedagógia.

Rövid összefoglalásomban arra törekedtem, hogy egy a jövőben széles körben kibontakozó vita szempontjából — nagy vonalakban — rendezzem a konferencián elhangzottakat. Az összefoglalás ezért szükségképpen egyoldalú, töredékes. A kép hiányait talán részben kiegészítik a konferencián elfogadott határozatok (l. alább), s a későbbiekben az a kötet, amelyben a konferencia teljes anyaga meg jelenik.

Pap Mária

A nyíregyházi nyelvtanítási vándorgyűlés javaslatai

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1972. április 6-án, 7-én és 8-án Nyíregyházán megtartott „Anyanyelvünk az általános iskolában” című vándorgyűlése megvitatta az általános iskolai magyar nyelvi nevelés helyzetét és feladatait, s a következő javaslatokat terjeszti elő a Társaság választmányának azzal a kéréssel, hogy továbbítsa a Magyar Tudományos Akadémia I. és II. osztályának, a Művelődésügyi Minisztérium közoktatási főosztályának, pedagógusképző osztályának, valamint egyetemi és főiskolai főosztályának.

I.

1. Társadalmunk igényei a jelenleginél hatékonyabb anyanyelvi képzést kívánják. Ennek megvalósítására nagyobb mértékben kell gondoskodni a személyi, pénzügyi, tárgyi és pedagógiai feltételekről.

a) Fokozottan érvényt kell szerezni annak a követelménynek, hogy a magyar nyelvet és irodalmat csak szakképzettséggel rendelkező pedagógusok tanítsák. Ajánljuk a magyartanárok munkakörülményeinek megvizsgálását, és — nagy mennyiségű írásbeli munkájukra való tekintettel — kötelező óraszámuk méltányos megállapítását.

b) Kérjük a Művelődésügyi Minisztériumot, hogy a TANÉRT kellő példányszám-ban állítson elő olyan tanszereket, amelyek alkalmasak az anyanyelv tanulásának vizuális, auditív és manipulatív eszközökkel való támogatására, a Tankönyvkiadó Vállalat pedig adjon ki segédkönyveket a tanulás változatosabb formáinak megtervezhetősége érdekében: iskolai értelmező és szinonimaszótárt, iskolai terminológiai szótárt, stílus-szótárt, az általános iskolai követelményszintet rögzítő helyesírási szabályzatot, szólás- és közmondásgyűjteményt, feladattárakat, nyelvi játékokat tartalmazó könyvet stb.

Kérjük továbbá, hogy a Rádió és a Televízió gondoskodjék az anyanyelvi képzést segítő műsorok rendszeres sugárzásáról valamennyi osztály számára.

c) Ki kell munkálni az eddig kevésbé hatékonyan oktatott tantárgyi ágazatok módszertanát. Ilyenek elsősorban a beszédművelés, a fogalmazás, valamint a kifejező-képességek és az olvasási készségnek a továbbfejlesztése a felső tagozatban.

d) Fokozott segítséget kell nyújtani a részben osztott és osztatlan kisiskolák anyanyelvet tanító pedagógusainak, akik hátrányos helyzetben levő tanulók nyelvi nevelésén munkálkodnak.

2. A munkafüzet-sorozat bevezetésével egy időben — az eddigi tapasztalatok felhasználásával — a gyakorlatban is megvalósított súlypontozással arányosabbá kell tenni a nyelvi ismeretek tematikáját. Evégből pontosan meg kell határozni a tanterv követelményeit a leíró nyelvtan, a helyesírás és a helyes beszéd, a szókincsfejlesztés és a fogalmazás területén.

3. A köznevelés irányítói minden szinten fordítsanak fokozottabb figyelmet az anyanyelvi képzés ügyére. Az ifjúsági szervezetekkel együttműködve serkentsék az iskolák és a nevelők kezdeményező kedvét mind az órán, mind az órán és iskolán kívül folyó munkában: megmozdulások (versenyek, rendezvények stb.) szervezésében, szaktanterem, beszédtechnikai gyakorlóterem kialakításában, a szakkörök munkájának ki-terjesztésében stb.

4. Konferenciánk tanulságai alapján kívánatos a szaktanárok számára biztosítani az információcsere szervezett alkalmait. Ennek érdekében célszerű a továbbiakban is

módot találni a jelenlegihez hasonló találkozók szervezésére. A pedagógiai, módszertani és nyelvtudományi folyóiratok gondoskodjanak a nyelvtudomány eredményeinek pedagógiaiilag értékelt továbbításáról, a metodikai kezdeményezések tapasztalatainak közzétételéről, a hazai és külföldi eredmények és kísérletek közléséről. Ezeknek a feladatoknak a Magyartanítás egymagában már nem tud eleget tenni.

5. Javasoljuk továbbá a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának, hogy egy népszerű nyelvművelő folyóirat megindításának a pécsi nyelvművelő konferencián 1959-ben elfogadott tervét váltsa valóra. Szükség van a pedagógusok munkájának segítéséhez a Tankönyvkiadó gondozásában egy Nyelv és Iskola című könyvsorozat megindítására, valamint a tanulók részére egy, a nyelvünk életével foglalkozó ifjúsági folyóirat és egyéb kiadványok közreadására.

II.

Iskolarendszerünk felülvizsgálatának eredményei nyomán fokozni kell az előmunkálatokat egy új általános iskolai tanterv kidolgozása érdekében. Ebben a tantervben kapjon központi helyet és integráló szerepet az anyanyelvi nevelés mint a személyiség fejlesztésének legfontosabb tényezője.

1. Kíváncsú a gyakorló pedagógusok, valamint az illetékes tudománysszakok és intézmények javaslatainak a meghallgatása az anyanyelvi nevelés korszerűsítése érdekében. Ilyen módon válhat lehetővé olyan tanterv kidolgozása, amely — felhasználva a tudományok legújabb kikísérletezett és időtálló eredményeit — életkorhoz, biológiai és társadalmi érettséghez igazodó optimális és reális nyelvi nevelést alapozhat meg. Az anyanyelv tanításának korszerűsítésére irányuló különböző törekvéseket okvetlenül össze kell hangolni.

2. Az iskolafokok szerint tagozódó tantervet váltsa fel olyan elgondolás kimunkálása, amely az óvodáskortól kezdve az érettségi vizsgáig megszakítatlan folyamatnak tekintti az anyanyelvi nevelést, tehát lényegesen csökkenti az átmenetek zökkenőit.

3. Az anyanyelvi nevelésnek a tantervben megtervezett egységes folyamata csak a nevelőtestület összehangolt munkájával valósulhat meg. Ezért ki kell dolgozni a nem magyar szakos nevelőjelöltek korszerű szemléleten alapuló anyanyelvi képzésének tervezetét. A már működő nevelők tájékoztatását pedig a pedagógusképzés és továbbképzés feladatává kell tenni.

4. Javasoljuk a vándorgyűlés teljes anyagának a mielőbbi megjelentetését, és szükségesnek tartjuk az elhangzott előadásoknak és hozzászólásoknak, valamint egyéb e tárgykörbe vágó információknak a tematikus feldolgozását.

A magyar nyelv hete

Budapest. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy van már hagyománya ennek a „fiatal” kezdeményezésnek. Hat év nem nagy idő, mégis úgy érezzük, olyan rangot vívott ki magának, hogy kiemelkedik a TIT budapesti Kossuth Klubjának egyéb rendezvényei közül, fokozott társadalmi érdeklődés nyilvánul meg iránta.

Az idei tavaszon is minden előadás telt ház előtt hangzott el.

Külön említésre méltó a Népszabadság új és jelentős bekapcsolódása fővárosunk kulturális életének eme jelentős eseménysorozatába azzal, hogy A magyar nyelv hetében, április 23-tól 29-ig minden nap terjedelmes cikket közölt a következő közérdeklődésre számot tartó témákról: A nyelvfejlődés útjai (Bárczi Géza), A nyelvtantól az anyanyelvi nevelésig (Bencédy József), Múlt — jelen — jövő helyesírásunkban (Fábián Pál), Beszédkultúránk (Fischer Sándor), Életünk és a szakszavak (Grétsy László), Nyelvművelés — demokrácia (Lőrincze Lajos). A cikkek ismertetésére és a feldolgozott témák jelentőségének méltatására itt most nincs lehetőségünk, de nem is feladatunk (pedig megérdemelnék), de Bárczi Géza akadémikus egy fontos megállapítása mégis ide kívánczik, amikor a nyelvművelés mai feladatáról, a nyelv életének irányíthatósága ügyéről szól: „... főgondunk a legmagasabb nyelvi réteg (az irodalmi nyelv) ápolása, megőrzése, fejlesztése. Elsősorban ebből a szempontból kell néznünk a nyelv sorsába való tudatos beavatkozást, azaz a nyelvművelést.”

Az idei programban a következő előadások hangzottak el:

Az első napon, hétfőn Grétsy László szinte kimeríthetetlen témáról, a magyar nyelv gazdagságáról és szépségéről tartott színes előadást. Az élményadó hatást nagyban fokozta az előadáshoz méltó műsor, amelyben szebbnél szebb szövegrészleteket (időrendben Janus Pannoniustól Illyés Gyuláig) keltett életre Bánffy György színművész igen szuggesztív erővel és átéléssel.

Kedden, a második napon Deme László Szövegforma és kiejtésforma címmel fejtette ki évtizedes kutatása alapján kialakult véleményét egy nagyon időszerű kérdésről: a jó felolvasás, a felolvasói stílus követelményeiről. Elméleti megállapításait különböző jellegű példaszövegek bemutatásával illusztrálta. A magnóra vett anyagot Körmenyi László Kazinczy-díjas rádióbemondó kiváló tolmácsolásában hallhattuk.

A harmadik napon Gulya János adott érdekes képet anyanyelvünk egyik sajátos jelenségéről, a magyar észjárásról. Jellegzetes nyelvi megnyilatkozásainkat összevetve más nyelvekkel igyekezett érzékeltetni azt a gondolkozásmódot, amely nyomon követhető.

Csütörtökön pedagógiai jellegű téma került sorra. Jobbágy Károlyné tanárnő egy jelentős gimnáziumi anyanyelvtanítási kísérletről számolt be nyelvtanításunk új útjait mutatva meg, felvillantva a tanulói aktivitás és az intenzívebb középiskolai anyanyelvi nevelés lehetőségeit a zömmel pedagógus hallgatóság előtt.

Mielőtt a hagyományos nyelvhelyességi ankétról szólnánk, megemlíjtük azt a kegyeletes megemlékezést, amely bár kicsi, de érdeklődő csoport részvételével folyt le a Kerepesi temetőben szombaton délután a nyelvészek sírjánál Lengyel Dénes vezetésével. Tesszük ezt azért is, mert ugyancsak nem bizonyult jó jósna Sz. J. glosszaíró, aki az Élet és Irodalom 1972. április 15-i számában Nyelvtudomány a temetőben címmel elmarasztalta „a magyar nyelv hetének ezt a programját”. Még fiatalokat is „vonzott”. Akik ott voltak, bizonyíthatják, nyoma sem volt „kegyetlennes unalomnak”, amelytől féltette a glosszaíró „a nyelvművelés tudományának eleven szellemét”.

A vasárnapi záróprogramnak az adott különösen ünnepi jelleget, hogy egybekapcsolódott a Magyar Nyelvőr 100. évfordulójának méltatásával, amelyen megjelent, és megnyitót mondott Illyés Gyula mint a folyóirat mostani szerkesztő bizottságának tagja. Többek között hangsúlyozta az anyanyelvnek napjainkban betöltött szerepét. Lőrincze Lajos, a mai szerkesztő válaszolt a régi és az új szerkesztési elveket, a sikereket, a nehézségeket és az 1946 óta bekövetkezett fejlődést.

A tulajdonképpeni több mint három órás ankét során a változatos kérdések egész sorát tette fel az érdeklődő közönség.

Ha a krónikás mérleget is óhajt készíteni, azt hiszem, nem téved, ha azt állítja, az előadók igyekezete nem volt hiábavaló, jól szolgálta azt a célt, amit Lőrincze Lajos így fogalmazott meg a bevezetőben említett cikkének végén: „... minél több embert tanítsunk meg az igényes, szép nyelvhasználatra. Ez egyben köznyelvünk megszilárdulásának és a már többször emlegetett nyelvi eszményünk elérésének is útja és biztosítéka.”

Graf Rezső

Pécs. A Tanárképző Főiskolán 1972. március 6 – 11. között ren leztük meg anyanyelvünk ünnepi hetét. Bár a hét műsoráról a Dunántúli Napló és a Népszabadság is hírt adott, nem haszontalan, ha mi is áttekintjük a magyar nyelv hete eredményeit, tanulságait.

A hét vetélkedőinek népszerűsítése céljából pályázatot hirdettünk plakát és érem készítésére. A rajztanszék tanárai sok hasznos ötlettel segítettek a hallgatókat a pályaművek megtervezésében, és ennek eredményeként 13 plakát és 4 éremminta érkezett pályázatunkra. A zsiúri 12 plakátot kiállításra is alkalmasnak ítelt. Ezeket főiskolánkon kamara jellegű kiállításon bemutattuk. (A plakátpályázaton I. díjat nyertek: Mészáros György és Villányi Eszter-III. éves főiskolai hallgatók.) Az érem pályázat I. díjas alkotását, Mészáros György III. éves hallgató művét bronzba öntettük, hogy az elkövetkező években anyanyelvünk ünnepi hetén a vetélkedők I. díjasainak munkájuk elismeréséül ezt is átnyújthassuk. A Magyar Nyelvőr 100 éves jubileuma alkalmából készített érmünkön „Anyanyelvünkért” felírás olvasható. A másik oldalán: „Szó és tett: az ember — PTF — 1972”. Az éremmel kitüntettjük azokat is, akik a rendezésben jelentős segítséget nyújtanak. Ebben az évben Gábrriel Józsefnek, a Pécs városi Tanács V. B. művelődési osztálya vezetőjének, Právicz Lajosnak, a TIT Baranya megyei szervezete titkárának és Várady Gézának, a művelődési osztály népművelési csoportvezetőjének Temesi Mihály adta át az emlékérmét.

Az ünnepi rendezvények programja rendkívül változatos volt. Az előadásokon kívül három kiállítást is rendeztünk („100 éves a Magyar Nyelvőr”; „A legújabb nyelv-művelő irodalom”; „1972: a könyv éve”).

Március 6-án Temesi Mihály tanszékvezető főiskolai tanár és Vonyó József a főiskolai KISZ V. B. titkára nyitotta meg a magyar nyelv hetét. Ezután Bánréti Zoltán főiskolai tanársegéd „Népköltészeti szövegstruktúrák” címmel tartott előadást. A modern szemléletű strukturális nyelvi elemzés gyakorlatát folklór szövegen mutatta be az előadó. Ezen a napon a prózamondó verseny döntőjében a versenyzők 30 gépelt sornyi szöveget mondtak el könyv nélkül (Kosztolányi Dezső Ábécé c. művéből és Illyés Gyulának Ingeny lakoma és Hajszálygökök c. kötetéből). Jóllehet sokan indultak ebben a versenyben, a színvonal mégsem volt megfelelő. Úgy látszik, hogy a prózamondás (voltaképpen szabad előadás!) egyelőre merész követelmény a főiskolán; ezért a jövő évben visszatérünk a hagyományosabb formához, a felolvasáshoz. A prózamondásban Marton Ilona III. éves hallgatónk kapott első díjat.

Március 7-én emlékünnepeken adóztunk Janus Pannoniusnak. A nagy humanista költő halálának 500. évfordulója alkalmából Tóth István főiskolai docens tartott megemlékezést. E napon rendeztük meg a versmondó versenyt. Janus Pannonius Búcsú Váradtól c. versét érdekes, modern felfogásban szólaltatták meg az előadók. A verseny győztese: Hajas Ilona II. éves főiskolai hallgató.

Március 8-án Grétsy László kandidátus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének osztályvezetője „Anyanyelvünk gazdagsága és szépsége — anyanyelvünk játéka” címmel tartott igen érdekes előadást. Az előadást követő vita után Grétsy László

is tanúja volt hallgatóink vidám nyelv helyességi és helyesírási vetélkedőjének. E verseny győztese: Révfalvi Ildikó I. éves hallgató.

Március 9-én a főiskola (és talán Pécs város?) történetében először rendeztük meg a tanárjelöltek szónokversenyét, amelynek győztese: Sallai Éva II. éves hallgató

Március 10-én Fábián Pál kandidátus, az ELTE I. sz. magyar nyelvtudományi tanszékének docense „A helyesírás stilisztikája” c. előadásában összegezte, mi lehet az oka annak, hogy a szó írásképe, a betűformálás sajátos esztétikum forrásává válhat. Az előadáshoz e napon is többen hozzászóltak. Utána Rónai Béla főiskolai docens értékelést adott a meghirdetett fogalmazási pályázat munkáiról. A tíz pályázó közül Raffai Ernő I. éves hallgatónk nyerte el az I. díjat. A fogalmazási verseny, valamint a szónokverseny pályateteleit a KISZ K. B. kongresszusi levele alapján állítottuk össze.

*

1971-ben és 1972-ben is törekedtünk arra, hogy a magyar nyelv hete ne csupán a meghívott vendégelőadók fóruma legyen, hanem a hallgatóknak is adjon lehetőséget a szereplésre. Örölnünk kell annak, hogy mintegy 80 főiskolai hallgató vett részt a hét vetélkedőin és pályázatain; bizonyítva, hogy rendezvényünk máris népszerű, hogy sikerült értékes hagyományt teremtenünk a főiskolán.

A számvetésben szólnunk kell arról is, hogy rendezvényeink lebonyolításában a magyar nyelvi tanszék minden oktatója kiemelkedő munkát végzett. Az irodalomtudományi tanszékről Péczely László kandidátus, főiskolai tanár, Tóth István főiskolai docens és Váróczy Zsuzsa főiskolai adjunktus nyújtott segítséget a versmondóverseny lebonyolításához. Munkájukat ezúton is köszönjük.

A különféle nyelvi vetélkedők azt mutatták, hogy hallgatóink szívesen és sokat foglalkoznak a helyes, szép kiejtés kérdéseivel. Többen, főleg az irodalmi színpad tagjai a művészi igényű beszéd szintjéhez is közelednek. A versenyek azt is jelzik, hogy főiskolánkon változatlanul kevés a szépen beszélő és szerepelni tudó tanárjelölt. Hallgatóink nagy részét sok-sok félelem, gátlásosság akadályozza abban, hogy nagyobb nyilvánosság előtt szerepeljenek. A versmondó verseny színvonala főiskolánkon jónak mondható, ám a prózamondásban sok kiejtési, szövegértelmezési hibát hallhattak a zsűri tagjai. A felolvasás még mindig erőteljesen recitáló jellegű, kisiskolás dallammal. A természetes beszéd törvényeit a felolvasásban nem vagy nehezen tudják érvényesíteni a tanárjelöltek; nehezen értik, érzik meg a megszólaltatandó író stílusát. Típushiba, hogy az értelmezésben elsősorban a hangsúlyozásra akarnak támaszkodni a hallgatók. A változatos beszéd követelményeit ugyan ismerik, de a dinamikai váltásokra (hangerő- és tempóváltás; dallamfokváltás; szünetek alkalmazása) szinte képtelenek.

1973-ban szeretnők bekapcsolni a magyar nyelv hete nyelvi vetélkedőibe Pécs város felsőfokú oktatási intézményeinek hallgatóit. Terveink szerint a jövő évben (április utolsó hetében) Pécsen, a Tanárképző Főiskolán rendezzük meg a pedagógusjelöltek helyes, szép kiejtési versenyét. Nagy megtiszteltetés városunk és főiskolánk részére, hogy az I. díjas versenyzők jutalmaként Péchy Blanka nemes alapítványát, a Kazinczy-díjat jövőre intézetünkben nyújthatjuk át az erre érdemes pedagógusjelölteknek.

Pesti János

Szeged. A múlt évi és idej tapasztalatok alapján is eredményes volt az a kezdeményezés, hogy a magyar nyelv hetének ún. központi rendezvényei egy-egy vidéki városban legyenek. Győr után ez évben Szeged volt a központi rendezvények színhelye. Ez a fém-

jelzés tette lehetővé az előző évi rendezvények jelentős kibővítését s ezzel az anyanyelvi kultúra hatósugarának fokozását is.

A szegedi magyar nyelv hetének műsorában a megnyitó esten Köpeczi Béla bevezető előadása után Balázs János A jelenkori nyelvészet irányzatai és a magyar nyelv-tudomány címen, a további napokon Wacha Imre A magyar nyelv muzsikája, Hajdú Péter A magyar nyelv bölcsője, Benkő László Juhász Gyula nyelv-művészete címen tartott előadást; Deme László vezette az „Édes anyanyelvünk” ankétot. A programban szerepelt még a középiskolások nyelvi vetélkedője és autóbusz-körséta szegedi nyelvtudósok és nyelv-művészek emlékhelyeinél.

A központi rendezvényekhez — mint a múlt évben — felzárkózott az egyetem és a tanárképző főiskola beszédversenye, valamint a Nyelvtudományi Társaság helyi csoportjának felolvasó ülése. Előjátékaként pedig a már ugyancsak hagyományos és szép sikerű makói József Attila-napok keretében rendezett előadások, végül egy Hódmezővásárhelyen meglepően nagy létszámú közönség előtt tartott előadás könyvelhető el.

A rendezvényekkel kapcsolatos első és legközvetlenebb tapasztalatunk az, hogy a látogatottság a múlt évihez képest lényegesen nőtt, és különösen öröndetes, hogy a rendezvények során — menet közben — nyilvánult meg az érdeklődés fokozódása. A harmadik napon már kicsinek bizonyult az előadóterem, az utolsó napi ankétot pedig két és fél órás élénk beszélgetés után inkább csak abbahagyni, mint befejezni lehetett. A tavalyi mérlegben még hiányolnunk kellett a helyi sajtó aktív közreműködését. Az idén annál jobban kivette részét minden szegedi sajtóorgánium. A két megyei napilap ismételtén foglalkozott az anyanyelvi kultúrával hosszabb cikkek, interjúk formájában. De nem maradt el az olyan időszakos lap sem, mint a Szegedi Egyetem. Külön ki kell emelnem a Tiszatáj példamutató, jelentős kezdeményezését: a magyar nyelv hetére pontosan időzített májusi számát akár nyelvészeti füzetnek is lehetne minősíteni. Külön rovatban szerkesztői bevezetővel négy nyelvészeti vonatkozású cikk jelent meg a folyóiratban. A szegedi magyar nyelv hetének sikerében nem volt közömbös az a körülmény sem, hogy az előadásokat mint központi rendezvényeket propagálta az országos sajtó és a rádió.

A magyar nyelv hetének immár országosan bokrosodó megrendezésében fontos szempontnak vélem, hogy az egyes bázisok, rendező vidéki városok kialakítsák a maguk sajátos, jellegzetes rendezvényformáit is. Győrben ez már megvalósultnak tekinthető a Péchy Blanka alapítványú beszédversennyel. Szegeden a tavalyi egy középiskolában kezdett, az idén már hárommal folytatott anyanyelvi vetélkedő továbbfejlesztése látszik erre legalkalmasabbnak a gimnáziumok mellett a különböző szakiskoláknak, Szeged város mellett az egész megyének bevonásával, esetleg még további bővítéssel.

B. L.

Debrecen. A Tanítóképző Intézet hallgatói írónknak, költőinknek, tudósainknak a magyar nyelvről írt vallomásaiból szerkesztett műsorral emlékeztek a Magyar Nyelvőr megindításának századik évfordulójára. Megszólaltatták a régi és az újabb századok tudós gondolkodóinak, nyelvünk művészeinek rajongó szeretetét, féltő gondját nemzetiünk legnagyobb kincse, anyanyelvünk iránt. Felidézték a nagy időt megért folyóiratnak nyelvünk megismerése, ápolása érdekében végzett áldozatos munkáját, szeretettel emlékeztek szerkesztőire, munkatársaira. A Nyelvőr nemes harcainak szellemében hívták fel a figyelmet nyelvünk mai életének nyugtalanító jelenségeire.

A műsort dr. Kiss Albert és dr. É. Kiss Sándor állították össze.

Szemle

Ladó János: Magyar utónévkönyv. (Ismerteti: <i>Mikesy Sándor</i>)	368
Károly Sándor: Általános és magyar jelentés. (Ismerteti: <i>Szipe György</i>)	372

A Nyelvőr hírei

Papp Mária: Nyelvtantantatási vándorgyűlés	377
Graf Rezső Pesti János — B. L.: A magyar nyelv hete	380

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI. 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk Olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ...	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hezendorf Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károly Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátságsemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ós- és néptörténet forrástudománya</i>	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i>	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i>	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i>	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtemék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ...	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsilka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i>	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i>	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.</i>	250 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben</i>	15

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szemere Gyula: Simonyi és a helyesírás

Kálmán Béla: A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban

Szepesy Gyula: A *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet funkciói

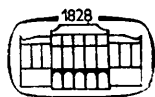
Berényi Zsuzsa: Az iskolai ragadványnevek gyűjtése

Mizser Lajos: Adalékok a diáknév kutatásához

Török Gábor: József Attila-kommentárok, XIV.

Fiatalfelnyelvszerek munkaközössége: Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás

Szende Tamás: A beszédhangok időtartama és a hosszúság

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

96. ÉVFOLYAM 1972. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szemere Gyula</i> : Simonyi és a helyesírás	385
<i>Kálmán Béla</i> : A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban	392
<i>Szepesy Gyula</i> : A <i>lenni</i> + <i>-va</i> , <i>-ve</i> igeneves szerkezet funkciói	404
<i>Berényi Zsuzsa</i> : Az iskolai ragadványnevek gyűjtése	414
<i>Mizser Lajos</i> : Adalékok a diáknév kutatásához	419

Íróink nyelve

<i>Török Gábor</i> : József Attila-kommentárok, XIV.	423
<i>Susan Hargreaves</i> : <i>Abel alone</i> ..	439

Nyelv és iskola

Fiatal nyelvészek munkaközössége: Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás	442
<i>Pásztor Emil</i> : „A magyar helyesírás szabályai”-nak felhasználása az iskolában és a pedagógusképzésben	451

A nyelvtudomány műhelyében

<i>Szende Tamás</i> : A beszédhangok időtartama és a hosszúság	461
--	-----

Nyelvjárásaink

<i>Tóth László</i> : Adatok a felszabadulás után keletkezett földrajzi nevek vizsgálatához ..	468
<i>Balogh László</i> : A <i>hát</i> bázisnév jelentése Szamoszeg földrajzinév-anyagában	469

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Jenő</i> : Madárnevekről, I.	471
<i>Reuter Camillo</i> : <i>Turbék</i>	477
<i>Berente István</i> :	481
<i>Somogyi Béla</i> : A <i>hepehupa</i> szaknyelvi előfordulásához	483

Simonyi és a helyesírás

1. Simonyi Zsigmond a magyar nyelvtudománynak egyik legnagyobb és kétségtelenül legsokoldalúbb alakja. A szintézis egységében ugyan máig sem állítja elének hatalmas életművéhez méltó monográfia a korszakos jelentőségű tudóst s az erkölcsi értékekben bővelkedő embert, de egyes cikkek és tanulmányok — így elsősorban a halála alkalmából megjelent méltatások (l. Nyr. 46 [1919]: 162—84) meg születési és halálozási évfordulóinak ünnepi megemlékezései (l. Nyr. 77 [1953]: 9—30; I. OK. 5 [1954]: 465—540; ill. Nyr. 73 [1949]: 5—8, 69—72, 142—5, 93 [1969]: 313—46) — már eddig is számos részletét tárták fel tudományos eredményekben oly gazdag életpályájának. Ismertették érdemeit kora legmodernebb nyelvészeti irányzata, az újgrammatikus iskola tanainak magyarországi meggyökereztetésében és felvirágoztatásában; méltatták a magyar nyelvtörténet valamennyi diszciplínájára kiterjedő s az utódok kutatásait is sok tekintetben megalapozó, óriási méretű munkásságát; számba vették a nyelvjárások összegyűjtésére és tanulmányozására irányuló tevékenységét; bemutatták mint szerkesztőt és tudományszervezőt, mint tanítványt és tanárt. Mindezek mellett alig van a Simonyi-irodalomnak olyan terméke, amelyben legalább futó utalást ne találunk arra nézve, hogy a nagy tudós a tudománynépszerűsítésnek sokaktól lenézett szolgálatát sem tartotta szellemi rangjához méltatlannak. Iskolai tankönyvei, a nagyközönségnek szánt „A magyar nyelv”, nyelvművelő munkái (Anti-barbarus, „Helyes magyarság”), cikkei és szerkesztői üzenetei tanúsítják többek között, hogy tudományát nem csupán elméleti ismeretek rendszerének, hanem az életet irányító hatóerőnek is tekintette.

A nyelvi gyakorlatnak kívánt hasznára lenni azzal az 1891-ben előterjesztett javaslatával is (l. AkÉrt. 1891: 285—91), amely az első ízben 1832-ben szabályozott, majd 1856-ban és 1879-ben némely részletében módosított akadémiai helyesírás egyszerűbbé, ésszerűbbé és korszerűbbé tételére irányult. Ismeretes, hogy az Akadémia ezt a javaslatot tízévi huzavona után először elutasította, majd újabb húsz esztendő múlva — miután Simonyi elvei a tőle megalkotott iskolai helyesírás útján az írásbeliségnek úgyszólván minden területén érvényre jutottak — lényegében mégiscsak elfogadni kényszerült. Simonyi javaslatának tartalmát és szerzőjének halála után aratott szellemi győzelmét a szakirodalomnak minden olyan terméke megemlíti, amely helyesírásunk újabb kori alakulásával foglalkozik, de nemigen olvashatunk arról, hogy miként vélekedett Simonyi a helyesírás elvi kérdéseiről, s hogyan fejlődtek és nyilvánultak meg idevágó nézetei a helyesírás különféle területein. Születése százhuszadik (sz. 1853. jan. 1.) s az „Iskolai helyesírás” megjelenése hetvenedik évfordulójának küszöbén abban a reményben szeretném ezt a hiányt némileg pótolni, hogy szerény adalékaimmel hozzájárulhatok szellemi portréjának teljesebbé tételéhez.

2. A helyesírás kérdései iránti érdeklődés végigkíséri Simonyi egész életpályáját. Mint tizenkilenc éves ifjú kezd publikálni, s már első írásainak egyike is helyesírási jellegű: még eredeti nevén – mint Steiner Zsigmond a Figyelő című hetilap helyesírási következtelenségeit tűzi tollhegyre (Nyr. 1 [1872]: 468). E cikke megjelenésének időpontja a második felére esik annak a mintegy húszéves időszaknak, amelyet az akadémiai helyesírás történetében a vajúdás időszakának nevezhetünk.

A század ötvenes éveiben egyre világosabbá vált az a tény, hogy az 1832-ben normalizált helyesírás szabályai fölött eljárt az idő, s az élet új követelményei az akadémiai előírások felülvizsgálását sürgetik. Az Akadémia nyelvtudományi osztályának egy hattagú bizottsága 1856-ban elő is terjesztette erre vonatkozó javaslatát. Az összes ülés 1857-ben – egy pont (a *cz* helyébe léptetendő *c*) kivételével – elfogadta ugyan a javasolt módosításokat, de az új szabályzat kinyomtatását a nagygyűlés döntésétől tette függővé. Erre a döntésre azonban még két évtizedig nem került sor. Időközben – 1862-ben – megalakult az állandó nyelvtudományi bizottság is, és sokrétű feladatainak sorában első helyre állította a helyesírás gondozását. Az új szabályzat minél jobb előkészítése végett hosszú éveken át folytatott ülésein azonban nem sikerült egységes álláspontot kialakítania. A bizottság két igen tekintélyes tagját, Budenz Józsefet és Szarvas Gábort ugyanis a legfontosabb kérdésben, a helyesírási elvek dolgában áthidalhatatlan ellentét állította szembe a tíztagú többséggel.

Budenz és Szarvas állásfoglalása szerint a helyesírásnak csak az lehet a feladata, hogy „valamely nyelv minden szavának bizonyos korbeli megállapodott hangalakja (ejtése) szerint való, még pedig szemmel érzékelhető (olvasható) mását állítsa elé” (Vélemény a magyar helyesírás javításáról 3), s ebből következően minden szó „képzőstül–ragostúl a benne ejtett nyelvhangok egyszerű lebetűzésével” írandó (i. m. 13–4). A fonetikus elv egyeduralmára épülő helyesírás gondolata azonban nemcsak az 1856-i javaslatban határozottan megfogalmazott (sőt kimondatlanul már az 1832-i szabályzatban is érvényesülő) háromelvű (azaz a kiejtés, a szóelemzés és a „takarékoság” szempontját a megfelelő korlátok között figyelembe vevő) hangjelölésnek mondott élesen ellene, hanem úgyszólván az egész magyar íráshagyománynak. A bizottság többségének 1877-ben közzétett javaslata – „A magyar helyesírás elvei és szabályai” – ezért továbbra is az 1856-ban rögzített elveket jelölte meg helyesírásunk alapjaként.

E kiadvány megjelenése szolgáltatja az első jelentősebb alkalmat Simonyinak arra, hogy maga is állást foglaljon a szóban forgó kérdésben. Ha nem feledkezünk meg róla, hogy a gimnáziumban Szarvas, az egyetemen pedig Budenz volt rá a legnagyobb hatással, természetesnek tarthatjuk, hogy lelkes tanítványként csatlakozik mestereinek fentebb ismertetett nézetéhez. „Helyesírásunk revíziója” című háromrészes tanulmányában is rájuk emlékeztetően fogalmaz: „... a betűírásnak észszerűleg egyetlen egy föladatot tulajdoníthatunk csak, s ez nem lehet egyéb, mint az, hogy a szónak valamennyi hangját láthatóvá tegye” (Nyr. 6 [1877]: 392). Bár elismeri, hogy „a magyar írásban ... az úgynevezett »szófejtési elv« ... már kezdettől fogva sűrűen föllép a fonetikus elv mellett”, úgy véli, hogy a helyesírási szokások „mi nálunk ... ellenzésre híják ki nem csak a következetes gondolkodót, hanem a történeti fejlemények tisztelőjét is, mert úgy keletkeztek, hogy egyes nyelvtudósok nyelvtani szabályokkal állottak útjába az előbb dívott egyszerű, gyakorlati írás-

módnak, s kényszerítették, hogy mesterkelt szabályocskák halmazává legyen” (i. h. 391–2). A tanulmány második részében hat pontban foglalja össze azokat az írásjelenségeket, amelyekben az „irodalmi közszokás” az etimológia elvét követi. Ezek a zöngesség és a képzés helye szerinti részleges hasonulás, a palatalisatio, az affricatio, a *bontson* típusú alaktani kötöttségű összeolvadás, végül a „pótló erősítés” [= teljes hasonulás] esetei. Úgy látja, hogy ha a kivételek megszüntetésével egészen következetes rendszerré lehetne is formálni az idevágó szabályokat, akkor is megmaradna az a baj, hogy „a ki az előadott hangtani törvényekkel vagy pedig az illető szavak nyelvtani szerkezetével nincs tisztában, s a ki nem is olvasott annyit, hogy a szokásos írásmód önkéntelen rá ragadt volna: soha sem fog »helyesen« magyarul írni, hiába tanulta meg a betűket gyermekéveiben” (i. h. 437). Éppen ezért — mondja tanulmánya befejező részében, a „többség munkáját”-nak kritikájában — „Legjobb volna azonnal teljes következetességgel keresztül vinni egyrészt a fonetikus írást, másrészt a kettős betűk egyszerűsítését” (i. h. 490).

3. Simonyinak a helyesírás elvi kérdéseiben való első jelentősebb megnyilatkozása nem mentes az ifjúkor jellegzetes túlzásaitól. A szóelemző elv „haszontalanságá”-ról vallott felfogása később jelentősen módosult. Mint a nyelv művelés némely kérdésében (vö. Prohászka János: *Nyelv művelő* 141–4), e tekintetben is szembekerült mesterével, Szarvas Gáborral. Szarvas mint a fonetikus írás következetes híve úgy látta például, hogy mivel „*ját-szunk: ludimus* és *játszszunk: ludamus* időbeli tartósságukra nézve teljesen egyértékesekek”, a felszólító alak másik *sz-e* „egy létlen hangnak a jegye s inkább a szemnek, mint fülnek való tiritarka csecsebecse” (Nyr. 12 [1883]: 37; hasonlóan: Nyr. 20 [1891]: 278–9). Simonyi ezzel szemben helyeselte a kettőzött (mégpedig akár *ssz*, akár *ssz* formában kettőzött) *sz-es* alakot — mert „érezzük benne a felszólító erőt” (Nyr. 22 [1893]: 16) —, s egyben arra is rámutatott, hogy a kettőzés dolgában az *sz* előtti *t* nem határoz, „mert különben *vonzza* helyett is *vonza* volna helyes, és *férjje*l h. *férje*l, *párttá* h. *pártá* stb.” (uo.). Mennyire más ez a szemlélet, mint a tizenhat évvel korábbi, amikor a pályakezdő tudós még a „fonetikus írás” azonnali és teljes következetességgel történő bevezetésében látta a megvalósítandó helyesírási reform egyik követelményét!

Mint a *játsszunk* — *játszszunk*, *vonza* — *vonzza*-félékből következtethetjük, Simonyit a szóalakok kiejtésbeli homonimiája vezette arra a felismerésre, hogy a szóelemző elv mégsem „haszontalan” valami, hanem az írás félreérthetetlenségének fontos biztosítója. S a „következetes gondolkodó” és „a történeti fejlemények tisztelője” nem is habozott levonni e felismerés következményeit: ott is kíváncsún tartotta a szóelemek világos feltüntetését, ahol a fonetikus íráskép sem lett volna akadálya a pontos értelmezésnek. Jellemző e tekintetben a *kevésbé* határozószó írásmódjára vonatkozó álláspontja is. Abban a meggyőződésben, hogy ebben a határozószóban a *-vé* rag lappang, korának legtöbb nyelvészével ellentétben kettőzött *b-t* írt, s később is csak annyira módosította véleményét, hogy a kiejtéshez közelebb álló *kevésbé*-t melyet — korábban azért nyilvánított „félszeg” írásmódúnak, mert „ha a kiejtést követnők, akkor sem volna *kevésbé*, hanem *kevézsbé*” (Nyr. 1 [1872]: 468) — csak mint alternatív formát ismerte el a kettőzött *b-s* alak mellett (vö. Nyr. 27 [1898]: 232, 28 [1899]: 95, 29 [1900]: 474). Mint vagylagos alakokat vette fel őket az

IskH. szójegyzékébe is. — Arra is van példánk yi írásmódja „etimologikusabb” volt, mint az akadémiai. Az utóbbi régebben is különbséget tett a szó utolsó mássalhangzójának jelölésében a *nefelejcs* virágnév és a *ne felejts!* tiltó igealak között. Simonyi a *cs* hangot mindkét esetben *ts* kapcsolattal jelölteti. „Hogy ez [ti. a virág neve] már nem ige, hanem főnév — mondja —, az még nem ok az eltérő írásra, mert hisz a főnevekre épúgy alkalmazzuk a szóelemző írást, mint az igékre” (Nyr. 35 [1906]: 392).

A szóelemző elv jogosultságának elismerésével Simonyi csak a fonetikus elv „egyedül üdvözítő” voltáról vallott korábbi nézetét tagadta meg, de korántsem lett hűtlenné ahhoz az alappmeggyőződéséhez, hogy a helyesírást olyan rendszerré kell formálni, amely mindenki számára elsajátítható, aki „megtanulta a betűket gyermekéveiben”. E szándék megvalósításának pedig a helyesen értelmezett szóelemző elv figyelembevétele nem lehetett leküzdhetetlen akadály.

Bár Nádaskay Lajos már az ötvenes években rámutatott, hogy a szóelemző írásmód szabályainak megállapításában a nyelvnek nem valamely régi állapotához, hanem „a folytonos fejlődés és módosulás által nyert mai idomá”-hoz kell igazodni (vö. MNyszet. 2 [1857]: 93), mégis voltak, akik az etimológiát történeti értelemben fogták fel. Szarvas Gábor például azért ragaszkodott a kiejtés követéséhez, mert képtelenségnek tartotta, hogy valaki az *inkább*, *őszünket* szavakat *jonkább*, *isemukut* formában vesse papírra (vö. Nyr. 1 [1872]: 109). Hogy a helyesírás vonatkozásában mit kell etimológián érteni, azt Simonyi fogalmazta meg félreérthetetlenül az 1901-i szabályzat helyesírási bizottsági javaslatában: „[A kiejtés mellett] a magyar írás nagy tért enged a *s z ó f e j t é s n e k* is, amennyiben az élénken érzett szó-elemeket külön-külön feltüntetjük.” Ebben a megállapításban az „élénken érzett” jelző arra utal, hogy az írásban csak azokat a szóelemeket kell feltüntetni, amelyeknek jelenlétét az átlagos iskolázottságú, de a nyelvtörténetben egyébként tájékozatlan beszélő is felismeri; azoknak a szavaknak az írásában, amelyek elhomályosult elemeket tartalmaznak — bizonyos hagyomány szentesítette kivételekkel —, a fonetikus elv lép jogaiba. Mindez persze azt a követelményt is magában foglalja, hogy az „egyszerű emberek”-nek is tanulniuk kell a helyesírást: a betűvetés képessége mellé az élő nyelvre vonatkozó ismereteket is meg kell szerezniük.

Noha az Akadémia — mint fentebb említettük — Simonyi 1891-ben előterjesztett módosító javaslatait elvetette — s így az 1901-i szabályzat számos részletében másként alakult, mint ahogy ő kívánta —, a helyesírás két legfontosabb elvét (a kiejtés szerintit és a szóelemzőt) változatlan tartalommal kodifikálta, s ezek érvényben is vannak mind a mai napig.

4. Miután Simonyi határozott álláspontra jutott a helyesírás alapkérdéseiben, nézeteinek a gyakorlatban is igyekezett érvényt szerezni. Azokkal a demokratikus mozgalmakkal egy időben, amelyek Európa-, sőt világszerte a helyesírás egyszerűsítéséért küzdöttek a század nyolcvanas-kilencvenes éveitől kezdve, olyan helyesírási rendszer kialakítására törekedett, amely mentes a „mesterkelt szabályocskák”-tól, az indokolatlan, ésszerűtlen kivételektől, és így nemcsak a legműveltebbek, hanem a nagyközönség széles rétegei számára is elsajátítható.

A helyesírásnak mely területein kívánt elsősorban reformot végrehajtani?

a) A kétjegyű betűk. Az Akadémia 1832-ben még kíváncsúnak tartotta, hogy a nyelv bizonyos egyeshangjait jelölő hagyományos kétjegyű betűket (*cs, cz, gy, ly, ny, sz, zs*) egyjegyűek váltsák fel. Az erre vonatkozó felhívásra számos javaslat érkezett — többek között Vörösmartytól is —, de rövidesen nyilvánvalóvá lett, hogy az ilyen reform nemcsak a társadalom mélyen gyökerező írásszokásaiba ütköznék, hanem bizonyos idő elteltével a múlt egész írásbeliségét is olvashatatlanná tenné. Ezért az 1856-i bizottsági javaslat a hagyományos betűformák megváltoztatását időszerűtlennek nyilvánította, a *cz* kivételével, melynek pusztá *c*-vel való helyettesítését melegen ajánlotta. Az Akadémia azonban úgy látta, hogy egy betű megváltoztatása csekély hasznót hajtana, s a *c* bevezetése egyébként is azzal a kellemetlen következménnyel járna, hogy a latin, francia stb. nyelvben is jártasak az *a, o, u* előtti *c*-t magyar szavakban is *k*-nak olvasnák hirtelenében. Ezért továbbra is a *cz*-vel való jelölést hagyta érvényben.

Simonyi — mint mesterei, Budenz és Szarvas is — kezdettől fogva az egyesbetűk híve volt, a *c* kodifikálását pedig feltétlenül szükségesnek tartotta, csatlakozva az 1856-i bizottsági javaslatnak ahhoz az érveléséhez, hogy a *c* betű idegen nyelvi *k* hangértékének a magyar írásmódhoz semmi köze sincs. Tankönyveivel már 1877 óta terjesztette a *c*-t, majd miután álláspontját az Akadémiában nem sikerült érvényre juttatnia, az iskolai helyesírás ábécéjébe is az egyszerűsített betűformát vette föl.

b) A kétjegyű betűk kettőzése. A mássalhangzók hosszú időtartamának jelölésére az AkH. 1832. — a sok évszázados hagyományt követve — a betű megkettőzését írta elő. Erre tudvalevőleg tőszavakban, összetett szavakban és toldalékos alakokban egyaránt sor kerülhet. A kétjegyű betűk kettőzésének módjában az első szabályzat különbséget tett egyfelől a tő- és a képzett szavak, másfelől az összetételek és a ragos alakok között. Az előbbieken a csonkított kettőzést, azaz csupán az első írásjegy megismétlését rendelte el (*meggy, roggyan*), az utóbbiakban ellenben a kétjegyűnek kétszeri teljes leírását követelte meg (*jeggygyűrrű, jeggygel*), hogy a szóban az elő- és utótag, illetőleg a szótő és a rag világosan megkülönböztethető legyen.

Simonyi méltán tartotta indokolatlannak a képzővel és a raggal ellátott szavak írásmódjának kétféleségét, hiszen a *jeggyel* alakból éppúgy kikövetkeztethető a *jegy-* tő, mint a *roggyan*-ból a *rogy-*. Ezért 1891-ben a csonkított kettőzést javasolta mindkét toldaléktípus esetében. Ez a javaslata azonban ugyanarra a sorsra jutott, mint a *c*-re vonatkozó: az Akadémia elutasította, az IskH. révén ellenben egyre szélesebb körökben terjedt az ésszerű írásmód.

c) Az idegen szavak. Az idegen szavak írásmódja olyan helyesírási probléma, amellyel minden nyelvnek szembe kell néznie. Mindenütt el kell ugyanis döntenie, hogy ezek a lexikális egységek eredeti, idegen formájukban vagy a hazai nyelv hangjelölési szabályai szerint szerkesztett alakjukban kerüljenek-e az olvasó elé. A korai akadémiai szabályzatok álláspontja e tekintetben azonos a kortárs nyelvtanírókéval: „Azon idegen szavak, melyek polgári just nyervén, nálunk az életnyelvbe . . . általmentek, magyar szavak gyanánt iratnak” (AkH. 1832. 7); viszont „azon szavak . . . , melyek nincsenek megmagyarosodva, eredeti írásmódjokat tartják meg” (AkH. 1834. 11). Ez az elv lényegében változatlanul vonul végig újabb kori helyesírásunk egész történetén, csupán az volt hosszú időn át viták tárgya, hogyan alkalmazandó

konkrét esetekben. Míg az Akadémia túlságosan szűkkeblűnek mutatkozott a „polgári jus” odaítélésében, az írói gyakorlat nemegyszer kétségtelen túlzásokba tévedt a magyaros írásmód területén.

Simonyi azon a véleményen volt, hogy a magyaros írást messze az akadémiai gyakorlat határain túl ki kell terjeszteni. Azt javasolta tehát, hogy ne csak a már meghonosodott szavak esetében járjunk el a magyar hangjelölés szabályai szerint, hanem meghonosodók esetében is, vagyis azokéban, amelyek bár nem gyakoriak a mindennapi beszédben, de ismeretterjesztő művekben és újságokban naponta olvashatók, s így minden művelt magyar előtt ismeretesek. Az idegen szavak közül csak a ritkábban előfordulóknak és a speciális tudományágakban használtaknak kell az eredeti írásformához ragaszkodni, meg természetesen a tulajdonnevekben.

Simonyi valamennyi javaslata közül ez részesült a leghevesebb elutasításban az Akadémia részéről. Ellenfelei úgy látták, hogy a magyar ruhába bújtatott idegen szavak háttérbe szorítják szókincsünk magyar elemeit, és ezért még Szinnyei József is — aki egyebekben egyetértett Simonyi elveivel (vö. EPhK. 1901: 413) — ellenezte az akadémiai írásmód javasolt megváltoztatását. Simonyi az IskH.-ban érvényesítette idevágó nézeteit. Szabályzatának szótári függelékében 429 idegen szót találunk. Közülük 315-nek az írásmódja kisebb-nagyobb mértékben eltér az egyidejű akadémiai szójegyzékben rögzített formától.

Az idegen szavak írásmódjával szoros összefüggésben van elv á l á s z t á s m ó d j u k is. Ha tudniillik a hangjelölésben az idegen formákhoz igazodunk, akkor természetesen az elválasztásban sem térünk el tőlük, ha viszont az idegen szó magyaros írásformában jelenik meg, akkor ugyanennyire természetes, hogy az elválasztásban is a magyar helyesírási szabályok szerint járunk el. Hogy a *szim-ptóma*, *kon-tra*-féle elválasztásmód ebből a szempontból helytelen, arra először Simonyi hívta fel a figyelmet (I. Nyr. 19 [1890]: 426). Bár 1891-i indítványában erre a kérdésre nem tért ki, az AkH. 1901. a helyesírási bizottság javaslata alapján azokban az összetételekben, melyeknek elemei a nyelvérzékre nézve elhomályosultak, nem követelte meg az idegen nyelvi elválasztási szabályokhoz való ragaszkodást. (Helyesnek ismerte el például ezeket a formákat: *kataszt-rófa*, *mo-narchia*.) Talán nem is kell mondani, hogy azok az akadémikusok, akik az idegen szavak Simonyi javasolta írásmódját ellenezték, a szabályzatnak ezzel az engedékenységgel sem értettek egyet (I. Joannovics György: Nyr. 30 [1901]: 20; Szily Kálmán: MNy. 2 [1906]: 94).

d) A v o n a t k o z ó n é v m á s o k é s h a t á r o z ó s z ó k. Simonyi javaslatai főleg a hangjelölés különféle problémáihoz kapcsolódtak, de volt köztük egy más jellegű is.

Az akadémiai szabályzatok kezdettől fogva úgy rendelkeztek, hogy az *a*-val kezdődő vonatkozó névmásokat és határozószókat két szóba kell írni: *a ki*, *a mi*, *a milyen*, *a hol*, *a mint* stb. Az *a* elem mivoltáról megoszlottak a vélemények: egyesek határozott névelőnek, mások az *az* mutató névmás rövidült alakjának tekintették. Az előbbieket a névelő írásának általános szabálya értelmében helyeselték az említett írásmódot, az utóbbiak pedig azért voltak mellette, mert véleményük szerint ez a forma tükrözi az egykor általános, de később is helyesnek vélt *akki*, *ammi*, *ammint* stb. kiejtést. Az utóbbi nézetet vallotta Arany János is.

Simonyi a szóban forgó névmások és határozószók egybeírását javasolta, és álláspontja mellett többféle érvet is felvonultatott. Rámutatott mindenekelőtt, hogy az egybeírás — mint az *egyes, kisebb, magasan* stb. formák is mutatják — nem lenne akadálya a mássalhangzó hosszú ejtésének; de az *akki, ammint* stb. ejtismód egyébként is háttérbe szorult az *aki, amint*-félek mögött. Figyelembe veendőnek tartotta azt is, hogy az *a* már annyira egybeforrst ezekben az alakulatokban az utána következő elemmel, hogy bizonyos esetekben el sem hagyható.

Simonyinak ez a javaslata is szenvedélyes vitákat váltott ki, s az akadémiai helyesírásban csak 1922-ben jutott érvényre.

5. Hogy a szókészlet egyes elemeinek írásmódjára nézve mi-
ben tért el Simonyi felfogása az Akadémiától, azt az IskH. és a vele egykorú akadémiai szabályzat szójegyzékének egybevetésével lehet megállapítani. Kőrösi Sándor el is végezte ezt a munkát: „A magyar helyesírás” című, 1903-ban megjelent munkájában (38–61) 799 szócikkből álló szójegyzéket közölt, mindenütt feltüntetve az iskolai és az akadémiai írásmódot. Nem tekintve a *c* hang jelölésében, az idegen szavak, a vonatkozó névmások és határozószók írásmódjában, továbbá a személyes névmások ragos és névutós alakjaiban mutatkozó különbséget (IskH.: *énnekem, énmiattam*; AkH.: *én nekem, én miattam*), csupán 58 esetben tapasztalunk eltérést a kétféle írásmód között.

Simonyi módosításai három típusba sorolhatók. Az elsőbe olyan szavak tartoznak, amelyeknek írásmódját az IskH. csak egyetlen formában ismeri el helyesnek: *csengettyű, ormány, vajjon, bölcsesség* stb. Ezeknek az akadémiai helyesírásban különféle megfelelőik vannak. Egyesek ott is csak egyféle alakban találhatók, mint például a *csengettyű*; másoknak két formáját is közli az akadémiai szabályzat. Ezek vagy egyformán helyeseknek tekintendők — mint az *ormány* és az *ormány* —, vagy csak az egyik a kifogástalan forma, a másik (a zárójelbe helyezett) „szintén járatos vagy megengedhető”, de kevésbé ajánlatos: *vajjon (vajon)*; *bölcsesség (bölcesség)*. Mint látható, az utóbbi esetek egy részében az IskH. írásmódja követendőnek, más részében kevésbé ajánlatosnak minősül. — Az IskH. második típusában egyenrangú alternatív formákat találunk: *tegnap ~ tennap, újság ~ ujság, mindjárt ~ mingyárt, szakáll ~ szakál* stb. Ezekben az esetekben az akadémiai szójegyzék vagy csak egy alakot közöl: *tegnap, újság* stb., vagy ugyancsak kettőt, de nem egyenértékűt: *mindjárt (mingyárt), szakáll (szakál)* stb. — Végül a harmadik típusba tartozó szavak írásmódjában az IskH. is különbséget tesz kifogástalan és kevésbé ajánlatos formák között: *poggyász (podgyász), bellebb (beljebb), pósta (posta)* stb., szemben az akadémiai szójegyzékkel, amely az egyik írásmódot vagy kizárja, vagy mind a kettőt egyaránt helyesnek ítéli: *poggyász, bellebb ~ beljebb, pósta ~ posta* stb.

6. Simonyinak a hangjelölésre vonatkozó reformjavaslatai mellett IskH.-ának szójegyzéke is mutatja, mekkora tudatossággal és következetességgel törekedett a magyar helyesírás demokratizálására. Különösen figyelemre méltó e tekintetben a k e t t ő s a l a k o k jogosultságáról vallott felfogása. Az IskH. szabályzati részében így ír: „Ha az országnak egyik fele így, másik fele amúgy ejt valamely szót, vagy habár csak egy jókora területen — mondjuk, az ország harmadrésében — dívik az eltérő kiejtés: óhatatlan, hogy ez a kétféleség bele ne jusson az irodalmi nyelvbe is. Ennek nem lehet

útját állni se akadémiai szabályokkal, se iskolai kényszerrel; teljes egyformaságot nem lehet elérni, nem volna se célja, se haszna.” (I. m. 6—7.) Mint a nyelvi rétegek kiváló ismerője pontosan tudja, melyek azok a szavak, amelyekben jelentős mértékben ingadozik a nyelvközösség kiejtése, s amelyeket ezért kétféleképpen lehet írni is. IskH.-ának szójegyzékébe tehát sok kettős alakot vett föl. (Kőrösi összeállítása nem ad róluk teljes képet, mert ő csak azokat közölte, amelyeknek ilyen vagy olyan megfelelője a terjedelmében négy-ötször szűkebb akadémiai szójegyzékben is megtalálható volt.) Egységes írásmódot csak azokban a szavakban követelt meg, amelyekben ehhez a számottevő többség kiejtése szilárd alapul szolgált, illetőleg amelyekben a szóelemeket a laikus nyelvtudat is világosan meg tudta különböztetni.

Reformjavaslatai — mint említettük — 1922-től kezdve az akadémiai írásmódban is érvényre jutottak, a kettős alakok száma azonban a köznyelvi kiejtés egységesülésének előrehaladtával fokról fokra csökkent. De hogy ennek ellenére még ma is szép számmal vannak kettős alakok helyesírásunkban, abban is Simonyi felfogása fejeződik ki. Ami elevenen él a nyelvben, azt nem szabad holtnek nyilvánítani.

Szemere Gyula

A jövő idő nyelvi kifejezései a magyarban

I. A jelen az idő dimenziójában egy örökké mozgó pont a végtelen múltból a végtelen jövő felé.

A jövő időt rendszerint a jelenhez viszonyítjuk: *holnap meglátogatlak*. De viszonyíthatjuk a múlthoz is: *azt mondta, hogy majd elintézi* (vagy *el fogja intézni*), bár ez a mondat nyitva hagyja a kérdést, vajon el volt-e intézve az ügy a kijelentés pillanatában, tehát az akkori jelenben, vagy még nem. Viszonyulhat a jövőhöz is: *majd ha befejezted* (v. *befejezed*) *ezt a munkát, akkor fogj hozzá egy másikhoz!*

Mégis, a mindennapi életben a legtöbbször a jelenre vonatkoztatott jövő idejű igékkel találkozunk. Ugyanez a helyzet a szépirodalomban. A jelenre vonatkoztatott jövő is lehet olyan, amely a jelent is magába foglalja és tartós: *ez mindig is így marad*, vonatkozhat a közvetlen jövőre akár időpontoszerűen: *rögtön indulunk*, akár tartósan: *hamarosan minden megváltozik*, utalhat távoli időpontra: *két év múlva veszünk kocsit*, távolabbi időpontra tartósan: *kemény telünk lesz*, vagy bizonytalan jövőre, rendszerint tartós cselekvésre vagy törtézésre: *egyszer majd csak megértik*.

1. Ha az ember bármely magyar nyelvtant felüt az „Igeidők” vagy az „Igeragozás” fejezetnél, ott azt találja, hogy a magyar három igeidőt ismer a kijelentő módban: a jelent, a múltat és a jövőt. A jelennek nincs külön jele, a múlt idő jele *t ~ tt*, a jövő időt pedig úgy fejezzük ki, hogy a *fog* segédigét ragozzuk a jelenben, és hozzátesszük a főige főnévi igenévét. Számos nyelvtan megjegyzi egyébként, hogy a mindennapi nyelvben jelen idejű alakokat is lehet használni jövő helyett.

Egy fél évszázad (1900–1950) 39 gimnáziumi magyar nyelvtanát néztem át (Nyelvtani tanulmányok, Bp. 1961. 203–12). Tizennégy nyelvtan

csak a *fog* + főnévi igeneves jövő időt ismeri, további hat megjegyzi mellesleg, hogy a jelen idejű alak használható jövő jelentésben is, tíz pedig a kétféle kifejezőmódot egyenlő értékűnek tartja. Hét nyelvtan jobbnak véli a jövő idő jelen idejű alakkal való kifejezését, és a következő megjegyzéseket fűzik hozzá: (az összetett jövő) „a jövőben kezdődő cselekvést fejezi ki, s ritkán használatos. A jövőben tartós cselekvést rendszerint a jelen időalakjával fejezzük ki: „Holnap elmegyek hozzád, és kísétálunk a hegyek közé.” Vagy: „Ezt az időalakot nem szeretjük, és a jelen idővel pótoljuk.” Vagy: „Jövő helyett legrégibb íróink s a nép ma is majdnem kizárólag ezt (a jelen idejű alakot) használja”, bár itt a szerző nem helyteleníti az összetett igealakot sem. Vagy: (az összetett jövő) „inkább a könyvekben, mint az élőbeszédben használatos”. Meglepő, hogy két nyelvtankönyv szerzője az *írni fog* alakot elavultnak tartja (1903. és 1910!): „A jövő időt a *fog* segédigével már csak ritkán használjuk: *írni fogok, fogsz, fog stb.*” A másik: (a jövő idő) „régébbi körülírt alakja azonban még nem ment ki teljesen a használatból” (vö. i. m. 210).

Az idézett tanulmányban említett nyelvtanok közül 17 meg sem említi az *-and ~ -end* végződésű jövő idejű alakot, 21 elavult és régies alaknak tekinti, mindössze egyetlen veszi egyenértékűnek a többiekkel, de még ez is hozzáteszi a későbbi kiadásokban: „az irodalomban még most is előfordul olykor, de a közbeszédben sohasem” (i. m. 208).

2. Ha a jövő idő kifejezésének alaktanát nyelvtörténeti szempontból tekintjük, akkor három főtípust találunk: 1. a jeltelen jövő idejű, amely alak szempontjából megegyezik a jelen idejű alakokkal: *lát, néz*; 2. az *-and ~ -end* időjeles jövő idejű alak: *látand, nézend*; 3. az összetett jövő idejű alak: *látni fog, nézni fog*. Mindhárom típus előfordul mind igekötős, mind igekötő nélküli igékben. Nem soroltam külön csoportba a jövő időre utaló határozószókkal alkotott jövő idejű alakokat, mert ezek mindhárom típusban előfordulnak: *majd meglátja, majdan meglátandja, majd meg fogja látni*. Külön kell megemlíteni a létige szuppletív jövő idejű alakját: *lesz*, mert ez az egyetlen olyan formailag jelen idejű alak, amelynek önmagában is jövő idejű a jelentése (másik jelentésében: 'keletkezik, valamivé válik' teljes paradigmájú ige, ebből vált ki idők folyamán a létige szuppletív jövő ideje). Ritkábban ugyan, de ebben is jelentkezik a másik két típus is: *leend, lenni fog*.

1. A *lát ~ néz* típust kell a legrégibbnek tekintenünk. A finnugor alapnyelvben semmi nyomát sem találjuk egy külön jövő idejű alaknak. Csekély kivételt nem számítva, a finnugor nyelvek többsége ma is csak a jelen idejű alakokat használja a jövő kifejezésére is. Így az északi vogul (Kálmán: Chrestomathia Vogulica 9), a jurák szamojéd vagy nyenyec (Hajdú: Chrestomathia Samojedica 62), az északi osztják (Rédei: Nord-ostjakische Texte 23; Gulya: Eastern Ostyak Chrestomathy 104). Az északi vogulban és az északi osztjákban a nyomatékos jövő időt ki lehet fejezni a vog. *pat-* (osztj. *pít-*) + inf. szerkezettel is (osztj. vö. Rédei i. h.). A szelkup és a déli vogul rendelkezik külön jövő idejű alakokkal is (vö. Hajdú i. m. 146–7; Munkácsi: NyK. 24: 326–7). A permi és volgai finnugor nyelveknek, valamint a lappnak nincs külön jövő idejű alakjuk: a bekövetkező cselekvések vagy történések kifejezésére a jelen vagy az egyik fajta jelen idejű alakot használják (vö. Uotila: Syrjänische Chrestomathie 54; Wichmann–Fuchs: Wotjakische Chrest.² 151; Paasonen: Mordwinische Chrest.; Wichmann: Tscheremissische Chrest. 117; E. Itkonen: Lappische Chrest. 66).

A finnre vonatkozólag Hakulinen nem említi jövő idejű alakot. Papp István mégis megjegyzi (Finn nyelvtan 98, 145), hogy a jelen idejű alakok mellett lehet használni az *olen sanova, tulen sanomaan* 'majd megmondom' szerkezetet is jövő idejű jelentésben. Mint a nyelvtanokból kitűnik, az észt is általában jelen idejű alakokat használ a jövő kifejezésére. De találunk *saab kestäma* 'tartani fog' típusú alakokat is, bár használatuk nagyon ritka és korlátozott.

Érdekesség kedvéért itt emlitem meg, hogy összehasonlítottam Az ember tragédiájának magyar szövegét Madách nagy művének finn (Toivo Lyy) és észt (Jaan Kross) műfordításával (MNyj. 17: 41–50). Madách művén Arany János számos kis változtatást javasolt, amelyeket a szerző el is fogadott. Az eredetiben 99 jövő idejű alak volt. Hétszer a javaslat alapján a jövő idejű alakot jelen idejűre változtatta vagy más fordulattal fejezte ki Arany, a végleges szöveg 92 jövő idejű alakot tartalmaz (25 *lesz*, 20 *-and* ~ *-end*-jeles és 47 *fog* + inf.). A finn fordító a 92 alak közül csak ötben alkalmazza az *on näkevä ~ tulee näkemään*, az észt fordító pedig csak négyben a *saab nägema* típust; a többit jelen idejű alakokkal adják vissza (75 esetben a finn, 65-ben az észt), vagy más módon fejezik ki a jövőre való utalást: jelen + határozó szó, 'akar' + inf., 'marad' + inf., 'lesz vvé, válikvvé', 'kezd' + inf., 'lehet, szabad, kell' + inf. Ritkábban az egész mondatot átalakítják. Ez az összehasonlítás annyiból tanulságos, mert — mint cseppben a tenger — számos finnugor és indoeurópai nyelv jövő idejű alakjainak a csírája föllelhető a fenti megoldásokban, pl. m. *lesz*, német *werden* + inf.; m. (*neki-, bele-*) *fog*, vogul *pat-*, oszjtj. *pít-* 'kezd'; rom. *voi jura* 'majd esküszik' (< lat. *volet*), angol *he will* sing; újlat. inf. + *habeo*, angol I *shell* sing; jövőre utaló határozószó + jelen idejű alak vö. m. *majd megyek*.

A jelen idejű alakok jövő jelentésben való használata, vagyis annak a kifejezése, hogy egy cselekvés vagy történés még nem kezdődött meg, a magyar nyelv egész történetében a legközönségesebb jelenség, és ma is ez a leghasználatosabb gyakran egy jövő időre utaló határozószó kíséretében, pl.: *holnap meglátogatlak; most már egy hétig mindig esik? állításomat példával igazolom; majd elválík, kinek lesz igaza; félek, hogy baj ér; nem tudom, meddig bírod ki sző nélkül; ne jelentsd fel őket, megfizetik a kárt!*

A jövő idejű igealakok használata (a *lesz* kivételével) a XIX. sz. óta az írott nyelvre és a köznyelvre korlátozódik. Nem olvashattam át minden eddig megjelent nyelvjárási szövegközlést. Ezért úgy választottam ki a „corpust”, hogy nagyjából átfogja az egész magyar nyelvterületet. A Magyar Nyelvjárások 15, valamint a Magyar Népnyelv 6 kötetében található nyelvjárási szövegeket olvastam át. Ezekben nem akadtam ugyan jövő idejű alakokra, de találtam egyet Végh József egyik cikkében, amelyben egy 1917-ben Debrecenből keltezett levelet közöl: „... Ha te úgy számítol mint én akkor itt leszek, mert én ebbe az évbe itt *fogok leni* egész Biztosan” (MNépn. 3 : 342). A derecskei nyelvjárás igealakjairól szóló cikkében ugyanő ezt írja: „Az *adni fog* jövő idő a derecskei népnyelvből ritka. A köznyelvből újabban szivárog be” (uo. 2 : 244). Varga Lajos így nyilatkozik a szuhogyi (Borsod m.) nyelvjárásról: „A jövő idejű cselekvés kifejezésére a szuhogyi népnyelv leginkább az *ad*-típusú alakot használja, azonban ritkábban előfordul az összetett jövő is. Pl. *Mék fogom én ász neked üzenni. Máj mék fogja őü még áz báonni!* (uo. 4 : 367). A szilágysági Nagymon nyelvéről írja Márton Gyula: „... a jövő idejű cselekvést a nagymoni népnyelv a jelen idejű alakokkal fejezi ki. Éppen ezért a *várni fog* alakot a nagymoni népnyelv meglehetősen ritkán használja.

Ez az igealak kifejezhet: 1. Jövő cselekvést. Pl. *Mikó én kimejek, magának szép ajándékot fogok adni. Én nem fogog dőgözni semmit, csak fogom a gyermeket, mē te mész tekeregni . . .* 2. A *várni fog* alak kifejezheti a valószínűséget is. Pl. *Ezek Zilahra fognak menni* (= Azt hiszem, hogy Zilahra mennek.) *A templomba fog a menni, mē fē van őütözve* (uo. 3 : 228). Szabó T. Attila a kalotaszegi Bábonyról megjegyzi: „Az összetett jövő (*várni fog*) igealakja a bábonyi nyelvjárásban teljesen ismeretlen” (uo. 1 : 49). Kivétel természetesen a *lesz*, mert a létigének ezt a köznyelvi futurumát minden nyelvjárásban meg lehet találni, sőt igen gyakori alak (Kálmán: MNyj. 17 : 43). A nyelvjárások közül elsősorban Erdélyben jegyezték fel *fog* + inf. alakú jövő időket a XIX. sz. óta, de ott sem terjedt el általánosan (vö. Márton: Pais-eml. 462).

2. A *látand ~ nézend* típusú jövő idő a XIV–XV. században jelenik meg (JókK.), de használata nem általános még a XVI. században sem. Legnagyobb elterjedtségnek a XVI. sz. végén és a XVII. században, a bibliafordítások és hitviták korszakában örvendhetett. A XVIII. század végén Földi János a közbeszédben már elavultnak jelzi (MNyT. 420). Mégis, a XIX. század költői és prózaírói még elég gyakran használják. Előfordulása azonban egyre ritkul, a XX. században már egészen szórványos, és csak kifejezetten archaizáló stíluselemként fordul elő. A beszélt nyelvből már több mint egy évszázada teljesen kiveszett. Nem tudjuk, ismeretes volt-e valaha is a nyelvjárásokban. Tudomásom szerint a XIX–XX. századi nyelvjárási anyagban sehol sem fordul elő. Nagyon valószínű tehát, hogy használata sohasem terjedt ki az egész nyelvterületre, még kevésbé minden társadalmi és műveltségi rétegre. Mivel ez a jövő idejű igealak különösen a fordításokban gyakori, valószínűleg első sorban a papság, az írók és a tudósok használták.

3. A *látni fog ~ nézni fog* első előfordulása ugyancsak a XIV–XV. századi JókK.-ból való. A XV. században máshol nem találjuk, de nem gyakori a XVI. században sem. Nyelvtaníróink közül elsőnek Molnár Albert említi (MNyT. 421). A nyomtatott könyvektől kezdve a XVII–XVIII. században egyre gyakoribb lesz, és talán a XIX. század második felében éri el gyakorisága tetőpontját – különösen az írott nyelvben. Ekkor szorítja ki szinte teljesen az *-and ~ -end* jelű jövő idejű alakokat. Úgy érzem, hogy a XX. században lassú visszaszorulás van használatában, legalábbis a beszélt nyelvben. Sajnos a két század nyelvhasználatát ebből a szempontból még senki sem hasonlította össze statisztikai adatokkal.

A *látni fog* típusú jövő idejű alakok mai használatáról igen megoszólók a vélemények. Legbuzgóbb védői Bánhidi Zoltán (NyÉ. 12. sz. 52–62 és Pais-eml. 201–5) és Ruzsiczky Éva (MNy. 51: 233–8). Bánhidi szerint ez a jövő idejű alak gyakoribb volt a XIX. században, mint ma, és használata elterjedtebb volt, mint a jelen alakú jövőnek (Pais-eml. 202). Szerinte: „ . . . valamennyi században s a legtöbb tájnyelvben éppen úgy, mint a köz-, illetőleg irodalmi nyelvben él az *írni fog*, és a h a t á r o z o t t j ö v ő t jelöli. Története folyamán a következők funkciói figyelhetők meg: 1. Igeköötlen igeikből a határozott jövő jelölésére. — 2. A momentán és perfektív igeikből a cselekvés bekövetkezésének bizonyosságát, határozottabb voltát jelöli. — 3. Valamely cselekvés vagy történés be nem következésének, meg nem valósulásának hangsúlyozására. — 4. A bizonyosan beálló cselekvés kifejezésére időhatározó mellett. — 5. A felszólító mód vagy a fenyegetés modális értelmének jelölésére. — 6. A jövőből folyó bizonytalanság vagy valószínűség kifejezésére. — 7. Udvariaság kifejezésére (NyÉ. 12. sz. 13).

Antal László (MNy. 57 : 274) nem tekinti az igei paradigma tagjának, Papp István (uo. 58 : 168–9) átmeneti kategóriának érzi, amely most van beilleszkedőben az igei paradigma tagjai közé, Velesov Mártonné pedig már szabályos igeidőnek tartja (uo. 324).

Használatára nézve hadd idézzem 1961-ben leírt véleményemet: „... a jövő idő kifejezésére általában a jelen idejű alakokat használjuk, a nyomatékos és »választékosabb« jövőre pedig az összetett (*írni fog*) jövőt” (Nyelvt. tan. 210).

A MMNy. szerint: „A népies, közvetlen társalgás nyelve általában eléggé ritkán él a *fog* segédigés jövő idejű alakokkal, noha valójában ezek sem idegen-szerűek, kivált a tartós vagy gyakori cselekvést jelentő igékből nem” (1: 496).

Idézem egy, a magyar nyelvet kitűnően ismerő külföldi tudós, Aurélien Sauvageot véleményét is: „Il est vrai qu'il existe un futur périphrastique obtenu en combinant le verbe *fog* 'il prend, il saisit' à l'infinitif. Mais ce n'est pas un futur dans l'acception ordinaire du terme, c'est une construction exprimant le futur avec une nuance particulière: celle de la certitude... Le hongrois ne possède donc en définitive que deux temps: présent et prétérít. Le présent assume en outre l'expression du future...” (Esquisse de la langue hongroise 255–6).

Mivel az eddigi tanulmányok részben nyelvtörténeti, részben nyelv-helyességi szempontból vizsgálták a kérdést, példákat hoztak arra, hogy egyes korokban vagy a jelenben milyen jelentésárnyalatokat fejezhetnek ki az egyes jövő idejű alakok, de senki sem vizsgálta meg gyakorisági arányukat, így a „rendszerint”, „mindig”, „ritkán”, „sohasem” kifejezések sok szubjektív vonást takarhattak.

II. A mai nyelvhasználatról — elfogultság nélkül és a nyelvhelyesség tehát normatív szándékok kikapesolásával — csak úgy kaphatunk valamelyes képet, ha nem nyelvérzékünkre hivatkozunk. Sajnos, a gép nem elég „okos” egyelőre, hogy a szükséges számításokat vele is el lehessen végeztetni. Ezért fáradságos és időrabló módon „kisüzemi” módszerrel végeztem el bizonyos statisztikai számításokat. Anyagom annyiból egyenemű, hogy mai és prózai szépirodalmi szövegekből való. Tudom, hogy a kép így egyoldalú, a feldolgozott korpusz (kb. ezer nyomtatott lap) és a példák száma (ezer) túlságosan kicsi. Mégis, úgy gondolom, hogy hasznos, mert ez az első ilyen jellegű számítás, és remélem ugyan, hogy további munkálatok sokkal nagyobb és változatosabb anyagon tovább finomíthatják megállapításaimat, de addig is szilárd támpontot adhatnak az eddigi sejtések helyett. Jók tájékoztatásnak nyelvművelőink számára, hiszen a nyelvművelésben is az egyik legfontosabb pillér a nyelvszokás, felhasználhatók összehasonlítás céljára nyelvtörténeti kutatásokban, és fölhasználásuk elengedhetetlen leíró nyelvtanainkban.

Feldolgoztam a Magvető kiadónál évenként megjelenő novellagyűjtemények (Körkép) közül az 1969-it és az 1968-inak több mint a felét, amíg együttvéve kereken ezer példám nem volt. Mai prózaírodalmunk legjobbjai is szerepelnek korpuszomban: Baráth Lajos, Csoóri Sándor, Csurka István, Fejes Endre, Galambos Lajos, Galgóczi Erzsébet, Gáll István, Illés Endre, Illyés Gyula, Jókai Anna, Kamondy László, Karinthy Ferenc, Kertész Ákos, Kolozsvári Grandpierre Emil, Mándy Iván, Mesterházi Lajos, Mészöly Miklós,

Mocsár Gábor, Moldova György, Nemes György, Örkény István, Raffai Sarolta, Sipkay Barna, Szántó Erika, Vathy Zsuzsa, Veres Péter és Vész Endre.

Minden jövő jelentésű mondatot, ill. mondatföredéket kiírtam. Nem vettem föl azonban a *kell* állítmányúakat, bár ezeknek már eleve van jövőre utaló jelentésük: *a csavart meg kell húzni*. A szükség állapota ugyan a jelenre vonatkozik, de maga a cselekvés a jövőre utal, különösen feltételes módban: *el kellene mennem*. Hasonlóképpen kihagytam jegyzékemből a ható igéket is, bár ezekben is gyakran van utalás a jövőre: *el lehet vinni Ferit is, vagy itt meg-mooshatjuk a kezünket*. Nem vettem föl a felszólító módú alakokat sem.

Így a következő hét kategóriát kaptam: 1. Jelen idejű alak: *írok, meg-írom*; 2. Jelen idő + időhatározó szó: *majd megírom, holnap írok*; 3. A létige külön jövő idejű alakja: *lesz*; 4. *fog* + inf.: *meg fogunk fulladni a füsttől*; 5. A *ha* kötőszós jelen idejű mellékmondat: *ha a felettes szerv jóváhagyja*; 6. Határozott felszólítás (jelen idejű alakkal): *Nem mégy. Itt maradsz*; 7. Múlt idejű alak (feltételes mellékmondat mellett): *de ha semmit nem mond, akkor is lebukott*.

Ha az igekötőkre, az igével kifejezett cselekvés vagy történés tartós, gyakori vagy pillanatnyi voltára nem vagyunk tekintettel, akkor a következő gyakorisági sorrendet kapjuk:

1. jelen idejű alak	436
2. jelen idő + időhatározó	239
3. a <i>lesz</i> ige	148
4. <i>fog</i> + inf.	91
5. <i>ha</i> kötőszós mellékmondat	67
6. határozott felszólítás	15
7. múlt idejű alak	4

Ezek közül alak szempontjából az 1–3. és 5–6. típus jelen idejű, a 4 összetett (jövő), a 7. pedig múlt. Példáimat ez utóbbi csoportosításban sorolom fel, de alpontként a jelen idejű csoportban elkülönítem az 1–3. és 5–6. típust.

1. A lehetséges jövő jelentésű állítmányok feldolgozott anyagomban 90,5%-ban jelen idejű alakkal vannak kifejezve. A következő alcsoportokat különböztetem meg e csoporton belül: a) egyszerű jelen idejű alak; b) ugyanez a jövőre utaló határozószóval; c) a *lesz*; d) a feltételes mellékmondatban jelen idejű alak; e) határozott felszólítás jelen idejű alakkal.

a) Az egyszerű jelen idejű alakra 436 alakom van. Ezek 7 névszói állítmány kivételével igei alakok, közülük 246, tehát a többség igekötős, de majdnem annyi (196) az igekötő nélküliek száma. Az igekötők gyakoriságuk sorrendjében: *meg* 68, *el* 56, *ki* 28, *be* 19, *le* 18, *fel* 12, *át* 7, *vissza* 6, *szét* 5, *itt*, *haza* 4–4, *agyon*, *elő*, *ott*, *össze*, *rá* 2–2, *alá*, *bele*, *hozza* 1–1. Példáim nagy száma miatt csak egy részüket közlöm, de megadom a továbbiak lelőhelyét. Nem különítem el a tagadó állítmányokat.

Igekötőtlen igék: Életben maradunk (69 Baráth 21); Mert fia születik . . . fiút szűl neki az asszonya (28); Cigányt hozat vagy kér egy magnót (29); Talán elének jönnek (33); Itt pusztulnak (41); Szép misét mondanak értük (42); Nem maradok veled (69 Csoóri 51); Véredel fizetsz érte, Lőrinc pap! (59); az izzó vaskoronát a fejébe húzzák (93); A vesztes fizet egy korsó sört (69 Csurka 106); Ha egy órán belül nem vagy ott, én feljövök, és rátok kopogok (116); változtatok a sorsomon (119); Te nem hozol magaddal se kocsit, se fényképező

gépet (125); *Találkozunk* valahol (131); Csak hogyan *mondod* ezt, erre voltam kíváncsi (69 Gáll 161); *felajánlkozol*, és nem *reflektálnak* rá. *Nyújtod* a kezed, *elkapják*, *megrázzák* és *azt mondják*: köszönjük (170); én útnak *indulok*, ő meg rögtön lakásába *tér* (69 Illyés 196); tudom, hogy hova *visz* ez az út... Hová *vezet* ez? (202); tudom, hogy maga *nem sinkó-fálja el* a pénzt, és *továbbítja* a papoknak (69 Kamondy 214); mért fenyegetett azzal, hogy *töröltet* a lelkek névsorából (202); ezt már maga *rendezi*, Rogozsán úr (225); *azt rendeli* belőle, amire gusztusa *van* (69 Karinthy 243); Mit *kapok* érte? (69 Kertész 272); Csak *nem akarsz* ittmaradni...? (280); ott *vállalok* munkát (292); *Disszidálnak!* (296); gyalog *megyek* (297); *Leülöm* a magamét, és tiszta lappal *kezdek* (301); mit *kapok?* (304); Antonioni Pekingbe *megy* (uo. 358 és 359); Ellenőrző látogatásokat *teszünk* (358); ebben *szülhetsz* te is, meg a lányod *is* (Mészöly 432); a halastó is innen *kap* vizet (69 Moldova 458); 106 millió kilowattot *termel* (462); 120 km hosszúságban hajózhatóvá *válík* a Tisza (uo.); Meglátja, itt is *csinálók* valami hasonlót (467); az udvarra nem csalamádét *vetek* (482); *hagyok* helyet csirketenyésztésre is (uo.); én is magam mellé *veszem* a fiam (487); Azt várta, hogy valaki *segít* (69 Örkény 497); Lehet, hogy már felöltözve *várja* a gyerek magát (69 Sipkay 516); Én Istenem, mit *mondok* a fiannak? (519); De miért *tartanak* akkor esküvőt? (69 Vathy 571); És mit *csinál*, ha kész lesz? Kiülök az erkélyre és csak *nézek* a házból (592); talán kiderül, *tartogatnak-e* más lehetőséget (68 Galambos 89); *Kártyázok* egyet — mondta (98); *Hozok* egy féldecit (114); Három év és kész ember *vagyok* (122); Vidékre *megyünk*, ha kell (uo.); albérletet *keresek* és munkát (134); mindenki új lakást *kap* (138); nem *éri-e* baj a gyerekeket? (68 Galgóczi 169); *Hozok* friss vizet a kútról (171, 172); mégiscsak *kap* beutazási engedélyt (68 Illyés 238); Hogy *nyúl* ez a briketthez...? (68 Jókai 280); Ki *fizeti* ezt a pluszmunkát? (293); Nem tudom, kit *állítok* a helyére (305); legfeljebb nem *viszed* a kutyát (317); seggre *esem* benne (325); azt *írom* nekik, hogy technikus lesznek (68, Moldova 369); *Megyek* zuhanyozni (68 Raffai 469).

További példák: (69) 12, 24, 29,xxx¹ 30, 41, 53, 61, 62, 63, 68, 97x, 130, 141, 161, 165, 178, 189, 252, 255, 296, 297, 300, 302, 358, 378, 432, 448, 458x, 491, 517, 519, 520xx, 521, 523, 538, 552—3, 588; (68) 84, 99xxx, 108, 110, 124, 125x, 134, 148xx, 153, 156, 176, 239, 246, 248x, 267, 290, 293x, 295, 301, 302, 306, 309, 312x, 321, 329, 330xxx, 332, 362, 369, 380, 416, 436x, 640, 643, 653, 658.

Igekötsz igék: *Átfúrunk* a túloldalra (69 Baráth 12); *Eltapostak!* (25); Persze nem egyedül *issza meg*, *leülteti* a cimboráit is (28); És *meghívja* keresztkomának a főaknászt (29); *Megdöglök*, mielőtt bevégeztem volna dolgomat (69 Csoóri 53); És nemcsak jelenünket és jövőnket *veszítjük el*... de még a múltunkból is *kiforgatnak* (61); Vagy a hatalmat *pusztítod el* vagy a hatalom tégedet (71); miattad *végeznek ki* nyolcvanezer nyomorultat (78); aki ezt *megszegi*, *meghal* (84); Nem *eszi meg?* (69 Csurka 107); akinek megmondhatnám, hogy nem *jövök vissza*, alig van (129); Nem *megyek fel* hozzád (132); Akinek nem kell, nem *veszi meg* (133); amit én nem tudtam... elérni, azt egy nő... *eléri?* (136); Nem *jön vissza* (137); Én *megcsinálom* (141); Legalább *megkapom érte*, ami jár (147); de ő *útt marad*, te meg *elmegy* (148); Megindul érte a harc, és egyikőnk *megöli* a másikat (69 Gáll 160); nem *vonulok el* remetének (196); hogy mi mikor *fejeződik be* (69 Illyés 207); egy részük *elhullik* útközben (69 Karinthy 234); megígérte, hogy *beülteti* (244); elhatároztuk, hogy *megmondjuk* nektek (69 Kertész 275); mind a ketten *elválunk* (278); *Hazamegyek* villamossal (280); takarodj, mert *megöllek!* (285); *Megvitatjuk* a gyakorlati tennivalókat (286); *Könyörök!*... *betapasztom* azt a mocskos szád! (289); Hagyd abba, mert *széttöröm* a telefont (290); Sándort *kirúgom* (292); Készülj fel rá, hogy *agyonverlek!* (293); *Megszöknek!* (299); *Följelentelek* a rendőrségen (300); Hát *megnősül?* (69 Mándy 334 kétszer); *Lemegyünk* a Zárórába (349); *megkeresem* a ruhatárt (352); ez a város *megússza?*

¹ Az x jel mutatja az ugyanazon a lapon előforduló további adatokat.

(69 Mesterházi 298); azt ti *megcsináljátok* nélkülem (412); *Megnézzük* a szomszéd fogakat, *előkészítjük* a hidat (417); *felépítjük* a szolgálati lakásokat (69 Moldova 464); *étkezőt rendezünk be* a lakótelepen (uo.); megígérte, hogy *megvár* (469); *Elvesznek* 1037 hold rét-tet . . . (476); aki nem *jön rá* a megoldásra, újra meg újra *kimegy* (69 Örkény 502); . . . le-
gyek nyugodtan, ők mindent *megtesznek* (69 Sipkay 515); Hogy *számolok el* az unokámmal? *Bejön*, és *meglel és megkérdi*, hol az ő kislánya? (520); *Úgyis eljön* a reggel (525); És *meg-
marad* szegényke? (526); valahogy csak *meglesz* nálam (542); Félek, hogy valamit *elron-
tok* (69 Szántó 554); *Megmutatja* a postát, *bemutat* a kiszolgálóknak (69 Vathy 568); *me-
glátja*, milyen otthonos lesz (uo.); És a kertemet is *megnézzük* útközben (570); Csak
nem gondolja, hogy *elengedem* anélkül? (571); Ha készen lesz a házam, *beültem* az autóba,
kiviszem, leültem az erkélyre (594); *Elveszi* feleségül? (595); Annak mindent *megadok*
(68 Fejes 84); *Kitekerem* a nyakadat (68 Galambos 130); Csak *beleültök* a vagyoniába (132);
a szüleim *följelenenek, elkapnak, visszavisznek* (134); *Leesel*, kisfiam — mondja (68 Gal-
góczy 166); Ez *bemond* otthon! (68 Illyés 246); Az fenyegetett, épp magyarból *bukom meg*
(254); a legjobbak *átkerülnek* a címekesekhez (68 Jókai 285); Legalább az elvtárs is *me-
látja* (289); ezt a félórát *beszámítják* (324); Zsófi *megleszi* (327); a *bűnözés* . . . automati-
kusán *felszámolódik* (68 Moldova 364); *mégkapod* (371); kit *nem visznek el* (68 Nemes
436); *Szétkened* a festéket az arcodon (476); én *elmegyek* Erzsikekhez (68 Veres 599); *Átjön*
Róza is segíteni (uo.); vigyázzatok, mert mind *megeszi* (uo.); nem *ússzuk meg* szárazon
(68 Vészi 633); a felelősöket *megkeresik* (uo.); én *bemegyek* ahhoz a századoshoz és *elmon-
dom* (uo. 668).

További példák: (69) 30, 61, 68, 72x, 84, 86, 93, 94, 96, 97x, 108, 109, 113, 130, 131, 133x, 141x, 149x, 201, 215xxx, 216, 228, 240, 252x, 276, 284, 287, 292xxxx, 294x, 295xx, 296, 297, 300, 301, 302xx, 333, 335, 359, 401, 467, 475, 476, 483x, 484, 519, 520, 521x, 528, 538, 542, 574x, 575, 586x, 592, 597, 598; (68) 84xx, 89, 108, 121xx, 134, 136, 138, 147, 149x, 153, 156, 163, 176, 177, 247, 251, 264, 280, 290, 292, 293x, 295, 298, 299, 302, 306x, 312x, 313, 314x, 320x, 323, 328, 330, 331, 332, 369x, 372, 393, 416, 436, 440, 469x, 598, 603, 605, 632, 640x, 658x, 671x, 675.

Találunk néhány olyan névszói állítmányú mondatot is, amelynek jövőre utal a jelentése: Rád *nincs* szükség (69 Csurka 147; a szövegösszefüggésből derül ki, hogy 'nem lesz'); majd megtudják, mi az ('lesz az'; 69 Mesterházi 418); jó, ha *meglesz* a tavalyi húsz forint (69 Moldova 477); *kevesebb kifizetés*, míg fel nem fejlődünk (68 Jókai 330); *Mi* a ma esti program? (333); kilenckor *lámpaoltás*. *Ébresztő* reggel fél hatkor (az intézet igazgatója hirdeti ki az érkező diákoknak; 68 Moldova 394); Köszönöm, *elég* (= elég lesz) a tea (68 Raffai 469); időhatározó szóval: *amíg* Monostori *beteg*, nekem adja . . . (68 Jókai 321), *elsejéttől hat hatvan* (330), no, majd *legközelebb* (335).

A példák összeszámolása után vettem észre, hogy ebbe a csoportba becsúsztott néhány (10–15) olyan példa is, amelyben az egyszerű jelen idejű alak csatlakozik egy határozószós jelen idejű alakhoz, tehát ezeket a példákat ugyanolyan joggal azok közé is lehetne sorolni. Az előforduló igekötőtlen igék között elég gyakori a *marad, kap, hoz, megy, kezd*, valamivé *válik*.

b) A nagyszámú jelen alakú és időhatározóval együtt előforduló jövő időkből szintén csak mutatóványokat közlök, és ebben a csoportban nem választom külön az igekötős és igekötőtlen igealakokat. Számuk nagyjából egyforma. Feltűnő, hogy a *majd* időhatározószó gyakoribb az igekötőtlen, mint az igekötős igék mellett (60 : 29). Az időhatározók közül a *majd* a példáknak több mint egyharmadát teszi ki, a többi kb. 50 időhatározó osztozik a példák nem egészen kétharmadán. A *majd* kapcsolódhat egyéb időhatározóhoz is. Gyakoribb időhatározószók még jelen idejű alakok mellett a *holnap-
(után), holnapra, soha, többé, reggelre, jövőre, (öt)kor, a nyáron, ősszel* stb., *mikor, mielőtt*

aztán, hamarosan, végre, nemsokára stb., sőt már a televízióra is lehet időhatározószó: *Televízióra itthon vagytok* (68 Galambos 151).

Mutatvány a példákból: *Mi majd együtt megyünk* (69 Baráth 23); *most elpusztítalak* (25); *Nekem most születik meg a fiam* (30); *A fiad maholnap felnőtttszámba megy* (uo.); *Én majd itt biztosítom* (40); *Zápolya holnapra ideér* (69 Csoóri 50); *Holnap indul a sereg a törökre* (72); *Akkor pedig halálnak halálával lakolsz* (100); *Majd csomagolsz holnap* (69 Csurka 106); *Összel folytatom levelezőn* (116); *Később majd levelezünk* (117); *tíz év múlva hazalátogatasz* (125); *Egy fél óra múlva itthon van a férjem* (127); *És soha többet nem jövök vissza* (129); *Holnapután elmegyek* (131); *majd kitalálok valamit* (132); *Te még maradsz?* (138); *Aki kíváncsi, hamar megöregszik* (uo.); *Két év múlva végzek* (141); *Én reggel hatra dolgozni megyek* (150); *Legközelebb belepusztulok* (69 Gáll 166); *Mindjárt felemelkedsz a levegőbe* (169); *örök életedben búsképű lovag maradsz?* (170); *Ezt lassan majd maga is megtanulja* (69 Kamondy 212); *meglehet, hogy a koporsóját egyszer majd én készítem el* (215); *Fizetek öcsém, aztán hazakísérsz* (228); *megkapják még ezt magától* (69 Karinthy 244); *Mikor kajálunk?* (69 Kertész 269); *Egyszer még majd megszorongatom!* (273); *Ötör jövök* (uo.); *A végén megdühödik* (uo.); *Majd meglátjuk* (274); *Csak nem akarsz ittmaradni, míg megindulnak a villamosok?* (280); *Majd iszom, ha kedvem lesz* (286); *kupunk majd lakást is* (292); *De Sándorral többé nem találkozol* (294); *Máris adom* (295); *Livia is rövidesen lábra áll* (69 Mándy 355); *amíg sor kerül rá* (69 Mesterházi 412); *a tervmegbeszélésig vissza tetszik térni* (416); *sohasem halnak meg* (69 Moldova 480); *hová tegyük majd a jószágot?* (485); *Majd ha megépiül az új vendéglő* (494); *holnap majd többet tud* (69 Sipkay 516); *És holnap déltájt biztos bejön a fiam* (520); *akkor nem tudok neki mást mondani* (uo.); *nem jön vissza többet* (532); *holnap majd átrendezzük együtt* (69 Vathy 568); *a végén semmit nem tudunk majd vásárolni* (574); *Még felfordul egyszer* (576); *Soha többet nem teszem ide a lábam* (uo.); *holnap szólok Hubénának* (577); *két éven belül megveszik a bútorokat* (578); *Azt végül te magad döntöd el* (592); *Hánykor jössz haza?* (598); *akkor menten agyonváglak* (68 Fejes 76); *amikor e sorokat olvassátok . . .* (68 Galambos 89); *Vacsorát mikor főzöl?* *Majd főzök* (112); *Mikorra jössz haza?* (116); *Heléné vezeti majd a háztartást* (132); *Mikor látuk?* (137); *Megkereslek a héten* (uo.); *Levelet majd én írok neki* (138); *Nemsokára meghalok* (68 Galgóczi 168, 174); *majd azt vallja . . . tíz év múlva hazaengednek* (177); *Reggel hazamegyek* (181); *este csatlakoznak a társasághoz* (68 Illyés 247); *majd betanítjuk őket* (258); *azt hittük, hogy rögtön visszatérnek* (270); *Később majd megismeri főkönyvelőnket* (68 Jókai 281); *Örülök, hogy végre a külvilág is hall rólunk* (uo.); *Majd az emberek hazaviszik* (293); *Tízeg otthon vagytok* (294); *Holnapután meg itt találkozunk* (295); *telefonált, hogy azonnal indul* (296); *Előbb-utóbb mindenki megúnja* (297); *Ezzel a . . . riporttal még ma végez* (303); *Még ma este összeüt valamit* (306); *holnap, mielőtt nyomdába megy* (309); *téged szídnak majd* (314); *Mindjárt jönnek a bedolgozók* (325); *Egy év múlva újra emelünk* (330); *Mire innen hazavelődöm!* (333); *aztán a fiúk továbbkerülnek Aszódra* (68 Moldova 362); *előbb összeszedi a ház árát és felépíti, aztán hozza fel . . . a családot* (407); *most egy évig nem látom* (416); *addig kibírja, nem?* (68 Raffai 470); *Hiszen oda sem érek már* (477); *Ki emlékezik majd az én arcomra?* (68 Vészi 681).

További példák: (69) 29, 45, 54, 85, 113, 129, 131, 138, 140, 141x, 164, 170, 207, 212, 213, 217x, 228, 254, 272x, 275, 278, 280, 287, 289, 309, 310, 335, 381x, 382, 416, 418, 428, 429, 441, 485, 486, 494, 502, 514, 521x, 523, 524, 528, 536, 542xxx, 570x, 578, 588, 592, 598, (68) 76, 77, 92, 93, 99, 108x, 112, 115, 121x, 122, 128, 130, 136x, 147, 151, 167, 263, 266x, 280, 281, 284, 286, 289, 290, 292, 293, 295x, 298, 299x, 303, 306x, 309, 311, 312, 313xx, 315, 318, 319, 321, 322, 325, 328, 330xx, 331, 335, 337, 362, 364, 379–80, 382, 385, 392, 393xx, 412, 417, 437, 439x, 443, 603, 606, 607, 638, 675, 677.

A *majd* határozószóval együtt használt jelen idejű alak rendszerint elodázó hangulatú, bizonytalan jövőt fejez ki: *majd megtanulom* azt jelenti rendszerint (de csak

akkor, ha a hangsúly a *majd-on* van), hogy egyszer, egy bizonytalan időben (talán) megtanulom. Ha a hangsúly azonban a *meg-en* van, akkor meg éppen biztos a cselekvés bekövetkezte, csak az időpont nem határozott, tehát ugyanazt jelenti árnyalatban is, mint a *meg fogom tanulni*.

c) A *lesz* ige önmagában is a létige jövőjét fejezi ki, akár önálló állítmányként használjuk, akár névszói állítmányhoz kapcsolódik. Gyakran fordul elő azonban időhatározószóval is. Az utóbbi esetben néha-néha előfordul a *van*: Tízíg *otthon vagyok* (68 : 294); *egy fél óra múlva itthon van* a férjem (69 : 127). Ezeket a b) alatt vettem föl. A *lesz* jövő idő nagyon gyakori, használata egyértelmű, ezért viszonylag kevés példát idézek rá, példáim jelentős részére csak utalok:

Én *leszek* az utolsó (69 Baráth 20); Ki *lesz* ezért felelős? (69 Csoóri 61); Érzem, *lesz* köztük olyan (101); Te nem *leszel* ilyen (69 Csurka 125); Ott *leszek* (132); *Lesznek* fiatal lányok is (134); szükség *lesz* rám (69 Gáll 170); Majd ha kész *leszek* (69 Kertész 269); Soká *lesz* reggel ... (173); egyszer nagy ember *leszel* (276); Ebből nem *lesz* semmi (278); Neki már *nem lesz* szobra sem (69 Mesterházi 374); Az *lesz* az érdekes (381); dühös *leszek* rád (69 Mészöly 425); szokatlan *lesz* a házunkban (69 Moldova 482); Ők is kubikusok *lesznek*? (486); nagyon nehéz *lesz* kötözni (491); úgy mégis jobb *lesz* (69 Sipkay 513); Már így is baj *lesz* (516); Jó *lesz* bögrében is (69 Szántó 547 kétszer); *nem lesznek* otthon (557); Honnét tudnám, hol *lesz* jobb nekem (69 Vathy 567); hét vége *lesz* (575); Majd ha gyomorhurutom *lesz* (uo.); mi *lesz* ennek a vége? (577); ő *lesz* az új lakó (589); már nem *leszek* az élők sorában (68 Galambos 89); Ma nem is *lesz* műsor (112); soká *lesz* már ebéd? (123); Zoltán is ott *lesz* (124); nem *lesz* minden kész, amikorra jösztek (149); nem *lesz* ideje megölni (68 Galgóczi 177); magának sem *lesz* könnyű férjet találni! (68 Illyés 267); Aztán majd megint *lesz* műanyag (68 Jókai 284); elég *lesz* magának? (295); Így *lesz* igazságos (303); Abból *nem lesz* forint (305); Ennek még *lesz* folytatása (317); Nem *lesz* ez sok? (327); mi *lesz* veled, mikor megöregszel? (328); te *leszel* a helyettes (68 Moldova 370); *lesz*, ami *lesz* (376); *lesz* továbbá bőséges ellátás (385); A jövő héten *lesz* tizennyolc éves (416); Vagy rossz *lesz*, vagy lusta (68 Veres 594); *Nem lesz* soha gyereked (68 Vészi 635).

További példák: (69) 18, 29, 61, 109, 113xx, 133x, 141, 161, 170, 197, 217, 251, 253, 282, 285, 289, 292, 299x, 307, 353, 382, 425, 462, 468, 481, 482, 498, 505, 509, 524, 528xx, 548, 552, 554, 564, 574, 588x, 591, 592, 595; (68) 93, 115, 121, 122xxx, 123, 126, 132x, 145, 148, 239, 248, 296, 319x, 320, 325, 332, 362, 385, 386, 389, 404, 425, 435x, 599, 607, 653, 673.

d) A *ha* (hátha) kötőszós feltételes mellékmondat is nagyon gyakran áll jelen idővel (ritkán összetett jövő idejű alakokkal), és ilyenkor inkább a jövőre utaló időhatározói jelentése van: *ha elfelejted, ha majd elfelejted, ha már vége lesz, ha el fogod felejteni*. Ezeket külön csoportba vettem, de nem írtam ki a feltételes módú alakokat, mert azokban mégis inkább a mód kifejezése a lényeges, a jövőre utalás legfeljebb járulékos elem. A legtöbbször egyszerű jelent találunk jövő jelentésben.

... *ha nem sikerül* átfúrni ...? (69 Baráth 14); *ha túlélsz* engem ... (69 Csoóri 98); *ha agyon nem ütnek* (69 Karinthy 251); *Ha felhívod*, kitépem a zsinórt (69 Kertész 295); *ha nem hagyod abba*, kirúglak (69 Mándy 333); jó, *ha meglesz* a tavalyi hús forint (69 Moldova 477); *ha jön* egy eső, megdöglének mind (485); *Majd ha megépül* az új vendéglő (494); Az *lesz* a hecc, *ha kiderül*, hogy inni sem tudok (69 Örkény 505); legjobb, *ha elpusztítom* magamat (69 Sipkay 522); *Majd ha gyomorhurutom lesz* (69 Vathy 575); *ha én* hosszabb időre *elutazom*, akkor sem fogom bezárni (577); mi *lesz, ha elutazom?* (597); *Ha Walter hazajön*, megszidom (598); *Ha behívna* a katonasághoz, megtanulom a söfőr szakmát (68 Fejes 84); S *ha nem tud* lábra állni? (68 Galambos 99); *Ha téisztát gyúrsz majd*.

megcsókolom a nyakadat (121); *Ha* a tízórásával jön, ráér (134); *ha lesz* időm, benézek még (153); Tudod mit kapsz, *ha beadsz* minket? (68 Illyés 246); legjobb lesz, *ha most elszaladok* ebédelni (68 Jókai 296); *ha be tudja fejezni* (306); téged szidnak majd, *ha nem kapnak* eleget (314); próbálkozunk, *hátha betörik* (323); *Ha nem kerül elő* . . . , kicseréljük a zárat (68 Moldova 369); Mi akarsz lenni, *ha kiszabadulsz* Aszódról? (407), És *ha még* ebben az évben meghalok? (68 Nemes 435); *Ha* nagyon okosan viselkedik (68 Vészi 639); *ha itthon találja* (661).

További példák: 69: 13, 16, 21, 84, 159, 295, 358, 412, 448, 491x, 509, 578, 594; 68: 76x, 99, 110, 124, 153, 179, 236, 320, 322, 330, 331, 369, 416, 439xxx, 598, 640, 675.

e) Alaki szempontból ide vettem föl a jelen idővel kifejezett határozott felszólítást is, mert — mint minden felszólításnak — jövő vonatkozása van. A felszólító annyira biztos abban, hogy a másik végrehajtja a rendelkezést, hogy egyszerűen a jelen alakú jövő időt használja: *Visznek* lapátot, fejszét (69 Baráth 16); Ahol lehet, *segítenek* (uo.); a vágaton mindenki a legnagyobb óvatossággal *halad* (20); itt az *jön* át utolsónak, aki Péteriné előtt indult el (28); Azt *teszed*, amit parancsolok! (69 Csoóri 72), Erre *mész*, itt jobbra (69 Kertész 276—7); *Adsz* neki egy szobát, kettőötvenet *félretesz*, és végeztem (268); De Sándorral többé *nem találkozik* (294); Sándorról *lekopsz*, és kész (uo.); te semmi olyat *nem csinálsz* (295); Sándor *felhívja* Ibit (uo.); *Iszunk* valamit (68 Galambos 126); *Nem megy. Itt maradsz* (68 Vészi 658).

2. A *fog* + inf. típusú jövő idejű alakok többsége igekötő nélküli igei állítmányokban fordul elő (58 igekötő nélküli és 33 igekötős igében). Példáimat Bánhidi Zoltán rendszere szerint csoportosítom.

a) Igekötőtlen igéből a határozott jövő kifejezésére: (a nép) úgy *fogja emlegetni*, mint a szegények királyát (69 Csoóri 51); félő, hogy száz évig is *emlékezni fognak* rá (95); azt *fogom kívánni*, hogy a jövő héten is találkozzunk (139); megérdemled, amit *kapni fogsz* (69 Gáll 167); *játszani fogunk* (69 Illyés 180); ezt én *közölni fogom* a feleségemmel (69 Kamondy 215); *meglátja*, milyen jól *fog esni* rá a sör (216); a rum . . . *kupán fog vágni* bennünket (226). Ez utóbbi kettő közel van ahhoz, hogy igekötősnek tekintsük. További példák: *Fogsz* rám *vigyázni*? (69 Karinthy Ferenc 255); Most figyelj Sándor, ez *érdekelni fog* (69 Kertész Ákos 288); Természetesen *látogatni fogjuk* (69 Mándy 358); mi *fogjuk irányítani* a magyar építészetet (69 Mesterházi 411); *Bánni fogja* ezt az egész rossz hetét (416); a főcsatorna 524 ezer holdat *fog öntözni* (69 Moldova 458); biztos *fogok csinálni* valami balhét (467); jól *fog esni* a pálinka (69 Sipkay 517); De hogy történt? — *fogja kérdezni*, és úgy *fog szenvedni*, hogy én azt nem bírom el (520); *aggódni fog* értünk (uo.); Tudom, hogy *várni fogok* rá (69 Szántó Erika 551); tudtam, hogy sokáig *fog sírni* (557); azt sem mondtam, kikkel *fog együtt lakni* (69 Vathy 568); megegyeztünk, hogy mind a hárman *tegezni fogjuk* egymást (578); *hiányolni fogunk*, ha elmész (580); akkor azt *fogja érezni*, hogy . . . (594); azért jól *fog tenni* (68 Galambos 126); a mezőgazdaságban *fognak dolgozni* (68 Moldova 362); így a diákok közt *fogják keresni* a bűnöst (369); ilyen értelemben *fogom tájékoztatni* szüleidet (367); jól *fogják érezni* magukat (393); ő *fogja szavalni* a záróünnepélyen (68 Illyés 254); meglátod, hogy *fogja élvezni* (68 Jókai Anna 320).

Az idézett mondatok egy részében határozott utalás is van még a cselekmény vagy esemény bekövetkezésének bizonyosságára: *biztos, tudom, természetesen, megegyeztünk* stb. Érdekes, hogy egyetlen példában (69 Sipkay 520) fordul csak elő, hogy az író egy mondatban kétszer is használja az összetett alakot, valamennyi többi példában, ahol még egyéb igében is előfordul a jövő vonatkozás, ott jelen idejű alakot használnak (69 Csoóri 139, 69 Kamondy 216, 69 Vathy 580, 68 Jókai 320).

b) Momentán és perfektív igékből a cselekvés bizonyosságát jelöli: itt kik *fognak megruházni?* (69 Csurka 127); De azt hiszed, a szívem *fog kiszakadni* (117); aki nem zárkózik föl . . . azt *el fogjuk söpörni* (69 Karinthy Ferenc 240); a feleséged *el fog tőled válni* (69 Kertész Ákos 276); *Vissza fogsz kullogni* hozzám (299); ez a telep *meg fogja* a helyét *találni* (69 Mocsár 446); Az általános helyettes *bele fog látni* főnökébe (448); A víz magassága *el fogja érni* a tíz métert (69 Moldova 462); mind *ide fogják szórni* a bombát (468); elmesélte, hogyan *fogja berendezni* a lakást (69 Vathy 571); *Meg fogják engedni* a repatriálást (68 Galambos 105); Mit *fognak megengedni?* (106); *Föl fog jelenteni* (144); *meg fogják magyarázni* (68 Moldova 392); *meg fogja látni* (68 Jókai 281); ha nem bővítünk, *meg fogunk fulladni* (330). Az itt előforduló két kérdőmondat egyszerű jövő idő, sem bizonyosságot, sem bizonytalanságot nem fejez ki, pusztá érdeklődés.

c) Valamely cselekvés vagy történés meg nem valósulásának hangsúlyozása. Ez tulajdonképpen nem más mint az a) és b) tagadó mondatban, ahogy erre Bánhidi is (i. h.) utal: *Nem fogok írni*, és te se írd nekem! (69 Csurka 127); *Hát könyörögni nem fogunk* (69 Kertész 286); *Te fogod megszabni* érzelmeinket? (292); *Iván nem fog agyonverni* (294); *De nem fogja felhívni* (295); ezeröttszáz forintért egy kiskörei kubikus *nem fog dolgozni* (69 Moldova 473); a feleségem *nem fog örülni* (69 Sipkay 542); *Nem is fogunk összeházasodni* (69 Vathy 568); *akkor sem fogom bezárni* (577); *nem fogja elhinni* (68 Jókai 299); *nem fogja szétzülleszteni* a munkámat (303); az biztos, *ütni nem fogom* (68 Fejes 85); *nem fogja megcsalni* azt az embert (68 Moldova 428); májusban már *nem fog meghalni* (68 Nemes 436).

Egyetlen kérdő mondatot vettem ide (*te fogod megszabni* érzelmeinket?), mert ez szónoki kérdés, a jelentése nyomatékos tagadás. Példáim közt igekötősek és igekötőtlenek egyaránt előfordulnak.

d) A bizonyosan beálló cselekvés kifejezése időhatározó mellett: *Mindig látni fogom* ezt az arcot (69 Csöör 51); *Húsz év múlva én milyen jubileumot fogok ünnepelni* a fiamnak? (69 Gáll 174); Mi ketten *most beszélgetni fogunk* (69 Illés 180 kétszer); *egy szép napon törölni fogják* (69 Kamondy 213); otthon majd szabályos nyugtát *fog kapni* tőlem (214); ezután is *el fogom viselni* (215); Lívia *rövidesen találkozni fog* a papuskájával (69 Mándy 358); Elválik, kinek *fognak drukkolni holnap* (68 Galambos 108).

Egy kivételével igekötő nélküli igék.

e) A felszólító mód vagy a fenyegetés modális értelmének jelölésére: *ki foglak nyírni* (69 Kertész 299 kétszer); *Fogtok még koldulni?* (68 Galambos 109); *Fogjátok még az idegeneket zavarni?* (uo.). Összesen négy példám közül kettő-kettő közvetlenül egymás után következik, és valamennyi fenyegető, nem felszólító jellegű.

f) A jövőből folyó bizonytalanság vagy valószínűség kifejezése: Lehet, hogy *nyerni fog* (69 Baráth 23); Miből *fogsz élni?* (69 Kertész 299 kétszer); Hol *fogsz lakni* . . . (uo.); Mit *fognak mondani* (69 Sipkay 517); nem biztos, hogy *izgulni fogsz* (68 Galambos 125); lehet, hogy *nem fogok* többé iskolába járni (135); Kinek *fogja visszaadni* javításra? (68 Jókai 293); mikor *fogod elhelyezni* a százötvenet? (331); és ki *fogja megmondani* nekik? (332); Hová *fog ez a ritmus vezetni?* (68 Moldova 364); Mit *fog mondani?* (68 Nemes 439)

A bizonytalanságot ezekben a mondatokban nem az összetett jövő használata juttatja kifejezésre, hanem a *lehet, nem biztos*, illetőleg a kérdő mondat. Ez utóbbi rendszerint szónoki kérdés, mert a felelet rá általában csak a „nem tudom” lehet.

g) Az udvariasság kifejezésére használt összetett jövővel anyagomban nem találkoztam.

3. Múlt idejű igealak használatára csak egyetlen szerző (Nemes György) egyetlen lapjáról (68:439) van mind a négy példám, mind feltételes mellék-

mondat után: Ha azt feleli, hogy a Népszavában, már *el* is *dőlt* a sorsa. És ha azt mondja, hogy a Fiatal Magyarorszáiban, már *le* is *bukott*. És ha azt mondja: Klein úré, *le* is *bukott*. De ha semmit nem mond, akkor is *lebukott*.

Egy fiatal baloldali költő-újságíró töprengéseiben fodulnak elő ezek az alakok. A sorozáson váraкоzik, és azt mérlegeli, mit mondjon a sorozó tiszteknek, ha azok foglalkozását és munkahelyét kérdezik.

A szerzők közül egyikre sem különösen jellemző valamelyik fajta jövő idő használata, mindegyiket általában ott használják, ahol „kell”, mégis talán tanulságos lesz egy összesítő statisztika. Az egyes novellák terjedelme és előadási módja más és más, így természetesen nem lehet messzemenő következtetéseket a következő táblázatból levonni:

Szerző	Jelen idejű alak					fog + inf.	múlt idejű alak
	egyszerű jelen	időhatározós	lesz	ha	felszólítás		
Baráth	23	6	3	4	4	1	—
Csoóri	30	5	4	1	1	3	—
Csurka	31	20	12	—	—	4	—
Fojes	5	3	—	3	—	1	—
Galambos	39	27	21	7	1	9	—
Galgóczy	8	5	1	1	—	—	—
Gáll	12	5	3	1	—	2	—
Illés	1	—	—	—	—	3	—
Illyés (két nov.)	18	6	5	2	—	1	—
Jókai	54	53	13	8	—	8	—
Kamondy	10	8	1	—	—	6	—
Karinthy	9	2	3	1	—	2	—
Kertész	54	17	10	2	7	13	—
Kolozsvári-G.	—	2	1	—	—	—	—
Mándy	12	2	1	2	—	3	—
Mesterházi	7	6	5	1	—	2	—
Mészöly	2	2	2	—	—	—	—
Mocsár	1	1	—	1	—	2	—
Moldova (két nov.)	40	19	21	13	—	12	—
Nemes	6	5	2	5	—	2	4
Örkény	3	1	2	3	—	—	—
Raffai	5	3	—	—	—	—	—
Sipkay	20	14	11	1	—	7	—
Szántó	2	1	6	—	—	2	—
Vathy	22	19	14	6	—	8	—
Veres	6	3	1	1	—	—	—
Vészi	16	4	4	4	2	—	—

Kálmán Béla

A *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet funkciói

A szerkezet használatának szabályozásával kapcsolatban mindig központi helyet foglalt el a funkció kérdése. Ez önként adódott, hiszen mindazok, akik a szerkezet használatát korlátozni akarták, valamilyen szabályt próbáltak adni a korlátozásra, szerintük: helyes használatra. A szabályalkotáshoz viszont elfogadható kritériumot kerestek, amelyet csaknem kezdettől fogva a szerkezet egyik funkciójában véltek megtalálni. Ebben a tekintet-

ben nem az általános nyelvhasználatból indultak ki, s az ilyen eljárás csakis azt eredményezheti, hogy a szabály nem áll összhangban a nyelvi valósággal. Ha ugyanis valamely nyelvi eszköz helyességét egyetlen funkció alapján akarjuk szabályozni, akkor elkerülhetetlenül merev álláspontot kell elfoglalnunk: ez a nyelvi eszköz ebben a funkcióban helyes, más funkciókban — a nyelv-közösség által alkalmazott bizonyos funkciókban — nem helyes. Ez történt a *lenni* + -va, -ve igeneves szerkezet esetében is.

A szerkezet használatának szabályozói a használat helyességét kizárólagosan egy bizonyos funkcióhoz kötötték. Kijelentették, hogy a szerkezet használata akkor helyes, ha kétségtől állapottól jelöl, minden más esetben helytelen. A funkció kérdése szorosan összefonódott a magyarosság és az elsődlegesség, illetve az idegenszerűség és a másodlagosság kérdésével. Kialakult az a tanítás, hogy csak az állapotjelző kifejezések magyarosak, a nem állapotjelzők idegenszerűek, németesek; az előbbieket az elsődlegesek, az eredetiek, az utóbbiak másodlagos, későbbi fejlemények.

Mindezzel együtt járt az állapot fogalmának bizonytalanná válása. Az állapotszabályhoz ragaszkodó nyelvművelők ugyanis — ha nem akartak mereven szembehelyezkedni az élő nyelvvel — kénytelenek voltak hallgatólagosan állapotjelzőknek tekinteni a közhasználatú határozói igeneves kifejezések egész tömegét, még akkor is, ha azok voltaképpen nem jelölnek állapotot. Ilyen kifejezések például többek között: *meg van tiltva*, *jól van mondva*, *már el van adva*, *a rag nincs kitéve*, *nincs tisztázva*, *meg van bocsátva* stb. Az említett kifejezések nem jelölnek állapotot, mégis majdnem minden nyelvművelőnél a helyesnek elismert kifejezések között szerepelnek. Ez a hallgatólagos engedmény, ami után nem következett az állapotszabály revideálása, nemkívánatos bizonytalansághoz, önkényeskedéshez vezetett. Mindenki a saját ízlése szerint sorolhatta a megtartandók vagy az üldözendők közé a neki tetsző vagy nem tetsző kifejezéseket.

Csorbát szenvedett a *lenni* + -va, -ve igeneves kifejezések használatának korlátozása során a tudományos kutatás elve is. A nyelvészek a nem állapotjelzőknek tekintett határozói igeneves kifejezéseket kirekesztették a tudományos vizsgálódás köréből. Az ilyen kifejezéseket nem tanulmányozták semmilyen szempontból (ezt nemegyszer ki is nyilvánították), mivel helytelen, magyartalan, idegenszerű kifejezéseknek voltak bélyegezve, amelyeket minden vizsgálódás nélkül el kell távolítani nyelvünkben.

Azok a nyelvészek, akik nem hittek szilárdan abban, hogy a *lenni* + -va, -ve igeneves szerkezetnek nem állapotjelző típusai idegen hatásra keletkeztek, de valamilyen elgondolásból mégis a használat korlátozása mellett törtek lándzsát, azzal is érveltek — a saját tudományos lelkiismeretük megnyugtatása céljából — a szóban forgó igeneves kifejezések korlátozásának igazolására, hogy azoknak sok esetben nincs funkciójuk, legalábbis nincs hasznos funkciójuk. Ezt jóhiszeműleg tették abból a megfontolásból, hogy funkcióhordozó, hasznos nyelvi eszközöket mégsem lehet csak úgy paranccsszóval feketelistára helyezni, a funkció nélkülieket viszont nem kell különösebben sajnálni. Ezek a nyelvészek azt állították, hogy a *lenni* + -va, -ve igeneves kifejezések nem mondanak többet, nem fejeznek ki mást, mint a megfelelő verbum finitumok, használatuk tehát nem indokolt, s leghelyesebben tesszük, ha ragozott igealakokat használunk helyettük.

Akik a hasznos funkció — általában a funkció — tagadásával akarták megindokolni a -va, -ve igeneves kifejezések tekintélyes részének kirekesztését

nyelvünkben, nem vizsgálták behatóan a funkció kérdését. Állásfoglalásukat nem ellenőrizték tudományosan, sőt — mint bárki tárgyilagosan megállapíthatja — minden különösebb kutatás nélkül nyilvánítottak véleményt.

Én ebben a tanulmányban az általános nyelvhasználat figyelembe vételével vizsgálom, és megpróbálom tisztázni, hogy milyen funkciókat tölt be nyelvünkben — köznyelvben, irodalmi nyelvben, népnyelvben — a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet. A kutatást természetesen azokra a kifejezésekre is kiterjesztem, amelyekről eddig különféle okokból megtagadták a létjogosultságot. Vizsgálni fogom, mint jeleztem, azokat a kifejezéseket is, amelyek inkább csak a népnyelvben használatosak, vagy amelyek eltérnek az általánosan ismert sablontól, hogy azokat is beillesztük a szerkezet funkciórend-szerébe.

A tanulmányozás során csak melleleg, alkalmyszerűen érintem az idegenszerűség kérdését, hiszen az idegenszerűséget eddig senki sem bizonyította tudományosan, sőt nem is próbálta bizonyítani. Én minden idegen hatástól függetlenül keletkezett magyar nyelvi eszköznek tekintem a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves kifejezéseket, melyeknek gyökerei az ugor korba nyúlnak vissza.

Ugyanakkor kétségbe vonom, hogy a kérdéses szerkezet csak állapotot jelölhet a magyarban, hiszen figyelmes vizsgálódás után meggyőzően kimutathatjuk, hogy még a szabályozók rostáján áthullott, helyesnek ítélt kifejezések jó része — ilyen példákat már előbb említettem — sem jelöl állapotot.

Én a szerkezet elsődleges általános funkcióját a statikus tény-
közlésben látom, szemben a dinamikus cselekvésábrázolással (cselekvést jelentő igék) és a narratív jellegű leírással (történést jelentő igék). A *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetnek általános funkciója tehát az, hogy a verbum finitumokkal kifejezett cselekvést és történést statikusan — eredményként, tényként — szemléltesse. Természetesen nem minden cselekvést és történést szemléltethetünk, szemléltethetünk statikusan, de a lehetőség határai jóval tágasabbak, mint ahogy a nyelvészek eddig gondolták.

A szemléltet, szemléltet szavakat igen kifejezőnek tartom jelen esetben, hiszen valóban a szemlélet dolga az, hogy a cselekvést vagy történést a maga „mozdulatlanságában”, pusztán tényében képzelem magam elé. A szemléltet az a jelenség, amely mind a mai napig meglehetősen mostoha elbánásban részesült a magyar nyelvészeti (nyelvművelési) irodalomban.

A statikus szemléletnek több változata lehetséges. Ennek megfelelően a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet különféle funkciókat tölthet be. Nem vállalkozom arra, hogy ebben a tanulmányban meghatározzam a szerkezet összes funkciójának minden árnyalatát, mert az túlméretezett vállalkozás lenne egy töretlen ugaron. Meg kell elégednem azzal, hogy szemléltető képet adjak a fontosabb funkciókról. Egy vázlatot rajzolhatok csak, amelyet fokozatosan ki lehet majd bővíteni.

I. Személytelen mondat szerkesztés

Személytelen mondat szerkesztésre minden nyelvben szükség van. Meg is található minden nyelvben, legközelebbi rokon nyelveinkben is. Ehhez a szerkesztéshez sokféle eszköz állhat rendelkezésre. A magyarban ilyen eszköz

többek között a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet. A személytelen szerkesztésnek több indítóoka lehet:

1. A beszélő nem ismeri pontosan a cselekvő személyt, tehát általános alanyt kell kifejeznie: „Az is *tudván vagyon*” (BécsiK. 34); „láták, hogy a kő *el van hengerítve*” (Károli Gáspár: Márk 16); „*Ketté lett vágva* múltja és jelenje” (Petőfi: Az apostol, XV); „Német zászló *lesz oda felütve*” (Arany: Török Bálint); „a régebbi irodalomból *nincs kimutatva*” (Simonyi Zsigmond: Nyr. 36: 88); „jóval későbbi időtől *van adatolva*” (Bárczi Géza: MNy. 63: 9); „következésként *ki van egészítve* . . . személyragokkal” (Lőrincze Lajos: Nyelv és élet 13); „Halálom után hamarosan *el leszek felejtve*”; „Régóta *be van bizonyítva*”; „Katonának *vagynak hívva*”; „*Ki lett ez a rész egyáltalában javítva?*” „A múzeumban *ki vannak rakva* az értékesebb tárgyak”; „De tán *meg is van átkozva*” (Krizsa: Vadrózsák 2: 121); stb.

Szarvas Gábor teljesen magyarosnak ítélte az általános alany kifejezésére használt *-va, -ve* igeneves szerkezetet. A János vitéz nyelvéről írt tanulmányában ezt olvashatjuk (Nyr. 1: 24): „az általános alany kifejezése egészen népszerűleg megy végbe; mint: *Föl van találva, El van temetve.*” — Ezen a nyomon haladva már előbb tisztázni lehetett volna a szerkezet funkcióit. Csak sajnálhatjuk, hogy a kellő megfontolás nélkül kizárólagossá tett állapotszabály zsákutcába juttatta a további kutatásokat.

2. Megesik, hogy a beszélő ismeri a cselekvő személyét, de bármi okból nem látja szükségesnek, célszerűnek, illőnek megjelölni. Például: „*kik parancsolván vannak ti nektek*” (MüncK. 161); „*Nem arra valátok teremtvén*” (WinklK. 85); „Az versszerző neve *fel vagyon jegyezve*” (Balassi 16); „*Nincs*” talán még *elfeledve* a dal” (Tompai: A madár, fiaihoz); „Nem oly hangon *volt az mondva*” (Arany: Szibinyáni Jank); „Akármilyen történik is, *el lesztek innen üldözve*”; „*Itt lesz elfogyasztva?*”; stb.

3. Gyakran előfordul, hogy a cselekvést egyszerre többen is végezhetik, s ilyenkor különböző személyű alanyokat kellene használni. Az igeneves szerkezettel egyszerűen meg lehet oldani ezt a problémát. Jó példa erre a sokat emlegetett *százszor meg lett mondva neki*, amely semmilyen idegen nyelvből nem származtatható (németül többnyire így fejezik ki: „man hat ihm tausendmal gesagt”), és teljesen beleilleszkedik a magyar nyelv rendszerébe. Ezenkívül az igeneves szerkezet itt sokkal tömörebb, kifejezőbb, mint a *verbum finitum*. A *százszor meg lett mondva neki* 4 személyt foglal magába: egyes szám első és harmadik személyt, többes szám első és harmadik személyt. Az adott esetben ez így érthető: *én megmondtam, ő megmondta, mi megmondtuk, ők megmondták*. Maguk a ragozott ige szószói is általában legalább két lehetőséget szoktak javasolni az igeneves szerkezet helyett: *megmondták, megmondtuk*. Az élő nyelvben azonban egyszerre csak az egyiket használhatjuk. De melyiket? A személytelen szerkezet nem állítja a beszélőt lépten-nyomon ilyen alternatíva elé. Más példák: „Ezen nem lehet változtatni, véglegesen *el van határozva*”; „Annyit mondhatok csak, hogy *el lesz intézve*”; „Minden egy kártyára *van föltéve*”; „A kérdés *nincs megoldva*”; stb.

4. Az élőbeszédben igen fontos tényező a szemlélet kérdése. A szemlélet beszédbeli szerepét minden nyelv leíró nyelvtana a legtermészetesebb jelen-

ségként veszi tudomásul. Ezt a két angol mondatot: *I have been working for five hours* és *I have worked for five hours* magyarra egyaránt így fordítjuk: 'Öt órája dolgozom'. A különbség a két idő használata között mindössze az, hogy az előbbi kiemeli a cselekvés tartósságát, megszakítatlanságát, az utóbbi pedig egyszerűen megállapítja a cselekvés tényét. Ennek a szemléleti különbségnek a kifejezését a magyar nyelv nem tartja fontosnak, sőt nem is tudja érzékeltetni. Más esetben viszont a magyar nyelv is ki tud fejezni ilyen, kevésbé lényegesnek látszó szemléleti különbséget. Például: „Képzeld, tegnap amint *mentem* az utcán, egyszer csak *megállított* egy ismeretlen ember, és így *szólt* hozzám . . .” Ha ezt élénken magam elé képelem, mintegy a jelenben szemlélem, akkor így is mondhatom: „Képzeld tegnap, amint *megyek* az utcán, egyszer csak *megállít* egy ismeretlen ember, és így *szól* hozzám . . .”

A *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezet kiválóan alkalmas ilyen szemléleti különbségek kifejezésére. A beszélő, általában a közlő, igen sokszor meg tudná jelölni a cselekvőt, mégsem teszi, mert figyelmének központjában nem az áll, hanem a cselekvés, amely statikusan szemlélve jobban kidomborítható, mintha dinamikus vagy narratív jellegű közlésmódot alkalmaznánk.

Ha ezt olvassuk Vörösmartynál: „*Teljesítve lesz* parancsod” (Csongor és Tünde 5), nem kutatjuk, hogy ki fogja teljesíteni, mert itt a parancs teljesítése áll előtérben. Ha a bíráló ezt írja egy tanulmányról: „Az egész anyag rendszertelenül *van összeválogatva*”, akkor nem a szerző a fontos számára, hanem a rendszertelenség tényének megállapítása. „Ez mind a héten *van tojva*” (máskor: „Ez mind szerda óta *van tojva*”) erősítette a hétvégi piacon a falusi elárusító asszony. Mondhatta volna így is: „Ezt mind a héten (vagy: szerda óta) *tojták* a tyúkok”. Ő azonban nem azt akarta bizonygatni, hogy a *tyúkok tojták* a tojást, amire nem is lett volna szükség, hanem azt, hogy frissek a tojások.

Szép számmal sorolhatnánk példákat a szerkezetnek arra a funkciójára, hogy a cselekvés tényét hangsúlyozza a cselekvő említése nélkül: „Egyél csak nyugodtan, *nincs kidekázva*”; „Súlyosbító körülménynek vették, hogy a vádlott korábban már *büntetve volt* hasonló bűncselekményért”; „Ha bepíszkítod a ruhád, *el leszel fenekelve*”; „Az egyes stílusrétegek alapszíne jól *el van találva*”; stb.

A szemlélet jogosultságát elismerve véget kell vetni annak a gyakorlatnak, hogy mindenáron ragozott igealakot erőltessünk a *-va -ve* igeneves szerkezet helyett azzal az érveléssel, hogy az igenév nem fejez ki többet, mint a *verbum finitum*. Ha nem fejez is ki többet, de mást fejez ki: szemléletbeli különbséget fejez ki, s a nyelvek különféle eszközöket alkalmaznak a szemlélet árnyalatainak érzékeltetésére.

II. Állapotjelzés

A statikus szemléltetésnek egyik típusa az állapot jelölése. Hangsúlyozom, hogy én az *állapot* szót következetesen az Értelmező Szótár által megadott jelentésben használom, tehát azt tekintem állapotnak, ami valamely személynek, tárgynak bizonyos ideig tartó nem állandó sajátosságát, minőségét, helyzetét mutatja, érzékelteti.

Az ide tartozó kifejezések jelölhetnek:

1. fizikai állapotot: *a)* átható igékkel (élettelen tárgyra vagy élőlényre vonatkoztatva); *b)* át nem ható igékkel (élettelen tárgyra vagy élőlényre vonatkoztatva); 2. lelki állapotot (átható és át nem ható igékkel); 3. helyzetet, körülményt (átható — át nem ható ige, élettelen tárgy — élőlény). Példák:

1. *a)* *ki van sütve, ki van égetve, föl van forralva, meg van főzve, le van aratva, el van csépelve, apróra van darálva, porrá van törve, az asztal meg van terítve, be van kötve, ki van rágva, le van írva, stb. — meg van bélyegezve, meg van szégyenítve, el van varázsolva, meg van bővölve, meg van részegítve, el van rejtve, el van takarva, ki van éheztetve, fel van paprikázva stb.*

b) *át van sülve, meg van főve, meg van barnulva, el van dugulva, ki van hülve, ki van bomolva, féloldalra van dőlve, el van hervadva, ki van száradva, el van repedve, el van szakadva, be van hegedve, be van horpadva stb. — meg van dermedve, le van sülve, le van fogyva, el van bágyadva, ki van merülve, meg van bénulva, fel van öltözve, el van rejtőzve, el van mélyedve a munkába, ki van éhezve, be van rekedve, át van izzadva, be van rúgva stb.*

2. *meg volt tébolyodva, meg vagy bolondulva, meg vagytok örülve, meg vagyok nyugodva, meg volt döbbenve, meg vagyunk elégedve, mélységesen meg volt sértve, úgy meg voltam lepve, meg volt rökönyödve, fel vagyok háborodva, halálra volt rémülve stb.*

3. *a város fallal volt körülvéve, a kabát a fogasra volt akasztva, gyökerestül ki volt szakítva, el vagyunk veszve, oda volt kötözve, meg van nevelve, be van tanítva, meg van írva a feladat, az egész szöveg össze van olvasva stb.*

Érdekes megfigyelni ugyanazon igéknél az átható és át nem ható alak közti árnyalati különbséget: *el van görbítve — görbülve, meg van fordítva — fordulva, el van ferdítve — ferdülve, meg van szárítva — száradva, ki van mozdítva — mozdulva, el van hajlítva — hajolva.* Nézzük közelebbről ezt a példát: *el van hajolva — el van hajlítva.* Az első esetben csak az elhajlás tényét hangsúlyozom, a második esetben a szándékosságot is kifejezem. Még erősebben éreztetem a szándékosságot, sőt a kártevés miatti bosszúságot is a *lett* igealakokkal: *el lett hajlítva.* Fölmerülhetnek az állapotjelzéssel kapcsolatban egyéb problémák is, de a szerkezet állapotjelző funkciója nagy vonásokban eléggé ismeretes, részletkérdésekkel pedig itt nem foglalkozom.

III. A cselekvés intenzitásának fokozása

Már Szarvas Gábor is észrevette és megemlítette a *lenni* + *-va, -ve* igeneves szerkezetnek ezt a funkcióját (Nyr. 16: 362). Ezek a tipikusan magyaros kifejezések, amelyek más nyelvre csak lényeges módosítással fordíthatók le, szinte képletszerűen mutatják a szerkezetnek azt az elsődleges szerepét, hogy statikusan szemlélteti a cselekvést: az idetartozó kifejezések először dinamikusan — ragozott igealakokkal — közölnek valamit, majd ugyanazt a közlést statikusan — igeneves szerkezettel — megismétlik, s ezzel mintegy fokozzák annak intenzitását. Példák:

„Amit én megcsinálok, az *meg van csinálva*.” A kifejezés többet tartalmaz, mint amit látszólag mond. Hiszen amit csinálok, az természetes, hogy *csinálva van*. Az ismétlés a cselekvés intenzitásának fokozását jelenti: *jól meg van csinálva, emberül meg van csinálva.* — „Amit én megfogok, az *meg van*

fogva.” Értsd: Nem ereszttem el egykönnyen. — „Ha én megmondom, akkor az *meg lesz mondva.*” Értsd: alaposan. — „Akit az isten ver, az *meg van verve.*” Értsd: szörnyen, keservesen. — „Ha ő eltesz valamit, akkor az *el van téve.*” Értsd: nehéz megtalálni. — Akit az Isten oltalmaz, *meg vagyon oltalmazva*” (Mikes: Törökországi levelek 153). Értsd: nem kell félnie semmitől. — Végül, Erdélyi János népköltési gyűjteményéből idézem az ismert példát: „Akit én szeretek, *meg van az szeretve.*” Azt fejezi ki, hogy akit én szeretek, azt teljes szívből szeretem, mint ahogy azt már Szarvas Gábor is magyarázta (i. h.).

És legvégül egy egészen friss példa: „Arról eleve voltak némi fogalmaim, hogy ha a precíz németek egyszer valamit megszerveznek, az *meg lesz szervezve.* Például a müncheni olimpia. *Meg is van*” (ti. *szervezve*; Népsport, 1972. aug. 30.).

IV. A mondanivaló színezése, tömörítése

Gyakori eset, hogy a szerkezetben, ha jobban szemügyre vesszük, az igenév a mondanivaló szempontjából nem lényeges elem, csupán a tényközlés színezésére, kiegészítésére szolgál. Például: „Az óriás tarisnyája bihalbórból *volt csinálva*” (Kriza: Vadrózsák 2: 131); „A feneketlen tón egy aranyhíd *volt építve*” (i. m. 3: 109); „Tisza partján *van* egy hajó *kikötve*”; „A bögre csordultig *volt töltve*”; „A IV. teremben a mindennapi élet tárgyai *vannak kiállítva*”; „A szobor egyetlen márványtömbből *van alkotva*”.

A színezés másik fajtája az, amikor az igenév szintén minden különösebb értelemzavar nélkül elhagyható ugyan, de a mondaton valamilyen — kisebb-nagyobb — módosítást kell ilyenkor végrehajtani. Például: „Mindnyájan XVII. századi ruhába *voltak öltözve*”; „Szénrúd is mindig *volt* a bugyellárisába *téve*”; „Mennyi szenvedély *van* a törékeny vonásokba *sűrítve*”; „Mind a négy sarkába babám neve *van varrva*”; stb. Az igenév elhagyása esetén a *hová?* kérdésre felelő ragot *hol?* kérdésre felelő rag váltja föl.

Máskor ennél nagyobb módosításra van szükség, ha elhagyjuk az igenévet. Például: „Ami a szövegben vastagabb betűvel *van nyomtatva*, írják ki a füzetbe”. A töltelékszerű *nyomtatva* szó elmaradhat, de akkor a mondatot át kell szerkeszteni ilyenformán: „A vastagbetűs részeket (szavakat) írják ki a füzetbe.” — „Kisfaludy Károly Mohácsa disztichonokban *van írva*” (ÉrtSz. 1: 1031). Az *írva* szó lényegtelen, hiszen a vers akkor is disztichonokban *van, írva*, ha nyomtatva vagy gépelve *van*. A mondanivaló lényege az, hogy a vers formája disztichon.

A negyedik változatban hajlandók lennénk az igenévet az első pillanásra szerves elemnek tekinteni, de tüzetes elemzés után rájövünk, hogy az igenév mégsem tartozik szorosan a *lenni* ige alakjaihoz, illetve nem hordozza a mondanivaló lényegét. Például:

„A szeme vörösre *volt sírva.*” Nem értelmezhetjük úgy a mondatot, hogy a szeme *sírva volt*. A közlő elsősorban azt akarja mondani, hogy a szeme *vörös volt*. Tömören közli ennek okát is: a *sírástól volt vörös*. — „A csalódottság az arcára *volt írva.*” Az *írva* igenév nem szerves része a közlésnek. Így is szoktuk mondani: „Kiült az arcára a csalódottság; Lerít a csalódottság az arcáról.” Mind azt akarja kifejezni, hogy nem tudta titkolni csalódottságát. — Nézek egy gépirásos szöveget és rábökök az ujjammal: „Ez a sor *nincs szépen gépelve.*” Nem a gépelés hiányát közlöm, nem azt állítom, hogy *nincs gépelve*,

hanem azt, hogy *a gépelés nem szép*. A cselekvésről mondok értékelő ítéletet. Ide tartozik a sokat emlegetett példa is: „Zöldre *van* a, zöldre *van* a rácsos kapu *festve*.” A kétségtelen állapotjelölő igeneves kifejezések között szokták emlegetni. Pedig ebben az ismert nótaszövegben az igenév nem olyan szerkesztési eleme a közlésnek, mint az alábbi két példában: „*Be van* az én szűröm *ujja kötve*.” és „A Duna vize vastagon *be van fagyva*.” A szűröm ujja esetében fontos a bekötöttség ténye, a Duna vizénél lényeges a befagyottság állapota. A nótabeli rácsos kapunál nem az a fontos, hogy *festve van*, hanem az, hogy *zöld*. A nótázók ezt ismétléssel is hangsúlyozzák. Egy másik nóta így kezdődik: „A babám kapuja sárgára *van festve*.” Itt is a sárga szín a fontos, nem a festés cselekménye. Ha azt mondom: „*Festve van* a haja; *Ki van festve* a szája”, akkor a festés ténye lényeges elemként szerepel. Ha viszont ezt újságolom: „Képzeld, Pirinek újabban vörösre *van festve* a haja”, akkor nem annyira a festést emelem ki, hanem a vörös színt.

V. A cselekvés befejezettségének és egyben a cselekvő személyének a kifejezése

„Tíz perc múlva átadom a fürdőszobát. Akkorra készen leszek a mosással. Már *be vagyok áztatva*” — mondta a római Magyar Intézetben egy honfitársnőnk, akivel közösen használtuk a fürdőszobát. Világosan értettük, hogy nem ő van beáztatva, hanem ő áztatta be a ruhát. — „Telefonálhatsz taxiért, teljesen *be vagyok pakolva*.” — „Az idén Bulgáriába utazunk az IBUSZ-szal, már *be vagyunk fizetve*.” — „Végre sikerült lakást szerezniünk, már *ki vagyunk festve*, *be is vagyunk bútorozva*.” — „Már semmi dolog nincs kinn a mezőn: *le vagyunk aratva*, *el is vagyunk csépelve*.” — „Mi már egy hete *le vagyunk szüretelve*.” — „Tőlem akár rögtön indulhatunk. Már egy fél órája *ki vagyok takarítva*.”

VI. A mozgás befejezettségének a jelölése

Nyelvművelőink közül többen azt állították, hogy a mozgást jelentő igék nem alkothatnak *lenni* + -va, -ve igeneves szerkezetet, mert a mozgást jelentő igéknek nincs állapotuk. Volt, aki határozottan kijelentette: „Bizonyosnak látszik . . . hogy a *van* nem fogadja el állapotjelzőjét az olyan tisztán cselekvő igéknek, mint *jön, megy, jár, kel . . . tér, száll . . . utazik* stb. Ezért nem helyes az ilyen szólás: *el van már menve, fel van már jöve . . . el van utazva, nincs elutazva . . .* stb.” (Joannovics György: Nyr. 28: 549).

Ha azonban az élő nyelvet vizsgáljuk, a fenti állítások megdőlnék. Kiderül ugyanis, hogy még a mozgást jelentő, valóban dinamikusnak mondható igékkel is alkothatunk *lenni* + -va, -ve igeneves szerkezetet. Többnyire a népnyelvben, de olykor az irodalmi nyelvben és a köznyelvben is. Ilyenkor nem a mozgás folyamatát szemlélem, hanem annak végét, eredményét. Példák:

„Megyen az setéség előtte szaladva, S az tengereken túl *vagyon* már *haladva*” (Gyöngyösi: Murányi Vénus, 2); „Midőn szennyes pályája *futva volt*” (Tompai: Márványszobor); „Lábbal se' *voltam fordulva* feléje” (Arany: Toldi, 1: 10); „Utoljára csak egy marad, egy levágott fejű római, kinek feje a vállára *van billenve*” (Gárdonyi: Láthatatlan ember 345); „Ezt az almat ott találtam a fa alatt, *le volt esve*”; „Sokáig kerestem, míg megtaláltam: egy hokor mögé *volt bújva*”; „Amikor kinéztem az udvarra, még akkor is *rá volt*

borulva a kerítésre”; „Ott csüngött egy dió a szélső ágon, *el volt válva* a burkától”; „Hát a molnár éppen nem volt otthon, *el volt menve* az erdőre fáért” (Horger: Hétfalusi csángó népmesék, 256); „Oda *volt jőve* a banda” (i. m. 322); „A nagyobb néném egy hollóhoz *van férjhez menve*” (i. m. 338); „Látja, hogy az egyiknek a fejéből az agya *van kijőve*” (i. m. 404); „*Ki van menve a színe*” (NyF. 37: 28); „*Le volt menve* a hús a kézesuklón” (Nyr. 28: 298); „*Ki van győnve helyibű a keze*” (uo.); „A lába *ki vót gyűve* a helybűl, *é vót mēnve* az esze” (MNy. 5: 210); „*Bé vagyon menve*” (Nyr. 30: 115) „A bor egy csöppig *ki volt folyva*”; stb.

Ha ezeket a kifejezéseket elfogadjuk, márpedig el kell fogadnunk, mert nyelvi valóságok, akkor a sokat vitatott *el van utazva* helyességén sem érdemes tovább vitatkozni. Itt sem az utazás folyamatát emelem ki, hanem annak tényét, eredményét: 'elutazott és még nincs itthon, még oda van, még nem jött haza'. Hogy ugyanazt másképp is kifejezhetjük, az nyelvhelyességi szempontból nem jöhet számításba, mert ezen az alapon szavaink, szólásaink, kifejezéseink ezreit rekeszthetnénk ki nyelvünkéből.

Az *el van utazva* jogosultságát többen is elismerték, köztük elsősorban Simonyi Zsigmond, aki határozottan védelmébe vette ezt a kifejezést (Nyr. 28:297–9) a világosan megállapítható jelentéskülönbség miatt. Arra is rámutatott, hogy ez nem lehet germanizmus, hiszen a német nyelv nem tudja a magyarban érzékelhető különbséget kifejezni. A németben az *elutazott* és az *el van utazva* egyaránt *er ist verreist*. Véleményem szerint tehát minden okunk megvan arra, hogy ez esetben is örömmel fogadjuk nyelvünk kifejezésbeli gazdaságát.

VII. A tartós testhelyzet és a biológiai állapot szemléltetése

Egyesek azzal is próbálták bizonyítani a *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezet állapotjelző voltának elsődlegességét, hogy a létige alakjai nem alkotnak ilyen szerkezetet azokkal az igékkel, amelyek önmagukban is tipikusan állapotot jelölnek. A beszélő fölöslegesnek tartja — így érveltek — az állapot kétszeres jelölését. Ez az első tekintetre tetszetősnek látszó érvelés nyelvészetileg nem helytálló, mert a funkciójelölő eszközök halmozása nem ritka jelenség a nyelvekben. Ennek a halmozási tendenciának eredményeképpen keletkezett a *nálamnál*, az *eztet*, *ötet*, *engemet*, a *fent*, a *belülről*, s így alakult ki felsorolhatatlanul sok képzőbokor, raghalmozás stb. De a nyelvi tények egyébként is ellentmondanak a fenti érvelésnek: a népnyelvben szinte valamennyi ide tartozó igével alkotnak *lenni* + *-va*, *-ve* igeneves szerkezetet. Példák:

„Amint füllel földön *fekve vala*” (Arany: Murány ostroma); „Tíz napig *feküve voltam*” (Nyr. 28: 297); „Ott tizenegy napig *voltunk megállva*” (Kriza i. m. 1: 101); „*Halovány* tehát olyan hely, ahol a víz mintegy *meg van halva*” (Mészöly Gedeon: ÓmSzöv. 208); „Így nevezik *álloványnak* . . . azt a helyet, ahol a víz *meg van állva*” (uo.); „Aluszik-é vitéz úr, vaj *meg es van halva?*” (Horger i. m. 67); „Akkor már *el volt állva* a csobán nagyon” (uo. 190); „Mikor éppen . . . *le voltak ülve* az asztalhoz” (uo. 201); „Egészen *el es vagyunk állva*, úgy megfáradtunk” (uo. 209); „Mondja meg a leánynak, hogy másnap reggel jőkor az ablakon *legyen kikönyökölve*” (uo. 237); „Látja, hogy a macska *meg van dögölve*” (uo. 299); „A kőkerítés előtt lesznek a strázsák, de azok *el lesznek aluva*” (uo. 319–20); „Látta, hogy *le van feküve* mind a kettő” (uo. 403); stb.

A megfelelő ragozott igék folyamatot — *ül, áll, fekszik* — vagy történést — *meghalt, megdöglött* — fejeznek ki. Az igeneves szerkezet ezzel szemben ténybeli közlést tartalmaz. Érdekes egybevetés kínálkozik itt más nyelvekkel: angol, spanyol stb. Az angolban például a létigével összetett igenév — *he is sitting, standing, lying* — fejezi ki a folyamatosságot, szemben az egyszerű — *to sit, to stand, to lie* — alakokkal. A magyarban éppen ellenkezőleg: az egyszerű alakok — *ül, áll, fekszik* — fejezik ki a folyamatosságot, míg a létigével alkotott igeneves szerkezet a testhelyzet tényét közli statikusan, szemléltetően ábrázolva.

VIII. Egyéb funkciók

A fenti összefoglaló cím alá különféleképpen csoportosítható kifejezések tartoznak, amelyek a funkció szempontjából egymástól többé-kevésbé eltérő árnyalatokat mutatnak. Ennek megfelelően a már felsoroltakon kívül további típusokat különböztethetünk meg. Csak hármat említek meg közülük:

1. Állandó kifejezések — Ilyen esetekben a határozói igenevet sem ragozott igével, sem múlt idejű melléknévi igenévvel nem lehet helyettesíteni. Példák: „*Adva van egy derékszögű háromszög.*” Nem mondhatom, hogy *adódott*, sem azt, hogy *adott* egy derékszögű háromszög, sem azt, hogy *adok* (*adunk*) egy derékszögű háromszöget, sem azt, hogy *adtak* nekünk egy derékszögű háromszöget. A kifejezés csak a fenti formában használatos, a -va, -ve határozói igenévhez van kötve. Más példák: „*Találgatásokra vagyunk utalva*”; „*Napjai meg vannak számlálva*”; *Dicséretére legyen mondva*”; „*Jó órában legyen mondva*”; „*Ki van rá rúgva*”; „*Tétlenségre voltak kárhoztatva*”; „*Le vagy sajnálva*”; „*Be van képzelve*”; „*Sok szenvedésnek leszte kitéve*”; stb.

2. A mondat szerkesztés egyöntetűségére való törekvés. — Gyakorta előfordul, hogy a már alanyesetben használt szót továbbra is alanyesetben akarom használni, s ezt a szándékot a -va, -ve igeneves szerkezettel igen jól meg lehet valósítani. Példák: „*Az okoskodás nem valami meggyőző, már a kiinduló ponton el van hibázva*”; „*Ha az illető ismeretlen, vagy nincs név szerint megemlítve*”; „*A szélmalom nemcsak az ország jelképei voltak, nem csupán idegenforgalmi nevezetességnek vannak szánva, hanem valóban sorsdöntő gazdasági jelentőségre tettek szert a maguk idejében*”; stb.

3. Valamely tárgy esetleges helyének és odajuttatásának megjelölése. Például: „*Nyitva volt a kapu, azaz nem is nyitva, Hanem a sarkából messze kihajítva*” (Arany TSz. 1: 7). A fenti példában csupán azt láthatjuk, hogy a kapu nincs a helyén, jó messze van onnan. Nincs tehát „*kihajított állapotban*”. Hogy kihajítással került olyan messzire, azt az igeneves szerkezetbe belesűrített közlés útján tudjuk meg. Más példák: „*Alig találtam meg a cipőm, oda volt doba a sarokba*”; „*Nem tudtam elérni a borosüveget, a legfelső polcra volt téve*”; „*Egy nagy kő zárta el az utat. Bementem pihenni a legközelebbi házba. Mikor visszatértem, megörültem: a kő az út szélére volt hengerítve*”; stb.

*

Nem soroltam föl a szerkezetnek valamennyi funkciótípusát. De talán ennyi is elég ahhoz, hogy megfogalmazhassuk a szerkezet használatának szabályát: A k k o r h a s z n á l j u k a *lenni* + -va, -ve igeneves

szerkezetet: ha statikusan — befejezett tényként, eredményként — akarjuk és tudjuk szemléltetni a cselekvést vagy történetét.

Fölmerülhet a kérdés: Mikor tudjuk statikusan szemléltetni a cselekvést vagy történetét? Ezt igen nehéz röviden meghatározni, és lehetetlenség pontos szabályba foglalni. Ezen ne ütközzünk meg, hiszen nem adhatunk minden esetre érvényes szabályt akkor, amikor a nyelvhasználat igen sokszor a beszélő szemléletétől függ. Fölsorolhatunk természetesen egy sereg olyan igét, amely jelentésénél fogva általában nem alkalmazható a határozói igeneves szerkezetben. Ilyen igék például: *énekel, beszél, sétál, lélegzik, hallgat, ugrik, játszik, lármázik* stb. Nem mondjuk: *énekelve van, beszélve volt, ugorva vagyunk, játszva van, lármázva van*. De bizonyos esetekben — valamely igekötővel vagy különleges jelentésben — ezekkel az igékkel is alkothatunk határozói igeneves szerkezetet. Például: „azonban az *nincs megénekelve*” (Petőfi: A helység kalapácsa. Mutató tábla); „Az egész haditerv részletesen *meg volt beszélve*”; „Az érvelés egy kicsit sántít: az igazság *el van hallgatva*”; „Nem látod, hogy a zöld ász *van kijátszva*?”; Az egész falu *föl volt lármázva*”; stb.

A létige különböző alakjai sem egyformán járulhatnak hozzá válogatás nélkül mindegyik ígéhez. Némelykor magától értetődően használjuk a *van* és a *volt* igealakot, de a *lesz* és a *lett* igealak esetleg ugyanakkor szokatlanul hangzik, vagy éppenséggel nem is használatos. De ennek az ellenkezője is előfordul. Mindezt a szerkezet különféle formai variációival együtt rövidesen egy külön tanulmányban próbálom meg tisztázni.

Az esetleges észrevételeket megelőzve, rámutatok arra, hogy tanulmányom példái között olyanok is akadnak, amelyek inkább a népnyelvben használatosak, és nem kerültek be a köznyelvbe vagy az irodalmi nyelvbe. Ez kétségtelen, de egy általánosan használt szerkezet funkciójának tárgyalása során a népnyelvi példák is igen tanulságosak lehetnek. Ezenfelül a népnyelvi példáknak az értékét jelentősen emeli az a körülmény, hogy a leginkább népnyelvi jellegűnek mondható funkciótípusok (VI. és VII.) között is találunk olyan kifejezéseket, amelyek elérik a köznyelv vagy az irodalmi nyelv szintjét.

Szepesy Gyula

Az iskolai ragadványnevek gyűjtése

1. A ragadványnevek vizsgálata eddig meglehetősen elhanyagolt terület volt, de ma már egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a ragadványnevek iránt. Az iskolai ragadványnevek gyűjtése most van kibontakozóban. Erre a máris erősen megkésett gyűjtésre több szempontból szükség van. Elsősorban nyelvészeti vonatkozásban. A leíró nyelvészet számára az iskolai ragadványnevek anyaga, mint a nyelvállománynak talán legmozgékonyabb része, valósággal a hőmérő szerepét játssza: a legfrissebb adatokat szolgáltatja a nyelv jelen állapotáról, változásáról, fejlődéséről a névadás tükrében. Értékes anyagot szolgáltat a pedagógia számára, mert az egyes tanulók legsajátabb tulajdonságairól ad vallomást. Megfelelően nagy mennyiségű adat helyes pedagógiai általánosításokat tesz majd lehetővé. A diákok társadalmi és földrajzi környezetének ismeretében a szociológia és a nyelvföldrajz is hasznosíthatja

ezeket az adatokat. Az összegyűjtött iskolai ragadványnevek jó segítséget adnak az egyes irodalmi és tudományos alkotások társadalmi hatásának lemérésére. A tantervek, a tananyag összeállítóit is szükségszerűen elgondolkodtatja az, hogy a tananyag milyen részei váltak iskolai ragadványnévvé vagy azok összetevőivé. Alkalmadtán új művek kiadásakor vagy színdarabok bemutatásakor, felújításakor, rádióadások tervezésében vagy új tanterv összeállításában bizonyos mértékig figyelembe lehet venni ezeket az adatokat is. A felsorolás nyilván még hosszan folytatható, de az elmondottakból is kitűnik az iskolai ragadványnevek összegyűjtésének fontossága.

A gyűjtést — minden más nyelvészeti gyűjtéshez hasonlóan — két részre kell bontani: jelenkori és történeti gyűjtésre. A történeti adatokat zömükben csak írásos anyagból lehet összegyűjteni, ámbar a XIX–XX. századi anyag élőszóbeli gyűjtéssel is megismerhető. A történeti anyag gyűjtési módjaira most nem térek ki részletesebben. A jelenkori anyag gyűjtésének néhány módszerét kívánom megvizsgálni elsősorban saját tapasztalataim alapján. Két iskola teljes ragadványnévanyagának gyűjtésére vonatkoztatva általános következtetéseket igyekszem levonni.

2. 1968 novemberében az Aga utca 10. számú általános iskola felső tagozatának tizenegy osztályában végeztem gyűjtést, összesen háromszázhuszonkét tanulóval. Ebből százötvenkilenc leány és százhatvanhárom fiú volt. A tanulószoba tizenhárom nyolcadik osztályos tanulóval próbagyűjtést végeztem.¹ A kérdések a következők voltak:

1. Mi a neved? Melyik osztályba jársz?
2. Miért nevezték el így?
3. Születési év, hó, nap, hely.
4. Édesapád neve, foglalkozása
5. Édesanyád neve, foglalkozása.
6. Testvéreid neve. Hogyan szólítják őket?
7. Otthon hogyan becéznek?
8. Az iskolában hogyan becéznek? Miért?
9. Iskolatársaid közül kinek van beceneve, és miért hívják így őket?
10. Miért szoktátok becézni egymást?

A kérdésekből kitűnik, hogy az eredeti terv szerint nem csupán a ragadványneveket gyűjtöttük volna össze, hanem a hivatalos névre s ennek társadalmi függvényszerűségére is következtetni akartam. — A tapasztalat azt mutatta, hogy a megkérdezett gyerekek az első hat kérdésre nem szívesen válaszoltak. — Annyi hasonló hivatalos kérdőívet kellett már kitölteniük, hogy ezt tehernek érezték. A hetedik és nyolcadik kérdésre már érdeklődtek, és a kilencedikre nagy lelkesedéssel és igyekezettel válaszoltak. A tizedikre elgondolkodtak, és akkor tették fel a várható kérdést: mire jó mindez? — A tizenhárom kitöltött kérdőívből a tanulság így vonható le:

1. A hivatalos névadás vizsgálata iskolai szinten kevésbé érdekes, mivel nem elég a vizsgált név e heterogén anyag feldolgozásához. A közös csupán az iskolai közösség; tehát az itt használatos ragadványneveket kell feldolgoz-

¹ Az általános iskolai gyűjtést Bajai Ferencnének, az iskola igazgatójának szíves engedélyével, a tanulószobai próbagyűjtést a felügyelő Kelemen Lajosné tanárnő segítségével végeztem. Megértő támogatásukat köszönöm.

ni. — Ez a megállapítás feltehetően csak a városi általános iskolákra vonatkozik.

2. A ragadványnevek általában osztályokon belül alakulnak ki. Az azonos osztályok tanulói megegyező neveket írtak. Csak saját osztálybeli gyerek beceneve szerepelt a kitöltött íveken. Eszerint a gyűjtést osztályonként kell végezni, és felesleges az egész osztálytól kérni a kérdőív kitöltését.

3. Meglepő volt, hogy csaknem minden osztálytárs nevét felsorolták a ragadványnevek között. Láthatóan csak feledékenységéből maradt ki néhány. Így leghelyesebbnek az látszott, hogy osztálynévsort készítsünk, a tanulók ehhez írják hozzá a megfelelő ragadványneveket, a magyarázatokkal ellátva.

4. Kitűnt az is, hogy a gyűjtött anyagot szóban ellenőrizni kell, ugyanis egyes neveket a gyerek olyan nyilvánvalónak tart, hogy meg sem magyarázza. Például: *Menyus* — tv-szereplő elnevezéséről Uhrweiss Magda 8. B. osztályos tanuló beceneve; *Pocok* — Mezei Judit neve osztálytársai körében, mivel a mezei pocokról tanultak; Engi Imrét *Döme* néven szólítják társai a tv mesefilmszereplőjéről stb.

Ezeket a tapasztalatokat megszívelve a teljes gyűjtést a következő lépésekben végeztük el:

1. Mind a tizenegy felső tagozatos osztályról négy-négy névsort készítettem.

2. Az osztályfőnökkel (legtöbbjük több éve vezeti osztályát!) megbeszéltem, hogy a tanulók közül kik ismerik legjobban társaikat.

3. Osztályonként két fiút és két lányt választottam ennek alapján adatközlőnek. Az egyik a fiú, illetve a lány úttörőrs vezetője volt. Ötödik és hatodik osztályban a helyettesek, mert itt az őrsvezető magasabb évfolyamról kerül ki. A másik az őrsvezetőhelyettes a hetedik-nyolcadikban, illetve a „nótafa”, a „pénztáros” vagy más olyan tanuló, akit az osztályfőnök javasol.

4. A kiválasztott tanulókkal a névsorok mellé odaírtam a tanulók ragadványneveit. Megbeszéltem velük, hogy az otthoni és az iskolában használatos neveket elkülönítve tüntessék fel, majd indokolják a nevek használatát. Kértem, hogy az esetleg régebben használatos neveket is jegyezzék fel. Minden adatközlőtől megkívántam az aláírást és tisztségének megjelölését. Végül odaírtam azt, hogy általában miért szokták használni ezeket az elnevezéseket. — A névsorokat egy-két napra kiadtam, hogy ne kapkodják el a választ. Ők azonmód hozzáfogtak az íráshoz. Társaikat is bevonták a munkába. Így a visszakapott adatok minden bizonnyal az osztályok közvéleményét tükrözik.

5. A határidő elteltével magam szedtem be a lapokat, és átvizsgáltam őket. Megjelöltem a nem egyértelmű vagy hiányos válaszokat.

6. Valamennyi adatközlővel egyéni tanácskozást folytattam ezek után. Így egészítettük ki közösen a felsorolt adatokat. Ezek a megbeszélések a szünetben, illetve tanítás előtt zajlottak le, mindenestre az osztálytársak előtt, azok közreműködésével. Megfigyelhettem, hogy a lány adatközlők írását mindig a lányok, a fiúkét pedig a fiúk egészítették ki, anélkül, hogy én ebbe beleszóltam volna.

3. 1969 októberében és novemberében a Diószegi Sámuel Élelmiszeripari Szakközépiskola és Iparitanuló-Intézet tizenkét osztályában gyűjtöttem össze a ragadványneveket összesen háromszázhuszonkét tanulótól. Ezek

közül százhatvannégy volt leány és százötvennyolc fiú. Feltételeztem, hogy a középiskolás korú adatközlőktől a gyűjtést másként kell végezni, mint az általános iskolás korúaknál tettem, ezért ismét próbagyűjtéssel kezdtem a munkát. Az első szakközépiskolai osztály harmincöt tanulóval — ezek közül huszonhárom leány és tizenkettő fiú volt — végeztem a gyűjtést az előzetesen összeállított szempontok szerint. Minden tanulóval leírtam az osztálynévsort. A saját nevét mindenkinek alá kellett húznia. Hangsúlyoztam, hogy erre csakis azért van szükség, hogy ha valami nem világos a továbbiakban, akkor meg tudjam kérdezni. Ennek ellenére néhány tanuló nem szívesen vállalta a nyilvánosságot. Minden gyerek neve mellé a következő kérdésekre kellett választ írniok:

1. Te hogyan nevezed?
2. A többiek hogyan nevezik?
3. Ki adta ezt a nevet?
4. Miért?
5. Otthon hogyan nevezik?
6. Iskolán kívül hogyan nevezik?
7. Régebben hogyan nevezték?
8. Miért használják a ragadványneveket?

A gyerekek kitörő örömmel válaszoltak a kérdésekre, és egymást igyekeztek túlszárnyalni a feljegyzett ragadványnevek számában. Ezért néhány esetben félős volt, hogy ötletszerű, most szerkesztett nevek is bekerülhetnek egyik-másik adatközlő válaszába, jöllehet többször ismétlem, hogy csak a már megszokott, közhasználatú neveket kell leírni.

A nyert tapasztalatok alapján a gyűjtést a következő lépésekben végeztük el:²

1. A hivatalos nevek vizsgálata középiskolában sem célravezető önmagában, mégis helyes, ha nem előre elkészített névsort adunk. Így ugyanis némelyik tanuló hivatalos névként becenevet szerepeltetett, a ragadvány-név helyén pedig a hivatalos nevet jegyezte fel. Például Rápóti Ágnes saját hivatalos nevében *Ági*-t jegyzett fel, de osztálytársát, Varró Erzsébetet is *Erzsi* hivatalos névvel sorolta fel. Egy másik leány Kapitány Etelka hivatalos nevének tüntette fel az *Etát*-t és becenevnek az *Etel*-t. Azonnal felismerhetők ilyen módon a leggyakoribb ragadványnevek. — Hozzá kell tenni, hogy a kéziratos névsorok sokkal nehezebben olvashatók az előre sokszorosított adatlapoknál. Ez természetesen lassítja a feldolgozást.

2. Az iskola minden diákjával saját osztályáról sorszámozott, oszlopban írt névsort készítettünk. Mindenkinek alá kellett húznia a saját nevét. A próbagyűjtés során ugyanis *a)* a névsort nem mindegyik írta le hiánytalanul, ezért volt szükség a sorszámozásra. Akadt hiba a betűrendben is, de ez nem okozott súlyos zavart a feldolgozásban; *b)* észrevehető eltérés mutatkozott a válaszok között tartalmukban. Az egyező válaszokból baráti körök rajzolódtak ki. Például Varró Erzsébet neve néhány tanuló szerint *Jolán*. Mások nem használnak vele kapcsolatban ragadványnevet. — Saját, gúnyosnak érzett ragadványnevét senki sem közölte, sőt akiknél tudta, még mások

² A középiskolai gyűjtésben Hegyi Lászlóné tanár adott szíves segítséget. Ezért neki is köszönettel tartozom.

válaszából is kihúzta a sértő kifejezést. Így tett Karsai Rózsa padtársa lapjával. Áthúzta a *Lucsia* nevet. — Ezért látszott célszerűnek minden egyes tanulóval külön ívet kitölteni. Így lehetett biztosítani azt, hogy az esetleg elhallgatott nevek is napfényre kerüljenek.

3. A próbagyűjtés során tapasztaltam, hogy a táblára felírt nyolc szempont a válaszokban összerosódott. Legtöbbször hiányos feleleteket adtak. Ezért az osztály anyagának áttanulmányozása után visszaadtam a lapokat a hiányok jelölésével, és kiegészítettem a válaszokat. A továbbiakban tehát először táblázatot kellett készíttetni, így nem maradnak ki a válaszok. Ha az adatközlő nem tud válaszolni valamelyik kérdésre, akkor azt húzza ki.

4. A tanulók minden osztályban felírták a névsor mellé táblázatfejként az előbb felsorolt első hét kérdést, közösen az iskolában. A nyolcadik kérdésre a lap kitöltése után válaszoltak.

5. Minden diák örömmel, azonnal hozzáfogott a táblázat kitöltéséhez. Csak egy fiú akadt az elsősök között, aki felháborodva tiltakozott, hogy ő „nem szokott csúfolódní”. Meg kellett győzni, hogy nem követ el hibát, ha kitölti a táblázatot. — Egyébként ezt a tanulót nevezték osztálytársa *Költő*-nek vagy *Poétának* a válaszok tanúsága szerint.

6. Egy hétre hazavitték a lapokat, majd a határidő elteltével begyűjtöttük a válaszokat. A hiányzóktól újabb két-három hét elteltével ugyancsak megkaptuk a kitöltött íveket.

7. A feldolgozás során csak azokat az adatokat lehet figyelembe venni, amelyek több adatközlő válaszában szerepeltek, vagy pedig egyetlen előfordulás esetében más tanulóktól is meg kell kérdezni, hogy ismerik-e az adatot.

8. Már a kísérleti gyűjtésben is csupán a nyolcadik kérdésre adandó válasz jelentett gondot a gyerekeknek. Igaz, hogy akkor sokat nem tépelődtek a kérdésen, hanem egyszerűen mellőzték a válaszadást. A visszaadott lapokra aztán hosszas fejtörés után feleltek. Láthatóan legtöbbször eddig nem tisztázták magukban ezt a kérdést. A teljes gyűjtésben is feltűnően sokan nem válaszoltak erre a kérdésre. Az ellenőrzés során a lapokon hiányjellel, rövid kérdésekkel kértem a bővítést.

9. A lapokat visszaadtuk, majd újabb hét múltán gyűjtöttük össze. Néhány tanulóval még így is újabb megbeszélést kellett folytatni, mert a gyerekek el sem képzelték, hogy egyes ragadványneveknek nem nyilvánvaló és egyértelmű a magyarázata. Például nyilvánvalónak tartották, hogy Sólyom Tamás, harmadik osztályos tanuló neve azért *Csipasz*, mert ez a szó nyelvjárásban 'veréb' jelentésű, és akárcsak a sólyom, az is madár.

10. A próbagyűjtés alkalmával a kitöltött lapokat a dolgozatokhoz hasonlóan egyszerre, padosorok szerint, a gyerekekkel szedtem össze. Ekkor egy fiú húzta alá az egész névsort, hogy munkájának titkosságát biztosítsa. Két tanuló — bizonyára figyelmetlenségből — a nevét nem aláhúzással, hanem a röpdolgozatoknál megszokott módon, a lap tetejére jegyzéssel tüntette fel. — Eszerint tehát az adatközlő a saját nevének aláhúzásával azonosítható, de helyes, ha a kitöltött íveket egyenként a gyűjtő maga veszi el, hogy futólag azonnal ellenőrizze.

4. A tapasztalatokat összegezve ez a táblázatos módszer a gyűjtésre alkalmasnak bizonyult. Különösen a számítógépes feldolgozásra igen jó. A kérdések kielégítőek voltak, és a gyerekek szívesen válaszoltak rájuk. A többszörös ellenőrzés a gyűjtés hitelét és lehető teljességét biztosította. — Által-

lános iskolában azonban helyesebbnek látszik az elsőként ismertetett „minta-vételes” adatgyűjtés. Ebben az életkorban általában még nem tudnak önállóan válaszolni a kérdésekre. Az osztályközösség ragadványnévkincse is egységesebb a középiskolásokénál, ezért nincs is szükség teljesebb adatfelvételeire.

Igen lényeges a gyűjtés szempontjából a gyűjtő személye. Ez más nyelvészeti gyűjtésekre is érvényes, de az iskolai ragadványnévgyűjtéskor még körültekintőbben kell kiválasztani a gyűjtőt. Önálló gyűjtésre leginkább az iskolában működő tanár képes, aki a gyermekeket jól ismeri. Külső személynek okvetlenül igénybe kell vennie a működő tanárok segítségét. Megfelelő belső adottságokkal is rendelkeznie kell a gyűjtőnek. Nagyon kell szeretnie egyrészt a nyelvészeti gyűjtés feladatát, másrészt a gyerekeket. Legelőször a gyerekek érdeklődését kell felkeltenie a kérdés iránt, és akkor már a továbbiakban nem lesz lényegesebb gond az adatfelvétel. Fontos, hogy a gyűjtő ne engedjen a hitelesség igényéből. Ehhez nagy energiára, sok időre és nagy-nagy türelemre van szüksége.

Az iskolai ragadványnévgyűjtés feladata a nyelvjárásgyűjtésnél kevésbé, a földrajzinév-gyűjtésnél összetettebb feladat. A megválaszolásra váró kérdések személyesebb jellegűek a nyelvjárásgyűjtés vagy a földrajzinév-gyűjtés szokott kérdéseinél. Éppen ezért fokozott tapintatra van szükség, és a megbízhatóságra is nagyobb gondot kell fordítani. Biztosítani kell az őszinte és kimerítő válaszokat. Az iskolai ragadványnevek gyűjtése életkori kérdéseket vet fel, hiszen fiatalokú adatközlőktől kell gyűjteni.

Az iskolai ragadványnevek gyűjtése olyan nagy mennyiségű nyelvi anyagot tár fel, hogy feltétlenül számítógépre van szükség a feldolgozáshoz. Éppen ezért helyes, ha egységes szempontok szerint történik. Nem elégedhetünk meg egy adott időpontban történő adatfelvétellel, hanem — részben éppen az összehasonlítás kedvéért — törekedni kell a gyűjtés megismétlésére, folyamatossá tételére.

Berényi Zsuzsanna

Adalékok a diáknév kutatásához

I. Az eddigi kutatások — magamat is beleértve — egy nagyobb egység: egy vagy több iskola névanyagát igyekeztek rendszerezni, akár általános iskolás, akár középiskolás tanulókról volt is szó. Az életkori sajátságok determinálhatnak; ez annyit jelent, hogy a főbb szempontok másabbak lehetnek 10—14 éves, illetve 15—18 éves tanulók esetében. Igazat adunk Bachát Lászlónak, amikor a következőket írja: „Szinte minden gyűjtő rendszerezése más és más” (Nyr. 96: 17). Ami az eddigi eredményeket illeti, viszonylag nagy anyagból próbáltunk következtetéseket levonni — többnyire azonos eredménnyel — más szempontok szerint.

„Melegágya a ragadványnévnek az iskola...” — írja Kálmán Béla (Nevek világa. Bp. 1967. 103), ez igaz is, bármelyik iskolatípust figyeljük; de az is igaz, hogy összegyűjtésük nehéz, mivel túl sok név gyűlik össze, olyan is, amelyet esetleg csak néhány napig használnak (pl. a gyűjtés időpontjában), másokat jóval tovább, s talán éppen ezek kerülhetik el a gyűjtő figyelmét. Így 100%-os eredményt aligha kaphatunk. A kisebb egység, az osztály vizsgálata

is szükséges, hiszen a tanulók a különböző neveket az osztályközösségben kapják (legalábbis többségüket). Éppen ezért fordult figyelmem erre. Az Újszászi Általános Gimnáziumban 1968–72 között — az első évnnyitótól az érettségiig — összegyűjtöttem egy osztály névanyagát, hogy tökéletesebb képet nyerjünk. Tehát a kisebb egységből kiindulva igyekszem általánosítani.

A 30-as érettségi létszámú osztályban 4 tanulónak egyáltalán nem volt ragadványneve, a többi 26-nak viszont 104 (itt nem szerepelnek azoknak a tanulóknak a nevei, akik közben kimaradtak). Az arányszám tehát nagyobb, mint az eddigi gyűjtések esetében.

II. Öt alapvető csoportot állapíthatunk meg a nevek rendszerezésekor:

1. Az előnévvel kapcsolatos elnevezések. 2. Az utónévvel kapcsolatos elnevezések. 3. Külső tulajdonságon alapuló elnevezések. 4. Belső tulajdonságon alapuló elnevezések. 5. Egyéb elnevezések.

1. Az előnévvel kapcsolatos elnevezések száma a legnagyobb: 34. Az utónévhez hasonló becézési formák: *Anti* (Antal), *Gyafi* (Gyáfrás), *Kokó*, *Koksz*, *Kokes* (Kovács). A túlbecézés: *Gyafi* > *Gyafogó* > *Makogó* > *Bikk-makk*. Előfordul, hogy a nevet valamely tanult anyaghoz kötik: *Kokes* > *Kokespeare*, *Kokespierre*, esetleg tv-szereplőhöz: *Koksz* *Maxi*. A birtokos személyragos forma (csak egyes szám első személyben!) gyakori: *Herczegem*, *Póczom*, *Rajjom*. A vezetéknév eltorzítása: *Herczeg* > *Perceg*, *Serceg* > *Serci*, *Vágó* > *Rágó*, a név eleje vagy a vége: *Törőcsik* > *Törő*, illetve *Csiki*. Érdekesek az ikerszók mintájára létrejött elnevezések: *Rontó-bontó* (Rontó), *Tilicki-bilicki* (Tiliczki), *Tök-csik*, *Csik-csak* (Törőcsik). Asszociálódhat más fogalom: *Neuralgica* (Antal), *Antigané* (Antal), *Marhagulyás* (Gulyás), *Állkapocsi* (Kapocsi), *Telázi* (Pócz), *Töppenő*, *Tökös* (Törőcsik). Anagrammanév is akad: *Visits* (Iwsits).

2. Az utónévvel kapcsolatos nevek(22) nagy részét azok teszik ki, amelyek a tanulók nem szívesen hallanak becenévként, más helyütt nem így nevezik őket; olykor sértőnek is érzik. Az Ili becenévű lány nagyon haragszik az *Ilkó*, *Ilácska*, *Ilehána* (<román Ileana), Erzsi a *Bözső*, *Bözsögő*, Rozi a *Rozalicska lelkecske* (tv-film alapján adott) megnevezésért. A túlbecézés, a túlzott képzés és az elvonatkoztatás itt is szerepet játszik: *Zoltán* > *Zoló* > *Zorro*, *Zsigmond* > *Zsiguli*, *Magilla Zsigulla*, *Magilla Gorilla*, továbbá: *Gazsi* (szótagcsere) > *Gazsogó*, *Attila* > *Ataj* > *Pataj* > *Lapaj*. Az ikerszóra is van példa: *Ágnes-bágnés*, a *Jutka-csutka* szókapcsolatból rövidült a *Csutak* név. Érdekes asszociációs név a *Részeget Bell* (elvonás az Izabell-ből, és utalás egy tulajdonságra is).

3. A külső tulajdonságot jelölő névanyag (16) csaknem teljesen sértő jellegű. Hasonlóságot jelölnek: *Apuaka* (az indián főnökhöz hasonló a mozgása) *Ubul* (a tv-sorozat hatalmas termetű kutyájához hasonló alakú), *Cigány* (barna képű; ehhez asszociálódott később a *Vályog* megjelölés is.). A termet: *Kicsi Kapocsi* (antonima, mert az osztály legmagasabb tanulójáról van szó, de ebben a formában rímel, és alliteráció is van benne), *Picur*, *Zsebpiszok*, *Bébi* (itt nem az arca vonatkozik, hanem a legalacsonyabb tanulóról van szó). Egyéb formák: *Kövi* < kövér, *Puha* < puhány, *Lencsi* (lencsealakú anyajegyről), *Gülü* (fejalkat), *Top* < toprongyos (a ballágás előtt elszakadt a kabátja).

4. A belső tulajdonság megjelölői (24) érdekes módon nem annyira sértőek, inkább korholóak, a hibákra figyelmeztetőek. Gyakori, kedvelt cselekvés: *Móricka* (szeretett viccet mesélni), *Kutya* (szívesen foglalkozott a kutyákkal), *Puszi* (gyermekkorában mindenkinek csókot intett), *Főszompolygó* (mindenben a kibúvót kereste). Valamihez ért vagy nem ért: *Nagy Laci* (szeret futballozni, de nem tud), *Becsei* (szeret cselezni), *Rajna* (sok öngólt rúgott), *Szőke* (11-est hagyott ki), *Potyolinó* (sok gólt engedett be), *Helén Pethő* (a német házi feladatát a szomszédja füzetéből másolta – a szomszéd születési adataival együtt), *Tökindián* (tökinda helyett mondta biológia-órán), *Sólyommadár* (nem figyelt, és ezt mondta emlős állatnak). Uralkodó jellemvonás: *Paraszt* (udvariatlan), *Lopacsek* (szeret csenni), *Escé < Sötét Cila* (antonima, mert nagyon is egyenes jellemű lányról van szó). Pályaválasztás: *Csuhás*, *Rendőr*, *Őrmester*, *Apaji vajda* (utalás a lakóhelyére is). Kedvenc étel: *Vagdalthús*. Szójárás: *Tovariszi*.

5. Egyéb kategóriákba (8) a következő nevek tartoznak. Valamelyik szülő foglalkozása: *Figaró*, *Borotva*, *Majszter*, *Majsztró*. A tanár eltévesztette a nevet: *Bandi* (Marci helyett), *Edít* (Tünde helyett). *Patyi < padtárs*, *Bacer* (a név eredete nem világos).

III. Mindezeket figyelembe véve, nézzük meg az osztályonkénti és a kategória szerinti megoszlást:

Kategória	Osztály				Összesen
	I.	II.	III.	IV.	
Az előnévvel kapcsolatos elnevezések:	12	4	15	3	34
Az utónévvel kapcsolatos elnevezések:	1	6	11	4	22
Külső tulajdonságon alapuló elnevezések:	5	1	8	2	16
Belső tulajdonságon alapuló elnevezések:	2	1	10	11	24
Egyéb elnevezések:	4	—	2	2	8
Összesen:	24	12	46	22	104

Legelső észrevételünk az, hogy a III. osztályban adják szám szerint a legtöbb nevet. A kategória szerinti eloszlás is itt a legarányosabb. Az első osztály névanyagából le kell vonnunk nyolcat, mivel ennyi elnevezést hoztak a tanulók az általános iskolából. Érdekes az is, hogy a belső tulajdonságon alapuló elnevezések a III. és IV. osztályban dominálnak, amikor már kellőképpen ismerik egymás jellemvonásait. Ugyancsak erre az időszakra jellemző a túlbecézett alakok használata is.

IV. A névadó szempontjából a következő a helyzet: 8 név még az általános iskolából való *Anti*, *Gülü*, *Kokó*, *Puszi*, *Majszter*, *Majsztró*, *Rajna*, *Bacer* (ez nem igazán diáknév, mivel a falujában ez a ragadványneve). Tanároktól származnak az alábbi kifejezések: *Neuralgica*, *Rozalicska lelkecske*, *Bandi*, *Marhagulyás*, *Serci*, *Visits*, *Edít*, *Kövi*, *Ilehána*, *Telázsi*, *Tilicki-bilicki*,

Escé, Tök-csik. Érdekes, hogy a többségük sértő. A többi elnevezés — szám szerint: 83 — ered az osztály tanulóitól az együtt töltött négy év során.

A névadás helye is az iskolával kapcsolatos. Tehát adtak-kaptak nevet a tanítási órákon, az óráközi szünetekben, közös rendezvényeken, sportpályán stb.

V. A nevek tartóssága szempontjából a következő nevek állandónak bizonyultak a négy év során: *Anti, Puszi, Majszter* (e három ráadásul az általános iskolából hozott név is), *Gyafi, Kokszi, Picur, Cila, Törő*. Az alkalmi nevek, melyeket nem használtak egy évnél tovább, száma meglehetősen magas: 49. Ez annyit jelent, hogy amikor meguntak egy nevet, vagy tovább variálták, vagy újat találtak ki helyette, hiszen 50%-nál alig több azon nevek száma, amelyek egy évnél tovább tartottak.

VI. A használati kör azt mutatja, hogy a nevek nagyrésze csak az osztályban ismeretes. Az osztályban levő baráti körök tagjai is elnevezték egymást, ezek a nevek kedveskedőek (*Ágnes-bágnés, Hercegem*), esetleg közömbösen hatnak (*Zoló, Ataj*). Az alkalmi harag is számos név alapja: *Zsebpiszok, Csutak*.

Az egész iskola a nevek közül csak az általánosan használt elnevezéseket ismeri, általában azokat, amelyeket az előnévből alakítottak ki.

Mizser Lajos

József Attila-kommentárok*

XIV.

„Mit is tehettem volna?» — kérdezed ...”
(Majd megöregszel. 1963. ÖM. 2: 174)

1. Idézet a lírai versben. — Amilyen nagy szakirodalma van az idézés epikában és prózában használt módjainak és lehetőségeinek (vö. pl. MMNyR. 2: 359—64; Herczeg Gyula: Nyr. 78: 203—10; Bartha — Horváth — Józsa Nagy — Szabó: Kis magyar stilsztika 148—52; Hadrovics: A funkcionális magyar mondatlan alapjai 212—80; stb.), olyan kevés szó esett a lírai versben előforduló idézetekről (de mégis: J. Soltész: Babits Mihály költői nyelve 103—9).

A vizsgálathoz el kell különítenünk a szándéktalan-akaratlan reminiscenciákat, neves személyek — köztük: más költők — szavaira való utalásokat, ezek rejtett idézését és a szorosabb értelemben vett idézeteket. A reminiscenciák feltárásában a sokat elmarasztalt magyar pozitívizmusnak nem kevés érdeme van, de tennivaló itt is bőven akad. Egyetlen vonatkozás: József Attila és Kassák! Kassák 1921-ig írt versei szinte egyáltalán nem tükröződnek József Attila fiatalkori lírájában. Az 1922. évi „A ló meghal a madarak ki-repülnek”, az 1923-i „Új versek” viszont számos reminiscenciányomot hagy József Attila verseiben, az utóbbi kötet még a késeiekben is. Némileg hat még a „Tisztaság könyve” (1926), ezután e két költő útjai szétválnak.

A reminiscencia: legtöbbször gyengeség. Az utalásszerű rejtett idézet nek nagy művészi ereje lehet (Kész a leltár, Thomas Mann üdvözlése). A nyelvészeti alapú stilsztika azonban a szorosabb értelemben vett idézetek sajátosságainak feltárásával segítheti leginkább az irodalomtudományt, a kritikát, a műelemzést.

2. Az idézet kategóriája, fajai, az önidézet. — A sebész bemosakodik a műtéthez; a tanulmányíró tisztázza a témájának koordinátáit megadó kategóriahálózatot, a „fogalmi állapotot” (Paul Valéry képe és kifejezése). Mi sem látszik könnyebbnek, mint az idézés, az idézet kategóriáját körülhatárolni: „Amikor valakinek elhangzott vagy leírt szavait szóban vagy írásban megismételjük, i d é z ü n k” (MMNyR. 2: 359); az idézés „V mely szövegnek, mondásnak, kijelentésnek, ténynek a főlelevenítése, elmondása hivatkozásként” (ÉrtSz. 3. jelentés); az idézet „Más ember megnyilatkozásának szó szerint ismételt része” (ÉrtSz.). De már e három meghatá-

* Vö. Nyr. 91: 398—405; 92: 188—94, 301—7, 423—7, 423—6; 93: 74—83, 451—5; 94: 176—80; 166—76, 308—22. Két megelőző kommentárom sorszámozása téves volt. — T. G.

zást szembeesítve is találunk ellentmondásokat, összeütközéseket. Másrészt ha az akadémiai nyelvtan fenti definíciója alapján fogunk hozzá a lírai versbe foglalt idézeteknek az összeszedéséhez — egyébként a szépprózával, sőt a gyakorlati beszéd folyamat vizsgálatával is így járnánk —, a keret nagyon szűknek bizonyul. Vessük csak össze a szokványos idézetmeghatározást a következő József Attila-szemelvényekkel:

- a) „Szólt az ember, szólt, megállt és elment.
5 S csak azt nem mondta, *hogyan ember vagyok.*”

(Szólt az ember. 1924. ÖM. 1: 172)

Nem fér bele a definícióba az ilyen idézet, amelynek idéző mondata tagadó jellegű: tagadja a megnyilatkozást, a szólást, a beszédtevékenységet. Ugyanez a probléma némileg leplezetten:

- 5 „S bizony nem élhet senki gondtalan.
S az erős is forog, de mint a henger,
mely úttestet simít, de nem mer
fölsírni sírva: *Fáj az oldalam.*”

(A Kozmosz éneke 1. 1923. ÖM. 1:103)

- b) Nem fér bele a feltételes modalitású idéző mondat idézete sem:

- 16 „És én kibontanám a vérem
ha hívna atyjához fehéren:
várlak, fiacskám, régen, régen.”

(Éjjel. 1923. ÖM. 1: 85)

- c) Kizárja a fent közölt definíció a potenciális modalitású idéző mondatokhoz fűződő lehetőségidézeteiket:

- „talán csöndesen meg is szólalsz:
Csobog a langyos víz, fürödj meg!”

(Óda. Mellékdal. 1933. ÖM. 2: 94)

És persze kívül reked a lehetőségidézet közeli rokona, a jövő idejű idéző mondatához kapcsolódó:

- „[majd] . . . hozzá motyogod:
»*Nem öleltem meg, hiszen nem szerettem.*«”
(Majd megöregszel. 1936. ÖM. 2:174; 1. a mottó is!)
5 „s majd sírva dőlsz a kerevetre:
mily árva s mily bolond vagyok!”
([Ha nem szorítasz . . .] 1937. ÖM. 2: 228)

- d) Kimaradna az idézet kategóriájából a kívánt, akart idézet is:

- 10 „oly lángot lobbantottam — vedd el!
Ordíts reám, *hogyan szabad!*”

(Bukj föl az árból. 1937. ÖM. 2: 213)

e) Idézni lehet a b e l s ő beszédnek föltett vagy valóságos tartalmát is. Ez is kilóg a MMNyR. idézetmeghatározásából:

„ő langyos vízben ül s borong,
hogy óh, mi mennyire nyomorgunk!”

(Vigasz. 1933. ÖM. 2: 97)

Az idéző ige, a *borong* ugyan nem zárja ki a valóságos, külsővé vált, objektíválódott beszéd lehetőségét sem, a fürdőkádas szituáció viszont meglehetősen valószínűtlenné teszi.

Hiánylistám nem törekszik teljességre, de még egyáltalán nem járunk a végén. Az említett nyelvtan rangos szerzői munkaközössége nyilván azért szűkítette le az idézet meghatározását, hogy csakis a v a l ó s, a megvalósult idézet férjen bele a keretbe. De ha a stiliszta is ehhez ragaszkodna, akkor a szépirodalom általános f i k t í v jellege eleve súlyos probléma elé állítaná.

f) Egészen bizonyosan ki kellene zárnia az idézetek közül mindazokat, amelyekben a beszélő valamilyen megszemélyesített dolog vagy fogalom:

15 „Ott álltam a Napban! Ott a Napban!
 Bordám szagattam! A nap suttogott:
Véredben állsz, te, ha bennem állsz! . . .”

(Mindent hagyok. 1924. ÖM. 1: 189)

Pedig ez a megszemélyesítéses alapú idézet nem ritka jelenség József Attila verseiben. Ha a jelenetes, tehát a drámai műfajcsoporthoz közeledő költeményeket leszámítjuk is, az összes mást (másokat) idéző verseknek nem kevesebb, mint 28 százalékában van m e g s z e m é l y e s í t t t beszélőnek tulajdonított idézet. További hat százalékukban pedig, ha nem is megszemélyesített, de más síkon irreális személyt beszéltet József Attila: istent, halottakat.

g) Félig-meddig hallgatólagosan zárja ki az idézetek közül a MMNyR. (és az ÉrtSz.) az ö n i d é z e t e t, vagyis az idézetnek azt a fajtáját, amelyben a beszélő – a mi esetünkben: a lírai hős – s a j á t külső vagy belső, valóságos, lehetséges, akart-kívánt, jövőbeli vagy tagadott megnyilatkozását, illetve gondolatát idézi. (Pedig az önidézetet a nyelvész – nem minden kaján-ság és nem minden önbírálati szándék nélkül mondom – nagyon is jól ismeri, és használja is.) József Attila lírájában sok az önidézet. Az idéző mondatból adódó modalitásuk sokféle:

ga) Valószínű: „ . . . Hátrafordulok:
Ki vagy? . . .”

(Figyel a kancsal. 1924. ÖM. 1: 158)

Valószínű – önmegszólító versben:

„Szállt a daru. Tüntén
 révedtél mereven.
 S csak mormolgattad ülvén:
az ott a szerelem.”

(Kispolgár. 1931. ÖM. 2: 33)

gb) Jövőbeli önidézet:

„De majd fölállok s zúgom nemsokára
adjátok meg a munka örömét,
15 adjátok kedvet, nekem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára!”

(Majd emlékezni jó lesz. 1935. ÖM. 2: 144)

gc) Kívánt-akart önidézet:

„hadd kiáltom szét az egeknek újból —
Flóra, szeretlek!”

(Én, ki emberként ... 1937. ÖM. 2: 204)

gd) Feltételes önidézet:

„S ha én nem szólnék, kinyögné a szájam::
bár lennétek ily bűnösök mindnyájan,
hogy ne maradjak egész egyedül.”

(Én nem tudtam. 1935. ÖM. 2: 152)

Tagadott feltételes potenciális önidézet; egyúttal akart-kívánt jellegű is:

15 „De sajnálnám, ha elveszítenélek,
s nem kérdezhetném: *hát veled mi van?*”

(Harag. 1936. ÖM. 2: 152)

ge) Végül a belső beszéd önidézeteiből:

„Fülett a csend — egyet ütött.
Fölkereshetnéd ifjúságod;
nyirkos cementfalak között
képzelhetsz egy kis szabadságot —
5 gondoltam ...”

(Eszmélet VIII. 1934. ÖM. 2:109)

Az Eszméletnek erről a tételéről Szabolcsi Miklós is megjegyzi, hogy önmegszólítása „szinte idézetszerű” (A verselemzés kérdéseihez 34).

A költeményben a különféle vagy azonos modalitású idézet és önidézet egymás mellé is kerülhet, össze is olvadhat. Az előbbire példa a Kései sirató (1935. ÖM. 2: 147—8):

(17) „mondtad: *Egyél, nekem nősz nagyra, szentem!*”

A felelet rá feltételes önidézet:

(23) „... visszavágnék:
*haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel
s mindent elrontsz, te árnyék!*”

Kívánt-akart önidézet és idézet egyesítése:

„a kezedet add és kiáltsd velem:
25 *Orvosunk, szebb jövőnk, szaladj hát!*”

(Lucához. 1928. ÖM. 1: 326)

Hasonló összetett idézet-önidézetfélét találunk a Nagyön fájban is (1935. ÖM. 2: 147—8).

Foglaljuk össze az eddig mondottakat! Az idézet kategóriáját ki kell tágítanunk a mondatnailag általában fölé rendelt idéző mondat modalitásának a vonatkozásában; ki kell tágítanunk az idézett beszélő valósága szerint is; végül az idézett beszédtevékenység objektivitása területén is. *Modalitása* szerint ismerünk kijelentett, tagadott, feltételes, potenciális, jövő, belső és akart-kívánt idézetet. *Tárgyi valósága* szerint: külső és belső beszéd idézetét. Az idézett beszélő *valósága* szerint: reális (ezen belül: valóban létező és csak létezhető, valószerű) beszélő, megszemélyesített beszélő, továbbá irreális beszélő idézését, ezeken kívül önidézetet is.

A hagyományos felfogás hívei fölvehetik, hogy ez a kategóriatágítás fölösleges, mert ez a kitágított kategória már régóta megvan, ez a *függő beszéd* (függő kijelentés, felkiáltás, óhaj, felszólítás). Egyáltalán nem tagadom, hogy a függő beszéd régi kategóriája és a kiszélesített idézetkategória közt van átfedés! De csak átfedés! A függő beszéd egyrészt tágabb másrészt szűkebb körű az általam idézésnek tartottnál! Azért tágabb, mert, a függő beszéd ún. *bevezető* mondata igen gyakran sem közvetlenül, sem érintkezéses-tapadásos jelentésátvitellel, ráértéssel nem nevez meg külső vagy belső beszédtevékenységet, nem utal a nyelvre, a második jelzőrendszerre. Az *Úgy véődött, hogy . . .*; *Kiderült, hogy . . .*; *Elnézik neki, hogy . . .* bevezető mondata után függő mondat (különféle mellékmondat) következik, de ez semmiképpen sem fér bele az idézet kitágított kategóriájába!

Más vonatkozásban a függő beszéd kategóriája a szűkebb. Hiszen van-e egyáltalán mindig idéző mondat az idézet mellett -- akár teljesen függetlenül is tőle? De ha van is idéző mondat, nyilvánvaló, hogy még az ún. tartalmi, nem szó szerinti idézet sincs mindig és szükségképpen alárendelve az idéző mondatnak szintaktikailag. Említettem, hogy teljesen elszakadhatnak egymástól és önállósulhatnak, de állhatnak például magyarázó mellérendelő viszonyban is. Még problematikusabb a szó szerinti (egyes) idézés mondatnana. Igen nagy egyszerűsítés belegyömöszölni az egész kérdéskört a tárgyi alárendelésbe, mint ahogy az akadémiai nyelvtan sugalmazza (MMNyR. 2: 359–64). Ha a szerző elismeri, hogy az idéző és idézetmondat közti viszony nem okvetlenül tárgyi alárendelés (i. h. 360, 361, 362), akkor miért nem szánt külön fejezetet mind az alá-, mind a mellérendelés tárgyalása után az idézés jelenségekörének?

Az idézés sajátos beszédtevékenység: *szándékosan* megismételt, *másodlagos* beszéd. Ezen belül lehet a *belső* beszédnek az időben lényegesen eltolódott külsővé alakítása is, a szándékosan másodlagos belső vagy külső beszéd tagadása is, lehet kívánt, lehetséges, föltételesen létező beszéd is.

3. Az egyenes, a „függő” vagy tartalmi és a „szabad megelevenítő függő” idézés. — Az idézés e közismert három lehetőségét a líra nem egyaránt használhatja. József Attila költeményeinek idézetei közt nagy túlsúlyban vannak az érzelmileg hatásos egyenes (szó szerinti) idézet, az oratio recta, directe Rede esetei. Az érzelmi tekintetben szűkebb valódi függő (tartalmi) idézés (oratio obliqua, indirekte Rede, style indirect) épp csökkent kifejező ereje miatt nagyon ritka ebben a lírai életműben:

„s beszél [ti. a szónok] a nép nagy nyomoráról,
melyet csak ő tud eltiporni

35 francia szabású félcipőben . . .”

(Balga költő. 1925. ÖM. 1: 220)

Ilyen esetekben a költő azzal eleveníti föl az idézetet, hogy mintegy bizonytalanságban hagyja az olvasót afelől: valóban idéz-e, vagy saját maga szól szemelvényünkben például metsző gúnnyal. A Vigasz már közölt részletéből a megmaradt indulatszó („borong, hogy óh, mi mennyire nyomorgunk”) rí ki a tartalmi idézés sajátosságai közül (vö. MMNyR. 2: 361). Az is vitatható, hogy függő idézet-e a Mama következő kiemelt két sora (1934. ÖM. 2: 114):

5 „Én még őszinte ember voltam,
ordítottam, toporzékoltam.
*Hagyja a dagadt ruhát másra.
Engem vigyen föl a padlásra.*”

A személyhasználat tartalmi-függő idézetre mutat, mert a költő a verseiben nem magázza, hanem tegezi anyját. A mondatok írásjelezése és lezártága viszont meggondolkoztat: mintha József Attila itt valami „style indirect libre”-re törekedett volna.

A megelevenítő szabad, függő idézésből az egyenes idézet felé is van átmenet: ilyen a kapcsolt — kötőszóval kapcsolt — egyenes beszéd még akkor is, ha idézőjelek közé van zárva:

(3) „még megkérlel, *hogy* »Ne menj el, mesélj« —”
(Thomas Mann üdvözlése. 1937. ÖM. 2: 191)

Idézőjel nélkül még gyakoribb az ilyen kötőszózás (l. a közölt szemelvényt a „Szólt az ember”-ből, l. továbbá Szép nyári este van 1924. ÖM. 1: 194; (Íme, hát megeltem hazámat . . .) 1937. 2: 246; stb.).

4. A versbeli idézés írásmódja. Zolnai Béla nyomán jól tudjuk, hogy a lírai életművek írásjelezési sajátosságainak feltárásával fontos stilisztikai tanulságokhoz juthatunk (vö. Zolnai: Nyelv és stílus 80—102).

József Attila verseiben az idéző mondat többnyire megelőzi az egyenes idézetet. Ilyenkor gyakran előfordul, hogy az idéző mondat után kettőspont áll, de az idézet kisbetűvel kezdődik:

„És lesznek, akik elsörnyülködven
ilyesfélét beszélnek egymásnak:
10 *miket össze nem fecseg ez az ember!*
hisz ez bolond, zárjuk el hamar,
lázás hitét lehűti majd a magányosság.”

(Tanítások 1. 1923. ÖM. 1: 123; a 11. sor a felkiáltójel után is kisbetűvel kezdődik!) Hasonló az írásmódja az Éjjel (1923), a Tánca fognak (1926), a Ha nem szorítasz . . . (1937) és a Szürkület (1937) című versnek. Néhány esetben a kisbetűs idézetkezdés előtt a kettőspont helyett gondolatjel áll, pl. a Határ-ban (1932. ÖM. 2: 61):

17 „S sziszeg a por, rájuk locsog a sár —
na, ki ad nektek munkát, kenyeret? . . .
Tétova szúnyog sír . . .”

Így idéz még a Jut az ember (1926), valamint a Hajad az ujjamé (1926) című versben is a költő.

Gyakran találni még mindig idézőjelpár nélkül a kettőspont után nagybetűt is:

- 5 „Elébem jön, szemével mondja,
elfut tőlem s zendítve mondja:
Simogassál meg, édes uram.
Tűzaddel verj meg, uram.”

(Mégis elveszem. 1926. ÖM. 1: 268)

Ezt az idézőmódot találjuk a következő költeményekben: Alkohol (1923), A Kozmosz éneke 1., 8. (1923), Mindent hagyok (1924), Végül (1926), József Attila (1927), Bánat (1932), Óda (Mellékdal. 1933), Anya (1934).

A nagy- és kisbetűs idézetkezdés egy versen belül is egymás mellé kerülhet, így például rendezheti az idézetet az idézetben:

- „az estéli violák lelke
10 a szűz kicsi fiúkák tavának mélyén
már költögette
az aranyhajút:
*No ébredj, látod, ma is oly sokat nőttünk.
már a boltos is azt monta [így!]: úrfi,*
15 *s jövőre már egész biztosan
hosszú nadrágot vesz nekünk
az édesanyánk.*”

(A tavi torony harangozója. 1925. ÖM. 1: 246) (L. még: Szólt az ember. 1924; más, később sorra kerülő formával keverve: Majd megöregszel, 1936.)

Elvértve gondolatjel és nagybetű követi az önállósult idéző mondatot, de idézőjel nélkül:

- „... S énekelni megy
5 hajnalban ez a hegy a vaksi földre.
Sej, haj, meghalt! ... Ó, meghalt! ... Hosszu csend,
a hegy kigyúl és táncolni kezd aztán...”

(Sírdomb a hegyesúcson. 1924. ÖM. 1: 74; l. még: Dörmögő. 1929. ÖM. 2: 10)

Versben idézőjelet ritkán használ József Attila. Ha mégis, az idéző mondat végén az idézőjel előtt kettőspontot találunk:

- „... bátor, bolondos, lelkes nagy-gyerek.
5 Ki így köszönne: »Szépség, bárhová lépsz
neked lobog fel mindenütt a lángész ...
...
10 *hódol neked művészek büszke álma,
pedig halkán szólsz s mégis általa
ledől a közöny Jerichó-fala ...*»

Igen, tán így, de szebben, lelkesebben ...”

(Lányszépség dicsérete. 1923. ÖM. 1: 89)

Ez a helyesírási szabályok által megkövetelt írásmód, ezt követi a Villámok szeretője (1924), a Fagy (1932), a Majd megöregszel (1936). A Virágos (1926) idéző mondata kettőspont helyett ponttal zárul.

Milyen megoldásokat alkalmaz a költő, ha az idézet megelőzi az idéző mondatot? Idézőjel nélküli egyenes idézés esetén az idéző mondat ilyen helyzetben is önállósulhat:

„Igaz életre való szelídségünk
csörömpölő páncélon rongy viasz.

Áldd meg, te Krisztus, a mi fegyverünket!

10 Az ének száll és kúszik a mise.”

(El innen. 1923. ÖM. 1: 115)

Egy kései példa:

„A hullámok lágy tánca s odaát
aombok gyenge lejtése az éjjelt
lassudan hozták s csillagok raját
hívták reszketni az egekre széjjel.

5 Így ők. S az érzelmek is csendesen . . .”

((A hullámok lágy tánca . . .) 1936. ÖM. 2: 162)

A lakonikus idéző mondat: *Így ők.* — De az idéző mondatot megelőző vagy beékelte idézettől a szabályok kívánta gondolatjel is elválaszthatja a versben:

5 „Az asszony leszáll a kamrai létrán, —
Mennyből az angyal! — zeng őt atyafi.”

(Betlehem. 1929. ÖM. 2: 17; l. még: Hívogató, 1926)

Egy esetben a gondolatjel elmaradt:

5 „*Hová forduljon az ember?* ismétli megint az ismerős . . .”

((Hová forduljon az ember . . .) 1933. ÖM. 2: 100)

Az idéző mondat idézőjellel közrefogott idézet után is önállósulhat:

„*Hol csavarogsz, te vásott?*»

Aggódva vár reád,

15 megvetvén elmúlásod,
csendes édesanyád.”

(Biztató. 1936. ÖM. 2: 154)

De többnyire gondolatjel és utána kisbetűvel folytatott írásmódot találunk: ilyen ennek a kommentárnak a mottója is (vö. még: A Dunánál, 1936; Születésnapomra, 1937). Az idézőbe ékelte idézőjeles idézet egészen ritka:

„te — hozzátéve: »*Szivedre ne vedd*»
leintenél, mint az öregebb . . .”

((Magad emésztő . . .) 1934. ÖM. 2: 124; vö. még A szigeten, 1934).

Ha a mondat idézet voltát ismeri a közönség, az idéző mondatot el is hagyhatja a költő. Gondoljunk a Tömeg (1930. ÖM. 2: 29) indítására:

„*Munkát! kenyeret!*

Munkát, kenyeret!

Jön a tömeg, a tömeg!

Mint megriadt legyek

5 röpülnek róla a kövek.”

(L. még: Szocialisták, 1931). Persze az idő múltával a versrészlet idézet volta el is halványulhat. Az 1923-ban írt Karácsony (ÖM. 1: 133) sorai közt ma már csak az idősebbek veszik észre régi tornatanárok és levanteoktatók szavajárását:

„Jó most ahol nem vágta ablakot
Fa nélkül is befűl az emberektől
De hova teszik majd
a muskátlikat

25 *Aki magyar az nem fázik*
De a hidegben mindenki ember
Aki fázik melegedni akar”

Egyébként itt az idézet ismertségén kívül más oka is lehetett, hogy az idéző mondat elmaradt. Ez a vers a szürrealisztikus belső monológ, az „ömlesztett” tudatfolyam költeménnyé alakításának igen korai példája József Attila életművében. Figyeljük csak írásjeltelenségét is! Hasonló különleges funkciója lehet a következő szemelvénynek, amelyből szintén hiányzik az idéző mondat, de van központosítása. A lírai én nem az eredeti párbeszédet idézi fel, hanem e párbeszéd belső, emlékszerű fölmerülését:

(6) „Első szerelmem spirítuszba raktam s most néha elnézem, hogy milyen furesa kis állat.

*Szervusz, szervusz, hogyvagy köszönöm, megvagyok,
és te, hát csak lassan, ilyenkor mintha vágyunk se volna . . .*
(Néha szigetek. 1925. ÖM. 1: 232)

5. Az idézetek írásjelezésének a tanulságai. — Öncélú filologizálás, pozitívista pizsmogás volna ez az egész írásmód-lajstromozás, ha tanulságai nem volnának szükségesek bizonyos költemények pontos leírásához és értelmezéséhez. Nagyon is szükségesek! A stilisztikával behatóbban nem foglalkozó gyakorlott versolvasó és szavaló is azonnal érzi, tudja, hogy más hatása van az idéző mondat teljes önállósításának, az idézettől való elszigetelésének, mint a szokásosabb megoldásnak. Más a hatása a kitett idézőjeles egyenes idézeteknek, mint az ilyen írásjelpár nélkülieknek. Sorolhatnám a további érveket. Mindig és egyértelműen fölismerjük-e a versbe foglalt idézetet? József Attila költeményeinek vannak rejtettebb, idéző mondat nélküli idézetei is. Ezekre könnyebben rátalálunk, ha ismerjük a költő írásgyakorlatát. Ez az írásgyakorlat nem fejlődik, változik az idézés vonatkozásában: figyeljük meg az egyes írásmódokra példaképpen fölemlített versek keletkezési évét! A pálya minden szakaszán sokféle lehetőségre kell gondolnunk. De ha az idézetre rátaláltunk is, újabb kérdés, hogy m e d d i g tart az idézőjeltelen — főleg több mondatból, tagmondatból álló — egyenes idézet; hol a vége.

Lássuk előbb az írássajátságaikról felismerhető, idéző mondat nélküli, rejtett idézeteket! Közöltem már a „Sírdomb a hegyecsúcson”-nak egy szemelvényét: idéző mondata önállósult. Az idézet ezt a mondatot gondolatjellel is elválasztva, önálló mondatként, nagybetűvel kezdve követte. A tizenöt soros vers egy másik részlete:

„Hullámszik még és lépcsőkké mered [ti. a hegy].
 — A hegy csúcsáról nagyon messze látni,
 fennebb, a hantról még messzebbre látni,
 ki akar látni, apró emberek? —

15 Csak csend. És újból zeng, ragyog a hegy.”

Mi más volna ez az újabb gondolatjelpár, mint idézet jelölése: a megszemélyesült Hegy (= Ady, Ady költészete, Ady példája) szavai?! Ezt a megfigyelést hasznosíthatjuk az Aranybojtú (1931. ÖM. 2: 37) elemzésében is. Ez a vers tarkállik a sor eleji gondolatjelektől (5., 9., 15. sor). Alighanem önidézetekre hívják föl a figyelmet. Az ötödik sor elejétől a lírai én a „hetven öregasszony”-nak, aggodalmaskodó kritikusainak felel meg, s ezt idézi utólag. A kilencedik sor elejétől talán önmagának, talán jó barátainak mormolja a versszöveget. A tizenötödiktől pedig harcos elvtársával folytatott beszélgetését idézi szó szerint, egyenesen. Más kérdés, hogy ezt a sokféle irányulást elbíra-e ez a nem különösebben nemes anyagból készített vers, nem bomlik-e meg egy kissé az egysége.

Azt is láttuk, hogy ha egy versben több idézet van, a költő nem okvetlenül következetes, azaz többféle módon is jelöli az idézetet. Ebből kiindulva, elgondolkoztathat minket a sor eleji gondolatjel idézőjeles idézet után is (sorvégen: József Attila kedves írásjele, és korántsem csupán idézetet jelöl):

„És kiáltoznak: »Hol a kő,
 hol az a deres vasdarab?
 Vágd bele! Zúzd be! Lépj belé! . . .«

20 — Milyen idő — milyen idő —”

(Fagy. 1932. ÖM. 2: 53)

Az idézés írásmódjainak ismeretében valószínűnek látszik, hogy a sopánkodó zárósr nem a lírai én szava, hanem újabb idézet most már más beszélőtől: a kispolgártól, és csak ironikus, gúnyos átértelmezésben válik az én szavává. Szappanos Balázs szép elemzése (Seres — Szappanos: Verselemezések 188–95) a záróssal nem foglalkozik bővebben. — Tanulságokat ígér a gondolatjelek vizsgálata a Búza (1933) elemzéséhez is.

Mint már mondtam, az idézés írásjelezésének a vizsgálata alapján azt is könnyebb megállapítanunk, hogy meddig terjed az idézőjellel nem jelölt egyenes idézet. Meddig tart a Kiáltozás (1936. ÖM. 2: 182) zárásának önidézete?

„de én sirok, kiáltozom:

20 szeress: ne legyek rossz nagyon
 félek a büntetéstől.”

Kiáltozhatna a lírai hős csak annyit is, hogy *szeress*; de József Attila nem szokta kettősponttal befejezni az (ön) idézetet. A kiáltás itt tehát felszólítás és érv is: *ne legyek rossz nagyon*. Súlyos, erkölcsi érv. A huszonegyedik sor, a refrén a morálisnál gyengébb érvet mutatna fel — ha az önidézethez kapcsolnánk. Lélektani ereje viszont igen nagy a szorongás e belső, elfojtott sikolyának. Az írásjelezés alapján is elvethetjük a záróssal az önidézetbe foglalását. Ugyanis a gondolatjel az idézet belsőjében igencsak szokatlan József Attilánál, bár nem egészen példátlan. Az Aranybojtú 15. sorában alighanem két beszélő szól, a gondolatjel ezt jelzi. A Fagy fent idézett utolsó

sorában azonban inkább a sopánkodó, rosszálló mondat megismétlése közti szünetjel szerepét tölti be. Erről az oldalról nézve is az a valószínű tehát, hogy a huszadik sor segítségkívó kiáltozásának élességét szünet, majd befelé forduló, önmagának valló, gyónó huszonegyedik követi.

Gyakran zárja a lírai versbe ékelt idézetet kérdő- vagy felkiáltójel és egyúttal három pont. Ezt a megfigyelést gyümölcsöztethetjük a Szocialisták (1931. ÖM. 2: 43) olvasásakor:

„Le a kapitalizmussal! *Hatalmat, húst a dolgozóknak!* . . .
A tőke szennyében gázolunk, kedves fegyverünk böködi
tomporunkat . . .”

Kiderül, hogy a jelszóidézet után a második versmondat is egyenes idézetkép-
pen van jelen a költeményben, nem csupán utalásként, s nem is úgy, mintha a közös jelszó a lírai én elkülönült, saját szavává módosult volna. Itt a többes első személy kiáltozik tüntetésszerű helyzetben; a második sorra ez a helyzet-szerűség elhalványul, általánosul. A sorvégi gondolatjel a második sor bizonytalan irányú közlésviszonyának a módosulását jelöli: a következő sor a meg-személyesített fegyverekhez fordul:

„Böködj, böködj csak szüntelenül, kedves fegyverünk”.

De ezeknél vannak nehezebb feladataink is. A Tömeg (1930) már említett indítása („Munkát! kenyeret! | Munkát! kenyeret!”) után a harmadik sor is felkiáltójellel végződik: „Jön a tömeg, a tömeg!” - Ezt már m a g a a tömeg aligha kiálthatja. A lírai én szava volna? Azé, aki itt még kívülről (jön = közeledik hozzám) nézi a felvonulókat, és csak később, a vers későbbi mozzanatában azonosul teljesen velük? Ez is elfogadható értelmezés, de nem az egyedüli. Azt is föltehetjük, hogy a harmadik sor is idézet, csak hogy mások szavainak az idézése, mint előbb: a kíváncsiskodóké, kívülállóké, az utcai járókelőké, a kispolgároké. Láthatjuk: ha az írásmód vizsgálata nem pótol-hatja is a tartalmi elemzést, a képek, mondatok logikájának az értelmezését, kétes esetekben mégis fontos kiegészítő bizonyítékunk lehet. Bizonytalan végpontú idézet (önidézet) van a Kirakom röggel (1926. ÖM. 1: 293) második strófájában is:

5 „Tükröm mögé faháncsot teszek,
kirakom röggel: élni, halni: jó,
s akit Lucája fák között hagyott,
azt elszunnyasztja darázs és rigó.”

Idéző mondat: *kirakom röggel* (ti. a következő szöveget). De hány szót lehet röggökből kirakni? Legföljebb annyit, hogy *élni, halni jó*. A versmondat folytatása már csak ehhez az idézethez és valamilyen erdei sétához kapcsolódó emlékek.

A „Tudtam én”-ből (1928. ÖM. 1: 331) nagyobb szemelvényt kell áttekinteniük:

5 „Mormolgtam: szoknyád szele ez!
csermely: pipacsbúborral habos,
aranyhalak raja benn a rozs,
illanásuk mosolyodnyi nesz.

Fürdöm vagy te, csengő italom.

10 Karod hús ár, melled kavarog,
fülemben is csupán úgy csobog,
hogyha lélegzel a vállamon.

Zúdulj fogamra ! parázspan remeg !"

A *Mormolgattam* (ön)idéző mondat jelentéséből deríthetjük ki a post quem non-t. A tizenharmadik sorról már nehezen képzelhető el, hogy ezt a lírai én csak „mormolgatta”. Ez már szenvedélyes kitörés, a folytatása még inkább az. Nemcsak a mormolgatás halkságával összeférhetetlen, hanem elaprózó-gyakorító jellegéből fakadó hangulatával is! Az önidézet legvégső határa tehát a 12. sor vége; de végződhet jóval előbb is, akár a 9., akár a 8., talán talán már az 5. sorral is (e legutóbbi után azonban kisbetű következik a felkiáltójeles mondat folytatásaként). A lírai alkotásban azonban nem is szükséges mindig élesen elhatárolnunk az önidézetet és a lírai hős elsőleges beszédét: erre a kérdésre még visszatérünk.

A Majd emlékezni jó lesz (1935. ÖM. 2: 144) önidéző mondata épp ellenkező előjelű, mint a „Tudtam én”-é: erős hangú!

„De majd fölállok s zúgom nemsokára —
adjátok meg a munka örömet,
15 adjátok kedvet, nékem nem elég
a munkabér, a munkaerő ára !”

Ezt az egész strófát lehet „zúgni”. A folytatáson már eltöprenghetünk, ebből már kimarad a többes szám második személyű nyílt felhívás, felszólítás:

„Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra . . .”

A záró strófával viszont már leghatározottabban ellenkezik, összeférhetetlen vele az idéző mondat igéje:

„Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt . . .”

Az önidézetnek tehát alighanem vége szakad a tizenhatodik sorral. Hasonló mérlegelés alapján határolhatjuk el az idézetet a Lucához (1928) már kétszer említett utolsó strófájában.

Egy esetben még nyelvhelyességi megállapítást is hasznosítottam idézet-főlderítő és -elhatároló tevékenységemben. Láthattuk már (A hullámok lágy tánca . . .) című-kezdetű szonett idézetét és önállósult igen tömör idéző mondatát. Ugyanennek a versnek a 12. sora:

„Mert ez itt egy divatos nyári fürdő.”

József Attila még értekező prózájában sem használ fölösleges, németes határozatlan névelőt, pedig az értekező próza nyelvhelyességi vonatkozásban sokkal kevésbé érzékeny, mint a lírai vers. Egyszerűen a szeplőtlen nyelvhelyességű szűkebb-tágabb lírai életműkontextus teszi lehetetlenné, hogy ez a sor a lírai én s a j á t megállapítása lehessen. Csakis az 1--4. sorban már idézett lirizáló-táncolgotó „ők” szólhattak így . . .

6. A lírai versbe ékelt idézetek művészi funkciója. — Tanulságosan elemzi saját versét Walter Höllerer nyugatnémet költő. Az alkotásába ékelt idézetekről megállapítja, hogy „úgy hat[nak], mint nyelvi ficam a versben”, persze így sem funkciótlanok. Az ilyen beékelt idézet „önálló, tevékeny építőelemként hat, gyakran gunyoros vagy csodálkozó színezettel” (A líra ma. Szerk. Hajnal Gábor. 1967. 33–4). Kérdéses, hogy megállapításait mennyire lehet általánosítani, de az okvetlenül igaz, hogy az idézetek beszövése aligha erősíti a lírai alkotás Emil Staiger hirdette „pontoszerűségét”. Az önidézet a lírai hőst egy másfajta állapotában is bemutatja, mintegy szétteríti, elnyújtja az időben, egy kissé meg is kettőzi. Az idézetek a lírai én esztétikai alárendeltjeként más szubjektumokat is a versbe vonnak. Mint az önidézés, az idézés is bonyolítja a vers időszerkezetét, befolyásolja indulati felépítését. Az idézetes versek — a józan dedukció is ezt mondja — a jelenetesség felé tolódnak el, drámaibbá válnak, feszültségük nő. Ez a lírába oltott drámaiság tovább erősödhet, ha a vers terjedelmesebb, és az idézetek mellett önidézetet is tartalmaz. Gondoljunk a „Nagyon fáj”-ra! Az is előfordul, hogy a költemény fő szerkezeti jellemzője épp idézetsor, pl. az általános (*azt mondják*) vélemény és a lírai énnel e véleményekre adott válasza, replikája (*Azt mondják*, 1936; egy korai kísérlet: *Szólt az ember*, 1924).

Ezek azonban végletes, ritka lehetőségek. Az idéző lírai költő tudja, érzi, hogy valami nem lírait alkalmazott, kép- vagy indulatmenetet tört vagy zökkenett meg. Ennek a megzökkenetésnek is lehet feladata az alkotásban. Walter Höllerernek igaza van: gyakran a gúnynak, az iróniának, öngúnynak olyan zökkenetűi ezek, amelyek meg is kívánják állítani a befogadót (Majd megöregszel, Vigasz, Kispolgár, Esmélet VIII., Balga költő, Mama, Határ, El innen; hogy a legkülönbébb árnyalatokra hivatkozzam). A gúny, az irónia nem járja át általuk mindig az egész alkotást: az Egész a lírai éné, az idézet „valami-valaki más”. A Betlehemben (1929) a létrán leereszkedő asszonyt fogadó „Mennyből az angyal” a keserűség derűje, a vers szövegösszefüggésében szarkasztikus fintor. Más esetekben a gúnyos idézet beilleszkezhethet az egyébként is gúnyos, megvető hangnemű kontextusba (Hová forduljon az ember . . .), 1933). Az idézet lehet indulati csúcs vagy ilyen csúcs ellenpólusa is: József Attila versbe ékelt idézeteinek túlnyomó többsége felkiáltó, felszólító, óhajtó vagy kérdő mondat; négy közül alig egyet tekintetünk valódi kijelentő mondatnak.

Éppen mivel zökkenőt vagy csúcsot, részletcsúcsot jelent, szükség lehet a lírai idézet e hatásának bizonyos tompítására is. Nem okvetlenül a befogadó vagy az elemző hibája, hogy a versbe szőtt idézet végpontját olykor-olykor igen nehéz meghatározni (l. előbb), hanem alkotói eredmény is lehet. A költő az idézetet legalább az egyik oldalán belesimítja, beleolvasztja a lírai én szavába. Ezt az elsimítást fogalmi-logikai szinten is tetten érhetjük A Dunánál (1936. ÖM. 2: 159) soraiban:

- (7) „ez az elmúlás. Ebből vagyok. »Meglásd,
ha majd nem leszünk! . . .« — megszólítanak.
Megszólítanak, mert ők én vagyok már; . . .”

Ők a szüleim = én vagyok már. De akkor, ha megszólítanak, én beszélek, tulajdonképpen nem is őket idéztem, hanem magamat, aki egyszer majd szintén „nem lesz”.

Az 1936-ban írt Biztató (van József Attilának ilyen című verse 1928-ból is) idézetét már láttuk: „Hol csavarogsz, te vásott?”. De ez az idézőjellel is közrefogott idézet tartalmilag mégis összemosódik — második személyű alakjai folytán — az önmegszólító második személyű következő versmondattal: „Aggódva vár *reád*, | megvetvén *elmulásod*, | csendes *édesanyád*”. Láttuk a Kései sirató (1936) feltételes önidézetét is: „haszontalan vagy! nem-lenni igyekszel | s mindent elrontsz, te árnyék!” De csak eddig tart a „visszavágás”? Nem bizonyíthatjuk: nem találunk sem tartalmi, sem központoszási ismérvet ehhez. Egy korai verset is fölhozhatok. A Hívogató (1926. ÖM. 1: 260) ötödik sorában kezdődő idézete is elnyúlhat akár a vers végéig, a tizenkettedik (nyomtatásban: tizennyolcadik) sorig.

Az idézet: műfaji megállj-pont az alkotásban. A vers szerkezetére nézve nem közömbös, hogy a szöveg melyik helyén alkalmazza a költő. A kései elsőszemélyesüléshez és a kései felhíváshoz (vö. Török Gábor: „A líra: logika” 220—4) hasonlóan az idézet és önidézet is szolgálhat lezárásra; lehet csattanó: kitörés a nyelvtani én itt-és-most-jából akár a lírai én más pillanatába és állapotába, akár más szubjektumok, beszélők létébe átlendülve. Az eddig bemutatottak közt is sok a záróidézet, illetve záró önidézet. Ezt figyeltük meg a Fagy (1932), a Határ (1932), a (Magad emésztő...) (1934), a Biztató (1936), a Lucához (1928), az Én nem tudtam (1935; ebben a záró önidézet egyúttal kései felhívás többes szám második személyhez) és a Kiáltozás (1936) zárásában. A záróidézetnek azonban nincs mindig csattanószerű hatása. A nyolcsoros Anya (1934) című verset a megszemélyesülő eső három teljes sorra nyúló dajkaszava zárja. Ez már nyilván nem poénszerű, hiányzik belőle a meghökkentés mozzanata, de erre az alkotásnak nincs is szüksége. A csattanónak aránylag rövidnek kell lennie. A harmincnyégy soros Tűz van (1924. ÖM. 1: 157) egysoros önidézettel fejeződik be:

(33) „reszketve félve csak kiáltok:
Tűz van! Tűz van! Tűz van!”

Külön probléma a záró betétdalé: a húszsoros Táncba fognak (1926. ÖM. 1: 279) végén önállósuló, versformájában is más dalszövegidézet áll:

15 „táncba fognak valamennyien [ti. a lányok]
és vidáman elénekelik:
annyira szerette
kedvesét eme,
hogy hajóra szállt s az
20 elsüllyedt vele.”

Az egyébként saját költésű dalszöveget a költő még tipográfiai eszközzel, beljebb szedetéssel is elkülöníti az idéző mondattól, a szövegelőzménytől. Íme, ha nem is csattanósan, de hosszabb idézet is pompásan zárhat. Többen észrevették: mintha az Óda formai előkészülete volna ez a költemény. Megtörik az idézettel? Groteszk, tragikus balladává idomul. A többnyire biztos ítéletű Kosztolányi nem győzte csodálni ennek a versnek a derűjét, üdeségét, „illatát” (vö. Német Andor: József Attila 83—5).

A hatásos záróidézet mesterségbeli gyakorlat kérdése is. A korai, 1923-ból való Őnarckép (ÖM. 1: 79) túlfeszített, vadromantikus záróstrófájában szinte elmerül az egyszavas önidézet:

„Szívemben vágyhegylanc, jaj-kráteres;
még forró, fülledt nyár vonaglik völgyén
15 s dermedt, havas csúcsán »*Ember*«-t üvöltvén
egy örült lélek máglyákat keres!”

Gyenge Szeptember végén-reminiszcencia! Legalább ne *máglyákat* keresne az az örült lélek, csak *máglyát* . . . Az egyes szám itt több, mint a többes.

Az is csökkentheti a záróidézet hatását, ha a vers derekán már volt valami idézet, de az a beszélő gyenge vagy semmilyen társítási vonatkozásban sem áll a zárásban idézett valakivel. Az Éjjel (1923) című korai vers közepe táján a megszemélyesített „nagy halál” „apácálánya” szólal meg, a zárásban viszont a szintén megszemélyesített eső:

„Egy eszelős öreg motyog csak,
az esső¹ s mindenütt kopogtat:
halottak vagytok, csúf halottak.”

A hangütő, az indító idézet lényegesen ritkább az életműben. Néhánnyal már találkoztunk (Tömeg, 1930; Szocialisták, 1931; (Hová forduljon az ember . . .) 1933; (A hullámok lágy tánca . . .) 1936), de ezeken kívül aztán nincs is sok. Érdekes francia önidézettel kezdődik a Balatonszárszó 1936. ÖM. 2: 164) harmadik verstétele:

(1) „Je n'ai point de thème,
excepté que je t'aime —
kölneni csak ezt tudtam”.

De ez a vers nem mérhető Babits, Kosztolányi és Radnóti ilyen remekléseihez, gondoljunk csak Radnóti „Il faut laisser . . .”-jére!

A vers törzsébe — csakis oda — ékelt idézetnek szerkezeti fő feladata ritkán van. Ehhez az idézetnek meglehetősen terjedelmesnek kell lennie. Ilyen József Attila-vers van ugyan, ennek viszont a minősítése problematikus: nem kellene-e a szorosabban vett lírai versek közül a leírók vagy még inkább a jelenetesek közé átsorolni? Konstruktív pillér lehet a huszonnyolc soros Dörmögőben (1929) a címszereplő nagyapa zsörtölődésének az idézése (13— 55. sor), vagy a húszsoros Virágos című dalban (1926) az asszony éneke (9— 16. sor).

7. Az idézetes és önidézetes versek gyakorisága. — Az egyes alkotói évek és korszakok verseinek hány százalékában van ilyen jelenség? Táblázatomban különválasztom az epikai-drámai műfajcsoport felé hajló „jelenetes” verseket (ilyen pl. az Áradat, 1931). A lírai versek közül külön rovatba kerülnek a csak idézetet, különbe a csak önidézetet, ismét külön oszlopba az idézetet és önidézetet tartalmazók:

¹ A szövegkritikai kiadásban helytelenül így: „az *essős* mindenütt kopogtat.”.

Idézetet és/vagy önidézetet tartalmazó versek gyakorisága

Év	Jelenetes versek idézetével		Lírai vers idézetével		Lírai vers önidézetével		Lírai vers idézetével és önidézetével	
	db	%	db	%	db	%	db	%
1922	1	1,5	—	—	1	1,5	—	—
1923	—	—	7	10,3	2	2,8	—	—
1924	3	4,7	6	9,4	4	6,4	—	—
1925	1	2,7	3	8,1	—	—	—	—
1922—25	5	2,1	16	6,8	7	3,0	—	—
1926	—	—	7	16,6	1	2,4	—	—
1927	1	10,0	1	10,0	—	—	—	—
1928	—	—	—	—	3	5,9	1	1,9
1926—28	1	1,0	8	7,8	4	3,9	1	1,0
1929	1	7,7	3	24,6	—	—	—	—
1930	—	—	1	12,5	—	—	—	—
1931	3	20,0	2	13,3	1	6,7	—	—
1932	1	5,9	3	17,6	—	—	—	—
1933	1	6,7	3	20,0	—	—	—	—
1929—33	6	8,9	12	17,6	1	1,5	—	—
1934	—	—	3	12,5	2	8,4	—	—
1935	—	—	—	—	3	14,3	2	9,5
1936	—	—	4	11,1	4	11,1	3	8,3
1937	—	—	6	11,8	2	3,9	2	3,9
1934—37	—	—	13	9,8	11	8,3	7	5,3

Első tanulságunk: műfaji eltolódásféle. Az 1933-ig föl-föltűnedező idézetes jelenetes versek úgy tűnnek el, hogy a legutolsó alkotói korszakban átadják a helyüket az idézetet és önidézetet együttesen használó verstípusnak. Másként megfogalmazva: a lírai-kisdrámai műfajcsoportba sorolható jelenetes versek sokkal líraibbá válnak, szűkebb értelemben vett lírává hasonulnak.

Második tanulságunk: az idézetes lírai versek leggyakoribbak a harmadik, a pártot, mozgalmat közvetlenül szolgáló korszakban. Az önidézetes verseknek viszont ez a hullámvölgye. Ebben a kétágú jelenségben már korántsem szabad csupán költői eszközváltást látni. Nem ugyanaz, ha a lírai én önidézetével terjeszkedik az időben, így sokszorozza meg önmagát, vagy ha más szubjektumokat, beszélőket olvaszt, hasonít magába! Nyilván az utóbbi alapul olyan költői magatartáson, amely szenvedélyesen fordul kifelé, a másik ember felé, a társadalom felé, az előbbi pedig a befelé fordulás, az introverzió tünete, peirce-i értelemben vett indexe, szimptomája.

Harmadik tanulság: árulkodó gyakorisági adat tehát az is, hogy az önidézetek leginkább 1934–37 közt sűrűsödnek meg. Nyilvánvaló, hogy ez a korszak József Attila lírájának, sőt a magyar lírának legjava, de nemcsak azt kell tudnunk, hogy miért az, hanem azt is, hogy minek ellenére. Természetes nem tépelődőbb, vívódóbb jellege miatt, főként nem „introvertáltsága” miatt. Egyet kell értenünk Lukács Györggyel, aki éles megjegyzésekkel

ostorozza a művészi befelé fordulás polgári dicsőítőit (Az esztétikum sajátossága. Rövidített kiadás 316—7). A költő számára az introverzió nem lehet elerendő cél, hanem csak kerülendő buktató — vagy súlyos tragédia, amelyet külső erők okoztak. Olyan természetellenes állapot az alkotó számára, amelybe nem lehet beletörődni.

József Attila nem törődött bele, hogy eszméi közt, befelé fordulva, majomként ugrándozzék. *Kiáltozott!* És mivel világnagy művész volt, *Kiáltozása* (1936) is eléri A város peremén művészi magasságát. Ezt természetesen már nem a statisztikai módszer eredményeiből szűrjük le. Nem abból: de a statisztikázást előkészítő munka nyomán feltáruló stíluseszközök hatását és az így felvetődő eszméi problémák megoldását kutatva . . .

Török Gábor

Abel alone

Már csiripeltek a hajnali madarak, amikor az „Ábel a rengetegben” című regényt befejeztem, valamikor 1962 tavaszán. Ez volt az első könyv, amelyet magyarul végigolvastam, és az első, amelyben éreztem a magyar nyelvnek azt a szépségét, amely a beszéd első hallatára olyan vidáman csiklandozta a fületem. Így ha a szótár nem mindig segített, és magyar ismerőseim fejszóvalva emlegették a nehéz tájszólást, az a gondolat ébredt bennem, amely székelyföldi kirándulásaimon meggyőződésre is érlelődött, hogy csakis a székelyektől kell tanulni a tisztán csengő magyar beszédet. Sajnos, még nem érzem a hatását a saját beszédemen.

Meglepetésemre viszont a Székelyföldön kellett megtudnom, hogy nemcsak a Hargita, hanem a regényben szereplő Csíkcsicsó, Csíkszereda, Csík-somlyó, Udvarhely és Zetelaka mind léteznek, ám modern térképen nem lehetők. Azóta jártam már arra, sőt Farkaslakán is, Ábelt azonban még mindig keresem.

Kalandoz ősei beszélgetésművészetét pedig Kriza János népmesegyűjteményében sejtettem, mert Tamási Áronnál a kérdés és felelet legszeszélyesebb szárnyalásai mindig célratörők. Hősei nem fecsegnek, hanem gyámoltalan helyzetekben alázatos könyörgések nélkül, de diplomatikus kötekedéssel elnyerik azt, amit akarnak a hatalmasoktól, és a legsötétebb időkben tréfákkal bátorítják egymást. Tamási humorérzékében nyoma sincs annak, amire Ady panaszkodott:

Jaj, hogy mindre, amihe kéne hinnünk,
Klisékben áll fölényes, pesti viccünk.

Közelebb áll a G. M. Trevelyan történésznek az értelmezéséhez az angol humorról: egynegyed cinizmus, háromnegyed jószívűség. Tehát honfitársaimnak is rokonszenves lesz ez a könyv, reméltem, amikor a fordítás hírért hallottam. Azután félni kezdtem, hogy hátha nem tetszik nekik, és megvizsgáltam a fordítást, megint csaknem hajnalig 1967 őszén. Ez volt az első magyar könyv, amelyet végigolvastam angolul. És tetszett. Az első két-három lapnyi gyanakvásom után elnevettem magam, és Tamási Áront élveztem, csak egy kicsit közelebből. A fordító stílusa könnyed és egyöntetű, sajátosságait így

meg lehet szokni, de az a benyomásom, hogy időnként egy kissé halványan adja vissza a szerző fantáziáját, mintha az angol nyelv nem bírta volna a szó szerinti fordítást. Szerencsénkre valódi vagy költött angol tájshólásra nem törekszik, Surgyelán tört magyarsága viszont ragyogóan érvényesül angolul.

Örültem, hogy a székely végre *székely*-nek maradhat angolul, és nem lett belőle *Sekler* vagy – mint Kőrösi Csoma Sándor próbálta – *Sicilian Hungarian*. Talán a *pálinka* is maradhatott volna *pálinkának*, különben egy kicsit furcsa, hogy ezek a szegénységükről panaszkodó parasztok mennyi „konyakot” nyakalnak. Megértjük ugyan a *szilva*- vagy *barackpálinka* helyett a *plum*-ot és *apricot brandy*-t, de a *brandy* szó egyedül csak konyakot jelent. A *gvárgyián* szó kevésbé zavaró azonban, ha *guardian* helyett *abbot*-nak, vagyis *apát*-nak fordítják.

Kevés fogalom okozott annyi nehézséget, úgy látszik, mint a kukorica-fejtés. Az első próbálkozás (7) a *shell* ige, jelentése 'kihüvelyezni', a (8) *shred* igéé 'csikokra vágni'; a helyes szó: *husk*.

Mulatságos bökkenő a *brainstorms*, *brainwaves* (66) a „villámlik az eszed” kifejezésére. „A csontfalú koffer, amelyet nyakamon cipeltem”, vagyis „The bone-walled case I carried on my neck”, eredetileg „a csontfalú *buksi almarium*, amit a nyakamon hordtam” (67).

A vesszővel is van baj néha, például a 163. lapon: „The very thought, that he would (could) come out . . .” magyarul: „Már az a gondolat, hogy kijöhet . . .”. Szigorú szabály, hogy ilyen esetben a magyar *hogy* előtt vessző van, az angol *that* előtt viszont nincs.

Néha a magyar igemódot átülteti a fordító az angolba. Így (20): „Bé-visszük a házba, nehogy elkótorogjon.” Angolul: „We'll take him inside, so that he shouldn't loiter about”. Vessző nem kell, *loiter about* annyit tesz, mint 'ácsorog' (a macska bent is ácsoroghat), és az igemód magyaros. Tehát „We'll take him inside so that he won't wander off”.

Most, hogy a magyar szöveget kézbe veszem, látom, hogy Tamási mennyivel szívesebben és pontosabban fejezte ki mondandóját, mint fordítója. Kár, hogy Kuttna Mari nem használta többet a szótárt. Kissé vérszegény az eredmény.

Mégis olvasás közben a regény mélyebb értelméről gondolkodtam. Hatvankettőben ugyanis az Erdélyre vonatkozó magyar érzelmekről való tájékozatlanságomban csupán elmés történetnek tekintettem. A „Vadrózsa ága” című emlékeiben írja Tamási, hogy a székelység talpraesett értelmét, kedvét és szomorúságát egyaránt magában hordozó ifjú alakot akart rajzolni. Ugyanabban az időben mondta, hogy nem híve a sovinizmusnak, a nagytőkének és a nagybirtokrendszernek, ellenben híve a haladó emberi gondolat ápolásának, a demokratikus önkormányzat kiépítésének és annak a nemzeti érületnek, amely más népek értékeit is megbecsüli.

Így a következő párbeszéd nemcsak játék, hanem hitvallás is, és visszaterő motívum Tamási műveiben:

Hát miért ne beszélnek bátron, amikor nem látok ellenséget!

– Igende, én román vagyok! – mondta leső szemekkel Fuszulán.

Tőlem lehet, mert én nem fogadom el.

Mit nem fogadsz el?

– Magát ellenségnek.

Akármilyen jó a fordítás, az ilyen dolog nem tűnik fel az angol olvasónak.

Szóval angolul ez kedves, szórakoztató történet, olvasmányos és elfelejtethető. Rokonaimnak nem mutatom: ha megtudják, hogy ez az egyik kedvenc író, udvariasan lesajnálnának. Pedig nincs rá ok. Hanem meggyőzött a könyv arról, hogy Tamási Áront lehet angolra fordítani, bár könnyűszerrel nem. Sajnálom, hogy ilyen szomorú dolgot kellett írni. De nem a magyaroknak kell törekedni Tamási lefordítására. Ez az angolok dolga. A magyaroké, hogy lehetőségessé tegyék a magyar nyelv tanulását: megbízható nyelvkönyvekkel. Jelenleg egy van: a Bánhidié, de nem hibátlan, meg magántanulásra alig alkalmas. Itt pedig vannak, akik magyarul akarnak tanulni, de tankönyv híján más nyelvet választanak. Hiedelem, hogy a magyar nyelv különösen nehéz. Ez múlt századbeli horvát propaganda: nem akartak magyarul tanulni, és Bécshez folyamodtak. Leírták azt a szót, hogy legmegvesztegethetetlenebbeknek, mire a bécsiek azt mondták, hogy ez a legnehezebb nyelv a világon, és a magyarok elhitték nekik.

Susan Hargreaves
(London, 1968)

Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás

Javaslat a középiskolai nyelvtanoktatás korszerűsítésére

A nyelvi játékok, fejtörők s a közvéleményt megmozgató nyelvi problémák, valamint a percnként születő, nyelvi finomságokon alapuló viccek nap mint nap bizonyítják, hogy a nyelv mindenkit érdekel, az emberek szívesen gondolkodnak el egy-egy nyelvi jelenségen, szívesen teszik próbára nyelvi képességeiket. Mégis az iskolai nyelvtanórákat sokszor unalom üli meg; a tanulók nem mindenütt tanulják szívesen, és a tanárok sem mind tanítják kedvvel a nyelvtant. Jól ismert, évek óta hangoztatott közhelyet ismételünk: anyanyelvi oktatásunk nem kielégítő.¹ Hasonló kifogásokról olvashattunk több helyütt más tantárgyakkal kapcsolatban is,² sőt iskola-rendszerünk egésze nagy fejlődés előtt áll.³ Az oktatás korszerűsítésének most meginduló széles folyamatába szeretnénk mi is bekapcsolódni, egyelőre a jelenlegi tantervi kereteken belül. Jelen cikkünkben megpróbáljuk feltárni, mit tartunk mi nyelvtanoktatásunk fő hiányosságainak, s ismertetjük kísérleti anyagunkat (egy közeljövőben elkészülő, hároméves tananyagot tartalmazó kísérleti segédkönyvet), melynek felhasználásával – reméljük – egy lépést tehetünk a hiányosságok kiküszöbölése felé.

A társadalmi érdeklődés középpontjában

Az utóbbi időben különféle fórumokon különös figyelmet szenteltek anyanyelvi oktatásunk kérdéseinek. Kiemelnénk ezek közül az V. nevelésügyi kongresszust (1970.), a pécsi nemzetközi kontrasztív nyelvészeti konferenciát (1971.), a nyíregyházi „Anyanyelvünk az általános iskolában” című vándorgyűlést (1972.) és a TIT Budapesti Szervezete Idegennyelv-oktatási Szakosztályának 1972-i plenáris ülését.⁴ Az MTA I. osztálya Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottságának keretében működő munka-

¹ Vö.: Fabricius Ferenc: Anyanyelvi nevelésünk ügyében, *Valóság*, 12. (1969/2.): 65–73; uő: Nyitott kapukat döngetek? *Köznevelés*, 25 (1969/11): 10–2; Hoffmann Ottó: Még egyszer az anyanyelvi nevelésről, *Köznevelés* 25 (1969/19): 11–4; Pásztor Emil: Hatékony-e anyanyelvi nevelésünk? *Uott*, 14; Hoffmann Ottó–Temesi Mihály: Anyanyelvi nevelésünk egységéért és korszerűsítésért *Nyr.* 95: 323–31.

² Vö. például: Csalog Judit: Korszerű-e irodalomoktatásunk? *Valóság* 1972. 5. sz. 93–8; Vértés Róbert: Vita a korszerű történelmi műveltségről. *Történelemtanítás* 1971/6. 1–5.; Dr. Eperjessy Géza: *Történelemtanítás és enciklopédizmus. Történelemtanítás*, 1971/4. 5–8.; Gádor Endréné: A matematikatanítás korszerűsítése, *Pedagógiai Szemle* 1968/6. 495–505; Horváth György: Korszerű matematikaoktatás: Interjú Varga Tamással. *Köznevelés* 1969/6. 5–8; Varga Tamás: *Játékos matematika. Tanító*, 1968/8. 20–3.

³ Ezt a fejlődést jelzi előre az MSZMP KB. 1972. június 14–15-i üléséről kiadott Közlemény, lásd: II/3, 7. Népszabadság, 1972. jún. 16.

⁴ Ennek a folyamatnak következő állomásaként említhetjük az 1973-ban Nyíregyházán megrendezendő „Szociolingvisztika és anyanyelvi oktatás” c. konferenciát.

csoport alapos felmérést készített, illetőleg készítettetett az anyanyelvi oktatás helyzetéről, szintén anyanyelvi oktatásunk fejlesztésének céljából.⁵ Az e fórumokon elhangzottak tanulságai és a szükséges változtatások összhangban vannak az MSZMP Központi Bizottságának oktatásunk helyzetével foglalkozó, 1972. június 14–15-i üléséről kiadott közleményben foglaltakkal: „Iskoláink csak úgy felelhetnek meg a társadalmi követelményeknek, ha az alapvető ismeretek tanítására törekszenek, ha a tanulók gondolkodását fejlesztve kialakítják a továbbtanulás igényét, és képessé teszik őket a folyamatos önművelődésre.”⁶ Ezeknek a céloknak a megközelítésére az utóbbi években már történtek kísérletek. A gimnáziumi tananyagban helyet kapott például a szöszerkezettan, s különösen figyelemre méltónak tartjuk e folyamatban Jobbágy Károlyné és Szende Aladár tevékenységét, akik a tiltó korlátok felállítására helyett azt vallják, hogy „a nyelvre vonatkozó ismeretanyag nem »átadandó« a tanulóknak, hanem »kibontandó« belőlük.”⁷

Az anyanyelvi oktatás jelenlegi helyzete

Másokhoz hasonlóan⁸ magunk is úgy látjuk, hogy anyanyelvi oktatásunk tudományos és pedagógiai szempontból nem kielégítő. A pedagógiai hibák a közvetlen szemlélet számára is nyilvánvalóak. A nyelvtanórák gyakran „drill” jellegűek, sematikusak. A tanulók kommunikációs készségei a szocialista társadalmi gyakorlat követelményeinek nem felelnek meg, írásos és szóbeli közléseik alacsony szintűek, uniformizáltak, nem felelnek meg kellőképpen egyéniségüknek, a közlés tartalmának és körülményeinek. Ezzel kölcsönhatásban megismerő és gondolkodó készségük sem kielégítő, általában nélkülözi az önállóságot. A dolgok és jelenségek kölcsönös viszonyait, a rész és egész összefüggését nem mindig képesek helyesen felismerni. A közvetlenül adott tényeket rendszerint nem képesek elméleti alapföltevések és összefüggések jegyében szemlélni. Az iskola nem fejleszti ki bennük azokat a képességeket, melyekkel alkalmassá válhatnak a folytonosan megújuló ismeretek állandó beépítésére és alkalmazására. Nem állítjuk, hogy mindezekért a hiányosságokért csak az anyanyelvi oktatás felelős, mégis jelentős részt kell vállalnia kiküszöbölésükben: „Az anyanyelv a s z e m é l y i s é g legbensőbb sajátja: a beszéd a gondolkodásnak (egyben az érzelmi életnek) nemcsak tükré és közvetítője, hanem s z e r v e z ő j e és f e j l e s z t ő j e is.”⁹ Ezek a tények megkövetelik, hogy az oktatási gyakorlatban néha mostohán kezelt, kis óraszámú tantárgyunkat alaptantárggyá fejlesszük. Ennek lényeges feltétele, hogy az oktatásban felhasznált nyelvészeti anyag az eddiginél hatéko-

⁵ Lásd: Szende Aladár: Megújuló anyanyelvi oktatásunk. Köznevelés 1972. 17. sz. 39–42.

⁶ Közlemény a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1972. június 14–15-i üléséről. Népszabadság, 1972. június 16. 1–2.

⁷ Szende Aladár: Anyanyelvünk a középiskolában. Budapest, 1972. 102. A kísérletről szóló beszámolót lásd még Jobbágyiné András Katalin: Kísérlet a magyar nyelv hatékonyabb tanítására a középiskolában. Magyaritanítás, 1972. 1. sz. 16–24. Az általános iskolában: Hanga Mária: Kísérlet a nyelvtan „intenzív” tanítására az általános iskola felső tagozatában. Magyaritanítás, 1971. 4–5. sz. 206–13.

⁸ Lásd az 1. jegyzetet.

⁹ Az V. nevelésügyi kongresszus (Budapest, 1970. szept. 28–30.). Az I. témabizottság jelentése, könyvalakban: Budapest, 1971. I. kötet 58.

nyabb legyen. Az előzőekben jelzett pedagógiai hiányosságok jelentős mértékben visszavezethetők a tanításban felhasznált tudományos anyag korszerűtlenségére. Ez az anyag ugyanis nem az ember nyelvi képességeit, nyelvhasználatának szabályait tükrözi, s éppen ezért nem is fejlesztheti a kommunikációs készségeket. Az órákon gyakran írásos szövegek mechanikus elemzése, meghatározások, helyesírási szabályok betanultatása, nyelvhelyességi tilalmak rögzítése folyik az alkotó jellegű közlési képességek fejlesztése helyett. Mivel az ember nyelvtudásáról és aktuális kommunikációs tevékenységéről a nyelvi kommunikációelméletbe beágyazható generatív grammatika képes jelenleg a legteljesebb képet adni, ezért célszerű lenne az anyanyelvi képzésben is ennek eredményeire építeni. Ez egyrészt megfelelő írásos és szóbeli gyakorlatsorozatokban valósulna meg, másrészt annak az elméletnek az elsajátíttatásában jelentkezne, amely arra vonatkozik, hogy a megismert valóság viszonyait hogyan közelítjük aktuális nyelvi szerkezetekben. A képzésnek ez az oldala főként a megismerő és gondolkodó képességeket fejlesztené, a gyakorlat-sorozatok pedig egyaránt fejlesztenék a tanulók szóbeli és írásos közlési készségét, emelnék fogalmazásaik színvonalát. Összefoglalva: *korunk gondolkodási stílusával összhangban álló anyanyelvi nevelés kialakítására törekszünk.*

Nincs különálló „tudományos” nyelvészet és egy ettől lényegileg különböző „iskolai” nyelvészet.¹⁰ „Az iskola, ahol a grammatika, ha hivatását tekintjük, a legfontosabb tárgyak közé tartozik, nem tekinthet el a nyelvleírás elméletének... korszakos haladásától. Mindaz, amit alacsonyabb fokon tanítunk, eredete szerint tudományos, azaz a tudományos kutatás eredményeként kialakult ismeret. Ezen alapul értéke; de ezt az értékét csak úgy őrizheti meg, ha lehetőség szerint lépést tart a tudomány haladásával. Áll ez, természetesen, a nyelvtanórán közvetített ismeretanyagra. Ez is megfelelő tudományból származik, és ha az továbbfejlődik, ő sem maradhat változatlan.”¹¹

Az anyanyelvi képzéssel szemben támasztható igények

Az iskolai nyelvtanoktatásnak a legjobb nyelvészeti eredmények pedagógiai célzatú alkalmazásának kell lennie. Ebből többek között az következik, hogy a magyar nyelvet mint az emberi nyelv egyik változatát, megjelenési formáját kell tanítanunk. Ez felel meg a nyelvről való tudományos ismereteinknek és az általános különös — egyes dialektikájának, s politikai-ideológiai szempontból is ez az egyetlen helyes közelítés. Gondoljunk arra, mi lenne, ha az iskolai törénelemórákon a 48-as magyar polgári forradalommal kapcsolatban a tananyag az események pusztá felsorolására szorítkozna, vagy Ady költészetét úgy próbálnánk megértetni, hogy figyelmen kívül hagyánk az európai és magyar társadalmi fejlődés között létrejött feszültségeket? Ahogy a történelem és az irodalom oktatásában is, ugyanúgy az anyanyelvi képzés során is szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes jelenségeket az általánosnak egy sajátos megnyilvánulásaként fogjuk fel és tanítsuk. Az oktatás folyamán így nemcsak a szaktárgyat ta-

¹⁰ Szépe György: Előadás a nyíregyházi „Anyanyelvünk az általános iskolában” c. vándorgyűlésen.

¹¹ Telegdi Zsigmond: Előszó; Hagyományos nyelvtan, modern nyelvészet, Szerk.: Telegdi Zsigmond. Budapest, 1972. 4.

nítjuk tárgya valóságának megfelelően, hanem általános, az ember egész életén át funkcionáló gondolkodási képességeket is fejlesztünk azzal, hogy az órákon a megismerés az általános, különös és egyes dialaktikájának jegyében valósul meg. Egyben ez a járható útja annak is, hogy az alapvető ismeretekre koncentráljunk, s ezáltal a tananyag adatmennyiségét csökkentjük.

Az anyanyelvi oktatás nem adott eredményes alapot az idegennyelv-oktatás számára. Főként azért, mert az anyanyelv törvényszerű, szabályos folyamatait nem mutatta be, inkább a kivételekre fordította a figyelmet, s azoknak adta minél teljesebb leírását. Így az idegennyelv-oktatás nem kapott elegendő támogatást az anyanyelvi oktatástól, s jobbik esetben az idegennyelv-oktatásra hárult a szabályszerű grammatikai jelenségek bemutatása. A magyar nyelvtanoktatásnak kell betöltenie azt a hiányt is, amit a latin nyelvtan tanításának elmaradása keltett.

Társadalmunk minden eddiginél jobban igényli az egyéniségnek a közösségben való, minél teljesebb önmegvalósítását. Az egyénnek a közéletben való egyre szélesedő szerepe mind nagyobb követelményeket állít az egyén társadalmi tevékenysége elé. Ennek egyik jelentős megvalósítási eszköze a nyelvi kommunikációs tevékenység, ezért kívánatos a nyelvi kód minél tökéletesebb elsajátítása és minél aktívabb felhasználása. Társadalmunk igényli a mind aktívabb készséget a megfelelő kifejezési eszközök megválasztására az egyre növekvő számú szituációban megvalósuló társadalmi szerep kör betöltésében, anélkül azonban, hogy az egyéniség elveszne a kifejezésben, anélkül, hogy a kifejezés sematikusá válna. Ezen igények kielégítésében az anyanyelvi képzésnek alapvető szerepet kell játszania.

A nyelvtudomány fejlődésének kísérletünk szempontjából legfontosabb eredményei

Saussure nevéhez kapcsolódik a század eleji nyelvtudományban végbement fordulat: a szinkronikus nyelvleírás is tudományos feladat (a diakronikus mellett); egy nyelvállapot megértéséhez nem elegendő, hogy pusztán megfigyeljük a mondatokban megnyilvánuló jelenségeket. Ez a fordulat közvetlenül nem érintette az iskolai nyelvtanoktatást, hiszen itt nem kellett kívánnia a leíró nyelvtannak az őt megillető helyet a nyelvtörténet mellett. Közvetve és negatív módon annál jelentősebb ez a fordulat az iskolai oktatás szempontjából: ugyanis ekkortól kezd lemaradni a mindenkori nyelvtudománytól. Azóta az iskolai oktatás fejlődése többé-kevésbé azonos azzal, hogy a XX. század elején használt iskolai nyelvtanok tételeit módosították, részlegesen kiegészítették. Hazánkban a fejlődés főként a didaktikában jelentkezett (ami nem kevés). Vajmi kevés figyelmet kapott viszont az a fejlődés, amely közben a nyelvtudományban végbement. Így ma már korunk nyelvtudománya és az iskolai nyelvtani szemlélet között mélységes szakadék tátong.

Az iskolai leíró nyelvtanok lemaradása akkor vált nagyobb mértékűvé, mikor a tanításban nem érvényesítették kellőképpen Saussure-nek és követőinek tanítását, miszerint a nyelvi részjelenségek csak más részjelenségekkel való összefüggésükben léteznek, azaz rendszert alkotnak. Ebben a rész valójában más részhez s mindenképpen az egészhez való viszonyában létezik, az egész pedig logikailag megelőzi a részt. A nyelvi jelet (s bármilyen nyelvi egységet és tulajdonságot) a többitől való eltérése

határozza meg, tehát az, hogy különbözik a többitől. Így a jelek kölcsönösen feltételezik egymást, azaz „szolidárisak” egymással. Az ige például elsősorban attól ige, hogy nem főnév, nem melléknév stb. Ha volna olyan nyelv, ahol semmilyen értelemben sincs főnév, ott nem volna értelme igéről sem beszélni. A magyar nem olyan nyelv, amelyikben egyetlen nyelvtani nem (genus) szerepel, hanem olyan, amelyikben hiányzik ez a kategória. Nemről csak olyan nyelvben van értelme beszélni, ahol legalább két nem szerepel, azaz a nemek csak egymáshoz képest vannak érvényben.

A prágai nyelvészeti iskola (a XX. század harmincas éveiben virágzott) ezeket a megállapításokat továbbfejlesztette azzal, hogy a nyelv nem akármilyen, hanem funkcionális rendszer, valamilyen meghatározott célt szolgáló kifejezési eszközök rendszere. Az iskola eredményei közül a szembenállások, az oppozíciók kutatásában elért eredmények a legjelentősebbek: (1) valamely oppozíciónak a helyét az oppozíciók egész rendszeréhez való viszonya határozza meg, (2) az oppozíció valamely tagjának a helyét ugyanazon oppozíció más tagjaival való viszonya dönti el, (3) az oppozícióknak meghatározott érvényességi körük van. Ezeknek az elemzési eljárásoknak az alapján vált később világossá, hogy a nyelvi jelenségeket tulajdonságok együtteseiként határozhatjuk meg. A legfontosabb tulajdonságok a megkülönböztető jelek.

Az amerikai deskriptivista („leíró”) nyelvészet az elemzési eljárásokban ért el maradandó eredményeket. Célja, amiből sokat meg is valósított, olyan elemzési eljárások kidolgozása, amelyek nem támaszkodnak az elemző ember intuíciójára, hanem objektívek, természettudományos értelemben véve egzaktak és formálisak. A különféle nyelvi elemek osztályozását az elemek disztribúciójának (eloszlásának) meghatározásával, azaz az illető elem összes lehetséges környezetének megadásával valósítja meg, az elemek behelyettesítési lehetőségeinek vizsgálatával.

Figyelembe veendő a mondatok közvetlen összetevős elemzése, amely a mondatok szerkezetét annak alapján írja le, hogy minden magasabb szintű szerkezeti egység két alacsonyabb szintű egységre bontható a mondattól kiindulva a morfémaig. A deskriptivista iskola kezdett hozzá a transzformációk (nyelvi szerkezetek átalakítási műveletei) korszerű és rendszeres kidolgozásához is.¹²

Az ötvenes években indult fejlődésnek a generatív nyelvészet, amely azt tűzte ki célul, hogy leírja és magyarázza az ember nyelvtudását, vagyis azt a képességét, amelynek alapján gyakorlatilag végtelen mennyiségű mondat — köztük soha nem hallottak — alkotására, illetőleg megértésére képesek vagyunk. (Ez a nyelvelmélettel szemben támasztott kíváncsiság nem a generatív grammatikusoknál jelenik meg először. Már L. V. Scserba is hasonlóképpen vélekedett: „A helyesen összeállított szótáraknak és grammatikáknak meg kell valósítaniuk a nyelv teljes ismeretét. Ettől az ideáltól persze messze vagyunk, de feltételezésem szerint egy szótár és grammatika értékét aszerint mérlegeljük, hogy segítségével vajon meg lehet-e szerkeszteni bármilyen helyes mondatot az élet minden helyzetében és meg lehet-e érteni mindazt, amit az adott nyelven mondanak.”¹³) Nyelvtudásunkat a generatív

¹² A transzformációkra vonatkozó példákat lásd később.

¹³ L. V. Scserba: A nyelvi jelenségek hármas aspektusáról és a nyelvtudományi kísérletezésről. Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához, szerk. Tegledi Zsigmond. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 200.

grammatika egy rendezett és formalizált szabályrendszerben modellálja. Felfogásának lényeges mozzanata, hogy a nyelvtudás maga nem valamiféle statikus állapot, hanem szükségszerűen mozgás, tevékenység: a végtelen számú mondat alkotását véges számú elem (jelek és szabályok) segítségével kell meghatározni. A nyelvtudományban visszatérésnek tekinthető ez ahhoz a humboldti gondolathoz is, hogy a nyelv nem annyira holt mű, ergon, produktum, mint inkább élő működés, energieja, produkció. A nyelv ilyen felfogásából következik, hogy a grammatikát egységes egészként kezeljük, melyben a különböző részeknek szükségszerűen meghatározottan — nem önkényesen — van meg az elmélet által megállapított helyük. A nyelvet tehát a generatív grammatika nem sok autonóm, egymástól független szint összegeként tekinti (mint például a vulgármaterialista szemléletű deszkriptivisták).

A modern nyelvészet eredményei kis részben bekerültek nyelvtanainkba. (Például látenszen és nem hangsúlyozottan a függőségi elemzés, a jelentésmegkülönböztető szerep a hangtanban stb.) Azonban a nyelvtudomány tudományosan elfogadott újabb eredményeit — melyek valójában nem is mindig olyan újak — az anyanyelvi oktatás alapjaivá kell tenni. Így (1) a tanulók mai tudásunknak megfelelően igazabb képet kapnak a nyelvről, (2) a nyelvi képzés nagyobb szerepet vállalhat a nyelvi készségek fejlesztésében, a személyiség általános alakításában, a gondolkodás fejlesztésében. Így a többi tárgyhoz is jobban megtalálja kapcsolatát, tehát hozzájárulhat a *t a n t á r g y i k o n c e n t r á c i ó* hoz, és (3) segítheti a hatékonyabb nyelvi elemzés elsajátítását is. A mai grammatikák olyan sajátosságai teszik ezt például lehetővé, mint az egzakt kifejezésre és megformulázásra való törekvés, a rendszerszerű szemlélet, a lényeg és jelenség következetes elkülönítése (mélyszerkezet—felszíni szerkezet), a statikusnak látszó felszíni jelenségeknek a lényegi, mély összefüggésekből való, dinamikus levezetése (transzformációk).

A kísérlet előfeltételei

A hazai nyelvészet is lépést tart a nyelvtudomány általános fejlődésével. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében hosszabb ideje folynak kutatások a magyar nyelv generatív grammatikája témakörben. Ezek eredményeinek egy része nyomtatásban is megjelent.¹⁴ A modern grammatikát egyetemeinken tananyagként oktatják. Különösen kiemelendő az ELTE általános és alkalmazott nyelvészeti tanszéke, ahol a tananyag törzsanyagát a generatív grammatika alkotja. A modern nyelvészetet a tanárképző szakokon is rendszeresen felhasználják mindhárom tudományegyetemünkön, s egyes tanárképző főiskolákon. Továbbá a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kiadványaiban és gyakorlatában, valamint az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ publikációiban gyakran találkozhatunk a modern grammatikával. Némi késéssel ugyan, de a hatvanas években megindult a huszadik század nyelvészeti klasszikusainak magyar nyelvű kiadása.¹⁵

¹⁴ Általános nyelvészeti tanulmányok, főleg a VI. kötet. Bp., 1969.

¹⁵ F. de Saussure: Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1967.; R. Jakobson: Hang - Jel - Vers. Bp., 1969., 1971.; E. Sapir: Az ember és a nyelv. Bp., 1971.; Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához. Szerk.: Telegdi Zsigmond. Bp., 1968.; J. Gy. Apreszjan: A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei. Bp., 1971. — A cikkek és tanulmányok, valamint a társtudományok (kommunikációelmélet, pszichológia, szociológia, filozófia, kibernetika stb.) körébe tartozó magyarul megjelent művek felsorolásától — a lista terjedelme miatt — eltekintünk.

Ezzel egyidejűleg megindult az Általános Nyelvészeti Tanulmányok című sorozat, amely időszakos kiadványként a magyarországi általános nyelvészeti kutatások publikálását hivatott elősegíteni. Természetesen a szakfolyóiratok (Nyelvtudományi Közlemények, Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Acta Linguistica) és más időszakos kiadványok (Nyelvtudományi Értekezések, MNyTK. stb.) is jelentős részt vállaltak a modern grammatika elterjesztésében.

Mindezek tükrében megalapozottnak látjuk azt a törekvésünket, hogy a huszadik század jelentős nyelvészeti eredményei megfelelő pedagógiai áttétellel behatoljanak a középiskolai oktatásba. Ugyanezeket a kívánalmakat érvényesnek tartjuk más pedagógiai megközelítésben az általános iskolai nyelvi képzésre is, de ezzel a kérdéssel más helyen foglalkozunk.¹⁶

Hazánkban generatív szellemű, illetőleg más modern irányzatokat figyelembe vevő tankönyv még nem készült, bár mint említettük, ennek tudományos feltételei már adóttak. A világon azonban már sok helyütt alkalmazták az oktatásban a modern grammatikai szellemű tankönyveket, elsősorban angol, francia és német nyelvterületeken.¹⁷ A kísérletek eredményességéről többen is beszámoltak már, közöttük Wilfried Hartmann így értékeli a generatív grammatikai, stilisztikai és kommunikációs ismeretrendszerre épülő képzést: „... az új grammatika amellett, hogy gondolkodásra serkent, és önálló elemzést tesz lehetővé... arra tanít, hogy figyeljünk beszédpartnerünkre, a hallottakat aktívan feldolgozzuk, hogy a partnerhez beszéljünk. Ezt úgy éri el, hogy tudatosítja, milyen felvevő készségekre és megértőképeségre számíthatunk a beszédpartnernél. Így a generatív grammatika arra nevel, hogy a beszélgetést interakcióvá, közösségben folytatott tevékenységgé kell tenni.”¹⁸ (Ez utóbbi valóban megoldandó probléma: ezt bizonyítják Pap Mária és Pléh Csaba felmérései, melyek a gyermekek nyelvhasználatának és szociális helyzetének összefüggéseit mutatták ki.)¹⁹

Természetesen, bár támaszkodunk a fenti tankönyvek eredményeire, különösen a módszertaniakra, az idegen nyelvekre kidolgozott változatok egyikét sem kívánjuk közvetlenül átvenni, hanem kritikai megközelítés segítségével és főként a magyar nyelv természetének megfelelően, alkotó szellemben használjuk fel tanulságaikat.

¹⁶ Bánréti Zoltán: Nyelvészet és pedagógia. Pedagógiai Szemle 1972. 4. (sajtó alatt).

¹⁷ E. Bach: Introduction to Transformational Grammar. Cambridge, Mass. 1964. A. Koutsoudas: Writing Transformational Grammars: an Introduction. McGraw-Hill, New York, 1966.; R. A. Jacobs—P. S. Rosenbaum: English Transformational Grammar. Ginn and Co., 1968.; uők: Grammar 1—2 Teacher's Guide. Ginn. and Co., 1967. (az általános iskolák számára); N. Ruwet: Introduction à la grammaire générative. Paris, 1968.; J. Bechert—D. Clément—W. Thümmel—K. Heinz Wagner: Einführung in die generative Transformationsgrammatik. München, 1970.; M. K. Burt: From Deep to Surface Structure, an Introduction to Transformational Syntax. Harper et Row, New York, 1971.; P. Roberts: Modern Grammar. Harcourt, Brace et World, New York, 1968.

¹⁸ W. Hartman: Unterrichtsbeispiele zur Arbeit mit der generativen Grammatik im Deutschunterricht. Wirkendes Wort 1969. September—Oktober, 309.

¹⁹ Pap Mária—Pléh Csaba: A szociális helyzet és a beszéd összefüggései. Valóság 1972. 2. sz.

Kísérleti segédkönyvünk tervezete

Tisztában vagyunk azzal, hogy a pedagógiában a reformokat, átalakításokat fokozatosan kell végrehajtani. Ezért a közeljövőben egy kísérleti segédkönyvet szeretnénk a magyar nyelvtant tanító pedagógusoknak bemutatni, melyet megítélésük szerint és körülményeikhez alkalmazkodva az oktatásban felhasználhatnak.

Kísérletünket a transzformációs generatív grammatika alapjaira és a kommunikációelmélet, szövegelmélet, retorika, pszicholingvisztika, szociolingvisztika vele integrált eredményeire kívánjuk építeni. Segédkönyvünk többféle alkalmazásra ad majd lehetőséget. Alternatív tananyagként a tanterv megváltoztatása nélkül is használható a jelenlegi tankönyv helyett, így az eddigi keretek között a mai nyelvtudomány eredményeinek pedagógiai célú alkalmazása lehet. Ez az egyik lehetőség. Másrészt, kiegészítő jelleggel alkalmazva a pedagógusok korszerűsíthetik, színesíthetik, felfrissíthetik vele az eddigi tananyagot. Őszintén szeretnénk, ha lenne néhány pedagógus, aki az első megoldást választaná.

A nyelvtani tananyag az iskolákban túlnyomórészt koncentrikus elrendezésű. A tanulók az általános iskolában megismerkednek a hangtan, szótan és mondattan alapelemeivel. Jelenleg ugyanezeket ismétlik a gimnáziumban, azonos szemlélet jegyében, egy kicsit bővebben, részletesebben, némi szerkesztéstani és stilisztikai ráadással. Tananyagunkban messzemenően támaszkodni kívánunk a tanulóknak az általános iskolában elsajátított ismereteire, azonban szemléletében és módszerében a jelenleginél korszerűbb, hatékonyabb képzést tervezünk.

Kísérleti segédkönyvünk három tanév anyagát öleli fel. A jelenlegi tantervnek megfelelően az első osztály anyaga a következőképpen oszlik meg: (1) általános, elméleti ismeretek a nyelvről, (2) hangtan, (3) szófajtan.

Az első témakör a nyelv legáltalánosabb kérdéseit érinti: a nyelv fogalma, társadalmi jellege, rendszerszerűsége, kommunikatív funkciója, a gondolkodással való kapcsolata, a nyelvek sokfélesége és lényegi azonossága, a nyelvek típusai, a nyelvcsaládok, a nyelv történeti jellege.

A hangtani anyag generatív feldolgozása már elkészült. Szende Béláné, a pécsi Nagy Lajos Gimnázium tanára alkalmazta pedagógiai célra a magyar nyelv generatív fonológiáját, s az 1971–72-i tanévben az oktatásban eredményesen kipróbálta. Szende Bélánéval folytatott megbeszélésünk alapján az általa írt tananyag szerves része lesz kísérleti segédkönyvünknek.

Jelentős helyet foglal el az első osztály anyagában a szófajtan. Mivel a generatív grammatikában a szófajok tana nem választható el egyrészt a mondattantól, másrészt a jelentéstantól, célszerűnek látjuk, hogy a szófajtan keretében a szavaknak mint jelentésségeknak a szükség-szerű összefüggéseit mutassuk be. A szavak jelentését megkülönböztető jegyekkel jellemeznénk, s azok segítségével magyaráznánk a szó-kombinációk lehetőségeit és szabályait. Ez megfelelő gyakorlatsorozatokban realizálódna, amelyeket a komplex matematikaoktatási kísérlet feladatsorozataihoz hasonlíthatnánk. Mi is azt szeretnénk, hogy a gyerekek a „dolgokkal való műveletekből jussanak el a jelekkel való műveletekig”.²⁰

²⁰ Horváth György: Korszerű matematikaoktatás: Interjú Varga Tamással, *Köznevelés* 1969. 6. sz. 5–8.

A mondatban a tantervnek megfelelően a második osztályban és a harmadik osztály egy részében kerül majd sorra. A generatív grammatikában betöltött kulcsfontosságú szerepe miatt ez a fejezet alkotja könyvünk törzsanyagát. A grammatikának ez a központi, teremtő (kreatív), végtelen számú mondatformát létrehozó komponense két részből áll: az úgynevezett alap- (bázis) komponensből és a rá következő transzformációs részből. A báziskomponens a mondat szerkezetek jelentésének lényeges, gondolati összefüggéseit tárja fel az úgynevezett elemi vagy magmondatok létrehozásával. A nyelv összes többi mondatát a transzformációs (átalakító) komponens különféle műveletek (pl. bővítés, törlés, szórendi csere, beágyazás) segítségével ezekből a magmondatokból hozza létre. A mondatok többségének létrehozásához természetesen egész műveletsorozatok végrehajtására van szükség, s a sorozatokon belül egyes műveletek többször is alkalmazásra kerülhetnek. (A báziskomponensben megalkotott elemi mondatok közül például a következő háromból: 1. *Az autó közeledik.* 2. *Az autó fekete.* 3. *Péter lát valamit.* a transzformációs komponens igen sok, különböző mondatot hozhat létre. Ilyenek például: *Péter látja, hogy a fekete autó közeledik.* *Péter látja a közeledő fekete autót.* *Péter látja, hogy a közeledő autó fekete.* *Péter látja a fekete autót közeledni.* stb.) A transzformációk rendezett sorozatai kiválóan alkalmasak arra, hogy a rájuk épülő feladatrendszerrel nagymértékben fejlesszük a tanulók nyelvi készségeit.

A második osztályban az egyszerű mondatokra és az alárendelt összetett mondatokra vonatkozóan sajátítják el a tanulók a fenti ismereteket a generatív nyelvtan logikája szerint. Természetesen nem kívánunk – mert az iskolai oktatásnak nem is lehet feladata – a magyar nyelvre teljes generatív grammatikát adni, ám a legfontosabb fogalmak, szabályok, műveletek elsajátíttatásával és gyakoroltatásával megtanítanánk ennek a nyelvtantípusnak a logikáját, alkotó szellemű használatát.

A harmadik osztály első részében – folytatva a szintaxist – a mondatok mellérendelésének elméletét és ennek alkalmazását tárgyalja segédkönyvünk. A tanév második felében szövegtan és szerkesztéstan következik. Itt az alábbi kérdésköröket érintjük: a mondatok szövegbeli viszonyai és az aktuális mondattagolás, a szituáció és a szöveggörnyezet kapcsolata a mondatláncok aktuális szerkezetével, a beszélt és az írott nyelv különbségei, valamint az írásbeli és szóbeli közlési típusok, illetőleg műfajok.

A fentiekben körvonalazott tananyag hatékonyabbnak ígérkezik az eddigieknél, mivel a szervesen összeillesztett generatív grammatikai és közlési gyakorlatsorozatok a tanulók gondolkodó, megismerő és kommunikációs képességeit nagymértékben fejlesztik, különös tekintettel az egyéni alkotóképességekre. Így a nyelvi képzés alaptárgyjellegéből következően segítheti valamennyi tantárgy tanulását. Segédkönyvünket ennek érdekében is úgy kívánjuk megírni, hogy a tanulók minél több színes, játékos feladat segítségével megtanuljanak „bánni a szavakkal”, érzékeljék a jelentésbeli, stilisztikai árnyalatokat, örömeiket leljék a grammatikával való játékban.²¹ Nem elégszünk meg avval, hogy intellektuális erőiket fejlesszük: érzelmileg is közelebb akarjuk vinni hozzájuk a tananyagot.

²¹ E téren jelentős előzményekre is támaszkodhatunk: Vargha Balázs: *Játék a szavakkal*. 1972.

Kísérletünket — amely az MTA Nyelvtudományi Intézete alkalmazott nyelvészeti csoportjának egyik tervmunkája — támogatásáról biztosította az Országos Pedagógiai Intézet magyar tanszéke részéről Szende Aladár és az MTA I. Osztálya Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottsága részéről Szépe György; munkánkat figyelemmel fogják kísérni, segítséget nyújtanak a tanulságok folyamatos megvitatásához. Eddigi munkánkhoz nyújtott önzetlen támogatásukért ezúton is köszönetet mondunk.

Anyagunkat elsőként a hangtani rész írója, Szende Béláné fogja alkalmazni 1972 szeptemberétől egy gimnáziumi első osztályban. Tapasztalatairól az OPI-nak és munkaközösségünknek rendszeresen beszámol. A kísérlet segédkönyv első és második osztályos gimnáziumi anyagát a tanárok az 1973–74-i tanév előtt kaphatják kézhez, a harmadik osztályos anyagot pedig az 1974–75-i tanév előtt.

Tudjuk, hogy elképzeléseinket csak a gyakorlat hitelesítheti. Ezért nagyon szeretnénk, ha néhány vállalkozó szellemű magyartanár könyvünket az oktatásban kipróbálná, ezáltal visszajelzéseket is kaphatnánk segédkönyvünk alkalmazhatóságáról, a szükséges módosításokról. Reméljük, hogy munkánk hasznos lesz az anyanyelvi oktatás további fejlődése szempontjából. Őszintén bízunk abban, hogy ha a törekvéseinkkel egyetértő pedagógusok értékes oktatási tapasztalataira is számíthatunk, akkor munkánknak valóban azok veszik majd legnagyobb hasznát, akiknek gyarapodásáért minden pedagógus fáradozik, a diákok.

*Fiatál nyelvészek munkaközössége**

„A magyar helyesírás szabályai”-nak felhasználása az iskolában és a pedagógusképzésben

Amikor az akadémiai helyesírási szabályzat tizedik kiadása (1954-ben) megjelent, mindjárt elkezdtem azon gondolkodni, hogyan lehetne hasznosítani ezt a kiadványt az iskolai magyartanításban. Csongrádi tanár voltam akkor: 1954-től 1964-ig gimnáziumban és általános iskolában tanítottam a magyar nyelvet és irodalmat.

Tanulóim — ahogy vissza tudok emlékezni — majdnem mind megvették a szabályzatot, bár nem tettem kötelezővé a beszerzését. Először csak megmutattam nekik, hogyan lehet bármit megtalálni e hasznos könyvben, aztán — rendszerint a nyelvtanórák végén — kérdéseket adtam föl nekik, amelyekre a helyesírási szabályzattal kellett megadni a választ. Amíg kezdetben csak

* A munkaközösség tagjai:

Bánréti Zoltán, Tanárképző Főiskola, Pécs

Füredi Mihály, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Kenesei István, JATE, Szeged

Komlósy András, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Mártonfi Ferenc, ELTE, Budapest

Radics Katalin, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Terts István, az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest

Tóth Pál, az MTA Filozófiai Intézete, Budapest

körülbelül minden harmadik tanulónak volt helyesírási könyve, úgy ültettem őket az óra végi kereséshez, hogy hárman használhassanak egy szabályzatot. Az általános iskola 5. osztályában először a szótári részben kerestem egyes szavakat, például *Kossuth* nevét (hogy megállapítsák: hány *s*-sel és milyen *u*-val kell írni). Aki elsőnek talált rá, és elsőként mondta meg, hogy hányadik lap melyik hasábjában közli a helyesírási könyv — s a táblára is helyesen felírta a *Kossuth* szót —, dicséretben részesült.

Az első alkalommal bejelentettem a tanulóknak, hogy majdnem minden órán lesznek ilyen kérdések. A következő órán már kétszer annyi kézben láttam a szabályzatot, s egyre többen megvásárolták. A feladatokat fokozatosan nehezítettem: a szavaknak a szótári részben való egyszerű megkereséséről áttértünk a szónyomozásra, vagyis a szótárban nem található szavak *s z a b á l y á n a k* felkutatására. Mind több olyan helyesírási kérdést adtam föl, amelyre csak a tartalommutató vagy a tárgymutató segítségével lehetett megtalálni válaszul a megfelelő *s z a b á l y o k a t*. Éveken át sok-sok ilyen kérdéssel, számos ilyen feladattal gyakoroltuk az eligazodást az összesen 438 helyesírási *s z a b á l y* között. (Helyesírási szabályzatunk *s z ó t á r i r é s z é n e k* iskolai felhasználásáról néhány éve Szabó Kálmán írt cikket: A helyesírási szabályzat használata az általános iskolában. *Magyartanítás*, 1966: 254–257).

Sikerült mozgósítanom az egész osztályt annyira, hogy a szabályzatot a tanulók nagy többsége nemcsak megvette, hanem rendszeresen el is hozta a nyelvten- és az irodalomórákra, hiszen alig volt olyan magyaróra, amikor nem látták ennek valamilyen hasznát.

Az irodalomórák is számtalan helyesírási problémát vetnek föl (például a tankönyvbeli vers vagy elbeszélés szövegében egy-egy „nehéz helyesírású” szó írásmódjának megfigyeltetése, megvitatása, indokolása a megfelelő szabályok felidézésével). Bár némelyik órán csak egy-két percet fordítottunk a helyesírási könyv használatára, a gyerekek megszokták, hogy olvasás-írás-tanulás közben mindig „bizalommal forduljanak” hozzá. Megengedtem, hogy helyesírási dolgozat kivételével — minden munkájukhoz használhassák ezt. Ha a nyelvészek íróasztalán ott van a helyesírási szabályzat, miért ne vehetnék kézbe általános iskolás gyerekek is, amikor például Csokonai „Zsugori uram”-ját jellemzik egy irodalmi dolgozatban?

Ilyen módon tanulóim helyesírási, nyelvi érdeklődése és otthonossága észrevehetően fejlődött. Ezeknek a gyerekeknek az általános iskola 8. osztályában már nemigen tudtam olyan helyesírási kérdést föladni, aminek a *s z a b á l y á t* — legalább az osztály legjobbjai — meg ne találták volna néhány perc alatt.

Megszokták, hogy bármilyen helyesírási problémával állnak szemben, azt először *n y e l v t a n i l a g* kell minősíteni. Ha például az a kérdés, hogy *vissza utazik* vagy *visszautazik*-e a helyes forma (tehát külön- vagy egybeírandó-e a kiemelt szókapcsolat), akkor a *t á r g y m u t a t ó b a n* az „igekötő”-t kell keresni. Ott az *i* betűnél megvan az *igekötő*, s ennek szócikkében többek között ez olvasható: *ige előtt 162*. Kezdetben előfordult, hogy ilyen esetben a 162. lapot nézték meg, de hamarosan rájöttek, hogy a tárgymutató alapján mindig az illető számú *s z a b á l y t* kell fellapozni. Valóban, a 162. szabály megadja az eligazítást: „Az igekötőt *e g y b e í r j u k* az igével akkor, ha közvetlenül az ige előtt áll és rája vonatkozik: *abbahagy, bemegy, ellenáll, fölneéz, kijön, megtesz, szétszakít* stb.” A példák között két szótagos

igekötőket is találunk: *abba(hagy)*, *ellen(áll)*. Ilyen az igekötők ábécérendű felsorolása végén a *vissza-* is. Azt a lányt vagy fiút, aki — helyesírási könyve alapján — elsőként állapította meg, a s z a b á l y s z á m á t i s i d é z v e, a *visszaütazik* helyes írásmódját, megdicsértem, esetleg 5-össel jutalmaztam.

Az ilyen munka hasznát a következőkben foglalhatom össze: 1. ránevelti a tanulókat a helyesírási szabályzat önálló használatára, 2. mozgósítja nyelvtani ismereteiket, 3. elvi alapú helyesírási eligazítást ad a gyakorlatban, 4. igen jól fejleszti gondolkodásukat.

Megfelelő tanári vezetéssel az akadémiai helyesírási szabályzat már az általános iskolában is az egyik legjobb segédkönyv lehet a tanulók kezében. Tapasztalatom szerint minden felsőtagozatos gyerek el tudja sajátítani a 8. osztály végéig ennek a teljes értékű (tehát nemcsak a szótári függelékre, hanem a szabályokra is kiterjedő) használatát. Éppen ezért megdöbbenő, hogy egyes megyékben az érettségizett fiatalok nagy része alig ismeri ezt a könyvet, és legföljebb a szótári részben képes — az ábécé ismeretében — egy-egy szót fellapozni, viszont a s z a b á l y z a t maga és a hozzá kapcsolódó t á r g y m u t a t ó idegen számukra. Pedig ebben a kiadványban a s z a b á l y z a t a lényeges; a s z ó t á r — akármennyire nagyobb terjedelmű is — csak a függeléke ennek. (Nem is helyes ezt a könyvet — melynek címe: A magyar helyesírás s z a b á l y a i — helyesírási s z ó t á r n a k nevezni!)

1964 óta az egri tanárképző főiskolán tanítok, s évről évre tapasztalom, hogy az érettségi után hozzánk érkező, kezdő hallgatók csak nagyon felületesen ismerik a helyesírási szabályzatot. Nyelvtani és helyesírási előképzett-ségükre már az is jellemző, hogy melyikük hol keresi ebben a könyvben a t á r g y m u t a t ó t: aki lefelől vagy leghátul próbál rábukkanni a kötetben, nem pedig a szabályzat és a szótár közötti tíz lapon, arról mindjárt látom, hogy nem tanították meg e nagyszerű segédeszköz helyes használatára. (Máskülönbben nem tévesztené össze a tárgymutatót és a tartalomjegyzéket.)

Számtalan formája van annak, hogyan lehet a helyesírási szabályzattal nyelvi nevelést végezni. Bemutatok itt egy példát a lényeglátásra nevelő nyelvtani-helyesírási elemzésre. A probléma: *kertajtó* — *barna ajtó*. Miért írjuk az elsőt egybe, a másodikat külön? Megvitatjuk ezt részletesen. Az elképzelhető helytelen válaszok: 1. A különböző szótagszám okozza a különbséget. (Cáfolat: a *zöld ajtó* is háromszótagos kapcsolat — mint a *kertajtó* —, mégsem írjuk egybe!) 2. Az elő- és az utótag szófaji jellegéből adódik az írásmód: a *kertajtó* mindkét tagja főnév, a *barna ajtó*-nak azonban csak a második szava főnév, az első — melléknév. (Cáfolat: a *kert ajtaja* szókapcsolatban azonos szófajok vannak együtt, mégis különírjuk!) 3. A helyesírási különbség azon alapul, hogy a *kertajtó* „mellérendelő”, a *barna ajtó* alárendelő szerkezet. (Cáfolat: kérdéssel ellenőrizhetjük, hogy a *kertajtó* is a l á r e n d e l ő, nemcsak a *barna ajtó*.)

Hogyan lehet kérdezni az utótaggal az előtagra? Milyen ajtó? *Kertajtó*. Hát még hogyan kérdezhetünk? M i n e k az ajtaja? Így csak a *kertajtó* előtagját tudakolhatjuk. A *barna ajtó*-ról is meg lehet kérdezni, hogy m i n e k az ajtaja, de erre a kérdésre nem a *barna* jelző lesz a válasz, míg a másik esetben a *kert* jelzőt kapjuk válaszul: M i n e k az ajtaja? *Kert*(nek az) ajtaja. Ettől a nyelvtani különbségtől függ tehát a helyesírási különbség. (Így nevel a helyesírási elemzés nemcsak gondolkodásra, hanem dialektikus szemléletre is.) *Kertajtó*: birtokosjelzős szókapcsolat; *barna ajtó*: ez viszont minőségjelzős.

Nyelvtani minősítésük tisztázásához hozzátartozik annak megfigyeltetése, hogy jelöli-e toldalék a szerkezetek két tagjának egymáshoz való viszonyát. Megállapítják a hallgatók, hogy nem jelöli. Csak most veszik elő a helyesírási szabályzatot. Persze nem a szótári részt lapozzák föl (abban hiába is keresik a *kertajtó* és a *barna ajtó* írásmódját), hanem a tárgymutatót. Itt a *birtokos jelzős szókapcsolatok* „címszó” utáni két szám (174–175.) megmondja, hogy a 438 szabály közül melyik kettőben találhatunk pontos eligazítást. Megkeressük ezt a két szabályt. Kiderül, hogy az utóbbi vonatkozik a *kertajtó*-ra. A 175. szabály ugyanis így szól: „A birtokos jelzőül használt főnevet mindig egybeírjuk a jelzett főnévvel akkor, ha a birtokviszony jelöletlen: *ajtókilincs, háztető, munkásosztály, névnap, pártvezetőség, tervteljesítés* stb.”

Hasonlóképp keresik meg a hallgatók a *barna ajtó* szabályát: „Ha a főnév és a tulajdonságjelzőjeként használt melléknév csak alkalmi kapcsolatban van egymással, a két szót különírjuk: *drága ruha, híres város, jó tanulás, sárga festék, száraz levél* stb.” (166.) Természetesen ma már nem tulajdonságjelzőt, hanem minőségjelzőt írnánk, de a szabályzat még az akadémiai leíró nyelvtan megjelenése előtt készült.

Hogy többoldalú legyen a gyakorlás, a tartalommutató segítségével is végigjárjuk a keresés útját. A hallgatók könnyen rájönnek, hogy A különírás és az egybeírás című fejezetet kell föllapozni. Ennek alcímei a tartalommutató szerint:

A szóismétlések írása

A mellérendelő szókapcsolatok és összetételek írása

Az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írása

A kettőnél több szóból alakult összetételek írása

Nyilvánvaló, hogy a fejezetnek e négy kisebb része közül a harmadikban fogjuk megtalálni mind a két szabályt, hiszen tisztáztuk, hogy a *kertajtó* is, a *barna ajtó* is alárendelő szókapcsolat. A 36-os szám most a 36. lapra utal. Ott kezdődnek az alárendelő szókapcsolatok és összetételek írásának szabályai. Ennek a résznek további tagolása a következő:

Az igei és az igenévi utótagú szókapcsolatok

A főnévi utótagú szókapcsolatok

A melléknévi utótagú szókapcsolatok

A számnévi utótagú szókapcsolatok

A névmási utótagú szókapcsolatok

A határozószók

A kötőszók

A tagadószók

Egyéb esetek

Miután újra megállapítjuk, hogy a *kertajtó* és a *barna ajtó* főnévi utótagú szókapcsolat, a keresés köre A különírás és az egybeírás című fejezet 79 szabályán belül most már leszűkült. A főnévi utótagú szókapcsolatok című kisebb résznek mindössze 12 szabályára. Ezek közt hamar ráakadunk a már idézett 166. és 175. szabályra. Az utóbbinál a zárójeles (Vö. 174.) jelzés nyomán utalhatunk a *kertajtó*, *ajtókilincs*-féle szerkezetek személyraggal jelölt párjaira, melyekkel a 174. szabály foglalkozik: „A birtokos jelzőt

általában különírjuk a jelzett főnévtől akkor, ha a jelzett főnév 3. személyű birtokos személyragot kap: *az ajtó kilincse, a ház teteje, a munkások osztálya, a neve napja, a párt vezetősége, a terv teljesítése* stb.”

Magyartanárok értekezletén hallottam nemrég olyan véleményt A magyar helyesírás szabályai című kézikönyvről, hogy annak használata csak a kezdő helyesíróknak ajánlható, de a jobb tanulók és a tanárok már nem szorulnak rá, minthogy a helyesírást minden 4-es–5-ös tanulónak és minden tanárnak úgyis illik tudnia. Kifejtette a felszólaló magyar szakos kartárs, hogy ő úgy véli: visszaélésekre is alkalmat adunk azzal, ha a helyesírási könyvet beengedjük a nyelvtanórára. Véleményével egyáltalán nem lehet egyetértünk, hiszen épp a nyelvtanórán kell ránevelnünk a tanulókat a legfontosabb kézikönyvek használatára. Nem elég a helyesírási szabályzatot csak megmutatni vagy ismertetni, hanem arra van szükség, hogy használni tudja és használja is mennél több tanuló, mennél több felnőtt. És újra hangsúlyozom: ebben a kiadványban nem a szótári rész a legfontosabb, hanem a szabályzati rész, hiszen mint a cím (A magyar helyesírás szabályai) figyelmeztet, a könyv lényege ez. Itt – a tárgymutató segítségével – mindaz könnyen megtalálható, amit a szótárban nemegyszer hiába keresnénk.

Van azután a helyesírási kézikönyv szabályzati részéről olyan vélemény is, hogy ez a „közönséges halandóknak” nagyon „magas”, ezért csak a nyelvészeknek való, a tanároknak viszont, főként pedig tanulóiknak, elég a könyv szótári részére szorítkozni, s ennyit is legfőlőbb csak a középiskolában kívánhatunk meg a tanulóktól. Ezzel a nézettel sem érthetünk egyet, mert ellene szólnak általános és középiskolai tapasztalataink.

Különben a gimnázium magyar nyelvi tanterve elő is írja helyesírási szabályzatunk használatát. Az I. osztályos tanítási anyag egyik része: „Helyesírásunk alapelvei, szabályzatunk használata” (61. lap). Sajnos, ezt a tantervi követelményt szinte minden tanár másképpen érti, vagy úgy is fogalmazhatnám: ahány tanár, annyiféleképpen valósítja meg a gyakorlatban.

Megkérdeztem azokat a magyar szakos levelező hallgatóimat, akik az 1968/69. tanévben voltak elsőévesek, hogy az ő középiskolájukban (ahol ők érettségiztek), hogyan használták a helyesírási szabályzatot. Idézek a 29 válasz közül néhányat:

1. „A szabályzattal már itt [a gimnáziumban] is találkoztunk, de csak a szótári részt használtuk a nyelvtanórákon. A Helyesírási Szabályzattal igazán itt, a Főiskolán ismerkedtem meg” (P. Mária, 1967-ben érettségizett).

2. „Magyartanárom csak megmutatta ezt a könyvet, nem tanultuk meg használni” (L. Anna, 1967-ben érettségizett).

3. „A Helyesírási Szabályzatot már kicsi korom óta ismerem, mivel édesapám magyartanár volt. A középiskolában nem foglalkoztunk a szabályzattal, nem is tettek róla említést. 1967-ben érettségiztem” (Z. Jánosné, gimnáziumból jött).

4. „A Magyar Helyesírás Szabályai c. könyvet még az első évben meg kellett vennünk. A szabályzat használatával nem ismertettek meg bennünket. Közösen nem is használtuk a könyvet” (N. Attiláné, 1967-ben, közgazdasági szakközépiskolában végzett).

5. „A Helyesírási Szabályzattal az ált. iskola 8. osztályában ismerkedtem meg. Akkori igazgatóm és magyartanárom, Horváth László [Adács, Heves m.]

tanácsára nagyon sokan megvettük. Nekem azóta is ez a példány van meg. Mindig hálával gondolok tanáromra, mert sokat köszönhetek a könyvnek, sokat javított a helyesírásomon" (F. Lajosné, 1966-ban végzett).

Úgy látom, hogy az elsőéves hallgatók helyesírási készségfoka nagymértékben függ attól, mennyire használták a helyesírási szabályzatot előző iskoláikban.

A helyesírási könyv iskolai felhasználásának szinte végtelenek a lehetőségei.

Olyan formában is fölvehetjük a helyesírási problémát, hogy például a *futball* és a *labda* szóból alkotható jelzős szerkezetet hogyan írjuk. Ezt megmondja a szótár, tehát először ott kerestetjük, majd a szabályzati rész megfelelő szabályaival indokoltatjuk a *futball-labda* írásmódot. (Néha nem egy, hanem több szabály segít a helyes írásmód megállapításában.) Ha ez is megtörtént, akkor a *futball* szó *-val* ragos alakja, mely a szótári részben nem található meg, lehet a következő probléma. Megkerestetjük ennek szabályát — a hallgatókat vagy a tanulókat két csoportra osztva — egyrészt a tartalommutató, másrészt a tárgymutató alapján.

Mindkét csoportban az az első teendő, hogy nyelvta n i l a g m i n ő s í t s é k a problémát. Ha ez sikerült, akkor már könnyű eldönteni: a t a r t a l o m m u t a t ó szerint A szóelemző (etimologikus) írásmód című fejezetet kell föllapoznunk, hogy megállapíthassuk a helyes szóalakot. De hamarabb juttat célunkhoz a t á r g y m u t a t ó. Csak tudnunk kell, hogy mi a kérdéses probléma n y e l v t a n i l é n y e g e. A mi esetünkben nyilván a *-val*, *-vel* rag kapcsolásáról van szó, tehát ezt keressük. Hamar megtaláljuk a tárgymutatóban: „*-val*, *-vel* kapcsolása közzszavakhoz 107—111., 269.”

Mind a két út a 109. szabályhoz vezet: „Ha a *-val*, *-vel* vagy *-vá*, *-vé* határozórag hosszú mássalhangzóval végződő szóhoz járul, a rag *v*-je a kiejtésben teljesen hasonul a szó végső mássalhangzójához. Ezt a hasonulást az írásban feltüntetjük ugyan, de a szóelemzés ellenére nem három, hanem az egyszerűség kedvéért csak két mássalhangzót írunk: *tettel*, *tollal*; *jobbá*, *szebbé*; stb.” Lényeglátásra nevelünk, amikor megkérdezzük, hogy az itteni négy példaszó közül melyik vonatkozik e l s ő s o r b a n a mi esetünkre. Nyilvánvaló, hogy a *tollal*. Ahogy a *toll* szó *-val* ragos alakja *tollal*, hasonlóképp a *futball*-nak ez az alakja *futballal*. (Nem pedig: *futball-lal* — a *futball-labda* mintájára. Ahogy a nyelvatanban különbség van r a g és ö n á l l ó s z ó — *-val* és *labda* — között, úgy a helyesírásban is különbözik egymástól e két írásmód: *futballal* és *futball-labda*!)

A helyesírási szabályzat a helyesírási és nyelvtani megfigyeltetésnek is jó eszköze. Például a tárgymutató egyik helyén (a 88. lapon) ilyen címszókat találunk egymás után:

t
-t tárgyrag
-t, *-tt* helyhatározórag
-t, *-tt* időjel
-t, *-tt* igenévképző
t, *tt* végű névutók
t végű igék

Megfigyeltetjük és megvitatjuk, hogy ezekben hol, miért kell vagy nem kell k ö t ő j e l. Továbbá: mit szedtek á l l ó és mit d ő l t betűvel. (És

miért?) Hogyan különböztetjük meg *k é z í r á s u n k b a n* (pl. a nyelvtani dolgozatokban) azt, ami a fenti címszavakban dőlt, illetőleg álló betűs? Azután megbeszéljük a hét „címszó” egyezéseit, hasonlóságait és különbségeit — nyelvtani és helyesírási szempontból egyaránt. Együtt látjuk itt a tanulók által gyakran összetévesztett négy *t-s* toldalékot. (Mindegyiket *t*-vel, rövid vagy hosszú *t*-vel hangoztatjuk, s ennek megfelelően írjuk.) Igen tanulságos, ha mind a négyet beillesztjük egy-egy mondatba, mégpedig úgy, hogy amelyeknek két változata van, ott mind a kettőre legyen példánk:

-*t* tárgyrag: Olvasom a regényt.

-*t*, -*tt* helyhatározórag: Társaim Kaposvárt és Pécs~~et~~ laknak.

-*t*, -*tt* időjel: Peti írt és olvas~~ott~~.

-*t*, -*tt* igenévképző: A megírt és kijavított levelet ma adom fel.

Dialektika ez is: a nyelvi szereptől f ü g g ő e n tekintjük ezt a sok *t-s* toldalékot nem egy, hanem négy toldaléknak. S az utóbbi háromnak a hangtani helyzettől függően van két változata: mássalhangzó után a rövidebb, magánhangzó után a hosszabb változatot használjuk. Nincs ellenben két változata a tárgyragnak! (Általános és középiskolai osztályokban a nyelvtani tudásfok — többek között — azon is lemérhető, hogy erre a kérdésre: „Mikor lehet a tárgy ragja hosszú *-t* (*-tt*)?” — mennyire határozottan válaszolják: „Sohasem!”)

Érdekes, hogy *t-s* toldalékjaink között *ragot* is, *jélet* is, *képzet* is találunk. Ragból kettő van ilyen: a tárgyrag és a hol? kérdésre felelő helyhatározórag. Különbségük jól megfigyelhető ebben a mondatban: „Pécs~~et~~ lakó rokonom öt évvel ezelőtt választotta lakhelyéül Pécs~~et~~.” Utalhatunk rá, hogy a határozószók és névutók végén levő *-t*, *-tt* a legtöbb esetben — történeti szempontból — szintén határozórag: *egyenes~~t~~*, *itt*, *ott*; *közt*, *íránt*, *között*; stb.

Nyelvtantanításunkban a jelenleginél sokkal nagyobb szerepet kellene juttatnunk a különféle nyelvtani leckékben tanult ismeretek ilyen *s z i n t e t i z á l á s á n a k*. A jó magyartanítást egyrészt az állandó elemzés, másrészt az ismeretek állandó szintetizálása és *k o m p l e x f e l h a s z n á l á s a* kell hogy jellemezze. Ezért a tanárjelöltek nyelvészeti vizsgáin sem elégedhetünk meg annyival, hogy valaki csupán azt mondja el, ami a jegyzetben van, sőt az sem elég, ha reprodukálni tudja mindannak a lényegét, amit a tanáraitól hallott az órákon. 5-öst csak az a hallgató kaphat, aki egy bizonyos ismeretanyag kapcsolatainak fölismerésére és az ismeretek komplex alkalmazására is képes. Ha például a *t á r g y r ó l* szól a felelete, meg kell kívánnunk, hogy világosan lássa a különféle *t-s* toldalékok alakí és tartalmi hasonlóságát és különbségét. Érdekes gyakorlati példát is kérnünk ezeknek komplex bemutatására, összefoglaló szemléltetésére.

Íme, egy ilyen *g y a k o r l a t i* példája az összefoglaló szemléltetésnek és a komplex alkalmazásnak: *A hetes az óra előtt minden kinyitott ablakot becsukott*. Ebben a mondatban négy különböző *t-s* toldalékot találunk: 1. tárgyragot (*ablakot*), 2. helyhatározóragot (*előtt*: e névutó tulajdonképpen nem más, mint az *elő* főnévnek — vö. valaminek az *eleje* — *-tt* ragos alakja), 3. a múlt idő jelét (*becsukott*), 4. a befejezett melléknévi igenév képzőjét (*kinyitott*).

Természetesen nemcsak a pedagógusképzésben, nemcsak a felsőoktatási intézményekben kell törődnünk az ismeretek gyakorlati alkalmazásával (mégpedig ilyen komplex módon), hanem — kisebb követelményekkel — a tanítás minden fokán.

Az általános iskolások A múlt idő című leckében (5. osztály) nem talál-
nak utalást a befejezett melléknévi igenévre, de már A melléknévi igenév című
leckében (6. osztály) emlékezteti a tankönyv a tanulókat az igék múlt idejéről
tanultakra. Idézem, amit a melléknévi igenév három fajtája közül a második-
ról ír a tankönyv: „befejezett (vagy múlt idejű) melléknévi igenév; képzője
azonos a múlt idő jelével, vagyis mássalhangzó után -t, magánhangzó után
-tt: *művelt, törött*” (Magyar nyelvtan az általános iskolák 6. osztálya számára,
34. lap). Ez az utalás nem eléggé világos. Főöslegesen tartom, hogy a be-
fejezett melléknévi igenevet vagylagosan múlt idejűnek is
nevezze a tankönyv, hiszen ezzel — szándékával ellentétben — elmossa a
különbséget a két nyelvtani kategória között. Az sem pontos megállapítás,
hogy „képzője azonos a múlt idő jelével”, mert ez csak a két toldalék a l a k -
j á r a érvényes, t a r t a l m á r a nem. A két példaszó (*művelt, törött*) így
ö n m a g á b a n szintén nem alkalmas sem arra, hogy szemléltesse a befeje-
zett melléknévi igenév lényegét, sem arra, hogy világosan elkülönítse az ilyen
igeneveket a megfelelő múlt idejű igealakoktól. Az igenév példáit így kellene
megadni: *művelt (ember), törött (tányér)*.

Fontos feladatunk, hogy biztosítsuk az órákon a különálló leckeiből
összetevődő ismeretanyagunk egységben való szemléletét, a hasonlóságoknak
és a különbségeknek tisztázását stb. A hasonlóságok és a különbségek állandó
elemzésével, állandó tisztázásával kell kialakítanunk egyre világó-
sabb fogalmakat nemcsak a részekről, hanem a
nyelvtan és a nyelv egész rendszeréről. Szilárd és
teljesítményképes tudást csak úgy lehet építeni, ha mindig tudják tanulóink,
hogy melyik részismeretnek mi az értelme, a célja az egész
„mű”, az egész „épület” szempontjából.

A jó nyelvtan- és helyesírás-tanítás igénye megköveteli a mai s a jövő
tanároktól a nyelvnek, a nyelvtannak, a helyesírásnak egész ként való
szemléletét. Anyanyelvi oktatásunk olyan mértékben válhat színesebbé,
éltszerűbbé, vonzóbbá és eredményesebbé, amennyire sikerül az órákon az
egyes lecek segítségével a n y a n y e l v ű n k e g é s z é r ő l adni egyre
teljesebb képet. Minden szín, minden elevenség a részekben az élő
e g é s z b ő l származik, ezért oly természetes követelmény, hogy mindent
anyanyelvünk egésze szempontjából lássunk és láttassunk.

Helyesírásunknak egységben való szemléletét kívánom elősegíteni azzal,
hogy hallgatóimtól különféle hibás szövegek komplex helyesírási javítását
kérem (mindent indokoljanak is!), máskor pedig azt, hogy megadott helyes
szövegeket elemezzenek, magyarázzanak helyesírási szempontból. Például
állapítsák meg, hogy a szövegben mit milyen helyesírási elvek és szabályok
szerint írunk. Lehetőleg írják is be a szöveg megfelelő részei alá a rájuk vonat-
kozó helyesírási szabályok számát. Egy mondatl próbálom ezt szemléltetni:

A díszszemlén kétoldalt a tanfolyam tanár hallgatói ültek.

127. 41. 10. 203. 206. 75. 117. 169. 79. 40. 24. 336.

E mondat *hallgatói* szavával kapcsolatban olyan szabályt is idézhetnek,
amely nem található meg a 438 szabály között, de a nyelvtanból jól ismerjük:
Az -ó, -ő képző magánhangzója mindig hosszú.

Más csoportnak így is fogalmazhatjuk az elemzendő mondatot:

Mindnyáján jelen voltak a díszszemlén a tanfolyam hallgatói

81. 118.

24. stb.

Itt is lehet idézni olyan helyesírási szabályt, amely nincs benne a szabályzatban: A határozós szókapcsolatokban a valóságos (önálló) határozószót különírjuk az igétől és az igenévtől: *jelen voltak (Jancsiék az órán)* stb. Néhány ilyen szókapcsolatból alakult főnevet egybeírunk: *a jelenvoltak (mind figyelték)*.

Ezer és egy módja van annak, hogy a tanárjelölteket (sőt már a középiskolák meg az általános iskolák tanulóit is) „nyelvművelőkké” neveljük. Egyéni feladatokat is kijelölhetünk a helyesírási szabályzat alapján. Például minden hallgatónknak vagy tanulónknak mondunk a szótár különböző helyeiről egy-egy problematikusabb szókapcsolatot. A feladat: állapítsák meg a hallott szókapcsolat helyes írásmódját és az ezzel kapcsolatos összes föllelhető vagy megfogalmazható szabályokat.

Az egyik hallgatónak ezt az intézménynevet adtam – előszóban – feladatul: *Széchenyi Könyvtár*. (A második szótagban is é-t írunk, mert ez a könyvtár nem Széchenyi Istvánról, hanem Széchényi Ferencről kapta a nevét!) A házi feladat megoldása abból állott, hogy írólapján először is fölírta címként ezt a szókapcsolatot (aláhúзва), miután megkereste a szótári részben: *Széchenyi Könyvtár*. Alatta megjelölte, hogy hányadik lap melyik hasábjában található. Ezt követően felkutatta, majd szó szerint pontosan kimásolta azt a hat helyesírási szabályt, mely e szókapcsolat írásmódjára vonatkozik: 12., 116., 119., 220., 221., 261. A többi hallgató más szókapcsolatokkal végzett hasonló munkát.

Ez a helyesírási munkájuk egyúttal megfigyeltető és pontossági gyakorlat is volt, a szabályok dőlt betűs példaanyagát ugyanis a l á k e l l e t t h ú z - n i u k , de az ezt követő álló betűs „stb.”-t természetesen nem; az írásjeleket is jól meg kellett figyelniük, és ahol két-három különböző írásjel van a szabályban egymás mellett, a kimásolásban egyiknek sem volt szabad elmaradni. Látszólag könnyű az ilyen másolás, de valójában nagyon nehéz, mert csak az képes egyetlen aláhúzási vagy írásjelhiba nélkül megoldani, aki nem mechanikusan, hanem a szöveg értelmétől vezettetve másol. Akinél hibákat, hiányokat tapasztaltam, annak visszaadtam a munkáját, s a következő órán már minden hallgató nagyjából hibátlan és szép munkát adott be.

Ilyen nyelvi n e v e l é s nélkül nincs igazán eredményes nyelvi o k t a t á s — különösen a tanárképzés fokán. Amikor az említett helyesírási „szabálynymozást” jelöltem ki házi feladatként — minden hallgató számára más szókapcsolattal —, otthon magam a következőképpen rögzítettem „nyomozásaim” eredményét (hogy ennek alapján javíthassam a dolgozatokat):

Szókapcsolat	Lapszám és hasáb	Szabályok
<i>Széchenyi Könyvtár</i>	234. A	12., 116., 119., 220., 221., 261.
<i>Batthyány Lajos</i>	103. B	7., 12., 119., 220., 221., 330.
<i>monopolkapitalista (-izmus)</i>	196. B	170., 265–267., 271., 272.
<i>Széchenyi-hegy</i>	234. A	12., 119., 238., 248.
<i>Elzász-Lotaringia</i>	127. A	238., 247., 277., 398.
<i>Appennini-félsziget</i>	98. B	10., 238., 248., 277., 398.
<i>annak idején</i>	97. C	10., 111., 174.
<i>egyidejűleg</i>	123. A	44., 54., 83., 184., 203.
<i>Székelyszőlő</i>	234. B	116., 117., 238., 240.

<i>egyedtől egyig</i>	123. C	30., 47., 70., 83., 143.
<i>visszahőköl</i>	263. A	3., 4., 10., 162.
<i>termelőfolyamat</i>	246. B	102., 117., 167.
<i>utánajár</i>	254. C	86., 162.
<i>szovjet ifjúság</i>	239. C	45., 126., 166.

Esetleg azt is föl lehet írni hallgatóinkkal vagy tanulóinkkal, hogy a tárgymutatónak mely címszavai segítségével találták meg ezeket a sorszámmal együtt kimásolt szabályokat, és a szabályzatnak melyik (milyen című) fejezetében.

Természetesen még sok-sok felhasználási módja lehetséges a helyesírási szabályzatnak az iskolákban és a pedagógusképzésben. Ez a könyv olyan mértékben segíti az anyanyelvi oktatást, nevelést, amennyire felhasználják a magyartanárok, s amennyire „mozgósítani” tudják általa tanulóikat. Gyermekek számára valóban nehéz könyv „A magyar helyesírás szabályai”, de megfelelő tanári vezetéssel már az általános iskola felső tagozatának tanulói is aránylag könnyen elsajátítják a használatát. (Könnyebben, mint azok a felnőttek, akik tíz-húsz évvel az érettségi után maguk próbálnak megbirkózni a helyesírási könyv szabályzati részével. Tanári segítség nélkül sokaknak kedvét szegheti például a szabályzatban egy-két nehézkesen fogalmazott cím: „A más-salhangzók minőségi változásainak jelöletlensége”; „A mássalhangzók mennyiségi változásainak jelöletlensége”).

Ez a nagyon értékes helyesírási kézikönyv akkor fogja igazán betölteni hivatását, ha az iskolákban mindenkit megtanítunk nemcsak a kötet szótári részének, hanem az ezt megelőző szabályzatnak és tárgymutatónak a használatára is.

Pásztor Emil

A beszédhangok időtartama és a hosszúság (A mássalhangzó-hosszúságok emancipációjáért)

I. Magánhangzóink „hosszúságának” kérdése egyik legérdekesebb hangtani problémánk. *H o s z ú m a g á n h a n g z ó i n k* ugyanis „r ö v i d ű l n e k”. A járvány voltaképpen a szóvégi magas nyelvvállásúakon tört ki (Fónagy Iván és Magdics Klára ezt a folyamatot az ötvenes évek végén már mérésekkel regisztrálta, vö. Fónagy 1956., 193–5; Magdics 1960.), így lett a *betű*-ből *betű* vagy a szóvégi zárt szótagban megjelenő *-ít* képzőből *-it* mint az *épít*-ből lerövidült *épít*-ben. De nem állt meg ezeknél, hanem fokozatosan megtámadta az egyéb hanghelyzetűeket is (l. Kassai 1971.), tovább terjedt az *ú*-ra (*savanyú*—*savanyu*, *körút*—*kőrut* stb.). A középső nyelvvállásúak maradtak a legellenállóbbak (a *takaró*-ból nem lett *takaro*, a *vész*-ből *vész*, a *kavóból* *karo*), de azt mondhatjuk, hogy ma már csak nyomokban lelhető fel a hosszú magánhangzónak következetesen „hosszú” ejtése, s míg a század első évtizedében Gombocz és Meyer a rövid kontra hosszú magánhangzók átlagos arányát 1 : 2-nek találta (vö. Gombocz—Meyer 1909.; Laziczius 1966., 74), két emberöltővel később Kassai Ilona ezt az arányt már csak kivételesen, a hangsúlyos nyílt szótagban méri: 1971., 178).

H o s s z ú a k - e - t e h á t „ h o s s z ú ” b e s z é d h a n g j a i n k ? Vagy ha valóban kiegyenlítődés van, hogyan képzelhető el, hogy olyan szavakat megkülönböztetünk egymástól, amelyek pusztán egyetlen magánhangzójukban térnek el egymástól (például *tör*—*tőr*, *kor*—*kór* stb.)? Van-e hasonló tendencia mássalhangzóink körében? És egy másik, még ennél is alapvetőbb kérdés: mit is értsünk voltaképpen a beszédhangok hosszúságán.

II. Mindenekelőtt néhány alapfogalomból kell kiindulnunk.

I. Az egyes beszédhangokat azért tudjuk megkülönböztetni egymástól, mert eltérő tulajdonságaik vannak. Ezeknek az eltérő tulajdonságoknak a száma és mértéke változó. Minél nagyobb a számuk, annál inkább különböznek a beszédhangok, minél kisebb, annál nehezebb őket megkülönböztetni. Megkülönböztethetőségük függ azonban attól is, hogy ezek a tulajdonságok milyen mértékben vannak jelen a beszédhangokban. Nyilvánvalóan könnyebb a hallgató helyzete akkor, ha beszédpartnerre ejtésében a hangra jellemző egyes hangtulajdonságok világosan, határozottan képviselve vannak.

Élesen meg kell különböztetnünk azoknak a *h a n g t u l a j d o n s á g o k n a k* a *s z á m á t* és *t í p u s á t*, amelyek egy beszédhangot azzá tesznek, ami, vagyis megkülönböztetik az összes többitől (ennél fogva megkülönböztető jegyeknek, amerikai angol terminussal *distinctive feature*-öknek nevezik őket), valamint e *h a n g t u l a j d o n s á g o k* *m e g v a l ó s í t á s á t*, megvalósításuk mértékét a beszédben, a hangok kiejtésében. A hangtulajdonságok mindig egységes és diszkrét (azaz: éles és állandó határokkal elkülönülő) jellemzők. A hangtulajdonságok megvalósulásában viszont ingadozások mutatkoznak. Az *i* például mindig elől képzett hang, ez a tulajdonság mindenkor jellemzi; hogy azonban milyen mértékben elől képzett, azt a pillanatnyi ejtés dönti el. (A minőség és a mennyiség közismert összefüggésben áll, s tárgyunkban is lényegében ennek az összefüggésnek mikéntjét kutatjuk.)

A h o s s z ú s á g vagy általánosabb formában kifejezve: a k v a n t i t á s is egyike azon hangtulajdonságoknak, amelyek beszédhangjainkat meghatározzák. Nélküle magyar beszédhang nem képzelhető el. Két változata van: vagy megvan a hangban, vagy nincs. Ha nincs meg, ez az állapot jelenti az illető beszédhangot egy másikkal, hosszú párjával szemben, amelyikben ez a tulajdonság jelen van. Értelmezésünknek megfelelően a hosszúság tulajdonképpen — elnézetileg (tehát fonológiaiilag) — 'rövid/hosszú' oppozíció. Mit jelent ez a gyakorlatban? Akár magánhangzokról, akár mássalhangzokról van szó, azoknak vagy rövideknek, vagy hosszúaknak kell lenniük, mert különben elmosódnak a szavak közti különbségek, vagyis — példánknál maradva — vagy *kor*-t mondunk, s akkor arra a jelentésre gondolunk, amelyik az *életkor* szóban előfordul, vagy *kór*-t, amely betegséget jelent; *tör* és *tőr* szavunk hasonlóképpen tér el jelentésben azáltal, hogy egyik szóban *ö* van, a másikban *ő*. A tétel értelmében azonban nincs egy olyan — harmadik — szó ezek mellett, amelyiknek egy harmadik jelentése volna (mondjuk egy „félhosszú”) *kör*, amely olyan életkort jelentene, amit önmagában is betegségnek mondhatnánk, vagy egy „félhosszú” *tör*, olyan 'tör' jelentésben, amelyiknek legömbölyített végével borsot lehetne törni). A 'rövid/hosszú' oppozíció a fonémák rendszerében meglévő, nyelvi és nyelvtanilag érvényes tényező (vö. Trubetzkoy 1958., 77; Laziczius 1932., 45, és különösen, a mássalhangzókra vonatkozólag is, 47). Egyszersmind nincs „túlhosszú” beszédhang sem, vagyis a *sakkal* szó *k* hangja ugyanúgy hosszú *k*, ahogy a *sakkot* ragozott alakban, holott a *sakkal*-ban valójában — történetileg nem, de — fonológiaiilag három *k* van jelen.

Ennek az értelemmegkülönböztető viszonylatnak beszédünkben természetesen valami módon realizálódni kell, hogy betölthesse funkcióját.

2. A h o s s z ú s á g az időtartamban mint fizikai tulajdonságban valósul meg legáltalánosabban. Valójában a dolog korántsem ilyen egyszerű. Először is azt várnánk ugyanis, hogy ha egyszer a hosszúság mint nyelvi tulajdonság (legalábbis a magyarban) két változatban érvényesül, akkor e két változat két időtartam-típust vonjon maga után. Tekintsünk el most attól, hogy az időtartam esetünkben nem azonosítható minden további nélkül az objektív, fizikai időszakokkal (az „óraidővel”), hanem egy anatómiailag-fiziológiaiilag megszabott, sajátosan és kizárólag emberivé lényegített időfogalomban kell gondolkodnunk. (Egy végtelenített magnószalagon „végtelen” hosszúságban elhangzó *á* hangot nem azonosítunk egy *á* b e s z é d h a n g g a l.) Sokkal inkább egy olyan időtípussal van tehát dolgunk, amelyik — az említettek szerint — „elasztikus időstruktúra” (vö. Bloch 1967., Heidegger 1967. 349). A két nyelvi változatnak azonban nem két, hanem nagyon sok, sőt állandóan más időtartam-megfelelése van. Csak véletlenszerűen ejthetnénk két beszédhangot tökéletesen egyforma időtartammal. (Az időtartam mérése önmagában is rengeteg olyan problémát vet föl, amelyek folytán még az ilyen véletlenszerű egyezések is elég nehezen volnának meggyőző formában kimutathatók.) A változatok sokaságában azonban törvényszerűségek érvényesülnek. Az eltérő beszédhang-időtartamok a beszédben tipizálódnak. Ez azt jelenti, hogy egy gyorsabban beszélő egyén esetében az időtartamok arányosan lerövidülnek egy szokott tempóban beszélőnek az időtartamaival szemben. (Ez a megfelelés nem teljesen egyenmű ugyan, hiszen a beszédsebesség növekedése folytán némileg eltorzulnak az időtartamok arányai, vö. Magdies 1969., a relációt azonban a hallgató könnyűszerrel számmon tartja.) Továbbá: változhatik a rövid és a hosszú hang közötti időtartam a szólam és a benne szereplő szó hosszának függvényében is, de a hallgató ezt a változást az egész közlemény függvényében értelmezi, s meg tudja tenni a szükséges megkülönböztetést a rövid és a hosszú hang között.

Mindazonáltal számolni lehet bizonyos „á t l a g i d ő t a r t a m o k k a l”, amelyek hozzátétőlegesen képet adnak egy nyelv beszédhangjainak fizikai időtartamviszonyai-

ról (vö. például Gombocz—Meyer 1909.; Magdics 1966.). Szembeállíthatók a rövid és hosszú beszédhangok időtartamai is, ezek meghatározott, Gauss-görbékkel ábrázolható szóródásai, fedési viszonyokat mutatnak (Lazicius 1966., 75.).

3. Sajnos a magyar íráskép megtévesztően jelzi a hosszúságot. Ugyanis a magán- és mássalhangzók esetében egynemű hangtulajdonságokról van szó. Minden esetben az ejtett beszédhang egészének vagy egyik elemének nyújtásával hozhatjuk létre a rövid hang megfelelő hosszú párját (az egyszerűség kedvéért itt és most eltekintve bizonyos, mint később látjuk, fontos járulékos tényezőktől). Tehát a *tör* és a *tőr* ugyanolyan módon állnak szemben egymással, mint a *tol* és a *toll*. Míg azonban az *ő*, illetőleg az *ó* esetében a rövid és a hosszú fonémát egy grafémának, betűjegynek egy mellékjelében kifejezett különbség választja el, a hosszú mássalhangzót a rövid megfelelő kettőzésével írjuk le. Vannak nyelvek, amelyeknek az írásmódjában következetesebb elv érvényesül, például a finnben mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók hosszúságát betűkettőzéssel jegyzik, de vannak olyanok is, amelyekben nagyobbak a következetlenségek (így a németben vagy az arabban; az utóbbiban, —mint a sémi nyelvekben általában — nem is írják ki a rövid magánhangzókat). Emellett a magyar magánhangzók hosszúságát jelző ékezet nem mindig csak a hosszúságot jelzi, hanem egyéb magánhangzókválitást is (vö. Lotz, 1970.).

III. Ha az írásképre vonatkozó kritikát fenn akarjuk tartani, azt kell bizonyítanunk, hogy a mássalhangzók hosszúsága mint fonológiai tulajdonság valóban egynemű a magánhangzókéval. Ez a gondolatmenet elvezet egyúttal a hosszúság fogalmának jobb megértéséhez is.

1. A mássalhangzók hosszúságának mint egységes fonológiai tulajdonságnak fi-gyelmen kívül hagyása mellett azt az érvet szokás felhozni, hogy a hosszú mássalhangzó „elemei” tagoláskor két, nyelvileg természetesen adódó rövid hangra válhatnak szét (például *állam* — *ál-lam*, *orra* — *or-ra* stb.).

Mindenekelőtt: a szótagoláskor tapasztalható jelenség a hosszú mássalhangzónak nem „elemeire” való szétesése, hiszen például egy hosszú zárhangnak ugyanúgy egy fel-pattanási zöreje van, ahogyan rövid megfelelőjének; az *l* hosszan ejtve ugyanazokból a részmozzanatokból jön létre, amelyek a rövid *l*-t is kiteszik; ha például a hosszú *ll*-t elemeire akarjuk szétbontani, mondjuk oly módon, hogy középen kettévágjuk, egyáltalán nem jutunk két rövid *l*-hez. A hosszú mássalhangzóknak éppen úgy nincs szimmetria-tengelyük, ahogy a rövideknek sincs.

Ezen kívül pedig a jelenség nem korlátozódik kizárólag a mássalhangzókra. Az *odad* formáció tagoláskor vagy egyszerűen csak megfelelően gondos ejtésben *oda ad-ra* bomlik fel; a *tudnilik* ejtés hasonlóképpen *tudni illik-re* változik vissza.

2. Vessünk egy pillantást a hosszú beszédhangok kialakulá-sának főbb típusaira! Mind a hosszúság mint egy meghatározó hangtulaj-donság, mind pedig a hosszúság beszédbeli megvalósítása tekintetében egymástól eltérő ontológiai struktúrák közös rendszerben összefüggő egységéről van szó. A hosszúság létrejöttének magyarázata per definitionem történeti aspektusú, történeti szemlélet meg-világításában áll, azonban — ahogy a három fő csoport bemutatásakor látjuk majd — a hosszúság egyes kialakulási típusaiban a különféle (grammatikai, fonetikai, illetőleg ún. fonotaktikai) tényezők belső szabályszerűségeinek ereje, nyelvi érvényessége bontja ki a történetiséget. Ez az, ami közös bennük, s ezáltal vonhatók közös kategória fedele alá.

Okfejtésünk nézőpontjából mindennek a fontosságát az adja meg, hogy amennyiben a hosszúságnak a megjelenési módjai létrejöttüket tekintve azonosak a magánhangzók és a mássalhangzók körében, akkor a magánhangzók és a mássalhangzók hosszúsága is közös kategória.

A hosszú mássalhangzók eredetük szerint az alábbiak.

a) Lehetnek *derivatív*ak, vagyis olyanok, amelyek nyelvtani elemek összegeződéséből vezetődnek le. Ez többnyire azt jelenti, hogy egy-egy hosszú mássalhangzó két azonos vagy azonosra vált rövid mássalhangzó házasságából származik. Például az *ás* szó *s* hangja egy elsődleges *s* fonéma közvetlen megvalósítása; az *áss!* *ss*-e ezzel szemben fonemikusan egy eredeti *-s-* tövéghangzó és egy eredeti *-j* felszólító módjel összegeződése egy hosszú mássalhangzóban (a típus világos körvonalainak megtartása végett most eltekintünk annak taglalásától, hogy a felszólító módjel *j* alakja maga is történeti fejlődés eredménye, sőt az, amit egyszerűen összegeződésnek neveztünk, szintén nem képzelhető el időbeliség nélkül).

b) Lehetnek továbbá *fonatív*ak, vagyis olyanok, amelyek valamilyen ejtessajátság megváltozása, és csakis ejtessajátság megváltozása révén keletkeztek: a *pottyant*-je a *potyog* *ty*-jével szemben más hangzóközi helyzetben bekövetkezett nyúlás eredménye, tehát grammatikai tényezők nélkül létrejött hosszúságról van szó. Igaz ugyan, hogy ebben a — meglehetősen szűk — csoportban bizonyos grammatikai változatok esetében lelhetjük föl a hosszú mássalhangzós alakot (vö. *locsog*—*locsan*, *löttyög*—*löttyen*, *fröcsög*—*fröcsen* stb.), e tény azonban a jelenségnek pusztán konkomitáns tényezője, nem pedig indítéka vagy magyarázata, hiszen a hosszúság ez esetben nem hordozója az illető nyelvtani tényezőnek, hanem annak következménye, hogy a hosszúvá alakult mássalhangzó magánhangzó-környezete változott meg.

c) Végül pedig lehetnek a mássalhangzó-hosszúságok *konstruktív*ak. Ezek a szó szerkezeti módosulásának folytán létrejött hosszúságok. Az *árral* szóalak például egy eredeti **ora* alapalaknak (TESz.) az *-l* ablativus raggal történt bővüléséből szótagcsökkenéssel keletkezett. A hosszúságoknak ezt a fajtáját tekinthetjük akár a derivatív és a fonatív hosszúságok egymásba épült változatának is, mert egyaránt megjelenik benne a fonatív és a grammatikai indíték is, pontosabban ezek együtt hatnak. Ez viszont el is határolja a konstruktív hosszúságot a másik két típustól. Ettől még persze lehetne a kettő kombinációjának tekinteni, tehát egy másfajta felosztásban ezt tenni meg alapkategóriának, s a derivatív, valamint a fonatív kategóriát olyan változatoknak tekinteni, ahol egyszer az egyik, másszor a másik összetevő nem jut érvényre. Ami a konstruktív hosszúságot valóban önállóvá teszi, az az, hogy ebben az esetben mindig a szó- és szótagstruktúra módosulása következik be.

Ha most az áttekintés végén megvizsgáljuk a magánhangzók hosszúságtípusait, azt látjuk, hogy ugyanezek a változatok lehettek fel a magánhangzók körében is:

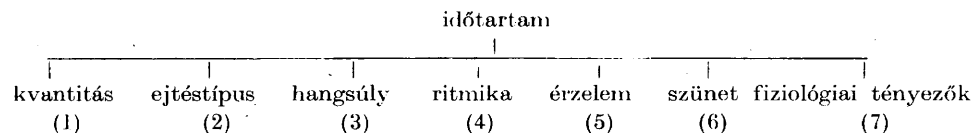
- a) derivatív a szóvégi *é* hosszúsága a *képpé* szóban;
- b) fonatív az *ád* igei tőalakban (ÉrtSz.);
- c) konstruktív a *lé* főnévben (TESz.).

3. Egy további, igen fontos bizonyíték is szól amellett, hogy a rövid és a hosszú mássalhangzókat külön kell számon tartanunk: az a *morfológiai szabályszerűség*, amely szerint szókezdő helyzetben a magyarban soha állhat hosszú mássalhangzó, rövid meg igen. Ez a szabályszerűség egyébként azt is eldönti, hogy a hosszú mássalhangzók rendszerszerűen eltérnek a két rövid hangból álló hangkapcsolatoktól. Ugyanis szó elején gyakran találhatunk rövid hang + rövid hang kapcsolatot (*brummog*, *pszichikum* stb.).

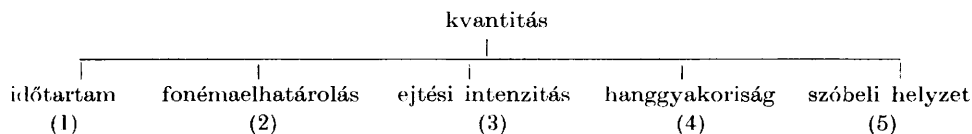
4. Egyéb körülmények szintén megerősítik a rövid—hosszú oppozíció számontartásának szükségességét a mássalhangzók körében. Ha például beszélt nyelvi anyagról fonémastatisztikát készítünk, azt látjuk, hogy a magánhangzók körében a rövidek hosszú párjaikkal szemben túlnyomó többségben vannak. A mássalhangzók között az összefüggés hasonló (vö. Szende 1973.). Ez önmagában még nem követelné meg az említett szükségszerűséget, de az eloszlás szabályszerűségeinek párhuzama arra mutat, hogy a nyelvhasználat — képletesen szólva — megegyező „gazdaságossági mutatókat” rendel a hangcsoportok hosszúságához, ami azt jelenti, hogy a magán- és mássalhangzók hosszúságában bizonyos értelemben a nyelvérzék azonos megoldástípust észlel.

5. Megjegyezhetjük végül, hogy vannak nyelvek, amelyekben nem két hosszúság van, hanem három, mint például az észten (vö. Liiv 1961., Lehiste 1965. 449—50), mégpedig a magán- és a mássalhangzók között egyaránt. Ha a hosszúság nem volna egynemű fonológiai tulajdonság, nem volna szükségszerű, hogy mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók között azonos számú hosszúságkategória legyen.

IV. Mint céloztunk rá, bár a beszédhangok hosszúsága elsősorban az időtartamban valósul meg, nem kötődik kizárólag az időtartamhoz. Mindenekelőtt azt tapasztaljuk, hogy még maga az időtartam sem kizárólag a hosszúság hordozója, hanem nagyban függ a hangot befolyásoló, meghatározó egyéb tulajdonságoktól (vö. például Fónagy—Baráth 1966.), de függ a beszéd lefolyásának más körülményeitől is (Fónagy 1960., Fónagy—Magdics 1960.; Magdics 1969.). Az időtartam és a hosszúság összefüggéseit (Fónagy Ivánnak a kvantitásról szóló egyetemi kurzusa alapján) a következőképp ábrázolhatjuk:

Az alapvető összefüggés az időtartam és a kvantitás között van (1); bizonyos beszédhangok ejtéssajátságainál fogva eleve rövidebbek, így például az affrikáták hosszabbak, mint a zárhangok (2); a beszédhangok időtartamának növekedése részt vehet a hangsúly kialakításában (3); a hangok közti időtartam-eltérések megoszlásának sajátos változataiban, mint a skandálás, ritmikai tényező (4); erősebb érzelmi töltéssel való ejtés az időtartam növekedését vagy csökkenését vonja maga után (5); a hezitációs szünet jellegzetes változata az utolsó szótag nyújtása, ami helyettesíti a szünetet (6); végül az időtartam kifejezhet sajátos fiziológiai tényezőket, például a nyelvcsőbeszédben speciális időtartamviszonyok jönnek létre (7).

Az alapvető összefüggés a kvantitás és az időtartam között van (1); a kvantitás megkülönbözteti a rövid és hosszú fonémákat (2); a kvantitás a hangok ejtésében az ejtés intenzitásának növekedését vonja maga után (3); a kvantitás azt eredményezi és jelzi, hogy a hosszú fonémák gyakoribb használatúak (4); ugyancsak jelezheti, hogy van-e szóhatár: szó kezdetén nem állhat hosszú mássalhangzó, szó végén nem fordulhat elő ő stb. (5).

Mint láttuk már, a hosszúság megvalósítása együtt jár az egyébként azonosnak tekintett rövid beszédhang ejtési tényezőihez viszonyított eltérésekkel. Jól dokumentálható például, hogy a hosszú változatok esetében olyan fontos ejtési tényezők módosulnak jelentős mértékben, mint az ajakartikuláció paraméterei (vö. Szende 1969., 370–3). Ezek az egyéb ejtési tényezők és az időtartam, amik kölcsönös oksági összefüggésben állnak egymással, „együttműködnek” a hosszúság létrehozásában, vagy ahogy Kassai Ilona mondja, „korrelációba lépnek egymással”. Megengedhető egyszerűsítéssel tehát azt mondhatjuk, hogy a hosszúság egyenlő a rövid megfelelő (például *i—í, s—ss*) egészének vagy a rövid megfelelő központi elemének (mint *k—kk, l—ll*) nyújtásával, valamint az ejtési tényezőknek ezzel párhuzamos módosulásával. A hosszúság realizálásának szerepe ennél fogva megosztott. E megosztottságra a magyar magánhangzó-rendszerben régi példánk is van: az *e* és az *é*, valamint az *a* és az *á* különbsége, ahol az időtartam-eltérések mellett a hang akusztikai szerkezetének különbsége is kifejezi a rövid—hosszú szembenállást. Mármint ha egy nyelvi funkcióra két nyelvi eszköz is rendelkezésre áll, akkor logikusnak várhatunk el három lehetőséget:

- a) a két megoldás együttes működésben látja el a funkciót továbbra is
- b) a két megoldás funkcióeltéréseket fog létrehozni, illetőleg a két megoldásnak megfelelően két funkció jön létre
- c) a funkciót megvalósító egyik vagy másik változat kizorul a használatból, s a megmaradó kizárólagosságra tesz szert.

A hosszúság mai állapotában a fejlődés ott tart, hogy e lehetséges fejlemények alapfeltétele van létrejövőben, vagyis a hosszúság funkciójának ellátására szolgáló ejtési momentumok éppen kettéválnak. Hogy ez a folyamat lezárult-e, nem tudom. Bizonyos, hogy még lezárulása előtt megindult az a fejlődési szakasz, amelyben az a) és a c) alatt jelzett változatok érvényesülni kezdtek.

Eszerint a kvantitást egyformán hordozza a hosszabb és rövidebb ejtés, valamint a feszítettebb, illetve lazább ejtés, másfelől viszont szembeszökő jelei mutatkoznak annak is, hogy az időtartam rovására egyre inkább teret nyer a feszített/laza oppozíció. Bizonyos ugyanis, hogy a hosszú magánhangzók kimutathatóan feszítettebb ejtésűek lettek (vö. Szende 1969.), akárcsak az angolban (l. Chomsky—Halle 1968.), vagy megfordítva, lazább ejtésűek a rövidek. Efelől azért sem lehet kétség, mert a másik nagy, a magánhangzó-rendszert tagoló alternatíva, a hangsúlyos/hangsúlytalan ejtés hasonló polarizációt kezd mutatni: a hangsúlytalanok ejtése dokumentálhatóan lazább (vö. Szende, 1969., különösen 372). Elképzelhetőnek látszik, hogy a hosszúság kifejezésére a hosszúak esetében a rövideknél eltérő ejtési tényezők által létrehozott hangszínkülönbségek foglalódnak le, s az időtartam — Kassai Ilona kifejezésével élve — egyszerű ritmikai viszonyok megvalósítására marad fenn. Valószínűbb azonban, hogy e tendencia nem kizárólagosan fog érvényesülni. Bizonyos jelekből arra lehet következtetni, hogy a középső nyelvállásúak tartósabban ellenállnak e fejlődésnek, mint a felső nyelvállásúak. A legtermészetesebb organikus fejlődés az volna, ha az a), b) és c) pontokban jelzett lehetséges megoldások egymásra rétegződve, egymás mellett hatva érvényesülnének.

Közelíthetnének még a kérdéshez egy tudományon kívüli álláspont felől is: vajon mennyiben kedvez ez a tendencia a magyar hangállomány állapotának harmóniája szempontjából. Az élő és érvényben levő rövid/hosszú oppozíció és az időtartam között a megfelelés logikus, azaz adekvát, egyszerű és funkcionális értelemben „célszerű” [?volt]. A beszédhangoknak a mindennapi használatában tapasztalható megoszlása eléggé meg is kívánta ezt a megkülönböztetést. A kirajzolódó új perspektívák viszont egy új oppozíció létrejöttét ígérnek. Nehéz és merőben elhibázott volna bármiféle teleologikus elemet belevetíteni e hangfejlődési folyamatokba, de lehetségesnek látszik az a fejlődési irány, amelynek végpontján

a mai hosszúak a mai rövidektől abban fognak különbözni, hogy a hosszúak, a mai rövidekéhez közel eső időtartamban, feszített ejtésűek lesznek, s a hosszúakkal csaknem azonos időtartamú rövidek laza ejtésűekké válnak. Így a *tör-t* a *tör-től* nem az időtartam, hanem az különbözteti majd meg, hogy az utóbbi hanyagabb, az *e*-hez közelebb eső ejtésben jelenik meg.

A magán- és mássalhangzók hosszúságának nembeli azonosságára a végső bizonyítékunk a magánhangzókra előbb jelzett fejlődési tendenciával kapcsolatos. Az történik ugyanis, hogy a mássalhangzók (pontosabban leginkább a magánhangzók közti helyzetben álló zárhangok) időtartama is ingadozik. Lehetséges, hogy ez a jelenség eredetileg nyelvjárási tendencia. Köznyelvi szintű fellépését azonban lépten-nyomon tapasztaljuk: a *higany*, *papír*, *Egyiptom* intervokális mássalhangzója az esetek egy hányadában félhosszú vagy hosszú.

V. Az elmondottakból világosan az tűnik ki, hogy 1. a rövid/hosszú oppozíció képviselete változóban van (ezt már Fónagy 1956., Magdics 1960. és Kassai 1971. ki-mutatta); 2. a kvantitás és az időtartam viszonya bonyolultabbá vált, a kvantitás új vonásokkal gazdagodott; 3. maga az oppozíció viszont változatlanul érvényben van; és 4. a mássalhangzók hosszúsága ugyanúgy számon tartandó, mint a magánhangzóké.

Újabban a hangstatisztikában is figyelembe veszik a hosszú mássalhangzók meg-létét (vö. Kelemen, idézi Fodor 1968., 327–8; Szende 1971. és 1973.). Azonban a beszéd-hangok kutatásának más területein is következetesen érvényesíteni kell ezt a mindmáig valóságos oppozíciót.

Szende Tamás

HIVATKOZÁSOK

- Bloch, E.: Die Frage einer 'elastischen' Zeitstruktur in der Geschichte, nach Analogie des Riemannschen Raums. Auswahl aus seinen Schriften. Frankfurt—Hamburg, 1967., 93–102.
- Chomsky, N.: Halle, M.: The sound pattern of English. New York—Evanston—London, 1968.
- Fodor István: Mire jó a nyelvtudomány? Budapest, 1968.
- Fónagy Iván: Über den Verlauf des Lautwandels. ALingu. 6 [1956.]: 173–278.
- Fónagy Iván—Baráth Judit: Időtartam és hangosság. NyK. 68 [1968.]: 115–24.
- Fónagy Iván—Magdics Klára: Beszédsebesség, szólam, ritmusérzék. MNy. 56 [1960.]: 450–8.
- Gombocz Z.—Meyer, E. A.: Zur Phonetik der ungarischen Sprache. Uppsala, 1909.
- Heidegger, M.: Sein und Zeit. Tübinga, 1967.
- Kassai Ilona: Adalékok a magyar magánhangzók időtartamához. NyK. 73 [1971.]: 1971–190.
- Laziczus Gyula: Bevezetés a fonológiába. Budapest, 1932.
- Laziczus Gyula: Zur Lautquantität. Selected writings of Gyula Laziczus. Szerk.: Thomas A. Sebeok. Hága—Párizs, 1966. 71–6.
- Lehiste, I.: The function of quantity in Finnish and Estonian. Language 41 [1965.]: 447–56.
- Liiv, G.: On qualitative features of Estonian stressed monophthongs of threephonological degrees of length. EEsti NSV Teaduste Akad. Toim. 10 [1961.]: 113–31. (utalások alapján).
- Lotz, J.: The role of script in describing the languages of the world. New York, 1970.
- Magdics Klára: A szóvégi magánhangzók rövidülése a köznyelvben. NyK. 62 [1960.]: 301–22.
- Magdics Klára: A magyar beszédhangok időtartama. NyK. 68 [1966.]: 125–39.
- Magdics Klára: A magyar beszédhangok időtartama nyugodt és gyors beszédben. NytudÉrt. 67 [1969.]: 45–63.
- Szende Tamás: A köznyelvi magyar ejtésnorma felé. (I. A norma II. Az ajaktartikuláció). NyK. 71 [1969.]: 345–85.
- Szende Tamás: Anyanyelvünk hangzásáról. Nyr. 95 [1971.]: 442–53.
- Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági vizsgálata. NytudÉrt. 81. sz. 1973.
- Trubetzkoy, N.: Grundzüge der Phonologie. Göttinga, 1958.

Adatok a felszabadulás után keletkezett földrajzi nevek vizsgálatához

Földrajzi nevek folyamatosan keletkeznek és pusztulnak. Új szükségletek kielégítésére új nevek születnek. Ez így van rendjén. Bizonyos események azonban az átlagosnál is nagyobb változást idéznek elő a névkészletben. Egyrészt a feledés homályába kerülnek a régi neveket, másrészt elősegítik újak tömeges keletkezését és terjedését. A felszabadulás után — a földosztás mellett — a mezőgazdaság szocialista átszervezése idézett elő lényeges változást a földrajzinév-készletben. E folyamat 1948-ban kezdődött, s napjainkban is tart. A korábbi években a termelőszövetkezetek megalakulása, később a tsz-ek belső fejlődése, s nem utolsósorban egyesülése befolyásolja a földrajzinév-készlet alakulását.

Székely község teljes földrajzinév-készletét megvizsgáltam. 52 földrajzi név keletkezett a felszabadulás után. 19,1% ez.

A falu határát az utóbbi két évtizedben nagyrészt gyümölcsösökkel telepítették be. Ez többféleképpen módosította a tájegységek elnevezését. Olyan objektumokat is elhárítottak a névvel, amelyeknek addig nem volt nevük. Míg korábban egy nagyobb tájegységet egyetlen névvel illeltek, ma már részeit is megnevezik. Ugyanakkor az addig külön névvel megnevezett kisebb tájegységeket összevonva új névvel jelölnek meg. Gyakran új nevet alkotnak a régi mellé.

Már nem köznyelvi megnevezés a *Fiatalos* név, hanem terjedőben levő új földrajzi név. A megkérdezett 90 személyből 47 ismeri (23 aktívan, 24 passzívan), 43 nem. (Ha valaki a nevet lokalizálni is tudja, akkor a kérdéses név az aktív, ha csak hallotta, de nem tudja pontosan helyhez kötni, a passzív névkészlet tagja.) A tsz vezetősége által alkotott név indítéka a gyümölcsös kora. Ugyanígy van a *Termő-gyümölcsös* névvel is. 47 fő ismeri (15 aktív, 32 passzív), 43 nem. E név még nem „gyökerezett meg” úgy, mint az előbbi. A *Szakcsoport* név az egyfajtaságot hangsúlyozza. 61 főismeri (31 aktív, 30 passzív), 29 nem. Összefoglaló név az *Őze-gyümölcsös*. Az előtag a közelben levő tanya neve. Minden megkérdezett személy ismeri és tudja lokalizálni. Alakja után kapta a nevét a *Kutyanyelv*. Helyzete, fekvése miatt alkották a *Középső-tábla*, *Kövesúti-kocka*, *Ibronyi-kocka* ~ *Ibrony-oldali-kocka* ~ *Ibrony-oldali-tábla*, *Forgony-kocka* ~ *Forgony-tábla* nevet. A két utóbbi előtagja személynév, *Ibrony* pedig a szomszédos falu neve. Az *Erdőhát* és *Vitéz-ház* régi földrajzi név felhasználásával alkották meg az *Erdőháti-kocka*, illetőleg *Vitéz-házi-kocka* neveket. — Egy esetben az elnevezés alapjául nem az ember tájváltoztató szerepe, hanem az embertől független táji adottság szolgált: *Kökényes*. Régebben nem volt neve. — A régi *Nyirkos-sziget* határnév mellé a felszabadulás után produkálódott egy új név: *Senki földje*. Míg a korábbi névadás a talaj minőségéről tájékoztatott, az új név a birtoklásra, helyesebben a nem birtoklásra utal. Névismereti mutatóik: *Nyirkos-sziget*: 71 ismeri (39 aktív, 32 passzív), 19 nem; — *Senki földje*: 38 ismeri (28 aktív, 10 passzív), 52 nem.

Több földrajzi névben szerepel a köznévi *kocka* utótag: *Forgony-kocka*, *Ibronyi-kocka*, *Kövesúti-kocka* stb. A mezőgazdaság kollektivizálása előtt nem találkozunk ezzel az utótaggal. Általában a *tábla* köznévi utótag mellé vagy helyébe támadt.

Még nagyobb változás jellemző a felszabadulás után a belterületi nevekre. Új utcanévet két okból alkotunk. Felépül egy utca, amelynek szükségből nevet kell adni. Keletkezhet utcanév úgy is, hogy a régebben keletkezett objektum nevét valamilyen ok miatt megváltoztatják. (Vö. Kálmán Béla: A nevek világa 181; Mező András: A nyíregyházi utcanévek sorsa, Szabolcs-Szatmári Szemle III. évf. 3. sz. 6.) A felszabadulás után épült új falurész neve *Dózsa György utca* lett. Mivel három apró utcából áll, a nép *Alsó-Dózsa*-ra és *Felső-Dózsa*-ra differenciálta. A *Felső-Dózsa* két utcát foglal magába. A nép *Új sor*-nak nevezi a nemrég épült *József Attila utcá*-t. Hivatalos névadással kapta nevét a *Petőfi köz* és a *Kossuth utca*. Mindkettő az utóbbi években épült. Összefüggés az utca neve és névadója között egyik esetben sincs, mint ahogy nincs a többi utca régi nevét felváltó újak esetében sem. A *Petőfi köz* a *Petőfi utcá*-ból nyílik; helyzete, fekvése alapján nevezték el. *Kapitány utcá*-ra változtatták a falu két régi irányjelölő utcanévét. A nép az Orosz-kastélytól nyugatra eső részét ma is *Bogdányi utcá*-nak, keletre eső részét *Berkessi utcá*-nak nevezi. Az utca új nevét szélhámossággal kapta. Az ötvenes évek elején Budapestről érkező, az utcák neveit rendező hivatalos személyek egyike saját magáról nevezte el. Megtörtént ez a közeli Sényő községben is. Tehát vezetéknev szerepel belterületi földrajzi névként.

1948-ban a falu leggazdagabb földesurának, Orosz Sándornak a portája a községi tanács kezelésébe került. A nép mérete alapján *Nagy-kert*-nek, az ötvenes évek elején itt tartott politikai tömegmegmozdulások alapján a tulajdonosi jelleg hangsúlyozásával *Nép-kert*-nek nevezte. Ez utóbbi a személyi kultusz éveinek elmúlásával kikopott a használatból. Amióta a *Nagy-kúria*-ban levő volt Burger-kastélyt óvodának rendezték be, azóta az *Óvoda-kert* név gyakoribb. A *Csere* nevű dűlőben a helyi termelészövetkezet gazdasági központot létesített, ezért új neve *Téesz-telep* lett. A régít hovatovább csak az öregek ismerik.

Végezetül összefoglalom, hogy milyen módon keletkeztek Székelyben a felszabadulás után földrajzi nevek, mi az ára ennek a gazdagodásnak: 1. Olyan objektumokat is elláttak névvel, amelyeknek addig nem volt nevük. Ez igen ritka eset. 2. Az addig külön-külön megnevezett tájegységeket összevonva új névvel látták el. Ez gyakran előfordul, következésképpen a régi földrajzi nevek pusztulása jelentősen meggyorsult. 3. Előfordul, hogy a korábban egyetlen névvel illetett nagyobb tájegység részeit is megnevezik. 4. Új szükségletek kielégítésére új nevet alkottak.

Számszerűen ötödével gazdagodott ugyan a felszabadulás előttihez képest a földrajzinév-készlet, de ez a gazdagodás valójában szegényedést takar. Meggyorsította ugyanis a régi földrajzi nevek pusztulását, hiszen a fiatalabb korosztály tudatába már főként az újabb nevek kerülnek be, ha bekerülnek. Megállapításomat egy névismereti vizsgálat igazolja, amelynek eredményéről azonban más alkalommal számolok be.

Tóth László

A hát bázisnév jelentése Szamosszeg földrajzinév-anyagában

Lőrincze Lajos tanulságos észrevétele, hogy a természetes differenciálódással keletkezett földrajzi egységek elnevezéseiben egyik legnagyobb szerepű nyelvi eszköz a *fej*, *száj*, *hát* stb.-féle antropomorf nevek (vö. Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. 13). Különösen a *hát* bázisnévre vonatkoztatva, szamosháti saját gyűjtésű névanyaggal magam is megerősíthetem ezt az észrevételt: Kérszemjénből *Csèrhát*, *Palájhát*, *Tököshát*; Nábrádról *Szőcskehát*, *Tököshát*; Szamosszegről 1864. *Baraszkos Hát*, 1864. *Berek Hát*, 1966 *Csèrghát*, *Homorótyhát*, *Karasznahát*, 1891. *Kenderhát*, 1966. *Kocsórhát*, *Kóyróutyhát*, *Sebeshát*, *Tóyhát*.

Szakirodalmunkból az derül ki, hogy — noha hegyes, dombos vidékeken sem ritka a *hát* bázisnévvel alakult földrajzi név — kutatóink általában a folyó menti alföldi települések névanyagából mint *víz környék* elnevezést ismerik, jelentését pedig egy ’hosszan elnyúló, szintjével környezetéből kissé kiemelkedő, *hát szerű*, folyóparti terület’-féleségben vélik megtalálni. Ilyen elgondolást mutat Viski Károly (l. A magyar nyelvtudomány kézikönyve. Bp., 1938. I/8:15) „Etnikai csoportok, vidékek” című dolgozatának következő kitétele is: „Az Érnek, Túrnek, Szamosnak, Tiszának felsőtiszai szemlélet és szó szerint *hát j a i* vannak, faluk sorával, amelyeket a vizek a hátukon tartanak. Nem dombtság, még halom sem, csak folyópart, az árterek szélén, mintegy partján . . .”. Szentes vidékéhez kapcsolva hasonló, de már pontosabban meghatározott észrevételezést tesz Nyíri Antal (l. Alföldi Tudományos Gyűjtemény. 1946—47. 2: 284) is a *hát* bázisnévről „A kihaló szentesi vízi élet néprajzi és néprajzi maradványai” címen közölt dolgozatában, mikor ezt mondja: „Vízi elnevezés a *hát* is. A régi szentesi halászköz ezzel a névvel a vízből kiemelkedő hátszerű földrészt jelölték.”

Nincs szándékom vitatni ezeknek a jó megfigyeléseknek az igazát, hisz előrébb idézett szamosháti adataimmal magam is támogatást nyújtottam számukra. Jelentéstan szempontból azonban egy fontos kiegészítéssel szolgálhatok. — Szamosszeg főtebb idézett névanyagában sok az olyan adat, amelyikben a *hát* bázisnév előtti lokalizátor helyi patakok tulajdonnévből alakult: *Csèrgepatak* > *Csèrgehát*, *Homoróúdy* > *Homoróúthát*, *Kocsörd* > *Kocsörhát*, *Kóúróútpatak* > *Kóúróúthát*, *Sebespatak* > *Sebeshát*. Ebben még semmi meglepő nincs. Az viszont már különös, és valószínűleg nem véletlennek mondható, hogy az így kialakult nevekkal jelölt szamosszegi területek mindig a lokalizátorral megnevezett patak folyásának a középső szakaszán találhatóak, és a patak forrás- vagy torkolatvidékén sohasem. Úgy hiszem, ebből a tényből levonhatok egy olyan tanulságot, hogy a szamosszegi földrajzi nevekből jelentkező *hát* bázisnév nem csupán arra utal, hogy a jelzett terület folyó mellett fekszik és szintjével *hát szerű* en kiemelkedik környezetéből, hanem arra is, hogy a folyónak illetve pataknak a *középső szakasza* mentén található. Így meg kell állapítanom, hogy a *hát* antropomorf névvel analógiás úton keletkezett szamosszegi földrajzi nevek — amint azt az analógia meg is engedi — nemcsak *szintbeli* (= vertikális) sajátosságot képesek kifejezni, hanem másodlagosan *távolságbeli* (= horizontális) földrajzi sajátosságot is.

Hogy ismertetett vélekedésem mennyire helytálló, azt a szamosszegi *Homoróúthát* földrajzi név mellett fölbukkanó *Homoróúthegyi* névvel tudom igazolni. Az előbbi név a helyi, de jelenleg már kiszáradt *Homoróúdy* nevű patak középső szakaszán fekvő, kissé dombosabb partmenti dűlőt jelzi, az utóbbi pedig ugyanennek a pataknak az egykori forrásvidékén található dűlőt. Úgy látszik tehát, hogy szamosszegi szemlélet szerint a patak felső szakasza a patak *hegyi*, középső szakasza pedig a patak *hát-a*. — Sajnos, az alsó szakasz elnevezésére nincs példám.

Befejezésül megemlítem, hogy ezt a szemléletmódot nem tartom sajátosan szamosszeginek, sőt Inczeffi Géza adataival valamelyest igazolni is tudom általános érvényét. Ő ugyan jelen cikkemhez fűzött lektori véleményében ezt mondja: „A *hát* alapelem az Alföldön igen gyakori, de gyűjteményemből nem derül ki, hogy csak a vízfolyás egy szakaszát jelölne.” Egy régebbi dolgozatában viszont Szeged környékéről mutatja ki a *Gencsér farka* ~ *Gencsfarka* névvariációkat (vö. SzPFÉvk. 1962. 31), amiből én arra tudok következtetni, hogy eltérő nyelvi anyag fölhasználásával ugyan, de az ország más tájegységein sem ismeretlen a jelzett szemléletmód földrajzinév-adásunkban. — Talán nem volna érdektelen, ha további kutatásunk erre is több figyelmet fordítana.

Balogh László

Madárnevekről

I.

1. A madarak ősidők óta éppúgy hozzátartoznak az ember életéhez, mint például a fák. Gazdasági jelentőségük korábban, a halászó-vadászó életforma korában volt nagyon jelentős. Bár a civilizáció térhódításával csökken gazdasági szerepük, fontosságuk vitathatatlan (gondoljunk csak a háziszárnyasokra). A madarak, „az anyatermészet legvonzóbb, a röpködés tulajdonságánál fogva . . . irigylésre méltó lényei” (Herman Ottó: Chernel István: Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségükre. Bp., 1899. I: III) nemcsak gyakorlati hasznosságuk miatt váltak már réges-régen az ember érdeklődésének állandó tárgyává. Különös életmódjuk, a repülni tudás hatalma, szép tollazatuk, kellemes hangjuk, éneklésük, fészkeik, tojásaik stb. megragadták az érdeklődő, a természetet mindjobban megismerni vágyó ember fantáziáját. Természetes tehát, hogy a madarakkal való foglalkozás részint tudománnyá, részint pedig kellemes és hasznos szórakozásává, időtöltésévé vált az embernek. Az ősi, kezdetleges megfigyelések idővel tapasztalatokká összegeződtek, s a madarakkal foglalkozó tudományágnak, a madártannak — idegen szóval: ornitológiának — az útját készítették elő. A madarak iránti érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy nincs még egy biológiai tudományág, amely olyan gazdag irodalommal rendelkeznék, mint a madártan (H. — A. Freye: Das Tierreich VII/5. Vogel. Sammlung Göschel, Bd. 869. Berlin, 1960. 8). A legújabb számítások szerint ma már naponként megjelenik legalább egy új könyv a madarakról (H. Remmert: J. Hanzak: Das große Bilderlexikon der Vögel. Stuttgart, é.n. 7).

A madarakkal nemcsak erdőben, mezőn, folyók és tavak mentén, parkok fáin, bokraín találkozunk. Az emberi kultúra legkülönbözőbb produktumaiban viszontlátjuk őket. Mégpedig az emberi lét szinte kezdetétől napjainkig. Az ősember barlangrajzain keresztül a mai modern képzőművészeti alkotásokig. A népek folklórjának gyakori témája, hasonlata a madarak: népi hiedelmek, jóslatok, versek szólnak róluk. Költők is gyakran megénekelték őket.¹ Az ókori népek hiedelemvilágában különösen is előkelő hely jutott a madaraknak: a galamb például — a béke szimbóluma — Aphrodité madara a görög mitológia szerint. A magyarok nemzeti madara a turul. Egy monda szerint a honfoglaló Árpád apja, Álmos turulmadártól származik: anyját éjszaka, álmában egy turul ejtette teherbe (innen az *Álmos* név). Madarakkal, madárhangok utánzásával találkozunk a zenében is; gondoljunk például Beethoven VI. szimfóniájára. Említsük meg azt is,

¹ Németországban például két, viszonylag hosszú elbeszélő költeményt is írtak több mint négyszáz évvel ezelőtt a madarakról. 1531-ből származik a „Das Regiment der anderthalb hundert vögel” (Másfél száz madár regimentje), amely 256 sorban írja le a különféle madarakat. Jóval terjedelmesebb az 1554-ben kiadott „Ein kurtzweilig gedicht von namen art vnd natur aller vögel in reymen geltelt vnd gantz luftig zu lesen”.

(Szórakoztató, rímekbe szedett, mulatságos költemény a madarak nevéiről, fajtaíróiról és természetéről.) Ez a „költemény” mindössze 700 soros (!), s az előszóban ígérték, ti. hogy az olvasóval megismerteti a madárneveket („Difs büchlin macht dir bald bekant wie alle vogel find genant”), valóban szórakoztató módon meg is valósítja (mindkét elbeszélő költeményt közli Suolahti: Die deutschen Vogelnamen. Straßburg, 1909. 449—472). — A magyar irodalomból három verset említünk: Vörösmarty: Madárhangok, Petőfi: A gólya, Arány: Koncert.

hogy a technikai fejlődés hajnalán az ember a madarat utánozva akart repülni megtanulni (idézzük emlékezetünkbe Daidalosz és Ikarosz mondáját), hogy a repülőgépek — különösen az elsők — bizonyos értelemben „madárutánpótlók”. Vadászat célpontjaiként egy sajátos sportnak szenvedő alanyai a madarak, éppúgy azonban a divatnak is, amely könyörtelenül szedi áldozatait. A madaraknak az emberi nyelv is köszönhet valamit: azokat a szavakat, kifejezéseket, mondatszókat, amelyeket valamilyen formában a madarak (madárhangok, madárénekek) hívtak életre. Számuk bizony nem is kevés. A sort még folytathatnánk.

2. A madarak iránti érdeklődés — mint mindenütt — Magyarországon is nagy. Jól bizonyítja ezt az a tény, hogy az 1969-ben kiadott „Európa madarai” című kitűnő és nagyon hasznos madártani kézikönyv tüneményes gyorsasággal elfogyott (2. kiadása 1972-ben jelent meg). De nemcsak a madarak maguk, nevük is foglalkoztatta és foglalkoztatja ma is az emberek fantáziáját. Ennek érthető okai vannak. Régi tapasztalat, hogy a nyelvből leginkább a nevek s a szavak eredete érdekli az embert: tudni szeretnénk, hogy mi az összefüggés a név és a nevet viselő tárgy, élőlény, személy stb. között (vö. Papp László: NytudÉrt. 58. sz. 165). S a madárnevek tág teret és eredményes ténykedést kínálnak a kutató emberi elmének. Nagyon sok madárnév esetében ugyanis első pillanatra fölismerhető a név és az illető madár közötti összefüggés. Tudjuk például, hogy a *kuvik* azért *kuvik*, mert *kuvikol*. Tudjuk azt is, hogy az *egerészölyv* egereket fogyaszt, a *cserregő nádiposzáta* meg cserregő hangot ad. Tisztában vagyunk azzal is, hogy az *erdei szalonka* az erdő lakója, a *zöldike* zöldes színű, a *sárgarigó* sárga. Tudjuk, hogy a *szerecsen-pacsirta* fekete s hogy a *vadászölyv* jó segítőtársa az embernek vadászás közben. S mindehhez a legcsekélyebb nyelvészeti képzettség sem kell. A madárnevek nem kis hányada azonban a nem szakember számára megfejthetetlen rejtély, ezek eredetének földerítése a nyelvész, az etimológus feladata. Magyar madárnevek eredetvizsgálatával már sokan foglalkoztak eddig is, rendszeres madárnév-kutatásról azonban nem beszélhetünk. Mindmáig híjával vagyunk egy olyan összefoglaló munkának, amely a magyar madárnevek eredetéről szól. Az eddig megjelent külföldi madárnév-monográfiák pedig egyértelműen bizonyítják a szintézis jellegű madárnév-vizsgálat fontosságát és hasznosságát. A madárnevek eredetének a vizsgálatával a nyelvész is csak akkor foglalkozhat eredményesen, ha a legmesszebbmenőkig figyelembe veszi a madártan vonatkozó leírásait. Mindazon madárleírások, amelyek nem ornitológusoktól származnak, általában kisebb-nagyobb hibákkal, tévedésekkel vannak átszöve, s ezek könnyen félrevezethetik a gyanútlan, mit sem sejtő szófejtőt. Herman Ottó, híres ornitológusunk például egyenesen „hajmeresztőnek” ítélte azt a zűrjavart, ami — a madárnevek tekintetében — szótárakban található: madárneveket ugyanis olyan madarakhoz is társítottak, amelyekhez semmi közük sincs. Hibás forrás alapján pedig könnyen születhet téves magyarázat — ezért írta Herman Ottó, hogy az „állatok neve tisztán szótárak alapján, tisztán combinative rendbe nem hozható, mert ehhez pontos tárgyismeret kell” (Nyr. 16: 130). A madárnevek nyelvészeti vizsgálata éppen ezért csak pontos ornitológiai leírások, illetőleg ornitológusoktól is ellenőrzött források alapján végezhető el tudományos szempontból kifogástalanul. Idézett cikkét így folytatta Herman Ottó: „Én azt hiszem, hogy csak ez a mód adhatja meg a jövőben a nyelvésznek azt a szilárd alapot, amelyre szüksége van” (uo.).

Az alábbiakban — Herman Ottó szellemében — néhány madárnév eredetét, létrejöttének körülményeit kívánom bemutatni. „Csak tiszta forrásból”: Chernel István már említett nagy madártani szintéziséből és az Európa madarai című ornitológiai kézikönyvből meríték. Olyan madárnevek eredetét vizsgálom tehát, amelyek szakszerűen azonosítva vannak a megfelelő madárfajtaival, s amelyekről pontos és részletes madártani leírás áll rendelkezésünkre.

A következőkben abécésorrendben, címszavak szerint csoportosítva közlöm a tárgyalt madárneveket.² A madártani leírásokból csak az eredetmagyarázathoz legszükségesebb tudnivalókat idézem. Arra törekedtem, hogy az etimológiai bizonyító anyagban idegen nyelvi madárnevek is szóhoz jussanak. Néhány szócikkben a címszóként szereplő madárnéven kívül más madárelnevezések eredetét is vizsgálom.

II.

Árvízhozómadár. Vas megyéből közli e madárnevet Chernel (Chernel 58), melynek hivatalos elnevezése *küszvágó csér* 'Sterna hirundo' (Európa madarai 151; 1. még a *halászska* szócikkét). Természetesen szó sincs arról, hogy ez a madár hozza az árvizet. Mivel azonban a *küszvágó csér* vízimadár, jelenléte valóban vizet feltételez — s az lehet éppenséggel árvíz is. Ily módon e madár mégiscsak jelezhet árvizet is — ha nem is előre. Chernel könyvében ezt találjuk madarunkról: „A küszvágó csér előfordulási körében nagyobb tavakat, tengerpartokat, nagy folyamok vidékét és torkolatát kedveli... Nálunk úgy a Duna, mint Tisza mentén s egyéb folyamainknál igen ismert madár, valamint a Fertőn, Balatonon s más tóvidékeinken is... Mint költőzködő madár április közepe táján érkezik s főleg e hó utolsó felében... Ez időszakban nedves rétek, folyók, patakok, mocsarak körül is nagyobb számban mutatkozik itt-ott” (59). Chernel expressis verbis ugyan nem említi az időlegesen, többnyire árvíz következtében víz alá került területeket, ez azonban nyilván beleértendő. Vas megyében mindenekelőtt három ismertebb folyó, illetőleg patak vádolható kiöntésekkel, azazhogy ma már — szerencsére — jobbra csak kiöntési próbálkozásokkal: a Rába, a Pinka és a Szombathelyt keresztül-szeldő Gyöngyös (utolsó nagy kiöntése 1965-ben volt). Mindegyik az Alpokban ered, s a tavaszi hóolvadások mindhármát vad, fenyegető óriássá duzzaszthatják, ahogy erre már többször is volt példa. A *küszvágó csér* zsákmány után járkálva vagy éppen költési helyet keresve bizonyára megfordult elöntött réteken, folyópartokon is (vö. Chernel 61). Mivel pedig árvízmentes időben ugyanott nem láthatták az emberek, úgy vélték, összefüggés van az árvíz és a madár megjelenése között.

Hasonló szemlélet alapján keletkezett a rokon észti nyelvben a *barázdabillegető* nyelvjárási elnevezéseként a *jääajaja*, amely szó szerint 'jég-hajtó, jégűző'-t jelent (Mäger 135). Az észti madárnév létrejöttének alapja az volt, hogy a *barázdabillegető* Észtországban is „egyike a tavasz első érkezőinek” (Európa madarai 191).

² A tárgyalt madárnevek azonosításakor, mai hivatalos magyar és latin formáinak megadásakor az Európa madarai című madártani kézikönyvre támaszkodtam. Ebben a könyvben találjuk ugyanis a legújabb nemzetközi ornitológiai gyakorlatnak megfelelően egységesített latin nomenklatúrát és a mai hivatalosnak tekintendő magyar madárneveket is (Chernel terminológiájától — mind a magyar, főként azonban a latin nevek tekintetében — több esetben is eltér ez a könyv). — A finnugor adatokat — a magyar, a finn és az észti kivételével — általában egyszerűsített átírásban közlöm. A cirillbetűs finnugor szavakat latin betűsre írtam át. A Cherneltől származó adatokban — az idézeteket nem tekintve — a *cz-t* *c*-vel helyettesítettem. — Néhány könyv címét gyakori idézése miatt a következőképpen rövidíttem: Chernel = Chernelházi Chernel István: Magyarország madarai különös tekintettel gazdasági jelentőségekre.II. (Tüzetes rész. Magyarország madarainak leírása, elterjedése és életrajza.) Budapest, 1899; Suolahti = Hugo Suolahti: Die deutschen Vogelnamen. Eine wortgeschichtliche Untersuchung. Straßburg, 1909; Jørgensen = Harriet I. Jørgensen: Nomina Avium Europaeorum. Copenhagen, 1958; Mäger: M. Mäger: Eesti linnunimetused. Tallinn, 1967; Európa madarai = R. T. Peterson—G. Mountfort—P. A. D. Hollom: Európa madarai. Magyar viszonyokhoz alkalmazta dr. Tildy Zoltán. Budapest, 1969. — Egyéb esetekben az általános gyakorlatnak megfelelően a TESz. és a MSzFgrE. rövidítéseit alkalmazom.

Báránybégető. A *sárszalonka* 'Gallinago gallinago' népi elnevezése (Chernel 214). Nevét onnan kapta, hogy „Nászrepülés közben gyakran zuhanva ereszkedik lefelé; ilyenkor szétterpesztett szélső farktollai jellegzetes, mekegésszerű hangot adnak” (Európa madarai 132). A *báránybégető*-n kívül, amely Chernel szerint az ecsedi láp vidékén ismeretes, megemlítendő még az ugyancsak Cherneltől közölt *benekecske* és *báránysneff* elnevezés is, valamint a Szabó Dávid szótárában (1972.) található *bárány-bőgető* és *kecske-bőgető* („hoszsú orru madár, mely bárány v. kecskemódra szól”: 17). Ezek közül egyedül a *benekecske* előtagja, a *bene* nem világos. Négyesy (MNY. 10: 262) és Simonyi (Nyr. 43: 279) szerint ugyan ez a szó talán a madár régebbi *mennyei kecske* (l. alább) nevéből jött létre, ez az ötlet azonban bizonyítatlan, ezért a szót ismeretlen eredetűnek kell továbbra is tartanunk (EtSz. 1: 354 *bene* a.). Chernelnél nem találjuk az először Zrínyinél előforduló *mennyei kecske* kifejezést: „Hallottál már bőmbőlő bikát, *Mennyei kechkét* . . .” (1651; „Az vadász elnyugszik” című verséből idézi Négyesy: MNY. 10: 259). Ez a név minden bizonnyal a német *Himmelsziege* 'ua.' fordítása: Négyesy: uo.). Nyelvünkben tartósan — úgy látszik — nem tudott gyökeret verni, ma már kihaltnak tekinthető. — A repülés közben keletkező hangok feltűnő jellemzői a szóban forgó madárnak, mert sok nyelvben — legalábbis ami a népnyelvet illeti — találunk a magyarhoz hasonló elnevezéseket. Ezekre l. a következőket: latin szaknyelvi R. *Capella coelestis* (tkp. 'mennyei kecske') (Suolahti szerint ez a német *Himmelsziege* 'ua.' fordítása: Suolahti 276), német *Himmelsziege* [tkp. 'mennyei kecske'], francia *chèvre céleste* [tkp. 'mennyei kecske'], svéd *himmelsget* [tkp. 'mennyei kecske'], litván *perkuno ožys* [tkp. 'mennydörgés-kecske'], finn *taivaan-vuohi* [tkp. 'égi kecske'], észt *taevaküts* [tkp. 'égi kecske'], *taevasikk*, *taevasokk* [tkp. 'égi bakkecske'], *taevajäär* [tkp. 'égi kos'], *taevatali* [tkp. 'égi bárány'], *taevavoonakene* [tkp. 'égi bárányocska'] (ezekre l. Chernel 214, MNY. 10: 315–6; Suolahti 276; Mäger 77), lapp *almmi-fie:ra* [tkp. 'égi varjú'], *meäkästak* [tkp. 'mekegő'] (Lagercrantz, LpWsch. 1: 13, 478).

Cájzli. Chernel Vas megyéből közli e madárnevet a *csíz* 'Carduelis spinus' egyik nyelvjárási elnevezéseként (607). Az ÚMTsz.-ben is több adat található Vasból, egy-egy Bajáról és Székesfehérvárról is. Alakváltozatai az ÚMTsz. szerint *ceizli* 'csízpinty', amely *cejzli*-nek olvasandó, és a *cejzli* 'csíz' (voltaképpen tehát írásbeli változatról van szó csupán). Etimológiai szempontból nagyon érdekes szó. Egyrészt, mert — bár ez nem ismerhető föl — töve azonos a *csíz*-zel, másrészt pedig, mert mind a *csíz*, mind a *cájzli* jövevényszó a magyarban: míg azonban a *csíz* szláv eredetű, a *cájzli* német jövevény nyelvünkben. De menjünk sorjában. A magyar *csíz* vagy a szerb-horvát *čiz*, vagy a szlovák N. *čiz* átvétele. További szláv megfelelésekre vö. szlovén *čizek*, cseh *čiz*, lengyel *czyż*, orosz *чуж* (TESz.). Ezek a szláv szavak egy hangutánzó jellegű ósszláv többől alakultak (TESz.). A csehből ez a madárnév átkerült a németbe; vö. német R. *zise*, *zijs*, irodalmi német *Zeisig* (Suolahti 118; Kluge, EtWb.²⁰). Az átvett cseh szó a német nyelvjárások többségében, miként az irodalmi nyelvben is, kicsinyítő képzővel bővült; vö. *Zeislein*, *Zisle*, *Zeisel*, *Zeyßlein*, *Zißlin*, *Zeißle*, *Zinsle*, *Zinßlein*, *Zisel*, *Zeisel* stb. (Suolahti 118–19). A magyarba, bizonyos nyugat-magyarországi nyelvjárásokba is egy *-l* kicsinyítő képzős szó, mégpedig a bajor-osztrák nyelvjárási *Zeisl* 'csíz' került (EtSz. 1: 607 *cájzli* a.). A bajor-osztrák *Zeisl*: magyar *cájzli* szövegére vö. baj.-osztr. *gimpl*: m. *gimpli* 'veresbegy' (Lumtzer—Melich, DOLw. 116), hazai baj.-osztr. *wastl*: m. *bászli* 'ügyetlen, málé', baj.-osztr. *kipf.l*: m. *kifli*, hazai baj.-osztr. *krumpl*: m. *krumpli* (TESz.) stb. A kettős hangtani megfelelésre (*cájzli*: *cejzli*) l. a következő nyugat-dunántúli szópárokat: *spájz*: *spejz*, *Svájc*: *Srejc*, *hájdermönkü*: *hejdermönkü* 'káromkodásféle', *slájm*: *slej*m, *májsztër*: *mejsztër*, *vájling*: *vejling*, *snájdër*: *snejdër* stb. A *cájzli* végső soron tehát ugyanaz a szó, mint a *csíz*: míg azonban a *csíz* tőalakban közvetlenül egy szláv nyelvből került hozzánk, a

cájzli-t — német nyelvjárások kicsinyítő képzővel megtoldott szláv jövevényszavát — a németből vettük át. A szláv *csiz* a német nyelv révén nagy karriert futott be: nemcsak hozzánk került át, megtaláljuk az angolban (*siskin*), a dánban (*sise, sisken*), a hollandban (*sijs*), a svédben (*siska*), a norvégban (*sisik*), sőt még az észtben (*tiisikene, siisikene*: a *-kene* szóvég kicsinyítő képző) is (l. Suolahti: i.h.; Mäger 182; Jørgensen 92; Hellquist: SvEtOb.³; Partridge: Or.; Kluge: EtWb.²⁰). Mint érdekesség és ritkaságszámba menő jelenség megemlítendő, hogy a szó nagy vándorútja, többszörös továbbkölcsonzése ellenére is ugyanazt a madarat jelöli az átvevő nyelvekben is, mint az átadó nyelvben.

Chernel pacsirtája, Bewick hattyúja, Bonaparte partfutója és a rőt farkú rigó.

Etimológiai szempontból sajátos külön csoportot alkotnak azok a madárnevek, amelyek nálunk nem élő, illetőleg Magyarországon elő sem fordult madarak megnevezésére szolgálnak. Ezek a madárnevek nagyrészt ornitológus szakemberek mesterséges alkotásai, illetőleg valamely idegen nyelvből való tudatos kölcsönzések. Minden tudomány szakterminológiájában vannak olyan szavak, amelyek az illető tudományág művelőinek a nevével vannak kapcsolatban. Általában azoknak a tudósoknak a neve kerül be szakszóként egy-egy tudomány szókincsébe, akiknek a nevéhez egy addig nem ismert anyag, jelenség, összefüggés, törvényszerűség stb. fölismerése, feltalálása fűződik. A fizikában például *Newton-törvény*-ről, *Eötvös-féle torziós ingá*-ról és *Ohm-törvény*-ről, a kémiában *Bunsen-elem*-ről beszélünk. A *Balassi-strófá*-t irodalmi tanulmányainkból ismerjük. Nyelvészek számára jól ismert fogalom a *Horger-törvény* és a *Verner-törvény*. A *Zips-törvénnyel* a matematikában találkozunk. A *Darwin-törvény* a biológia törvénye stb. Ilyen szavak vannak a madártanban is. Nem is kevés madarat ugyanis arról az ornitológusról neveztek el, aki a később róla elnevezett madarat „fölfedezte”, aki tehát elsőként figyelte meg, írta le tudományosan, s tette közzé később megfigyeléseinek eredményét. Ha olyan madárnévvel találkozunk, amelyben tulajdonnév is előfordul, biztosak lehetünk abban, hogy — néhány kivételt nem tekintve — ilyen típusú madárnévvel van dolgunk. Van például egy pacsirtafajta, amelyet Chernel Istvánról, a magyar madártan egyik legkiemelkedőbb alakjáról, a sielés hazai meghonosítójáról neveztek el. 1895 májusában Chernel s egyik madarász barátja, Almásy Gy. Temes megyében vadászott. Ott lőttek erdei pacsirtákat, amelyek azonban színükben és csőrük tekintetében is eltértek az ismert erdei pacsirtáktól. „Ezt a fajtát . . . *Aluuda arborea cherneli* néven röviden leírták s Almásy Gy. dr. kimerítően ismertette” (Chernel 633). A latin madárnév magyar megfelelője: *Chernel pacsirtája* (Chernel 800). Lássunk további példákat is. Az *Európa madarai* című könyvben például a következőket találjuk: *Wilson viharfecskéje* (35), *Steller pehelyréceje* (67), *Feldegg-sólyom* (93), *Eleonóra-sólyom* (95), *Temmnick-partfutó* (119), *Bonelli fűzike* (212), l. még alább. — A tudományok művelőinek kötelessége, hogy a szaktudományukban felbukkanó új fogalmakat megnevezzék, azaz hogy szakszókincsüket az új követelményeknek megfelelően bővítsék. Az pedig, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek közül melyikkel élnek, tőlük függ. A címben szereplő *Bewick hattyúja* például idegen nyelvből való fordítás a magyarban; vö. latin szaknyelvi *Cygnus bewickii*, angol *Bewick's Swan*, francia *Cygne de Bewick*, spanyol *Cisne de Bewick*, lengyel *labędź Bewicka* (Jørgensen 12): 'ua.'. Ugyanennek a madárnak a neve Chernelnél *kis hattyú* (135). Ez a név szerepel Jørgensen könyvében is, amelynek adatait Keve András ornitológusunk állította össze. Fölmerül a kérdés, miért kellett megváltoztatni a *kis hattyú* elnevezést? Nyelvi szempontból és nem ornitológus szemszögből nézve a *kis hattyú* madárnevet többet mondónak és magyarosabbnak tartjuk. (A kérdés madártani háttérét persze nem tudjuk megítélni.) E madár németül *Zwergschwan* [tkp. 'törpe hattyú'], norvégul *Dvergsvane* [tkp. 'törpe hattyú'], hollandul *kleine Zwaan* [tkp. 'kis hattyú'], olaszul *Cigno minore* [tkp. 'kis hattyú'], izlandi nyelven *Dvergsvanur* [tkp. 'törpe hattyú'], finnül *pikkujoutsen* [tkp. 'kis hattyú'],

észtül *väikeluik* [tkp. 'kis hattyú'] stb. (l. Jorgensen 12; Mäger 24), s mindezek egyértelműen bizonyítják a magyar *kis hattyú* elnevezés létjogosultságát.

A '*Calidris fuscicollis*' magyar neve *Bonaparte partfutója* (Európa madarai 119). Ez a madár sem fordult elő Magyarországon. Neve tükörfordítás valamely idegen nyelvből, legvalószínűbben a franciából; vö. francia *Bécasseau de Bonaparte*, angol *Bonaparte's Sandpieper*, holland *Bonaparte's Strandloper*, norvég *Bonapartesnipe*, cseh *je spák Bonapartuv*, orosz *Бонапартос песочник*: 'ua'. (Jørgensen 41). Ki lehetett volna egyébként ebben a madárnévben is kerülni a tulajdonnevet, mégpedig körülírással, ahogy a németek és az angolok is tették; vö. német *Weissbürzelstrandläufer* [tkp. 'fehér farkú partfutó'], angol *White-rumped Sandpiper* [tkp. 'fehér farú partfutó'] (l. Európa madarai 119).

A nemzetközi szairodalomban a '*Turdus naumanni*' néven ismert rigófajta mai hivatalos magyar neve *rőt farkú rigó* (Európa madarai 226). Chernel ennek a madárnak a megnevezésére a latinból (esetleg: vagy/és a németből) fordított *Naumann rigója* nevet (745) használta, követvén ezzel más idegen nyelvi kifejezéseket is; vö. angol *Naumann's Thrush*, német *Naumannsdrossel*, francia *Grive de Naumann* (Európa madarai 226). A *rőt farkú rigó* elnevezés telitalálat nyelvi szempontból, föltétlenül többet mond a *Naumann rigója* névnél. Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy új nevek, szavak megalkotása, illetőleg a köztük való válogatás korántsem egyszerű. Több szempontot is figyelembe kell venni, több körülményt is mérlegelni kell, s így nagyon nehéz, ha nem lehetetlen mindenkinek a kedvére tenni (vö. például Grétsy: NytudÉrt. 75. sz. 67kk.)

Csacska. A *rózsaseregély* '*Sturnus roseus*' nyelvjárási elnevezése (Chernel 577: l. még *jöttment madár* a.). Ez a madárnév a *csacskamadár* összetételtől jött létre az utótag elhagyásával, ugyanúgy, ahogy például a *farkas* a *farkas állat*-féle jelzős szerkezetből vonódott el (TESz.). A *csacskamadár* összetétel — amely bizonyos nyelvjárásokban bizonyára még ma is járatos, vö. Chernel 577 — egyszerű jelzős szerkezet: *csacska madár*. A *rózsaseregély* azért kapta ezt a nevét, mert a gyakran csacsogó madarak közé tartozik: „hangja érdes *srrr—csorr-csorr-serr*, néha *svöröty-söröty* vagy *crö-csővöty*, mely hívogató szólásán kívül gyakorta hallatja sziszegő, rekedtes, nem igen változatos csicsergő énekét” (Chernel 578). Hasonló alapon keletkezett a *lotyó* és a *lyotósneff* elnevezés is (l. a *lotyó* címszó alatt). A *csacska* szó a *csacsog* ige tövéből alakult kiesinyítő képzővel, amely ige-nek már 1529 előttről adatható 'csicsereg' jelentése (TESz.). A *csacska* pontos megfelelője a német *N. Schwäderle* 'csicsörke': ez minden bizonnyal a 'csacsog' jelentésű *schwadern* ige kiesinyítő képzős származéka (Suolahti 133). Hasonló alakulásmódú, jelzős szerkezetből elvonódott madárnév szép számmal van a német nyelvben is (Suolahti XX).

Csettegető. A *töviszúró gébics* '*Lanius collurio*' egyik nyelvjárási elnevezés (Chernel 542). Ez is a madár sajátos hangját kifejező hangutánzó eredetű név. A madártani leírás szerint a töviszúró gébics hangja „érdes” „csek, csett”. „Éneke halk, dallamos csicsergés, melybe csettegető hangját és más madarak énekét is beleszővi” (Európa madarai 192). Semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy e madárnév a *csetteget* ige származéka. Ennek az ige-nek, illetőleg családjának (vö. *csetteg*, *csettent*, *csetten*, *csettint*) az alapjelentése: 'csattanásszerű éles hangot ad' (TESz. *csetten* a.; l. még EtSz. 1: 1008 *csetten* a.). Alakilag a *csettegető* a *csetteget* ige -ő képzős melléknévi igeneve. A *csettegető* madárnév-funkcióját azonban a *csettegető gébics* jelzős szerkezetből nyerte (ez a madárnév is él; vö. Chernel 542), mégpedig — nyelvészeti szakkifejezéssel szólva — jelentéstapadás útján. A *csettegető* szó előfordul egyébként egy másik gébicsnek, a nagy őrgébicsnek egyik nyelvjárási nevében, a *szarkacsettegető*-ben is (Chernel 536). Várakozásunknak megfelelően a *csettegető* mély hangrendű párja, a *csattogető* is szerepel madárnévben. Chernel közli az *ökörszem*

népi elnevezéseként a *csaláncsatogató*-t (698). De emlékezetünkbe idézhetjük a fülemüle Kazinczy alkotta egyik nevét, a *csattogány*-t is, amely 1830-ban fordul elő először a széphalmi mester egyik fordításában (EtSz. 1: 890 *csattan* a.). Érdekes, hogy a fülemüle egyik észt nyelvjárási elnevezése szinte pontos megfelelője a mi *csattogány* madárnevünknek: az észt *laksutaja* 'nagy fülemüle' ugyanis a '(csalogány) csattog' jelentésű *laksutama* gének a származéka (Mäger 169). A *csattog* ige egyik származéka a moksa-mordvin nyelvben is madarat jelöl, vö. *koškalda* 'egy korán reggel csattogató madár neve' (< *koškal-dams* 'csattogatni': Juhász – Erdélyi 70).

Csikós. A *karvaly* 'Accipiter nisus' nyelvjárási neve Fejér megyében (Chernel 389). Érdekes madárnév, amely híven tükrözi az elnevező közösség szemléletmódját: a névadó ember a madarakat riasztató, ragadozó karvaly életmódjában ugyanis a lovakat, csikókat terelő ember tevékenységét látja. Ahogy Chernel is írja egy adatközlő véleményeként: „mert tereli a madarakat” (uo.). Ilyen nevet természetesen csak olyan közösség adhat, amelynek a ló és csikós mindennapi életéhez tartoznak. Bizonyára nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy ez az elnevezés tipikusan magyar. Jóllehet ma már csupán idegenforgalmi érdekesség a külföldön is – vagy talán elsősorban ott – jól ismert csikós-gulyás romantika (pontosabban: álromantika), az azonban tény, hogy a lókultúrának a közeli múltban is jelentős szerepe volt a magyar parasztság életében. *Csikós* szavunk például bekerült néhány szomszédos és távolabbi nyelvbe is (l. TESz.). A tárgyalt madárnév valószínűleg újabb keletkezésű, s szűk területen való elterjedtsége azt mutatja, hogy ez az alkalmi névadásból, jelentésátvitellel született madárnév nem tudott igazán gyökeret verni a nyelvben (már csak azért sem, mert a köznyelvi *csikós* szóval homonimát alkot, s a nyelv kerüli a homonimákat).

(Folytatjuk)

Kiss Jenő

Turbék. Szigetvár közelében, attól keletre fekszik a vidék népétől búcsújáráshelyként ismert *Turbék*. Sziget, a későbbi Szigetvár Baranya és Somogy megye határán, s hol egyik, hol másik megyéhez tartozott. *Turbék* Szigetvár határában egy templomocskára, ahol 1693 óta a bécsi hadi tanács intézkedésére szabadító szűz Mária tiszteletére búcsújárási hely alakult ki. Az itt volt török temetőben nyugvók csontjait a mai *Töröktemető* néven ismert helyen hantolták el. Régi, a kultúraváltásokból ismert szokás, hogy a régi, megszentelt helyet a győztes is fenntartja, de saját céljaira, feledtetni véle a múltat.

Ismeretes Németh Béla névmagyarázata (Szigetvár története. Pécs, 1903, 308), aki szerint „a kömlékeknek [Németh itt a sír fölé emelt egyházi épületet ért alatta] török neve *Türbe*, amellyel Szulejmán halála helyét jelölték meg, innen kezdve a név is reáragadt, melyet akkor *Türbék*-nek, most pedig *Turbék*-nak hívunk.”.

Ahhoz, hogy a névmagyarázat Pécsen és Baranyában közismertté vált, ismerni kell Németh Béla szerepét Baranya megye helyismereti kutatásában. E papnak induló, majd ügyvédként működő helytörténész óriási szorgalommal hatalmas, ma sem túlszárnyalt anyagot gyűjtött össze, s jórészt eredeti okleveles forrásokból. Figyelme azonban a helynévgyűjtés felé is fordult, s a századfordulón – sajnos csak kéziratban maradt – páratlan baranyai helynévi anyagot hordott össze. Természetesen ő sem lehetett mentes korának szellemétől, s elsősorban az „érdekes” neveket jegyezte föl. Gyűjteménye így is – Pesty Frigyes gyűjtését nem számítva – korában a legnagyobb lehetett. Ez a kezébe került helynévanyag tette lehetővé, hogy Németh Béla okleveleinkben említett, de azóta elenyészett falvakkal sorait tudta helyesen lokalizálni. A helyi sajtóban megjelent cikkei, működése Németh Bélát szinte korlátlanul elismert helytörténeti tudóssá,

hagyatékát mai napig tényként kezelt forrássá tette. A helynevek nyújtotta — sokszor kitűnő azonosításai azután Németh Bélát további, nyelvészeti magyarázatokba vitték olyan esetekben, amikor ezt szinte elvárták tőle. S itt is azután a helynév és az elpusztult község neve összezsengésének analógiájára — minden nyelvészeti ismeret, kutatás nélkül — szintén ezt a gyakorlatot folytatta. Említett páratlan tekintélye, amely jogosult volt a helytörténet berkeiben, őrizte meg a mai napig nagyon sok, elhibázott névfejtését. De aki ismeri a századvég hasonló próbálkozásait helyneveink magyarázata terén, nem is hibáztathatja.

Téves névmagyarázatai közé tartozik a *türbe* > *Turbék* megoldás is. Az összezsengés olyan frappáns, s amellet Szulejmán szultán síremlékével összefüggően tárgyi bizonyítékot is szolgáltat, hogy a magyarázat helyességében a legújabb időkig (lásd alább) senki sem kételkedett.

Kovács Valéria muzeológus¹ volt az, aki felvetette a kérdést, hogy Németh Béla magyarázatát a régészeti kutatás alatt álló *Turbék* névvel kapcsolatban elfogadhatjuk-e? Ismerve jól e magyarázatot, érdekelte, hogy milyen módon vált a török *türbe* szó *Turbék* helynévvé? Kérésével hozzám fordult.

Úgy látszik azonban, hogy a névmagyarázatra a gondolatot Németh Bélának egy másik munka adta. Bubics Zsigmond kassai püspök „Eszterházy Pál Mars Hungaricusa” címen (Bpest, 1895.) kiadott munkájában ismételtelen *Türbék*-et ír, akár régi iratokból idézi, akár a mai búcsújárárhelyet említi. Nyilvánvaló, hogy Bubics nem ismerte a hely nevének mai kiejtését, s a régi iratokat is hibásan olvasta. Munkája címlapja előtt egy 1665. évi metszet hasonmását közli, amelyen *Turbek* felirat szerepel egy kis vár felett. Ennek ellenére a szerző itt is *Türbék*-et ír, hibásan. Közli a szerző az Eszterházyak levéltárából Eszterházy Pálnak feleségéhez intézett levelét, amely Segesden 1664. II. 14-én kelt (i.m. 52. lap jegyzete), s benne a következőket olvashatjuk: „Mi itten megvevénk elsőben Börzenczét, az után Babocsát, *Türbéket*, Barcsot, Pécs Városát, annak utánna mentünk szintén az eszéki hídig, azt éppen elégettük, Dárdát is megvet-tük, Baranya várat is, Sás Várát is, s ím tegnap visszajöttünkben Segesdet is megadták a Törökök.” A paleográfiában úgy látszik nem gyakorlott szerző e magyar levél átírásában nemcsak *Turbék* nevét írta át hibásan, hanem az említett Sás Vára is ismeretlen — és egyelőre nem is azonosítható átírást kapott.

Takáts Sándor — e kornak neves kutatója — a körmenyi levéltár missilisei közül ismertet egy rabjegyzéket 1641–1650 közötti időből, amely a németújvári, szalónaki, borostyánkői és rohonci várakban őrzött török rabokat felsorolja, s illetőségüket is megmondja. „Eszterint... szigetvári, pécsi, tolnai, börzöncei, hídvégi, *turbéki* stb. rab” volt Batthyány Ádám 156 rabja között (Rajzok a török világból. I: 246).

Ezek az első adataim *Turbék* névére. 1745: Praed. *Sibod* seu *Turbék* cum Terreno Janiano et Vechiano (Pécsi kápt. hh. lt. fasc. 8. nr. 5.). 1804-ben *Turbeg* néven szerepel Korabinszky János kis atlaszában Szigetvár mellett (XXXIII. térkép). Fényes 1851. évi „Magyarország geogr. szótára” már a mai *Turbék* néven szerepelteti (4: 224).

Megvizsgálva a helynév környezetét, történeti múltját, három nyelv jöhetett névadónak szóba: a magyar, a török és a délszláv. Ismereteim alapján a helynevet magyarból, vagy a *türbe* szóból magyar helynévképzéssel megmagyarázni nem tudtam. Így maradt volna a török és délszláv. A szláv helynévképzés sem nyújtott számomra felvilágosítást, annyiból is inkább, mert Mihájlovics Velimír (Sufiks *-ište* u toponomiji i

¹ Köszönettel tartozom, hogy a szigetvári, közelebbről turbéki régészeti kutatásainak előzetes eredményeiről tájékoztattott.

mikrotoponimiji Jugoslavije. Kny. Novi Sad [Újvidék], 1965.) az ószerbiai Soko Banja helységből említi a *Džamijište* helynevet, a következő, vonatkozásba hozható — más vidéki — helynevekkel: *Grobište*, *Manastirište*, *Cerkvišće*, *Crkvište* stb. (I.m. 137).

Ezek után Kiss Lajoshoz fordultam a múzeum kérésével, véleményét kérve, lehetséges-e így délszláv névadással megmagyarázni *Turbék* nevét. Válasza szintén nemleges volt, megemlítve azonban azt, ha magyar névadásra gondolunk, annak alapszava csakis a szerb-horvát közvetítésű *turbe* 'tűrbe' lehet. Ha közvetlenül az oszmánliból származtatjuk, **Türbék*-et várnánk. Állásfoglalásának helyességét igazolom azzal, hogy Boszniában a Lašva völgyében, Travnik mellett van *Turbe* nevű falucska (Andree's Öst.-Ung. Handatlas. Wien, 1909² 78-102). Felhívta egyúttal figyelmemet Fekete Lajos tanulmányára, ahol Németh Béla nyomán elfogadja annak magyarázatát (Száz. 58: 616), de hozzáfűzte, hogy Fekete Lajos nem lévén nyelvész, a nyelvészeti kérdésekre (milyen nyelvű ember adta a helynevet, milyen funkciójú a végződés) nem válaszolt. Ezeknek megoldásától függ, elfogadhatjuk-e magyarázatot.

Így nem maradt más, mint annak vizsgálata, hogy lehetséges-e oszmán-török helynévadásnak tekinteni. A gondolatot bennem az vetette fel, hogy ismertem *Érd* község *Hamzsabég* névváltozatát, amelyet gyermekkoromban használni is hallottam, továbbá Bleyer Jakab könyvéből (Das Deutschum in Rumpfungarn. Bp., 1928.) ennek német népetimológiával alakított *Hanselbeck* változatát. Ismertem azután a régi Krassó megyéből *Alibég* falut. Pesty Frigyes említi (Krassó vármegye története. Bp., 1882—1884. 2/1, 6, 98), hogy Újmoldovától délkeletre emelkedő hegy *Alibeg*, s e hegy és a Duna között hajdan *Alibeg* nevű falu is létezett, amelyet Schedius térképe is feltüntet. *Lászlóvára* községnél megemlíti, hogy az egykori *Alibeg* falu helyén áll. 1864-ben *Alibeg* falut említik Krassó vármegye oravicabányai járásában (Hornyánsky Viktor, Geogr. Lexikon des Königr. Ungarn. Pest, 1864. 6). Ez a mai *Lászlóvára* község egykor *Coronini* ~ *Koronini* néven is ismert volt. Coronini János gróf, osztrák tábornok, a szabadságharc bukása után Magyarországból kiszakított szerb vajdaságnak és a Bánságnak hadi és polgári kormányzója. Ő volt, aki 1858-ban áttelepítette a viharoktól sokat szenvedő kis hegyi falut mai helyére.

Ezen ismeretanyag nyomán merült fel bennem a gondolat, hogy *Turbék* nevében nem kereshetünk-e hasonló oszmán-török névadáson alapuló helynevet, amelyet a mai napig megőrzött a helybeli lakosság.

Rásonyi László volt szíves — ezzel kapcsolatban — figyelmemet felhívni dolgozatára (Les noms de personnes impératifs chez les peuples turques. Acta Or.Hung. 15: 233—243), amikor a feltételezett **Tur-beg* név megléte, s az ebből származó helynév lehetősége kérdésével hozzá fordultam. Szerinte a *Tur* 'áll!', maradj meg!, légy!' jelentésű személynév mint sorsmeghatározó név elég gyakori a régi törökségben, ugyanúgy, mint a mai, oszmánli törököknél a *Dursun* 'álljon!', maradjon meg!' személynév. Tanulmányában közöl is hasonló összetételű neveket: *Tur-bay*, *Tur-qatun*, *Tur-terim*, *Dur-aga*, *Dur-ali* stb. Ezek után természetes lenne — mint levelében írja — egy **Tur-beg* név meglétét is föltételezni. Rásonyi László szíves volt egyúttal közölni, hogy *Tur* helyett az oszmánliban *Dur* alak él. A *Tur* alak középkori török eredetű helyneveinkben képzelhető el. Véleménye szerint a szóvégi mássalhangzó változás (-g > -k) is magyarázatot igényel. Az általa említett feltételeknek megfelelő török helységnevet találtam a Karakum sivatag déli részében. Itt állt 1893-ban Fort *Dursunbek* nevű orosz őrállomás (Andree's allgem. Handatlas. Bielefeld—Leipzig, 1893.³), amely 1909-ben is azonos néven (Ft. *Dursun-bek*) létezett (Andree's Öst.-Ung. Handatlas, Wien, 1909² 146-K4). A kazakok szocialista köztársaságában, Urdától északnyugatra mintegy 50 kilométerre találjuk *Dzsanyibek* (*Dshanyibek*) városkát (Enzyklop. der USSR. Berlin, 1950. 2: 1929—1930 hasábkok térképén).

Az így kapott felvilágosítások után is megfjejtetlennek látszott helynevünk, igazolva azt, hogy újkori helyneveink is kemény fejtörőt jelenthetnek a névfejtés művelőinek. Azonban újból végiggondolva az elmondottakat, Fekete Lajos alapos tanulmányából mégis leszűrhető volt, hogy személynév > helynév az oszmánli törökségtől maradhatott ránk. Ismét visszatértem *Érd* törökkori *Hamzsabég* nevének vizsgálatához. Fekete Lajos említett dolgozata és saját gyűjtésem nyomán azután világosan látható, hogy Simon-tornya bégje, *Hamza Érd* helységben várat épített, amelyet azután róla neveztek el. 1576: „az *Hamza Bek* Erd neuő kastellia alat” (BudBLév. 1 : 105), 1576: „az *Hamza Bek* kastellia mellet” (Uo. 1: 133), 1579: „*Hamza bek* kasteliara rohantak” (Uo. 1: 167), 1579: „*Hamza bek* szarayara” (Uo. 1: 171), 1579: „*Hamza bek* parkannia alol” (Uo. 1: 194, Fekete L. tanulmánya nyomán, ahol további adatok találhatók). A *Lexicon Locorum* 1773-ban a következőket tartalmazza: latinul és magyarul *Erd* a neve, németül *Hanslpeck*, szlávul *Hanzabyk*, lakói az „illyrica lingua”-t használják.

A vizsgálat két fontos adatot nyújt. Egyrészt mutatja, hogy a mai *Hamzabég* ~ *Hamzsabég* (vö. *Érd* vagy *Hamsabég* Hnt. 1882) helynév személynévi eredetű, amely a személy nevének kívül annak tiszttségét (rangját) is tartalmazza. Úgy látszik azonban, hogy a név rövidülés útján keletkezett egy: *Hamza bég kastély*, *Hamza bég szerája*, *Hamza bég párkánya* birtokos összetételből. Másrészt a szóvégi -g > -k hangváltozás az oszmánli törökből történt közvetlen átvételkor már jelentkezett. Így adatolja már a TFSz. 1: 267 is, de a változás okáról nem nyilatkozik.

Turbék nevével kapcsolatban ezzel magyarázható lenne a végződésben jelentkező -k. Rá kell itt mutatnom arra, hogy a török kiűzése után (1689.) Szigetvárt jelentős délszláv lakosság maradt, amelynek nyomát bőséges helynévanyag is jelzi. Lehetséges, hogy talán a -g > -k szóvégi hangváltozás az ő nyelvükben következett be? Kiss Lajos vetette fel előttem azt a gondolatot, hogy esetleg a *Turbégon*, *Turbégről*, *Turbégra* igen gyakran használt ragos alakokban változott a kiejtés hatására *Turbékon*, *Turbékről*, *Turbékra*. Meggondolandó az is, hogy közreműködhetett a magyar *turbékolni* hangutánzó ige népetimológias hatása is.

Vissza van még annak a kérdésnek vizsgálata, hogy a középkori török *Tur* személynév az oszmánliban *Dur* alakban van meg. Kétségtelen azonban az, hogy az oszmánli törökből is kimutatható a *Tur* változat. 1560: *Tural-Bég* (Rupp: Mo. helyr. tört. 1/1, 414), 1563. április 28-án sürgette Wyss, hogy Szinán vajdát, *Turali* béget (Pálffy Tamás rabját) s más előkelő török rabokat bocsássanak szabadon (Takáts: Rajzok a török világból. 1: 178). 1570: „*Tur Ali* szpahi” (Fekete, EsztÖ. 172). Amint látjuk, ez azonos név a Rásonyi Lászlótól említett *Dur-ali* névvel. Természetesen megtaláljuk a kemény *Dur*-összetételű neveket is. 1687: „Aspremont generális Kirpárt, *Durmis* Jahiát és Therhala olajbéget tartotta Győrött” (Takáts i. m. 3: 325).

Úgy látom, hogy ezek után nyugodtan feltehető egy *Turbék* név, amely vagy egy *Turbe* összetételű személynévből, vagy egy *Tur bég* megnevezésből (személynév + tiszttség) keletkezett. Ez azután vált *Turbék* alakban helynévvé, s őrződött meg mai napig.

Kanyarodjunk vissza most a *türbe* szóhoz. Buda egyik — sokat vitatott — török templomcskája volt a *Kücsük dzsámi*. Ennek sorsával foglalkozó dolgozat (BudRég. 8: 135) megemlíti, hogy ezt másképpen *Aga meszdzsidi*, *Kapu agaszi meszdzsidi* néven is ismerték, nevezték. Az említett *Kapu aga* a janicsárok agája volt, akire a kis dzsámi őrzése, gondozása volt bízva. A szerző talált még egy elnevezési forrásait: *Capagha* néven. Ez pedig nem más, mint a *Kapu aga* megnevezés összevonása.

Látjuk tehát, hogy Érdet várának építettőjéről, tulajdonosáról *Hamzsabég*-nek, a *Kücsük dzsámi*-t őrzőjéről, gondozójáról *Kapagá*-nak nevezték. Feltételezhetjük azt, hogy Szulejmán sírját őrző síremlék-kápolnát, türbét, amely mint tudjuk megerősített

várac volt őrséggel, szintén a parancsnokáról (őrzőjéről, építőjéről) nevezhették el. A név megőrzésének módja van: Németh Béla (i. m. 334) írja: „A törökök kiűzetésük után (1689–90) visszatértek hazájukba. Nincs semmi nyoma annak, hogy közülük valaki Szigetvárott maradt és áttért volna. A külvárosba azok a keresztények telepedtek, akik a török uralom alatt *Turbékon* és Zsibóton (szomszéd falu) tartózkodtak.”

1588-ból — Németh Béla nyomán — ismerjük a sírkápolna seriffjének, azaz szónokának nevét: Mimi dede, a parancsnoké Ahmed khalfa és Mimi khalfa, az őré Ferhád dede és Mahomed khalfa és Frusz áis, összesen 6 ember (i. m. 308). Németh Béla szerint a sír őrei gyanánt 26, ismét másutt 37 embert jegyeztek fel. Sajnos Németh Béla — korának kutatói szokása szerint — forrásokra nem hivatkozik (i. h.).

Remélhető tehát, hogy az a szorgalmas kutatás, amelyet a szigetvári várbarátok körének tagjai városuk múltjának felderítése érdekében folytatnak, olyan eredményre vezet, hogy megtaláljuk *Turbék* esetleges névadóját.

Ezen — egy oldalról — megnyugtatónak látszó levezetés mellett Rásonyi László egy másik dolgozata nyomán (A Kiskunság középkori helyneveihez. MNy. 62: 164–170), amelynek nevei a folyóirat 1966. évi szó- és tárgymutatásából kimaradtak, s így figyelmet egy időre elkerülték, a következő névfejtés is lehetséges. Dolgozatában az Aranyhorda kánjai között ismerteti a XIV. századi *Tinibek* 'lelke erős' és *Janibek* 'lelke erős' testvéreket, akik *Öz(ü)bek* (1313–41) 'lényege erős' kán fiai. (I. m. 166). A Kazakföldről említett *Dzsanibek* városka e *Janibek* kánfi nevét őrizheti. Fekete Lajos „Igék oszmánli török tulajdonnevekben” (MNy. 23: 284–8) kimutatja a *turmak* 'állni' igéből keletkezett *Tur* 'állj', *Turmuş* 'megállt, felállt' (i. m. 284–5) jelentésű neveket, s ismerteti *Tur Hasan* 'állj Hasan' helységet Balikeszirtől északnyugatra.

Rásonyi László utóbb felhívta figyelmemet arra is, hogy a személynevekben mind jelzői, mind határozószói funkcióban előfordul a *bek* ~ *pek* 'erős; erősen, nagyon' jelentésű szó. Ide tartozik például a *Dzsanibek*, *Tinibek* név is. Előbbire helységnévi példát bemutatam. A munka ismerete nélkül közlöm — Rásonyi László szívéssége folytán — hogy e névtípussal Hasan Eren is foglalkozott (Türk onomastique'i hakkinda: Fuad Köprül Armağanı, Istanbul 1953. 127–9). Fekete Lajos dolgozata és az előbb elmondottak nyomán sok ilyen szerkezetű nevet ismerünk: *Tur-bek* 'állj erősen', *Tursun-bek* ~ *Dursun-bek* 'álljon erősen'. A *Dur-* illetőleg *Dursun-* változatok az oszmánli irodalmi nyelvből valók.

Lehetséges, hogy a Szulejmán síremlékét őrző váracskának *Tur-bek* 'állj erősen' neve ugyanolyan óvónév, mint egyes várak (Vajdahunyad, Nándorfehérvár) tornyának a *Nebojsz* 'ne félj' neve. S miután a *Dursun-bek* 'álljon erősen' nevet egy török eredetű erősség nevéül a Karakum sivatagból kimutattam, valószínűsíthető egy hasonló névadás egy magyarországi, törököktől épített erődítés esetében.

Reuter Camillo

István. A név őse az ógörög *sztephanosz* 'koszorús, koszorúzott' szó. Jelentésének társadalmi vonatkozása a görög királyságok korára nyúlik vissza, és arra mutat, hogy kezdetben valóban koszorúval övezett férfiak viselték ezt a jelzőt melléknevükként. A klasszikus görög irodalomban nem fordul elő sehol személynévként, és ez alátámasztja a név jelzői jellegét. Legkorábbi említése a katolikus egyháztörténetnek ismeretlen korú és eredetű Szent István vértanú legendájából (Ap. Csel. 6, 5) ismert, de éppen a fenti okok folytán ennek személynév jellege nem dönthető el. Szélesebb körben fordul elő a X. sz. körül a bizánci kultúrkörbe tartozó délszlávoknál, és ez a mi *Csepán* nevünk kialakulására is hatással lehetett.

Elsősorban a görög királyok kiváltsága volt a borostyánból, majd mellette a babér és olajfa ágából font koszorú hatalmi jelvényként való viselése. Később pedig azoknak, akiket a királyok kitüntetésben részesítettek (hadvezérek, az olümpiai, korinthuszi, eleusziszi versenyek győztesei) engedélyezték a koszorú viselését, illetve ajándékoztak nekik koszorút. Graves ezen szokás mögött a borostyán kábító alkaloidja fogyasztásának királyi kiváltságát látja, melyet esetenként királyi kegyként egyesekre kiterjesztettek. A királyi hatalom megszűnésével — szerinte — a kábítószer-fogyasztási jelleg feledésbe merült, és a borostyán mellett megjelentek egyéb növények koszorúi is. Idővel az ilyen koszorú, mint ma is, a dicsőség és erkölcsi elismerés jelképévé vált.

A korabeli források nem adnak arra felvilágosítást, hogy a *koszorús*, *koszorúzott* jelző erre a kitüntetésre vonatkozik-e, vagy arra a társadalmi szokásra, hogy a férjhez menendő lány kérői közül a kiválasztott fejére virágból font koszorút tett, és ezzel hozta a többiek tudomására döntését.

A katolikus vallástörténetben szereplő István vértanú története sem ad olyan támpontot, hogy a mondai elemek leszűrése után egyértelmű választ adhatnánk a koszorúzás változataira. A legendában ugyanis a görög név keveredik a héber megkövezéses büntetéssel, tehát térben és időben külön tényezők keverednek, és ezek szétválasztására nem vállalkozhatunk.

Azonban jobban megközelíti a kérdést Géza fejedelemnek és fiának, Vajknak *István* névre való keresztelése. A korai Árpád-korban nem volt lehetséges az, hogy apa és fia ugyanazt a nevet viselje. Ennek magyarázata azon a pogánykori rítuson alapszik, hogy a gyermek csak valamely felmenőjének halála után veheti fel annak nevét, hogy őse dicső szelleme benne tovább élhessen. Ennek megszegése hitük szerint súlyos következményekkel járt, esetleg a gyermek korai halálát okozta. Ez az erős, évszázadokon keresztül kikristályosodott társadalmi szabály még a XIV. sz.-ból is kimutatható. Ezért nehezen képzelhető el, hogy a keresztény vallás ezt a szabályt, térhódításának korai szakaszában, amikor még nem volt hatalmi helyzete sem, máról holnapra — habár időlegesen is — át tudta volna törni.

A másik ok, mely a *Sztephanosz* személynév jellege ellen szól, hogy a kereszténységnek a X. sz.-ban még nem volt saját kialakult személynévanyaga, melynek szűk keretéhez erősen ragaszkodhatott volna. Ezért meghagyta az ősi nemzeti neveket, mint ezt a germánoknál, szlávoknál, és a magyar királyi család, valamint a főnemesek körében a XIII. sz. derekáig (a jobbágy nevekben még tovább is) a mi ősi neveink esetében is látjuk. Semmi esetre sem lehetséges, hogy ezt a kialakult társadalmi rendet a kezdeti kereszténység át tudta volna törni.

Tehát a *Sztephanosz* név Géza és Vajk esetében nem személynév, hanem rang, melyet a fejedelem és fia (az ifjabb fejedelem) vett fel. Egyikük sem volt még tényleges *rex*, koronázott király, de már pogány fejedelem sem többé. Géza aranydukátján a STEPHANUS REX felirat tehát nem 'István király', hanem 'koszorús király' — szemben a későbbi századok koronás királyaival.

Az új királynak, Gézának központosított hatalomra utaló *stephanus* méltóságneve magasabb rang volt a hatalma alá tartozó kündü, gyula, kagán, bán méltóságoknál. Az első koronázott király, I. István megteremtett erős központi hatalma, majd 1083-ban történt szentté avatása tette lehetővé, hogy a rangot jelentő *sztephanosz* szó személynévként önállósult és maradt továbbra is használatban, ami egyébként ismert jelenség a személynévek történetében.

Természetesen korai volna ebből azt a következtetést levonni, hogy ez a rang a bizánci hierarchia bizonyos státusát jelentette, de mindenesetre a mi Istvánunkkal párhuzamosan jelentkező bolgár-szláv *Sztyepán*, melynek korai visszatükröződése a magyar *Csepán*, arra mutat, hogy ez a feltevés sincs kizárva.

Nem állapítható meg ugyan, hogy a név alapjául szolgáló jelző a görög élet melyik mozzanatára vonatkozik, de az igen, hogy késő-bizánci hatású, rangot jelentő szó, és a keresztény kultúrkörben I. István királyunk nyomán terjedt el személynévként.¹

Berente István

A hepehupa szaknyelvi előfordulásához. A különböző felszínformákat mind a köznyelv, mind a szaknyelv gyakran jellemzi a *dimbes-dombos*, *güdres-güdrös*, *hepehupás* stb. ikerszókkal. Pl. „Így a lejtő nagyon rendetlen, *hepehupás* felületűvé alakul.” (Szabó László: Általános földrajz. Bp. 1955. 451); „A Cholnoktól *hepehupásnak* nevezett felszínen a kötömbök alatti agyag képlékennyé válik . . .” (Földrajzi Közlemények 1971. 137). A köznyelvben általánosan használjuk az egyenetlen felszín jelölésére, a geomorfológiai irodalomban azonban csak a *suvadással* (lejtőcsuszamlás, lejtőszakadás, földcsuszamlás) keletkezett formák minősítésére. (A *suvas* erdélyi tájszó — a lejtőcsuszamlás népi elnevezése — ma már elfogadott műszava a geomorfológiának és a geológiának.)

A *hepehupa* régi alakja a *hátahupás* volt, s a *hátahupás* — *hápahupás* — *hepehupás* — *hepehupa* (elvonással) fejlődési úton jött létre a mai alakja. Előtagja a *hát* főnév birtokos személyragos alakja, utótagja a 'görcsös, egyenetlen' jelentésű *-hupás*, *-hopás* melléknév (TESz.).

Cholnoky Jenő egyik írásában (A kolozsvári Feleki hegy, Földrajzi Közlemények 1919. 35–7) a műszóalkotás egy igen sajátos módjával találkozunk. Hallgatói tréfából a suvadt térszín púpját *hupá*-nak, a köztük levő mélyedést pedig *hepe*-nek nevezték el. Az elnevezéseket Cholnoky jónak tartja, s tanulmányában következetesen használja is mindkettőt. Pl. „Ezt a mélyedést talán lehet *hepe* néven nevezni . . .” (i. m. 36); „A szakadásából és *hupáiból* kimállnak a feleki gömbök” (i. m. 36); „A *hupák* közül a legmagasabbik kopár, kúp alakú s jól lehet látni Kolozsvár északi magaslatairól is” (i. m. 37). A *hepe* szó összetételben: *hepe-tó*. Pl. „Temérdek, színes megszámlálhatatlan kis *hepe-tó* csillog itt a lepusztult, gömbölyded *hupák* közt” (i. m. 36); „. . . *hupák* mellett nagy, feltűnő szép fekvésű *hepe-tavak* ékesítik a hegy meredek oldalának lábát” (i. m. 37).

Szakszógyűjteményem szerint a *hupá*-t nem fogadták el a szakirodalomban, a *hepe* azonban elő-előfordul. Pl. „. . . a mélyedésekben (*hepe*) található tőzeglápok, tavak üledékeinek vizsgálata . . .” (Földrajzi Közlemények 1956. 235); „A lépcsőzottséget itt főleg a régebbi suvadások *hepei* alkotják, amelyeket a derázió átformált” (Szilárd Jenő: Külső-Somogy kialakulása és felszínalaklata. 1967. 74). Ez a néhány előfordulás mutatja, hogy még a tréfás alkotású „műszó”-nak is lehet utóélete.

Somogyi Béla

¹ Irodalom: A babérkoszorú jelentőségét Graves tárgyalja Mit ettek a kentaurok c. (Steps. Cassel Se Co. 1958.) művében. Ugyanő ismerteti a Görög mítoszok (Európa, 1970.) 5–8. lapján. Árpád-házi uralkodóink névadási szokásairól, valamint Géza fejedelem dénárjáról László Gyula tájékoztat több tanulmányban. A völegényi koszorút az E. Pernice: Griechisches und römisches Privatleben c. mű tárgyalja (Gercke-Norden: Einleitung in die Altertumswissenschaft. Berlin 1922.)

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere

Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó. 394 l.

1. Bármilyen hosszú, esetenként több évszázados múltra tekinthet is vissza bizonyos nyelvjárási jelenségek felismerése, illetőleg gyűjtése, a nyelvjárástan, dialektológia csak akkor válik igazán a nyelvtudomány szerves összetevőjévé, amikor benne a nyelvföldrajzi szempontok érvényesülni kezdenek. Nyelvföldrajzon természetesen nem a jelenségek egyszerű helyhez rögzíthetőségét értjük, hiszen ennek a követelménynek már szinte legrégebbi adatközléseink is megfelelnek: megmondják, hogy a különböző indítékból feljegyzett, történeti, irodalmi, nyelvújítási értéknek tekintett adalékok a hazának melyik vidékén használatosak. A nyelvföldrajz az első rendszerező elv: annak felismerése, hogy a tudomány számára az egész nyelvterületről azonos szempontok szerint gyűjtött népnyelvi anyagra van szükség. Enélkül még a nem kuriózum jellegű adatgyűjtések is olyan mozaikcserepek, amelyekből az egész képét még megközelítő hűséggel sem lehet összeállítani.

Bizonyára nem véletlen, hogy a magyar nyelvjáráskutatás első igazán kiemelkedő egyénisége, Balassa József ezelőtt nyolc évtizeddel – alig pár évvel Wenker nyelvatlása után – úgy kezdett hozzá a magyar nyelvjárásokról írandó áttekintéséhez, hogy kérdőívet szerkesztett a legfontosabb jelenségek felderítésére, és ezt kinyomtatva elküldte az ország minden részébe, papoknak, tanítóknak, vidéki tanítványainak. Az így kitöltött kérdőívek adták munkájának jelentős nyersanyagát, és eredményezték évtizedekre szóló sikerét: a magyar nyelvjárások területi felosztásában szinte máig hatóan Balassa eredményei uralkodtak.

Sajnos, a nyelvföldrajzi módszer nem tudott gyökeret verni nyelvtudományunkban sem a századfordulón, sem később, egészen a felszabadulásig. Az itt-ott felbukkanó regionális vagy országos nyelvatlasztervek rendre elsorvadtak, így nem is válhattak újabb rendszerezés alapjává. Hiába jelentek meg a Nyelvőrben a maguk korában kiváló helyi nyelvjárás-monográfiák, majd később különféle jelenséghalmazok: belőlük országos áttekintés nem fejlődhetett. Horger és Laziczius országos áttekintésre törekvő nyelvjárás-leírásai a jelenségek, illetőleg a fonológia rendszerezései kívántak lenni, de olyan nyelvi adattárra épültek, amelyek heterogén jellegűek voltak, sok szerzőtől valók, és sem a területi, sem a jelenségskálát nem fogták át teljes szélességben.

Világos, hogy új rendszerezéshez új adatfelmérésre volt szükség, olyanra, amely napjaink tudományos színvonalán áll: kiterjed a nyelvterület egészére kutatóponthálózataival, és a nyelvi, nyelvjárási jelenségek minél szélesebb körére. Az országos magyar nyelvatlász, amely nyelvjáráskutatásunk eddigi legnagyobb vállalkozása, méltó bázisul szolgál nyelvjárásaink tanulmányozásához. Másfél évtizedes adatgyűjtése után eddig már két hatalmas kötetben csaknem négyszáz térképlap jelent meg belőle, méltán keltve elismerést mind itthon, mind külföldön.

Imre Samu kezdettől fogva részt vett a nyelvatlász munkálataiban, előkészítésében, anyaggyűjtésében, ellenőrzésében, és mint szerkesztő kiadásában is. Nyelvjárási tanulmányokkal debreceni egyetemi hallgató kora óta, több mint három évtizede foglalkozik. Nyelvjárási gyűjtések, helyi és jelenségmonográfiák hosszú sora van mögötte. Gazdag ismeretanyag, rengeteg tapasztalat és az atlasz egész adattárának birtokában

vállalkozott a mai magyar nyelvjárások rendszerének korszerű bemutatására. Munkája nemcsak méreteiben impozáns, hanem koncepciójában is eredeti: változatos, sokoldalú bemutatása tárgyának. Úgy érezzük, nem túlzás, ha jelentőségében Balassa József korszakalkotó rendszerezéséhez mérjük.

2. A szerző célját a könyv bevezetése így fogalmazza meg: „Munkám célja a mai magyar nyelvjárások jelentősebb fonológiai, fonetikai és morfológiai sajátosságainak leírása, e sajátosságok területi tagolódásának megrajzolása, majd e vizsgálatok eredményeinek felhasználásával a mai magyar nyelvjárások számottevőbb típusainak meghatározása, e nyelvjárástípusok gócainak területi kijelölése s végül az egyes nyelvjárástípusok jellemző vonásainak ismertetése.” (5). — Mielőtt azonban közelebbi tárgyára térne, két fejezetben foglalkozik az újabb magyar nyelvjáráskutatással (7–34), illetőleg különféle elméleti, módszertani kérdésekkel (35–55).

A rövidre fogott tudománytörténeti fejezetben nyelvjáráskutatásunk régebbi korszakait csak Laziczius Gyula idevágó nézeteinek ismertetése és kiigazítása formájában érinti. Aránylag bővebben foglalkozik Csűry Bálint debreceni nyelvjáráskutató iskolájával. Ezért külön hálásak lehetünk, hiszen Imre Samu maga is ebből az iskolából indult pályájára: saját emlékeire, tapasztalataira épít, saját akkori gyakorlatát vizsgálja felül. Értékelésével egészében bizvást egyetérthetünk, ha egy-két ponton egyéb megfontolások ötlenek is fel bennünk. Csűryék konkrét kutatási terve Imre Samu szerint szubjektív és irreális volt, amikor a közeli Szabolcs megye helyett „az elszakított vagy szórványokban élő magyarság” nyelvének tanulmányozását tűzte célul. Ennek részben ellene mond a Magyar Népryelv II. kötetében olvasható — igaz, nem közvetlenül Csűrytől, hanem Bakó Elemértől származó — tervvázlat, amely szerint „Az első feladatkörbe tartozik hazai, elsősorban tiszántúli nyelvjárásaink szókincsének összegyűjtése . . .” (i. m. 270), másodikba a szóránymagyarság nyelve, harmadikba a debreceni civisnyelv tanulmányozása. A célok ilyen sorrendezésében talán szerepe lehetett Csűry történeti szemléletének, esetleg a neolingvisztika tanításainak a szélső területek és nyelvjárásszigetek konzervatív jellegéről.

Azt is sokszor fel szokták róni a Csűry-iskola hibájául, hogy egy-egy konkrét nyelvjárási jelenség történeti előzményeül lokalizálatlan vagy nem oda lokalizálható történeti anyagot használtak fel. Közben azonban elfeledkezünk arról, hogy a másik oldalon, a nyelvtörténeti kutatásokban is élt ugyanakkor némi egyoldalúság: egységesnek tekintették a régi nyelvet. Az a ma közhelynek számító felismerés, hogy a nemzeti norma nyelv kialakulása előtt minden nyelvmelék nyelve nyelvjárásinak tekinthető, csak a Bárczi-féle nyelvjárástörténeti iskola felismerése volt! Nem zárható ki egyébként az a lehetőség, hogy Csűry iskolájában megvolt a törekvés az adekvát nyelvjárástörténeti előzmények felkutatására, amit főleg a helyhez köthető történelmi helynévanyagban, elsősorban dűlőnévanyagban láttak megfoghatónak. Talán több véletlennél, hogy a harmincas évek vége felé olyan nagy érdeklődéssel fordultak az élőnyelvi és történeti helynévgyűjtés felé.

Külön értéke a tudománytörténeti fejezetnek az a rész, amely az 1945 utáni nyelvjáráskutatást összegezi, kiegészítve ilyen módon azt a képet, amelyet Deme László 1953-ban megrajzolt A magyar nyelvjárások néhány kérdése című munkájában.

3. Az előbbihez hasonlóan tömör, de talán még annál is fontosabb fejezete a könyvnek az elméleti, módszertani kérdéseket tárgyaló rész. A konkrét nyelvjárások leírásához egyértelmű és szilárd módszertani, elméleti megalapozás szükséges. Ilyen jellegű szakirodalmunk rendkívül gazdag — hála talán elsősorban Deme László ide tartozó, magas színvonalú, olykor vitára késztető munkásságának. E fejezetben szemünk előtt kovács-

lódik ki Imre Samu felfogása a nyelvjárástan alapvető fogalmairól: a nyelvjárások nivoltáról, helyzetéről a nemzeti nyelv rétegei között; területi típusairól, elkülöníthetőségükről; vizsgálatuk leíró és történeti aspektusairól; a leírás közvetlen elméleti és gyakorlati kérdéseiről; stb.

Imre Samu nem esik bele abba a hibába, hogy a nyelvjárások területi, illetőleg nyelvrendszer-tani elhatárolhatatlansága miatt létüket is kétségbe vonja. Realitásukat nem az átmenetek megrajzolásában, hanem a területi gócek nyelvi rendszerében látja adottnak. Viszonyító eszköznek a normatív köznyelvet tekinti, úgy, ahogyan azt a helyesírási és kiejtési normák előírják. Így nyelvjárásának minősülnek mindazok a jelenségek, amelyek a köznyelvtől (normanyelvtől, standardtól) eltérnek. A nyelvjárások leírását elválasztandónak itéli a történetiségtől. A konkrét vizsgálatok során jelenségről jelenségre szembeállítja a köznyelvi és nyelvjárási sajátosságokat, de elveti azoknak tendenciák szerinti csoportosítását; nem választja külön a köznyelvihez képest zártabb, nyíltabb stb. hangjelenségeket. Igaz, ebből a teljes skálájú összehasonlításból bárki összeválogathatja a tendenciák egyes tényezőit.

A hangtani jellegű vizsgálat három alapvető probléma tisztázását jelenti: fel kell tártani az adott nyelvjárás fonémakészletét, meg kell mérni az egyes fonémák terheltségét, gyakoriságát, és számba kell venni azokat a hangszínáryalatokat, amelyek az egyes fonémák realizációjaként használatosak. A vizsgálat, mint ő mondja, „minden kutatóponton kiterjed egyrészt a hangrendszerre, másrészt a hangtani szerkezetre (a hangrendszer egyes tagjainak — különösképpen a magánhangzóknak — a vizsgált anyagon belüli abszolút és relatív megterhelésére), illetőleg a hangtani formákra (a hangrendszer egyes tagjainak realizációs változataira); vagyis: a hangrendszer tartalmi működésére. S a tipizálásban e három tényezőre a maga súlyának megfelelően egyaránt tekintettel vagyok” (45).

Mindez elméletileg egyszerűnek látszik, de a gyakorlat a nehézségek szinte beláthatatlan sorát hozza magával. Még egy-egy kutatópont fonémarendszerének felvázolása sem könnyű, ha csak nem fonémahiány vagy fonématöbblet forog fent (a zárt *ē* fonémát a szerző nem tekinti köznyelvinek). Egy-egy palóc nyelvjárás leírásakor az *ā*, *ā* hangok lehetnének önálló fonémák is, de az országos összeméréshez célszerűbb őket a köznyelvi *a*, *á* általános realizációjának tekinteni — írja Imre Samu (47). A legnagyobb nehézségeket talán a történeti hangrendszer-változások átmeneti hangszínváltozatai okozzák: amikor hasonló helyzetben — pl. az *ā* utáni *o*-zás példáiban — szinte teljes átmeneti színskála található: *a*, *q*, *q*, *o* (sőt esetleg *ā* vagy *q* is). Ilyenkor csak a kutatópont fonológiai rendszerének és az adatok számszerűségének figyelembevételével lehet állást foglalni: mely esetben van szó rendszerbeli, és mikor realizációs eltérésekről. Hasonló nehézségeket okoz a diftongusok rendszerezése is, főleg ha ugyanazon köznyelvi fonéma helyén ellentétes típusú kettőshangok jelentkeznek — esetleg monoftongusokkal vegyest.

Az egyes kutatópontok fonológiai rendszerének egymáshoz mérését nehezíti a helyenként polifonémikus értékben jelentkező (rendszerint a köznyelvi *al*, *el* hangkapcsolatot reprezentáló) *ā*, *ē* hangok beépülése a rendszerbe.

Imre Samu nem kívánja abszolutizálni az elméleti kérdésekben elfoglalt álláspontját. A céljának megfelelő megoldásokat keresi, többször hangoztatva, hogy a lehetséges felfogások egyikét választja. Egyéb tanulmányaiból azt is láthatjuk, hogy ha szükséges, módosítani is hajlandó felfogását (ezt tapasztaljuk, ha egyes itteni részkérdéseket A felsőőri nyelvjárás című munkájával, vagy a Magyar Nyelv 63: 307—23. lapjain megjelent tanulmányával szembesítünk).

4. A mai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusait bemutató fejezet (57—87) legjobban Laziczius rendszerezésére emlékeztet, amennyiben elsődlegesen a fonémák

számával operál. Ismeretes, hogy Laziciusnak a magánhangzók fonémszám-statisztikára építő, három- vagy négyoszágú rendszerezése elég sok elmarasztaló kritikát kapott. Imre Samu igyekszik elkerülni minden itt fenyegető hibát: a teljes fonémakészletet vizsgálja, nemcsak a magánhangzókat, s nem is csak mennyiségi, hanem minőségi szempontokat is figyelembe vesz. De még az így kapott típusokat is csak úgy tekinti, mint egy lehetséges, de korántsem elégséges jellemzést, amelyet ki kell egészíteni a gyakoriság és a realizáció vizsgálatával.

Az egyes hangrendszertípusok fő jellemzőjét három számadat adja meg. Ha például egy típusnál ezt találjuk: „R. mgh.: 8; h. mgh.: 7; msh.: 25”, akkor ez azt jelenti: ebben a típusban a rövid magánhangzó fonémák száma 8 (a köznyelvieken kívül ugyanis fonéma értékű benne a zárt *ē* hang is); a hosszú magánhangzók száma 7 (vagyis megegyezik a köznyelvével); a mássalhangzóké pedig 25, mint a köznyelvben. A fonémarendszer táblázatos bemutatása után jelzi, hogy a típus a nyelvatlasz kutatópontjai közül hányban található meg. Számba veszi az altípusokat is, bemutatva, miben térnek el az alaptípustól (rendszerint egyik-másik fonémának eltérő használati lehetőségeiről van szó), és utalva előfordulásuk számára.

A hangrendszertípusokról adott összesítő táblázatból (72) kiderül, hogy a nyelvatlasz kutatópontjain 19 típus mutatható ki. Az altípusokat is számítva ez a szám negyvenre emelkedik. A típusokat képviselő kutatópontok térképes ábrázolása is tanulságos. A Balassa óta megszokott nyolc nyelvjáróterülethez mérve ez a szám eléggé nagy, és bonyolultnak tűnik fel, de mindjárt megtudjuk azt is, hogy öt típus és nyolc altípus csak egy-egy kutatópontra korlátozódik, tehát lényegében nyelvjárászigetnek tekinthető, további hat típus és altípus pedig átmenetnek tekinthető szomszédos területek között. Elméleti szempontból persze a típusok kiterjedése nem elsődleges. „S különösen a nyelvjárászigetek nagyon fontosak a történeti nyelvtudomány számára is, hisz nemegyszer számos archaikus jellegzetességet őriztek meg” — írja Imre Samu (75), s úgy érezzük, ezzel egy kicsit a felmentést is megadja a korábban elmarasztalt Csűrű-iskolának.

A hangrendszertípusok tanulságait levonva óv attól, hogy a hangrendszertípust és a nyelvjárástípust azonosítsuk. A szabad fonémák rendszerének azonossága elengedhetetlen az egy nyelvjárástípusba soroláshoz, de emellett szükséges a fonémák megterheltségének és realizációinak hasonlósága is.

5. A kötet legterjedelmesebb, több mint másfél száz lapos fejezete a magánhangzó-fonémák gyakoriságát tárgyalja (89–240). Ha meggondoljuk, hogy nyelvjárásaink legjellemzőbb sajátsága éppen a magánhangzók használatának, megterheltségének eltérő arányaiban van, ez természetes is.

A magyar nyelvatlasz adatgyűjtésének — amelyet Imre Samu itt felhasznál — egyik legfontosabb sajátsága, hogy a feljegyzők az elhangzott nyelvjárási szóalakokat maximális fonetikai hűséggel igyekeztek feljegyezni. Ebből eredően a hangzásbeli változatok száma rendkívül gazdag. Az átmeneti hangelemek megítélése sokszor nehéz feladat elé állítja a kutatót: lehet, hogy ugyanaz a hang az egyik kutatóponton az egyik, a másikon egy másik fonéma realizációjának minősül, a fonémarendszer egészének figyelembevételével. Olykor nem is elég a szinkron hangrendszer számításba vétele, tekintettel kell lenni a hangelem szociális érvényességére, társadalmi vonatkozásaira is (kihaló régiesség, keletkezőben levő, köznyelvi vagy más nyelvjárási hatás szüleménye), illetőleg az előfordulás különböző kötöttségeire stb.

A tüzetes vizsgálat során egyenként számba veszi a köznyelv fonémáit, és szembe-síti azokat a különböző nyelvjárásokban található megfelelésekkel. Megvizsgálja azokat a szembenállásokat, amelyek a vizsgált fonéma állományát a nyelvjárásokban csökkentik, s közülük a nagyobb hatásúakat részletesebben is ismerteti. Azokat a megfeleléseket is

egyenként megvizsgálja, amelyek a vizsgált fonémát tartalmazó morféma számát nyelvjárásainkban növelik.

Az *ú* fonéma gyakorisági vizsgálata során például kiderül, hogy a nyelvjárásokban használatos *ú* hangok nemcsak a köznyelvi *ú*-k helyén fordulnak elő, hanem a köznyelvi *ó* (*lú, hērnýú*), rövid *u* (*cúkor, kódús*), *a* (*szomjús*) stb. helyén is. Ennyiben a nyelvjárások *ú* fonémájának terheltsége nagyobb a köznyelviénél. Ugyanakkor azonban az is megfigyelhető, hogy a különböző nyelvjárások nem minden köznyelvi *ú* helyén ejtik ugyanezt a hangot: bizonyos morfémaokban más hanggal helyettesítik, például rövid *u*-val (*buzá, ocsu*), *ó*-val (*nyójtó, savanyó*), *i*-vel (*tík, hosszú*), *a*-val (*ganár, savanya*) stb. A terhelési többletet, illetőleg hiányt hordozó morféma szembenállásonként való bemutatása nemcsak a vizsgált hang előfordulási mérlegének felállítására ad lehetőséget, hanem a nyelvjárások hangrendszerének számos fontos sajátosságát is tükrözteti. Azok a térképek, amelyek a terhelési többletet és hiányt a kutatópontok földrajzi elhelyezkedése szerint tükröztetik a mennyiségi fokozatok jelzésével, eddigi nyelvföldrajzunk legértékesebb termékei.

Ezek a gyakorisági vizsgálatok nélkülözhetetlen kiindulópontjai lesznek minden ezután készülő nyelvjárási hangtani vizsgálatnak, hiszen könnyen kezelhető formában, a köznyelvi fonémák rendjében több száz szembenállást mutatnak be az egész magyar nyelvterületről. Egy-egy szembenállás morféma-bázisának bemutatása szinte már monográfiaszámba megy. Így például a köznyelvi hosszú *i* fonéma nyelvjárási többletterhelése keretében kitűnő áttekintést kapunk a különböző nyelvjárások *i*-zéséről, táblázatba foglalva a különböző kutatópontok ide tartozó morfémaírt (111–21). De még a nem kifejezetten nyelvjáráskutató szakember számára is gondolatébresztők azok az összefoglalások, amelyek az egyes fonémákat tárgyaló szakaszok végén megvonják a mérleget az adott hang országos tájnyelvi jelentkezése, illetőleg megterheltségének százalékos megoszlása tekintetében.

A fejezet végén összegező tanulságok levonása következik. A legjellemzőbb nyelvjárástípusokból vett két-két kutatópont magánhangzó-állományának a többivel és a köznyelvi számadatokkal való szembeállításából kiderül, hogy az egyes fonémák megterhelése között jelentős eltérések adódnak ugyan, mégis, az összes magánhangzók együttes megterhelése sehol sem tér el lényegesen a köznyelvtől, legfeljebb 3–4%-kal. Rámutat, hogy a köznyelvi és nyelvjárási szembenállások mögött meghúzódó történeti hangfejlődések térben és időben igen bonyolult módon zajlottak le, más-más határfokot értek el, ritkán jelentkeznek pontosan ugyanazokban a morfémaokban még azonos nyelvjárástípusokban is. Jelentkezésük egyszer morfológiai kötöttséget mutat, máskor fonológiai helyzetből fakadhat. A hasonló jellegű szembenállásokat nem lehet tendenciákba fogni, annyira tarkán keverednek egy-egy kutatópont anyagában is: „kétségtelen, hogy nyelvjárásaink tipizálása a főbb hangfejlődési tendenciák (nyílt, zárt, labiális, illabiális, hosszú, rövid tendencia) alapján nem nagyon valószínűsíthető meg, függetlenül attól, hogy ezeket a tendenciákat mint diakrón folyamatokat vesszük-e vizsgálat alá, vagy szinkrón realizálódási lehetőségnek tekintjük-e őket” (240). Ez persze nem zárja ki, hogy egy-egy konkrét nyelvjárás szinkron vagy történeti vizsgálatában ne járna haszonnal a rokon természetű hangtani jelenségek párhuzamban való feltárása.

6. A mássalhangzóknak, mint közismert, kisebb szerepük van nyelvjárásaink színezésében: nem annyira terhelési eltérések, mint inkább egyes típusokon, helyzetekben megfigyelhető realizációs eltérések jellemzik őket. Ennek megfelelően Imre Samu nem egyenként tárgyalja a köznyelvhez mért eltéréseket, hanem ezeket a tipikus eseteket emeli ki. Beszél a köznyelvi *ty, gy* helyén jelentkező őrségi megfelelőkről, a csángó és szlavóniai réshangokról, a köznyelvi *j* (*ly*) nyelvjárási megoldásairól, a palatalizáció eseteiről, bizonyos mássalhangzók szó eleji elmaradásáról, inetimologikus hangokról,

a hiátustöltő mássalhangzókról, a szótagzáró *l* kieséséről s a vele összefüggő pótlónyúlásról stb. Bemutatja a mássalhangzó-hasonulások köznyelvitől eltérő típusait, a hangátvetés, hangkivetés, a nyúlás és rövidülés, illetőleg a mássalhangzó-torlódás példáit, típusait.

Külön fejezetben tárgyalja a hangszín-realizációkat, azt, hogy egy-egy fonémának milyen képzelésbeli „szóródása” van: a fonémaalkotó sajátságok, megkülönböztető jegyek milyen esetekben és milyen mértékben térnek, térhetnek el a köznyelvi standardtól anélkül, hogy a fonémák önmagukkal való azonosságát megakadályoznák, s ezáltal a nyelvi funkciót veszélybe sodornák. Külön figyelmet szentel itt a nyelvjárási diftongusoknak. Bár ez a jelenség köztudomásúlag erősen jellemző nyelvjárásainkra, nemcsak történeti, hanem nyelvhasználati sajátságai sincsenek eléggé felderítve. Imre szerint: „A diftongusos: monoftongusos realizáció jelentkezése . . . nem köthető bizonyos konkrét morfé-mákhoz, a megoldás magára a fonémára jellemző. A két változat arányát azonban bizonyos tényezők (hangtani helyzet, emfatikum) befolyásolhatják” (275).

A hangszín-realizációk bemutatása győz meg igazán arról, milyen gazdagok nyelvjárásaink hangárnyalatokban, színváltozatokban. Az *á* fonémának a nyelvatlaszgyűjtés nyomán Imre 14 hangszínváltozatát tartja nyilván, az *a* és az *ö* 8–8 változattal szerepel, az *e* fonémának pedig nem kevesebb, mint 17 eltérő ejtismódját figyelték meg és jegyezték fel a gyűjtők.

A kötetnek konkrét nyelvjárási anyagot leíró, rendszerező része alaktani kérdésekkel foglalkozik (301–27). Ez azért nagyon fontos, mert ezen a téren korántsem találunk olyan gazdag szakirodalmat, mint a hangtan vonatkozásában. A hiányokat természetesen nem pótolhatja Imre Samu könyve, már azért sem, mert kevés ide tartozó jelenséget foglal magában „adatbankja”, a nyelvatlaszgyűjtés is. Annál értékesebbek e fejezet rövidre fogott összegezései a névszó- és igetövek tájnyelvi sajátságairól, a birtokos személyragozásról, egyéb névszói és igei toldalékolásról, illetőleg a szóképzés elemeinek nyelvjárási szórásáról.

7. A hatalmas nyelvjárási jelenséghalmoz leírása és rendszerezése után, arra épülve, a kötet utolsó nagy fejezete a mai magyar nyelvjárások főbb típusait körvonalazza. Bár Imre Samu elhárítja a régebbi nyelvjáráskutatásnak azt a törekvését, hogy határvonalakat húzzon a nyelvjárástípusok között, mivel ez tudományosan megoldhatatlan, a nyelvjárások realitásának elismeréséből szükségszerűen következik, hogy a nyelvrodszertanilag megfogható típusokat területhez próbálja kötni. Az itt vázolt területi nyelvjárástípusok tehát nem az elhatárolás igényével formált egységek, hanem a gócek területi jelzésére szolgálnak. Az is természetes, hogy a tipizáláshoz nem vehet figyelembe minden jelenséget, hanem csak a legfontosabbakat, legjellemzőbbeket. Ilyen egyebek közt a fonémarendszer mennyisége és minősége; a magánhangzók gyakorisága, terheltségi elterései, mint a felső nyelvallású hosszú magánhangzók helyén jelentkező rövidke előfordulása, a köznyelvi *ú, ű* nyíltabb *ó, ő* megfelelése, az *é* terhére jelentkező *i*-zés és *i*-zés, a köznyelvi *e*-vel szemben álló *ö*-zés, a köznyelvi *ö* nyelvjárási *e* megfelelései, a nyílt *a*-zás; a köznyelvben *ly*-nal írt szavak realizációja, a *j* nyelvjárási előfordulásának kötöttségei, az *l* pótlónyúlásos kiesésének gyakorisága stb. A morfológiai jelenségek közül számításba veszi a *-ből, -hoz, -vel* és a *-nott, -nól, -ni* rageszadok alaki viselkedését, meglétét, néhány igeragozási sajátságot és esetenként egyéb hangtani, alaktani jelenséget is.

Mindezek alapján a következő nyelvjárástípusokat vázolja fel: északnyugatdunántúli, zalai, órségi, hetési, észak-dunántúli, Balaton vidéki, közép-somogyi, dél-somogyi, észak-baranyai, dél-baranyai, Szeged vidéki, Baja környéki, kiskunsági, Szenc környéki, észak-dunai, csallóközi, és szigetközi, középpalóc, Ipoly vidéki, északnyugati palóc, nyugati palóc, déli palóc, keleti palóc, Hernád vidéki, Szikszó környéki, Zagyva–

Tarna—Tisza vidéki, Budapest környéki, hajdú-bihari, közép-tiszántúli, szabolcs-szatmári, abaúji ö-ző, északkeleti. A romániai magyar nyelvjárások, illetőleg egyéb nyelvjárászigetek részletes tagolására nem vállalkozik, részint mert az erdélyi magyar nyelvjáráskutatók gazdag nyelvatlaszgyűjtései lesznek hivatva a képet felvázolni, részint pedig mert teljességre a nyelvatlaszgyűjtések nem adnak módot.

A fenti nyelvjárástípusok néhány nagyobb nyelvjárási egységbe foglalhatók — ha az egységet nem szűken értelmezzük. Ezek a következők: 1. A nyugati (dunántúli) nyelvjárások; 2. Az északi (palóc) nyelvjárások; 3. A keleti nyelvjárások; 4. A déli nyelvjárások. Ezek között és mellett átmeneti nyelvjárástípusok és nyelvjárászigetek vannak, és további részletezésre várnak a romániai magyar nyelvjárások.

8. Imre Samu nagyszerű könyve alapvető kézikönyv a magyar dialektológiában. Hatalmas adattárra alapozott, szilárd elvek szerint összerendezett, szerkesztett leírás. Kitűnő eszköze a gyors tájékozódásnak, biztos bázisa minden további kutatásnak.

Sebestyén Árpád

Kelemen József: A mondatzók a magyar nyelvben

Budapest, 1970. Akadémiai Kiadó, 436 lap

1. 1971-ben Kelemen József kapta meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság Révai-emlékérmét, a magyar nyelvtudományt művelők legnagyobb erkölcsi megbecsülést jelentő kitüntetését. Sokoldalú és magas szintű tudományos munkásságának értékelése mellett az odaítélés legfőbb érve *A mondatzók a magyar nyelvben* című könyvének megírása és megjelentetése volt. Nagy munka, egy élet szorgos adatgyűjtő tevékenysége, alapos tájékozódás, széles látókör és az összefüggéseket meglátó, rendszerező, konstruktív gondolkodás hozta létre ezt a monográfiát, amely lényeges lerövidítés után is több mint negyszáz lapon mutatja be a magyar mondatzókat.

A könyv bevezetése részletesen tárgyalja a mondatzó fogalmát, jó példákkal világítja meg a mondatzó és a szómondat különbségét. Alapos indoklással sorolja föl mindazokat a grammatikai jelenségeket (megszólításokat, ragos igealakok mondatként való használatát, személytelen igéket stb.), amelyek egyszavas mondatok lehetnek ugyan, de nem tekinthetők mondatzóknak. Igen egyszerűen határozza meg a mondatzó fogalmát: „A mondatzó tehát olyan szó, amelyet elsősorban (egyszavas, tagolatlan) mondatként vagy tagmondatként használunk.” Ennek a meghatározásnak az alapján nem egészen világos a 11. lap néhány példája: „*Hej, ha én is ott lehetnék!*”, „*Mit csinálsz ott, hé!*” stb. Úgy gondolom, ez esetben a nyomdatechnikai eljárás téveszt meg bennünket, s a szerző csak a „*hej!*”, „*hé!*” stb. szavakat akarta kiemelni.

A mondatzó fogalmi körének tisztázása után jelölésének, az eddigi műszavaknak a felsorolását, történetét és kritikáját olvashatjuk. Nem csupán a magyar terminus technicusokat vizsgálja a szerző, hanem áttekinti a német, angol, francia stb. műszavakat is. A kutatás mélységét, alaposágát mutatja (s egyben a témával behatóbban foglalkozni szándékozók is tájékoztatja) a kérdéskör történeti áttekintése. Az ókori görög grammatikusoktól kezdve az ókori és középkori latin nyelvtanokon keresztül napjaink nemzetközi és magyar nyelvtudományi irodalmáig ismerteti a szerző az ide vonatkozó fontosabb anyagot röviden, de sokatmondóan. (Megjegyzendő, hogy az eredeti megfogalmazásban még gazdagabb, még részletesebb volt ez a fejezet.) Ez után következik a vizsgálat tárgyának meghatározása: „... a mondatzók tipizálása, mondatnani, szótani (jelentéstani, alak-

tani) és hangtani jellemző sajátosságai; helyük a nyelvi rendszerben.” Ennek alapján a könyv három nagyobb és két kisebb fejezetre tagolódik, a következő sorrendben: „A mondatzók tipizálása” (43–108), „A mondatzók mondattani, szintaktikai jellemző sajátosságai” (109–128), „A mondatzók szótani jellemző sajátosságai” (129–384), „A hangtani jellemző sajátosságok áttekintése” (385–387), „A mondatzók helye a nyelvi rendszerben” (389–394).

2. A mondatzók tipizálása háromféle szempont szerint történik: 1. a kifejező érték vagy funkció, 2. a használók köre, 3. a mondatzók eredete, származtatása alapján. A kifejező érték szerinti tipizálást „az egyes funkciók és a közeli funkciókból alakuló kisebb funkciókörök” szempontjából végezte el a szerző. Ennek alapján a következő főbb típusokat különbözteti meg: 1. érzelemkifejezők vagy tulajdonképpeni indulatszók, 2. akaratkifejezők, 3. érzékelési — szemléleti és gondolati vonatkozásúak: A) hangutánzó és hangulatfestő mondatzók, B) a gondolatmenet lefolyására vonatkozó mondatzók, C) a párbeszéd összefüggésére támaszkodó mondatzók (kérdők és felelők), 4. mutató mondatzók, 5. elkülönületlen mondatzók. (Ezek összefüggéseit, kapcsolatait és átmeneteit szemlélteti a 91. lap geometrikus elemekből fölépített ábrája.)

Az érzelemkifejező mondatzók — tulajdonképpen „a szűkebb szerepkörű érzelemkifejező indulatszók” — tizenkilenc csoportban kerülnek bemutatásra, sokkal részletesebben, mint ahogyan A mai magyar nyelv rendszere (I: 292–4) az indulatszokat tárgyalja. Helyet kapnak olyan árnyalatnyi különbségeket tartalmazó csoportok is, mint a lekicsinylés, becsmélés; elítélés; megvetés; undor, utálat kifejezései stb. Természetesen átmenetek, fedések vannak az egyes szomszédos csoportokba tartozó mondatzók között, de ez elkerülhetetlen, hiszen valóban használunk teljesen megegyező indulatszavakat különböző érzelmek kifejezésére, de vannak olyanok, amelyek kizárólag a lekicsinylésre (álesztintő *c!*) vagy az undor kifejezésére (*brr!*) szolgálnak. Az akarat mondatzók csoportjainak száma (39 + 2) már eleve bizonyítja, hogy a szerző igen alapos analízis eredményeként vonta le következtetéseit. Ugyanennek a — részleteiben is pontos — megfigyelésnek, a különbségek és hasonlóságok meglátásának a jegyei mutatkoznak valamennyi funkcionális szempontú mondatzótípus tárgyalásakor. A fontosabbak bemutatását szemléletes ábrák teszik még érthetőbbé, áttekinthetőbbé. Az érzékeléssel, a szemlélettel, a gondolati tartalom kifejezésével kapcsolatos mondatzók három alegységre tagolódnak. Ezek közül legjelentősebb az első, a hangutánzó és hangulatfestő (hangfestő) mondatzók csoportja. Nagy mennyiségű hangutánzó szót sorakoztat föl és csoportosít az utánzott hang szerint a szerző. Sok közöttük a köznyelvi, általánosan ismert szó, de szép számmal akad irodalmi és népszerű is. Az utóbbiak régebbi és újabb lejegyzések, adatközlések átvételei, s ezért nem egységes sem a lejegyzés módja, sem pedig a pontossága. A másik két csoport (a gondolatmenet lefolyására vonatkozó és a párbeszéd összefüggésére támaszkodó mondatzók) a maga jelentőségének megfelelő terjedelemben és részletességgel kerül bemutatásra. Kétségtelenül fontosabb az utóbbi, s ezek között meg is különböztet a szerző több alcsoportot (kérdő, felelő stb. mondatzók). A mutató mondatzókra kívül jelentős kategória még az elkülönületlen mondatzóké, amelybe különösebb indoklás nélkül egymás mellé kerültek a köszönő, a gyermekverseket kezdő mondatzók és az imázró *ámen!*

A használók köre szerinti fölosztás magában rejtje az ismétlés veszélyét, hiszen például a népszerű-nyelvjárási és a foglalkozási mondatzók közül az állattartással kapcsolatosak teljes egészükben fűdik egymást. Ezeket az ismétléseket utalásokkal: néhány állatszólító példaként való megemlítésével vagy saját könyvének lapszámára való hivatkozással kerüli el a szerző. Ebből természetszerűleg következik, hogy az itteni fejezetek aránytalanok. A foglalkozási ágak mondatzavai között tulajdonképpen csak a

huja! szerepel. (Az állatszólítók mintájára részletesebb tárgyalás nélkül meg lehetett volna említeni a *hórukk!*, *hapták!* stb. mondatszavakat, s ugyanide kívánczik a *huja!* szóval azonos értékű, de az ipari munkásság körében használatos *raszt!* is.) Meglehetősen szegényes „Az argó mondatszávai” című fejezet is, és ha a társadalmi rétegek, műveltségbeli különbségek mondatszávait külön kategorizáljuk, érdemes lett volna külön csoportot alkotni az *abcúg!*, *bravó!*, *vívát!*, *éljen!*; *ács!*, *alászolgája!*, *ex!*; *ámen!*, *hozsánna!* stb.-féléknek.

Igen részletes és hatalmas viszont „A gyermeknyelvi mondatszók” című fejezet. A gyermeknyelvi és dajkanyelvi (szerintem a kettő nem ugyanaz) mondatszóknek a keletkezéséről, jellegzetességeiről szóló bevezetése és az eddigi szakirodalom részletes ismertetése után igen gazdag anyagot közöl. Különös értéke, hogy az egyes mondatszók pontos jelentésén kívül a használatuk körülményeit, elsősorban a dajkanyelvekkel együtt járó taglejtéseket, mimikát is ismerteti.

3. A mondatszók etimológiai tipizálása összefonódik a keletkezés szerinti csoportosítással. Ennek alapján az adatokat négy kategóriába sorolja a szerző: 1. belső keletkezésű elsődleges mondatszók, 2. belső keletkezésű másodlagos mondatszók, 3. idegen eredetű elsődleges mondatszók, 4. idegen eredetű másodlagos mondatszók. Helyeselhető, hogy itt sem ismétli meg a teljes anyagot, csak példákat közöl, és az egyes csoportok jellemző sajátosságait ismerteti. Az idegen eredetű másodlagos mondatszók tárgyalásakor azért talán mégsem ártott volna megemlíteni a népnyelvek között számon tartott *hajde!* román kölcsönszót. E fejezet legnagyobb értékének azt tartom, hogy mértéktartó kritikával bemutatja azokat a tévedéseket, amelyek több, a magyarban hangutánzóként is keletkezhett mondatszót idegenből való átvételnek tekintenek. Elismerve az idegen hatás erősítő szerepét, elutasítja az *ó!* ~ *o!* ~ *oh!* ~ *óh!*, *haha(ha)!*, *hm!* stb. mondatszók idegenből való magyarázatát. (Érdemes erre fölfigyelnünk, hiszen az utóbbi időben nemegyszer találkozunk olyan véleményekkel, amelyek a magyar nyelvben is keletkezhett nyelvi fejleményeket idegen eredetűeknek, tükörfordításoknak stb. tartják.)

A mondatszók legfontosabb mondattani sajátága a mondat-, illetőleg a tagmondat-értékűség. A tanulmány következő része elsősorban ezekkel foglalkozik. A különböző mondattípusoknak megfelelő mondatszók ismertetésével egyszerre mutatja be a mondatszók helyzetét, sorrendjét. A mondatba beépülő, mondatrészként használt mondatszók külön-külön fejezetet kapnak, s mindegyikben sok — főleg irodalmi — példa világítja meg még jobban a kifejtett gondolatokat. A mondatszók mondatjelentéstani sajátosságairól alapos elemzést olvashatunk, és szemléletes táblázatok magyarázzák az elmondottakat.

„A mondatszók szótani jellemző sajátágai” című fejezet a könyv legterjedelmesebb része. Ez érthető és természetes, hiszen a mondatszók meghatározásában az „egyszavúság”, a szószerűség jelentős szerepet kapott, tehát szótani sajátágaiuk alapos elemző vizsgálata indokolt. Ezek közül a szójelentéstani sajátágokkal foglalkozik a továbbiakban a szerző. Helyet kapnak itt az azonos alakú, a több jelentésű, a rokon és az ellentétes jelentésű mondatszók vizsgálatai. A fogalmakat jelölő szavakhoz való hasonlóság, illetőleg az azoktól való eltérés a tárgyalás legfontosabb szempontja. Az elkerülhetetlen utalások itt is ésszerűen csökkentik a könyv terjedelmét, s még akkor is heselyelhetők, ha az olvasónak némi nehézséget okoz a hivatkozott részek föllapozása.

4. A munka magja, a legsúlyosabb mondanivalókat tartalmazó rész a mondatszók alaktani sajátágaival foglalkozó fejezet. A ragozás, ismétlés, képzés stb. tárgyalása különösen nagy értéke a tanulmánynak.

A szóalaktani sajátágok közül először a mondatszók személyragozhatóságával foglalkozik a szerző. Megállapítja, hogy vannak olyan mondatszók, amelyeken „töre-

dékes személyragozás jelentkezik" (*ne! : netek!, nesztek!* stb.). Az elemisméltló mondatszók közül külön tárgyalja az önállóan is használt mondatszók ismétléseit (*nini!, hajhaj!, ejnye-ejnye!*, a számtalan állathívogatót: *kota-kota-kota, maci-maci-maci, pityi-pityi* stb.) és a „szóisméltléssel, szótagisméltléssel keletkezett” mondatszókát (*ajaj!; hah!*, valamint az olyan állathívogatókat, „amelyek egyszótagú alakban nem fordulnak elő vagy sokkal ritkábbak, mint az ismétlést tartalmazó változatukban”: *lilili, pipipi* stb.). Ez a különválasztás nem feltétlenül indokolt, hiszen az *aj! ~ āj!* mondatszó önmagában is használatos, annak a megállapítása pedig, hogy meiyik állathívogató nem vagy csak ritkán használatos önmagában, nehéz, mondhatni lehetetlen dolog a szakirodalomban följegyzett példák alapján.

Nagyon érdekes és értékes az ismétléssel alakult mondatszók további csoportosítása. Megkülönbözteti a szerző a hangváltozás nélküli ismétléseket, a magánhangzó-rövidüléssel, a zárt szótagot nyílra váltó, a mássalhangzó-hasonulásos stb. ismétléseket. Az ikerítéssel alakult mondatszók külön fejezetben kapnak helyet. Meglepő, hogy az érzelme- és az akaratkifejezők között milyen ritka az ikerítéssel magyarázható, annál gyakoribb viszont a hangutánzókat között. Ezek nagyobb része kéttagú, magánhangzó-váltó, s az ikerszókhoz hasonlóan mindig a magas magánhangzójú tag áll elől.

Összetapadással, „összetétellel” magyarázza a szerző az *ó jaj!, hajhó!, ejha!* stb. mondatszókát. Szép történeti elemzéseket s meggyőző érveket olvashatunk itt az egyes mondatszók kialakulására vonatkozóan. Mindegyik címszóról a lehető legpontosabb filológiai apparátussal felszerelt, mintaszerűen megírt kis tanulmányt kapunk.

„A képzéssel magyarázható mondatszók” című fejezetnek, mint ahogyan a képzéssel foglalkozó tanulmányoknak általában, nagy problémája, hogy valódi vagy nem valódi képzőket találunk-e az egyes szótövek után. Ezt a kérdést a szerző a lehető legegyszerűbb és — szerintem is — legegyszerűbb módon oldja meg: képzőnek tekinti az olyan végződéseket, amelyek a mondatszók után állnak és új mondatszókát hoznak létre. Így szokatlan képzőket (*-nye, -sa, -sz* stb.) kapunk, de áttekinthetővé s alakilag magyarázhatóvá válik a mondatszók jelentős része. A becézőképzők mondatszók utáni szerepeltetése nem ritka dolog, és érdemes volt velük külön foglalkozni. Az már meggondolkodtat, hogy a *-cska* képző származásáról szóló, önmagában is igen alapos és jelentős fejtegetés beleillik-e a könyv témájába, s nem lett volna-e jobb külön megjelentetni ezt a részt. Az is indokolta volna a szakfolyóiratban való külön publikálást, hogy példái elsősorban becézőnevek és kicsinyített közszók, amelyeket a szerző nem tart mondatszók-nak, továbbá pedig a képző- és névtörténet kutatói aligha fognak egy mondatszókát tárgyaló munkában keresni jelentős képzőtörténeti összefoglalást. (Egy névtudományi bibliográfia majdani összeállítói el ne feledkezzenek Kelemen József könyvének erről és a következő helyeiről!)

Az „állatszólítások” terminus technicus nagyon találó, tömör és — számomra legalábbis — teljesen új összefoglaló megnevezése az állathívogató, állatúzó és állatterelő szavaknak. Ebben a fejezetben is számtalan becézőnévvel találkozunk, aminek a névkutató szíve szerint örül, hiszen igen jelentős részterületekhez ad anyagot, foglalja össze az eddigi kutatásokat, és old meg eddig vitás kérdéseket. Kelemen Józsefnek a névtudomány területén végzett munkássága nem ismeretlen, és sokszor hivatkozunk az ikerítésből való kiválással magyarázott becézőneveinkről szóló, sok új gondolatot fölvető cikkére (NyttudÉrt. 40. sz. 181—6), mégis az a véleményem, hogy a becézőnevekkel (és természetesen a közszók képzésével) való részletes foglalkozás mellőzése nem tette volna nehezebben érthetővé e mondatszókát taglaló könyvet. Itt említem meg, hogy a technikai szerkesztés hibájából jóval nagyobb betűkkel szerepel két alsóbbrendű cím („A számba vehető képzők, képzőbokrok, képzőszerű elemek” és „A számba vett származékok és képzésmódok főbb tanulságai”), mint az őket magukba foglaló nagyobb egység címe

(„ β) Becéző képzőkkel alakult állatszólítások”). Pedig a tartalomjegyzék tördelése világosan mutatja, hogy nem kiemelt nagy fejezetcímek ezek, hanem betűt, illetőleg számot nem kapott legkisebb jelentőségű alcímek. Ez az apróságnak és lényegtelennek látszó hiba esetleg megtéveszti a felületes olvasót vagy csak az egy-két adatot kereső kutatót.

A más szófajú szavakból képzett mondatzók (*nyugi, köszi* stb.) többsége valószínűleg játszi szóképzéssel alakult. Ezek nagy része (*muti, tapsi, ácsi, ücsi* stb.) gyermeknyelvi vagy dajkanyelvi szó. Igen érdekes a „többféleképpen származtatható mondatzók” csoportja. A különböző alakulási lehetőségek mindegyikét felsorolja a szerző, de természetesen nem foglal, nem is foglalhat állást mindenütt a különböző lehetőségek között. Ahol viszont valamelyik alakulásmódot valószínűbbnek tartja a másiknál vagy a többinél, alaposan megindokolja véleményét.

A más szófajú összetételekben szereplő mondatzók némelyik szócikke önálló szótörténeti-etimológiai dolgozat, s ezekre még nyilván több ízben fog hivatkozni a szakirodalom. Gazdag anyagot és kimerítő elemzést ad „A mondatzó mint más szófajú képzett szó alapszava” című fejezet is. Az *áhit* és szócsaládja közel húszlapos földolgozása, amelyet egy nagy táblázat is illusztrál, mintaszerű. De alaposságában és módszerességében nem marad el ettől a többi szócikk sem.

Az állatszólító mondatzók táblázatban való közlése (350—64) részletes, áttekinthető, újszerű és nagyon tanulságos. Mint már említettem, a könyv több helyen is foglalkozik az állatszólító és állatok hangját utánzó szavakkal. Ha ezeket összegyűjtenénk, s az itteni táblázattal együtt kiemelnénk, a magyar népi állattartás szókincsének nemcsak nagy adattára lenne ez, hanem világosan kirajzolódna e szavak használati, nyelvjárási és egyéb sajátosságai is. Az állatszólításokkal foglalkozó kutató és földolgozó nyelvészek így is óriási mennyiségű összehasonlító anyagot kapnak ebben a kötetben, s megéri a fáradságot az egyes szavak megkeresése a részletes, pontos mutató alapján.

A következő részek a mondatzóknak közszóvá alakításával foglalkoznak. Előbb a képzőkkel főként igékké és részben névszókká alakított mondatzók tárgyalása, majd a képző nélkül névszóvá, határozószóvá stb. vált mondatzók tárgyalása található. Ezek fölcserélése esetleg jobb lett volna, bár indokolja a választott sorrendet a képzéssel alakított mondatzók jóval gyakoribb előfordulása, nagyobb jelentősége.

5. A befejező részben a szerző a mondatzók helyét jelöli meg a nyelvi rendszerben. Bemutatja kapcsolataikat a nyelvi és főleg a nyelven kívüli gondolatközlés formáival. Foglalkozik a mondatzók történeti szerepével, az egyes korszakokban való gyakoriságukkal és eredetükkel. Végül ismét egy igen szemléletes és tanulságos ábra következik, amely a mondatzók nyelvi helyzetét, levezethetőségét, fejlődését, kapcsolatait, azt a sokféle vonatkozást mutatja be, amelyről az egész könyv beszélt.

Igen gazdag szó-, toldalék- és tárgymutatót tartalmaz a kötet, s ezek nagy mértékben megkönnyítik eligazodásunkat a rendkívül gazdag anyagban.

Az előszóban ezt írta Kelemen József: „A mondatzók stilisztikai értékének, művészi felhasználásának részletes elemzését, történeti vizsgálatát önálló tanulmányban kívánom kidolgozni.” Igen várjuk ezt az újabb, minden bizonnyal hasonló alapossággal, részletességgel készülő munkát!

Hajdú Mihály

Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene

Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó, 324 lap

Bánhidi Zoltán könyve a magyar sportnyelv történetéről és mai állapotáról fígyelemre méltó munka. A magyar sport szókészletének és frazeológiájának kialakulását mutatja be és „a mozgásban megragadott képet igyekszik megrajzolni” (12). E könyv jelentőségét növeli az a körülmény, hogy nyelvünk egyes szókészleti rétegeivel még nem sokat foglalkoztak, a sport nyelvével pedig ilyen átfogó és nagy történelmi korszakokat felölelő módon még senki.¹ Napjaink kiteljesedő és egyre nagyobb arányokat öltő sporttevékenysége mindenképpen megérdemel egy ilyen nyelvi-nyelvészeti méltatást, hiszen a magyar sportnyelv szó- és formakincse igen gazdag, ismeretes a magyar nyelvet beszélők nagy tömegei előtt, nagyon közel áll a társalgási nyelvhez, a szókincs fejlődésének egyik fontos forrása.

A szerző a témát többszörösen körülhatárolja; a bevezetőben kifejti, hogy milyen értelemben használja a 'sportnyelv' megjelölést, bemutatja a sportnyelv helyét a nyelv egyéb rétegei között, majd a tematikai szűkítés során bejelenti, hogy nem foglalkozik csak az ún. embersportokkal. Vizsgálódási köréből kirekeszti az ún. „szellemi sportokat”, mert ezek gyakorlása nem kíván testedző gyakorlatot (pl. sakk, bridzs stb.), nem foglalkozik az állatsportokkal (pl. löverseny), valamint a gépsportokkal (a kerékpározás kivételével). Ez a tematikai szűkítés még abban az esetben is helyénvaló, ha indoklást nem ad (bár egy ilyen terjedelmű munkába kényelmesen beleférték volna a kihagyott területek is). A nem tárgyalt sportágak azonban mégsem csökkentik a könyv értékét, mert a velük kapcsolatos nyelvi anyag mindig is periférikusabb volt, mint pl. a labdajátékoké, és költségesebb szórakozás lévén (különösen a gépsportok), nem érintettek és ma sem érintenek nagyobb néptömegeket.

Bánhidi terjedelmes könyve Előszóbból, nyolc fejezetből és Sportnyelvtörténeti szótárból áll. A rendkívül részletes tartalomjegyzék alapján könnyen és gyorsan el lehet igazodni az egyes fejezetek és témák gazdag anyagában. Az I. fejezet kizárólag terminológiai kérdésekkel foglalkozik, történeti és szinkrón anyagon bemutatja a sporttevékenység jelölésére használt kifejezéseket (testgyakorlás, testgyakorlat, testi nevelés, testnevelés, testedzés, torna stb.), azok jelentéseit a sportszakirodalom fejlődésével együtt a terminológiai egységesülését. A II. és III. fejezetben kapjuk a magyar sport és sportnyelv történetét a modern értelemben vett sportolás kialakulásáig, azaz a kezdetektől az első olimpiai játékokig. Idézi Anonymust (*turnamentum*) és Dugonicsot (*torna*), a XVI. századi krónikákat, régi magyar nyelvemlékeket, Comeniust és Bethlen Miklóst, áttekinti a nyelvújítás és a reformkor testi nevelésére vonatkozó írásos anyagot, részletesen foglalkozik Wesselényi és Széchenyi próbálkozásaival a lötenyésztés, löversenyzés, evezés stb. meghonosítása terén. Eredményesen és mértékkel használja rég múlt korok katonai, filozófiai, pedagógiai és orvostudományi irodalmát, s bemutatja a sportok, a sportolás, a sportélet fejlődésével párhuzamosan a sportirodalom kialakulását. A fejezetek végén a tárgyalt korszak szótárirodalmának ide vonatkozó anyagát, majd Összegezést találunk. Ez utóbbi mindig a szerző nyelvi megállapításait foglalja össze nagy körültekintéssel, megfigyeléseit mindig jól válogatott példaanyaggal illusztrálva. Az V. és VI. fejezetet a modern sportoknak és a velük kapcsolatos nyelvi változásoknak szenteli, a XX. száza-

¹ Jelen ismertetés írója bölcsészdoktori értekezést készített a magyar sportnyelv egy korszakáról, de csak egy speciális réteggel, az angol eredetű magyar sportszavakkal foglalkozott az 1895—1965 közötti időszakban. Ennek angol nyelvű kivonata 45 lap terjedelemben 1971-ben jelent meg a Hungarian Studies in English V. kötetében (Debrecen, szerk. Ország László).

dot mutatja be 1945-ig. Ez a kor a főleg angol területről származó szabadtéri sportok és sportkifejezések beáramlásának, meghonosodásának és elterjedésének ideje (labdarúgás, ökölvívás, tenisz, golf, asztalitenisz, vízilabda, jégkorong stb.). Ebben az időszakban érte a magyar sport nyelvét az eddig legerősebb és mély nyomokat hagyó idegen nyelvi (főleg angol) hatás. A szerző 1874–1914 között vonja meg az intenzív angol hatás határait; szerintünk korai az 1914-es dátum, hiszen számos angol eredetű sportnak csak a nyomai találhatók meg az első világháború előtt, igazában csak az első világháború után honosodtak meg és terjedtek el nagyobb arányokban (pl. labdarúgás, ökölvívás, tenisz, asztalitenisz). A két világháború között kifejlődött a sportszakirodalom, a sportújságírás és a harmincas években lezajlott a sportnyelvújítás, amelynek hatását és eredményeit csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha összehasonlítjuk a magyar sport nyelvét pl. a szomszéd népekével, ahol hasonló szervezett és szakemberek által irányított országos mozgalomra a mai napig nem került sor. (Ez a kitekintés teljesen hiányzik Bánhidi könyvéből.) A VII. fejezet a felszabadulás utáni sportélet kérdéseivel, stilisztikai problémákkal, a rádió és televízió sportnyelvével stb. foglalkozik. A VIII. fejezetben találjuk az imponálóan terjedelmes forrásjegyzéket és a rövidítéseket, végül a Sportnyelvtörténeti szótárt.

Ami Bánhidi könyvének elsősorban értéke, az adatainak (sporttörténeti és nyelvi) gazdagsága és sokfélesége; hatalmas nyelvi anyagot dolgozott fel, jó érzékkel vette észre és mutatta be a történeti anyagban a mai értelemben vett sportolást előkészítő jegyeket. Ebben a könyvben nagy valószínűséggel megtalálható minden olyan lényeges szó, amely szerepet játszott a magyar sport mai nyelvének kialakulásában. A szerző jó megfigyelő-képességét és nyelvérzékét bizonyítja az a tény, hogy sikerrel követte nyomon azt a folyamatot, amelyben a már szótározott köznyelvi szavak sportjelentéssel bővültek, ahogy az egyes korok és jelentősebb sportírók (szak)nyelvi anyaga hatott későbbi korok és szerzők nyelvhasználatára, ahogy az egyes megnevezésváltozatok nyelvünk fejlődése folyamán alakultak, változtak, ahogy bemutatja bennmaradásuk vagy eltűnésük történetét. Bánhidi könyvének az is érdeme, hogy igen széles történelmi és művelődéstörténeti háttérrel ad sporttörténeti és sportnyelvtörténeti anyagához, jó érzékkel igazodik el a társadalmi, gazdasági élet, valamint a sporttörténet lényeges és kevésbé lényeges eseményei között. Könyve érdekes olvasmány, tömören és élvezetesen ír, módszere erősen gyakorlatias, a nagy anyagot lényegretörően közli, a lényeges jegyeket jól észreveszi, kiemeli. Remekül sikerült pl. a labdarúgás népszerűvé válásának leírása (114), valamint a magyar sportnyelv mai állapotának frazeológiai és stilisztikai kérdéseiről írt fejezetei.

Ami érdeme, az ugyanakkor hibája is: sporttörténetet és sportnyelvtörténetet ír egyszerre, párhuzamosan; a fejezetek végén mindig összegezi nyelvi megállapításait. Ennek következtében erősen szétdarabolt mozaikképekben kapjuk a sportnyelvi fejlődés rajzát, hiányérzetünk támad, mert a közbeékelte sporttörténeti anyag miatt nem látjuk összefüggően a magyar sportnyelv fejlődését. Ennek a módszernek kétségtelen előnye azonban a párhuzamosság.

Bánhidi szempotja mindvégig az volt, hogy — helyesen — a magyar nyelvet állította történeti vizsgálatainak középpontjába, bemutatva azt a folyamatot, amint a magyar nyelv saját erőből megalkotta az új sportfogalmak kifejezésére alkalmas lexikai elemeket. Véleményünk szerint e törekvésében Bánhidi kevésbé veszi figyelembe az idegen nyelvi hatásokat, annak ellenére, hogy a sporttörténeti részben részletesen bemutatja a modern sportok külföldi eredetét és magyarországi meghonosodását. Ennek a magatartásnak az a furcsa következménye, hogy nyelvi anyagában a magyar nyelvbe bekerült és 10–20 évig vagy tovább használt, közismert idegen szavak tömegeit csak akkor veszi tudomásul, amikor azok helyébe már megszületett a magyar szakszó. Igaz, megállapítja, hogy „A magyar sportnyelv idegen szavainak elemzése — véleményünk szerint — egy részutatási terület, külön dolgozatba illik” (14). Elismerve, hogy e ki-

jelentésnek van némi alapja, kétségtelennek látszik, hogy a magyar sportnyelv történetét nem lehet úgy megírni, hogy ne tárgyaljuk az idegen (főleg angol) nyelvi hatásokat részletebben. Bánhidi ezeket egyáltalán nem tárgyalja, mintha nem is léteznének. Pedig a ma legnépszerűbb sportok úgyszólván kivétel nélkül idegen (főleg angol) eredetűek. E sportok meghonosodása idején a velük kapcsolatos idegen szakkifejezések több százra tehető tömege közismert volt a széles néptömegek előtt is. Bánhidi azonban nem is tud szabadulni az általa szándékosan mellőzött kérdéstől. Több ízben említi — főleg angol eredetű sportokkal kapcsolatban — hogy több száz idegen szó volt nyelvünkben (141, 148, 164). A 141. lapon pl. megjegyzi, hogy 1896–1920 között kb. 200 új a b b (ritkítás tölem. Cs. J.) angol szó került nyelvünkbe, és ezeknek mintegy a negyede máig is él többé-kevésbé aktívan. Kár, hogy ezeket nem közli. Szorosan kapcsolódik ehhez a témához az ún. „visszaidegenedési” folyamat (177), amelyre utal ugyan, de okairól nem szól.

A nyelvi fejlődés rajzába azonban beletartoznék olyan hangtani kérdések vizsgálata is, hogy pl. az angol eredetű sportszavakban a zöngétlen explozívák meghosszabbodnak intervokális és szóvégi helyzetben, a frikatívák és affrikáták szóvégi helyzetben (pl. *sretter*, *suttol*, *fitt*, *szett*; *galopp*, *tipp-topp*, *bekk*; *dressz*, *passz*; *meccs*, *taccs* stb.), vagy hogy az angol szókezdő *sz* zöngétlen explozíva kétféle alakban asszimilálódott a magyarban: a) az esetek többségében az *sz* a magyarban zöngétlen alveopalatális frikatíva lett (pl. *skulp*, *sport*, *spurizik*, *start(ol)er*, stb.), b) más esetekben megmaradt az alveoláris (azaz a magyarban dentialveoláris) spiráns (*szkippel*, *sztenderd* stb.). Szót lehetett volna ejteni olyan ejtésváltozatok létrejöttéről is, mint pl. *off-side*—*opszeit*, *ofsájd*/*ofszejd*, *dribbel*—*tribbli*, *hands*—*henc*, vagy olyan alaktani kérdésekről, hogy miért lett a *centre*-ből *center*, de a *footballer*-ből *futballista*, vagy hogyan születtek olyan szavak, mint *kempingezés*, *tréningszés*, *doppingolás* (ui. a magyar az angol derivátum 'táborozás'-t, 'edzés'-t, 'ajzószer-adagolás'-t jelentő szavakat szimplexként értelmezte, majd továbbképezte, azaz az -ás, -és jelentésű képző egyszer angolul van meg a szóban, egyszer pedig magyarul). Valami bizonytalanság érezhető a könyv alaktani jellegű megállapításain (a 99. lapon pl. az -ista latin eredetű magyar képzőt német eredetűnek tekinti); ugyanarra a jelenségre több ízben is rámutat, részmegállapításai azonban nem adnak egységes képet. De ebben mintha szándékos tervszerűség volna, mert a belső keletkezésű sportkifejezésekről pl. megjegyzi, hogy ezeknek „nyelvészeti kategorizálását itt nem látjuk szükségesnek. Fejezeteink idézeteiből — különböző szempontok szerint — könnyen elvégezhető e munka” (143). Úgy véljük, hogy az ilyen és ehhez hasonló kategorizálások nagyban emelnék a könyv nyelvtudományi értékét. Hasznos lett volna összefoglalóan is bemutatni pl. a sportszaknyelv szókészletének forrásait: a leggyakoribbnak nevezhető jelentésbővülést, jelentésváltozást (pl. *kapu*, *bíró*, *kallóz*, *mez* stb.), az új, azaz korábban nem létezett ragos vagy képzett származékokat (pl. *fejel*, *cselez*, *kezez*, *roggyant* stb.), az új összetételeket (pl. *lesállás*, *féldő*, *váltósúly* stb.) és a legfeltűnőbb új elemeket, az idegen szavakat (pl. *sport*, *gól*, *tenisz*, *start*, *bob*, *golf*, *rögbi* stb.).

Bánhidi egyáltalán nem foglalkozik a nyelvi közvetítés (francia, de főleg német) kérdéseivel, a tükörszókra (calque) pedig csak utal. Ez utóbbiak terjedelmesebb méltatása, akár külön fejezetben, föltétlenül kíváncsós lett volna, bemutatni az egyszerű jelentéskölcsönzést (pl. a *bíró* megadta a *büntetőt*), a nominatív értékű jelzős, birtokos vagy határozós névszói kapcsolatokat (pl. *forward-line* — *csatársor*, *penalty kick* — *büntető rúgás*, *centre-half* — *középfedezet*, *corner kick* — *söglettrúgás*, *mixed doubles* — *vegyespáros* stb.), az állítmányt is tartalmazó szintagmákat (pl. *formája alatt szerepel*, *jó időt fut*, *futja a 100 métert* stb.). Meg lehetett volna vizsgálni a tükörszakavat szintaktikai és szemantikai szerkezetük szerint, bemutatni a *football*-ból lett *labdarúgás*-t, ahol a szó egyik eleme szó szerinti fordítás, a másik eleme fogalmi rokonságot vagy hasonlóságot kifejező elem

(vö. *láblabda*), a másik típust, ahol a szó mindkét eleme szó szerinti fordítás (*old boys* -- *öregfiúk*), vagy a csak felerészben lefordított tükörszavakat (*sportember*, *teniszlabda*, *világrekord*, *asztalitenisz*, *jégsport* stb.).

Egyebek között lehetett volna utalni olyan jelentéstani kérdésekre, mint pl. *cloth*—*klo*tt, *dress*—*dressz*, *doping*—*dopping*, *camping*—*kemping*, azaz olyan esetekre, amikor a magyar nyelvben valamilyen új jelentés fejlődött, amely nincs meg az angolban (*klo*tt nadrág—*fekete tornanadrág*, *dressz*—*fürdőruha*, *dopping*—*ajzószer*, *kemping*—*táborhely*). Számos (történeti és mai) példát lehetett volna említeni az amelioratív és pejoratív jelentésváltoás egyes eseteire (pl. századunk harmincas éveiben a *dribli* volt a mai *bunda*. A *rögbi* és a *futballista* sem mentesek ma már bizonyos negatív érzelmi színezettől). Rá lehetett volna mutatni, hogy a századforduló táján a *goal* még *kaput* is jelentett, a *meccs* pedig csak később szűkült a labdajátékok körére, eleinte mindenféle versenyszerű összecsapás jelölésére használták a sportban. Nagyon tanulságos lett volna megvizsgálni a korabeli idegen szavak szótárainak idevágó anyagát, a hazai sportújságírás nyelvi színvonalát, valamint generációs kérdéseket hajdan és ma.

Bánhidi — magyon helyesen — azt mondja könyve elején, hogy a „mozgásban megragadott képet igyekszik megrajzolni” (12). E helyes cél azonban a megvalósulás során esorbákat szenved, mivel a könyv lapjain nem mindig kapunk utalást arra, hogy egy kor elején, közepén vagy végén vagyunk-e, azaz a szövegközi példaanyagban minden rendszer nélkül keverednek a *touch*, *tatch*, *tach*, *taccs*-féle alakváltozatok a legcsekélyebb utalás nélkül arra, hogy melyik az eredeti alak, melyek esetleg teljesen téves használatú vagy már meghonosodott formák. Az olvasó nem kap képet arról, hogy ezek miféle alakzatok, mióta vannak a magyar nyelvben, hol állnak a meghonosodás vagy kihullás hosszú folyamatában. Semmilyen formában nem jelzi, hogy a közölt idegen nyelvi adatok írásmódja eredeti helyesírású vagy torzult-e. Ez a gyakorlat a zűrzavarral határos a Sporttörténeti szótárban, ahol az idegen szavakat általában (de nem minden esetben) a magyaros ejtémód szerint közli a címszóban, utána zárójelben megadja az eredeti írásmódot, pl. *főr* (*vor*), *rakett* (*racket*). A baj nemcsak az, hogy a zárójelbe tett magyarázó szavak némelykor régies kiejtést vagy írásmódot jelölnek (pl. *hokki*), más esetben teljesen alkalmi, véletlenszerű írásmódot (pl. *matsh*). Előfordul az is, hogy Bánhidi olyan alakváltozatot tesz zárójelbe, amelyről nem lehet tudni, hogy régies ejtészváltozat, írásváltozat vagy hasonló jelentésű szó-e (pl. *spurt* (*spirt*)). Egyéb következtetlenségek is vannak: ha a szavakat magyar ejtésük szerint sorolja címszavakba, akkor érthetetlen, hogy miért ír egyszer *aut*-ot, más helyen *out*-ot, *füt*-et, *szet*-et, de *bekk*-et és *stopp*-ot, más helyen miért csak félig fonetikus az írásmód (*robinsonád*, *skipp*), miért hagyta az eredeti írásmódot a *bandy*, *bantam*, *basketball*, *nelson*, *rush* stb. esetében, vagy hogy miért nem ad kifejezést olyanokra, ahol pedig szükség volna rá, mint pl. *trudgeon*, *steeple chase*, *stroke*. Miért írja a *Scratch*-t nagy kezdőbetűvel, de a tulajdonnév *davis-cup*-ot végig kicsivel. Vannak kellemetlenebb írászavarok is: következetesen *stix*-nek írja a jégkorongból ismert (*high/sticks* szót (vö. 138, 291), *pack*-nek a *puck*-ot (korong 153, 167), a *stéher* után se jelentést, se ejtést, se eredeti írásképet nem ad, a közölt idézet sem igazít el a jelentést illetően (a *stayer* eredetileg a lóversenyzésben, majd a kerékpárversenyzésben és futásban használt szó a hosszútávú, kitarató versenyzőre, a *flyer* ellentéte).

A szótári rész címszavai összeállításának szempontja sem mindig elég világos. Sok olyan szó szerepel benne, amelyek köznyelvi és esetleges sportnyelvi jelentése között nincs különbség (azaz miért sportszó pl. a *megint*, *ringó járás*, *támogat*, *taps* stb.), miért kapott helyet olyan ritka és jelentéktelen szó, mint pl. az *aubordverseny* vagy *broadsideing*, amikor kimaradtak olyan fontos és a mai 50—60 éves (férfi) nemzedék tagjai által még mindig jól ismert szavak, mint az *all round*, *bookmaker*, *bully*, *clinker*, *clinker*, *cloth*, *crack* (ennek pl. slang jelentése ma is él), *cross country*, *deuce*, *double fault*, *fifteen*, *thirthy*,

game, gentleman (= amatőr), *lawn tennis, manager, meeting, outsider, pacemaker, round, row(swim)walk over, service, szerva, szervál, sweater* (eredetileg sportöltözék!), *team* stb.

Az idegen szavakkal kapcsolatban még egyéb kifogásolható megállapításokra is fel kell hívunk a figyelmet. A *sparring* szónak nincs és nem is volt 'csalogatás' jelentése sem az angolban, sem a magyarban (132). A teniszben használatos 'hátrány' angol megfelelője helyesen *owed odds* nem *owed odd* (136), a *stroke* nem labdát, hanem 'ütés'-t jelent (136). A 164. lapon egy új labdajáték a *Valibal* feltűnéséről ad hírt; de miért nem írja melléje a helyes betűképet: *volley ball*, azaz röplabda. A szótári szócikkek hatalmas szórés kifejezésanyagával nincs helyünk részletesen foglalkozni, de megjegyezzük, hogy pl. a *canter* (kenter) szóval kapcsolatos egyetlen, ma is élő és a sportból származó kifejezésre nem ad példát: *kenterbe(n) ver*, azaz kenterben, könnyű ügetésben, könnyedén nyer, győz. Az *értékszint* címszón belül érthetetlen az *~leső* (*autszeider*) kifejezés. Az *outsider*-t próbálták *esélyesőnek* fordítani a sportnyelvújítás idején, de az *értékszínleső* bizonyára tévedés.

A Sportnyelvtörténeti szótár kétségtelenül értékes nyelvi anyagot közöl, mégsem tudunk neki gondtalanul örülni. Számos olyan (főleg régi, ma már nem használt) szó is szerepel a szótárban, amelyek jelentését vagy egyáltalán nem adja meg, vagy az a magyarázó idézetből nem derül ki (pl. *csarnak, hantel, hützler, pacsmag, paunkolás, rekuzé* stb.). A legtöbb helyen hiányzik a címszavak mellől annak megjelölése, hogy az illető szót mely sportág(ak)ban használták vagy használják. Viszonylag sok a magyarázó idézet nélküli címszó is. A szerző az előszóban megjegyzi, hogy a szavakat történeti előfordulásban közli: „Célunk az, hogy egy-egy szó alaki és jelentésbeli útját az indulástól napjainkig – törés nélkül – bemutassuk” (14). Miután egyéb helyen a szerző kifejti, hogy nem értelmezi a szavakat, mert értelmezésük megtalálható mai szótárainkban (bár ez egyes esetekben igen nagy akadályokba ütközik), a laikus – nyelvekben és a magyar nyelv történetében járatlan – olvasónak magának kell eligazodnia a gyakran erősen speciális vagy történeti anyagban. Nem is ezt óhajtjuk számonkérni a szerzőtől, hanem az idézet második felét, azt ui., hogy a közölt évszámok a címszavak megközelítőleg első előfordulási dátumára vonatkoznak. Mivel Bánhidi könyve forrásértékű anyagot közöl, és sokan forrásértékűnek is fogják tekinteni; kíváncsiak volna, a közölt évszámok pontosabbak volnának. Nézzünk egy-két kirívó példát: a *tréning*-gel kapcsolatban azt állítja, hogy magyar szövegben 1854-ben fordult elő először, de egyik lapalji jegyzetében idézi Wesselényi Útinaplóját 1821–22-ből (!), ahol az idézetben ez a szó már előfordult (56). Jelen ismertetés írója feldolgozta az angol eredetű sportszavak történetét a magyarban 1895–1965 között. Birtokában van egy terjedelmes glosszárium, amelynek alapján meglehetősen pontos adatokat tud közölni az első előfordulásokra vonatkozóan. A következőkben felsorolt szavak után közölt évszámok közül az első helyen Bánhidi adata áll, a második helyen e sorok írójának birtokában levő adat. Nem ritka, hogy az eltérés 10–20, néha 30–70 év (!). Pl. *basket ball* (1912–1904), *bob* (1928–1907), *catch as catch can* (1905–1894), *doping* (1928–1912), *forehand* (1952–1903 !), *hockey* (1901–1897), *knock out* (1928–1908), *off side* (1901–1897), *racket* (1879–1875), *skip* (1934–1922), *sparring* (1911–1895), *stéher* (1967–1895 !), *star* (1936–1906), *stopper* óra (1932–1914) stb. A sort lehetne még folytatni, de a fentiek alapján nem kétséges, hogy Bánhidi könyve az első előfordulásokat illetően alig használható, legtöbbször csak hozzávetőleges évszámot ad, néha azt se (ld. *stéher*).

Bánhidi Zoltán könyve kétségtelenül hézaggpótló munka a fentebb felsorolt észrevételek ellenére is, hatalmas sporttörténeti és magyar nyelvi anyaga értékes segítséget nyújt mind a sporttörténészek, mind a nyelvészek számára, nyelvi megfigyelései is helytállóak. A könyv értéke a nyelvtudomány számára azonban sokkal nagyobb lehetne, ha nem mellőzi a formális nyelvtudományi rendszerezést, és tisztázta volna viszonyát a magyar sportnyelv történetében oly fontos szerepet játszott idegen szavakhoz.

Csapó József

Harsányi Zoltán: Stíluselemzés I — III.
132, 153, 174 lap; 1969, 1970, 1971. Tankönyvkiadó

A Tanítás problémái c. sorozatban jelent meg Harsányi Zoltánnak prózaíróink stílusával foglalkozó munkája. A sorozat címe és a kiadó neve már jelzi a szűkített célt. A II. kötet bevezetőjében a szerző meg is okolja választását: elsősorban a — középiskolai — tananyaghoz alkalmazkodott, nem stílustörténetet akart adni; a különféle irányzatokról csak annyiban szól, amennyiben ok és alkalom adódik rá. Arra törekedett azonban a pedagógiai cél mellett is, hogy a tárgyalt írók lehetőleg más-más egyéniséget, szemléletmódot, stílusjellegzetet vagy -törekvést képviseljenek, ezzel a változatossággal is fejlesztve a kötetkéik használójának stílusérzékét és tájékozódását.

Tekintsük át mindenekelőtt az elemzett írók névsorát kötetenként, feltüntetve az alcímbe foglalt összefoglaló stílusjellemzést mint a választás megokolását:

I.: Eötvös József (A romantikus prózastílus), Jókai (Romantikus színek, könnyedség, olvashatóság), Mikszáth (A modern széppróza kialakulása), Móricz (Az előbeszéd irodalmi stílusára emelése), Krúdy (A költői próza);

II.: Ady (A modern prózastílus diadala), Kosztolányi (Az impresszionizmus jegyében), Móra (Az anekdotikus stílus továbbélése), Nagy Lajos (A dokumentáló prózastílus), Gelléri Andor Endre (A nagyvárosi népi nyelv stílusátása), Veres Péter (Tájnyelv és irodalmi nyelv), Németh László (Az intellektuális prózastílus);

III.: Illyés (Népiség és intellektus), Szabó Pál (A kötetlen beszéd stílusművészete), Tamási (A székely tájnyelv stílusértéke), Tersánszky (Köznyelv és nyelvtanítás), Lengyel József (Analitikus realizmus), Déry (Az izmusok iskoláin).

A névsor már magában is tükrözi azt a helyes törekvést, hogy az elemzések lezárt vagy kiforrott életművű, klasszikus vagy máris annak értékelt élő szerzőket mutassanak be. A regény- és novellairodalmon, tehát a szorosan vett szépprózán túl az esszé és a publicisztika műfajával való kapcsolatra is kiterjed a szerző figyelme. Németh Lászlónál a drámai stílus is szóba kerül; másoknál is (Móricz, Illyés, Tamási) ki lehetett volna térni rá, bár a dráma és stílusa külön problémákat vet föl. Az írói életmű egysége azonban megokolná az ilyen irányú kiegészítést.

Anélkül, hogy vitatnók a Harsányi kiválasztotta írók névsorának helyességét, további hasonló vállalkozás reményében említünk néhány író, akiknek stílus szempontú elemzése szintén tanulságos volna az irodalomtanításra nézve, gazdagítva és árnyalva a stílusirányokról, egy-egy író stíluszajátságairól és stílusfejlődéséről kialakítandó képet: Mikes, Kármán, Kazinczy, Kisfaludy Károly, Petőfi, Jósika, Kemény, Tolnai, Ambrus, Bródy, Gárdonyi, Szomory, Tömörkény, Karinthy, Kafka, Szabó Dezső, Kassák, esetleg egy-két jelentős mai írónk.

A tananyaghoz igazodó s a kiadvány jellege és terjedelme által megszabott keretbe foglalt anyagot azonban így is körültekintő és sikeres választásnak tekinthetjük, s legfeljebb egyéni vonzalmak vagy értékrendszempontok kívánhatnák módosítását. Örömmel fogadjuk tehát a munkát mint a Miért szép? „műfajában” virágzó verselemzések (így például Kiss Tamásnak ugyane sorozatban megjelent, A lírai mű megközelítése c. vonzó könyvecskéje) mellett kevésbé művelt — mert jóval nehezebb és kialakulatlanabb módszerű — prózaelemzés fellendülésének jelét. Elszórt tanulmányokon, cikkeken kívül (l. Szathmári: A magyar stilisztika útja) csak néhány munkára utalhatunk előzményként: Rubinyi (Mikszáth), Baránszky-Jób: A magyar széppróza története szemelvényekben, Benkő László (Veres Péter), Stilisztikai tanulmányok, Martinkó (Petőfi); a prózastílus vizsgálatára remélhetőleg sokoldalú ösztönzést ad a Hankiss Elemér szerkesztésében megjelent előadásgyűjtemény: A novellaelemzés új módszerei.

Elfogadva tehát Harsányi pedagógiai megokoltságú névsorát, lássuk ennek az anyagnak az elrendezését, az elemzés módszerét és eredményeit.

A tanulmányoknak három kötetben való megjelentetése nyilván a munkának részletekben való elkészülésével, tehát a kiadás lebonyolításával függ össze: a három kis kötet szerves egységet alkot. Az írók tárgyalási sorrendje nagyjában az időrendhez, ill. a tanulmányoknak osztályonkénti elosztásához igazodik, de elképzelhető a fejlődésrendnek vagy a stílusrokonságnak, típus hasonlóságnak megfelelő csoportosítás is, amely még jobban kiemelné, erősítené a fejlődésvonalakat és a jellemző vonásokat.

Harsányi elemzéseinek sarkpontjai az alcímek. Nehéz feladat két-három szóba sűríteni egy író stílusjellemezését, nem is sikerülhet egyformán. A többnyire találó meghatározások mellett azonban például a Jókaira vonatkozó összegezés kissé szétfolyó, Mikszáthé és Adyé nagyon általános, Gelléri Andor Endréé egyoldalú. Az elemzések természetesen gazdagabb, árnyaltabb képet adnak, mint a kényszerűen vázlatos és ezért néha zavaró címek.

A műelemzés alapkérdésére is figyelmeztetnek ezek az alcímek: a stílus fogalmának összetett, többrejtű voltára, ill. értelmezésének különféle szempontjaira. A magyar irodalomtanítás számára írva segédkönyvet, természetesen a szerző is elsősorban a nyelv stílusnak, a közlés nyelvi megformálásának, az írói kifejezés sajátos módjának szentel figyelmet. A nyelv lévén az irodalom kifejezőeszköze, sőt jórészt anyaga is, akárcsak zenének a hang, természetes is ez a nyelvközpontúság. Szükségszerű azonban, hogy a nyelvi — vagy szorosabban véve: nyelvtani — elemek és eszközök művészi célú alkalmazásával kapcsolatban tekintetbe vegyük a mű tárgyat, hangulatát, műfaját, az író egyéniségét, a korstílust, ill. a műben jellemzőn megnyilvánuló stílusáramlatot stb. A nyelvközpontú stíluselemzésbe tehát beleolvadnak az irodalmi, esztétikai, eszmei, filológiai, lélektani stb. elemzés szempontjai is, amelyek viszont ritkán érvényesülnek külön, kizárólagosan.

E szempontoknak természetes, helyes arányú vegyítését találjuk Harsányi munkájában is, amely megfelelően kiválasztott szemelvények alapján vizsgálja az író stílusának egy-egy jellemző vonását. Elemzéseinek központjában a mondat áll, s ez örvendtes továbbfejlesztése az iskolai műelemzés gyakorlatának, amely többnyire csak a szóhasználat jellegzetességeire fordított gondot. (Harsányit azonban új útkeresése néha erősen nyelvtanos, már-már öncélú mondatelemzésbe csábítja, a funkció vizsgálatának rovására.) Módszere mégsem válik egyoldalúvá: a mondatközpontúság hangsúlyozása mellett kiemeli a szavak stílárius jelentőségét is, és fokozott jelentőséget tulajdonít szerepüknek a modern irodalomban (jelzők, képek, jelentésgazdagítás, új kapcsolatok stb.). Ebben igaza van, de a mondatszerkezet tekintetében is lényeges változást hozott a stílusfejlődés; éppen Harsányi elemzései hívják fel rá a figyelmet.

Harsányi ugyanis — igen helyesen — nem elszigetelt jelenségeként tárgyal egy-egy író, hanem beilleszti az irodalmi stílus fejlődésrendjébe, előzményeket tár föl, és párhuzamokat von. Ezzel némileg pótolja Szabó Zoltánnak (Kolozsvár), sajnos, hozzánk nem jutott magyar stílustörténetét.* Az utóbbi másfél századot illetően leglényegesebb megfigyelése, hogy a bonyolult, szónokias stílus helyébe egyre inkább az életszerű, természetes, a köznyelvhez és az előszóhoz közel álló, az alsóbb nyelv- és stílusrétegeket is művészi tudatossággal felhasználó, többé-kevésbé egyénített stílusváltozatok léptek. Jellemző rájuk a mondatszerkezetek megrövidülése és lazulása, a nominális jelleg erősödése, a kiegészítő asszociációkra építő, drámaiságot fokozó, filmszerű szerkesztésmód, ezzel kapcsolatban a párbeszédek növekvő szerepe és jellemző életszerűsége s mellette az átképzeléses előadásmód, a szabad függő beszéd alkalmazása, gyakran belső monológ-

* Ismertetését lásd: Nyr. 96: 100 (A szerk.)

ban. A szerző utal helyenként a hangalak stilisztikai szerepére is, bár ennek prózában kisebb a jelentősége, mint versben. Viszont a szerkezeti sajátosságok vizsgálata éppen a prózai műfajokban érdemelne nagyobb teret.

A stílust az egyéniség tükrének, önkifejeződésének tekintve, Harsányi arra törekszik, hogy a részleteket, a stílusjelenségeket vizsgálva is az egészet, az életművet, az íróegyeniséget jellemezze, összefoglaló, általános érvényű minősítéssel. Néhány, többé-kevésbé állandó stílusjellegzet mutat, kiforrottan jelentkező írónál ez aránylag könnyű. Nem csábul azonban a szerző ilyen, pedagógiai ürtügyű egyszerűsítésre ott, ahol az író fejlődésútja változatos, bonyolult. Végigkíséri ilyenkor stíluskorszakain, hogy útváltásainak eredőjeként megrajzolhassa életműve jellemző főirányát. Lezárás azonban nem lehetséges például olyan, még mindig kísérletező, új utakat próbáló írónál, mint Déry. Termékenyebb és hálásabb gondolat az, ahogyan a szerző egy-egy író életművében a költő-szépprózaíró – publicista – esszéíró – drámaíró lehetőségek közti kettősség vagy háromasság esetén való stílusviszonyokat vizsgálja. Arra a megállapításra jut, hogy más-más műformákban is lényegében azonos módon nyilvánul meg az író egyénisége, stílusművészete. Ennek a belső egységnek a föltárásához is hasznos kalauz Harsányi Zoltán munkája.

Kovalovszky Miklós

Péntek János – Teiszler Pál – Szabó Zoltán: A nyelv világa

Bukarest, 1972. Dacia, 207 lap

Sajátos könyvkiadási gondok okozzák, hogy az egyre markánsabban körvonalazódó kolozsvári nyelvésziskola tagjai tudományos munkásságuk eredményeit elsősorban ismeretterjesztő kiadványokban gyümölcsöztethetik. A kiadók ugyanis ritkán vállalhatják a szélesebb körű olvasóközönség érdeklődésére kevésbé számot tartó, kizárólag szakmai jellegű művek megjelentetését. Ezért a szerzőket – különösen irodalomtudományi és nyelvészeti munkák esetében – a nem szakembereknek is hozzáférhető, népszerűsítő formák kialakítására ösztönzik. Ez – a népművelés, tudatformálás, közízlésfejlesztés szempontjából rendkívül hasznos – cél azonban a szakember számára szükségszerűen a kompromisszumot jelenti. Ezért várat magára néhány értékes doktori értekezés, tudományos dolgozat megjelenése, és ezért szaporodik – egyébként örömdetesen – a nyelvről és nyelvészetről szóló tudománynépszerűsítő, ismeretterjesztő munkák száma.

„A nyelv világa” című kötet is ennek a célnak a jegyében látott napvilágot, a Dacia kiadó gondozásában. Folytatva a kollektív munka szép hagyományát (a Kis magyar stilisztikára és A mai magyar nyelv kézikönyvére gondolunk), ez a könyv is egy háromtagú munkaközösség – Péntek János, Teiszler Pál, Szabó Zoltán – alkotása. A „Nyelvről, nyelvtudományról mindenkinek” mint alcím sokat elárul a kötet jellegéről, funkciójáról. Általános, a nyelv és a nyelvtudomány minden területére kiterjedő ismereteket akar közölni „mindenkinek”, akit ez a tárgykör érdekel. Márpedig a nyelvi valóság, a nyelv mibenléte és funkciói iránt napjainkban egyre fokozódó érdeklődéssel lehet számolni: az anyanyelvi sajátosságok iránti fogékonyságtól kezdve a magasabb szintű, elméleti beállítottságú „nyelvészkedési” hajlamig. Ilyen szempontból tehát „A nyelv világa” kétségtelenül hasznos, reális szükségletet kielégítő könyv.

Első részében Teiszler Pál néhány igen lényeges általános nyelvészeti kérdést próbál megvilágítani. A nyelv mibenléte, a nyelv és a társadalom, a nyelv és a gondolkodás kapcsolata olyan elméleti problémák, amelyeknek közérthető tisztázása és vonzó

tálalása meglehetősen nehéz feladat. Ugyancsak fogas kérdésnek tetszik, mennyire lehet a fonológia lényegét nem szakemberek számára frappánsan megfogalmazni, megtalálni a szemléltetésnek azokat a formáit, amelyek e nyelvi jelenségeket a szűk szakszerűségből kiemelve a nem nyelvész számára is tapinthatóvá teszik. Mindenesetre a könyvnek ebben a részében érezhető a nehéz anyaggal való küzdelem, az ismeretátadás egyetemi fokához szokott szerző útkeresése.

A következő részben nyelvtörténeti és névtani kérdésekkel ismerkedik az olvasó. Péntek János az ismeretterjesztés műfájának legszebb hagyományait folytatva világos és vonzó stílusban tájékoztat a nyelvi változások törvényszerűségeiről. E fejezet hatását fokozza az is, hogy példaanyagának tekintélyes részét erdélyi nyelvemlékekből válogatja, s különösen figyelemre méltó az a készsége, hogy néhány jelenség megfejtésébe az olvasót mintegy bevonva fokozza szövegének olvashatósságát. A névtani fejezet érdeme az, hogy a romániai magyar olvasók számára — ha dióhéjban is, de első ízben — nyújt rendszeres ismereteket e rendkívül vonzó, fiatal tudományág eredményeiből. Péntek János foglalkozik egyébként a nyelvrokonítás kérdésével is, és közben kitűnően megvilágítja az összehasonlító történeti módszer lényegét.

Szabó Zoltán a legszerteágazóbb tárgykörök leírására vállalkozik. A „Kis magyar stilisztika” és a stílustörténet szerzője itt sem mulasztja el a stílussal összefüggő leglényegesebb kérdések tárgyalását. Különösen hatásos az a törekvés, hogy elvont értekezés helyett a gondosan, jó érzékkel válogatott szövegeket beszéltesse. Kiváló példa erre az eljárásra „A stílusok történeti jellege” című alfejezet, amelyben a női szépség költői dicséretének koronként változó stilisztikai megvalósulásait kíséri végig. Ugyancsak ő ad tájékoztatást a világ nyelveiről; így ezen a tájon (Erdélyben) ismét kivívja magának az elsőség érdemét. A könyv utolsó fejezetében körképet kapunk a nyelvtudomány legújabb ágairól és módszereiről. A matematikai nyelvészet, generatív grammatika, gépi fordítás és kontrasztív nyelvészet — hogy csak egy néhány tudományterületet említsünk — lényege nem talált még magyarul ilyen közérthető, világos, frappáns meghatározásra, mint Szabó Zoltán rövid, tömör fejezeteiben.

A felsoroltakból is látszik, hogy a kötet anyaga gazdag és tárgyköreit tekintve igen változatos. A körülbelül 200 lapos kötet terjedelméhez képest ez nagy teljesítmény. És noha az információk átadásának formája nem egységes, színvonala nem mindig egyenletes, kétségtelenül növeli a romániai magyar nyelvtudomány közművelődésben betöltött szerepét, s ugyanakkor méltán állítható a Magyarországon megjelent hasonló jellegű könyvek (A világ nyelvei, A nyelvről felnőtteknek, A szép magyar nyelv) sorába.

Cs. Gyimesi Éva

Melinda és az Utónévkönyv. Pásztor Emil tanulságos cikkének utolsó bekezdése (Nyr. 96 : 27) egy apró tévedést jelez. Azt ti., hogy a *Melinda* név Csery Péter „1821-ben készült” fordításából került a Bánk bánba; Katona ugyanis 1819-ben kelt előszavában már említi ezt a fordítást. Arra viszont aligha gondolt a szerző, hogy az Utónévkönyvből idézett mondat a tévedések egész lavináját indította el, s a tévedések e játékából maga Pásztor sem maradt ki.

Arról van ugyanis szó, hogy a Pásztor Emil által helyesen felismert évszám-beli tévedés sokkal régebbi keletű, mint az Utónévkönyv. Gyulai Pál követte el még a múlt században a Bánk bánról szóló tanulmányában (1882). Ezt a hibát már többen észre-vették és helyesbítették (vö. Benkő László: Cseri Péter három elbeszélése. M. irod. ritk. 60. 1942. Bev.) De ha már tűhegyre szedjük az Utónévkönyvből vett idézetet, tisztázzuk a többi tévedést is; mert több is van.

1. Annak az elbeszélésnek, amelyet a *Melinda* név forrásaként jelöl meg az Utó-névkönyv, nem „Le décaméron français” a címe, hanem „Berthold, prince de Moravie”. Ez a jelzett dekameronnak, azaz gyűjteménynek egyik novellája.

2. „Innen került Csery Péter 1821-ben készült fordításából Katona József Bánk bán című drámájába.” Az Utónévkönyvnek ez a közlése nemcsak az évszám-ban téves. Pásztor Emil e megjelölés alapján „a francia elbeszélés Csery-féle fordításáról” beszél. Ilyen azonban nincs. Katona József a Pásztor által jelzett „Jakab-Hava’ 2-ikán 1819.” keltezésű előszavában említi „Csery Úr” fordítását. Itt mondja el Katona — a szerzőség tiszteletre méltó megbecsülésével —, hogy *Melinda* névre keresztelte át drámájában Bánk bán feleségét, akit korábban *Adelajd*-nak nevezett: „... elismertem tehát spanyolosabb-nak és hiszem, hogy Müller Úr szerencsésebb volt nevének feltalálásában...” Itt van Katona József tévedése.

Kérdés tehát, hogy Müllertől vagy D’Ussieuxtól származik-e a *Melinda* név, és kitől vette át Cseri Péter. A kérdést nemcsak a filológiai pontosság kedvéért érdemes tisztázni, hanem azért is, mert a dilemma megoldása Gombocz Zoltán nevéhez fűződik. Ő találta meg a Müller által németre, Cseri által magyarra fordított elbeszélés francia eredetijét (Budapesti Szemle 1899. 460—5). Tehát Cseri Péter nem közvetlenül fordította le franciából D’Ussieux elbeszélését (mint ahogyan az Utónévkönyv idézett adata után Pásztor Emil gondolta), hanem német közvetítéssel. A *Melinda* név szerzője viszont nem Müller — mint Katona József vélte —, hanem D’Ussieux.

3. Katona József Csery Úrról beszél. Nem lehet eldönteni, hogy átvételről vagy elírásról van-e szó (Bárczy, Szathmáry írásformával is gyakran találkozunk). Az 1812-ből származó első kiadású könyvecske címlapján Cseri Péter a szerző neve. A Csery írású név végighúzódik a szakirodalomban, így jelöli a M. irod. lexikon is (1963. 1: 212). (A Budapesti Szemle 1899-i évfolyamában abban a példányban, amelyben Gombocz cikkét újra átnéztem, valaki tintával átjavította az *y*-t *i*-re.)

4. A M. irodalmi lexikon idézett helyén Csery (= Cseri) műveinek felsorolásában ezt találjuk: „... Cs. P. Három elbeszélése (sajtó alá rendezte és bevezette Benkő László, 1942).” Az általam kiadott három elbeszélés az első kiadás utánnyomása a Vajthó-féle M. irod. ritkaságok sorozatban. Ez a kiadás az egykori soproni líceumi Magyar Társaság könyvtárában őrzött és egyetlen példányként számon tartott első kiadás (1812.) másolata. (Gyulai Pál kezébe a tíz évvel később, 1822-ben megjelent második kiadás került, innen az ő tévedése.) Az eredeti kiadásról Gombocz is megjegyzi (i. h.), hogy e könyv egyetlen példánya a soproni líceumi M. Társaság könyvtárában található. (Sajnos a második világ-háború során ez a könyvecske elveszett.) Az Irodalmi lexikon fenti közlése tehát szintén téves vagy legalábbis megtévesztő.

Benkő László

Textilanyagok nevei egy régi egri kereskedés leltárában. 1785-ben Barakó György egri görög kereskedő textilüzletét és raktárát adósságainak fedezésére a királyi fiskus lefoglalta, és a tekintélyes anyagkészletet magyar nyelvű leltárba foglalta.

A ruhaanyagok és vászonneműek nevének meglehetősen gazdag választéka jól szolgálja e korszak idevágó szóanyagának teljesebb megismerését.

Az egyes kelméknek csak a nevét és a színét közlöm, de rőfben megadott mennyiségét — mint ide nem tartozót — elhagyom.

Kék Konezent. Zöld Konezent. Virágos kék Konezent.

Zöld Strok. Francia kék Strok. Setét kék Strok matéria.

Párkány. Kék Párkány. Zöld Párkány. Tenger szín Párkány. Sima Párkány. Stráfos Párkány. Stráfos és Sima Párkány. Stráfos Párkány gránát szín.

Fél Kamillót kék.

Zöld Gernác. Kék Gernác Matéria.

Zöld Hernác. Kék Hernác.

Selyem Szőr Porter.

Dikta.

Zöld Nigliczer. Kék Nigliczer.

Zöld Rása ~ Rása. Egész Rása. Setét kék Fél Rása ~ Rása. Zöld Fél Rása.

Kék Szattin.

Porczolán. Porczolán kendő.

Selyem Matéria.

Selyem kendő.

Fél Selyem stráfos kendő.

Virágos Kartony. Fejér virágos fekete Kartony. Veress virágos Kartony. Veress Kartony. Fél Kartony virágos. Czicz Kartony. Czicz Kartony fekete virágu.

Kanavác. Stráfos Kanavác. Kanavác kendő.

Nyomtatott Vászony. Házi vászony. Vastag Vászony. Mangollott Vászony. Fejér négy nyüstös Vászony. Rózsa szín veres Vászony.

Mángollot Gyoles.

Pokovai Posztó. Setét kék Troppau Posztó. Kék Posztó. Setét kék Posztó.

Kék Flanél. Fejér Flanél. Fél Flanél. Fejér fél Flanél.

Sárga kis Miczer.

Zöld és kék Ratni. (Darabszámra.)

Kék Kalamajka.

Stráfos Matéria. Veress stráfos Matéria. Stráfos keskeny Matéria.

Setét kék habos Matéria. Kék habos Matéria. Zöld habos Matéria. Kék Matéria.

Veress Matéria.

Szór. (7. Kártya.)

Sugár István

dobóversenyt is jelöl, kétértelművé vált. A kétértelműség, a félreértés elkerülésére jó szolgálatot tesz a nyelvészeti szempontból kifogástalan *halfogó verseny*. Persze a *horgász-verseny* is jó, de itt meg ez vált összefoglaló jellegűvé.

G. L.

Mentálhigiéniai Intézet. Dr. Burucs Jánosnak — Budapest, V., Ideggondozó Intézet — személyes megkeresésére készséggel közöljük, hogy a *Mentálhigiéniai Intézet* elnevezés nyelvi kifogástalan, sőt a lehetséges változatok közül ez látszik legmegfelelőbbnek. A *mentálhigiénia* eléggé elterjedt orvosi kifejezés, s helyette a *mentális higiénia* alak népszerűsítése már ugyanúgy nem volna célszerű, ahogy a *termálvíz* vagy a *differenciál-számítás* sem cserélhető át *termális víz*-re és *differenciális számítás*-ra. Ráadásul intézménynevben nem is volna szerencsés a *mentális* jelző, mert így a jelző hovatartozásának bizonytalansága (*mentális intézet?*) is zavart okozhatna. Az orvosi szakirodalomban gyakori a görögös *hygiene* forma s ennek -s képzős alakja is. A tervezett intézménynevben ennek latinositott, fonetikus írású *higiénia*, ill. -i képzős *higiéniai* változatát tartjuk jónak.

K. M.

Gyártómű. Szalmássy István azt kérdezi, mi a véleményünk erről a szóról. A *gyártómű* csakugyan elég divatos kifejezés műszaki körökben, de úgy véljük, a *gyár*, az *üzem*, a *gyártó üzem* vagy valami más sokkal megfelelőbb nála. A *gyártómű* elnevezésnek az a gyengéje, hogy a *mű* inkább csak többes számban jelent ipari létesítményt, gyárat, gyártelepet (pl. *kohászati művek*, *optikai művek*), s ezért egyes számban való ilyenféle használata a félreérthetőség veszélyét hordozza magában. Van ugyan az ilyen használatra is példa (*Dunai Vasmű*), ez azonban egyedi és tulajdonnévi jellegű. A *gyártómű* tehát nem azért nem szerencsés kifejezés, mert „nyelvünk szépségét rontja”, hiszen ez sem rontja, hanem azért, mert esetleg nem értik meg.

G. L.

Gyűlés-e az ülés? Juhász Károly érdekes kérdésére ezt válaszoltuk:

A *gyűlés* és az *ülés* bizonyos fokig egymásnak szinonimái, s ez az oka, hogy ugyanabban a jelentésben is előfordulnak. 'Valamely ügyben, ügykörben illetékes, érdekelt személyeknek, valamely szervezet, testület, társaság tagjainak hivatalos tanácskozása' jelentésben mindkettő használható. Igaz, csak bizonyos korlátokon belül, mert a nyelv szokás néha már megállapodott ennél vagy annál a szónál. A *nagygyűlés* vagy a *taggyűlés* pl. csak *gyűlés* lehet, a *felolvasó ülés* vagy a *plenáris ülés* ellenben csak *ülés*. (De hogy ingadozó esetet is idézzünk: *alakuló ülés* vagy *alakuló gyűlés* egyaránt van és helyes.)

Persze, vannak e szavaknak sajátos jelentéseik is, s ilyenkor semmi körülmények között sem cserélhetők fel. N a g y o b b s z á m ú s z e m é l y n e k a l k a l m i össze-sereglése valamilyen célból, pl. politikai nézeteik, akaratuk nyilvánítására csakis *gyűlés* lehet, nem pedig *ülés*. De egy szűkebb testület *ülést tart*, pl. *vezetőségi ülés*, s 'ülékely' jelentése is csak az *ülés* szónak van, pl. *zenekari ülés*, *hátsó ülés* (járművön).

G. L.

Lehet-e irodalmazásra nevelni és esztétikusan viselkedni? Erre a kérdésre Marschalkó Tibornak a következőket válaszoltuk:

Mindkét kifejezés helytelen. A nyelvhasználat ugyanis a társadalom adott gondolkodási törvényei szerint folyik le. Csak a nyelvközösség minden tagja által ismert és

világos kifejezésekkel érhetjük el azt, hogy mondanivalónkat megértsék, illetőleg úgy értsék, ahogy gondoljuk. Ezért nem helyes az olyan szavak használata, amelyek a nyelvi közösség tagjainak tudatában nem élnek, vagy más tudattartalom hordozói. Az első érvényes az *irodalmazásra nevelés* kifejezésre. Egyéni furcsaság ez. *Irodalmaz, irodalmazás* szavak nem léteznek. Sejtteni lehet ugyan, hogy valami, az *irodalom*-mal kapcsolatban álló fogalom kifejezésére kellene szolgálniuk, ezt a szerepüket azonban nem töltik be, vagy legalábbis nem megfelelően.

A másik kifejezés *esztétikusan* szava nem kifogásolható ugyan, ha nem is gyakori. a *viselkedés*-sel való kapcsolata azonban merőben szokatlan. Nyilvánvaló szótévesztés; az *esztétikus* melléknév jelentése ugyanis a következő: 'művészi, művészien szép (például hatás, népviselet); szép, mutatós, gyönyörködtető; ízléses'. Ez utóbbi azonban csak ilyenféle kapcsolatban: *Nem valami esztétikus látvány volt*. Ez is azok közé a szavak közé tartozik, amelyeknek más szavakhoz való kapcsolása meglehetősen szűk körre van korlátozva, különösen fonák a határozóragos alak. Lehetséges, hogy ilyesmit akartak kifejezni: *Helyesen, kifogástalanul, sportszerűen, rendszeren, kulturáltan, tisztességesen, udvariasan* viselkedjenek. Jobb lett volna az *esztétikusan* forma helyett a felsorolt szavak közül választani ki a legmegfelelőbbnek látszót.

R. L. G.

Kis esztétika — egy kis esztétika. Ilyen címmel indított cikksorozatot nemrégiben az Élet és Tudomány. A cikkek olvastán némi bizonytalanság fogja el az olvasót. Nem lett volna-e helyesebb a kitűnő sorozatnak inkább ezt a címet adni: *Egy kis esztétika*. Nemesak nyelvhelyességi szempontból fontos, ott van-e az *egy*, a jelentés is más-más lesz névelővel és névelő nélkül.

Sok baj van ezzel a kis szócskával, helyes használatának szabályba foglalása egyike a magyar nyelv legnehezebb kérdéseinek. Az *egy* határozatlan névelő kitételével vagy elhagyásával ugyanis — többek között — igen finom árnyalati különbséget fejezhetünk ki. Legszembetűnőbb a különbség a névelős és a névelőtlen forma között az úgynevezett határozatlan mértéket jelentő kifejezések egy részében.

A szabályok szerint „határozatlan mértéket, mennyiséget jelölő névszók előtt határozatlan névelőt használunk”. Mégis gyakran tapasztalhatjuk, hogy ezeket a kifejezéseket például: *Egypár nap múlva; Egy kissé nehéz volt; Egy jókora darabot vágott a kenyérből* így is használják: *Pár nap múlva; Kissé nehéz volt; Jókora darabot vágott a kenyérből*. Hangulati különbséget érzünk ugyan bennük, a névelőtlenség folytán erősebb hangsúlyt kap a jelző, a mondanivaló azonban lényegében ugyanaz maradt. Nyelvérzékünket sem sérti a névelő hiánya.

Néha az *egy* elmaradása teljesen megváltoztatja az értelmet. Egy kitűnő népszerűsítő kiadványunknak ez a címe: *Kis magyar nyelvtan* (Rácz Endre és Takács Etel munkája), a nyelvtani alapfogalmak rövid, tömör összefoglalása. Bizonyára mindenki előtt világos, hogy más a *Kis magyar nyelvtan* mint az *Egy kis magyar nyelvtan*, amely részlettanulmányok összefüggéstelen sorozata lehetne. Ilyenformán helyes lehet a *Kis esztétika*, ha a szándék az, hogy megismertessék az olvasókat az esztétika fontosabb alapfogalmaival. A névelő nélküli *kis* jelző arra figyelmeztet, hogy minden részletkérdésre a *Kis esztétikában* nem találunk választ, de amit kapunk, az összefüggő, kerek egész lesz. De ugyanilyen helyes lehet — s talán ez illenék az Élet és Tudomány cikksorozata elé — az *Egy kis esztétika*, ebben az esetben a cikksorozat célja csupán bizonyos kiragadott részletek, egyes össze nem függő fejezetek megtárgyalása, tallózás innen-onnan az esztétika területén, mint ahogy ez az írás is csak *egy kis nyelvtan*.

R. L. G.

Felmérhetjük-e az olvasót? Egy gépészmérnöknek erre a kérdésére így válaszoltunk:

Régi szótáraink a *felmér* igének ilyen jelentéseit ismerték: 1. 'Valamely térnek nagyságát vagy akármely más test mennyiségét bizonyos eszközök segédelmével meghatározza.' 2. 'Bizonyos mérték és arány szerint valamely tért, vagy részekre választható testet feloszt.' 3. 'Mérés által valamely árut elfogyaszt, elad.' *A falu kocsmárosa felmért (kimért) száz akó bort. Felmérés származékát is csak ilyen értelemben találjuk: 'cselekvés, mely által felmérünk valamit.' Határ, városi telkek, rétek, földek fölmérése* (Czuczor – Fogarasi: A magyar nyelv szótára, 1864.).

A mai nyelvhasználat azonban — A magyar nyelv értelmező szótárának tanúsága szerint — már egy kissé más. Részben szegényedett, mert kiavult belőle az idézett régi szótárban harmadikul szereplő 'kimér' jelentés. Részben gazdagodott, mert ezeken a jelentéseken kívül: 'valamely terület nagyságát megméri' és: 'becsléssel, hozzávetőleg megállapítja valamely területnek, távolságnak a nagyságát', ma még ilyen átvitt értelemben is szokás használni: 'felbecsüli, megállapítja valaminek (nemcsak területnek) a nagyságát, értékét, jelentőségét.' Pl. *Felméri az eredményt, a kárt, Nem mérhetjük fel az üldözöttek szenvedését. Legjobb íróink műveiből idéz az Értelmező Szótár példamondatokat az újabb jelentésre. Kosztolányitól: Csak most, az első ijedelem múltán mérte föl a veszteséget. Móricz Zsigmondtól: Hogy mit veszítettek, talán soha életükben fel sem mérték. Aki végignéz, végigmér valakit, hogy felbecsülje, megállapítsa, kivel áll szemben, az is felméri emberét. A felmérés főnévnek is fejlődött egy új jelentése. Az iskolákban a felmérés annak megállapítása, hogy a tanulók mennyire sajátították el a tanított tananyagot. A tanulók (egyetemi hallgatók, tanfolyam hallgatói is) időnként felmérő dolgozatot írnak.*

Nem hibás tehát a *felmér* igének ez, a levélíró által bírált használata, csak még szokatlanabb, mint a hagyományos használat. A nyelv azonban egyre változik, s ez egyáltalán nem baj. Csak az olyan nyelvi változásoktól kell óvakodnunk, amelyek rontják a nyelvet. Ez nem olyan.

R. L. G.

Hungarica. Dr. Sóky Dezső fősztályvezető bélyegtémájú cikket ír. Arra a témakörre keres elnevezést, amely a magyar vonatkozású külföldi bélyegeket foglalja egybe, ill. ezek gyűjtését jelöli meg. Más országokban a következő meghatározásokkal lehet találkozni: a zsidó vonatkozású bélyegtémát a szakirodalom *Judaica* néven említi, az Amerikai Egyesült Államokkal kapcsolatos bélyeggyűjteményt *Americana*, a cseh és a szlovák, ill. a csehszlovákiai vonatkozású bélyeggyűjteményt s a velük kapcsolatos dolgokat *Bohemoslovenica* szakkifejezéssel jelöli meg. Elsősorban a *Hungarotelia* elnevezésre gondol, de elképzelhetőnek tartja ezeket is: *Hungarofila*, *Hungarica*.

A magyar vonatkozású, külföldi bélyegek megnevezésére, illetőleg gyűjtésére összefoglaló névként a *Hungarica* szót ajánljuk. Ez jól beleillik a *Judaica*, *Americana*, *Bohemoslovenica* elnevezések sorába. Ugyanúgy, mint ezek, a *Hungarica* is jelentheti az egész - magyar vonatkozású külföldi bélyegekkel kapcsolatos — témakört. Alakilag is, tartalmilag is a *Hungarica* szó a legkifogástalanabb a közölt változatok közül.

R. L. G.

TÖVÁL. Heilig János levelében azt kérdezi, melyik helyesebb, a TÖVÁL vagy a TÖVÁLL alak (teljes nevén: Termelőszövetkezetek Önálló Közös Vállalkozása).

Véleményünk szerint a vitatkozók mindkét táborának van valamelyes igaza. Igaz az is, hogy minden vállalat maga választja meg a mozaiknevét (kiejthető rövidítését), bár a jóhangzás és a képzettársítási illem itt is korlátokat szab. Másrészt a *KÖJÁL* valóban mintául szolgál, és ez nem lebecsülendő. Véleményünk szerint a rövidítésnek nem utolsó szempontja a rövidség, ezért inkább a *TÖVÁL* formát tartjuk célszerűbbnek.

L. J.

Minisztériumok rövidítése. Láng József a Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesületből több intézménynév helyes írásmódjára és rövidítésére kér tőlünk tanácsot. A kérdésre válaszolni nem könnyű, mivel a minisztériumok rövidítésében nehéz egységesen döntenünk. A gyakorlat azt mutatja, hogy néhány minisztérium rövidített alakját betűszóként használjuk (*BM, KGM, HM*), azonban van olyan is, melynek rövidítését a beszédben feloldjuk, ezért a rövidített alakban vannak kisbetűk is és pont is (pl. *Eü.M*). Véleményünk szerint az volna a helyes megoldás, ha valamennyi minisztériumunk rövidítését betűszóként kezelnénk, ami azt jelenti, hogy a rövid alak minden betűje nagy, és nincs utána pont. Így az alábbiakban néhány minisztérium rövidítésében mi nem a most használatos módot tüntetjük fel, hanem csak az általunk ajánlottat, ezzel mintegy jelezve a kívánatos fejlődés útját. De mielőtt felsorolnánk a kért minisztériumok rövidítését, levelük sorrendjében haladva közöljük, hogy az *országgyűlés* szó kis kezdőbetűvel írjuk, mivel nem tulajdonnév; a *Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa* röviden: *Elnöki Tanács*, a *Minisztertanács* rövidített alakja pedig: *MT*.

Az egyes minisztériumok teljes neve és az általunk ajánlott betűszava a következő:

Belkereskedelmi Minisztérium — BKM

Belügyminisztérium — BM

Egészségügyi Minisztérium — EÜM

Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium — MÉM

Építészeti és Városfejlesztési Minisztérium — ÉVM

Honvédelmi Minisztérium — HM

Igazságügyi Minisztérium — IM

Kohó- és Gépipari Minisztérium — KGM

Könnyűipari Minisztérium — KIM

Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium — KPM

Külügyminisztérium — KÜM

Külkereskedelmi Minisztérium — KKM

Munkaügyi Minisztérium — MÜM

Művelődésügyi Minisztérium — MM

Nehézipari Minisztérium — NIM

Pénzügyminisztérium — PM

Megjegyezzük még, hogy a felsorolt betűszók közül csak szűkebb, házi használatban élnek a következők: *EÜM, IM, KIM, KÜM, NIM*, A köznyelvben ezeket a minisztériumokat teljes nevükön emlegetjük.

Sz. L.

Ft. Boglyas Gusztáv azt kérdezi, hogy „súlyos helyesírási hibának” minősül-e a *forint* szónak *Ft* helyett *ft* formájú rövidítése.

A szokásosnál tüzetesebben foglalkozunk a következőkben ezzel a kérdéssel, mert — úgy gondoljuk — érdekes lesz a tanulsága, s talán a Helyesírási Bizottság is hasznát veheti majd ennek a vizsgálatának.

Mai helyesírási szabályzatunk valóban így kívánja a *forint* szó rövidítését: *Ft*, s ma már nem is látjuk másként. De nem olyan nagyon régen, 1950. előtt, az Akadémia szabályzatának 8. kiadásában, legalábbis ennek 1943-ból való harmadik lenyomatában (ez van kezünkben) még *frt* volt a *forint* szó rövidítése (273. pont). A 9. kiadásban, amely 1950-től 1954-ig volt érvényes, már *Ft* a *forint* rövidítése (a 231. pontban; ugyanott a *pengő-é P*). S az Akadémia helyesírási szabályzatának 1954-ben megjelent 10. kiadása ezt az *Ft* rövidítést vette át, s azóta is ez az írásmód a szabályszerű. Azt kell mondanunk: sajnós, mert fölösleges itt ez a nagy kezdőbetű, ráadásul idegenszerű, tudniillik a régi osztrák írásmódnak az utánzása. Gunyorosan, de találóan írja erről egy Kefyr. jelű szerző a Magyarosan című folyóiratban (még Zsirai Miklós szerkesztősége idején): „Az osztrák császári hivatalos rövidítés a *Krone-t K*-val, a *Heller-t* pedig . . . kis *h*-val kezdte rövidíteni. Erre megszületett a hivatalos — nevezzük igaz nevén — majmolás: a koronát a magyartól idegen nagy *K*-val, a fillért, önállóságunk méltó kifejezésekképpen mégis nem kis *h*-val, hanem kis *f*-fel kezdtük rövidíteni. S ez a helyesírási csodabogár még önmagát is túlélt: mikor a korona kimúlt, s helyébe a pengő lépett, a becsempészett nagy *K* tovább él a nagy *P* alakjában. Ennél több megokolás talán nem is kell ahhoz, hogy az illetékes állami hatalmasságot is megkérjük arra: írassa a pengőt mint magyar szót rövidítve is kis *p*-vel” (6 [1937]: 27). Ilyen epés intelem után természetesen csak azért is megmaradt a nagy *P* a *pengő* szó rövidítéséül. Így örökítődött tovább ez az osztrák íráshagyomány a *forint* szónak mai nagy kezdőbetűs *Ft* rövidítésében.

Arra tehát jól emlékszük levélrónk, hogy a *forint* szót régebben így rövidítették: *frt* (de nem tettek utána pontot!), a *korona* szót azonban nem így: *kr.*, hanem így: *K* vagy *kor.* (az első pont nélkül, a második, a szótagos rövidítés ponttal). A *kr* (pont nélkül) ezt jelentette: *krajcár*. A századforduló táján még összhangban volt a *frt* és a *kr* rövidítés: mind a kettő kis kezdőbetűs. Szintén így látjuk Simonyi Zsigmondnak úgynevezett iskolai helyesírásában (Az új helyesírás. Bp., 1903. 72. és 73. lap). 1897-ben ugyancsak ekképpen olvassuk egy hirdetésben (Simonyi Zsigmond Német nyelvkönyvről van ott szó): „Ára 1 *frt* 20 *kr*” (Rövid magyar mondatban című különnyomatának legutolsó lapján). Sőt már egy 1846-ból való akadémiai kiadványnak, egy „koszorúzott pályamunká”-nak a borítóján ez tűnik szemünkbe: „Ára 1 *frt*. 36 *kr*. p.”, azaz 'egy forint 36 pengő krajcár' (Szilágyi István és Fábíán István: A' magyar szókötés' szabályai).

Régibb hagyományunk és igazság szerint tehát csakugyan így lenne célszerűbb és ésszerűbb mai két pénznemrövidítésünk: *frt* vagy *ft* (forint), *f* (fillér). (A régi szabályzatokban az *Ft.* és *ft.* ezt jelentette: főtisztelendő.)

A *korona* stb. rövidítéséről szólva eszünkbe jut a régi akadémiai helyesírási szabályzatnak egy különös hibája, amely évtizedeken át kiadásról kiadásra vándorolt. Az 1922-i szabályzatban (amely magába olvasztotta a Simonyi-féle iskolai helyesírásnak számos újítását, s ezzel nagyot haladt a korszerűsödés útján) ezt olvashatjuk (241. pont): „*K*, *f*, stb.; de: *Kor. fill.*” (pontosan így, ezzel a hibás központoszással!). Itt tehát nagybetűvel kezdődik a *Kor.* rövidítés. Ugyanígy látjuk a 273. pontban (a rövidítések jegyzékében): „*K* korona”, „*Kor. korona*”. Ugyanennek a kiadásnak szó- és tárgymutatójában már kis kezdőbetűs a *kor.*: „*korona*, röv. *kor. v. K*”. Ugyanezt az ellentmondást tapasztaljuk (csupán néhány kiadásnak néhány lenyomatát említjük) az 1937-i 6. kiadásban is (8. lenyomat); a 272. pontban: „*K* (korona), de: *Kor.*, *f* (fillér), de: *fill.*” A 273. pontban is ekként, de a szó- és tárgymutatóban már kisbetűs a *kor.*: „*korona*, röv. *kor. v. K*”. Betűről betűre így az 1941-i 8. kiadás második lenyomatában és az 1943-i ugyancsak 8. kiadás harmadik lenyomatában ugyanazokon a helyeken; csak a két utóbbiban, a 272. pontbeli idézetben vessző helyett pontosvessző van az *f* előtt. (Itt azt jelenti a szembeállító *de*, hogy a nem egy betűből álló rövidítés után pontot teszünk.) Vagyis határozottan, tudatosan a nagy kezdőbetűs *Kor.* rövidítéssel szemben a kis kezdőbetűs *fill.*-re irányítja.

figyelmünket (a nagy *K* és a kis *f* párhuzama szerint); nagy pénz nagybetű, kis pénz kisbetű. Hátul, a szó- és tárgymutatóban mégis „*kor.* v. *K*” a *korona* címszó után kis *k*-val van a *kor.* rövidítés)!

Azt talán nem is kellene külön említenünk, hogy ez a szójegyzékbeli kis kezdőbetűs *kor.* az ésszerű, ha már egész első szótagját kiírjuk a *korona* köszónak. Az egybetűs *K* rövidítés helyett pedig a kis *k* felelt volna meg régi hagyományunknak és a cél- meg ésszerűségnek is, s a kisbetűs *kor.*-ral összhangban lett volna a kisbetűs *fill.* rövidítés. Mai rövidítésmódunk szerint persze elég lett volna az egybetűs *k* (*korona*) és a szintűgy egybetűs *f* (*fillér*).

Bizonyára világosan kitűnik ebből a részletes fejtegetésből, hogy nem „súlyos helyesírási hiba” a kis kezdőbetűs *ft* (*forint*) rövidítés, sőt azt kell mondanunk: ez volna a kívánatos, a haladó hagyomány szerinti (még ha beleütközik is a mai szabályzatba).

F. G.

Az Óó családnév eredete felől érdeklődik dr. Óó Lajos. Nevének eredetéről két feltevésünk van. Lehet az *ó* melléknév névvé válása 'idős, éltes' jelentéssel (van *Régi, Óreg* családnévünk is), vagy pedig az *óvó* szó rövidülése. Ez az *erdőóvó* szóból vonódott el. Erdőóvóknak nevezték azokat a királyi népeket, akiknek feladatuk volt a királyi erdők őrzése, gondozása mellett a vadászat és a hegyi, erdei patakokban a halászat. Ha a családtörténeti adatok megerősítenék az erdős vidékről való származást, akkor ez a második feltevést tenné valószínűbbé.

L. J.

Szemle

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere (Ismerteti: <i>Sebestyén Árpád</i>)	484
Kelemen József: A mondatszók a magyar nyelvben (Ismerteti: <i>Hajdú Mihály</i>)	490
Bánhidi Zoltán: A magyar sportnyelv története és jelene (Ismerteti: <i>Csapó József</i>)	495
Harsányi Zoltán: Stíluselemzés (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	500
Péntek János—Teisler Pál—Szabó Zoltán: A nyelv világa (Ismerteti: <i>Cs. Gyimesi Éva</i>)	502

A Nyelvőr postája

<i>Benkő László</i> : Melinda és az Utónévkönyv	504
<i>Sugár István</i> : Textilanyagok nevei egy régi egri kereskedés leltárában	505
<i>Boros Rezső</i> : Asztali szomszédom	506
<i>G. L.</i> : Halászati műszók — <i>K. M.</i> : Mentálhigiéniai Intézet — <i>G. L.</i> : Gyártómű — <i>G. L.</i> : Gyűlés-e az ülés? — <i>R. L. G.</i> : Lehet-e irodalmazásra nevelni? — <i>R. L. G.</i> : Kis esztétika — egy kis esztétika — <i>R. L. G.</i> : Felmérhetjük-e az olvasót? — <i>R. L. G.</i> : Hungarica — <i>L. J.</i> : TÖVÁL — <i>Sz. L.</i> : Minisztériumok rövidítése <i>F. G.</i> : Ft — <i>L. J.</i> : Az Óó családnév eredete	506

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRÓDÁ-nál, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHL 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 „
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai 2 „
8. *Grétsy László*—*Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 „
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	44 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	40 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	60 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>A magyar helyesírás szabályai</i> , 10. kiadás, tizenegyedik lenyomat	9 Ft
<i>Gáldi László: A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	100 „
<i>Imre Samu: A Szabács Viadala</i>	58 „
<i>Tompai József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ...	15 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Hezendorff Edit: Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből</i>	15 „
<i>Károlyi Sándor: Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban</i>	15 „
<i>Magyar hangtani dolgozatok</i> (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>A magyar nyelv értelmező szótára</i> , I—VII. (A VII. k. 100 Ft)	200 „
<i>Papp László: XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása</i>	14 „
<i>Deme László: A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez</i>	15 „
<i>Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák</i>	12 „
<i>Végh József: Őrségi és hetési nyelvatlasz</i>	100 „
<i>Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában</i>	130 „
<i>Névtudományi vizsgálatok</i> (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
<i>Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában</i>	28 „
<i>Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői</i>	10 „
<i>Kázmér Miklós: A magyar affrikátaszemlélet</i>	5 „
<i>A mai magyar nyelv rendszere</i> , I—II. (Szerk. <i>Tompai József</i>)	90 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond: Személyneveink 1500-tól 1800-ig</i>	15 „
<i>Radanovics Károly: Északi-osztják nyelvtan</i>	6 „
<i>Márton Gyula: A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai</i>	8 „
<i>Pais Dezső: Szer</i>	12 „
<i>Elekfi László: Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz</i>	16 „
<i>Rácz Endre: A magyar nyelv következményes mondatai</i>	14 „
<i>Moór Elemér: A nyelvtudomány mint az ősi- és néptörténet forrástudománya</i>	35 „
<i>Ligeti Lajos—Pais Dezső—Benkő Loránd szerk.: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből</i>	62 „
<i>Grétsy László: A szóhasadás</i>	65 „
<i>Bartha Katalin: Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig</i>	18 „
<i>Imre Samu: A magyar huszita helyesírás néhány kérdése</i>	10 „
<i>Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században</i>	14 „
<i>Török Gábor: A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere</i>	12 „
<i>Alak- és mondattani gyűjtelék</i> (Szerk. <i>Pais D.—Benkő L.</i>)	20 „
<i>Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere</i>	18 „
<i>Magdics Klára: A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete</i>	15 „
<i>Hadrovics László: Jövevényszó-vizsgálatok</i>	18 „
<i>Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében</i> ...	12 „
<i>J. Perrot: Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben</i>	9,50
<i>Zsúka J.: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer</i>	20 „
<i>Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere</i>	9 „
<i>Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben</i>	16 „
<i>Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében</i>	19 „
<i>Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt</i>	16 „
<i>Egriné Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században</i>	35 „
<i>A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I—II.</i>	250 „
<i>H. Molnár Ilona: Módosítószók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben</i>	15